

Σοφία Κατόπη

Η βενετική Λότζια του Χάνδακα: η ιστορία του μνημείου από την ανέγερσή του έως σήμερα

Τόμος Α

Διδακτορική διατριβή

Όλγα Γκράτζιου (επιβλέπουσα καθηγήτρια)

Παναγιώτης Ιωάννου

Θανάσης Καλπαξής

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ρέθυμνο 2016

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

στο Νίκο

στη Μυρσίνη

στη Ναταλία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα.....	σελ. 1
Ευχαριστίες.....	σελ. 3
Εισαγωγή.....	σελ. 6
Κεφάλαιο 1.	
Οι δύο πρώτες Λότζιες του Χάνδακα (I και II)	σελ. 33
Α. Μαρτυρίες από τις πηγές.....	σελ. 33
Β. Χρήσεις και λειτουργίες	
i. Λότζιες στην Ιταλία.....	σελ. 42
ii. Λότζιες I και II του Χάνδακα.....	σελ. 50
Γ. Θέση της πρώτης λότζιας (I) του Χάνδακα.....	σελ. 57
Δ. Θέση της Λότζιας II του Χάνδακα.....	σελ. 61
Κεφάλαιο 2.	
15 ^{ος} αιώνας: Οι Λότζιες στην επικράτεια της Βενετίας.....	σελ. 67
Α. Πολεοδομικές ξελίξεις στην ιταλική χερσόνησο και επέκταση του βενετικού κράτους.	
Η κατάκτηση της Τερραφέρμα και των δαλματικών ακτών.	σελ. 67
Β. Πολεοδομία και αρχιτεκτονική των πόλεων του “Statodaterra”: Κοινό πολεοδομικό πρότυπο; Ερωτήματα της έρευνας.....	σελ. 70
Γ. Δαλματία.....	σελ. 77
Δ. Λότζιες στην Τερραφέρμα	σελ. 81
Κεφάλαιο 3.	
Εξελίξεις στην Τερραφέρμα στα τέλη του 15 ^{ου} αιώνα και μέχρι τα μέσα του 16 ^{ου} αιώνα.....	σελ. 91
Κεφάλαιο 4.	
Προγράμματα <i>renovatio securitatis</i> και <i>renovatio urbis</i> στη Βενετία κατά το πρώτο μισό του 16 ^{ου} αιώνα.....	σελ. 103
Κεφάλαιο 5.	
Α. Λότζια III του Χάνδακα (<i>loggia nova</i>).....	σελ. 112
Β. Οπλαποθήκη.....	σελ. 127
Γ. Χρήσεις της Λότζιας III.....	σελ. 132
Κεφάλαιο 6.	
Λότζια IV του Χάνδακα (<i>loggia novissima</i>)	
Α. Η Λότζια IV.....	σελ. 140
i. Γλυπτός Διάκοσμος	σελ. 158

ii. Τα τρόπαια ως διακοσμητικά μοτίβα στην Ιταλία.....σελ.	168
B. Η θέση της Λότζιας IV του Χάνδακα στο γενικότερο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής της Βενετίας.....σελ.	174
Γ. Ο αρχιτέκτονας της Λότζια IV.....σελ.	194

Κεφάλαιο 7.

Η εισαγωγή της <i>all'antica</i> αρχιτεκτονικής στην Κρήτη.....σελ.	203
A. Οχυρώσεις και <i>all'antica</i> αρχιτεκτονική.....σελ.	212
B. <i>All'antica</i> αρχιτεκτονική και πύλες των πόλεων, κάστρων, φρουρίων.....σελ.	217
Γ. Ο ρόλος των τυπωμένων σχεδίων και των έντυπων αρχιτεκτονικών πραγματειών στη διάδοση της <i>all'antica</i> αρχιτεκτονικής στην Κρήτη.....σελ.	227
Δ. Η σύνδεση της <i>all'antica</i> αρχιτεκτονικής με την άρχουσα τάξη της αποικίας: ορισμένες σκέψεις σχετικά με τις κρητικές επαύλεις της εποχής της βενετικής κυριαρχίας.....σελ.	234
E. Η οικειοποίηση της <i>all'antica</i> αρχιτεκτονικής από την «αστική» τάξη.....σελ.	249
ΣΤ. Δημόσια έργα στο Χάνδακα: Πρόγραμμα εξωραϊσμού.....σελ.	256

Κεφάλαιο 8.

Πλατείες σαν της Βενετίας: πολεοδομικά ανάλογα στην Τερραφέρμα και Δαλματία.....σελ.	268
---	-----

Κεφάλαιο 9

Ο «τύχε » της Λότζιας IV κατά τον 20ο αιώνα	
A. Η προσπάθεια μετατροπής της Λότζιας IV σε μουσείο.....σελ.	284
B. Η δεύτερη προσπάθεια αναστήλωσης της Λότζιας.....σελ.	311
Γ. Η τρίτη προσπάθεια αναστήλωσης της Λότζιας.....σελ.	336
Δ. Η αλλαγή στη στάση απέναντι στα βενετικά μνημεία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η ανακατασκευή της Λότζιας (V).....σελ.	344

Επίλογος .....σελ.	355
---------------------------	-----

Παραρτήματα

A. Πίνακας μετοπών που κατέγραψε ο Giuseppe Gerola.....σελ.	362
B. Πρόταση αναστήλωσης του Massimiliano Ongaro.....σελ.	365
Γ. Το θέμα των μετοπών του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης.....σελ.	370

Βιβλιογραφία-Πηγές .....σελ.	377
-------------------------------------	-----

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Όταν ένα βράδυ του μακρινού πλέον 2004 χτύπ σε το τηλέφωνο στο σπίτι μου και μου προτάθηκε από την Όλγα Γκράτζιου, επιβλέπουσα αυτής της διατριβής, να συμμετάσχω στο ερευνητικό της πρόγραμμα στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας «Δυτική τέχνη στην Κρήτη», το πρώτο πράγμα που ένιωσα ήταν έκπληξη. Από όλους τους φοιτητές και φοιτήτριές της πώς και με θυμήθηκε; Είχε περάσει μία δεκαετία από όταν παρακολούθησα το σεμινάριό της για τα μουσεία που είχε κάνει στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος ιστορίας της τέχνης στο οποίο φοιτού α τότε. Δέχτηκα ωστόσο την πρόταση με ενθουσιασμό. Λίγα χρόνια νωρίτερα είχα ολοκληρώσει τη διπλωματική μου για το έργο του Γκόγια και είχα αποφασίσει ότι πλέον, για να ασχοληθώ ερευνητικά με κάποιο θέμα θα έπρεπε το αντικείμενο της έρευνας να βρίσκεται κάπου κοντά στον τόπο κατοικίας μου και όχι σε μουσεία του εξωτερικού. Η παιδεία μου και τα ενδιαφέροντά μου ως τότε αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά στη ζωγραφική. Στο πρόγραμμα «Δυτική τέχνη στην Κρήτη» ασχολήθηκα αρχικά με την καταγραφή μαρτυριών από δημοσιευμένες γραπτές πηγές για δυτικά έργα και καλλιτέχνες κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Ταυτόχρονα, μαζί με τη Μαρία Βακονδίου ξεκινήσαμε τις περιηγήσεις στην κρητική ύπαιθρο, στα χωριά, αλλά και στις πόλεις, προκειμένου να καταγράψουμε «κομμάτια και θρύψαλα» από έναν κόσμο που έχει εν πολλοίς χαθεί. Με άλλα λόγια, μια από τις ιδιαιτερότητες του εγχειρήματος είχε να κάνει με την «απώλεια»: το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που θέλαμε να καταγράψουμε δεν υπάρχει πια ή έχει αλλοιωθεί σε βαθμό που δύσκολα αναγνωρίζεται. Ο μεγαλύτερος αριθμός των κτιρίων της βενετικής περιόδου της Κρήτης και ο διάκοσμός τους έχει εξαφανιστεί. Διατηρήθηκε ένας μικρός αριθμός έργων της αρχιτεκτονικής, σημαντικά αλλοιωμένων και μέρος μόνο της αρχιτεκτονικής γλυπτικής που τα κοσμούσε. Παρά ταύτα αυτός ο κόσμος της βενετικής περιόδου της Κρήτης έχει αφήσει τα ίχνη του παντού στο νησί και καλούμασταν να τον ανασυνθέσουμε. Ένα από τα κτίρια της «απώλειας» είναι και η Λότζια του Χάνδακα. Τα στοιχεία που είχαμε όμως έδειχναν ότι είχε ενδιαφέρον να ασχοληθεί κανείς με το κτίριο αυτό. Για άλλη μια φορά, ήταν η Όλγα Γκράτζιου που με «έσπρωξε» προς αυτή την κατεύ υνση. Την ευχαριστώ από καρδιάς, καταρχήν για την εμπιστοσύνη που μου έδειχνε πάντα, για την εκπληκτικά διακριτική της καθοδήγηση,

για την υπομονή της, για τον χρόνο και κόπο που επένδυσε, διαβάζοντάς την διατριβή αυτή, για τις οξυδερκείς παρατηρήσεις της, για τις ουσιαστικές επισημάνσεις της. Πάνω από όλα, γιατί έχει όλα εκείνα που καθιστούν μια καθηγήτρια, Δασκάλα.

Παρά τις δηλώσεις μου περί ερευνητικού ενδιαφέροντος για ένα αντικείμενο που βρίσκεται κοντά στον τόπο κατοικίας μου, έγινε σύντομα ξεκάθαρο ότι προκειμένου να ανασυσταθεί η ιστορία της Λότζιας του Χάνδακα, η έρευνα στην Ιταλία ήταν αναπόφευκτη. Η φιλοξενία που επανειλημμένα μου πρόσφερε το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας και η τότε διευθύντριά του και νυν ακαδημαϊός, Χρύσα Μαλτέζου, όχι μόνο διευκόλυνε την έρευνά μου στις βιβλιοθήκες και στα αρχεία της Βενετίας, αλλά λειτούργησε ως ιδανικός τόπος για συζητήσεις με ανθρώπους με κοινά ερευνητικά ενδιαφέροντα. Της χρωστάω ένα μεγάλο ευχαριστώ. Η Βενετία είναι ένας τόπος στον οποίο νέες ιδέες μπορούν να προκύψουν πίνοντας ένα ποτήρι spritz στη Santa Maria Formosa ή χαζεύοντας την Μαρκιανή Βιβλιοθήκη υπό τους ήχους του βιολιού και του πιάνου Ρώσων μεταναστών.

Ευχαριστίες χρωστάω στο προσωπικό της Soprintendenza per I Beni Ambientali e Architettonici di Venezia για την προθυμία, και τολμώ να πω και τη χαρά, με την οποία με πληροφόρησαν αναφορικά με έναν φάκελο του αρχείου του Massimiliano Ongaro που είχε τίτλο *Loggia di Candia*. Τα στοιχεία που μου παρείχε το συγκεκριμένο αρχείο ήταν ανεκτίμητα για την ιστορία της Λότζιας κατά τον 20^ο αιώνα και για τη συγγραφή του σχετικού κεφαλαίου της διατριβής.

Το Kunsthistorisches Institut της Φλωρεντίας μου πρόσφερε ένα ιδανικό περιβάλλον για μελέτη και έρευνα και ευχαριστώ τους υπεύθυνους γι' αυτό.

Ευχαριστώ τον Παναγιώτη Ιωάννου, μέλος της τριμελούς επιτροπής, για το χρόνο που αφιέρωσε να διαβάσει τη διατριβή, τις σημαντικές παρατηρήσεις του, αλλά και για την ενθάρρυνσή του.

Η Μαρία Βακονδίου ήταν πραγματική συνοδοιπόρος και συντρόφισσα σ' αυτό το ταξίδι. Οι περιηγήσεις σε χωματόδρομους και ξεχασμένα χωριά της Κρήτης, σε υπόγεια μουσείων, αλλά και στις πόλεις των δαλματικών ακτών θα ήταν λιγότερο «διδασκτικά» χωρίς τις ιδέες της και τις παρατηρήσεις της. Οι ατέλειωτες συζητήσεις μαζί της τις ώρες της αμφιβολίας, η οξυδέρκεια και η θετικότητά της ήταν πραγματικά ανεκτίμητες.

Με το Σπύρο Δημανόπουλο μοιραστήκαμε κατά κάποιο τρόπο την έρευνα των Πρακτικών των Δημοτικών Συμβουλίων του Ηρακλείου στη Βικελαία Βιβλιοθήκη. Επιπλέον, γνωρίζοντας το θέμα της έρευνάς μου όταν εντόπιζε κάτι σχετικό δεν

δίστασε ποτέ να μου επιστήσει την προσοχή. Η συντροφικότητα στην έρευνα είναι κάτι σπάνιο στις σύγχρονες ανταγωνιστικές συνθήκες, όταν όμως προκύπτει αποδεικνύει ότι η αλληλεγγύη είναι πάντα καλύτερη από το μοναχικό δρόμο, ιδίως στην έρευνα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Donatella Calabi για την άμεση ανταπόκρισή της, το χρόνο που μου αφιέρωσε, τις σκέψεις της και τις απόψεις της για τη Λότζια του Ηρακλείου που γενναιόδωρα μου χάρισε χωρίς καν να με γνωρίζει.

Ευχαριστώ τη Deborah Howard που σε ανύποπτο χρόνο επιβεβαίωσε ιδέες και υποψίες μου και τις προχώρησε ακόμη παραπέρα χωρίς η ίδια να το γνωρίζει.

Την αγαπημένη φίλη Νάντια Βλάχου ευχαριστώ για τις πολύωρες συζητήσεις για θέματα κέντρου-περιφέρειας, για τις ιδέες και την οξύνειά της, ειδικά στα πρώτα στάδια της έρευνας. Το μέγεθος της συμβολή της στο εγχείρημα αυτό ήταν τεράστιο.

Ο Αντώνης Χατζηκυριάκου στα τελευταία στάδια της έρευνας, με προθυμία αφιέρωσε το χρόνο του, για να μου λύσει απορίες σε σχέση με την βενετική Κύπρο και τις σχέσεις με την Κρήτη και να μου προτείνει κατευθύνσεις και ιδέες. Τον ευχαριστώ γι' αυτό.

Το Γιώργο Βλαχάκη ευχαριστώ για το χρόνο που αφιέρωσε για να φτιάξει το σχέδιο με τις μετόπες της Λότζιας.

Τέλος, είναι κάποιοι και κάποιες, φίλοι, φίλες και συγγενείς που αν και δεν συνεισφέραν στο ερευνητικό μέρος του έργου, χωρίς την παρουσία τους στη ζωή μου και χωρίς τη στήριξή τους δύσκολα θα είχε ολοκληρωθεί αυτή η διατριβή. Τους ευχαριστώ θερμά χωρίς να τους κατονομάζω... ξέρουν αυτοί και αυτές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τα έτη 2005-2008, στα πλαίσια του προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του ΙΓΕ, «Δυτική Τέχνη στην Κρήτη», πραγματοποιήθηκε η καταγραφή έργων γλυπτικής και λιθοξοϊής που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη και σώζονται σε μουσεία και αρχαιολογικές αποθήκες του νησιού. Σκοπός της συλλογής του υλικού ήταν να εντοπιστεί το εύρος και ο χαρακτήρας της δυτικοευρωπαϊκής καλλιτεχνικής παρουσίας και να διερευνηθούν οι επιπτώσεις της παρουσίας αυτής στον πολιτισμό που αναπτύχθηκε στην Κρήτη από το τέλος του μεσαίωνα και μέχρι την αποχώρηση των Βενετών από το νησί κατά τον ύστερο 17^ο αιώνα. Στόχος την έρευνας ήταν η διερεύνηση των πλευρών της συνάντησης των διαφορετικών πολιτιστικών παραδόσεων σε μια εποχή μετάβασης και μεγάλων ανατροπών¹.

Κατά την εξέταση μίας ομάδας αρχιτεκτονικών γλυπτών μελών (μετόπες) που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης² και που σύμφωνα με τα αρχεία του Μουσείου προέρχονταν από τη Λότζια του Ηρακλείου, αντιμετωπίσαμε ένα πρόβλημα, η λύση του οποίου απαιτούσε περαιτέρω έρευνα αναφορικά με το συγκεκριμένο κτίριο. Το πρόβλημα είχε να κάνει με το διαφορετικό μέγεθος και ποιότητα των μετοπών. Παρά την κοινή τους προέλευση, λεπτομερέστερη εξέταση του υλικού έδειχνε ότι οι μετόπες δεν συνιστούσαν ένα ενιαίο σύνολο και επομένως δύσκολα θα μπορούσαν να συνανήκουν στο ίδιο οικοδόμημα.

Η Λότζια που κοσμούσαν αρχικά οι μετόπες δεν υπάρχει πλέον. Τη θέση της καταλαμβάνει ένα αντίγραφο του αρχικού κτιρίου που στεγάζει σήμερα το Δημαρχείο Ηρακλείου και το οποίο ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται για μια ανακατασκευή με σύγχρονα υλικά. Οι μετόπες που κοσμούν το ανακατασκευασμένο κτίριο έχουν φτιαχτεί με καλούπι, είναι τσιμεντένιες και έχουν ως πρότυπα τις μετόπες του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, κάποιες που εντοπίστηκαν και ταυτίστηκαν πρόσφατα, αλλά και ορισμένες που λανθάνουν ακόμη. Η έρευνα που ξεκίνησε προκειμένου να δοθεί μια λύση στο αίνιγμα των διαφορετικών μεγεθών,

---

¹ Μέρος των αποτελεσμάτων της έρευνας δημοσιεύθηκε στην βάση δεδομένων του ΙΜΣ, Ψηφιακή Κρήτη: <http://digitalcrete.ims.forth.gr/>. Ολόκληρο το υλικό της καταγραφής πρόκειται να δημοσιευτεί στο Μαρία Βακονδίου, Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

² Ορισμένες από αυτές εκτίθενται και άλλες φυλάσσονται στην αποθήκη του Μουσείου.

ποιότητων και κατάστασης διατήρησης των μετοπών που σύμφωνα με τις επεξηγηματικές επιγραφές του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης κοσμούσαν ένα κτίριο του 17^{ου} αιώνα το οποίο δεν υπάρχει πια, καθώς και απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τα ‘αγνοούμενα’ πρότυπα μετοπών που κοσμούν τη Λότζια-Δημαρχείο σήμερα, είχε ως αποτέλεσμα την παρούσα διδακτορική διατριβή.

Η Λότζια του Χάνδακα ήταν ένα εμβληματικό κτίριο για τη βενετική παρουσία στην Κρήτη. Χτίστηκε το 1626-28, επέζησε ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά κατεδαφίστηκε διαδοχικά, σε δύο φάσεις, κατά το πρώτο μισό του ίδιου αιώνα, ενώ παράλληλα δηλωνόταν συνεχώς η επιθυμία αναστήλωσής του και γίνονταν διάφορες προσπάθειες με αυτό το σκοπό.

Η Λότζια του 17^{ου} αιώνα ήταν ένα πλούσια διακοσμημένο κτίριο που οικοδομήθηκε στην κεντρική πλατεία της πρωτεύουσας της κρητικής αποικίας κατά τη θητεία του γενικού προνοητή Κρήτης Francesco Morosini, σε στενή συνάφεια με το δουκικό μέγαρο, τον καθεδρικό ναό του Αγίου Τίτου, το δουκικό παρεκκλήσι του Αγίου Μάρκου, την κατοικία του στρατιωτικού διοικητή της Κρήτης.

Η επιλογή της Λότζιας του Χάνδακα ως θέμα διδακτορικής διατριβής έθεσε ως αρχικό στόχο την ανάδειξη και επίλυση μιας σειράς προβλημάτων που σχετίζονται τόσο με την ιστορία και την τεκμηρίωση του κτιρίου του 17^{ου} αιώνα, όσο και με την υποδοχή και τη διαχείρισή του κατά τον 20^ο αιώνα.

*****

Όταν η Λότζια του Ηρακλείου φωτογραφήθηκε από τον Giuseppe Gerola στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν ένα από τα ελάχιστα βενετικά δημόσια κτίρια που σωζόταν σε καλή κατάσταση στην Κρήτη. Ο Τζερόλα έφτασε στο νησί τον Ιανουάριο του 1900, ως ερευνητής του Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, μετά από πρόταση του επικεφαλής της ιταλικής αρχαιολογικής αποστολής Federico Halbherr, με στόχο να μελετήσει τα κατάλοιπα της βενετικής περιόδου της ιστορίας της Κρήτης. Μέσα σε δύο χρόνια φωτογράφησε και σχεδίασε έναν μεγάλο αριθμό μνημείων, τα οποία και έκδωσε στο μνημειώδες πεντάτομο έργο του *I Monumenti Veneti nell'isola di Creta* από το 1905 ως το 1932³, αφού πρώτα έκανε ένα τεράστιο έργο διασταύρωσης των

---

³ Giuseppe Gerola, *I monumenti Veneti nell'isola di Creta*, Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία (1905: τόμοι I - I2, 1908: τόμος II, 1917: τόμος III, 1932: τόμος IV).

αρχιτεκτονικών καταλοίπων με πληροφορίες από το υλικό των βενετικών αρχείων. Όπως και με τα περισσότερα κρητικά μνημεία της βενετικής περιόδου, έτσι και με τη Λότζια του Χάνδακα, οποιαδήποτε έρευνα δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Τζερόλα. Στην περίπτωση μας η ανάγκη ήταν ακόμη μεγαλύτερη, καθώς το αρχικό κτίριο δεν σώζεται, ενώ επιπλέον, ο τρόπος κατεδάφισης και ανακατασκευής της Λότζιας κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους του αυθεντικού γλυπτού διακόσμου της, αλλά κυρίως τη μη καταγραφή των αρχιτεκτονικών και γλυπτών στοιχείων του κατεδαφισμένου κτιρίου.

*****

Η έρευνα για την τέχνη στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας επικεντρώθηκε από την περίοδο του μεσοπολέμου και εξής στη ζωγραφική της Κρητικής Σχολής. Όσον αφορά στη γλυπτική και την αρχιτεκτονική, το ενδιαφέρον των ερευνητών παρέμεινε περιορισμένο κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Λίγοι ιστορικοί και αρχαιολόγοι είχαν επίγνωση της σημασίας των υλικών καταλοίπων της βενετικής περιόδου που βρίσκονταν διάσπαρτα στο νησί και χάρη στις δικές τους περισυλλογές σώθηκαν πολλά από τα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη που φυλάσσονται σήμερα σε μουσεία και αρχαιολογικές αποθήκες. Το κλίμα απέναντι στα αρχιτεκτονικά μνημεία της βενετικής περιόδου άρχισε να αλλάζει από τη δεκαετία του 1950. Το 1951, με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση του Ανδρέα Καλοκαιρινού, ιδρύθηκε η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών (EKIM). Ένας από τους στόχους της Εταιρίας ήταν εξ αρχής η περισυλλογή και προστασία των βενετικών έργων και μνημείων. Το 1953 χάρη στις προσπάθειες της EKIM ολοκληρώθηκε το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, στο οποίο μεταφέρθηκαν όλα τα γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη της βενετικής περιόδου, τα οποία είχαν περισυλλεχθεί τα προηγούμενα χρόνια. Κατά την ίδια δεκαετία, το 1958, ξεκίνησε να λειτουργεί το Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας⁴ ως ερευνητικό κέντρο και βέβαια η περίοδος της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη κατέστη ένας από τους βασικούς τομείς ενδιαφέροντος των ερευνητών του Ινστιτούτου. Η έρευνά τους στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας και σε άλλα αρχεία που

---

⁴ Είχε ιδρυθεί το 1951, ενώ το 1953 κληρονόμησε από δωρεά την ακίνητη και κινητή περιουσία της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας.

σώζονται στη Βενετία άρχισε να φέρνει όλο και περισσότερα στοιχεία στο φως για την περίοδο αυτή.

Παρά ταύτα, το ειδικό ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική της περιόδου άργησε να εκδηλωθεί. Το πεντάτομο έργο του Τζουζέπε Τζερόλα, εξακολουθούσε να αποτελεί το μοναδικό έργο αναφοράς μέχρι τη δεκαετία του 1970. Τότε μόνο δημοσιεύτηκαν οι πρώτες μελέτες για τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα στην βενετική Κρήτη, τριάντα περίπου χρόνια μετά την δημοσίευση του τελευταίου τόμου του Τζερόλα. Ο κύριος στόχος των νεότερων αυτών δημοσιεύσεων ήταν η αναζήτηση των ιταλικών προτύπων των αρχιτεκτονημάτων του νησιού, καθώς και η τεκμηρίωση μέσω αυτών της λεγόμενης «κρητικής αναγέννησης» στην αρχιτεκτονική. Συχνά, ο δηλωμένος στόχος ήταν η απόδειξη «ότι η στάθμη της κρητικής αναγεννησιακής τέχνης μπορούσε σε ορισμένες περιπτώσεις, να φτάσει την υψηλή καλλιτεχνική στάθμη της αντίστοιχης ιταλικής τέχνης».⁵ Δημοσιεύτηκαν ορισμένα μνημεία της περιόδου⁶ και αποδείχθηκε η χρήση ιταλικών προτύπων στην αρχιτεκτονική, κυρίως μέσω των έντυπων πραγματειών του Sebastiano Serlio⁷, η έρευνα ωστόσο έμεινε στο επίπεδο της απλής διαπίστωσης.

Πολύ σημαντικά βήματα έγιναν στην έρευνα στον τομέα των βενετικών οχυρώσεων της Κρήτης. Η Ιωάννα Στεριώτου⁸, μετά από μακρόχρονη έρευνα στα Αρχεία της Βενετίας παρουσίασε επαρκώς τα οχυρωματικά έργα των Βενετών στο Χάνδακα και στο Ρέθυμνο, με αποτέλεσμα να έχουμε μια ικανοποιητική εικόνα του

---

⁵ Κάντω Φατού ου-Ησυχάκη, «Ιταλική και κρητική αναγεννησιακή τέχνη. Σημεία συγκρίσεως», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 652.

⁶ Π.χ. Κάντω Φατού ου-Ησυχάκη, *Η Ρετόντα της Κρήτης: Η χρήση ενός αρχιτεκτονικού θέματος του Palladio εις έπαυλιν της Κρητικής Αναγεννήσεως*, Αθήνα, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, 1972, Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου*, Αθήνα 1977, ανατύπωση 2001.

⁷ Βλ. π.χ. Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, «Ένα αναγεννησιακό θύρωμα του Ρεθύμου σε σχέδιο του Sebastiano Serlio», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), σελ. 209-223, του ίδιου «Η "Μεγάλη Βρύση του Ρεθύμου", *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), σελ. 322-343· του ίδιου, «Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* περ. Δ΄, τ. Στ΄ (1970-72), σελ. 233-245· του ίδιου, "Italian Renaissance in Crete", *The Architectural Review* 967 (Φεβρ. 1977), Κάντω Φατούρου-Ησυχάκη, «Η Κρητική Αναγέννηση και τα ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της», *Αριάδνη* 1 (1983), 103-138, της ίδιας, «Εφαρμογή της εικονολογίας στην κρητική αναγεννησιακή τέχνη», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο, Έτη ΣΤ΄-Ζ΄, τεύχ. η 11-14, 1995, σελ. 703-710.

⁸ Ιωάννα Θ. Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη του Χάνδακα (τον 16^ο και 17^ο αι.): το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχαικές πηγές*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1998. Της ίδιας, *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646): Συμβολή στη Φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, 2 τόμοι, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992.

σχεδιασμού, του τρόπου που προχώρησαν τα έργα, των μηχανικών που απασχολήθηκαν με αυτά.

Τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, έχει μελετηθεί επίσης, ένας ικανός αριθμός γραπτών πηγών του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα από τα Αρχεία της Βενετίας, οι οποίες αφορούν σε συμβόλαια ανάθεσης έργων σε οικοδόμους και γλύπτες, λίγες όμως από αυτές δημοσιεύτηκαν, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις γίνεται απλή αναφορά σε μεμονωμένες, αποσπασματικές πληροφορίες που εμπεριέχουν τα έγγραφα⁹.

Ειδικά όσον αφορά στη Λότζια του Ηρακλείου, παρόλο που το κτίριο είναι πολύ γνωστό και έχει απασχολήσει την κοινή γνώμη κατά τον 20^ο αιώνα, η υπάρχουσα βιβλιογραφία εξαντλείται στο κείμενο του Τζερόλα που δημοσιεύτηκε στον τρίτο τόμο (1917) των *Βενετικών Μνημείων της Κρήτης*¹⁰, σε ένα άρθρο του 1901 του Federico Berchet¹¹ με την πρότασή του για την αναστήλωση του κτιρίου, στο άρθρο του 1904 του Στέφανου Ξανθουδίδη¹² και στο άρθρο του Στέργιου Σπανάκη του 1939.¹³ Όσον αφορά στον Τζερόλα, χωρίς την περιγραφή του κτιρίου όπως αυτό σωζόταν όταν επισκέφτηκε την Κρήτη, την έρευνά του στα Αρχεία της Βενετίας, αλλά κυρίως τις φωτογραφίες που τράβηξε μεταξύ 1900-1902 δύσκολα θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί το αντικείμενο αυτής της διατριβής. Ο Ξανθουδίδης με το άρθρο του, εκτός από ορισμένες πολύ γενικές πληροφορίες που δίνει αναφορικά με τη Λότζια, παρέχει σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο που έγινε η κατεδάφιση του ορόφου του κτιρίου το 1904. Τέλος, ο Σπανάκης, στο πρώτο μέρος του άρθρου του, μεταφράζει στα ελληνικά τις πληροφορίες που δίνει ο Τζερόλα σχετικά με την ιστορία και τη μορφή του κτιρίου κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, δίνει λίγες πληροφορίες

---

⁹ Ενδεικτικά: Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στο Χάνδακα το 17ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σελ. 251-284· της ίδιας, «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στο Χάνδακα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β', Χανιά, 1991, σελ. 175-180· Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα "σκουλτόρων" και "μουράρων": γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον δέκατο έκτο αιώνα με βάση αρχαικές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β1, Ρέθυμνο, 1994-1995, σελ. 361 - 403· Κάντω Φατούρου- Ησυχάκη, "Bernard Moles: un sculpteur parisien du gothique tardif et ses fils a Candie", *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σελ. 125-142.

¹⁰ Gerola, III, σελ. 35-60.

¹¹ Federico Berchet, «La loggia veneziana di Candia», *Atti del R. Istituto veneto di scienze, lettere ed arti*, τ. LXI (serie ottava-tomo quarto), parte seconda, 2, 1901, σελ. 1-17. Ο Φεντερίκο Μπερσέ ήταν το 1901 διευθυντής του *Περιφερειακού Γραφείου για την Συντήρηση των Μνημείων του Βένετο*. (*Ufficio Regionale per la Conservazione dei Monumenti del Veneto*). Χρησιμοποιώντας σχέδια και φωτογραφίες που του έστειλε ο Τζερόλα, πρότεινε την αναστήλωση του κτιρίου στην «αρχική του μορφή».

¹² Στέφανος Ξανθουδίδης, «Ενετική Λέσχη εν Κρήτη», *Παναθήναια* 9, 1904-1905, σελ. 129-132.

¹³ Στέργιος Γ. Σπανάκης, «Η Λότζια του Ηρακλείου», *Κρητικές Σελίδες*, τ. 3, 1939, σελ. 5-64.

για τις χρήσεις του κτιρίου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας¹⁴, αλλά κυρίως αναφέρεται στα γεγονότα που έλαβαν χώρα από το 1900 έως το 1939 και στις προσπάθειες του Δήμου Ηρακλείου να ανακαινίσει το κτίριο της Λότζιας προκειμένου να στεγάσει το Δημαρχείο της πόλης. Αυτές οι πληροφορίες ήταν εξαιρετικά σημαντικές ως αφετηρία για τη μελέτη της ιστορίας του κτιρίου κατά τον 20^ο αιώνα.

Δύο μήνες αφότου ορίστηκε το θέμα αυτής της διατριβής δημοσιεύτηκε το βιβλίο της Λιάνας Σταρίδα, για τη Λότζια του Χάνδακα¹⁵, το οποίο όμως δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί επιστημονικό. Τα αμέτρητα τυπογραφικά και όχι μόνο, λάθη, καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την ανάγνωσή του. Αφορμή της έκδοσης ήταν η δωρεά του αρχείου της αναστηλώτριας της Λότζιας-Δημαρχείου, Εριφύλλης Μαθιουδάκη, στη συγγραφέα. Το πιο πρωτότυπο μέρος του βιβλίου αφορά επομένως, στα σχέδια και τις νέες πληροφορίες αναφορικά με την ανακατασκευή του κτιρίου κατά τις δεκαετίες 1960-1980.

Η σχετική με τις *δημόσιες λότζιες* ιταλική βιβλιογραφία είναι αρκετά περιορισμένη. Με εξαίρεση ορισμένες πολύ γνωστές Λότζιες, όπως η Loggia dei Lanzi στη Φλωρεντία, για τις περισσότερες από αυτές δεν υπάρχει ειδική βιβλιογραφία. Ορισμένες μονογραφίες σε μορφή άρθρου, φυλλαδίου ή μικρού βιβλίου γράφτηκαν από ιστορικούς και λόγιους που ασχολούνταν με την τοπική ιστορία πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ άλλες φορές, η ανάγκη για αναστήλωση μετά από κάποια καταστροφή ήταν το έναυσμα προκειμένου να πραγματοποιηθεί μια έρευνα για τη Λότζια της πόλης. Στη βιβλιογραφία αυτή, οι Λότζιες αντιμετωπίζονται ως μεμονωμένα αρχιτεκτονήματα, ενώ δεν γίνεται συνήθως καμία προσπάθεια να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό ή πολεοδομικό πλαίσιο, όπως εκείνο του βενετικού κράτους.

Την ιστορία του θεσμού της *Δημόσιας Λότζιας* στην Ιταλία κατά τους πρώτους αιώνες της εμφάνισής του, μελέτησε η Kim Susan Sexton¹⁶ χωρίς ωστόσο να κατορθώσει να δώσει πειστικές απαντήσεις σε πολλά από τα ερωτήματα που έθεσε ως προς την ταξινόμηση των κτιρίων, είτε αυτή επιχειρήθηκε να γίνει σύμφωνα με την αρχιτεκτονική τους, είτε ανάλογα με τη χρήση και τις λειτουργίες τους. Παρά ταύτα, η

---

¹⁴ Από το φίλο του Νικόλαο Σταυρινίδη.

¹⁵ Λιάνα Σταρίδα, *Η Λέσχη των Ευγενών του Χάνδακα*, Εκδόσεις Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2008.

¹⁶ Kim Susan Sexton, *A History of Renaissance Civic Loggias in Italy from the Loggia dei Lanzi to Sansovino's Loggetta*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Yale, 1998, (UMI Number: 9817400).

διατριβή της μας ήταν χρήσιμη, διότι η συγγραφέας συγκέντρωσε πληροφορίες για τις περισσότερες σωζόμενες *δημόσιες λότζιες* της Ιταλίας, καθώς και για άλλες που αναφέρονται σε πηγές, αλλά δεν σώζονται πλέον. Στη διατριβή της, έχει επικεντρώσει κυρίως στις Λότζιες της περιόδου των *αστικών Κοινών* κατά τον ύστερο μεσαίωνα στην Ιταλία (*periodo comunale*), της περιόδου δηλαδή της δημιουργίας και μεγάλης ανάπτυξης των πόλεων, καθώς τότε ήταν η ‘χρυσή’ εποχή των δημόσιων αυτών ημιυπαίθριων κτιρίων¹⁷. Παρόλο που δεν συμφωνούμε με τα συμπεράσματά της σχετικά με τις Λότζιες στη βενετική επικράτεια και τη Loggeta του Sansovino, το γεγονός ότι συγκέντρωσε σε ένα κατάλογο τις περισσότερες δημόσιες Λότζιες για τις οποίες υπάρχουν αναφορές στις γραπτές πηγές ήταν πολύ σημαντικό για τα πρώτα στάδια αυτής της έρευνας.

Το τρίτομο συλλογικό έργο για τη Λότζια και την πλατεία της Μπρέσια (Brescia)¹⁸ που εκδόθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εντάσσεται σε μια νέα τάση της ιταλικής ιστοριογραφίας της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας που χρονολογείται στη δεκαετία του 1980. Στηρίζεται σε εξαντλητική έρευνα των πηγών δεν μένει όμως εκεί. Τα αρχιτεκτονικά έργα και πολεοδομικά προγράμματα προσεγγίζονται από πολλαπλές πλευρές, με το κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό πλαίσιο να παίζουν σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία της μορφής των κτιρίων. Στο συγκεκριμένο έργο για την πλατεία και τη Λότζια της Μπρέσια παρακολουθείται λεπτομερώς η πολεοδομική αλλαγή του κέντρου της πόλης, η διάνοιξη της νέας πλατείας και η οικοδόμηση της πρώτης και της δεύτερης Λότζιας σ’ αυτήν κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Μέσω πληροφοριών που διασώζουν τα αρχεία, ανασκαφικών δεδομένων, λεπτομερούς ανάλυσης της αρχιτεκτονικής της Λότζιας και παράθεσης συγκριτικού υλικού, παρουσιάζεται η παραγγελία, ο τρόπος εκτέλεσης της οικοδομής, οι επισκευές και μετατροπές της Λότζιας μέσα στους αιώνες και εν τέλει, η ολοκλήρωσή της στον 20^ο αιώνα. Το τρίτομο έργο ήταν σημαντικό ‘βοήθημα’ αναφορικά με τα ερωτήματα που θέσαμε και στον τρόπο που προχωρήσαμε την έρευνα για την κρητική Λότζια.

---

¹⁷ Το γεγονός ότι η γενική πληθυντικού της Λότζιας είναι αδόκιμη (λοτζιών) είχε πολλές φορές ως αποτέλεσμα μια περιφραστικότητα που δεν θα επιλέγαμε σε αντίθετη περίπτωση.

¹⁸ Vasco Frati, Ida Gianfranceschi, Franco Robecchi, *La Loggia di Brescia e la sua piazza: Evoluzione di un fulcro urbano nella storia di mezzo millennio*, (3 τόμοι), Fondazione Banca Credito Agrario Bresciano, Istituto di cultura Giovanni Folonari, Μπρέσια 1993-1995.

Η Donatella Calabi έχει ασχοληθεί με θέματα πολεοδομίας των ευρωπαϊκών πόλεων από το 15^ο αιώνα. Θέτει τις λειτουργίες και τις χρήσεις των δημόσιων χώρων όπως οι πλατείες, καθώς και των κτιρίων που οικοδομούνταν σ' αυτές, σε κεντρικό σημείο των αναλύσεών της. Ο συλλογικός τόμος *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, που εκδόθηκε με την επιμέλειά της το 1997¹⁹ ήταν εξαιρετικά χρήσιμο υπόβαθρο, στο οποίο στηρίχτηκε μέρος της έρευνας για τη διατριβή αυτή, καθώς παρουσιάζεται σ' αυτόν η διαδικασία διαμόρφωσης κεντρικών πλατειών διαφόρων πόλεων της Ιταλίας και των δημόσιων κτιρίων που οικοδομήθηκαν σ' αυτές, οι σχέσεις εξουσίας που έπαιζαν ρόλο στις παραγγελίες των έργων, οι παραγγελιοδότες και οι στόχοι τους, η πορεία των έργων. Οι μελέτες για τις πλατείες της ενδοχώρας (Τερραφέρμα) της Βενετίας που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του τόμου, παρείχαν σημαντικό συγκριτικό υλικό, ώστε να προχωρήσουμε στην ένταξη της Λότζιας του Χάνδακα και της πλατείας του στα συμφραζόμενα των πολεοδομικών πολιτικών του βενετικού κράτους.

Το συγγραφικό έργο του Manfredo Tafuri²⁰ ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο ειδικά στον τρόπο προσέγγισης των οικοδομικών προγραμμάτων που έλαβαν χώρα στη Βενετία κατά τον 16^ο αιώνα. Οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις που παρείχε στάθηκαν πολύτιμες στην έρευνά μας, καθώς ο Ταφούρι έχει κατά τη γνώμη μας, επιτυχώς συνδέσει πολιτικές θέσεις και τάσεις μέσα στα κέντρα της άσκησης της εξουσίας της μητρόπολης με διάφορες σημαντικές αρχιτεκτονικές παραγγελίες, την έκβαση των έργων και κυρίως τις τεχνοτροπικές επιλογές γι' αυτά.

Παρά τη σχετικά περιορισμένη βιβλιογραφία για τις Λότζιες της Ιταλίας, τα έργα που προαναφέρθηκαν ήταν εξαιρετικά χρήσιμα για την κατανόηση της περίπτωσης της Κρήτης.

Μια δυσκολία που αντιμετωπίσαμε σε σχέση με τα γενικότερα ερωτήματα που τέθηκαν σ' αυτή τη διατριβή είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι μελετητές

---

¹⁹ Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997.

²⁰ Manfredo Tafuri, «Renovatio urbis Venetiarum»: il problema storiografico» στο Tafuri, Manfredo, (επιμ.), *Renovatio urbis : Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523-1538)*, Officina, Ρώμη 1984, σελ. 9-55. Του ίδιου, *Venice and the Renaissance*, The MIT Press, Cambridge, Λονδίνο 1995. (μετάφραση από τα ιταλικά Jessica Levine), (1^η έκδοση *Venezia e il Rinascimento*, Giulio Einaudi editore s.p.a., Τορίνο 1985.

ασχολούνται με τον ‘τόπο τους’, είτε είναι Ιταλοί, είτε Έλληνες, είτε Κροάτες²¹, χωρίς να συνδέουν απαραίτητα την έρευνά τους με το ευρύτερο πλαίσιο του βενετικού κράτους. Σε αντίθεση με την παραπάνω τάση, ο Νίκος Σκουτέλης, με το βιβλίο του που εκδόθηκε πρόσφατα²² επιχείρησε να μελετήσει την οργάνωση της άμυνας του βενετικού κράτους σε ολόκληρο το Stato da mar.

Ένα επιπλέον ιστοριογραφικό πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε, αφορά στη θεώρηση της περιόδου της βενετικής κυριαρχίας, είτε αποκλειστικά μέσα από την ελληνική οπτική, είτε μέσα από τη βενετική οπτική. Για την ελληνική πλευρά, η περίοδος αυτή προσεγγίζεται συνήθως ως τμήμα του υπό ξένη κυριαρχία ελληνισμού, ενώ για τη βενετική ιστορία ως όψη της βενετικής παρουσίας του βενετικού Stato da Mar στην Ανατολή.

Υπάρχει μια σημαντική τάση στην ελληνική ιστοριογραφία της περιόδου που προσπαθεί να αναδείξει το ρόλο των Ελλήνων στις βενετοκρατού ενες περιοχές και εξετάζει την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας με σκοπό τον εντοπισμό εκεί της νεοελληνικής ταυτότητας. Η άποψη αυτή θεωρεί ότι οι απαρχές του νέου ελληνισμού ανιχνεύονται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, περίοδος η οποία συμπίπτει με την έναρξη της βενετοκρατίας. Υποστηρίζεται ότι κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες εκδηλώθηκαν οι ιδιαίτερες συνειδήσεις των λαών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατείχαν οι Έλληνες και ότι τα γεγονότα του 1204 κατέστησαν καθαρότερα τα ζητήματα του «συνανήκειν» στις νέες κοινωνίες. Έτσι, «στο κλίμα αυτό, ελληνικοί πληθυσμοί διάφορων περιοχών, υπό διάφορες κυριαρχίες, χωρίς πλέον ενιαίο πολιτικό κέντρο, εμπέδωναν τις μεταξύ τους κοινότητες αλλά και τις ετερότητες απέναντι στους άλλους, με βάση τα στοιχεία της γλώσσας, του δόγματος-θρησκευματος, των πολιτισμικών αξιών, της σχέσης με το παρελθόν. Έτσι, η περίοδος της Βενετοκρατίας αναδεικνύεται σε ένα από τα κύρια πλαίσια ανάπτυξης της νεοελληνικής συνείδησης και αποκτά συνολικότητα που επιτρέπει τη διαχρονική σφαιρική εξέλιξή της».²³

---

²¹ Δυστυχώς, λόγω του φράγματος της γλώσσας σε σχέση με την κροατική βιβλιογραφία δεν μπορέσαμε να εμβαθύνουμε σε θέματα που σχετίζονται με την πολεοδομία και τις Λότζιες της Δαλματίας.

²² Νίκος Σκουτέλης, *Ο Πόλεμος Χωροτάκτης: Το Δίκτυο των Πόλεων-Οχυρών στο Κατά Θάλασσαν Κράτος της Βενετίας, 16^{ος}-17^{ος} αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα 2013.

²³ Παπαδιά-Λάλα, Αναστασία, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο: αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002*, τ. Β', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ίδρυματος Ερευνών, Αθήνα 2002, σελ. 558.

Θεωρούμε ότι οι αντίστοιχες απόψεις περισσότερο συσκοτίζουν παρά βοηθούν στην ερμηνεία φαινομένων όπως αυτά που εξετάζουμε στη συγκεκριμένη διατριβή. Σε εποχές μετάβασης και σε περιοχές που συναντιούνται περισσότερες πολιτισμικές παραδόσεις, το να επιχειρείται να απομονωθούν τα ελληνικά επιτεύγματα ή δραστηριότητες ή να εντοπιστεί η ελληνική ταυτότητα παραβλέπει σημαντικότερες παραμέτρους που έχουν να κάνουν με τη διάρθρωση της κοινωνίας της Κρήτης, με αισθητικές ιδεολογίες στα πλαίσια αυτής της διάρθρωσης, με το ρόλο των κυρίαρχων Βενετών. Βλέπουμε έτσι από τη μια να παρουσιάζονται αναλυτικά οι αγώνες του ελληνικού στοιχείου, αλλά από την άλλη μια σχετική έλλειψη ενδιαφέροντος να εντοπιστούν οι διαφορές μεταξύ των κοινωνικών τάξεων στο πολιτισμικό επίπεδο στο οποίο καταχωρούνται μάλλον αδιακρίτως τα πάντα.²⁴

Σε παρόμοια πλαίσια κινείται και η άποψη που μιλάει για ‘αλληλογονιμοποίηση’ των πολιτισμών, παραβλέποντας τη σύνθετη διαστρωμάτωση της κρητικής κοινωνίας, τις τεράστιες αντιθέσεις και την ύπαρξη αντικρουόμενων συμφερόντων μεταξύ των τάξεων που ενδεχομένως αντανάκλούσε και στο διαφορετικό τους γού’ το στις αρχιτεκτονικές επιλογές.

*****

Όπως διαπιστώθηκε από τα πρώτα στάδια της έρευνας, η Λότζια που χτίστηκε στο Χάνδακα κατά τον 17^ο αιώνα δεν ήταν η πρώτη, αλλά η τέταρτη που οικοδομήθηκε στην πόλη. Ένα από τα πρώτα κτίρια που χτίστηκαν από τους Βενετούς στην πρωτεύουσα της αποικίας, ήταν η *Δημόσια Λότζια*, γεγονός που υποδεικνύει τη μεγάλη σημασία που είχε το κτίριο για τους αποίκους. Υποθέσαμε ότι η σημασία αυτή δεν μπορούσε παρά να σχετίζεται με τη χρήση και τις λειτουργίες του κτιρίου, και ότι η αποσαφήνιση αυτών μπορούσε να παράσχει ένα κλειδί για την ερμηνεία της μορφής της Λότζιας του 17^{ου} αιώνα. Κρίθηκε λοιπόν απαραίτητο να εξεταστεί το ιστορικό της ανέγερσης, ανάμεσα στον 13^ο και 16^ο αιώνα, των τριών προκάτοχων κτιρίων με την

---

²⁴ Νίκος Χατζηνικολάου, «Σκέψεις για την «Κρητική Αναγέννηση»», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 810.

ονομασία *Λότζια του Χάνδακα*, η χωροθέτηση και η χρήση τους. Για λόγους ευκολίας υιοθετήθηκε η λατινική αρίθμηση (I, II, III, IV, V). Το κτίριο που ανακατασκευάστηκε κατά τον εικοστό αιώνα και στεγάζει σήμερα μέρος του Δημαρχείου του Ηρακλείου είναι το πέμπτο στη σειρά (V).

*****

Μια Λότζια (loggia) είναι στην πραγματικότητα μια στοά, ένας ημιυπαίθριος, στεγασμένος χώρος, που προστατεύε τους παρευρισκόμενους από τις καιρικές συνθήκες και έχει παράλληλα δημόσιο χαρακτήρα λόγω «ανοικτότητας / προσβασιμότητας». Ο αρχιτεκτονικός τύπος της ημιυπαίθριας στοάς εξελίχθηκε και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από την αρχαιότητα σε ολόκληρο το μεσογειακό χώρο. Στην παρούσα διατριβή δεν μας ενδιαφέρει γενικώς ο αρχιτεκτονικός τύπος της στοάς/λότζιας ή η εξέλιξή του, αλλά μια συγκεκριμένη κατηγορία οικοδομημάτων που ανήκαν σ' αυτόν τον αρχιτεκτονικό τύπο εμφανίστηκαν στην κεντρική και βόρεια Ιταλία κατά τον ύστερο μεσαίωνα, κατά την περίοδο της δημιουργίας και ανάπτυξης των πόλεων (των *αστικών Κοινών*), και αναφέρονται ως *δημόσιες λότζιες* (logge pubbliche). Τα κτίρια αυτά λειτουργούσαν αρχικά ως χώροι απονομής της δικαιοσύνης, αλλά στη συνέχεια στον ίδιο χώρο της Λότζιας άρχισε να στεγάζεται μέρος της αγοράς της πόλης και διάφορες διοικητικές και εμπορικές δραστηριότητες. Οι *δημόσιες λότζιες* που θα μας απασχολήσουν χρησιμοποιούνταν από τη διοίκηση και τους αξιωματούχους της, για διάφορα θέματα που σχετίζονταν με τη λειτουργία του κράτους, ως χώροι τέλεσης διαφόρων κρατικών τελετών, αλλά και ως χώροι συνεδριάσεων των Συμβουλίων των πόλεων. Για τις ανάγκες αυτής της διατριβής, επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο Λότζια, αντί για τους όρους στοά ή λέσχη (όπως έχει μεταφραστεί στα ελληνικά) ακριβώς διότι η ιταλική *δημόσια λότζια* ήταν ένας θεσμός με συγκεκριμένες χρήσεις και όχι απλώς ένας αρχιτεκτονικός τύπος κτιρίου. Επιλέξαμε τον όρο Λότζια και όχι το σωστότερο ηχητικά Λότζα, σε σχέση με την προφορά του ιταλικού Loggia, διότι ο όρος Λότζια έχει περάσει στην ελληνική γλώσσα και βιβλιογραφία και χρησιμοποιείται για τα εν λόγω κτίρια.

*****

Αναφορικά με τις δημόσιες Λότζιες της Κρήτης, στην παρούσα διατριβή, εξετάζονται θέματα που σχετίζονται με τη χρήση και τις λειτουργίες των κτιρίων, την αρχιτεκτονική τους μορφή και την ενσωμάτωσή τους στον πολεοδομικό ιστό της

πόλης, όπως αυτός διαμορφώθηκε από το 13^ο αιώνα και εξής, καθώς επίσης και θέματα που άπτονται του πολιτικού, ιδεολογικού, αισθητικού, συμβολικού ρόλου που έπαιξαν οι Λότζιες στην κρητική αποικία.

Ένας πρώτος στόχος που τέθηκε κατά την εξέταση των σωζόμενων στοιχείων για τις δύο πρώτες Λότζιες (I, II) που οικοδομήθηκαν στο Χάνδακα, είχε να κάνει με ερωτήματα σχετικά με τις χρήσεις τους και την αποσαφήνιση της σημασίας που είχαν τα κτίρια αυτά για τους βενετούς αποίκους. Επειδή δεν έχει εντοπιστεί κανένα έγγραφο μέχρι σήμερα που να αναφέρεται σε χρήσεις της Λότζιας IV του 17^{ου} αιώνα, ενώ αντίθετα, οι γραπτές πηγές διασώζουν αρκετές πληροφορίες για τις λειτουργίες και τις χρήσεις των τριών προκάτοχων κτιρίων, θεωρήσαμε ότι χρησιμοποιώντας αυτές τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σε υποθέσεις σχετικά με τις χρήσεις της Λότζιας IV. Κρίθηκε παράλληλα απαραίτητο να αναζητηθούν οι χρήσεις των αντίστοιχων κτιρίων στην Ιταλία και τη Δαλματία, προκειμένου να προχωρήσουμε στη διατύπωση υποθέσεων αναφορικά με τις χρήσεις όχι μόνο της Λότζιας IV του Χάνδακα, αλλά και των τριών προηγούμενων.

Οι ομοιότητες με τα κέντρα των πόλεων της βενετικής επικράτειας οδήγησε στην αναζήτηση των οικοδομικών πολιτικών της Βενετίας αναφορικά με τις *δημόσιες λότζιες*. Διαπιστώθηκε κατά τη βιβλιογραφική, αλλά και κατά την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του Βένετο στη βόρεια Ιταλία και σε πόλεις των δαλματικών ακτών, ότι από το 15^ο αιώνα, ενώ στις περισσότερες πόλεις της Ιταλίας οι *δημόσιες λότζιες* άρχισαν να κλείνουν, στη βενετική επικράτεια συνέβαινε το αντίθετο· νέες λότζιες κατασκευάζονταν σε όλη τη διάρκεια του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα. Οι *δημόσιες λότζιες* αποτελούσαν απαραίτητα εξαρτήματα του κτιριακού εξοπλισμού των πλατειών των πόλεων του βενετικού κράτους, τόσο στο Κράτος της Ενδοχώρας (Stato da terra), όσο και στο Κράτος της Θάλασσας (Stato da mar). Νέες λότζιες οικοδομήθηκαν ή παλαιότερες ανακαινίστηκαν σε όλες τις κεντρικές πλατείες σε όλες τις πόλεις της βενετικής επικράτειας.

Η παραπάνω διαπίστωση κατέστησε σαφές το ότι οι Λότζιες του Χάνδακα δεν αποτελούσαν εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα και δεν μπορούσαν επομένως να ιδωθούν ως μεμονωμένα κτίρια. Έπρεπε να ενταχθούν στα συμφραζόμενα του βενετικού κράτους και να διερευνηθούν τυχόν ταυτίσεις ή διαφορές σε σχέση με τις δημόσιες Λότζιες που χτίζονταν στις κτήσεις της Βενετίας στη βόρεια Ιταλία και στις δαλματικές ακτές. Επομένως, εκτός από τα ερωτήματα σχετικά με τις χρήσεις τους, διερευνήθηκαν

και ζητήματα αναφορικά με τις συνθήκες των παραγγελιών, του σχεδιασμού και της εκτέλεσης των έργων, αλλά και ζητήματα για τις μορφολογικές επιλογές της αρχιτεκτονικής των κτιρίων.

****

Ο στόχος της ένταξης του κτιρίου της Λότζιας του Χάνδακα στο ευρύτερο πλαίσιο των κτιρίων που στέγαζαν θεσμούς της διοίκησης και οικοδομούνταν στις πλατείες των πόλεων της επικράτειας της Βενετίας οδήγησε σε θέματα που άπτονται της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής πολιτικής της Μητρόπολης. Το θέμα της «ομογενοποίησης» (*omogeneizzazione*) ή της «ενότητας περιβάλλοντος» (*unità ambientale*) όπως έχει χαρακτηριστεί, που παρατηρείται στα διοικητικά κέντρα των βενετικών πόλεων της Τεραφέρμα, έχει απασχολήσει την ιταλική έρευνα από τη δεκαετία του 1980. Ο Gaetano Cozzi, συζητώντας κυρίως για θέματα άσκησης της δικαιοσύνης, αλλά και σχετικά με την κοινή γλώσσα, την κουλτούρα και τις παραδόσεις στη Βενετία και στην Τεραφέρμα, αναφέρθηκε στη σταδιακή δημιουργία μιας «ενότητας περιβάλλοντος»²⁵. Ο Κότζι διευκρινίζει ότι δεν εννοεί την «ενότητα περιβάλλοντος» με τη στενή έννοια του φυσικού τοπίου, αλλά ως «μια ολότητα συνθηκών ζωής που πραγματώνονται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική κατάσταση, συνθήκες κοινωνικές και πνευματικές, πολιτικές και οικονομικές, στις οποίες επιδρούν κλιματικά, βιολογικά, και γεωλογικά στοιχεία, όμως πάνω απ' όλα φέρουν τα ίχνη της άμεσης ή έμμεσης ανθρώπινης δραστηριότητας, των πολιτιστικών παραδόσεων, των θεσμών που οι άνθρωποι ανταλλάσσουν, των αναγκών ή των ενδιαφερόντων που αισθάνονται, δημιουργούν ή υπομένουν». Όπως υποστήριξε, η συμβίωση (*simbiosi*) και η «διαδικασία ώσμωσης» οδήγησε εν τέλει στην ενότητα του κόσμου της ευρύτερης περιοχής του Βένετο (*unità della gente veneta*)²⁶. Ιστορικοί της

---

²⁵ Gaetano Cozzi, "Ambiente veneziano, ambiente veneto. Governanti e governati nel dominio di qua dal Mincio nei secoli XV-XVIII", στο Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dalla Controriforma alla fine della Repubblica*, τομ. 4/II, Neri Pozza Editore, Vicenza 1984, σελ. 495-539.

²⁶ Στο ίδιο, σελ. 495. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια, ότι εικόνα της 'ειρηνικής συμβίωσης' που παρουσίασε ο Κότζι είναι εν μέρει μόνο σωστή και αφορά κυρίως στην άσκηση και απονομή της δικαιοσύνης στη βενετική επικράτεια και όχι σε θέματα διαφθοράς, ανεπάρκειας και ποιότητας της βενετικής διοίκησης στα οποία έχουν επικεντρώσει άλλοι μελετητές, όπως ο Angelo Ventura στο 'κλασικό' πλέον *Nobiltà e popolo nella società veneta del'400 e '500*, Editori Laterza, Bari 1964. Σύμφωνα με τον Grubb, η έμφαση του Κότζι στις δομές και τα ιδανικά που συνέδεαν τους λαούς και του Βενετού α στους μηχανισμούς και τις ιδεολογίες που διαίρουσαν τις τάξεις και περιοχές, αντιπροσωπεύουν τις δύο ακραίες όψεις της βενετικής εμπειρίας στην Τεραφέρμα. James S. Grubb, "When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography", *The Journal of Modern History*, vol. 58, no. 1 (1986), σελ. 82. Σχετικά με την έννοια της «ενότητας του περιβάλλοντος», βλ. Santo

αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας προσπάθησαν να αναλύσουν τα πολιτιστικά πρότυπα που οδήγησαν στην ομοιογένεια του αστικού τοπίου των βενετικών πόλεων, και που εδράζεται σε μια σειρά κοινών τυπολογικών λύσεων που επαναλαμβάνονται, τόσο στα μικρά, όσο και στα μεγάλα κέντρα της βενετικής επικράτειας.

Η στροφή από τη δεκαετία του 1970 και κυρίως του 1980 προς τις τοπικές ιστορίες των πόλεων της βενετικής επικράτειας²⁷, για τις οποίες μέχρι τότε η βιβλιογραφία ήταν περιορισμένη σε οδηγού πόλεων του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, γραμμένους από τοπικούς λόγιους και ιστοριοδίφες, είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση αρχείων, αλλά και τη δημοσίευση άρθρων και μονογραφιών σχετικά με πόλεις της βενετικής Τερραφέρμα²⁸. Τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με την πολεοδομική πολιτική της Βενετίας και την ύπαρξη ενός κοινού πολεοδομικού προτύπου²⁹, τη χωροθέτηση των κτιρίων στις πλατείες των πόλεων και βέβαια ερωτήματα για τη μορφή των κτιρίων, την τεχνοτροπία που επιλέχθηκε κατά την οικοδόμησή τους, την ιδεολογία που εκφραζόταν μέσω αυτών των επιλογών. Οι Λότζιες ήταν από τα σημαντικότερα κτίρια σε αυτό το ομοιογενές περιβάλλον του αστικού κέντρου, μαζί με τα μέγαρα των ρεκτόρων (αρμοστών), την κολόνα με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου, τον πύργο του ρολογιού. Τα ερωτήματα που τέθηκαν από την ιταλική ιστοριογραφία αφορούσαν επιπλέον στις πιθανές τοπικές διαφοροποιήσεις, καθώς και το αν μέσω των διαφορετικών παρεμβάσεων ανάπτυξης των αστικών κέντρων, μέσω της αρχιτεκτονικής των κτιρίων των θεσμών της εξουσίας και της διάταξής τους στις πλατείες, η Βενετία επιχειρούσε συνειδητά να ομογενοποιήσει το περιβάλλον των προσαρτημένων πόλεων και αν ναι, ποιος ήταν ο στόχος μιας τέτοιας προσπάθειας³⁰.

Mazzarino, “Il concetto storico-geografico dell’unità veneta”, στο Girolamo Arnaldi [et.al] (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dalle Origini al Trecento*, τομ. 1, Neri Pozza Editore, Vicenza 1976, σελ.1-28.

²⁷ Grubb, οπ. παρ., σελ. 72-94.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Sergio Bettini (εισαγωγή), Giovanni Lorenzoni, Lionello Puppi (κείμενα), *Padova. Ritratto di una città*, Neri Pozza, Πάδοβα 1973. Lionello Puppi, *Ritratto di Verona. Lineamenti di una storia urbanistica*, Banca Popolare, Βερόνα 1978. Lionello Puppi, Mario Universo, *Le città nella Storia d’Italia. Padova*, Laterza, Ρώμη 1982.

²⁹ Η συζήτηση άνοιξε το 1985, με το 16^ο τεύχ ς του περιοδικού *50 rue de Varenne* του Istituto Italiano di Cultura di Parigi το οποίο αφιερώθηκε στο θέμα της πολεοδομίας και ιδιαίτερα στο θέμα των ιταλικών πλατειών. Ένα τμήμα του αφιερώματος αφορούσ ειδικά στις πλατείες και τις πόλεις της Γαληνότατης (*Piazze e città della Serenissima*).

³⁰ Alberto Tenenti, “Les places du gouvernement dans la terre ferme vénitienne”, *50 rue de Varenne*, 1985, σελ. 91-95. Guido Zucconi, “Architettura e topografia delle istituzioni nei centri minori della Terraferma (XV-XVI secolo)”, *Studi Veneziani*, τ. 17, (1989), σελ. 27-49. Donatella Calabi, οπ. παρ, όπου δημοσιεύ νται μελέτες για την πολεοδομική ανανέωση που έλαβε χώρα στις πλατείες διαφόρων ιταλικών πόλεων με έμφαση στην βενετική Τερραφέρμα.

Προκειμένου να διερευνήσουμε αν τα συγκεκριμένα ερωτήματα είχαν ισχύ και στην αποικία της Κρήτης, κρίθηκε αναγκαίο να γίνουν ορισμένες αρκετά μεγάλες παρεκβάσεις που αφορούν στις εξελίξεις στους τομείς της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής των κτιρίων που στέγαζαν τους θεσμούς της διοίκησης στις περιοχές της βενετικής επικράτειας στην Ιταλία και στη Δαλματία. Παρόλο που οι παρεκβάσεις αυτές μοιάζει ότι παρεκκλίνουν από το θέμα της Λότζιας του Χάνδακα, ωστόσο θεωρήθηκε αναγκαία για την κατανόηση, η σύγκριση με την πολεοδομία και την αρχιτεκτονική των βενετικών πόλεων, προκειμένου να ερμηνευτεί η μορφή της Λότζιας IV. Αναγκαστήκαμε με άλλα λόγια να επεκταθούμε όχι μόνο χρονικά προς τα πίσω για να διερευνήσουμε τους λόγους που οι Λότζιες απέκτησαν τόσο μεγάλη σημασία, αλλά και γεωγραφικά προκειμένου να εξετάσουμε αν οι χρήσεις και οι λειτουργίες καθόριζαν τη μορφή των κτιρίων αυτών, αν συνέβαινε το ίδιο σε όλη τη βενετική επικράτεια, αν αυτά τα στοιχεία μπορούσαν να βοηθήσουν στην ένταξη της κρητικής Λότζιας στο ευρύτερο πλαίσιο του βενετικού κράτους και της πολιτικής του.

*****

Καθώς οι Λότζιες ήταν ένα είδος κτιρίου που σηματοδοτούσε το κέντρο των πόλεων στη φάση της μεγάλης ανάπτυξης και ανανέωσής τους, η συζήτηση μας οδήγησε στις μεταβολές που συντελέστηκαν κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα και στα προγράμματα *renovatio securitatis* και *renovatio urbis* της Βενετίας κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα.

Στη Βενετία, διαμέσου των προγραμμάτων «ανανέωσης» στους τομείς της ασφάλειας, της επιστήμης, της πολεοδομίας, και της δικαιοσύνης (*renovatio securitatis, renovatio scientitae, renovatio urbis, renovatio justitiae*) της πολιτικής του δόγη Andrea Gritti, επιχειρήθηκε να τονιστεί ο ρόλος της Γαληνότατης ως *Κυρίαρχης* (*Dominante*), ενώ παράλληλα προωθήθηκε και αναπτύχθηκε ο μύθος της ως νέας Ρώμης³¹. Σύμφωνα με το μύθο που είχε ξεκινήσει να συγκροτείται ήδη από το 15^ο αιώνα, η Δημοκρατία της Βενετίας ήταν η νόμιμη κληρονόμος των αξιών και του τίτλου της αρχαίας Ρώμης, καθώς η τελειότητα των θεσμών της Γαληνότατης

---

³¹ Tafuri, «Renovatio...», οπ. παρ., σελ. 9-55. Του ίδιου, *Venice...*, οπ. παρ., κεφάλαιο 5, σελ. 103-138.

διασφάλιζε τη διάρκεια της πόλης-κράτους ανά τους αιώνες, την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την ειρήνη, τη σταθερότητα, τη δημοκρατία³².

Η αρχιτεκτονική γλώσσα που επιλέχθηκε προκειμένου να εκφραστεί αισθητικά ο μύθος της Βενετίας ως νέας Ρώμης ήταν το «ρωμαϊό στυλ» των αρχών του 16^{ου} αιώνα³³. Το βενετικό κράτος μετά το 1530, άρχισε σταδιακά να εκφράζεται όλο και περισσότερο με την σοβαρή, θριαμβική γλώσσα της αρχαιότητας, υιοθετώντας την σε όλα τα δημόσια έργα, είτε στην ίδια τη Βενετία, είτε στην Τερραφέρμα και τη Δαλματία. Στα πλαίσια αυτά, αναζητήθηκαν οι λόγοι των τεχνοτροπικών επιλογών στις Λότζιες ως φορείς της πολιτικής ρητορικής της Βενετίας.

*****

Στο πλαίσιο αυτών των προγραμμάτων ανανέωσης των διοικητικών κέντρων των πόλεων εξετάστηκε το κτιριακό συγκρότημα της Οπλαποθήκης και της τρίτης Λότζιας (III) του Χάνδακα, όπως διαμορφώθηκε σε νέα κεντρικότερη θέση στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Για το συγκρότημα αυτό σώζονται σχέδια της εποχής που βοηθούν και στην κατανόηση του επόμενου κτιρίου, της τέταρτης Λότζιας (IV) που χτίστηκε με πρωτοβουλία του προνοητή Μοροζίνι.

Ένας από τους βασικούς στόχους αυτής της διατριβής ήταν εξαρχής η ανασύσταση, η ανάλυση και η ερμηνεία της αρχιτεκτονικής της Λότζιας του 17^{ου} αιώνα. Τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας ήταν το λιγοστό φωτογραφικό υλικό του Τζερόλα των αρχών του 20^{ου} αιώνα και ο ελλιπώς σωζόμενος γλυπτός διάκοσμος, μέρος του οποίου φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, ενώ μέρος του που εντοπίστηκε και ταυτίστηκε από τη γράφουσα φυλάσσεται πλέον σε χώρο της πρώην 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων του Ηρακλείου. Ο εντοπισμός στα βενετικά αρχεία γνωστών γραπτών πηγών, αλλά και κάποιων νέων,

---

³² Ενδεικτικά για το μύθο : Gina Fasoli, “Nascita di un mito” στο *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe*, 1, Φλωρεντία 1958, σελ. 445-479. Franco Gaeta, “Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento”, στο Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, τ. 1/III, Neri Pozza Editore, Βιτσέντζα 1980, σελ. 1-91· και του ίδιου, “L’ idea di Venezia”, στο Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/III, Neri Pozza Editore, Βιτσέντζα 1981, σελ. 565-641. Edward Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton University Press, Princeton 1981, κεφάλαιο 1, σελ. 13-61. Robert Finlay, “The Immortal Republic: The Myth of Venice during the Italian Wars (1494-1530)”, *The Sixteenth Century Journal*, v. 30, n. 4, (1999), σελ. 931-944.

³³ Επειδή πρόκειται για ένα πολύ γνωστό θέμα στη βιβλιογραφία της ιστορίας της τέχνης, δεν κρίθηκε απαραίτητο να επεκταθού ε στο θέμα του «ρωμαϊκού στυλ» στην ιταλική αρχιτεκτονική του 16^{ου} αιώνα.

λειτούργησε βοηθητικά στην προσπάθεια ανασύστασης των συνθηκών οικοδόμησης της Λότζιας IV. Μέσω της μελέτης του υλικού αυτού επιχειρούμε τη λεπτομερή παρουσίαση του κτιρίου και μια συζήτηση για τις μορφολογικές επιλογές και τις καλλιτεχνικές και πολιτικές προϋποθέσεις τους σε συσχετισμό με αντίστοιχες επιλογές στη Βενετία.

Έχει υποστηριχθεί ότι η Λότζια IV του Χάνδακα παρουσιάζει έναν «στυλιστικό αναχρονισμό»³⁴, καθώς κατά την περίοδο που οικοδομήθηκε (1626-1628), στην Ιταλία ανθούσε η μπαρόκ τεχνοτροπία στην αρχιτεκτονική, ενώ η Λότζια IV παραπέμπει στο 16^ο αιώνα. Ο Τζερόλα που πρώτος αναφέρθηκε σ' αυτόν, δικαιολόγησε τον «αναχρονισμό» εξαιτίας της «γνωστής καθυστέρησης με την οποία έφταναν οι τεχνοτροπίες από την μητρόπολη στη μακρινή κρητική αποικία»³⁵. Η κυρίαρχη άποψη στην ιστορία της τέχνης σε σχέση με τη διάδοση και πρόσληψη των τεχνοτροπιών που γεννήθηκαν στην Ιταλία κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα είναι ότι τα έργα των 'σπουδαίων' ιταλών καλλιτεχνών λειτούργησαν ως πρότυπα για την υπόλοιπη Ευρώπη και ότι η Ιταλική Αναγέννηση διαδόθηκε με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία από το ιταλικό 'κέντρο' στην ευρωπαϊκή 'περιφέρεια'. Παρόλο που στην διατριβή αυτή δεν ασχοληθήκαμε ιδιαίτερος με την προβληματική του 'κέντρο-περιφέρεια', θεωρούμε ωστόσο, ότι η άποψη που ταξινομεί τα έργα σύμφωνα με την ταχύτητα της διάδοσης και υιοθέτησης των ιταλικών προτύπων οδηγεί σε μια ιστορία της τέχνης που ενδιαφέρεται πάνω απ' όλα για τη διαδοχή των στυλ. Πρόκειται για μια ερμηνεία που καταγιάζει το πρότυπο, αξιολογεί την απομίμηση ανάλογα με το πόσο κοντά είναι σ' αυτό, παραβλέποντας ή υποβαθμίζοντας τις τοπικές προϋποθέσεις δημιουργίας της, ενώ οτιδήποτε διαφέρει από τα πρότυπα έργα αναφοράς θεωρείται a priori ως 'επιβίωση' ή 'ιδιομορφία'. Επιπλέον, η αξιολόγηση των έργων σύμφωνα με τα ιταλικά πρότυπα και η κατάταξή τους σε «επαρχιακά» δημιουργεί μεγάλους περιορισμούς στην ερμηνεία τους, καθώς μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά των εξεταζόμενων έργων αντιμετωπίζονται ως παρερμηνείες ή παρεξηγήσεις των ιταλικών 'κανόνων'.

Έχει υπογραμμιστεί από τους ερευνητές³⁶ η παθητική διάσταση των όρων 'υποδοχή' και 'επίδραση' που χρησιμοποιούνται τις περισσότερες φορές για να

---

³⁴ Gerola, III, σελ. 41.

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 41.

³⁶ Βλ. Enrico Castelnuovo και Carlo Ginzburg, "Centro e periferia", στο Giovanni Previtali (επιμ.), *Storia dell'Arte Italiana, Parte Prima: Materiali e Problemi, Volume Primo: Questioni e Metodi*, Einaudi, Τορίνο 1979, σελ. 285-352. Νίκος Χατζηνικολάου, "Καλλιτεχνικά κέντρα και περιφερειακή

καλύπτουν ένα φάσμα αντιδράσεων και συμπεριφορών προς την τέχνη του κέντρου ή της Μητρόπολης της αποικίας στην περίπτωση μας. Όπως σημειώνει η Φωτεινή (Νάντια) Βλάχου σχολιάζοντας τις θέσεις των Χατζηνικολάου, Castelnuovo, Ginzburg και Gamboni για το θέμα αυτό, οι αντιδράσεις μπορεί να εκτείνονται από την αφομοίωση, την βαθμιαία, μερική ή ολική προσαρμογή, την απόρριψη, ακόμη και την παρανόηση. Επιπλέον, η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη, και οι ανήκοντες στην περιφέρεια συμμετέχουν σε αυτήν εξίσου, με την επιλογή και ποικίλη τροποποίηση την οποία επιφέρουν στις επιδράσεις του κέντρου. Αντίθετα, η έννοια της ‘υφολογικής καθυστέρησης’ εξαρτάται από μία γραμμική χρονική αντίληψη, όπου ο βαθμός της ‘περιφερειακότητας’ ή ‘επαρχιακότητας’ των τόπων καθορίζεται αναφορικά με την ημερομηνία της εμφάνισης της τεχνοτροπίας υπό συζήτηση στο κέντρο³⁷.

Η Λότζια IV βέβαια, δεν ήταν ακριβώς ένα ‘επαρχιακό’ έργο, καθώς οικοδομήθηκε με πρωτοβουλία του εκπροσώπου της Βενετίας στην πιο σημαντική της αποικία στη Ανατολή. Έτσι, εκτός από την ανασύσταση και την τεκμηρίωση του κτιρίου, ένα από τα ερωτήματα που τέθηκαν από τη συγκεκριμένη διατριβή αφορούσε στην ερμηνεία της μορφής του και της τεχνοτροπίας που επιλέχτηκε κατά την οικοδόμησή του. Στραφήκαμε και πάλι προς την ίδια τη Βενετία, προκειμένου να διερευνήσουμε γιατί μια δημόσια, κρατική παραγγελία του 17^{ου} αιώνα είχε ως αποτέλεσμα ένα κτίριο που έμοιαζε να ανήκει στον 16^ο, καθώς και για να εξετάσουμε αν η συγκεκριμένη τεχνοτροπική επιλογή σχετίζονταν με τις γενικότερες οικοδομικές πολιτικές της μητρόπολης στην αποικία. Θα επιχειρήσουμε επομένως να διερευνήσουμε το ενδεχόμενο να σχετίζεται η οικοδόμηση της κρητικής Λότζιας IV και η επιλογή της μορφής της, με τις καλλιτεχνικές και πολιτικές συζητήσεις που λάμβαναν χώρα την ίδια περίπου περίοδο στη Βενετία. Ένα θέμα που επίσης έχει τεθεί προς διερεύνηση αφορά στην πιθανή διαφορετική νοηματοδότηση των ιδίων προτύπων στη Μητρόπολη και το Χάνδακα.

Ένας από τους στόχους αυτής της διατριβής ήταν η εξέταση και η ερμηνεία των αιτιών και των τρόπων που η *all’antica* αρχιτεκτονική εμφανίστηκε δυναμικά στα τέλη

τέχνη”, *Νοήματα της εικόνας. Μελέτες ιστορίας και θεωρίας της τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, σελ. 387-414 [πρώτη δημοσίευση του κειμένου: *Kritische Berichte*, τόμ. 11, τχ. 4, 1983, σελ. 36-56].

³⁷ Φωτεινή Βλάχου, *Τέχνη στην Ευρωπαϊκή Περιφέρεια: Η ιστορική ζωγραφική στην Πορτογαλία στις αρχές του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2013, σελ. 10-11. Βλ. και της ίδιας, “Why Spatial? Time and the Periphery”, *Visual Resources*, 32, 1-2, σελ. 9-24.

του 16^{ου} αιώνα στην Κρήτη και μετέβαλε το ύφος των κτιρίων και του γλυπτού τους διακόσμου, προκαλώντας μια τεράστια αλλαγή του αρχιτεκτονικού τοπίου της Κρήτης, μέσα σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα. Η «βενετοκρητική» βιβλιογραφία έχει επικεντρώσει σε μεγάλο βαθμό στις έννοιες της «ώσμωσης» και του «συγκρητισμού» των πολιτισμών, προκειμένου να ερμηνεύσει την οικονομική και πολιτιστική άνθιση που έλαβε χώρα κατά το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα στο νησί. Είναι σαφές ωστόσο, ότι τα συγκεκριμένα ερμηνευτικά εργαλεία δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της διάδοσης της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη. Θα περίμενε κανείς, «η ώσμωση των πολιτισμών και η συναίρεση των παραδόσεων» να εκφράζονταν στην αρχιτεκτονική μέσω ορατού ενδιαφέροντος, διεργασιών και πειραματισμών που θα οδηγού αν σε μια σταδιακή υιοθέτηση της νέας αρχιτεκτονικής τεχνοτροπίας. Κάτι τέτοιο ωστόσο, δεν διακρίνεται στα σωζόμενα αρχιτεκτονικά δεδομένα, αλλά αντίθετα, το γούστο των παραγγελιοδοτών μοιάζει να άλλαξε πολύ απότομα.

Ένας από τους λόγους που εξετάζεται το θέμα της διάδοσης της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη αφορά στην προσπάθεια 'αποκάλυψης' της ταυτότητας του αρχιτέκτονα της Λότζιας IV. Θα εξεταστεί δηλαδή το ενδεχόμενο του να μπορούσε κάποιος να αποκτήσει την απαραίτητη αρχιτεκτονική παιδεία στην Κρήτη, ώστε να είναι σε θέση να σχεδιάσει και να επιβλέψει την οικοδόμηση ενός κτιρίου σαν τη Λότζια IV του Χάνδακα ή αν έπρεπε να έχει «μορφωθεί» και εκπαιδευτεί αρχιτεκτονικά στην Ιταλία.

Είναι γνωστή και αρκετά καλά μελετημένη³⁸ η εκτεταμένη οχυρωματική δραστηριότητα που έλαβε χώρα στην Κρήτη από τη δεκαετία του 1560 και κυρίως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου και συνεχίστηκε κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, καθώς αναμενόταν η μεγάλη σύγκρουση με τους Οθωμανούς, ωστόσο δεν έχει συνδεθεί η δραστηριότητα αυτή με την εμφάνιση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στο νησί. Από τις πηγές προκύπτει, ότι όχι μόνο διατέθηκαν τεράστια ποσά για τα οχυρωματικά έργα, αλλά ότι μετέβησαν από την Ιταλία ικανότατοι στρατιωτικοί μηχανικοί, αρχιτέκτονες και αρχιτεχνίτες, ειδικευμένοι στις οχυρώσεις, προκειμένου να τα φέρουν σε πέρας. Οι πόλεις οχυρώθηκαν σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις στον τομέα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και προφανώς ένα μέρος των χρημάτων

---

³⁸ Στεριώτου, οπ. παρ., Σκουτέλης, οπ. παρ..

που διατέθηκαν για την κατασκευή των οχυρώσεων διαχύθηκε στην κρητική κοινωνία (μισθοί, εργολαβίες κλπ.). Θα εξεταστεί επομένως, ο ρόλος των ιταλών μηχανικών, όχι μόνο ως φορέων της τεχνογνωσίας, αλλά και ως «εισηγητών» των «νέων» *all'antica* αισθητικών αντιλήψεων.

Ένα θέμα που έχει μεγάλο ενδιαφέρον, αφορά στο αν θα μπορούσε να γίνει διακριτή η ιδιαίτερη αισθητική ιδεολογία των εκάστοτε παραγγελιοδοτών σύμφωνα με τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που υπήρχαν στο νησί (*nobili veneti, nobili cretesi, cittadini*, αστοί, έμποροι κλπ). Προχωρήσαμε σε κάποιες υποθέσεις σχετικά με την ταυτότητα εκείνων που υιοθέτησαν ή οικειοποιήθηκαν την *all'antica* αισθητική στην Κρήτη, οπωσδήποτε όμως μένει να γίνει πολλή δουλειά σ' αυτόν τον τομέα. Επιπλέον, οι σχέσεις μεταξύ ντόπιων οικοδόμων, λιθοξόων και γλυπτών, και των ιταλών μηχανικών και αρχιτεχνιτών, που μετέβησαν στην Κρήτη προκειμένου να λάβουν μέρος στα οχυρωματικά έργα, είναι ένα ζήτημα που χρίζει περαιτέρω μελέτης, ειδικά αναφορικά με τους τρόπους που οι ντόπιοι οικοδόμοι και λιθοξόοι εκπαιδεύτηκαν στις νέες τεχνικές δόμησης, στην εφαρμογή των νέων αρχιτεκτονικών προτύπων, στην προσαρμογή τους στις ιδιαίτερες ανάγκες της πελατείας τους ή και στην απλοποίηση ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Προς διερεύνηση τίθεται επίσης το ζήτημα της πλήρους ή μερικής, ουσιαστικής ή επιφανειακής, οργανικής ή παρεξηγημένης υιοθέτησης μορφών, θεμάτων και ιδεολογιών στην Κρήτη, που προηγουμένως αναπτύχθηκαν στην Ιταλία. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον για τη μελλοντική έρευνα να εξεταστούν οι τρόποι που επένδυναν με κάποιες δικές τους ιδέες, με κρητικό ή κρητοβενετικό περιεχόμενο και προσδοκίες, τις μορφές και τα θέματα που έρχονταν από την Ιταλία, ακόμη και αν τις 'παρεξηγού' αν'.

Γενικά, στο πρώτο μέρος της διατριβής, εκτός από το χρονικό της οικοδόμησης της Λότζιας IV στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα, εξετάζεται ένα μωσαϊό θεμάτων που άπτονται της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής της εξουσίας, αλλά και των δρόμων και τρόπων διάδοσης, οικειοποίησης ή υιοθέτησης του «συρμού» της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην αποικία της Κρήτης.

*****

Επιλέχθηκε η χρήση του όρου *all'antica*, αντί για τους όρους «αναγεννησιακή» ή «μανιεριστική» αρχιτεκτονική διότι οι τελευταίοι φέρουν νοήματα και εκφράζουν περιοδολογήσεις που δεν ισχύουν στην περίπτωση της Κρήτης. Όπως έχει δείξει ο

Νίκος Χατζηνικολάου³⁹, η χρήση του όρου «κρητική αναγέννηση», δημιουργεί συγχύσεις και παρερμηνείες, καθώς δεν είναι ξεκάθαρο πότε ο όρος χρησιμοποιείται για να παραπέμψει στο φαινόμενο της ιταλικής αναγέννησης και στην εξάπλωσή του μέχρι την Κρήτη και πότε αναφέρεται στο φαινόμενο της πολιτιστικής άνθισης που συνέβη στην Κρήτη κατά τον τελευταίο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας. Στην πρώτη περίπτωση, στις περισσότερες μελέτες που πραγματεύονται το ζήτημα των καλλιτεχνικών σχέσεων με την Ιταλία, γίνεται συνήθως λόγος για «δημιουργική αφομοίωση των ξένων επιδράσεων» από τους κρητικούς καλλιτέχνες, ενώ ταυτόχρονα ο όρος «Αναγέννηση» περιορίζεται να σημαίνει αναφορά σε μορφές, μοτίβα και θέματα της αρχαίας τέχνης⁴⁰. Επιπλέον, η χρήση του όρου αναγέννηση ή αναγεννησιακός καθίσταται ιδιαίτερος προβληματική όταν αναφερόμαστε σε έργα του ύστερου 16^{ου} και των πρώτων δεκαετιών του 17^{ου} αιώνα, της εποχής δηλαδή της Αντιμεταρρύθμισης. Ένας επιπλέον λόγος που επιλέξαμε να μην αναφερόμαστε σε *αναγέννηση* και *μανιερισμό* είναι διότι δεν μεταφέρεται το ύφος και το πνεύμα τους στην Κρήτη, αλλά κυρίως μοτίβα της *all' antica* αρχιτεκτονικής. Η Λότζια IV του Χάνδακα, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί ένα μανιεριστικό κτίριο, παρά τα μανιεριστικά στοιχεία που το χαρακτηρίζουν (*bugnato*, έντονες αντιθέσεις).

Η χρήση του όρου *μανιερισμός* στην περίπτωση της Κρήτης είναι σχεδόν εξίσου προβληματική με τη χρήση του όρου *αναγέννηση*, καθώς απαντούν στην αρχιτεκτονική την ίδια χρονική περίοδο στοιχεία μανιεριστικά, αλλά και υστερογοτθικά. Όπως έχει πολύ σωστά επισημάνει η Φωτεινή Βλάχου, η ενασχόληση με την τέχνη που δημιουργήθηκε στην 'περιφέρεια' σκοντάφτει στο πρόβλημα ότι το παραδοσιακό λεξιλόγιο της ιστορίας της τέχνης δεν αρκεί για να καλύψει την περιγραφή των φαινομένων. Έτσι, όροι που περιγράφουν τεχνοτροπίες, όπως αναγεννησιακός και μανιεριστικός [στην περίπτωσή μας]⁴¹, παρουσιάζουν τα εξής προβλήματα: 1) Το γενικό πρόβλημα ότι ενισχύει την γραμμική αντίληψη της ιστορίας, εφόσον η χρήση τους υπαινίσσεται μία χρονική αλληλουχία, όπου η μία αντικαθιστά την άλλη, αργά ή γρήγορα. Επιπλέον, η ταύτιση μίας τεχνοτροπίας με μία χρονική περίοδο οδηγεί αναπόφευκτα σε αρνητικές αξιολογήσεις περί καθυστέρησης, όταν στην τέχνη της

³⁹ Χατζηνικολάου, «Σκέψεις...», οπ. παρ., σελ. 777-9.

⁴⁰ Δημακόπουλος, «Ο Sebastiano Serlio ...», οπ. παρ., σελ. 233-245. Του ίδιου «Ένα αναγεννησιακό θύωμα...», οπ. παρ., σελ. 209-223.

⁴¹ Η Βλάχου αναφέρεται στο νεοκλασικισμό και το ρομαντισμό στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στην Πορτογαλία.

περιφέρειας παρατηρούνται επιβιώσεις υφολογικών χαρακτηριστικών και σε επόμενες περιόδους (όπως για παράδειγμα υστερογοθικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική του τέλους του 16^{ου} αιώνα στην Κρήτη). 2) Το ειδικό πρόβλημα ότι όλοι αυτοί οι όροι έχουν επινοηθεί από την ιστορία της τέχνης των κέντρων για να περιγράψουν καλλιτεχνικά φαινόμενα που έχουν αναπτυχθεί σε αυτά και επομένως η χρήση τους για την μελέτη αντίστοιχων (έστω και χρονολογικά παράλληλων) καλλιτεχνικών φαινομένων στην περιφέρεια συνήθως δημιουργεί περισσότερα προβλήματα από όσα υποτίθεται πως λύνει, συνηθέστερα εξαναγκάζοντας το υλικό σε ταξινομήσεις που δεν επιτρέπουν να αναδειχθούν τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του⁴². Βέβαια, το ίδιο πρόβλημα μπορεί να εμφανιστεί και σε σχέση με τα κέντρα, όπως στο παράδειγμα της «άρνησης» ή «καθυστέρησης» της Βενετίας να αποδεχθεί το «ρωμαϊό αρχιτεκτονικό στυλ».

Ο όρος *μανιερισμός* έχει σε μεγάλο βαθμό εγκαταλειφθεί σε σχέση με την αρχιτεκτονική της Βενετίας και των πόλεων της επικράτειάς της. Μελετητές της βενετικής αρχιτεκτονικής του 16^{ου} αιώνα, όπως ο Ennio Concina και ο Μανφρέντο Ταφούρι δεν μιλούν για μανιερισμό. Ο Κόντσινα δεν αναφέρει ούτε μία φορά τη λέξη μανιερισμός στο βιβλίο του για την αρχιτεκτονική ιστορία της Βενετίας⁴³ αλλά ούτε και ο Ταφούρι στο έργο του για τη *Βενετία και την Αναγέννηση*.⁴⁴ Ο Wolfgang Lotz, ήδη από το 1963, αμφισβήτησε τη χρήση του όρου *μανιερισμός* ως αναλυτικό εργαλείο αναφορικά με την ιταλική αρχιτεκτονική του δεύτερου μισού του 16^{ου} αιώνα και αντιπρότεινε τη χρήση του πιο γενικού «αρχιτεκτονική της εποχής της Αντιμεταρρύθμισης» για την περίοδο 1550-1600. Πρότεινε τη χρήση του όρου *μανιερισμός* αποκλειστικά για αρχιτεκτονικά έργα του δεύτερου τέταρτου του 16^{ου} αιώνα, όπως εκείνα του Μιχαήλ Αγγέλου στη Biblioteca Laurenziana και του Giulio Romano στο Palazzo Tè.⁴⁵

*****

Ένα από τα προβλήματα που είχαμε να αντιμετωπίσουμε κατά τη συγγραφή αυτής της διατριβής αφορούσε στο εύρος της χρονικής περιόδου υπό εξέταση. Ήταν

---

⁴² Βλάχου, *Τέχνη στην Ευρωπαϊκή Περιφέρεια...*, οπ. παρ., σελ. 21.

⁴³ Ennio Concina, *Storia dell' architettura di Venezia*, Electa, Μιλάνο 1995.

⁴⁴ Tafuri, *Venezia e il Rinascimento*, οπ. παρ..

⁴⁵ Wolfgang Lotz, "Mannerism in Architecture: changing aspects", *Studies in Western Art*, Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art, 1963, σελ. 239-246.

ωστόσο σαφές εξαρχής, ότι δεν θα μπορούσαμε να ασχοληθούμε αποκλειστικά με την ιστορία της οικοδόμησης και την τεκμηρίωση της Λότζιας IV κατά τον 17^ο αιώνα και να «παραμείνουμε» εκεί ενώ το κτίριο όχι μόνο σωζόταν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά είχαμε και φωτογραφίες του. Στην πορεία της έρευνας κατέστη σαφές ότι η ιστορία της βενετικής Λότζιας του Χάνδακα και της υποδοχής των βενετικών μνημείων κατά τον 20^ο αιώνα, θα μπορούσε να αποτελέσει το θέμα μιας διδακτορικής διατριβής από μόνο του. Το δεύτερο μέρος της διατριβής εξετάζει την αντιφατική υποδοχή της Λότζιας στις αρχές του 20ού αιώνα, από την εποχή της Κρητικής Αυτονομίας ως την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τη σταδιακή κατεδάφιση που ολοκληρώθηκε στο Μεσοπόλεμο και τις προσπάθειες ανακατασκευής του που τελικά ξεκίνησε περί το 1960.

Γίνεται με άλλα λόγια ένα μεγάλο χρονικό άλμα, καθώς παραλείπουμε την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και ξαναξεκινάμε την αφήγηση από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Επιλέξαμε να μην αφιερώσουμε ξεχωριστό κεφάλαιο στην περίοδο αυτή, διότι η επισκόπηση του γνωστού (δημοσιευμένου) οθωμανικού υλικού⁴⁶ έδειξε ότι δεν θα μπορούσαμε να αντλήσουμε πληροφορίες για την αρχιτεκτονική κατάσταση του κτιρίου, για τυχόν μετασκευές ή επεμβάσεις. Στα δημοσιευμένα έγγραφα γίνεται σποραδικά αναφορά στη Λότζια IV και στην Οπλαποθήκη⁴⁷, προκειμένου να οριστεί η θέση κάποιου ακινήτου ως προς αυτήν, ή σχετικά με τις υπηρεσίες που στεγάζονταν στο κτίριο.

Μια πληροφορία της οθωμανικής περιόδου για τη Λότζια και την παρακείμενη Οπλαποθήκη του Χάνδακα που προέρχεται από το *Οδοιπορικό* του Εβλιά Τζελεμπί, αξίζει μια ιδιαίτερη μνεία. Όπως είναι γνωστό ο Τζελεμπί επισκέφτηκε το Χάνδακα το 1670, λίγους μόλις μήνες μετά την παράδοσή της στον Μεγάλο Βεζίρη Κιοπρουλή Ζαδέ Φαζήλ Αχμέτ Πασά. Έγραψε λοιπόν: «Ακριβώς δίπλα στο τζαμί του ντεφτερντάρη Αχμέτ Πασά [Άγιος Μάρκος] υπάρχει μια μεγάλη αποθήκη

---

⁴⁶ Νικόλαος Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης, Α΄: έγγραφα της περιόδου ετών 1657-1672 (Εγίρας 1067-1082)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1976 και του ίδιου, *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης, Ε΄ έγγραφα της περιόδου ετών 1752-1765 (Εγίρας 1165-1179)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1985.

⁴⁷ Στα κτίρια στεγάστηκε η αντίστοιχη Οπλαποθήκη των Οθωμανών (cebehane), η οικονομική διοίκηση της Κρήτης (το Ντεφτερχανέ - Defterhane), καθώς και η υπηρεσία του γραμματικού της Πύ ης, του γραμματέα δηλαδή του διοικητή της Κρήτης (karu yazacisi). Το κτίριο ήταν γνωστό ωστόσο, με το όνομα της Οπλαποθήκης, ως Τζεμπεχανές, ενώ πλέον κατά τις αρχές του 20ου αιώνα αναφερόταν ως «Τσεπανές».

πυρομαχικών σαν κάστρο με αμέτρητα μαρμάρινα αγάλματα, που δεν βρίσκεις σε καμιά άλλη χώρα, στην πύλη και στους τοίχους του κτιρίου, γύρω από την οροφή, στις δυο πλευρές της πύλης και στο κατώφλι. Μπορούν να παρομοιαστούν με τα περίεργα αγάλματα στο τζαμί του Σουλτάνου Μεχμέτ του Πορθητή στην Αθήνα [του Παρθενώνα δηλαδή]. Εδώ όμως είναι καινούρια και πιο όμορφα. Η επιφάνεια των τοίχων είναι στολισμένη με εικόνες όλων των πλασμάτων. Μόνο ο Θεός γνωρίζει πόσα εργαλεία, μηχανήματα, προμήθειες και πολεμοφόδια υπάρχουν μέσα»⁴⁸. Αν και ο Τσελεμπί συνηθίζει να υπερβάλλει στις περιγραφές του, επιβεβαιώνει ότι το συγκρότημα της Λότζιας IV και της Οπλαποθήκης του Χάνδακα ήταν από τα πιο αξιόλογα κτίρια που κατασκεύασαν οι Βενετοί στην Κρήτη, τόσο ως προς την αρχιτεκτονική τους μορφή, όσο και ως προς την πλούσια διακόσμησή τους.

Ο 20^{ος} αιώνας βρήκε τη βενετική Λότζια IV να στέκει στην κεντρική πλατεία του Ηρακλείου χωρίς να έχει υποστεί σοβαρές μετατροπές. Είχε αναγνωριστεί πριν ακόμη εκπνεύσει ο 19^{ος} αιώνας, ως ένα τόσο σημαντικό ως προς την αρχιτεκτονική του κτίριο, που άξιζε όχι μόνο να διατηρηθεί, αλλά να στεγάσει τα ευρήματα του μινωικού πολιτισμού τα οποία είχαν ξεκινήσει να έρχονται στο φως, συναρπάζοντας ευρωπαίους και ντόπιους ερευνητές που αναγνώριζαν σ' αυτά τις απαρχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η Λότζια IV ωστόσο, δεν έπαψε να είναι ένα «ξένο» μνημείο, για τη διατήρηση του οποίου οι Ιταλοί έδειχναν «υπερβολικό» ζήλο και μάλιστα σε μια περίοδο που οι ίδιοι ήταν μια από τις δυνάμεις κατοχής του νησιού. Εν τέλει, παρά τις προθέσεις όλων να ανακαινιστεί το σωζόμενο εντυπωσιακό κτίριο, οι ανταγωνισμοί, οι μεγαλοϊδετισμοί, ο πόλεμος και εγγενείς αδυναμίες οδήγησαν στη σταδιακή του κατεδάφιση. Παράλληλα όμως γίνονταν και προσπάθειες αναστήλωσής του. Η πιο ενδιαφέρουσα από αυτές είναι εκείνη που έγινε το 1915-1916, που αν και με πρωτοβουλία του Δήμου Ηρακλείου, το έργο ανέλαβαν εξ ολοκλήρου Ιταλοί ειδικοί. Ένας φάκελος με αλληλογραφία των ετών 1911-1933 που εντοπίστηκε στο αρχείο του Massimiliano (Max) Ongaro⁴⁹ (1858-1924), στην Υπηρεσία των Μνημείων της Βενετίας (Soprintendenza per I Beni Ambientali e Architettonici di Venezia) και τιτλοφορείται *Loggia di Candia*⁵⁰, αποκάλυψε άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία σχετικά

⁴⁸ Εβλιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671): Πελοπόννησος-Νησιά Ιονίου-Κρήτη-Κυκλάδες-Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, (Εισαγωγή, Απόδοση από τα Τουρκικά, Σημειώσεις: Δημήτρης Λούπης), Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994, σελ. 214.

⁴⁹ Διευθυντής τότε του Ufficio regionale per le conservazione dei monumenti di Venezia, (μετέπειτα Soprintendenza ai monumenti di Venezia).

⁵⁰ Σχεδιάζεται η έκδοση του αρχείου.

με την προσπάθεια αυτή. Μια νέα προσπάθεια αναστήλωσης του μνημείου κατά τη δεκαετία του 1930 είχε ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση και του εναπομείναντος τμήματος της Λότζιας IV. Τελικά η ανακατασκευή της πέμπτης Λότζιας-Δημαρχείο (V) ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960, και ολοκληρώθηκε το 1987, χρονιά κατά την οποία βραβεύτηκε από την Eurora Nostra ως υποδειγματική αναστήλωση.

Η ιστορία της Λότζιας IV κατά τον 20^ο αιώνα την καθιστά ένα εξαιρετικό παράδειγμα, προκειμένου να προσεγγίσουμε το ακανθώδες και άγνωστο θέμα της αντιμετώπισης των δυτικοευρωπαϊκών μνημείων από το ελληνικό κράτος. Μένει αναμφισβήτητα πολλή δουλειά να γίνει και για το θέμα αυτό με την αποδελτίωση των αρχείων της Κρητικής Πολιτείας, των Πρακτικών των Δημοτικών Συμβουλίων των μεγαλύτερων πόλεων του νησιού και του τοπικού Τύπου, ενώ διάφορα ερωτήματα δεν έχουν απαντηθεί, όπως για παράδειγμα το λόγο που πήρε η Λότζια V το βραβείο Eurora Nostra ως εξαιρετικά επιτυχημένη αναστήλωση, ενώ πρόκειται στην πραγματικότητα για ανακατασκευή.

Επιχειρήσαμε ένα βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση και ευελπιστούμε στο μέλλον να έρθουν στο φως νέα στοιχεία, μέχρι τότε όμως πολλά από τα βενετικά μνημεία συνεχίζουν να βρίσκονται σε κατάσταση εξαιρετικά επισφαλής, όπως έδειξε η πρόσφατη κατάρρευση της βενετικής έπαυλης στο χωριό Πίκρης (Δεκέμβριος 2013). Οπωσδήποτε, οι επιπτώσεις της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης δεν θα αφήσουν αλώβητα τα κτίρια αυτά που μόνο τα τελευταία 50 χρόνια άρχισαν να αποκτούν θέση στο εθνικό αφήγημα και σταδιακά αξία στη συνείδηση των περισσότερων κατοίκων του νησιού.

*****

Η διατριβή διαρθρώνεται σε εννιά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματευόμαστε τις μαρτυρίες από τις γραπτές πηγές για τις δύο πρώτες Λότζιες του Χάνδακα (I και II) καθώς και τις χρήσεις και λειτουργίες των συγκεκριμένων κτιρίων. Γίνεται επίσης μια μικρή επισκόπηση των χρήσεων των αντίστοιχων κτιρίων στην Ιταλία και προχωράμε σε υποθέσεις και κάποια συμπεράσματα αναφορικά με τις χρήσεις και τη χωροθέτηση των κτιρίων του Χάνδακα.

Στα τρία επόμενα κεφάλαια γίνονται οι παρεκβάσεις για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Όπως ειπώθηκε ήδη, αφορούν στις εξελίξεις στους τομείς της πολεοδομίας

και της αρχιτεκτονικής των κτιρίων που στέγαζαν τους θεσμούς της διοίκησης στις περιοχές της βενετικής επικράτειας στην Ιταλία και στη Δαλματία κατά τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα. Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά στα προγράμματα *renovatio securitatis* και *renovatio urbis* στην ίδια τη Βενετία κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Τα στοιχεία από την Ιταλία και τις περιοχές της Δαλματίας που ανήκαν στη βενετική επικράτεια είναι απαραίτητα προκειμένου να επιχειρήσουμε την ένταξη της κρητικής Λότζιας στο ευρύτερο πλαίσιο του βενετικού κράτους και της πολιτικής του.

Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύονται τα στοιχεία που σώζονται για τη Λότζια III και την Οπλαποθήκη του Χάνδακα. Παρουσιάζεται λεπτομερώς σχέδιο που σώζεται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας το οποίο εικονίζει την κάτοψη των κτιρίων και τις μετατροπές που έγιναν σ' αυτά προκειμένου να ανοιχτεί μια μνημειακή πύλη στο κτίριο της Οπλαποθήκης που θα έβγαζε στην πλατεία. Παρουσιάζονται επίσης στοιχεία από τις γραπτές πηγές που αφορούν στις χρήσεις όχι μόνο της Λότζιας III, αλλά και των αντίστοιχων κτιρίων που είχαν οικοδομηθεί σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Κρήτης.

Το έκτο κεφάλαιο αφορά στη Λότζια IV του Χάνδακα που είναι και το κυρίως αντικείμενο της διατριβής. Περιγράφεται το κτίριο μέσω των φωτογραφιών του Τζερόλα και ο γλυπτός του διάκοσμος. Εδώ γίνεται μια πρώτη μνεία του προβλήματος των μετοπών και ταυτίζονται κάποιες από τις αυθεντικές μετόπες που σώζονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Επιπλέον, αναλύεται η μορφή του κτιρίου και διατυπώνονται ορισμένα συμπεράσματα σε σχέση με τις τεχνοτροπικές επιλογές. Στο ίδιο κεφάλαιο επιχειρείται η ένταξη του κτιρίου στο γενικότερο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής της Βενετίας και κυρίως των αρχιτεκτονικών πολιτικών της Μητρόπολης. Διατυπώνονται επίσης υποθέσεις για τον αρχιτέκτονα της Λότζια IV.

Στο έβδομο κεφάλαιο πραγματευόμαστε το θέμα της εισαγωγής της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη και συζητείται η σύνδεσή της με τα μεγάλα οχρωματικά έργα των Βενετών στην Κρήτη. Διατυπώνονται σκέψεις, υποθέσεις και κάποια συμπεράσματα σε σχέση με το ρόλο των τυπωμένων σχεδίων και των έντυπων αρχιτεκτονικών πραγματειών στη διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη. Επιπλέον, προχωράμε σε υποθέσεις σχετικά με τους λόγους της διάδοσης της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη, αλλά και αναφορικά με την ταυτότητα εκείνων των τάξεων που υιοθέτησαν ή οικειοποιήθηκαν αυτή την αισθητική, προκειμένου να

ερμηνεύσουμε τη γοργή διάδοση της τεχνοτροπίας σε ολόκληρο το νησί μέσα λίγα μόνο χρόνια.

Στο όγδοο κεφάλαιο εξετάζεται το θέμα των οικοδομικών προγραμμάτων εξωραϊσμού των κέντρων των πόλεων στις περιοχές της βενετικής επικράτειας. Καταλήγουμε σε συμπεράσματα σε σχέση με την Κρήτη και τη Δαλματία που διαφέρουν από την κυρίαρχη τάση της ιταλικής βιβλιογραφίας, η οποία ακολουθεί την άποψη του Κότζι και υποστηρίζει ότι η ομοιογένεια των βενετικών πόλεων προέκυψε διαλεκτικά μεταξύ των υποτελών πόλεων και της Μητρόπολης, μέσω της «συμβίωσης» και της «ώσμωσης».

Το ένατο κεφάλαιο αφορά στις «τύχες» της Λότζιας IV κατά τον 20ο αιώνα. Αναλύονται οι διάφορες προσπάθειες αναστήλωσης του κτιρίου, οι περισσότερες εκ των οποίων οδήγησαν στη σταδιακή κατεδάφισή του και η ανακατασκευή του στο τέλος του προηγούμενου αιώνα. Επιχειρείται η σύνδεση με τα ιστορικά συμφραζόμενα, καθώς και με το γενικότερο θέμα της αντιμετώπισης των δυτικοευρωπαϊκών μνημείων από το ελληνικό κράτος. Το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα γίνονταν προσπάθειες αναστήλωσης της Λότζιας IV δείχνει ότι η πραγματικότητα είναι περισσότερο πολύπλοκη και αντιφατική από όσο η άποψη περί απαξίωσης όλων των 'ξένων' μνημείων στο ελληνικό έδαφος αναδεικνύει.

Τέλος, το ερώτημα που όπως ειπώθηκε στην αρχή της εισαγωγής ήταν η αφορμή αυτής της διατριβής και αφορά στο πρόβλημα των διαφορετικών μεγεθών, ποιοτήτων και κατάστασης διατήρησης των μετοπών που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και έχουν ως τόπο προέλευσης τη Λότζια IV του Χάνδακα, αναλύεται στο Παράρτημα Γ.

1. Οι δύο πρώτες Λότζιες του Χάνδακα (I και II)

A. Μαρτυρίες από τις γραπτές πηγές

Η πρώτη γνωστή γραπτή μαρτυρία για ύπαρξη Λότζιας στον Χάνδακα, έχει εντοπιστεί σε επιστολή-αναφορά της 1ης Απριλίου 1269⁵¹ του δούκα της Κρήτης Andrea Geno προς το δόγη της Βενετίας Lorenzo Tiepolo (1268-1275). Με την επιστολή του, ο δούκας της Κρήτης ενημερώνει το δόγη σχετικά με προβλήματα που είχαν προκύψει μεταξύ ορισμένων βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων⁵² στο

⁵¹ Το έγγραφο δημοσίευσαν οι Gottlieb Lukas Friedrich Tafel και Georg Martin Thomas στο *Urkunden zu alteren Handels – und Staatsgeschichte der Republik Venedig: mit besonderer Beziehung auf Byzanz und Levante*, Άμστερνταμ : Hakkert, (1856-67) 1964, τ. 3. στις σελίδες 102- 114. (Ex autographo in pergameno amplissimo archive Caesareo-Vindobonensis. Inscriptio diplomatis valde memorabilis, at lectu difficillimi ac tantum non fastidiosi, exterior: *creta. Exemplum litere D. Andree Geno, Duchae Crete, ad D. Laurentium Theupulum, Ducem Venetiae. (XVII)*). Οι αναφορές στη Λότζια βρίσκονται στις σελίδες 109-112: “[...]et ego dixi domino consiliario (?), quia (?) nobis videtur, quod venerunt in plateam contra et ad malum gratum domini Ducis et comunis Venetie: quod habemus facere? Et statim terra fuit tota in rumore, et clausurunt portas et stationes, et alli fugerunt, qui nesciebant de facto, et alli reduxerunt se cum ipsis, Laurentio Bono et Leonardo Querino *ad lonzam*; et magni homines Venetie, mercatores et quidam alii venerunt ad nos ad curiam palacii, et terra fuit tota ad arma [...]Et dictus magister Valpertus ivit, et Leonardum Quirinum regabat *ante lonzam* intra homines, publice stando in pede; [...] et iverunt *ad lonzam*, et ibi fuerunt prestati stati equi et arma et gens armata; et ipsi errant armati *ad lonzam*. [...] Et sic misimus dicendo Angelo Quirino et Johanni Fradello, qui erant *ad lonzam*, cum eis Leonardus Quirino et Laurentius Bonus; et isti duo pro Angelo Quirino et Johanni Fradello, qui erant *ad lonzam* cum eis, dixerunt, quod haberent suum consilium, et aliud non responderunt”. Η έμφαση δική μας. Σύμφωνα με τον Gerola, στο ίδιο έγγραφο εντοπίζεται και η πρώτη μνεία στο palazzo ducale του Χάνδακα. Giuseppe Gerola, *I monumenti Veneti nell’ isola di Creta*, τόμος III, Βενετία 1932, σελ. 9. Η φράση έχει ως εξής: “Et magni homines Venetie, mercatores et quidam alii venerunt ad nos ad curiam palacii, et terra fuit tota ad arma”. Tafel, Thomas, οπ. παρ., σελ. 110.

⁵² Όπως είναι γνωστό, οι βενετοί άποικοι προσδιορίζονταν αρχικά με τους όρους “milites” και “pedites”. Οι πρώτοι, που ήταν και οι περισσότεροι, κατάγονταν από τις επιφανέστερες οικογένειες της Μητρόπολης και πήραν φέουδα μεγάλης αξίας (cavallerie, ιπποτείες). Στους δεύτερους, που ήταν λιγότεροι αριθμητικά και χαμηλότερης κοινωνικής προέλευσης, παραχωρήθηκαν φέουδα μικρότερης έκτασης και αξίας (serventerie). Ήδη από τον 13^ο αιώνα άρχισαν να χρησιμοποιούνται οι όροι “feudati” και “feudatarii” για το χαρακτηρισμό των “milites” και “pedites” και από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα τους αντικατέστησαν οριστικά. Ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση των φέουδων, οι βενετοί άποικοι συγκρότησαν τον φεουδαρχικό στρατό, στον οποίο όφειλαν να μετέχουν αυτοπροσώπως, ενώ παράλληλα υποχρεώνονταν να συντηρούν έτοιμοπόλεμες στρατιωτικές δυνάμεις: έφιππους άνδρες οι κάτοχοι καβαλαριών και πεζούς οι κάτοχοι σερβενταριών. Γενικά για το θέμα της οργάνωσης της διοίκησης της αποικίας, τα προνόμια και τις υποχρεώσεις των βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων, βλ. Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1975 (πρώτη έκδοση 1958), σελ. 120-129. Elisabeth Santschi, *La Notion de “feudum” en Crète vénitienne (XIIIe-XVe siècles)*, Imprimerie Ganguin et Laubscher S.A., Montreux 1976, σελ. 31-89. Η καθιερωμένη μετάφραση των όρων “feudati” και “feudatarii” ως «φεουδάρχεις» είναι αρκετά προβληματική. Στην περίπτωση της κρητικής αποικίας, οι “feudati” ή “feudatarii”, βρίσκονταν σε μια νομική κατάσταση μεταξύ των φεουδαρχών της δυτικής Ευρώπης και των τιμαριούχων (πρόνοια) της ανατολικής Ευρώπης. Όπως σημειώνει ο Νίκος Σβορώνος σχετικά με το 13^ο αιώνα, οι ίδιοι οι Φράγκοι και οι Βυζαντινοί συνέχισαν τη βυζαντινή πρόνοια και τις βυζαντινές επισκέψεις με το φραγκικό φέουδο και τις φραγκικές *sergenterie*, όπου οι δικαιούχοι συνδύζαν στα χέρια τους την οικονομική και κοινωνική δύναμη, κατέχοντας και την πολιτική εξουσία. Νίκος Σβορώνος, «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι.», *Σύμμεικτα* 8, 1989, σελ. 3. Ωστόσο, παρά τη χρήση των όρων φέουδο και φεουδάρχεις (feudum, feudati, feudatarii) από τους ίδιους τους Βενετούς μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας δεν απαντούν στην Κρήτη. Όπως έχει υποστηρίξει και ο David Jacoby, ένα κομβικό χαρακτηριστικό των φεουδαρχικών σχέσεων ήταν η αποκεντρωση των κρατικών προνομίων, κάτι που δεν ίσχυε στη βενετική Κρήτη. Το βενετσιάνικο κράτος όταν μοίρασε γη στους πρώτους άποίκους, σε καμία περίπτωση δεν

Χάνδακα, κατά τους προηγούμενους μήνες. Περιγράφει λεπτομερώς τις προσπάθειες που κατέβαλε η βενετική διοίκηση (δούκας και σύμβουλοι) σε συνεργασία με το *consilio rogatorum*⁵³ των βενετών αποίκων, προκειμένου να καταστείλουν ορισμένους βενετούς κατόχους φέουδων που είχαν δείξει διαθέσεις για ανυπακοή απέναντι σε διατάξεις που τους αφορούσαν και τάσεις για εξέγερση. Τα γεγονότα ήταν τα εξής: Εικοσιένα άτομα τα οποία είχαν εκτοπιστεί σε πύργους τους στο εσωτερικό του νησιού αιτήθηκαν την επιστροφή τους στο Χάνδακα. Το αίτημα έγινε αποδεκτό όμως τέθηκαν σε κατ' οίκον περιορισμό στην πρωτεύουσα. Σύμφωνα με το συντάκτη της επιστολής, καθορίστηκαν επακριβώς οι διαδρομές που επιτρεπόταν να κάνουν στην πόλη οι

παραιτήθηκε των δικαιωμάτων του επί των γαιών αυτών. Επιπλέον, η φορολογία και η δικαιοσύνη παρέμειναν αποκλειστικά προνόμια της αποικιακής κυβέρνησης. David Jacoby, "Social Evolution in Latin Greece" στο K. M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, v.6, Madison, Wisconsin, 1989, σελ. 192-3. Βλ. και Sally Mckee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2000, σελ.33. Επειδή έχει καθιερωθεί ο όρος «φεουδάρχης» από τους μελετητές, όταν τον χρησιμοποιού ε εδώ τον βάζουμε σε εισαγωγικά και εννοού ε τους βενετούς αποίκους στους οποίους δόθηκαν φέουδα. Γενικά προτιμού ε τη χρήση του «κάτοχος φέουδου» αντί του «φεουδάρχης». Με την πάροδο των χρόνων πολλά φέουδα πέρασαν σε χέρια ελλήνων/ορθόδοξων, με αποτέλεσμα συχνά ο όρος «φεουδάρχης» να μην σημαίνει πλέον αποκλειστικά βενετός άποικος. Όπου τίθεται τέτοιο ζήτημα στην παρούσα μελέτη θα διασαφηνίζεται προκειμένου να μην συγχέονται οι κοινωνικές κατηγορίες.

⁵³ Μία από τις υποχρεώσεις των βενετών αποίκων που έλαβαν φέουδα ήταν η συμμετοχή τους στη διακυβέρνηση της αποικίας μέσω της παρουσίας τους στα συμβούλια: *consilium feudatorium*, *consilium maius*, *consilium rogatorum*. Όσον αφορά στο τελευταίο, που αναφέρεται στην επιστολή του 1269, αριθμούσ 90 μέλη «κλητών» οι οποίοι επιλέγονταν από το δούκ και τους συμβούλους του (30 έκαστος) και είχαν ετήσια θητεία. Όπως αναφέρει η Παπαδία-Λάλα, το *consilium rogatorum* (Σύγκλητος ή Συμβούλιο των «Κλητών») στόχευε στην άμεση αντιμετώπιση προβλημάτων που αδυνατούσ να επιλυσ ι το πολυμελές, δυσκίνητο Μείζον Συμβούλιο (*consilium maius*) στην πλήρη του σύθεση. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο Θεσμός των Αστικών Κοινοτήτων στον Ελληνικό Χώρο κατά την Περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Αρ. 24, Βενετία 2004, σελ. 63. Η ίδια αναφέρει ότι το *consilium rogatorum* καθιερώθηκε από τον 14^ο αιώνα και το ίδιο υποστηρίζει και ο Φώτης Μπαρούτσος, «Η εξέλιξη του θεσμού των συμβουλίων των ευγενών στη βενετική Κρήτη: αντανάκλαση κοινοτικής ή διοικητικής οργάνωσης;», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2006, σελ. 182. Στην επιστολή ωστόσο του 1269 είναι σαφές ότι συνεδριάζει τακτικά συμβούλιο που αποκαλείται *consilium rogatorum*, του οποίου τα παρόντα στις συνεδριάσεις μέλη κατονομάζονται. Μάλιστα φαίνεται ότι είχε σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις σχετικά με τις τύχε των «ταραχοποιών φεουδαρχών». Σύμφωνα με τη Sally Mckee, το Συμβούλιο των Κλητών ήταν το πλησιέστερο σε μια εκτελεστική επιτροπή που αναλάμβανε σε συνεργασία με τη διοίκηση (δούκς και σύβουλοι) την εκτέλεση των εντολών που στέλνονταν από τη Βενετία. Η βασική τους ενασχόληση αφορούσ στην άμυνα της αποικίας, όμως επέβλεπαν και την είσπραξη φόρων και τελών, ασχολούταν με θέματα υγιεινής στην πόλη, θέματα εξάσκησης των επαγγελματιών, πώλησης των τροφίμων και βέβαια ασχολούταν με την επίλυση διαφορών μεταξύ των κατόχων φέουδων. Έχει ενδιαφέρον, ότι κατά τον 14^ο αιώνα που σώζονται και τα περισσότερα στοιχεία, δεν ανήκαν όλοι οι *rogati* στο Μείζον Συμβούλιο, γεγονός που οδήγησε την Mckee να υποθέσει ότι κάποιοι από αυτούς ήταν Βενετοί που ζούσ ν στο Χάνδακα λόγω των εμπορικών τους δραστηριοτήτων και δεν ήταν άποικοι με φέουδα. Ορισμένοι από αυτούς αργότερα εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Χάνδακα και στη συνέχεια εμφανίστηκαν και στο Μείζον Συμβούλιο. Mckee, οπ. παρ., σελ. 52-56. Τέλος, όπως αναφέρει η Παπαδία-Λάλα, η κρητική Σύγκλητος δεν εμφανίζεται ξανά μετά το 1364, ενώ το Μείζον Συμβούλιο και το Συμβούλιο των φεουδαρχών σταδιακά ενώθηκαν και υποβαθμίστηκε ταυτόχρονα η πολιτική τους λειτουργία. Τις εξελίξεις αυτές φαίνεται ότι πυροδότησε, τόσο η επανάσταση του Αγίου Τίτου, όσο και οι πολιτικές εξελίξεις στην ίδια τη Μητρόπολη. Παπαδία-Λάλα, οπ. παρ., σελ. 74.

συγκεκριμένοι βενετοί άποικοι - κάτοχοι φέουδων, ενώ απαγορεύτηκε ρητά η παρουσία τους στην πλατεία. Ορισμένοι εξ αυτών ωστόσο, αρνήθηκαν να υπακούσουν και εμφανίστηκαν αρχικά στην πλατεία και στη συνέχεια συγκεντρώθηκαν έφιπποι και οπλισμένοι στη Λότζια (*ad lonzam*). Η διάθεση εξέγερσης εκ μέρους τους ήταν σαφέστατη, καθώς όταν κλήθηκαν να δώσουν εκ νέου όρκο πίστης στη Βενετία εκείνοι αρνήθηκαν, παρά τις απειλές για εξορία και απαλλοτρίωση των φέουδών τους⁵⁴. Έχει ενδιαφέρον ότι οι «εξεγερμένοι» βενετοί άποικοι, κατά τη διάρκεια της παρουσίας τους στη Λότζια, συνεδρίασαν εκεί προκειμένου να αποφασίσουν σχετικά με τις περαιτέρω κινήσεις τους⁵⁵.

Η μαρτυρία του 1269 είναι πολύ σημαντική διότι επιβεβαιώνει την ύπαρξη Λότζιας στον Χάνδακα ήδη από το 13^ο αιώνα⁵⁶ και επομένως το ότι ήταν ένα από τα πρώτα δημόσια κτίρια που κατασκευάστηκαν στο διοικητικό κέντρο της νέας βενετικής αποικίας. Επιπλέον, το γεγονός ότι βενετοί άποικοι συγκεντρώνονταν

---

⁵⁴ Τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται ο Andrea Geno σχετίζονται με τις σοβαρές ταραχές που ξέσπασαν στο Χάνδακα το 1266 όταν δύο ακόλουθοι της χήρας του «φεουδάρχη» Paolo Dono, δολοφόνησαν στη *ruga magistra* τον Marcus Selenga παρουσία των δύο Συμβούλων και κάποιου κουρέα που διαμαρτυρήθηκε έντονα για το κακό γήμα. Ο πατέρας και τα αδέρφια του δολοφονηθέντος οπλίσθηκαν και ζητούσαν δικαιοσύνη, ενώ και οι αντίπαλοι τους παρουσιάσθηκαν ένοπλοι στην πλατεία. Οι κάτοικοι της πόλης διαιρέθηκαν σε δύο στρατόπεδα με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μεγάλη αναστάτωση. Ο δούκας, προκειμένου να επαναφέρει την τάξη, προχώρησε στον εκτοπισμό ορισμένων σε φρούρια του εσωτερικού, ενώ άλλους τους έθεσε σε κατ'οίκον περιορισμό Laurentius De Monacis, *Chronicon de rebus venetis ad U.C. ad annum MCCCLIV*, Flaminio Corner (εκδ.), Βενετία 1758, βιβλίο 9, σελ. 158-9. Οι δύο φεουδάρχες που πρωταγωνιστούσαν στην «εξέγερση» του 1269, οι Leonardo Quirini και Laurentio Bono, είναι εκείνοι που κατηγορήθηκαν για το φόνο. Σύμφωνα με την επιστολή του Andrea Geno, το πρόβλημα είχε πλέον διευθετηθεί κατά την 1^η Απριλίου 1269 που συντάχθηκε η αναφορά και οι «ταραχοποιοί» είχαν επιστρέψει στις οικίες τους, όμως φαίνεται ότι οι ταραχές με τους συγκεκριμένους πρωταγωνιστές δεν τερματίστηκαν. Όπως αναφέρει ο Ξανθουδίδης, ο νέος δούκας Johannes Belligno (1270-1272) με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις που στάλθηκαν από τη Βενετία το 1271, έθεσε τέλος στις ταραχές εξορίζοντας κάποιους και εκτελώντας άλλους. Η ηρεμία κράτησε για λίγο, καθώς ένα χρόνο μετά την αναχώρηση των στρατευμάτων από το νησί, ξεκίνησε η επανάσταση των Χορτατζών (1272-1278). Βλ. Στέφανος Ξανθουδίδης, *Η Βενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Βενετών Αγώνες των Κρητών*, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher, Αθήνα 1939, σελ. 48-49. Δεν υπάρχει νεότερη βιβλιογραφία σε σχέση με τα παραπάνω γεγονότα.

⁵⁵ “Et sic misimus dicendo Angelo Quirino et Johanni Fradello, qui errant *ad lonzam*, cum eis Leonardus Quirinus et Laurentius Bonus; et isti duo pro Angello Quirino et Johanni Fradello, qui errant *ad lonzam* cum eis, dixerunt, *quod haberent suum consilium*, et aliud non responderunt.”, Tafel, Thomas, οπ. παρ., σελ. 112. Δεν είναι σαφές αν στο συμβούλιο πήραν και άλλοι μέρος ή μόνο οι τέσσερις που αναφέρονται. Κατά πάσα πιθανότητα όμως, βρίσκονταν και άλλοι άνδρες στη Λότζια, διότι σύμφωνα με τα λεγόμενα του δούκα της Κρήτης, ήταν αρκετοί εκείνοι που πήραν το μέρος των δύο πρωταγωνιστών της «εξέγερσης».

⁵⁶ Η χρονολογία του εγγράφου (1269) που μαρτυρεί την ύπαρξη Λότζιας είναι αρκετά πρόωμη ακόμη και για τα δεδομένα της Ιταλίας. Έχει ενδιαφέρον επίσης το γεγονός ότι ονομάζεται *lonza* ήδη από αυτή την εποχή. Σύμφωνα με την Sexton, η οποία έχει μελετήσει την πρόωμη ιστορία του θεσμού της *Δημόσιας Λότζιας*, ο όρος *loggia* πρωτοενοπιίζεται σε έγγραφο του τέλους του 13ου στη Γένοβα. Μέχρι τότε χρησιμοποιούσαν τον όρο *lobium*. Η χρήση του *lonza* στο Χάνδακα το 1269 δείχνει ότι οι όροι *loggia*, *lonza* κλπ. βρίσκονταν ήδη σε χρήση τουλάχιστον από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Sexton, οπ. παρ., σελ. 20.

οπλισμένοι στη Λότζια προκειμένου να διαμαρτυρηθούν, να κοινοποιήσουν την διαφωνία τους ή την ανυπακοή τους σε διατάγματα ή και να προβούν σε επίδειξη ισχύος σημαίνει ότι το κτίριο συνδεόταν άμεσα με την κεντρική βενετική εξουσία⁵⁷. Ταυτόχρονα, η μαρτυρία του 1269 δείχνει ότι η Λότζια συνδεόταν και με την «τοπική εξουσία» των βενετών αποίκων. Κρίνοντας από τις πληροφορίες που έχουμε για τις λειτουργίες τέτοιων χώρων στην Ιταλία⁵⁸, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και η Λότζια Ι του Χάνδακα λειτουργούσε ως χώρος συνέντευξης των βενετών αποίκων. Φαίνεται μάλιστα, ότι διεκδικήθηκε δυναμικά κατά τη διάρκεια των ταραχών. Ενδεχομένως, η επίδειξη ισχύος στην οποία προχώρησαν οι πρωταγωνιστές των «επεισοδίων» να είχε στόχο όχι μόνο την κεντρική διοίκηση και την εξουσία που αυτή έκφραζε, αλλά και αντίπαλες ομάδες βενετών αποίκων. Ίσως δηλαδή η διεκδίκηση του χώρου της Λότζιας, όπως αυτή εκφράστηκε με τη συγκέντρωση οπλισμένων φεουδαρχών στο κτίριο, να σχετίζεται με τις διαμάχες για εξουσία στο εσωτερικό της τάξης των βενετών αποίκων.

Την υπόθεση ότι οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων είχαν μια «ιδιαίτερη σχέση» με το χώρο της Λότζιας φαίνεται να υποστηρίζουν και μαρτυρίες από τον επόμενο αιώνα. Τον Απρίλιο του 1329 για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια ταραχών που είχαν ξεσπάσει και πάλι μεταξύ βενετών αποίκων-κάτοχων φέουδων του Χάνδακα⁵⁹,

---

⁵⁷ Το κατεξοχήν σύμβολο της βενετικής εξουσίας ήταν βέβαια το δουκικό μέγαρο, έδρα της κεντρικής διοίκησης, όπου λαμβάνονταν οι αποφάσεις, αποδιδόταν δικαιοσύνη και από το 14^ο αιώνα συνεδρίαζαν τα Συμβούλια. Όταν με πρεσβεία τους το 1325, οι κάτοχοι φέουδων του Χάνδακα ζήτησαν να μην παρεμποδίζονται οι συνελεύσεις των Συμβουλίων τους, ουδέν να ακυρώνονται οι αποφάσεις τους από το δουκικό και τους συμβούλους, η βενετική Σύγκλητος απάντησε ότι τα Συμβούλια όφειλαν να συνεδριάζουν στο δουκικό μέγαρο και εφόσον το επιθυμούσαν, μπορούσαν να είναι παρόντες τόσο ο δούκας, όσο και οι σύμβουλοι. Διατηρούσαν το δικαίωμα να μην αποδεχτούν τις αποφάσεις των Συμβουλίων των κατόχων φέουδων, τους απαγορεύθηκε ωστόσο να καταστρέφουν τα πρακτικά, τα οποία θα δίνονταν στον επόμενο πρεσβευτή των βενετών αποίκων που θα πήγαινε στη μητρόπολη. Επιπλέον, δεν επιτρεπόταν στο δουκικό να αρνηθεί την αποστολή πρεσβειών στη Βενετία, ενώ στην περίπτωση που οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων αιτούσαν την πραγματοποίηση συνέλευσης των Συμβουλίων τους, ο δούκας όφειλε με κωδωνοκρουσίες να τη συγκαλέσει εντός τριών ημερών. Βλ. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας: Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας, Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385, Ακαδημία Αθηνών, τόμος Β'-τεύχος Ι, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1936-1937, σελ. 84, 89, (A.S.V., Duca di Candia, "Misti", Liber X, 1325-26, φ. 75). Τρεις αιώνες αργότερα το Μείζον Συμβούλιο συνεδρίαζε στον Άγιο Μάρκο. Βλ. A.S.V., Duca di Candia, B.56, 1626-7, Officiali 8, 60r. (25 Σεπτεμβρίου 1625).*

⁵⁸ Βλ. παρακάτω.

⁵⁹ Οι αναταραχές με πρωταγωνιστές μέλη του Μείζονος Συμβουλίου και της Συγκλήτου του Χάνδακα, που ξεκίνησαν από τα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα, συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα, τις χρονιές 1319, 1329, 1351, 1362, 1365 οι εντάσεις μεταξύ των λατινικών κατόχων φέουδων κορυφώθηκαν σε τέτοιο βαθμό που η διοίκηση προέβη σε σειρά μέτρων αντιστοιχών με αυτά του 1269. Όπως μαρτυρούσαν οι γραπτές πηγές, η βενετική διοίκηση προέβαινε συχνά σε εξαγγελίες που απαγόρευαν την κυκλοφορία οπλισμένων «φεουδαρχών» στην πόλη και ιδιαίτερα στην πλατεία και τη *ruga magistra*, τον κεντρικό δρόμο που ένωνε το λιμάνι με την πλατεία. Συχνή ήταν επίσης και η επιβολή απαγόρευσης της κυκλοφορίας μετά από κάποια ώρα τη νύχτα, καθώς και οι απαγορεύσεις των δημόσιων, αλλά και ιδιωτικών συναθροίσεων. Οι απαγορεύσεις αφορούσαν ειδικά

βρέθηκαν όπλα σε κρύπτη στη Λότζια με αποτέλεσμα να υποχρεωθούν σε εμφάνιση ενώπιον του δούκα και να ανακριθούν όλοι όσοι είχαν δηλώσει ότι κατείχαν παρόμοια όπλα⁶⁰.

Και στην περίπτωση της επανάστασης του Αγίου Τίτου⁶¹ το 1363, η Λότζια⁶² φαίνεται να λειτούργησε ως σημείο αναφοράς για τους εξεγερμένους βενετούς αποίκους, καθώς έπαιξε σημαντικό (ενδεχομένως και συμβολικό) ρόλο στην αρχή της εξέγερσης: μία από πρώτες ενέργειες των επαναστατών ήταν η εκδίωξη από τη Λότζια ορισμένων βενετών αποίκων που είχαν ταχθεί υπέρ των αποφάσεων της βενετικής διοίκησης. Η εκδίωξη των βενετών αποίκων από τη Λότζια αναφέρεται τόσο στο

στο σώμα των βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων, οι οποίοι καλούταν συχνά να δώσουν νέους όρκους πίστης στη Γαληνότατη. Μάλιστα, την ίδια ώρα που απαγορευόταν η κυκλοφορία των «φεουδαρχών» στους δρόμους της πόλης, καλούταν οι λοιποί πολίτες, οι έμποροι, οι τεχνίτες κλπ. να παρουσιαστούς ένοπλοι στο δουκικό μέγαρο. Κατά τη McKee, όλες αυτές οι εξαγγελίες που αφορούσαν στον έλεγχο της βίας, ειδικά στο πολιτικό και διοικητικό κέντρο της αποικίας, δείχνουν το φόβο της διοίκησης ότι οι διαπληκτισμοί και οι προστριβές μεταξύ των βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων μπορούσαν να οδηγήσουν σε ανεξέλεγκτες εξάρσεις βίας. Υποστηρίζει μάλιστα ότι παρόλο που πολλές από τις υποθέσεις που οδηγούσαν σε νέες εξαγγελίες απαγορευέων μοιάζουν εκ πρώτης όψης με βενετέτες, «φέρουν ωστόσο το άρωμα της εξέγερσης.». McKee, *οπ. παρ.*, σελ. 151-167.

⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 154-155. (A.S.V., Duca di Candia, Bandi, 196-197, nn.476, 477, 28 Απριλίου 1329.)

⁶¹ Σχετικά με την επανάσταση του Αγίου Τίτου βλ. Sally McKee, “The Revolt of St. Tito in Fourteenth-Century Venetian Crete: A Reassessment”, *Mediterranean Historical Review* 9, 1995, σελ. 173-204, και της ίδιας, *Uncommon dominion...*, *οπ. παρ.*, σελ.133-167. Η πρώτη αφήγηση της επανάστασης εντοπίζεται στην ιστορία της Βενετίας που συνέθεσε ο Lorenzo de Monacis στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Ο De Monacis έζησε στην Κρήτη από το 1388 ως το θάνατό του το 1428, όπου διατελούσε cancelliere di Candia. Το γεγονός ότι έφτασε στην Κρήτη 25 χρόνια μετά την επανάσταση όταν η ανάμνησή της ήταν ακόμα ζωντανή, καθώς και η ταυτόχρονη χρήση εγγράφων της διοίκησης τα οποία είχε στη διάθεσή του, κάνει το χρονικό του σχετικά αξιόπιστο, παρά την εμφανή μεροληψία υπέρ της Μητρόπολης. Το χρονικό εκδόθηκε στην Βενετία το 1755 από τον Flaminio Corner με τον τίτλο *Chronicon de rebus Venetis*. Ο Johannes Jegerlehner, κατά την έρευνά του στα αρχεία της Βενετίας εντόπισε έγγραφα της διοίκησης σχετικά με την επανάσταση, διακηρύξεως του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας, αλλά και των επαναστατών, τα οποία και έκδωσε στο άρθρο του “Der Aufstand der kandiatischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig, 1363-1365”, στο *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903), σελ.78-125. Το άρθρο αυτό υπήρξε καθοριστικό στη μελέτη της σχετικά άγνωστης μέχρι τότε επανάστασης του Αγίου Τίτου. Στη συνέχεια, οι περισσότεροι μελετητές που καταπιάστηκαν με το θέμα στηρίχθηκαν σχεδόν αποκλειστικά σ’ αυτό. Βλ. πχ. Ξανθουδίδης, *οπ. παρ.* σελ. 81- 98. Βλ. και Maria Maddalena Sarnataro, “La rivolta di Candia del 1363-65 nelle fonti veneziane, *Studi Veneziani*, N.S. XXXI (1996), σελ. 127-153 η οποία παραθέτει μια αφήγηση των γεγονότων, όπως αυτά παρουσιάζονται μέσα από διάφορες βενετικές πηγές, χωρίς να τα σχολιάζει.

⁶² Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τη δεύτερη Λότζια (II) που κατασκευάστηκε στο Χάνδακα. Βλ. παρακάτω.

χρονικό του Lorenzo de Monacis⁶³, όσο και σε εκείνο του Gasparo Zancaruolo.⁶⁴ Στις 8 Αυγού του 1363, βενετοί άποικοι - κάτοχοι φέουδων, μέλη του Συμβουλίου των φεουδαρχών, αντιτασσόμενοι στην έκτακτη φορολογία που τους επέβαλε η Μητρόπολη προκειμένου να γίνουν εργασίες στο λιμάνι, αρνήθηκαν να καταβάλλουν το φόρο. Εβδομήντα εξ αυτών, αφού συνεδρίασαν στην εκκλησία του Αγίου Τίτου⁶⁵, έστειλαν ως αντιπροσώπους τους τρεις camerarii (ταμίες) του Συμβουλίου τους στο δούκα της Κρήτης και τους συμβούλους του, για να προτείνουν την αναβολή της είσπραξης του φόρου και την αποστολή πρεσβείας στη Βενετία, προκειμένου να αιτηθούν την απαλλαγή από τη συγκεκριμένη φορολογία⁶⁶. Η κυβέρνηση όχι μόνο δεν

---

⁶³ O de Monacis ξεκινάει την αφήγησή του αναφέροντας: «Anno autem 1363. octavo die Augusti feudatis fere omnibus audito de datii praedictis uno ore contradicentibus, Leonardus Dandulo Duchae, Jacobus Diedo, & Stephanus Cradonico Consiliarii convocatis ad se XX. nobilibus de majoribus jurent, ut pareant, & caeteros moneant ducalibus parere mandatis. Respondetur neminem pariturum. Ipsoque die LXX feudati convenient in Ecclesia Sancti Titi, & per Marcum Gradonico dictum spiritellum, Michaelem Faledro, & Andream Pantalio Camerarios feudatorum denuntiant regimini, ut in hac re velint supersedere, donec XX. Sapientes eligendi per eos vadant Venetias, & Ducali referant Dominio eorum intentionem; aliter autem sequetur rebellio. Regimen respondit oportere obedire ducalibus jussionibus, publicarique jubet datia antedicta, mandatque per gastaldionem illis, qui convenerant in Sancto Tito, ut sub poena capitalis supplicii, & feudorum amissione dissolvant Congregationem, & quiescant. *Dicto die sedente regimine in Lobio Franciscus Caravello, Johannes Abramo, Dominicus Dono, Marcus Cornario, Nicolaus Gaucho, Marcus Angelus, & Nicolaus Pascaligo, paucique alii, qui ab aliis dissentire videbantur dicentes, dicta datia esse & licita, & honesta, a seditiosis non sine eorum ingenti periculo de Lobio repelluntur.* [...] Laurentius de Monacis, οπ. παρ., βιβλίο 10, σελ. 172-173.

⁶⁴ Το χρονικό του Zancaruolo είναι λίγο μεταγενέστερο από εκείνο του de Monacis, του οποίου την εξιστόρηση αντιγράφει σχεδόν κατά γράμμα. Βλ. σχετικά Σοφία Αντωνιάδη, «Ο χρονογράφος Zancaruolo και η Κρητική Επανάσταση του 1363», *Κρητικά Χρονικά*, τόμοι 15-16, (1961-1962), 353-362. Την ίδια μέρα, όπως αναφέρει ο Zancaruolo σε μετάφραση της Αντωνιάδη, «ενώ είχαν συναχθεί στη Λότζια τα μέλη της Κυβέρνησης, δηλ. ο Franciscus Caravello, Johannes Abramo, Dominicus Dono, Marcus Cornario, Nicolaus Gaucho, Marcus Angelus, & Nicolaus Pascaligo και μερικοί άλλοι που έβρισκαν ότι η φορολογία ήταν νόμιμη και τίμια και έλεγαν στους αντίθετους ότι έμπαιναν σε μεγάλο κίνδυνο, όλοι τους, όχι με μικρό κίνδυνο της ζωής τους, διώχτηκαν απ' τους επαναστάτες έξω από τη Λότζια».

⁶⁵ Δεν είναι σαφές αν συνεδρίαζε πάντα εκεί το Συμβούλιο των φεουδαρχών και το Μείζον Συμβούλιο ή αν συνέβη εκτάκτως λόγω των ειδικών συνθηκών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από το 1325 και εξής οι συνεδριάσεις των Συμβουλίων όφειλαν, σύμφωνα με τις διατάξεις, να λαμβάνουν χώρα στο δουκικό μέγαρο.

⁶⁶ Οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων αισθάνονταν ότι υφίσταντο υπερβολικές φορολογικές πιέσεις. Πέρα από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους και την φεουδαλική ετήσια εισφορά (τρεις χιλιάδες υπέρπυρα) υποχρεώνονταν να παραδίδουν σε καθορισμένες τιμές τα σιτηρά από τα κτήματά τους προκειμένου να τροφοδοτηθεί η φρουρά και τα πληρώματα του στόλου. Ότι περίσσευε από τα σιτηρά ήταν υποχρεωμένοι να τα πωλούν στην πλατεία του Χάνδακα ή των άλλων πόλεων. Thiriet, οπ. παρ., σελ. 232-233, 318. Βλ. και Δημήτρης Τσουγκαράκης, «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13^ο-14^ο αιώνα. Παραγωγή, διακίνηση και τιμές του σιταριού», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σελ. 333-385, για μια διαφορετική άποψη σε σχέση με τις υποχρεώσεις των κατόχων φέουδων ως προς το σιτάρι. Παράπονα για οικονομική στενότητα και για αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεων προς το κράτος, καθώς και αιτήματα για βελτίωση των όρων πληρωμών ή μείωση της φορολογίας περιλαμβάνονταν σχεδόν πάντα μεταξύ των αιτημάτων των πρεσβειών των βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων προς τη βενετική Σύγκλητο. Ωστόσο αυτά συνήθως απορρίπτονταν. (βλ. για παράδειγμα τις πρεσβείες των κατόχων φέουδων της Κρήτης του 1325, 1332, 1333, 1342, 1344, 1349, Θεοτόκης, οπ. παρ., τόμος Β, τεύχος Ι, σελ. 82-92, 111-114, 130-133, 228-230, 262-269, 291-296). Γενικά, φαίνεται ότι πολλοί από τους βενετούς κατόχους φέουδων, αν και βρίσκονταν στην κορυφή της κρητικής κοινωνίας, είχαν ήδη από τον 14^ο αιώνα σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα και αρκετοί απ' αυτού

δέχτηκε τις προτάσεις, αλλά έστειλε άμεσα τον γαστάλδο (κήρυκα) να διακηρύξει την επιβολή του νέου φόρου στους συγκεντρωμένους στον Άγιο Τίτο βενετούς αποίκους, απειλώντας ταυτόχρονα όσους δεν συμμορφώνονταν, με θανατική ποινή και δήμευση των φέουδών τους. Στη συνέχεια, κι ενώ ο δούκας με τους συμβούλους του παρίστατο σε δικαστήριο/ακρόαση που λάμβανε χώρα στην κεντρική πλατεία της πόλης⁶⁷, ορισμένοι εκ των «φεουδαρχών» που αντιδρούσαν στη νέα φορολογία εκδιώξαν από τη Λότζια, μικρή ομάδα βενετών αποίκων που είχε ταχθεί υπέρ της βενετικής διοίκησης⁶⁸. Την επόμενη μέρα, οργισμένο πλήθος βενετών κατόχων φέουδων, μαζί με πολίτες, υπηρέτες και στρατιώτες εισέβαλαν στο δουκικό μέγαρο, φυλάκισαν το δούκα και τους δύο συμβούλους του, ύψωσαν το λάβαρο του Αγίου Τίτου και διακήρυξαν την ανεξαρτησία τους από τη Βενετία. Μέσα στους επόμενους μήνες, με τη συνεργασία και ελλήνων αρχόντων, κατόχων επίσης μεγάλων φέουδων, ειδικά από ορισμένους κλάδους της οικογένειας των Καλλεργών, η επανάσταση εξαπλώθηκε σε ολόκληρο το νησί. Διήρκησε οκτώ μήνες, μέχρι τον Μάιο του 1364, οπότε έφτασαν δυνάμεις από τη μητρόπολη, κατέλαβαν τις πόλεις, εκτέλεσαν τους πρωτεργάτες, εξόρισαν τους

ήταν ήδη υπερχρεωμένοι. Βλ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, «“Φτωχοί” φεουδάρχες και “πλούσιοι” αγρότες. Η οικονομική διαστρωμάτωση των τάξεων στη μεσαιωνική Κρήτη», στο Χρύα Μαλτέζου (επιμ.), *Πλούσιοι και Φτωχοί στην Κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ελληνικό Ινστιτούτο ο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1998, σελ. 293-303. Όσον αφορά στον συγκεκριμένο φόρο του 1363, οι βενετοί κάτοχοι φέουδων υποστήριξαν ότι έπρεπε να τον καταβάλουν οι έμποροι, οι οποίοι επωφελούνταν από το λιμάνι και όχι οι γαιοκτήμονες. Υποστήριξαν επίσης ότι σύμφωνα με το εκχωρητήριο έγγραφο (Carta concessiois) που τους παραδόθηκαν τα φέουδα, η κρητική διοίκηση δεν είχε δικαίωμα να τους επιβάλλει νέους φόρους. Η Παπαδία-Λάλα συνδέει την επανάσταση του Αγίου Τίτου και με την κοινωνική αναστάτωση που προέκυψε το 1356 όταν υποχρεώθηκαν οι βενετοί άποικοι σε ετήσια απόδειξη (proba) προκειμένου να συμμετάσχουν νόμιμα στο Μείζον Συμβούλιο της Κρήτης, καθώς σταδιακά «έκλεινε» και το Μείζον Συμβούλιο του Χάνδακα, κατ’ αντιστοιχία με τη “Serrata” του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας, η πρώτη φάση της οποίας ολοκληρώθηκε στη Μητρόπολη το 1323. Παπαδία-Λάλα, *οπ. παρ.* σελ.73-74.

⁶⁷ Σύμφωνα με την McKee, το δικαστήριο στο οποίο παρίστατο ο δούκας και οι σύμβουλοί του λάμβανε χώρα συχνά στην ύπαιθρο, στην πλατεία. McKee, *Uncommon...*, *οπ. παρ.*, σελ. 133. Σε προσωπική συνομιλία μαζί της (28/8/2014) υποστήριξε ότι ορισμένες φορές το δικαστήριο λάμβανε χώρα στην ίδια τη Λότζια. Σύμφωνα με τα λεγόμενά της, είναι σίγουρη ότι έχει εντοπίσει την πληροφορία σε έγγραφο στα αρχεία της Βενετίας, όμως επειδή τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια δεν ασχολείται πλέον με αυτό το θέμα δεν θυμάται που ακριβώς. Τα δημόσια δικαστήρια ήταν μία από τις πιο σημαντικές λειτουργίες που λάμβαναν χώρα στις Λότζιες της Ιταλίας κατά την ίδια χρονική περίοδο. Το ίδιο συνέβαινε και στις Λότζιες της Δαλματίας. Nada Grujić, “Les Loggias communales en Dalmatie aux XVe et XVIe siècles”, στο Konrad Ottenheim, Krista De Jonge, Monique Chatenet (επιμ.), *Public Buildings in Early Modern Europe*, 2010, Σειρά *Architectura Moderna: Architectural Exchanges in Europe, 16th-17th Centuries*, v.9, σελ. 55.

⁶⁸ Στο χρονικό του, ο de Monacis αναφέρει ότι οι κάτοχοι φέουδων που εκδιώχθηκαν από τη Λότζια ήταν μέλη της κυβέρνησης (dicto die sedente regimine in Lobio). Κανείς από τους μελετητές της επανάστασης του Αγίου Τίτου δεν το έχει σχολιάσει. Πιθανόν η έκφραση του de Monacis σημαίνει ότι οι εν λόγω βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων ήταν εκλεγμένοι σε διάφορα αξιώματα της τοπικής διοίκησης. De Monacis, *οπ. παρ.*, βιβλίο 10, σελ. 173.

συνεργούς και τους περισσότερους συγγενείς τους και σταδιακά, μέσα στα επόμενα δύο χρόνια, ανακατέλαβαν και το υπόλοιπο εξεγερμένο νησί.

Το περιστατικό στη Λότζια κατά την έναρξη της εξέγερσης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται το 1363, μια αντίστοιχη στάση των εξεγερμένων «φεουδαρχών» με εκείνη που διαπιστώθηκε και έναν αιώνα νωρίτερα κατά τα επεισόδια του 1269. Κατά την αντιπαράθεσή τους δηλαδή με την κεντρική βενετική διοίκηση, διεκδίκησαν δυναμικά το χώρο της Λότζιας. Στην πραγματικότητα αυτό που διεκδικούσαν ήταν η εξουσία και η Λότζια ήταν προφανώς ένας χώρος από τον οποίο εκφραζόταν η εξουσία της Μητρόπολης. Επιπλέον όμως, ήταν ένας χώρος πολύ περισσότερο προσβάσιμος στους λατίνους αποίκους σε σχέση με το ίδιο το δουκικό μέγαρο⁶⁹. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και την πληροφορία του 1329 σχετικά με τα κρυμμένα όπλα, φαίνεται ότι οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων ήταν οι κυρίως χρήστες της Λότζιας και κατά κάποιο τρόπο «αισθάνονταν» ότι ο χώρος τους «ανήκε». Το γεγονός ότι με τις πρεσβείες τους προς τη Βενετία τα έτη 1325 και 1334, οι βενετοί άποικοι, μέλη του Συμβουλίου των feudati του Χάνδακα και των Χανίων αντίστοιχα, έθεσαν επιτακτικά το θέμα της ανέγερσης νέας Λότζιας ή επισκευής της υπάρχουσας στην περίπτωση των Χανίων που κινδύνευε να καταρρεύσει, οδηγεί προς το ίδιο συμπέρασμα.⁷⁰ Βέβαια, ένα δημόσιο κτίριο το οποίο θεωρείτο τόσο σημαντικό ώστε να χτιστεί σχεδόν αμέσως μετά την άφιξη των πρώτων βενετών αποίκων, τόσο στο Χάνδακα, όσο και στα Χανιά (οπωσδήποτε μέσα στην πρώτη πενηκονταετία), προφανώς κατασκευάστηκε για να χρησιμοποιηθεί από τους ίδιους, τους βενετούς άποίκους. Εκείνο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση της κρητικής αποικίας, είναι το γεγονός ότι οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων, αν και απάρτιζαν την άρχουσα τάξη της κρητικής κοινωνίας, δεν ήταν εκείνοι που διοικούσαν την αποικία. Η Μητρόπολη προσπαθούσε πάντα να ταυτίζονται τα συμφέροντα των αποίκων με τα δικά της. Ωστόσο, όπως φαίνεται από την επανάσταση του Αγίου Τίτου,

---

⁶⁹ Τη δεύ' ερη μέρα της επανάστασης του Αγίου Τίτου, οι εξεγερμένοι εισέβαλαν και στο δουκικό μέγαρο, έχοντας όμως μεγάλο πλήθος ένοπλων πολιτών μαζί τους.

⁷⁰ Για την πρεσβεία του 1325 των βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων του Χάνδακα (βλ. παρακάτω). Για την πρεσβεία του 1334 των κατόχων φέουδων Χανίων, βλ. Θεοτόκης, *οπ. παρ.*, τ.Β, τ.1, σελ. 148-153. (A.S.V., Duca di Candia, Liber XVI, 1333-1335, folio 72r, No 555-556. 5 Ιουλίου 1334.) Η πρεσβεία είχε δέκα αιτήματα. Με το έκτο αιτού' την επισκευή της Λότζιας των Χανίων που απειλείτο από κατάρρευση. Η απάντηση υπήρξε θετική, καθώς δόθηκε η εντολή στο νέο ρέκτορα Χανίων να δαπανήσει 100 υπέρπυρα για την επισκευή της Λότζιας. «Capta. Super sexto capitulo per quod petunt quod lobium communis Canee quod minatur ruinam debeat reparari, consulunt concorditer sapientes quod detur licencia rectori Canee ituro proxime, quod possit expendere pro reparatione dicti lobij yperpera centum, ultra id quod potest per formam sue commissionis. Omnes de parte.»

αλλά και από την αντίστοιχη διάθεση εξέγερσης του 1269, δεν το πετύχινε πάντα⁷¹. Ίσως αυτή η διάσταση μεταξύ βενετών κυβερνητών και βενετών αποίκων να αντικατοπτρίζεται κατά κάποιον τρόπο στις διαφορετικές χρήσεις του δουκικού μεγάρου και της Λότζιας.

Προκειμένου να διερευνηθεί η υπόθεση για την ιδιαίτερη σχέση των βενετών αποίκων με τη Λότζια και να ερμηνευτούν τα περιστατικά του 1269 και του 1363 είναι απαραίτητη η έρευνα σχετικά με τις χρήσεις του χώρου. Πριν όμως προχωρήσουμε στη διερεύνηση των χρήσεων των συγκεκριμένων κτιρίων στην κρητική αποικία, είναι σημαντικό να εξετάσουμε τα στοιχεία που σώζονται σχετικά με τις χρήσεις αντίστοιχων κτιρίων στην Ιταλία. Τυχόν ταυτίσεις χρήσεων ανάμεσα στις ιταλικές και τις κρητικές λότζιες, θα επιτρέψουν να προχωρήσουμε σε υποθέσεις και για άλλες χρήσεις των κτιρίων στην αποικία, σχετικά με τις οποίες τα αρχεία σιωπούν.

---

⁷¹ Όπως προαναφέρθηκε, οι απαντήσεις στα οικονομικά αιτήματα, αλλά και στα αιτήματα για περισσότερη αυτονομία και μεγαλύτερη πρόσβαση στη διοίκηση και γενικότερα στην εξουσία που έθεταν οι πρεσβείες των βενετών αποίκων της Κρήτης στη Βενετία κατά τους 13^ο-14^ο αιώνες ήταν σχεδόν πάντα αρνητικές.

B. Χρήσεις και λειτουργίες

1. Λότζιες στην Ιταλία

Την ιστορία του θεσμού της *Δημόσιας Λότζιας* στην Ιταλία κατά τους πρώτους αιώνες της εμφάνισής του, μελέτησε η Kim Susan Sexton⁷² χωρίς ωστόσο να κατορθώσει να δώσει πειστικές απαντήσεις σε πολλά από τα ερωτήματα που έθεσε ως προς την ταξινόμηση των κτιρίων, είτε αυτή επιχειρήθηκε να γίνει σύμφωνα με την αρχιτεκτονική τους, είτε ανάλογα με τη χρήση και τις λειτουργίες τους. Στη διδακτορική της διατριβή υπάρχει μια σύγχυση σε σχέση με το ποια κτίρια μπορούν να περιληφθούν στην κατηγορία της *Δημόσιας Λότζιας* και ποια όχι, ενώ στην προσπάθειά της να συνδέσει τους αρχιτεκτονικούς (υπο)τύπους (sub-types) με συγκεκριμένες λειτουργίες καταλήγει σε συμπεράσματα που δεν στοιχειοθετούνται με αρκετά παραδείγματα. Ο λόγος είναι ότι τα υπάρχοντα στοιχεία δείχνουν ότι οι λειτουργίες και οι χρήσεις του κάθε κτιρίου που αναφέρεται ως Λότζια δεν ήταν αυστηρά καθορισμένες. Παρά ταύτα, η Sexton κατέληξε σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα που συνοψίζονται στη συνέχεια.

Σύμφωνα με την έρευνα που διεξήγαγε σε αρχαιακές πηγές, στη βόρεια Ιταλία και στην Τοσκάνη, οι πρώτες μνείες σε λότζιες (*lobii*) απαντούν σε έγγραφα του 9^{ου} αιώνα και σχετίζονται όλες με αποφάσεις δικαστηρίων⁷³ (*Placitae*), ενώ μέχρι και το 12^ο αιώνα όλα τα έγγραφα στα οποία υπάρχουν αναφορές σε λότζιες σχετίζονται με την απονομή της δικαιοσύνης. Τίποτα περισσότερο δεν είναι γνωστό για τα κτίρια αυτά· αν ήταν δηλαδή μόνιμες κατασκευές ή προσωρινά στέγαστρα που στήθηκαν για την περίπτωση (π.χ. κάποιο έκτακτο δικαστήριο), αν αποτελούσαν μέρος άλλου κτιρίου ή ήταν ανεξάρτητα κτίρια. Στην πραγματικότητα, τα μόνα στοιχεία που σώζονται γι' αυτές είναι ότι ονομάζονταν *lobii* (*laube*)⁷⁴ και ότι εκεί αποδιδόταν η δικαιοσύνη.

Οι λότζιες που κατασκευάστηκαν από τον 13^ο αιώνα και εξής είχαν και άλλες λειτουργίες και χρήσεις εκτός από την άσκηση της δικαιοσύνης. Παρόλο που ελάχιστες

---

⁷² Sexton, *οπ. παρ.*

⁷³ Αναφορές στη *laubia* του δουκικού δικαστηρίου του Μιλάνου έχουν εντοπιστεί σε έξι *placitae* που χρονολογούνται από το 865 έως και το 941. Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 420.

⁷⁴ Ετυμολογικά, θεωρείται ότι τόσο το *lobium*, *lobia*, όσο και το *loggia* προέρχονται από το γερμανικό *laubja* (*laube*) που σήμαινε στέγαστρο/πέργκολο. Ο όρος πρωτοεμφανίζεται σε ιταλικά έγγραφα (*Placitae*-δικαστικές αποφάσεις) της Καρολίνγγειας περιόδου κατά τον 9^ο αιώνα. Γενικά, έχει γίνει μεγάλη συζήτηση για το αν η *loggia* προέρχεται από το γερμανικό *laube* ή το ελληνικό *λογεῖον* και το εκλατινισμένο *logeum*. Για μια εκτεταμένη παρουσίαση των επιχειρημάτων των δύο πλευρών μιας συζήτησης που κάποιες φορές έτεινε προς θέσεις με εθνικιστικά χαρακτηριστικά, βλ. στο ίδιο, σελ. 15-79.

από αυτές σώζονται⁷⁵, συνήθως με πολλές μεταγενέστερες μετατροπές⁷⁶, και τα στοιχεία που γνωρίζουμε σε σχέση με τις χρήσεις και τις λειτουργίες τους είναι επίσης λιγοστά, φαίνεται ότι από αυτή την περίοδο άρχισε να εμφανίζεται η *δημόσια λότζια* ως θεσμός και κατ' επέκταση ως ανεξάρτητο κτίριο, στο οποίο συντελούνταν συγκεκριμένες διοικητικές λειτουργίες. Συνήθως οι ίδιες λειτουργίες απαντούν και στα πρώτα «δημαρχεία»⁷⁷ (broletti (στη Λομβαρδία), palazzi comunali, palazzi pubblici, palazzi della ragione), τα οποία οικοδομήθηκαν κατά τον 13^ο-14^ο αιώνα, προκειμένου να στεγάσουν διοικητικές ανάγκες που προέκυπταν λόγω των νέων πολιτικών συνθηκών. Τα «δημαρχεία» είχαν συχνά στοές στο ισόγειό τους ή κάποια λότζια προσαρτημένη σε αυτά. Μάλιστα, συχνά η *Δημόσια Λότζια* της πόλης ταυτιζόταν με τη

---

⁷⁵ Οι παλαιότερες σωζόμενες Λότζιες κατασκευάστηκαν κατά τον 13^ο αιώνα: πρόκειται για τη Loggia dei Cavalieri στο Τρεβίζο (1276-1277) (εικ. 1, 2), τη Loggia degli Osii στο Μιλάνο (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου} αιώνα) (εικ. 3), το Arengario στη Mantova (γύρω στο 1300) (εικ. 4), τη Loggia dei Militi στην Cremona (1292) (εικ. 5).

⁷⁶ Όπως παρατηρεί ο Moretti, σε σχέση με τα σωζόμενα «δημαρχεία» (palazzi pubblici), λόγω της συνεχούς χρήσης τους για πολλούς αιώνες, έχουν συνήθως υποστεί βαθιές μετατροπές σε σχέση με τα αρχικά τους αρχιτεκτονικά σχέδια. Επιπλέον, αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή των ρομαντικών αρχιτεκτονικών ιδεωδών σε σχέση με την ανάκτηση του μεσαίωνα, καθώς έγιναν σύβολα των ελευθέρων αστικών μεσαιωνικών κοινοτήτων. Οι αναστηλώσεις και αποκαταστάσεις των 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα – που ήταν συχνά νέες ερμηνείες των παλαιών κτιρίων – είναι πάρα πολλές και αφορούν όχι μόνο δευτερεύοντα κτίρια, αλλά πολύ συχνά διάσημα αρχιτεκτονήματα όπως το Palazzo Vecchio της Φλωρεντίας. Είναι πολύ δύσκολο επομένως, να εμβαθύνει ο μελετητής σε σχέση με την αρχική αρχιτεκτονική μορφή των δημόσιων οικοδομημάτων του ύστερου μεσαίωνα, ακόμα και αν στηρίζεται όχι μόνο στην παρατήρηση, αλλά και σε γραπτές ή εικονογραφικές πηγές. Italo Moretti, “I Palazzi Pubblici”, στο *La Costruzione della Città Comunale Italiana (secoli XII – inizio XIV), Atti del XXI Convegno Internazionale di Studi (Pistoia, 11-14 Μαΐου 2007)*, Pistoia 2009, σελ. 68. Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν βέβαια όχι μόνο τα «δημαρχεία», αλλά την πλειονότητα των σωζόμενων μεσαιωνικών κτιρίων. Σ' αυτά βέβαια, συμπεριλαμβάνονται και οι πρώιμες *δημόσιες λότζιες*, είτε επρόκειτο για ανεξάρτητα, είτε για ενσωματωμένα σε άλλα κτίρια, οικοδομήματα. Για παράδειγμα, από τις δεκατρείς λότζιες του 13ου-14ου αιώνα που σώζονται στην Τοσκάνη, μόνο η Loggia dei Lanzi σώζεται στην αρχική της μορφή, χωρίς ριζικές μετατροπές.

⁷⁷ Για τα δημόσια κτίρια της περιόδου των *αστικών Κοινών* υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά: Jürgen Paul, *Die mittelalterlichen Kommunalpaläste in Italien*, διδακτορική διατριβή, Freiburg im Breisgau University 1963· Carlo Tosco, «Potere civile e architettura: la nascita dei palazzi comunali nell'Italia nord occidentale», *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, 97, 1999, 2, 513-545· Maureen C. Miller, “From Episcopal to Communal Palaces: Palaces and Power in Northern Italy (1000-1250)”, *Journal of the Society of Architectural Historians* v. 54, 2, 1995, σελ. 175-185. Moretti, *οπ. παρ.*, σελ. 67-90· Enrica Cozzi, “I palazzi comunali nell'Italia settentrionale fra il XIII e gli inizi del XIV secolo”, στο Gabriella Delfini, Fabio Nassuato (επιμ.), *Il Palazzo dei Trecento a Treviso: storia, arte, conservazione*, Skira, Μιλάνο 2008, σελ. 59-73. Elena Svalduz, “Palazzi pubblici: i luoghi di governo e le sedi dell'amministrazione cittadina”, στο Donatella Calabi, Elena Svalduz (επιμ.) *Luoghi, Spazi, Architetture*, Σειρά: Il Rinascimento italiano e l'Europa, 6, Fondazione Cassamarca, Costabissara : Colla, Τρεβίζο 2010, σελ. 126-158, όπου και βιβλιογραφία. Βλ. για φωτογραφίες και το εκλαϊκευμένο Gian Maria Tabarelli, *Palazzi Pubblici d'Italia. Nascita e trasformazione del Palazzo Pubblico in Italia fino al XVI secolo*, Bramante Editrice, 1978. Σε γενικές γραμμές, τα δημόσια κτίρια της περιοχής της Τοσκάνης είναι πολύ καλά ερευνημένα και τεκμηριωμένα σε σχέση με εκείνα της βόρειας Ιταλίας. Ειδικά για την Τοσκάνη βλ. Niccolò Rodolico, Giuseppe Marchini, *I palazzi del popolo nei comuni toscani del Medio Evo*, Electa, Μιλάνο 1962· Francesco Cardini, Sergio Raveggi, *Palazzi pubblici di Toscana. I centri minori*, Sansoni, Φλωρεντία 1983· Carla Uberti, “I palazzi pubblici” στο Amerigo Restucci (επιμ.), *L'architettura civile in Toscana. Il Medioevo*, Monte dei Paschi di Siena, Σιένα 1995, σελ. 151-223.

λότζια στο ισόγειο του «δημαρχείου»⁷⁸. Οι λότζιες αυτές αναφέρονται στα έγγραφα ως *sub palatio, sub domu* και αργότερα ως *volte*, ή *logge sotto la volta*, ενώ ένα άλλο όνομα που επίσης συναντάται σε σχέση με τις λότζιες στα ισόγεια των «δημαρχείων» είναι το *porticus comunis*⁷⁹. Στις λότζιες αυτές των πρώιμων «δημαρχείων» οι δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σχετιζόνταν συνήθως με την απονομή της δικαιοσύνης, καθώς και με την κεντρική αγορά που από την περίοδο αυτή αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία⁸⁰. Στη βόρεια Ιταλία, στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Πάδου, ήδη από τον 13^ο αιώνα καθιερώθηκε ένας τύπος «δημαρχείου» (αναφέρεται ως: *broletto, arengario, palazzo pubblico, palazzo comunale* ή *palazzo della ragione*), με λότζιες στο ισόγειο και μία μεγάλη αίθουσα στον όροφο⁸¹. Στον όροφο στεγάζονταν διοικητικές και εμπορικές υπηρεσίες, γίνονταν οι συνελεύσεις των Συμβουλίων της πόλης, ασκείτο η δικαιοσύνη. Στις λότζιες του ισόγειου διακηρύσσονταν οι αποφάσεις των δικαστηρίων, αλλά λάμβαναν χώρα και εμπορικές δραστηριότητες, καθώς ο ημιυπαίθριος χώρος που διαμορφωνόταν στο ισόγειο του κτιρίου αποτελούσε συνήθως προέκταση της αγοράς και εκεί στεγάζονταν καταστήματα, τα οποία νοίκιαζαν οι έμποροι από το *αστικό Κοινό*⁸².

Οι μαρτυρίες που σώζονται δείχνουν ότι η άσκηση της δικαιοσύνης συνέχισε να είναι μία από τις κυριότερες λειτουργίες των κτιρίων που αναφέρονται ως *δημόσιες*

---

⁷⁸ Βλ. για παράδειγμα: Loggia pubblica στο palazzo del popolo (1213-33) και στο palazzo del Capitano στο Todi (δεκ. 1290), Loggia του palazzo comunale στο Narni (μέσα 14ου) και Λότζιες των palazzi comunali στη Volterra, στο San Gimignano, στο Montalcino. Στο Prato, η διοίκηση του *αστικού Κοινού* (το αστικό κοινοτικό σώμα) νοίκιασε και στη συνέχεια αγόρασε ιδιωτικό παλάτσο με Λότζια (1284) για να το χρησιμοποιήσει ως palazzo pretorio, καθώς και για τη διαμονή του podestà και του capitano del popolo. Στη Lucca, έγγραφο του 1370 μαρτυρεί την απονομή δικαιοσύνης στη Λότζια του palazzo pretorio. Στην Cortona, σε έγγραφο του 1312, αναφέρεται: “Actum Cortone super logiam quae est ante Palatium Populi.”, Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 150-164.

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 86.

⁸⁰ Πρόκειται για τα δύο σημαντικότερα *κοινοτικά προνόμια* (της πόλης): το δικαίωμα να διατηρεί μια αγορά και το δικαίωμα να έχει αυτόνομα δικαστήρια και να απονέμει δικαιοσύνη. Στα προνόμια που κατέκτησαν τα *αστικά Κοινά* περιλαμβάνονταν επίσης το δικαίωμα επιβολής φόρων και δασμών, το δικαίωμα στην κυριότητα των εσόδων, η δυνατότητα κοπής νομίσματος, η ελεuthερή δραστηριότητα σε σχέση με το εμπόριο και τη διπλωματία.

⁸¹ Στην Τοσκάνη αντίθετα, οι *δημόσιες λότζιες* που μέχρι και τον 13^ο στεγάζονταν στα ισόγεια των «δημαρχείων» από τον 14^ο αιώνα άρχισαν να στεγάζονται σε ανεξάρτητα, ισόγεια κτίρια. Ο λόγος ήταν πιθανόν, το ότι στην Τοσκάνη επικράτησε ο τύπος των κλειστών, συμπαγών «δημαρχείων» που παρέπεμπαν σε οχυρώσεις. Τα «δημαρχεία» της Τοσκάνης που λειτουργούσαν και ως κατοικίες των ανώτερων αξιωματούχων (π.χ. των priori), δεν είχαν λότζιες εξωτερικά, αλλά στην εσωτερική αυλή. Η ανάγκη ανοιχτών χώρων για τη συνάθροιση των πολιτών οδήγησε έτσι στην κατασκευή ανεξάρτητων κτιρίων χωρίς όροφο που λειτουργούσαν ως λότζιες. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η Loggia dei Lanzi, 1376-1382 στη Φλωρεντία. Uberti, *οπ. παρ.* 180-193, βλ. και Tabarelli, *οπ. παρ.*, σελ. 13.

⁸² Υπάρχουν μαρτυρίες ότι έτσι λειτουργούσαν οι λότζιες στο Broletto του Como (1215), στο Palazzo della Ragione στην Πάδοβα (1218-9), στο Palazzo Comunale στο Bergamo (1185-1198), στο Palazzo del Comune dell' Arengo στη Novara (τέλη 12^{ου}-αρχές 13^{ου}), στο Palazzo della Ragione στο Μιλάνο (1233). Γενικά, για το θέμα των πολλαπλών λειτουργιών των palazzi pubblici βλ. και Elena Svalduz, *οπ. παρ.*, σελ. 126-158.

λότζιες και στους επόμενους αιώνες. Η χρήση τους ως δικαστήρια και χώροι ακροάσεων εκ μέρους των *podestà* ή των *priori* σχετικά με την επίλυση οικονομικών και άλλων διαφορών τεκμηριώνεται από σωζόμενα έγγραφα του 12^{ου}, 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα, τα οποία αναφέρονται σε δίκες που έλαβαν χώρα *sub/in/super lobia/laubia/porticus* συνήθως του *palatium comunis*⁸³. Σε πολλές περιπτώσεις, στις λότζιες του ισογείου στεγάζονταν και διάφορες υπηρεσίες της διοίκησης (π.χ. έστηναν πάγκους οι νοτάριοι⁸⁴, λειτουργούσαν μητρώα και ανταλλακτήρια χρημάτων⁸⁵, γίνονταν πλειστηριασμοί κοινοτικών γαιών και φόρων⁸⁶, κλπ.). Η αγορά της πόλης πολλές φορές συστεγαζόταν με τις παραπάνω υπηρεσίες στις λότζιες του «δημαρχείου».⁸⁷

Σύμφωνα με τη Σέξτον, οι περισσότερες τεκμηριωμένες λειτουργίες κατά τους 13^ο και 14^ο αιώνες αφορούσαν σε λειτουργίες που η ίδια ονομάζει «λειτουργίες *arengario*»⁸⁸. Διοικητικοί υπάλληλοι και αξιωματούχοι, όπως οι *podestà* ή οι *priori*,

---

⁸³ Για δίκες και ακροάσεις του *podestà* που έλαβαν χώρα *super lobiam Osarum* στο Μιλάνο βλ. Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 422, έγγραφα 74, 75, (1229,1232). Η Loggia degli Ossi πήρε το όνομά της από τους προηγούμενους ιδιοκτήτες του κτιρίου, από τους οποίους την νοίκιαζε αρχικά και στη συνέχεια την αγόρασε το αστικό Κοινό. Βρισκόταν απέναντι από το *broletto nuovo* (ή *palazzo della ragione*) που κατασκεύασε το Κοινό το 1233. Σήμερα η πλατεία ονομάζεται *piazza dei mercanti*. Στοιχεία για δίκες και ακροάσεις στη Λότζια του «δημαρχείου» της πόλης σώζονται και από το Bergamo, το Rovigo, το Lodi (αναφέρεται ως *lobia palatii comunis*). Στο ίδιο, σελ. 104.

⁸⁴ Στη Loggia dei Notai στο Rovigo νοτάριοι ήταν εγκατεστημένοι στο ισόγειο, ενώ στον πάνω όροφο της ίδιας Λότζιας διεξάγονταν δίκες (“*loza superior della rason*”) και ανακοινώνονταν οι αποφάσεις από το μπαλκόνι. Πρέπει να σημειώσουμε ωστόσο ότι τα στοιχεία αυτά προέρχονται από υστερότερα έγγραφα του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα. Βλ. L. Traniello, *Adreina Milan, et. al., Rovigo. Ritratto di una città*, Rovigo 1988, σελ. 90. Αντίστοιχα, στην Πάδοβα, από νοταριακά έγγραφα των ετών 1410-1414 (πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας) συνάγεται ότι κάποιοι νοτάριοι συνέτασσαν τις νοταριακές πράξεις σε μια νέα Λότζια στην *platea dominationis*. Βλ. Marco Maffei, “I. Il trasferimento in piazza dei Signori della sede del Consiglio Maggiore dopo l’annessione di Padova alla Repubblica di Venezia (1405-1420)”, *Bollettino del Museo Civico di Padova, LXXXII*, 1993, σελ. 300, υποσημ. 43.

⁸⁵ Για το Μιλάνο (1330) υπάρχουν μαρτυρίες ότι στο ισόγειο της Loggia degli Ossi στήνονταν πάγκοι (*tabernacula*) που λειτουργούσαν ως ανταλλακτήρια χρημάτων. Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 424, έγγραφο 82.

⁸⁶ Μαρτυρίες του 1251 και 1252 που αναφέρονται στη Loggia degli Ossi στο Μιλάνο. Στο ίδιο, σελ. 423, έγγραφα 78, 79.

⁸⁷ Βλ. για παράδειγμα το Palazzo della Ragione στην Πάδοβα (εικ.6). Η ανέγερσή του (στις πηγές αναφέρεται ως *magnum palacium, regale palacium ή principale palacium communis*) έγινε όταν πλέον οι παλαιότερες έδρες δεν επαρκούσαν για να στεγάσουν τις όλο και αυξανόμενες ανάγκες της δημόσιας διοίκησης, ενώ η εντατικοποίηση του εμπορίου στην περιοχή των δύο πλατειών (*delle erbe και dei frutti*) πίεζε για μια ρυθμιστική παρέμβαση, που από τη μια θα πρόβαλε το αστικό Κοινό και ταυτόχρονα θα «διακήρυττε» την προστασία εκ μέρους της διοίκησης των εμπορικών δραστηριοτήτων της πόλης. Το Palazzo della Ragione που κατασκευάστηκε το 1218-9 στέγαζε στον όροφο δικαστήρια και διάφορα γραφεία της διοίκησης, ενώ στις λότζιες του ισογείου λειτουργούσε η αγορά. Fulvio Zuliani, “I palazzi pubblici dell’età comunale”, στο Lionello Puppi και Fulvio Zuliani (επιμ.), *Padova: Case e Palazzi*, Neri Pozza Editore, Vicenza 1977, σελ. 5.

⁸⁸ Σε πολλές πόλεις της βόρειας Ιταλίας (ειδικά στη Λομβαρδία) με το όνομα αυτό προσδιοριζόταν το ίδιο το κτίριο (το οποίο ονομαζόταν και *broletto*) που κατασκευάστηκε ή χρησιμοποιήθηκε ως έδρα του ελεύθερου αστικού Κοινού. Με άλλα λόγια ονομαζόταν έτσι το *palazzo comunale ή pubblico*, το «δημαρχείο». Στην Monza για παράδειγμα *arengario* ονομαζόταν το ίδιο το Palazzo Comunale (13^{ος} αιώνας). Κατασκευάστηκε στο χώρο της παλιάς αγοράς και έγινε το πιο σημαντικό δημόσιο κτίριο της πόλης, σύμβολο της αυτονομίας της. Στις στοές του ισογείου λειτουργούσε η αγορά, ενώ στην αίθουσα

χρησιμοποιούσαν τη λότηζια ως επίσημο χώρο από τον οποίο διάβαζαν, ανακοίνωναν ή διακήρυτταν προς το συγκεντρωμένο πλήθος αλλαγές στη νομοθεσία, διαταγές, ειδήσεις, εκεί γίνονταν ορκωμοσίες, ανοίγονταν διαθήκες, παραδίδονταν δικαστικές αποφάσεις, υπογράφονταν συνθήκες ειρήνης κλπ⁸⁹. Από την Τοσκάνη, πηγές του 16^{ου} αιώνα μαρτυρούν τελετές ορκωμοσίας στις Λότηζιες της Pistoia, της Cortona, του Narni⁹⁰. Στη Φλωρεντία αυτές οι τελετές γίνονταν στην *ringhiera* (σκάλα-εξέδρα στο palazzo vecchio), εκτός αν έβρεχε οπότε γίνονταν στη Loggia dei Lanzi (dei priori)⁹¹. Επίσης, υπάρχουν μαρτυρίες για τελετές υποδοχής κάποιου σημαντικού προσώπου, παρασημοφόρηση κάποιου στρατηγού, χρίσμα ιππότη, επίδειξη των *insignie*, μετά από νίκη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, στη λότηζια κάθονταν οι επίσημοι προκειμένου να παρακολουθήσουν από κει κάποιο γεγονός που λάμβανε χώρα στην πλατεία. Στην Pistoia υπάρχει αναφορά ότι μέσα στη Λότηζια γίνονταν θεατρικές παραστάσεις, ενώ στη Λότηζια της Cortona υπογράφηκε το 1312 μια συνθήκη ειρήνης. Μαρτυρίες υπάρχουν και για την εκτέλεση τιμωριών των ελαφριών αδικημάτων στη *δημόσια λότηζια* διαφόρων πόλεων⁹².

του ορόφου συνεδρίαζαν τα συμβούλια της πόλης και οι συντεχνίες των εμπόρων. Οι διακηρύξεις γίνονταν από μια λότηζια-μπαλκόνι που βρισκόταν σε μια από τις στενές πλευρές του κτιρίου και ονομαζόταν *la Parlèra*. Στο ισόγειο φυλάσσονταν τα μέτρα και τα σταθμά. Sacchi, Archimede, *Il Palazzo del Comune ditto "Arengario" in Monza*, Milano, Tip. F. Pagnoni, 1890. Στο Reggio Emilia, το 1260 κατασκευάστηκε *arenghiera* μπροστά από το Palazzo Vecchio. Το ισόγειο του κτιρίου μισθωνόταν σε εμπόρους. Η Loggia degli Ossi στο Μιλάνο, αναφέρεται και ως *arengaria de Oxiis* σε έγγραφο του 15^{ου} αιώνα. Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 102-103. Ο όρος προέρχεται από το *arengo* (συνώνυμο με το *broletto*) που σήμαινε αρχικά το χώρο όπου συναθροίζονταν οι πολίτες για τις λαϊκές συνελεύσεις, ενώ ο ίδιος χώρος χρησιμοποιείτο και ως δικαστήριο. Στην πορεία των χρόνων κατέληξε να σημαίνει τη συνέλευση, το νομοθετικό σώμα, την ίδια την κυβέρνηση του *αστικού Κοινού* (της πόλης). Το *arengo* ασχολείτο με τα πιο σημαντικά θέματα της διακυβέρνησης του *Κοινού*, καθώς και με ζητήματα της δικαιοσύνης, ειδικά τα ποινικά. Ήταν το ύψιστο όργανο του *αστικού Κοινού*, που κανόνιζε τα περί της νομοθεσίας, αποφάσιζε σχετικά με τον πόλεμο και την ειρήνη, τις συμμαχίες, καθόριζε τα εδαφικά θέματα, επέλεγε πρέσβεις και άλλους δημόσιους αξιωματούχους, διενεργούσε την ορκωμοσία πριν την αποστολή τους. Για το *arengario* βλ. και <http://www.treccani.it/vocabolario/arengario/>

⁸⁹ Να σημειωθεί βέβαια, ότι λειτουργίες που σχετίζονταν με τη διάδοση των ειδήσεων και τις δημόσιες διακηρύξεις λάμβαναν χώρα και σε άλλους επίσημους χώρους της πόλης επιλεγμένους για το σκοπό αυτό. Μπαλκόνια γνωστά με διάφορα ονόματα (*loggia della grida*, *ballatoio*, *roggiolo*, *parlera* κλπ), εξωτερικές σκάλες, εξέδρες γνωστές ως *ringhiere* χρησιμοποιούνταν για τις δημόσιες ανακοινώσεις και διακηρύξεις.

⁹⁰ Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 199.

⁹¹ Η Loggia dei Lanzi στη Φλωρεντία ονομαζόταν Loggia dei priori ή dei signori αρχικά. Το Lanzi (*lanzichenecchi*) προέρχεται από την ελβετική φρουρά που τοποθετήθηκε στη Λότηζια κατά την περίοδο των δουκών Μεδίκων. Τους κάλεσε ο Cosimo I το 1545 και έμειναν μέχρι το 1745.

⁹² Σχετικά με τις τελετές υποδοχής κλπ. βλ. Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 203-206. Στο Rovigo, στο Feltre και στο Monselice, στη Λότηζια ήταν στημένος ο κλοιός για τη διαπόμπευση (*berlina*). Στο ίδιο, σελ. 105. Να σημειωθεί ωστόσο ότι οι συγκεκριμένες μαρτυρίες προέρχονται από τον 16^ο αιώνα. Βλ. π.χ. αναφορά του 1561 στο *pietro della berlina* που βρισκόταν στον κεντρικό πεσσό της Loggia dei notai στο Rovigo. Trainello, Leobaldo et. al., *οπ. παρ.*, σελ. 90. Επίσης, αναφέρεται *berlina* στη Λότηζια του Feltre. Mario Gaggia, "Le due loggie pubbliche e la chiesa di S. Stefano in Feltre", *Archivio Storico di Belluno, Feltre, e Cadore* 5, (1933), σελ. 386.

Τέλος, μια λειτουργία που απαντά στις περισσότερες λότηζιες είναι εκείνη της «Λέσχης», η χρήση δηλαδή του ημιυπαίθριου χώρου για τη συνεύρεση των πολιτών με σκοπό την ψυχαγωγία και το παίξιμο τυχερών παιγνιδιών. Ανάλογα με την πόλη ωστόσο, ίσχυαν διαφορετικοί κανονισμοί ως προς τα τυχερά παιγνίδια, τη χαρτοπαιξία, τα ζάρια κλπ. Ενώ για παράδειγμα, στη Φλωρεντία απαγορεύονταν τα τυχερά παιγνίδια στις λότηζιες, αλλού επιτρέπονταν αποκλειστικά στις *δημόσιες λότηζιες* της πόλης⁹³.

Ειδικά για την περιοχή του Βένετο, υπάρχουν στοιχεία για ορισμένες λότηζιες που παρόλο που χτίστηκαν και συντηρούνταν από την Πολιτεία δεν είχαν επίσημες διοικητικές λειτουργίες, αλλά λειτουργούσαν αποκλειστικά ως «ψυχαγωγικές λέσχες», ως χώροι αναψυχής.⁹⁴ Τις λότηζιες που προορίζονταν αποκλειστικά για ψυχαγωγία τις διαχειριζόταν η πολιτεία, η οποία εισέπραττε χρήματα από την ενοικίασή τους και φόρους από τα τυχερά παιγνίδια. Στο παράδειγμα του Τρεβίζο, όπου υπήρχε η Loggia dei Cavalieri για τους ευγενείς και η Loggia del popolo για τους λοιπούς πολίτες, φαίνεται ότι υπήρχε και ταξικός διαχωρισμός ως προς τη χρήση του κτιρίου, δεν υπάρχουν ωστόσο στοιχεία για αντίστοιχους διαχωρισμούς σε λότηζιες άλλων πόλεων. Ειδικά για τη Λότηζια του Τρεβίζο έχουν πολύ ενδιαφέρον δύο έγγραφα του 1314-5. Το ένα μαρτυρεί, την αγορά εκ μέρους του *αστικού Κοινού* των γύρω από τη Λότηζια κτισμάτων προκειμένου να κατεδαφιστούν, έτσι ώστε οι cavalieri να μπορούν να ηρεμούν έχοντας μεγαλύτερη άνεση και χώρο. Το δεύτερο έγγραφο του 1315, είναι ένας νόμος που απαγορεύει την εξάσκηση θορυβωδών επαγγελματιών (σιδηρουργεία) στο δρόμο μπροστά από τη Λότηζια. Από τη νομοθεσία ωστόσο εξαιρέθηκαν οι χρυσοχόοι και οι κατασκευαστές πανοπλιών.⁹⁵ Μαρτυρίες σχετικά με τυχερά παιγνίδια που παίζονταν στις λότηζιες σώζονται και από τις βενετικές κτήσεις πόλεων των δαλματικών ακτών. Στην Korčula για παράδειγμα (σημερινή Κροατία), έχουν σχηματιστεί με χαράγματα πάνω στα χαμηλά τοιχεία (στην κουπαστή) της Λότηζιας της

---

⁹³ Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 209-211. Το γεγονός ότι καθ' όλη την διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, η απαγόρευση των τυχερών παιγνιδιών ανανεωνόταν συνεχώς για όλους τους δημόσιους χώρους της Φλωρεντίας και αμέσως μετά την κατασκευή της και στη Loggia dei Lanzi, δείχνει ότι παρά τις απαγορεύσεις, συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται οι δημόσιοι χώροι για χαρτοπαιξία, ζάρια κλπ.

⁹⁴ Πιο γνωστά παραδείγματα του 13^{ου} αιώνα, Loggia dei Cavalieri στο Treviso και η Loggia di San Basso στη Βενετία. Σύμφωνα με τη Σέξτον, οι λότηζιες αυτές δεν βρίσκονταν απαραίτητα στην πλατεία, ενώ συνήθιζαν να τις κλείνουν κατά τη διάρκεια της νύχτας. Μάλιστα, σε αυτού του τύπου τις λότηζιες είναι πιθανή η χρήση χαμηλού στηθαίου που απομόνωνε κάπως τους χρήστες στο εσωτερικό του κτιρίου. Στο ίδιο, σελ. 117-20.

⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 467-468, έγγραφα αρ. 119, 121.

πόλης (εικ. 7), οι γραμμές και το σχήμα του παιχνιδιού της ντάμας ή κάποιου άλλου παρεμφερούς παιχνιδιού (εικ. 8).⁹⁶

Στις περισσότερες λότζιες, τόσο της βόρειας Ιταλίας, όσο και της Τοσκάνης, αλλά και σε εκείνες των βενετικών κτήσεων των δαλματικών ακτών, οι διοικητικές και οι ψυχαγωγικές λειτουργίες αλληλεπικαλύπτονταν στο ίδιο οικοδόμημα⁹⁷. Οι λότζιες του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα δηλαδή, ήταν χώροι με πολλαπλές λειτουργίες που είχαν άμεση σχέση με την ανάπτυξη των πόλεων και τις νέες διοικητικές και άλλες ανάγκες που προέκυψαν λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης πληθυσμών στους αστικούς χώρους. Η οικοδόμησή τους επομένως, είχε άμεση σχέση με την αστική ζωή, την αγορά και βέβαια την άνοδο των *αστικών Κοινών* και τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού ατόμων στη διακυβέρνηση της πόλης. Βέβαια, οι πολλαπλές λειτουργίες χαρακτήριζαν τα περισσότερα δημόσια κτίρια της περιόδου και ιδιαίτερα τα νέα «δημαρχεία»⁹⁸.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με τις μαρτυρίες που σώζονται, οι λότζιες στην Ιταλία ήταν κτίρια πλούσια διακοσμημένα, τόσο με γλυπτική, όσο και με ζωγραφική ήδη από τον 13^ο-14^ο αιώνα· συχνά μάλιστα, ήταν το πιο διακοσμημένο κτίριο στην κεντρική πλατεία της πόλης⁹⁹. Την διακόσμηση συμπλήρωναν συνήθως τα εμβλήματα και οικόσημα που τοποθετούσαν εκεί οι αξιωματούχοι που χρησιμοποιούσαν το κτίριο (*podestà, priori, capitani*). Όπως εύστοχα παρατηρεί η Σέξτον, «η Λότζια έγινε σταδιακά το αρχιτεκτονικό σύμβολο της πόλης, ενώ μέσω της διακόσμησής της εκφραζόταν η αστική υπερηφάνεια»¹⁰⁰. Αυτό που συνέβαινε βέβαια στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ότι το πραγματικό αρχιτεκτονικό σύμβολο της πόλης ήταν το «δημαρχείο» της, το *palazzo pubblico*, στο ισόγειο του οποίου στεγαζόταν η *Δημόσια Λότζια*. Οι ανεξάρτητες (αρχιτεκτονικά) Λότζιες ωστόσο,

---

⁹⁶ Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολόγηση των χαράξεων, είναι ωστόσο τουλάχιστον δύο αιώνες μεταγενέστερες από την εποχή για την οποία μιλάμε εδώ, καθώς η Λότζια της Κορέιλα οικοδομήθηκε κατά τον 16^ο αιώνα. Όπως και να έχει, το γεγονός αποδεικνύει ότι τυχερά παιχνίδια παίζονταν στις λότζιες όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά και αλλού

⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 117.

⁹⁸ Carlo Tosco, *Il castello, la casa, la chiesa. Architettura e società nel Medioevo*, Torino 2003, σελ. 3-14.

⁹⁹ Για παράδειγμα, τη Loggia degli Osii στο Μιλάνο κοσμούσ μνημειακός γλυπτός διάκοσμος με αγάλματα εννέα προστατών αγίων και οικόσημα. Μάλιστα, η μαρμάρινη διακόσμηση συνέδεε το κτίριο με τις έξι μαρμάρινες πύες της πόλης και τους έξι οδικούς άξονες που κατέληγαν όλοι στο Broletto, Carla Ghisalberti, "Il Broletto nel quadro dello sviluppo urbano della Milano comunale", *Arte medioevale*, II Serie, Anno III, n.2 (1989), σελ.77. Η Loggia dei Cavalieri στο Τρεβίζο είχε ζωγραφικό διάκοσμο με ιπποτικά θέματα. Σώζονται μαρτυρίες που αναφέρονται σ' αυτήν ως το ωραιότερο κτίριο της πόλης, ως το κόσμημα της πόλης. Anselmi, Gianni, et. al., *La Loggia dei Cavalieri in Treviso*, Grafiche Italprint, Treviso 2000, σελ.11, 77.

¹⁰⁰ Sexton, οπ. παρ., σελ. 99, 114.

μετατράπηκαν σταδιακά και αυτές σε τόπους εξουσίας και άρα όφειλαν στη διακόσμηση τους να φέρουν κάτι από το γόητρό της.

2. Λότζιες I και II του Χάνδακα

Όσον αφορά στην πρώτη Λότζια (I) του Χάνδακα και στις χρήσεις του κτιρίου κατά τον 13^ο αιώνα, η επιστολή του 1269 συνιστά τη μοναδική αναφορά που έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής σε δημόσια λότζια στην Κρήτη κατά τον πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας και δεν παρέχει πληροφορίες σχετικά με τις επίσημες χρήσεις του κτιρίου. Δεν είναι γνωστό αν η Λότζια I είχε διοικητικές, ψυχαγωγικές ή συνδυασμό των δύο λειτουργίες κατ' αντιστοιχία με τις ιταλικές λότζιες της ίδιας περιόδου. Ενδεχομένως, να λειτουργούσε και ως «λέσχη», όπως εκείνη του Τρεβίζο, και επομένως να ήταν χώρος συνεύρεσης των βενετών αποίκων για αναψυχή και τυχερά παιγνίδια, αλλά και χώρος όπου κλείνονταν εμπορικές συμφωνίες. Μπορούμε να υποθέσουμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα, ότι από το χώρο της Λότζιας, όπως και στις ιταλικές λότζιες της ίδιας περιόδου, θα γίνονταν οι δημόσιες ανακοινώσεις, οι αναγγελίες διαταγμάτων και αποφάσεων της διοίκησης, των ποινών και των νέων νόμων, των νέων «αστυνομικών» κανονισμών και επομένως θα ήταν ένας χώρος απ' όπου εκφραζόταν η βενετική εξουσία.

Μαρτυρίες για τέτοιου είδους λειτουργία¹⁰¹ της δημόσιας Λότζιας του Χάνδακα σώζονται πολλές από τον 14^ο αιώνα. Πολλά από τα δημοσιευμένα έγγραφα με διακηρύξεις και ανακοινώσεις αποφάσεων της διοίκησης και του Μείζονος Συμβουλίου του Χάνδακα μεταξύ των ετών 1313 και 1370, ξεκινούν με τη φράση «Cl.[amatum] f.[uit] p.[ublice] p.[er] [όνομα] g.[astaldionem] in lobio et extra portas civitatis Candide»¹⁰². Αποδεικνύεται έτσι η χρήση της Λότζιας του Χάνδακα ως χώρος ανακοινώσεων και διακηρύξεων των αποφάσεων και διατάξεων της διοίκησης. Παρατηρούμε ότι οι ανακοινώσεις γίνονταν μέσα στη Λότζια (*in lobio* και σε μία περίπτωση *sub lobio*) και έξω από τις πύλες του Χάνδακα (*extra portas* και σε μία περίπτωση *ante portas*). Σε ορισμένες περιπτώσεις ανάλογα με το θέμα της ανακοίνωσης ο κήρυκας πήγαινε και σε άλλους χώρους: όπως στην περιοχή που έμεναν οι Εβραίοι (3 Ιουνίου 1369: *cl.f.p. in lobio extra portas civitatis Candide ac in*

¹⁰¹ Λειτουργίες *arengario* όπως τις αποκαλεί η Σέξτον.

¹⁰² Είκοσι μία τέτοιες ανακοινώσεις και διακηρύξεις αποφάσεων του Μείζονος Συμβουλίου του Χάνδακα (A.S.V., *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Candia, Proclami: Quaterni Bannorum, reg. 59, ad diem.*) περιέχονται μεταξύ των εγγράφων που έχει δημοσιεύσει ο Johannes Jegerlehner, "Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV Jahrhundert." *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), σελ. 450-477. Βλ. και Maria Georgopoulou, *The meaning of the architecture and the urban layout of the Venetian Candia: Cultural conflict and interaction in the late Middle Ages*, διδακτορική διατριβή στο University of California, Los Angeles 1992, (UMI number 9310857), σελ. 606, υποσημείωση 21: «Clamatum fuit publice per Georgium Cornario gastaldionem in lobio et in platea [...]», ASV, *Duca di Candia*, b.14, *Bandi*, f. 168r, (8 Σεπτεμβρίου 1343).

iudaica Candide per Iohannem Marino [...],), ή μπροστά από την εκκλησία του Αγίου Μάρκου (10 Φεβρουαρίου 1339: cl.f.p.p. Georgium Cornaro g. sub lobio, ad malcantonem, et ante ecclesiam sancti Marci [...], 27 Φεβρουαρίου 1346, cl. f. p. p. Georgium Cornarum g., in lobio, in ianua sancti Marci et extra portas, [...]), ή στο λιμάνι (3 Μαΐου 1338, [...] et hoc bannum proclamatum fut in tribus locis, videlicet sub lobio, in burgo, et in ripa, 14 Ιουνίου 1346, cl. f. p. p. Lecarinum Rosso g., in lobio, extra portas civitatis et in portu Candide). Σε μια περίπτωση που αφορούσε σε τσακωμούς και μαχαιρώματα μεταξύ εφήβων, οι ανακοινώσεις των απαγορεύσεων κυκλοφορίας έγιναν in lobio, extra portas civitatis Candide, etiam in pluribus partibus burgi Candide, ενώ στην περίπτωση που οι ανακοινώσεις αφορούσαν στις πωλήσεις κρεάτων γίνονταν in lobio, et extra portas civitatis, in macello seu beccaria christianorum et iudeorum. Ο νόμος σχετικά με την καθαριότητα της ruga magistra που αφορούσε στις υποχρεώσεις όσων διατηρούσαν εκεί κατάστημα ή την οικία τους ανακοινώθηκε in lobio, ante porta Sancti Marci et in ruga.¹⁰³ Σε άλλες περιπτώσεις οι ανακοινώσεις γίνονταν στη Λότζια και στην πλατεία και σε μία περίπτωση που αφορούσε διατάξεις σε σχέση με την εξάσκηση του επαγγέλματος των χρυσοχόων, η ανακοίνωση έγινε αποκλειστικά στη Λότζια.

Από το γεγονός ότι οι ανακοινώσεις αποφάσεων και διαφόρων διατάξεων γίνονταν πάντα στη Λότζια¹⁰⁴ καταλαβαίνει κανείς ότι επρόκειτο για μια από τις σημαντικότερες λειτουργίες του κτιρίου. Οπωσδήποτε ένας από τους λόγους ήταν ότι βρισκόταν σε κεντρικό σημείο, όμως οι ανακοινώσεις δεν γίνονταν στην πλατεία, αλλά μέσα στη Λότζια. Εκεί σύχναζαν βενετοί άποικοι στους οποίους απευθύνονταν πολλές από τις ανακοινώσεις, όμως, οι περισσότερες δεν αφορούσαν μόνον αυτούς. Είναι σαφές επομένως, ότι η Λότζια ήταν ένα δημόσιο κτίριο απ' όπου εκφραζόταν δημοσίως η εξουσία της Μητρόπολης. Όταν οι εξεγερμένοι βενετοί άποικοι τη διεκδικούσαν, δεν διεκδικούσαν έναν ουδέτερο χώρο, αλλά έναν χώρο ταυτισμένο με τη βενετική

---

¹⁰³ Maria Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies: architecture and urbanism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σελ. 293-294, (A.S.V., Duca di Candia, b. 15, Bandi, f. 79v, αρ. 109 (23 Ιουλίου 1361) and f. 104v, αρ. 26 (10 Απριλίου 1363).

¹⁰⁴ Στις διακηρύξεις των αποφάσεων της διοίκησης που έχουν εκδοθεί δεν αναφέρονται πάντα τα σημεία της πόλης στα οποία γίνονταν οι ανακοινώσεις από το γαστάλδο/κήρυκα. Όποτε ωστόσο αναφέρονταν, η Λότζια ήταν πάντα το πρώτο μεταξύ των σημείων όπου γίνονταν οι ανακοινώσεις. Πρέπει να τονιστεί επίσης, ότι υπάρχουν αρκετά ακόμη δημοσιευμένα έγγραφα που αποδεικνύουν ότι η Λότζια ήταν ο κατεξοχήν χώρος ανακοινώσεων των νέων νόμων και διατάξεων του κράτους. Ο παραπάνω κατάλογος με παραδείγματα είναι ενδεικτικός. Βλ. και Paola Ratti Vidulich, *Duca di Candia: Bandi (1313-1329)*, Il Comitato Editore, Βενετία 1965, η οποία έχει εκδώσει διατάγματα που ξεκινούν με τη φράση "clamatum fuit publice in lobio", σελ. 8, 10, 30, 54, 91, 106, 183.

εξουσία. Οι ανακοινώσεις από τον κήρυκα των διαφόρων διαταγμάτων, των νέων νόμων και αποφάσεων της διοίκησης λάμβαναν χώρα στις δημόσιες λότζιες, τόσο στην Ιταλία, όσο και στις πόλεις των βενετικών κτήσεων στη Δαλματία. Ήταν δηλαδή και εκεί ένας χώρος απόλυτα ταυτισμένος με την εξουσία, ένας χώρος από τον οποίο ακουγόταν η φωνή της εξουσίας.

Οποσδήποτε βέβαια, δεν κατασκευάστηκε ένα ολόκληρο κτίριο προκειμένου να γίνονται από εκεί οι δημόσιες ανακοινώσεις. Η Λότζια του Χάνδακα είχε προφανώς και άλλες διοικητικές λειτουργίες. Η Brunehilde Imhaus υποθέτει ότι εκεί γίνονταν οι πλειστηριασμοί των κοινοτικών οικιών και γαιών¹⁰⁵ προφανώς κατ' αντιστοιχία με την Ιταλία, όπου είναι γνωστό ότι γίνονταν πλειστηριασμοί κοινοτικών γαιών στις δημόσιες λότζιες κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα. Πληροφορίες για πλειστηριασμούς φόρων και κοινοτικών γαιών στις λότζιες διαφόρων πόλεων της Δαλματίας σώζονται και σε έγγραφα της διοίκησης του «κατά θάλασσαν κράτους της Βενετίας» (Stato da mar)¹⁰⁶. Όσον αφορά στην Κρήτη, ρητές μαρτυρίες για πλειστηριασμούς των δασμών στις Λότζιες του Χάνδακα και του Ρεθύμνου σώζονται σε έγγραφα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα¹⁰⁷. Είναι πολύ πιθανόν επομένως, οι κρητικές Λότζιες να χρησιμοποιούνταν για πλειστηριασμούς και κατά τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας. Από την άλλη, υπάρχει η πληροφορία ότι οι δημόσιοι πλειστηριασμοί της κρατικής περιουσίας λάμβαναν χώρα στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα¹⁰⁸. Σύμφωνα με τη Γεωργοπούλου, σ' αυτές τις περιπτώσεις η πλατεία μετατρέποταν σε θεατρική σκηνή, καθώς ο δούκας, οι σύμβουλοί του και ένας από τους ταμίες (*camerarii*) επέβλεπαν τη διαδικασία από τη λότζια του Αγίου Μάρκου.¹⁰⁹ Αν ισχύει αυτό, ενδεχομένως, οι πλειστηριασμοί να μεταφέρονταν στη Λότζια τις βροχερές μέρες¹¹⁰.

---

¹⁰⁵ Brunehilde Imhaus, "Les maisons de la Commune dans le district de Candie au XIVe siècle", *Θησαυρίσματα* 10, 1973, σελ. 13.

¹⁰⁶ Grujić, *οπ. παρ.*, σελ. 55.

¹⁰⁷ Βλ. κεφάλαιο 5.

¹⁰⁸ "Res incantande incantentur in plathea. Capta fuit pars quod addatur in capitularibus duche et consiliorum Crete quod omnes res comunis que debent incantari solum in platea et non alibi." (A.S.V., *Avogaria, Cerberus*, reg. 19, c. 99r (9 Μαΐου 1293), Θεοτόκης, *οπ. παρ.*, τόμος Α', τεύχ ς II, σελ. 31.

¹⁰⁹ Georgoroulou, *Venice's...* *οπ. παρ.*, σελ. 84, και υποσημ. 27, σελ. 295 που παραπέμπει σε έγγραφο στο Museo Civico Correr, Mss. Cicogna 3612, Avogaria di Comun, Memorie Antiche di Candia, f. 23v. Βλ. όμως και Elisabeth Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète*, Bibliothèque de l' Institut Hellénique d'Etudes Byzantines et Post-byzantines de Venise, n.9, Βενετία 1976, σελ. 146-147, που αναφέρει ότι σε έγγραφο του 1369 (A.S.V., *Duca di Candia*, b. 29.16/1, 29v), δηλώνεται ότι οι δημόσιοι πλειστηριασμοί γίνονταν την Κυριακή το πρωί, μετά τη λειτουργία και πριν την 3^η ώρα, παρουσία της κρητικής διοίκησης (δούκ ς και σύ βουλοι) ενός γραφέα και των advocatores di comun, οι οποίοι βρίσκονταν *in lobio*, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για τη δημόσια Λότζια ή τη Λότζια του Αγίου Μάρκου.

¹¹⁰ Κάτι αντίστοιχο είδαμε να συμβαίνει στη Φλωρεντία, όπου κάποιες τελετές μεταφέρονταν στη Λότζια σε περίπτωση βροχής.

Τρεις γνωστές ανακοινώσεις διατάξεων¹¹¹ σε σχέση με τα τυχερά παιχνίδια επιβεβαιώνουν τη χρήση του χώρου και για ψυχαγωγικούς σκοπούς. Αφορούν στην απαγόρευση τυχερών παιχνιδιών σε όλους τους χώρους της πόλης, εκτός από τη Λότζια στην ανακοίνωση του 1337, τη Λότζια και την πλατεία στην ανακοίνωση του 1339, τη Λότζια, το Malcantone και το κομμάτι του δρόμου που ένωνε τη Λότζια με το Malcantone¹¹² στις ανακοινώσεις των ετών 1351, 1361, 1362, 1365. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις διατάξεις που υποδεικνύουν τους χώρους στους οποίους ήταν νόμιμο να παίζει κανείς τυχερά παιχνίδια δεν γίνεται καμία διάκριση σε σχέση με την κοινωνική τάξη εκείνων που επιτρεπόταν να παίζουν. Πρέπει να υποθέσουμε επομένως, ότι μπορούσαν να εισέρχονται ελεύθερα στη Λότζια προκειμένου να παίξουν τυχερά παιχνίδια όσοι το επιθυμούσαν, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση. Βέβαια, εκείνοι που είχαν χρόνο και χρήματα να αφιερώσουν σ' αυτά, προφανώς θα προέρχονταν από τις ανώτερες τάξεις.

---

¹¹¹ Jegerlehner, "Beiträge...", οπ. παρ. σελ. 457, 466, από το A.S.V., *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Candia, Proclami*: Quaderni Bannorum, reg. 59:

2 Νοεμβρίου 1337, "C(lamatum) f(uit) p(ublice) p(er) Petrum Vido g(astaldionem), quod nullus audeat decetero ludere ad aliquem ludum taxillorum, in quo vadant denarii, alio *quam sub lobio* sub pena yp(er)p(era) quinque pro quolibet vice", (στο ίδιο, σελ. 457).

4 Ιουνίου 1339 "Item quod decetero nulla persona audeat ante solis taxilorum ad quem vadant denarii in domo aliqua vel statione vel in aliquo ludem occulto preter *quam in platea et sub lobio* sub pena ypp. XXV pro quolibet sic ludente et qualibet vice et restituendi seu reddendi totum illud quod fuerit lucratum, et sub pena illi in domo cuius vel statione luderetur yp(er)p(era) C pro qualivet vice dicto modo dividenda", (στο ίδιο, σελ. 466).

18 Ιανουαρίου 1351, "C(lamatum) f(uit) p(ublice) in lobio et extra portas civitatis Candide per Bartholomeum de Bonfilio g(astaldionem), cum ad aures donationis pervenerit, quod plures frequenter [δυσανάγνωστο] se reducentes ad aliqua loca extra consueta ludunt ad taxillos, et alii etiam ludunt ad alios diversos ludos valde inhoneste comsumentes eorum substantiam, dominus ducha et eius consilium mandant pro bono suorum civium, quod decetero nemo audeat in civitate vel burgo aut extra per quinque milliaria distantia a civitate ludere in aliqua statione vel domo aut aliquo alio loco occulto vel non occulto ad azarum seu alium ludum taxillorum vel aliarum aut ad postadelles sive ad aliquem alium ludum cuiuscunque conditionis existat ultra ypp. decem pro quolibet *in die preterquam in lobio et in Malcantone et in Ruga que remanet media inter lobium et Malcantone*, ita tamen, quod etiam ibi non possit fieri ludus intra stationem vel domum, et insuper in hiis locis exceptatis nemo audeat ludere ad lumen sub pena ypp. Vigintiquinque pro quolibet ludente contra hunc odinem et ypp. Centum illi cuius esset statio seu domus seu locus ubi foret contrafactum ordini suprascripto, seu illi qui haberet ad afficum dictam stationem vel domum vel locum et qualibet vice....", A.S.V., Duca di Candia, 14, φ. 241r, αρ. 13. (στο ίδιο, σελ. 457). Όπως αναφέρει ο Arnold van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17, 1980, σελ. 62, υποσημ. 125, η διακήρυξη της 18^{ης} Ιανουαρίου 1351 επαναλαμβάνεται με τα ίδια σχεδόν λόγια στις 15 Δεκεμβρίου 1361 (A.S.V., Duca di Candia, 14bis, φ.85v, αρ. 139), στις 23 Αυγούστ. υ 1362 (στο ίδιο, φ. 97r, αρ. 189) και στις 30 Μαρτίου 1365 (στο ίδιο, φ. 120v, αρ.60).

¹¹² Συ φωνα με τον Van Gemert, το τοπωνύμιο Malcantone ή Malus canton, δηλαδή «κακή, κακόφημη γειτονιά», αναφερόταν μάλλον σε γειτονιά στις νοτιοδυτικές παρυφές της πόλης του Χάνδακα, στην αρχή του Εώπορτου όπου βρίσκονταν τα πορνεία και οι ταβέρνες και όπου επιτρέπονταν και τα τυχερά παιχνίδια. Διατυπώνει μάλιστα την υπόθεση ότι η περιοχή αυτή ήταν κοντά το μοναστήρι των δομηνικανών μοναχών του Αγίου Παύλου. Στο ίδιο, σελ. 65. Για τη θέση του μοναστηριού του Αγίου Παύλου, βλ. Ιωάννα Θ. Στεριώτου, «Τοπογραφικός προσδιορισμός εκκλησιών του Χάνδακα», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 662, 667.

Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να χρησιμοποιούσαν τη Λότζια και έμποροι, ντόπιοι ή περαστικοί από το Χάνδακα, οι οποίοι μπορούσαν όχι μόνο να παίξουν τυχερά παιχνίδια στο συγκεκριμένο χώρο, αλλά ενδεχομένως και να συνάψουν εμπορικές συμφωνίες με τους βενετούς άποικους της ντόπιας άρχουσας τάξης, οι οποίοι ως γνωστόν ασχολούνταν και με το εμπόριο¹¹³.

Πιθανόν, ένας από τους λόγους που επιτρέπονταν τα τυχερά παιχνίδια στις Λότζιες ήταν ότι τα κτίρια ήταν ανοιχτά, γεγονός που επέτρεπε την επιτήρηση. Η συγκέντρωση για παράδειγμα των βενετών αποίκων στη Λότζια μπορούσε να επιτηρείται από τις αρχές και ταυτόχρονα, σημειολογικά, να υποδεικνύει την άρχουσα τάξη στους λοιπούς πολίτες. Ένα άλλωστε από τα χαρακτηριστικά των ημιυπαίθριων κτιρίων όπως οι λότζιες, είναι ότι οι χώροι τους μπορούσαν να «επιτηρούνται» από τους έξω, αλλά και όσοι βρίσκονταν στο εσωτερικό τους μπορούσαν να παρακολουθούν τα τεκταινόμενα στο δρόμο ή στην πλατεία.

Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με τη χρήση της Λότζιας του Χάνδακα προέρχεται από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Όταν ο Cristoforo Buondelmonti επισκέφτηκε την πόλη το 1415, περιέγραψε την είσοδό του σ' αυτήν με τα εξής λόγια: «Μόλις μπήκαμε στο λιμάνι, οι σύντροφοί μας έφεραν τη σκάλα και βάλθηκαν να την τοποθετήσουν ανάμεσα στην πρύμνη και την ακτή. Κατεβαίνουμε όλοι, πρώτος εγώ, και προχωρώ προς τη δημόσια πλατεία παίρνοντας ένα φαρδύ δρόμο. Στα δεξιά αυτού του δρόμου διακρίνω μια μεγαλοπρεπή στοά με σκαλοπάτια, που στο εσωτερικό της συνεδρίαζε μια ομάδα πολιτών: στη μέση τους, για να προεδρεύουν, βρίσκονταν οι κυβερνήτες όλου του νησιού, σταλμένοι από την ένδοξη πόλη της Βενετίας. Μπροστά σ' αυτή τη δημόσια συγκέντρωση, ο νοτάριος Bonaccorsi, δίνοντας δείγμα της ευμένειάς του, πρόφερε προς τιμή μου αυτά τα γλυκά λόγια: “Πολύ αγαπητέ αδελφέ, αν έχεις τόσο ζήλο να επισκεφθείς αυτή τη νήσο, πες μου, σε παρακαλώ, τι σου χρειάζεται, για να μπορέσω να σε βοηθήσω με όλες τις δυνάμεις μου”».¹¹⁴

---

¹¹³ Βλ. ενδεικτικά David Jacoby, “Creta e Venezia nel contesto economico del mediterraneo orientale sino alla metà del Quattrocento”, στο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 78-80, 105-106.

¹¹⁴ “Reiiciunt sotii, postquam portum intrauimus, scalam et a puppi in terram firmare procurant ubi descendimus omnes; quorum ego primus per amplam uiam ad forum me confero, in qua uia ad eius dexteram in *eminenti loco gradibus porticum* minanterm aspexi in quo societas plurium ciuium resedebat ac in eorum medio gubernatores totius insule, sed pro imperio eminebant qui ab inclita urbe Uenetiaram fuerant destinati. Coram quibus notarius Bonaccursius ex omnibus beneuolus, dulcibus uerbis ita fatur: “Si tantus amor, frater optime, est hanc insulam uisitare, fare, oro, ut possim te meis opibus adiuuare [...]”», Cristoforo Buondelmonti, *Descriptio Insule Crete et Liber Insularum, Cap. XI: Creta*, (κριτική έκδοση Marie-Anne van Spitael, επιμέλεια έκδοσης Στέργιος Γ. Σπανάκης, Σὺ λογος Πολιτιστικῆς Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981, σελ. 151 (στίχοι 644-654). Εδώ παραθέτουμε την απόδοση

Ο Τζουζέπε Τζερόλα πρώτος σύνδεσε τη στοά που αναφέρει ο Μπουοντελμόντι με τη *Δημόσια Λότζια* του Χάνδακα και προσπάθησε χρησιμοποιώντας αυτή τη μαρτυρία να εντοπίσει το σημείο στο οποίο ήταν χτισμένη.¹¹⁵ Η μαρτυρία αυτή ωστόσο, είναι πολύ σημαντική και για έναν επιπλέον λόγο. Μας πληροφορεί για μια ακόμη χρήση του χώρου, αυτή της συνεδρίασης πολιτών και κυβερνητών. Ο Μπουοντελμόντι δεν εξηγεί τι είδους συνεδρίαση ήταν, το γεγονός όμως ότι παρευρίσκονταν όπως λέει, όλοι οι κυβερνήτες του νησιού δείχνει ότι επρόκειτο για κάτι επίσημο. Δεν είναι ωστόσο δυνατό να εξακριβωθεί αν συνεδρίαζε κάποιος από τα Συμβούλια ή αν επρόκειτο για κάποιο δικαστήριο ή δημόσιο πλειστηριασμό. Δεν μπορεί βέβαια να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να βρίσκονταν όλοι εκεί για απλή συναναστροφή ή ακόμη και να είχαν μαζευτεί προκειμένου να υποδεχτούν τους επιβάτες του πλοίου στο οποίο επέβαινε ο Μπουοντελμόντι¹¹⁶, ενώ επίσης δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο Μπουοντελμόντι να υπερέβαλε ή να παρερμήνευσε τη σύναξη και λανθασμένα να θεώρησε ότι λάμβανε χώρα στη Λότζια κάποια συνεδρίαση. Όπως και να 'χει, το γεγονός ότι στο χώρο της Λότζιας παρευρίσκονταν μέλη της βενετικής διοίκησης σε κάτι που φάνηκε στον Μπουοντελμόντι σαν συνεδρίαση τονίζει τη σημασία του χώρου και τη σχέση του με τη διοίκηση και την εξουσία.

Γενικά, δεν είναι γνωστό που συνεδρίαζαν τα Συμβούλια των βενετών αποίκων κατά τον πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας. Αν κρίνει κανείς από τους κανόνες που θεσπίστηκαν το 1325 που τους υποχρέωναν να συνεδριάζουν στο δουκικό μέγαρο¹¹⁷, θα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι συνεδρίαζαν και αλλού μέχρι τότε.

στα ελληνικά της Μάρθας Αποσκήτη: Cristoforo Buondelmonti, (μετάφραση και εισαγωγή Μάρθα Αποσκήτη, πρόλογος Στυλιανός Αλεξίου), *Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415: περιγραφή της νήσου Κρήτης*, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983, σελ. 58-59. Το κείμενο του Μπουοντελμόντι πρωτοδημοσίευσε ο Flaminius Cornelius, *Creta Sacra, I*, σελ. 96.

¹¹⁵ Gerola, III, σελ. 36. Βλ. παρακάτω σχετικά με τη θέση του κτιρίου.

¹¹⁶ Σύμφωνα με την Αποσκήτη, το πλοίο στο οποίο επέβαινε ο Μπουοντελμόντι ήταν κατά πάσα πιθανότητα βενετική γαλέρα που εκτελούσε επίσημη αποστολή, επιβλέποντας τις ακτές. Κατέληξε σ' αυτή την υπόθεση διότι σύμφωνα με ένα από τα χειρόγραφα του έργου του Μπουοντελμόντι, οι ντόπιοι μιλώντας στους νεοφερμένους τους αποκαλούσαν «ρέκτορες και επιθεωρητές που επιβάλουν την τάξη». Σύμφωνα με την ίδια, την υπόθεση υποστηρίζει η υποδοχή και η φιλοξενία που τους πρόσφερε ο Βενετός διοικητής της επαρχίας Κισάμου. Buondelmonti, (Αποσκήτη), *οπ. παρ.*, σελ. 18.

¹¹⁷ Σύμφωνα με τη Μαρία Γεωργοπούλου, στο δουκικό μέγαρο υπήρχαν στον όροφο δύο μεγάλες αίθουσες δικαστηρίων. Maria Georgopoulou, *The meaning...*, *οπ. παρ.*, σελ. 140. Κατά πάσα πιθανότητα εκεί θα συνεδρίαζαν τα Συμβούλια μετά το 1325. Βλ. και Gerola, III, σελ. 9-16, όπου παρατίθενται πληροφορίες από έγγραφα που αναφέρονται στις διάφορες ανάγκες επισκευών του δουκικού ανακτόρου κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα και ορισμένα από αυτά αναφέρουν μία μεγάλη αίθουσα (sala major) στον όροφο. Σε έγγραφο του 1420 αναφέρεται ότι αν δεν επισκευαστεί άμεσα η αίθουσα όπου διεξάγονται οι δίκες, σύμφωνα θα καταρρεύσει ("sofitam sale palacii Candide in qua reditur ius ruere, que si non

Υπάρχει βέβαια η πληροφορία για συνεδρίαση ομάδας «φεουδαρχών» στη Λότζια κατά τα επεισόδια του 1269, όμως αυτό πρέπει να ήταν κάτι έκτακτο. Με δεδομένο ότι το Μείζον Συμβούλιο και το Συμβούλιο των φεουδαρχών αριθμούσαν μερικές εκατοντάδες μέλη υποθέτουμε ότι για να συνεδριάσουν θα χρειαζόταν ένας αρκετά μεγαλύτερος από τη Λότζια χώρος¹¹⁸. Στις συνεδριάσεις της Συγκλήτου (Συμβούλιο των κλητών ή *consilium rogatorum*) που κανονικά αριθμούσε ενενήντα μέλη, κατά τα γεγονότα του 1268-9, έπαιρναν μέρος σαράντα με πενήντα μέλη, παρουσία του δούκα και των συμβούλων. Από τον τρόπο που αναφέρεται σ' αυτές τις συνεδριάσεις ο δούκας της Κρήτης, φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα στο δουκικό μέγαρο.

Η πληροφορία του Μπουοντελμόντι ωστόσο, δείχνει ότι δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να συνεδρίαζαν κάποια από τα Συμβούλια στη Λότζια. Η παρουσία των «μελών της κυβέρνησης» που εκδιώχθηκαν από τη Λότζια κατά την έναρξη της επανάστασης του Αγίου Τίτου ενδεχομένως σχετιζόταν με κάποια συνεδρίαση. Από την άλλη, θα περιμέναμε οι συνεδριάσεις των Συμβουλίων να γίνονται σε κλειστό χώρο. Κατά την ίδια περίοδο στην Ιταλία, τα τοπικά Συμβούλια των *αστικών Κοινών* συνεδρίαζαν στα δημόσια κτίρια της διοίκησης, στα «δημαρχεία» (*palazzi pubblici*), τα αντίστοιχα του δουκικού μέγαρου του Χάνδακα δηλαδή, στο ισόγειο των οποίων υπήρχαν λότζιες όπου συχνά απονεμόταν η δικαιοσύνη¹¹⁹. Οι συνεδριάσεις των Συμβουλίων ωστόσο, δεν ήταν ανοιχτές σε όλους και παρόλο που τα κτίρια αναφέρονταν κάποιες φορές ως «λότζιες του Συμβουλίου» (*loggia del consiglio*) στην πραγματικότητα τα κτίρια είχαν πάρει αυτό το όνομα διότι είχαν λότζιες στο ισόγειο και τα Συμβούλια συνεδρίαζαν στις αίθουσες του ορόφου.

---

reparetur, in tempore brevi cadet»), στο ίδιο σελ. 11. Βλ. και Στυλιανός Αλεξίου, «Το Δουκικόν Ανάκτορον του Χάνδακος», *Κρητικά Χρονικά*, 14, (1960), σελ. 102-108.

¹¹⁸ Από την εξιστόρηση του de Monacis σχετικά με την επανάσταση του Αγίου Τίτου, συνάγεται ότι παρά τη νομοθεσία του 1325 και την υποχρεωτική συνεδρίαση του Συμβουλίου των φεουδαρχών στο δουκικό μέγαρο, η συνεδρίαση των εβδομήντα βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων που αντιτάχθηκαν στην φορολογία και ξεκίνησαν την εξέγερση έλαβε χώρα στον Άγιο Τίτο. Δεν είναι σαφές αν πρόκειται για την επίσημη συνεδρίαση του Συμβουλίου, ωστόσο το γεγονός ότι οι τρεις ταμίες, δηλαδή οι εκλεγμένοι διοικητικοί υπάλληλοι του Συμβουλίου, στάλθηκαν στο δουκικό μέγαρο προκειμένου να ανακοινώσουν τις αποφάσεις του, δείχνει ότι μάλλον περί αυτού πρόκειται.

¹¹⁹ Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 101-106.

Γ. Θέση της πρώης Λότζιας I του Χάνδακα

Ο Τζερόλα πρώτος υποστήριξε ότι κατά τη διάρκεια των πρώτων δύο αιώνων της βενετικής κυριαρχίας στο Χάνδακα κατασκευάστηκαν διαδοχικά δύο Λότζιες¹²⁰. Όπως είναι γνωστό, δεν σώζεται κανένα από τα κοσμικά ή δημόσια κτίρια του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα στις κρητικές πόλεις. Ειδικά για την πρώτη Λότζια (I) του Χάνδακα, όχι μόνο δεν γνωρίζουμε τη μορφή της, αλλά ούτε καν τη θέση της στην πόλη. Από τον τρόπο που αναφέρεται στη μαρτυρία του 1269, υποθέτουμε ότι το κτίριο βρισκόταν σε κεντρικό σημείο της πόλης, κοντά στην κεντρική πλατεία. Σε νοταριακό έγγραφο του 1301¹²¹ μαρτυρείται ενοικίαση μαγαζιού που βρισκόταν στη *ruga* κοντά στη *lobia*, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι η Λότζια I βρισκόταν επί του κεντρικού δρόμου (*ruga magistra*) που οδηγούσε από το λιμάνι στην κεντρική πλατεία της πόλης.

Ωστόσο, ακριβέστερες πληροφορίες σχετικά με τη θέση της Λότζιας I μας παρέχει μια απόφαση του δούκα και των συμβούλων του, που φέρει ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1323, και αφορά στην κατασκευή αίθουσας που θα στέγαζε τους υπεύθυνους αξιωματούχους (*scribes*) για τη συλλογή του φόρου *comerclum*¹²². Το έγγραφο μας πληροφορεί ότι η Λότζια I (*lobium comunis*) δεν βρισκόταν κοντά στην πλατεία, αλλά κοντά στην πύλη του λιμανιού (*que est prope portam ripe*)¹²³. Το γεγονός ότι χρησιμοποιείται το επίθετο *comunis* προκειμένου να προσδιοριστεί η Λότζια, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο πράγματι για την *δημόσια Λότζια* του Χάνδακα και όχι για κάποια άλλη στοά. Ενάμιση χρόνο μετά, στις 2 Απριλίου του

¹²⁰ Gerola, III, σελ. 35-6. Τις ονομάζει *loggia antica* και *loggia vecchia*.

¹²¹ «1301, 22 novembre, Non, Solvit. Die .XXII°. Manifestum facio ego Nicolaus Smegnolo habitator Candide quia cum meis heredibus do, concedo et afficto vobis Petro Burgondione, Iohanni Gradonico, Georgio Ialina et Iohanni Lanbardo et vestris heredibus unam meam stacionem de solaris positam *supra rugam, prope lobiam*, a modo in antea usque ad annos .III. proxime venturos cum plena virtute et potestate et cet. Precium enim est perpera .XX. annuatim, de quibus recepi perpera .XL. pro primis duobus annis et reliqua .XX. michi dare debetis in complemento dictorum duorum annorum. Hec autem sub pena perperorum .L. Testes Iacobus Fuscolo, Comes et Cavusinus. Complere et dare.», Raimondo Morozzo della Rocca (επιμ.), *Benvenuto de Brixano : notaio in Candia, 1301-1302*, Βενετία : Alfieri, 1950, σελ. 464.

¹²² Επρόκειτο για σημαντικότερο φόρο, τα έσοδα από τον οποίο χρησιμοποιούταν κυρίως στη συντήρηση των οχυρώσεων, αλλά κατά καιρούς και στη συντήρηση του λιμανιού. Το 1293 διατάχθηκε από το Μείζον Συμβούλιο της Βενετίας να χρησιμοποιηθεί μέρος του για τη συντήρηση των σπιτιών στη *ruga magistra*. Georgopoulou, *Venice's...*, σπ. παρ., σελ. 52,78.

¹²³ A.S.V., *Duca di Candia*, busta 29, Memoriali, fasc. 2, f. 3r. 13 Νοεμβρίου 1323. «Consultum fuit per dominum ducha et suum consilium quod fiat per comune camera una iuxta *lobium comunis que est prope portam ripe*, ubi melius et comodius fieri poterit que sit deputata scribis comercli pro eorum officio, videlicet, pro scribendo facta comercli et pro tenendo pignora comercli et alia necessaria dicto officio comercli.» Το έγγραφο έχει δημοσιευτεί η Γεωργοπούλου στη διατριβή της, *The meaning...*, σπ. παρ., σελ. 537, υποσημ. 47.

1325, ένα από τα αιτήματα της πρεσβείας του Συμβουλίου των κατόχων φέουδων του Χάνδακα¹²⁴ (*ambaxatores universitatis militum Candide*) στη βενετική Σύγλητο, αφορούσε στην παραχώρηση χώρου στην κεντρική πλατεία προκειμένου να ανεγερθεί νέα Λότζια. Όπως υποστήριζαν, η υπάρχουσα ήταν ιδιαίτερα «εκτεθειμένη στους ανέμους, ιδίως κατά την χειμερινή περίοδο, με αποτέλεσμα να αρρωσταίνουν πολλοί, ενώ και για το καλοκαίρι ήταν ανεπαρκής»¹²⁵. Επιπλέον, στην αίτησή τους δεσμεύονταν να αποζημιώσουν εκείνους που θα παραχωρούσαν τα ακίνητά τους προκειμένου να οικοδομηθεί η νέα Λότζια. Το αίτημα των βενετών αποίκων – κατόχων φέουδων έγινε άμεσα δεκτό από τη Σύγλητο στις 25 Απριλίου της ίδιας χρονιάς όμως δεν είναι γνωστό αν παραχωρήθηκε οικόπεδο και που βρισκόταν αυτό, ούτε πότε ακριβώς κατασκευάστηκε η νέα Λότζια (II).

Το αίτημα πάντως της πρεσβείας συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η Λότζια I δεν βρισκόταν στην πλατεία. Παρόλο που το πρόβλημα της έκθεσης του κτιρίου στις κακές καιρικές συνθήκες το οποίο χρησιμοποίησαν ως επιχείρημα οι βενετοί άποικοι το 1325 δεν φαίνεται κατ' αρχήν αρκετά πειστικό, καθώς όλα τα ημιυπαίθρια κτίρια θα

---

¹²⁴ «Dat[ducale] palatio, di II Aprilis, indic. VIII, anno 1325. Decimo septimo, quod lobium civitatis Candide est nimis ventosum taliter, quod tempore hibernali ex magno impetu ventorum in ipsis fidelibus nostris concreantur plures infirmitates, estivo autem tempore ipsius lobii locus est ineptus: supplicant [Nicolaus Cornario, Andreas Dandulo et Michael Gradonico ambaxatores universitatis militum Candide etc.] quod dignemur ipsis fidelibus de gratia concedere locum in platea civitatis Candide *capacem in construendo lobium*, et ipsi teneantur satisfacere illis, qui habuerint beneficium vel domos in loco eis concesso *de eorum fabrica*. Captum, quod sua petitio asmittatur et *fiant lobium ubi videbitur*.», Ernst Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Στρασβούγο 1899, σελ. 51. Βλ. και Θεοτόκης, *οπ. παρ.*, τόμος Β-τεύχς 1, σελ. 82-92 (85,92), που το αναδημοσιεύει το 1936 με μικρές διορθώσεις καθώς χρησιμοποιεί άλλο χειρόγραφο. Πρόκειται για το δέκατο έβδομο από δεκαοκτώ αιτήματα τα περισσότερα εκ των οποίων απορρίφθηκαν καθώς σύμφωνα με τη Γερουσία έθεταν σε αμφισβήτηση την κυριαρχία της Βενετίας και τη βενετική διοίκηση της νήσου.

¹²⁵ Μια παρόμοια κριτική σχετικά με τον κακό προσανατολισμό της Loggia dei Lanzi στη Φλωρεντία κάνει ο Vasari στο βίο του αρχιτέκτονα της Andrea Orgagna. «[...]Nè lo fallì il pensiero, perchè l'anno 1355, avendo il Comune di Firenze còmpero appresso al Palazzo alcune case di cittadini per allargarsi e fare maggior piazza, e per fare ancora un luogo dove si potessero ne' tempi piovisi e di verno ritirare i cittadini e fare quelle cose al coperto che si facevano in su la ringhiera quando il maltempo non impediva, feciono fare molti disegni per fare una magnifica e grandissima loggia vicina al Palazzo a questo effetto, et insieme la Zecca dove si batte la moneta. Fra i quali disegni, fatti dai migliori maestri della città, essendo approvato universalmente e accettato quello dell'Orgagna come maggiore, più bello e più magnifico di tutti gl'altri, per partito de' Signori e del Comune fu, secondo l'ordine di lui, cominciata la loggia grande di piazza sopra i fondamenti fatti al tempo del Duca d'Atene, e tirata inanzi con molta diligenza di pietre quadre benissimo commesse. E quello che fu cosa nuova in que' tempi, furono gl'archi delle volte fatti non più in quarto acuto, come si era fino a quell'ora costumato, ma con nuovo e lodato modo girati in mezzi tondi, con molta grazia e bellezza di tanta fabrica che fu in poco tempo per ordine d'Andrea condotta al suo fine. E se si fusse avuto considerazione di metterla allato a Santo Romolo e farle voltare le spalle a tramontana –il che forse non fecero per averla commoda alla porta del Palazzo–, ella sarebbe stata, com'è bellissima di lavoro, utilissima fabrica a tutta la città, là dove per lo gran vento da vernata non vi si può stare». Giorgio Vasari, *Le Vite de' più eccellenti Pittori Scultori e Architettori*, v. II (testo), Rosanna Bettarini, Paola Barocchi (επιμ.), Sansoni Editore Φλωρεντία 1966, σελ. 221-222, στ. 27-23.

αντιμετώπιζαν ανάλογα προβλήματα, οπωσδήποτε όμως η θέση της Λότζιας Ι κοντά στην πύλη του λιμανιού, ιδιαίτερα το χειμώνα με τους δυνατούς βοριάδες του Αιγαίου, θα δημιουργούσε πράγματι σοβαρές δυσκολίες στους χρήστες του κτιρίου.

Φαίνεται λοιπόν, ότι η Λότζια Ι κατασκευάστηκε στο βόρειο τμήμα της *ruga magistra*, πιο κοντά δηλαδή στο λιμάνι παρά στην πλατεία, γεγονός που ίσως σχετίζεται και με το ότι οι δύο σύμβουλοι του δούκα έμεναν στο *castello* στο λιμάνι¹²⁶. Σε έναν υποθετικό άξονα δηλαδή, με το δουκικό μέγαρο στην μία άκρη και την κατοικία των συμβούλων στην άλλη, η Λότζια θα βρισκόταν κάπου στη μέση. Δεν πρέπει να αποκλειστεί βέβαια, το ενδεχόμενο η θέση αυτή της Λότζιας Ι να σχετιζόταν με διοικητικές και οικονομικές υπηρεσίες του λιμανιού.

Είναι σαφές ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας υπήρχε η βούληση εκ μέρους των Βενετών μιας ιδιαίτερης σημασιοδότησης της *ruga magistra*¹²⁷. Αυτό φαίνεται και από τις διατάξεις που ακολούθησαν την παραχώρηση/ενοικίαση οικοπέδων σε ιδιώτες προκειμένου να οικοδομήσουν εκεί τις κατοικίες τους. Ήδη από το 1282 εκδόθηκε διάταξη σύμφωνα με την οποία οι προσόψεις των οικοδομημάτων που βρίσκονταν στη *ruga magistra* καθώς και στο δρόμο που έτεμνε την πλατεία στο ύψος του Αγίου Τίτου, όφειλαν να είναι λίθινες¹²⁸.

Το γεγονός ότι η Σύγλητος ανταποκρίθηκε τόσο άμεσα στο αίτημα των βενετών αποίκων για παραχώρηση οικοπέδου και οικοδόμηση νέας Λότζιας το 1325 δείχνει ότι το υπάρχον δεν επαρκούσε και ότι προφανώς υπήρχε πραγματική ανάγκη για ένα τέτοιο κτίριο. Βέβαια, η θετική απόφαση της βενετικής Συγκλήτου δεν θα

---

¹²⁶ Georgopoulou, *The meaning...*, οπ. παρ., σελ. 145-150. Σχετικά με τη θέση των κατοικιών των συμβούλων βλ. Gerola III, σελ. 19-23. Η πρώτη αναφορά στο ότι η κατοικία των συμβούλων βρισκόταν στο κάστρο του λιμανιού βρίσκεται στη γνωστή επιστολή του 1269, όπου αναφέρεται ότι: “*Petrus Carazacaneno et Andreas Correr cucurrerunt pro consiliariis as castellum, ubi stant.*”, Tafel, Thomas, οπ. παρ., σελ. 110.

¹²⁷ Ο κεντρικός δρόμος της πόλης ένωσε το σημαντικότερο οικονομικά σημείο του Χάνδακα, το λιμάνι, με το διοικητικό κέντρο της αποικίας. Η σημασία που έδιναν οι Βενετοί στον κεντρικό δρόμο της κάθε πόλης φαίνεται και στο κείμενο «Παραχώρησις των Χανίων» στους αποίκους της τρίτης αποστολής που εκδόθηκε το 1252. Στην «Παραχώρηση» διατυπώθηκαν σαφείς ρυθμίσεις πολεοδομικής φύσης και ορίστηκε εξ αρχής ότι η *ruga magistra*, ο κεντρικός δρόμος της πόλης, όφειλε να είναι ευδιάκριτος. Επιπλέον οριζόταν ότι έπρεπε να κρατηθεί χώρος για πλατεία, για τα δημόσια κτίρια και την εκκλησία. βλ. Tafel-Thomas, οπ. παρ., σελ. 470-480 και Γεώργιος Α. Σήφακας, *Παραχώρησις υπό της Ενετικής Συγκλήτου του Διαμερίσματος των Χανίων ως Φέουδου εις Ενετούς Ευγενείς εν έτει 1252*, [χ.ε.], Αθήνα 1940, σελ. 16-17.

¹²⁸ Η ίδια διάταξη επανεκδόθηκε και άλλες φορές μέχρι και τον 14^ο αιώνα. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας: Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας 1255-1669*, τ.1, τεύχ ς 2, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1933, σελ. 15, 29. “*quod Ruga maistra de Candida, que est communis a Sancto Tito versus mare debeat affictari, et etiam alia Ruga que est ab alio latere uersus eam et versus mare, per incantum pro communi ad 29 annos. Et qui eam uel eas acceperit teneatur facere fieri faciem de antea super Ruga de petra et calcina.*” Βλ. και Gerola, III, σελ. 200, που θεωρεί ότι ο δεύτερος δρόμος οδηγούσ προς την εβραϊκή συνοικία (Οβριακή-Judaica).

έπρεπε να ιδωθεί ανεξάρτητα από τη δέσμευση των αποίκων να αποζημιώσουν όποιον παραχωρούσε το οικοπέδο¹²⁹. Άλλωστε, η ύπαρξη πολλών κενών οικοπέδων μέσα στο Χάνδακα που στοιχειοθετείται κατά τον 13^ο δεν φαίνεται να συνεχίζεται και στον 14^ο αιώνα. Με την πάροδο των χρόνων επήλθαν αλλαγές λόγω των κληρονομιών και των μεταβιβάσεων των ιδιοκτησιών και βέβαια της αστικής ανάπτυξης και της οικοδόμησης νέων κτιρίων, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια σχετική στενότητα χώρου ήδη από τον δεύτερο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας¹³⁰, που όπως θα φανεί και στη συνέχεια, εντάθηκε πολύ περισσότερο κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα. Το γεγονός ότι οι βενετοί άποικοι δέχονταν να αποζημιώσουν όποιον παραχωρούσε κάποιο οικοπέδο, ενώ πάντα διαμαρτύρονταν για οποιαδήποτε νέα οικονομική επιβάρυνση ή φόρο δείχνει την πραγματική ανάγκη που υπήρχε για νέα Λότζια και τη χρήση του χώρου από μέρους τους. Από την άλλη, οι πληροφορίες που έχουμε δεν επαρκούν προκειμένου να προχωρήσουμε σε υποθέσεις σχετικά με τη στέγαση μίας συγκεκριμένης συλλογικότητας στο χώρο της Λότζιας. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το χώρο χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων και βέβαια ήταν η πρεσβεία της συγκεκριμένης συλλογικότητας (Συμβούλιο των φεουδαρχών) που αιτήθηκε την ανέγερση νέας Λότζιας. Είναι εύλογο επομένως να ήθελαν να αναβαθμίσουν το κτίριο (και το στάτους της συλλογικότητά τους), με την ανέγερση ενός πιο σύγχρονου οικοδομήματος και κυρίως με την μεταφορά του στην κεντρική πλατεία, στο κέντρο δηλαδή της οικονομικής και πολιτικής ζωής της πόλης. Από την άλλη, δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία ώστε να προχωρήσουμε στην υπόθεση ότι η Λότζια ήταν γι' αυτού ένα σημείο αναφοράς που σχετιζόταν με την ιδιαίτερη «βενετοκρατική» ταυτότητα που φαίνεται ότι είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται¹³¹, σε αντιδιαστολή με το δουκικό μέγαρο που ήταν το κατεξοχήν κτίριο-σύμβολο της βενετικής κυριαρχίας.

---

¹²⁹ Ενώ απέρριψαν τα περισσότερα αιτήματα της πρεσβείας, δέχτηκαν το πιο «ανώδυνο» που επιπλέον δεν θα βάραινε ιδιαίτερος τα οικονομικά της Μητρόπολης, αφού οι ίδιοι οι άποικοι προσφέρονταν να αποζημιώσουν τον ιδιοκτήτη που θα παραχωρούσε το οικοπέδο. Βέβαια θα πρέπει να τονιστεί ότι ενώ γίνεται αναφορά στην αποζημίωση για την παραχώρηση του οικοπέδου, δεν υπάρχει καμία μνεία στο έγγραφο σε σχέση με τη χρηματοδότηση της ανέγερσης της νέας Λότζιας.

¹³⁰ Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Τα αστικά φέουδα (burgessie): Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στον Χάνδακα», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σελ. 138, 148-149.

¹³¹ Mckee, *οπ. παρ.*, σελ. 128-132, 160-167.

Δ. Θέση της Λότζιας II του Χάνδακα

Μέχρι σήμερα, δεν έχει εντοπιστεί καμία ρητή μαρτυρία για τη θέση και το χρόνο κατασκευής της νέας Λότζιας που ζήτησαν οι φεουδάρχες το 1325. Στις 8 Φεβρουαρίου 1362 ωστόσο, από μια απόφαση του Συμβουλίου των φεουδαρχών του Χάνδακα μαθαίνουμε ότι κάποιος Masolino de Bononia (από τη Μπολόνια) που είχε πληρωθεί από το Συμβούλιο για να κατασκευάσει μια λότζια (*salariato ad factum lobii*) πήρε άδεια (από το Συμβούλιο) για να πάει στη Βενετία και από εκεί για προσκύνημα στον Άγιο Ιάκωβο και θα επέστρεφε στην Κρήτη τον επόμενο Αύγουστο, ενώ για το διάστημα που θα έλειπε θα άφηνε κάποιον αντικαταστάτη στη θέση του¹³². Σύμφωνα με την υπόθεση του Τζερόλα, η απόφαση αυτή του Συμβουλίου των φεουδαρχών να προσλάβει κάποιον για να «φτιάξει λότζια» αναφέρεται στην κατασκευή της δεύτερης Λότζιας του Χάνδακα (II)¹³³, που μετά από καθυστερήσεις και αναβολές οικοδομήθηκε τελικά σχεδόν τριάντα χρόνια μετά το αίτημα των βενετών αποίκων-κατόχων φέουδων. Αν πράγματι ο Μαζολίνο ντε Μπονόνια είχε αναλάβει να οικοδομήσει μια νέα *δημόσια Λότζια*, η ανάληψη του έργου πρέπει να έγινε το αργότερο κάποια στιγμή του 1361 (αφού το Φεβρουάριο του 1362 ο Μαζολίνο ζήτησε την άδεια, λογικά θα είχε προχωρήσει το έργο) και μάλλον θα είχε ολοκληρωθεί τον Αύγουστο του 1363, οπότε τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την επανάσταση του Αγίου Τίτου θα πρέπει να διαδραματίστηκαν στη νέα Λότζια II. Από την άλλη, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο Μαζολίνο ντε Μπονόνια να είχε αναλάβει να πραγματοποιήσει επισκευές στην παλαιότερη Λότζια I ή στη Λότζια II που είχε ήδη κατασκευαστεί μετά το αίτημα του 1325¹³⁴.

---

¹³² “capta fuit pars in consilio feudatorum quod fiat gracia Masolino de Bononia, salariato ad factum lobii, quod possit ire Venetias et inde ad S. Jacobum pro inclinando, ita quod teneatur redire Candidam per muduam augusti proximi, dimittendo hic personam sufficientem loco sui”, A.S.V., *Archivio del Duca: Deliberazioni del Consiglio*, 160, στο Gerola, III, οπ. παρ, σελ. 36. Σχετικά με τον Μαζολίνο ντε Μπονόνια, δεν έχουν εντοπιστεί άλλα στοιχεία μέχρι σήμερα.

¹³³ Πρόκειται για τη Loggia vecchia σύμφωνα με την κατάταξη του Τζερόλα. Στο ίδιο, σελ. 36.

¹³⁴ Ο Τζερόλα, παρόλο που θεωρεί δεδομένη την κατασκευή της Λότζιας II, χαρακτηρίζει ωστόσο «σιβυλλική» τη φράση «salariato ad factum lobii» που αναφέρεται στον Masolino de Bononia. Υποθέτουμε ότι ο λόγος που δεν ήταν σίγουρος για τη φράση, είναι το γεγονός ότι δεν αναφέρεται σε *lobium publicum* ή *comunis*, δεν ορίζεται ο χώρος όπου θα κατασκευαζόταν η νέα Λότζια και βέβαια δεν αναφέρεται σε νέα Λότζια. Αυτό πιθανόν σημαίνει ότι η Λότζια αυτή θα μπορούσε να βρίσκεται σε οποιοδήποτε άλλο δημόσιο κτίριο.

Ένα διάταγμα που εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1361¹³⁵ και απαγόρευε τη ρίψη σκουπιδιών, με την απειλή ποινής 5 υπέρπυρων, στον πλακοστρωμένο δρόμο (*salicata*) κοντά στη Λότζια και στους δρόμους γύρω από την πλακόστρωση, όπου συνήθιζαν να κάνουν περιπάτους οι ευγενείς¹³⁶, περιπλέκει τα πράγματα. Αν δεν είχε ακόμα οικοδομηθεί η Λότζια II σε πιο κεντρικό σημείο, αυτό σημαίνει ότι ήδη το 1361 ολόκληρη η *ruga magistra* είχε πλακοστρωθεί και ότι οι ευγενείς έκαναν τη βόλτα τους μέχρι το λιμάνι, ή ότι είχε γίνει πλακόστρωση μόνο στην περιοχή γύρω από τη Λότζια I στο λιμάνι. Το έγγραφο αναφέρεται σε πλακόστρωση που συνδέεται άμεσα με Λότζια (*salicata que est prope lobium*) και σε δρόμους γύρω από την πλακόστρωση (*calis contiguus dicte salicate*): μοιάζει δηλαδή να έχει γίνει πλακόστρωση ειδικά στην περιοχή της Λότζιας. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι ευγενείς έκαναν τον περίπατό τους στην περιοχή της Λότζιας υποδεικνύει τη νέα σημασιοδότηση της περιοχής και μάλιστα λόγω του συγκεκριμένου κτιρίου και την σαφή σύνδεσή του με τους βενετούς αποίκους και ενδεχομένως τον ελεύθερό τους χρόνο¹³⁷. Γενικά, είναι πιθανότερο η Λότζια II να κατασκευάστηκε κάποια στιγμή ανάμεσα στο 1325 και το 1361 στη νέα της θέση κοντά στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα και οι ευγενείς να έκαναν τον περίπατό τους στην ευρύτερη περιοχή της πλατείας¹³⁸. Αν ισχύει αυτό, τότε ο

---

¹³⁵ «Clamatum fuit publice per Bartolomeum de Bonsilio gastaldionem ad hoc, ut *salicata que est prope lobium et calis contiguus dicte salicate maneat continue mundi sicut expendit per nobilibus solitis patiçare et transire illac*. Dominus Duchas (Marinus Grimani) et eius consilium mandant quod de cetero in predicta salicata seu cali aliqua persona non audeat prohibere aliquam sordem, immundiciam, letamen aut quisquillias sub pena yperperorum .V. pro qualibet persona que contrafecerit et qualibet vice. Et committatur justiciariis quod studeant facere mundari salicatam et calem predictas taliter quod continue maneant mundi.» (A.S.V., *Duca di Candia*, b.15, Bandi, φ. 73r, αρ. 78, 18 Απριλίου 1361). Το έγγραφο δημοσίευσε η Georgoroulou, *Venice's...*, οπ. παρ., σελ. 293, υποσημείωση 6.

¹³⁶ Μέχρι και την δευτέρα δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, οι βενετοί άποικοι-κάτοχοι φέουδων δεν προσδιορίζονταν ως ευγενείς. Μετά την καθιέρωση της κληρονομικής ευγένειας στη Βενετία και το *Κλεισμό* του Μείζονος Συμβουλίου (Serrata 1297-1320), από την τρίτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, τα μέλη του ανώτερου κοινωνικού στρώματος του νησιού απαντούσαν και ως “nobiles viri”, όρος που κατά το βενετικό πρότυπο, δήλωνε στο εξής τον κάτοχο της βενετικής ευγένειας. Με τη θέσπιση του τίτλου “nobilis” η χρήση του όρου “feudatus” δεν εγκαταλείφθηκε ούτε περιορίστηκε· παρέμεινε δόκιμος ως το τέλος της βενετοκρατίας στο νησί, προσλαμβάνοντας όμως διαφορετικό περιεχόμενο. Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο Βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: το ανώτερο κοινωνικό σώμα των ευγενών (1571-1646)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1999, σελ. 15-16.

¹³⁷ Είναι πιθανόν δηλαδή, ο περίπατος να περιλάμβανε και είσοδο και παραμονή για χαλαρή συναναστροφή ή τυχερά παιχνίδια στην ίδια τη Λότζια.

¹³⁸ Την ίδια περίοδο πλακοστρώνονταν οι περισσότερες κεντρικές πλατείες των πόλεων της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας. Βλ. Σχετικά στο Donatella Calabi, “La «plathea magna». Il disegno, il committente, l'architetto” στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 9-33. Βλ. και τα επιμέρους άρθρα του ίδιου βιβλίου που αφορούν σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας. Όσον αφορά στον περίπατο των ευγενών στην Πάδοβα, πηγή του 17^{ου} αιώνα αναφέρει ότι γινόταν στην piazza dei Signori και όχι στις εμπορικές πλατείες (della fruta και delle erbe). Η πλατεία dei Signori είχε διαμορφωθεί από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα: «La piazza dei Signori è la più nobile e spatiosa e spetiosa di tutte le altre dove si riduce nel tardi la nobiltà a

Μαζολίνο ντε Μπονόνα θα είχε αναλάβει είτε να επισκευάσει ή να ολοκληρώσει το νέο αυτό κτίριο, είτε να κατασκευάσει μια Λότζια κάπου αλλού που δεν σχετιζόταν με τη δημόσια Λότζια II.

Ένα έγγραφο της 15ης Μαρτίου 1407¹³⁹ που μας πληροφορεί ότι τα διάφορα καταστήματα του Georgious de Abbate βρίσκονταν στην πλατεία κοντά στη Λότζια, έρχεται να επιβεβαιώσει τη θέση της Λότζια II εκεί. Τέλος, ένα ακόμα έγγραφο των μέσων του 15^{ου} αιώνα επιβεβαιώνει επίσης ότι η θέση της Λότζια II βρισκόταν πλέον στην πλατεία. Στις 6 Φεβρουαρίου 1449, ο βενετός άποικος και κάτοχος φέουδων Johannes Dandolo του Franciscus είχε στην κατοχή του ένα κτίριο που βρισκόταν απέναντι από την πλατεία και συνόρευε με τη Λότζια. Ο όροφος χρησίμευε ως κατοικία, ενώ στο ισόγειο υπήρχαν αποθήκες και μαγαζιά που έβγαζαν προς την πλατεία. Μέρος της ιδιοκτησίας ανήκε στο Κοινό και πλήρωνε 43 υπέρπυρα το χρόνο, ενώ το υπόλοιπο ανήκε σε φέουδο¹⁴⁰.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, όταν ο Κριστόφορο Μπουοντελμόντι επισκέφτηκε το Χάνδακα το 1415, προχωρώντας από το λιμάνι στη ruga magistra προς την πλατεία του Αγίου Μάρκου, παρατήρησε στα δεξιά του, κοντά στη βορεινή είσοδο της πλατείας ένα «εξέχον» κτίριο με στοά (porticum) στο οποίο οδηγού αν σκαλοπάτια. Στο εσωτερικό της στοάς κάθονταν πολίτες, μεταξύ των οποίων και όλοι οι διοικητές του νησιού που είχε στείλει η πόλη της Βενετίας. Ο Μπουοντελμόντι δεν την κατέγραψε μεταξύ των σημαντικών οικοδομημάτων στο χάρτη του Χάνδακα που σχεδίασε, είναι ωστόσο το μοναδικό κτίριο του Χάνδακα το οποίο περιγράφει («επιβλητική στοά με σκαλοπάτια») στην αφήγησή του.

Ένα σχέδιο (εικ. 9) συνημμένο σε αναφορά του capitano (διοικητή του στρατού) Giacomo Corner της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1604¹⁴¹ που εικονίζει την κάτοψη της επόμενης Λότζιας που κατασκευάστηκε στο Χάνδακα (Λότζια III) στάθηκε η αφορμή να προχωρήσει ο Τζερόλα σε μια υπόθεση σχετικά με τη θέση της Λότζιας II. Στο

---

passaggiare». Stefano Zaggia, “Padova: XV-XVII secolo. Trasformazione e continuità negli spazi urbani centrali”, στο ίδιο, σελ. 265.

¹³⁹ A.S.V., *Duca di Candia*, busta 30bis, Memoriali 27/3, f. 13r. Την πληροφορία αναφέρει η Georgopoulou, *The meaning...*, οπ. παρ., σελ. 539, υποσημείωση 62.

¹⁴⁰ A.S.V., *Duca di Candia*, b.32, Memoriali, fasc. 44, φ. 164v. Την πληροφορία αναφέρει η Georgopoulou, στο ίδιο, σελ. 305-6.

¹⁴¹ A.S.V., *Dispacci dei Rettori di Candia*, F.1, n°2-2°, legato in filza. Στο σχέδιο του 1604 σημειώνονται μετατροπές που έγιναν στη Λότζια III προκειμένου να κατασκευαστεί μια νέα είσοδος στο κτίριο της Οπλαποθήκης, στο οποίο ήταν προσαρτημένη η Λότζια. Για περιγραφή και σχολιασμό του σχεδίου βλ. κεφάλαιο 5.

σχέδιο κάτοψης, ακριβώς απέναντι από την Λότζια ΙΙΙ¹⁴² προς τα δυτικά, σημειώνεται: «qui è la loggia vecchia» (εικ. 10). Στηριζόμενος στο στοιχείο αυτό, καθώς και στα λεγόμενα του Μπουοντελμόντι, ο οποίος είδε τη στοά στα δεξιά του όπως ανέβαινε τη ruga magistra στη διαδρομή του προς την πλατεία, ο Τζερόλα προχώρησε στην υπόθεση ότι η Λότζια ΙΙ εικονίζεται στο φύλλο 134ν του γνωστού κώδικα του Γεωργίου Κλόντζα, *Marcianus graecus 1466* (Cl. VII. 22)¹⁴³. Στη μικρογραφία εικονίζεται η λιτανεία του *Corpus Cristi* στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα¹⁴⁴ (εικ. 11). Διακρίνεται σ' αυτήν, απέναντι από το σημείο που βρίσκεται σήμερα η Λότζια-Δημαρχείο του Ηρακλείου και που όπως θα φανεί στη συνέχεια οικοδομήθηκε η Λότζια ΙΙΙ¹⁴⁵, ένα διώροφο κτίριο με στοά στο ισόγειο, η στέγη της οποίας προεξέχει προς το δρόμο και στηρίζεται σε έξι κίονες. Ο Τζερόλα θεώρησε ότι αυτό το κτίριο ήταν η Λότζια ΙΙ, παρατήρησε ωστόσο ότι δεν ταιριάζει με την περιγραφή του Μπουοντελμόντι, καθώς δεν είναι υπερυψωμένο με σκαλοπάτια. Κατέληξε ότι ίσως,

---

¹⁴² Η Λότζια ΙΙΙ κατασκευάστηκε κατά τον 16^ο αιώνα στο σημείο που βρίσκεται η Λότζια-Δημαρχείο σήμερα, στην αριστερή πλευρά της ruga magistra, όπως ανεβαίνει κανείς από το λιμάνι προς την πλατεία. Βλ. κεφάλαιο 5.

¹⁴³ Στον κώδικα *Marcianus graecus 1466* (Cl. VII. 22) που θεωρείται ότι εικονογραφήθηκε από το κρητικό ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, μεταξύ των μικρογραφιών εικονίζονται θέματα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, βυζαντινοί χρησιμοί, γεγονότα της εκκλησιαστικής ιστορίας, πόλεμοι που αφορούν την εμφάνιση του Ισλάμ και την επέκταση των Οθωμανών, προσωπογραφίες επιφανών ανδρών, θέματα από την ιστορία του 16^{ου} αιώνα. Το χειρόγραφο προσφέρει πολλές πληροφορίες για την Κρήτη του 16^{ου} αιώνα σχετικά με την τέχνη και τα ιδεολογικά ρεύματα στο νησί, κι έχει απασχολήσει πολλούς ιστορικούς τέχνης και ιστορικούς. Σε 408 σελίδες εμφανίζονται 315 εικόνες που καταλαμβάνουν άλλοτε μέρος της σελίδας και άλλοτε είναι ολοσέλιδες εκτοπίζοντας το κείμενο. Οι εικόνες που έχουν γίνει όλες από το ίδιο χέρι, έχουν γίνει με πένα και καφετί μελάνι. Με την εξαίρεση ελάχιστων περιπτώσεων όπου γίνεται χρήση υδατοχρώματος ή συμπληρωματικών χρωμάτων σε μικρή έκταση, οι διαβαθμίσεις φωτεινού-σκοτεινού αποδίδονται αποκλειστικά με γραμμές, έτσι ώστε τα σχέδια να δίνουν την εντύπωση χαρακτηριστικών. Όπως σχολιάζει ο Ιωάννου, ο τρόπος αυτός σχεδίασης ήταν πολύ διαδεδομένος στην ιταλική παραγωγή του 16^{ου} αιώνα. Βλ. Παναγιώτης Κ. Ιωάννου, «Γεώργιος Κλόντζας ή Natale Bonifacio; Σχετικά με την πατρότητα της εικονογράφησης του Marc. Gr. VII 22», *Θησαυρίσματα* 35, (2005), σελ. 232-233. Ο ζωγράφος είναι εμφανώς επηρεασμένος από το μανιερισμό. Κυρία πηγή του ήταν άλλωστε οι έντυπες εικόνες, χαλκογραφίες και οι χάρτες του 16^{ου} αιώνα. Βλ. και Αθανάσιος Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci.-1608) και οι μικρογραφίες του κώδικος αυτού*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1977· Όλγα Γκράτζιου, «Κείμενο και εικόνα στο Μαρκανό χειρόγραφο του Γεωργίου Κλόντζα», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες: χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002 προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert, (επιμέλεια D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 215-241.

¹⁴⁴ Εάν φυσικά πρόκειται για άποψη του Χάνδακα, όπως γενικά θεωρείται. Η απόδοση της εικονογράφησης στον Κλόντζα έχει αμφισβητηθεί από τον Ιωάννου, γεγονός που σημαίνει ότι αμφισβητείται και το ότι στη συγκεκριμένη μικρογραφία εικονίζεται η κεντρική πλατεία του Χάνδακα. Για το ιστορικό των αποδόσεων του χειρογράφου στο δαλματικό Natale Bonifacio ή στον Γεώργιο Κόντζα και τα σχετικά επιχειρήματα, βλ. Ιωάννου, *οπ. παρ.*, σελ. 213-242.

¹⁴⁵ Η Λότζια ΙΙΙ δεν φαίνεται στη μικρογραφία, διότι ο μικρογράφος είναι τοποθετημένος σε μπαλκόνι στην ανατολική πλευρά της πλατείας απέναντι από το δουκικό μέγαρο και κοιτά προς τα δυτικά και βόρεια. Από την αριστερή πλευρά του δρόμου (ανατολική) διακρίνεται μόνο τμήμα της Λότζιας του Αγίου Μάρκου και μέρος ενός άλλου κτιρίου. Η Λότζια ΙΙΙ που βρισκόταν λίγο βορειότερα στην ανατολική πλευρά της ruga magistra κρύβεται πίσω από αυτά τα κτίρια.

με το πέρασμα των χρόνων είχαν γίνει μετατροπές με αποτέλεσμα να αλλάξουν τα χαρακτηριστικά του κτιρίου¹⁴⁶. Παρατηρώντας προσεκτικά το σχέδιο του Κλόντζα θα λέγαμε ότι απεικονίζει κυριολεκτικά ένα υπόστεγο.

Παραδείγματα από Λότζιες με ελεύθερους κίονες που στηρίζουν τετράριχτες ή τρίριχτες στέγες σώζονται στις πόλεις Trogir (1470) (εικ. 12) και Rab (1509) (εικ. 13) της σημερινής Κροατίας, οι οποίες ανήκαν τότε στο Stato da mar της Βενετίας. Οι Λότζιες αυτές οικοδομήθηκαν προς τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όμως πιστεύουμε ότι η Λότζια II του Χάνδακα θα ήταν ένα αντίστοιχο κτίριο-υπόστεγο, προσαρτημένο μπροστά από κάποιο άλλο οικοδόμημα στη ruga magistra, με ελεύθερους κίονες που θα στήριζαν τη στέγη. Οι δύο Λότζιες των δαλματικών πόλεων είναι ελαφρώς υπερυψωμένες σε σχέση με το επίπεδο του δρόμου, όπως το κτίριο δηλαδή που περιέγραψε ο Μπουοντελμόντι. Αυτή η υψομετρική διαφορά θα μπορούσε ενδεχομένως να έχει χαθεί σε κάποια επόμενη πλακόστρωση της ruga magistra με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πλέον όταν ο Κλόντζας φιλοτέχνησε το σχέδιο με τη λιτανεία του Corpus Christi στα τέλη του 16^{ου} αιώνα.

Ενδεχομένως, η αρχική Λότζια II να ήταν το κτίριο στο οποίο έχει προστεθεί η στέγη που προεξέχει και το οποίο δεν φαίνεται καλά στο σχέδιο του Κλόντζα, ή πάλι να ήταν το κτίριο που βρίσκεται πριν το υπόστεγο, προς το λιμάνι, που στο σχέδιο εικονίζεται με κτιστά τοξωτά ανοίγματα που στηρίζονται σε κίονες. Σ' αυτή την περίπτωση, η Λότζια II θα μπορούσε να προσομοιάζει με τη Λότζια dei Cavalieri του Τρεβίζο (1276-1277) (εικ. 1, 2) στην οποία ελεύθεροι κίονες στηρίζουν τοίχο που διαμορφώνεται με τοξωτά ανοίγματα.

Όπως και να έχει, αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ από τη μια φαίνεται παρακινδυνευμένη η προσπάθεια ταύτισης στη μικρογραφία του Κλόντζα ενός κτιρίου δύομιση αιώνες μετά την οικοδόμησή του, από την άλλη το γεγονός ότι στην κάτοψη του 1604 μνημονεύεται η «παλαιά λότζια» στη θέση αυτή (και μάλιστα σε ενεστώτα και όχι παρελθοντικό χρόνο – «qui è la loggia vecchia»), δείχνει ότι το κτίριο όχι μόνο δεν είχε καταστραφεί, αλλά και ότι η χρήση του ως δημόσια Λότζια ήταν ακόμα ζωντανή ανάμνηση.

Δεν έχει εντοπιστεί καμία μαρτυρία σχετικά με κατασκευή άλλης Λότζιας ή με έργα συντήρησης της υπάρχουσας κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα. Υποθέτουμε λοιπόν, ότι η Λότζια II που κατασκευάστηκε γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα ήταν το

---

¹⁴⁶ Gerola III, *οπ. παρ.*, σελ. 36-37.

ίδιο κτίριο που συνέχισε να χρησιμοποιείται καθ' όλο το 15^ο αιώνα και αντικαταστάθηκε από τη Λότζια ΙΙΙ στον 16^ο αιώνα. Βέβαια, ακόμη και αν επρόκειτο για ένα απλό υπόστεγο, οπωσδήποτε θα είχαν γίνει εργασίες συντήρησης στη στέγη ή και σε άλλα σημεία του κτιρίου, όμως δεν έχει διασωθεί ή δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής στα αρχεία κάποια σχετική μαρτυρία. Η επόμενη γνωστή μαρτυρία από τις πηγές, για την οποία θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο, αναφέρεται στη βούληση για οικοδόμηση νέας Λότζιας εκ μέρους του γενικού προνοητή Κρήτης και χρονολογείται στο 1541.

2. Οι Λότζιες στη βενετική επικράτεια κατά την περίοδο της μεγάλης επέκτασης (15^{ος} αιώνας)

Πριν προχωρήσουμε στη συζήτηση σχετικά με τις επόμενες Λότζιες που οικοδομήθηκαν στο Χάνδακα κρίνεται αναγκαία μια παρέκβαση σχετικά με τα αντίστοιχα κτίρια στην περιοχή της ευρύτερης βενετικής επικράτειας κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα. Ο 15^{ος} αιώνας ήταν καθοριστικός για τη Βενετία, ως προς την επέκταση του κράτους της και το πλήθος των πόλεων που πέρασαν στην επικράτειά της, τόσο στην ιταλική χερσόνησο, όσο και στις δαλματικές ακτές. Οι πόλεις στο χώρο επιρροής της Βενετίας και ιδιαίτερα οι πλατείες, το πολιτικό τους κέντρο δηλαδή, παρουσιάζουν ορισμένα κοινά πολεοδομικά χαρακτηριστικά που μας προτρέπουν να επιχειρήσουμε την ένταξη της πόλης του Χάνδακα, της πλατείας του και της Λότζιας στο συγκεκριμένο πλαίσιο.

A. Εξελίξεις στην ιταλική χερσόνησο και επέκταση του βενετικού κράτους: Η κατάκτηση της Τερραφέρμα και των δαλματικών ακτών.

Ήδη από τον 14^ο, αλλά κυρίως κατά το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα ξεκίνησε η εδαφική επέκταση της Βενετίας στη βόρεια Ιταλία και στη Δαλματία, που είχε ως αποτέλεσμα η Γαληνότατη να υπερδιπλασιάσει την επικράτειά της. Όπως είναι γνωστό, στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, ορισμένες συγκυρίες έδωσαν τη δυνατότητα στη Βενετία να κατακτήσει ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας Ιταλίας¹⁴⁷, ακολουθώντας μια επιθετική επεκτατική πολιτική¹⁴⁸. Επιπλέον, η Βενετία κατάφερε μέχρι το 1420 να

---

¹⁴⁷ Υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία σχετικά με τη βενετική επέκταση. Ενδεικτικά βλ. Michael E. Mallett, “La conquista della Terraferma”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 181-244· Gaetano Cozzi, Michael Knapton, *Storia della Repubblica di Venezia dalla Guerra di Chioggia alla Riconquista della Terraferma*, UTET, Torino 1992, ειδικά σελ. 3-49, 205-235, 275-286· David Chambers, *The Imperial Age of Venice, 1380-1580*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1970, σελ. 54-59· Frederic C. Lane, *Βενετία: η θαλασσοκράτειρα*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιστημονική επιμέλεια Γεράσιμος Δ. Παγκράτης), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σειρά: Ναυτιλία, Εμπόριο, Οικονομία, Αθήνα 2007 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά 1973), ειδικά σελ. 324-344. Για το θέμα των σχέσεων μεταξύ Βενετίας και Τερραφέρμα, βλ. Angelo Ventura, *Nobiltà e popolo...*, οπ. παρ.: J. R. Hale (επιμ.) *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, Gaetano Cozzi, “Ambiente veneziano, ambiente veneto...», οπ. παρ., σελ. 495-539· Tagliaferri, Amelio, (επιμ.), *Relazioni dei Rettori Veneti in Terraferma*, Istituto di storia economica dell'Università di Trieste, A. Giuffrè, Μιλάνο 1973-1979· AA.VV., *Venezia e la terraferma attraverso le relazioni dei rettori*, Μιλάνο 1981.

¹⁴⁸ Το 1338-9 αποσπάστηκε από τον Mastino della Scala το Τρεβίζο και η ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτό (το Trevigano)· ήταν η πρώτη κατάκτηση της Βενετίας στην ηπειρωτική χώρα. Το 1344

προσαρτήσει εκ νέου μεγάλο μέρος των δαλματικών ακτών¹⁴⁹ στην ανατολική Αδριατική¹⁵⁰. Κατά την τρίτη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα επικεντρώθηκε στα δυτικά, αποσπώντας περιοχές από τους πρώην συμμάχους της, τους Βισκόντι.¹⁵¹

Δημιουργήθηκε έτσι το κράτος - «αυτοκρατορία» της Βενετίας¹⁵², που το αποτελούσαν το *Stato da terra* (Τερραφέρμα) με τις ηπειρωτικές περιοχές της

προσαρτήθηκε και το Conegliano. Η Βενετία μέχρι τότε ασκούσε έμμεσο οικονομικό έλεγχο στις περιοχές αυτές και ήταν ικανοποιημένη στο βαθμό που είχε εξασφαλίσει τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων προς τα βόρεια, έτσι ώστε τρόφιμα και ξυλεία να φτάνουν στην πόλη και όλα τα εμπορεύματα να περνούν από το λιμάνι της. Οι αυξανόμενοι ανταγωνισμοί ωστόσο μεταξύ των ηπειρωτικών πόλεων κατά τον 14^ο αιώνα και ο φόβος ότι ο ηγεμόνας κάποιας άλλης πόλης (οι da Carrara της Πάδοβας για παράδειγμα) θα προλάβαινε να κατακτήσει το ζωτικό χώρο που εξασφάλιζε στη Βενετία τον οικονομικό έλεγχο της περιοχής, την οδήγησε στο να δράσει και να προσαρτήσει πρώτη τις συγκεκριμένες πόλεις. Στα τέλη του 14ου αιώνα η Βενετία σχημάτισε συμμαχία με τον ηγεμόνα του Μιλάνου, Giangaleazzo Visconti ενάντια στους ηγεμόνες της Πάδοβας da Carrara. Όταν ο Βισκόντι πέθανε το 1402, η Βενετία βρήκε την ευκαιρία και μεταξύ 1404-1406 κατέλαβε τη Vicenza, τη Βερόνα και μετά από μια αιματηρή πολιορκία την Πάδοβα. Παράλληλα προσάρτησε το Belluno, το Feltre, και το Bassano.

¹⁴⁹ Από τον 11^ο αιώνα η Δαλματία υπήρξε διεκδικούμενη περιοχή ανάμεσα στη Βενετία και το ουγγρικό βασίλειο. Καταλήφθηκε από τους Βενετούς κατά την Τέταρτη Σταυροφορία, αλλά αποδείχτηκε δύσκολο να διατηρηθεί λόγω των συνεχών εξεγέρσεων, αλλά και της διαφορετικής στάσης που κρατούσαν οι δαλματικές πόλεις απέναντι στη Βενετία. Βλ. Bariša Krekić, “Venezia e l’ Adriatico”, στο Girolamo Arnaldi, Giorgio Cracco, Alberto Tenenti (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, III, La Formazione dello Stato Patrizio*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1997, σελ. 51-85. Βλ. και Giuseppe Gullino, “Le frontiere navali”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 14-23.

¹⁵⁰ Το ενδιαφέρον για τη Δαλματία και το Φριούλι ήταν μεγάλο. Η Βενετία θεωρούσε τη Δαλματία απαραίτητη για τη ασφαλή ναυσιπλοΐα, καθώς τα αμέτρητα φυσικά λιμάνια και οι κολπίσκοι της τελευταίας δημιουργούσαν εξαιρετικά απάγκια σε περίπτωση θύελλας. Επιπλέον οι υψηλές κορυφογραμμές λειτουργούσαν ως σημεία αναφοράς σε περιόδους που δεν υπήρχαν όργανα πλοήγησης. Αντίθετα, η δυτική ακτή της Αδριατικής έχει ελάχιστα φυσικά λιμάνια, τα νερά είναι πολύ ήχλα, ενώ το ανάγλυφο του εδάφους δεν είναι αρκετά έντονο ώστε να βοηθά στη ναυσιπλοΐα. Ο έλεγχος επομένως της Δαλματίας σήμαινε ουσιαστικά τον έλεγχο όλης της Αδριατικής, την οποία η Βενετία θεωρούσε δική της θάλασσα. Βλ. σχετικά Filippo de Vivo, “Historical justifications of venetian power in the Adriatic”, *Journal of the History of Ideas*, 2003, σελ. 159-176. Επιπλέον, η Βενετία έβλεπε στη Δαλματία μια δεξαμενή κωπηλατών και γενικότερα εμπειρών πληρωμάτων και ναυτικών. Μόλις επομένως προέκυψε θέμα διαδοχής στο θρόνο του βασιλείου της Ουγγαρίας και Κροατίας οι Βενετοί ήταν έτοιμοι να παρέμβουν. Στις αρχές του 15ου αιώνα, τη Δαλματία διεκδικούσαν τόσο ο Λαδίσλαος Α΄ της Νάπολης, όσο και ο βασιλιάς Σιγισμόνδος του Λουξεμβούργου, όμως ο πρώτος πρόλαβε να την πουλήσει στη Βενετία το 1409 όταν η περιοχή περιήλθε για λίγο στην κατοχή του. Μετά από έντεκα χρόνια εχθροπραξιών η Βενετία εδραίωσε την κυριαρχία της στη Δαλματία και στο Φριούλι το καλοκαίρι του 1420. Βλ. σχετικά Krekić, οπ. παρ., σελ. 74-82· Gullino, οπ. παρ., σελ. 18-23.

¹⁵¹ Οι πιο σημαντικές πόλεις που κατέλαβε ήταν η Μπρέσια, με εθελούσια παράδοση (1426) και το Μπέργκαμο, με πολιορκία (1428). Παρά τις δύο συνθήκες της Φερράρα (1428, 1432), οι εχθροπραξίες με το Μιλάνο συνεχίστηκαν κατά την επόμενη εικοσαετία, χωρίς όμως αξιόλογα αποτελέσματα για καμία από τις δύο πλευρές. Το 1449 η Βενετία πολιορκήσε και κατέλαβε και την Crema που ματαιώς περίμενε βοήθεια από το Μιλάνο. Είχε προηγηθεί ο θάνατος του Φίλιππο Μαρία Βισκόντι το 1447, η εγκαθίδρυση της *Libera Repubblica Ambrosiana* στο Μιλάνο και η ανάθεση της άμυνας του νέου κράτους στον Francesco Sforza. Με τη συνθήκη του Lodi (1454), υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης μεταξύ του Φραντσέσκο Σφόρτσα, δούκα του Μιλάνου από το 1450, ο οποίος αποδέχτηκε τα σύνορα της βενετικής Τερραφέρμα ως είχαν εκείνη τη στιγμή και της Βενετίας που αναγνώρισε τον Φραντσέσκο Σφόρτσα ως δούκα του Μιλάνου.

¹⁵² Μάλιστα, στις 9 Μαΐου 1462, το Μείζον Συμβούλιο της Βενετίας αποφάσισε την αλλαγή του ορισμού του Κράτους της Βενετίας, όπως αυτός εμφανιζόταν στον δουκικό όρκο (*Promissione ducale*), αντικαθιστώντας το μεσαιωνικό τίτλο του *Koivoú* (*comune venetiarum*) με εκείνο του *Kυρίαρχου* (*dominium venetiarum*).

Λομβαρδίας και του Φριούλι και το Stato da mar με τη χερσόνησο της Ίστριας (μέρος της Βενετίας από το 1267), τις δαλματικές ακτές και το *Levante*¹⁵³. Από μια νησιωτική πόλη-κράτος που ασχολείτο κυρίως με τη ναυτιλία και το εμπόριο στην Ανατολή και τη Μαύρη Θάλασσα και της οποίας οι κτήσεις στον ελλαδικό χώρο θεωρούνταν σημαντικές στο βαθμό που λειτουργούσαν βοηθητικά ως προς αυτό το εμπόριο, μετατράπηκε σε μια αυτοκρατορία¹⁵⁴ με μεγάλη εδαφική έκταση. Εγκαινιάστηκε έτσι για τη Βενετία μια περίοδος πρωτοφανών οικονομικών κερδών που εξασφάλιζε ο έλεγχος των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων¹⁵⁵, ενώ με την κατάκτηση της Τερραφέρμα, η Γαληνότατη απέκτησε και τον έλεγχο των αλπικών περασμάτων και των εμπορικών δρόμων που οδηγού αν προς την βόρεια Ευρώπη. Επιπλέον, η Τερραφέρμα εξασφάλισε στη Βενετία αυτάρκεια τροφίμων, σε σιτηρά, φρούτα και λαχανικά, ενώ το άνοιγμα αγορών στις νέες κτήσεις υποσχόταν ακόμα περισσότερα κέρδη.

---

¹⁵³Πρόκειται για τις αποικίες της περιοχής του Ιονίου και του Αιγαίου. Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, η Βενετία είχε εδραιώσει την κυριαρχία της στο Αιγαίο και το Ιόνιο με την προσάρτηση: της Κέρκυρας (1386), του Ναυπλίου (1388), των Τήνου και Μυκόνου (1391), του Δυρραχίου και του Αλεσίου στις αλβανικές ακτές (1392), του Αργους και της Μονεμβασιάς (1394), της Σκόδρας (1396). Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα προσαρτήθηκαν τα Αντίναρι και Dulcigno στο σημερινό Μαυροβούνιο (1406), η Ναυακτος (1407), η Πάτρα (1408), το Ναβαρίνο (1410), η Θεσσαλονίκη (1423). Αυτές οι κτήσεις προστέθηκαν στις προϋπάρχουσες (Μεθώνη, Κορώνη, Κρήτη, Εύβοια), ενώ τα νησιά του Αιγαίου που ανήκαν σε βενετικές οικογένειες (η Σαντορίνη στους Barozzi, η Σέριφος στους Giustinian, η Κέα στους Michiel, η Λήμνος στους Navagero, η Αστυπάλαια στους Querini, οι Νάξος και Αμοργός στους Sanudo, η Άνδρος στους Zen) ανήκαν στην ουσία στην ευρύτερη βενετική επικράτεια.

¹⁵⁴ Για τις αντιδράσεις και τους φόβους των άλλων ιταλικών κρατών σχετικά με την επεκτατική πολιτική της Βενετίας, βλ. Nicolai Rubinstein, "Italian reactions to Terraferma expansion in the fifteenth century", στο J. R. Hale (επιμ.), *Renaissance Venice*, οπ. παρ., σελ. 197-217. Η αντίδραση στην εντυπωσιακή εδαφική επέκταση της Βενετίας και η σχετική αντιβενετική προπαγάνδα που ακολούθησε, ειδικά από τον Φραντσέσκο Σφόρτσα και κυρίως τους Φλωρεντινούς, εισήγαγε την έννοια του *imperio veneto* και την πεποίθηση ότι η Βενετία προσπαθούσ να κυριαρχήσει σε ολόκληρη την Ιταλία δημιουργώντας ένα *imperio d'Italia*. Στο ίδιο, σελ. 206-209.

¹⁵⁵ Το εμπόριο με την Ανατολή συνέχισε καθ' όλο το 15^ο αιώνα να είναι η πιο σημαντική πηγή εσόδων για τους Βενετούς. Βλ. Bernard Doumerc, "Il dominio del mare", στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 115-134.

B. Πολεοδομία και αρχιτεκτονική των πόλεων του “Stato da terra”: κοινό πολεοδομικό πρότυπο; Ερωτήματα της έρευνας

Είναι γενικά αποδεκτό ότι κατά τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης της Τερραφέρμα, η Γαληνότατη επέλεξε μια στάση «καλοκάγαθης αποστασιοποίησης», όπως έχει χαρακτηριστεί¹⁵⁶, ως προς την διακυβέρνηση των υποτελών πόλεων. Συνήθως, η «αφιέρωση-προσφορά» της πόλης στη Βενετία¹⁵⁷, συνοδευόταν από δεσμεύσεις της τελευταίας ως προς την τήρηση των Statuti («κανονισμών») της πόλης που προσαρτούσε. Όσον αφορά στη διοίκηση της Τερραφέρμα, η Γαληνότατη επέλεξε να μην πραγματοποιήσει σημαντικές αλλαγές στην παλαιά διοικητική οργάνωση των πόλεων, διατηρώντας τα τοπικά Συμβούλια, επικυρώνοντας τα τοπικά «συντάγματα», τους νόμους, τις δικαιοδοσίες και τα προνόμια της κάθε πόλης, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα μια κάποια αυτονομία σε περιοχές της επικράτειας που ήταν εξαρτημένες από μεγαλύτερα κέντρα και εξισορροπώντας έτσι τις λεπτές σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσά τους.¹⁵⁸ Αντίστοιχα, θεωρείται ότι κατά την ίδια περίοδο ακολουθήθηκε μια πολιτική «συνετών παρεμβάσεων» και «προσεκτικής ανανέωσης», σε σχέση με την πολεοδομία των περισσότερων προσαρτημένων πόλεων.¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Donata Battilotti, “Piazza Contarena a Udine. Uno spazio Veneziano per la Serenissima”, στο Manfredo Tafuri (επιμ.), *La Piazza, la Chiesa, il Parco. Saggi di storia dell’architettura (XV-XIX secolo)*, Electa, Μιλάνο 1991, σελ. 9.

¹⁵⁷ Στην πλειονότητά τους, οι πόλεις της Τερραφέρμα που εισήλθαν στην επικράτεια της Βενετίας δεν κατακτήθηκαν με πολιορκία και πόλεμο, αλλά πρεσβείες-αντιπροσωπίες των τοπικών Συμβουλίων πρόσφεραν «οικειοθελώς» την πόλη (dedizione) στη Γαληνότατη. Οι κινήσεις βέβαια αυτές δεν ήταν απαραίτητα ανθόρμητες, αλλά γίνονταν προκειμένου να αποφευχθεί η ληλασία, για να συνάψουν ευνοϊκότερες εμπορικές-οικονομικές σχέσεις, να απαγκιστρωθούν από τον προηγούμενο ηγεμόνα της πόλης (Signore) και βέβαια να προσδέσουν το άρμα τους σε έναν δυνατό παίκτη, σε μια περίοδο που ήταν πλέον αδύνατο για μια πόλη να διατηρήσει την αυτονομία της. Angelo Ventura, *οπ. παρ.*, σελ. 33, 42-43, Gaetano Cozzi, “Ambiente veneziano...”, *οπ. παρ.*, σελ. 496.

¹⁵⁸ Cozzi, Knarpton, *οπ. παρ.*, σελ. 207-210. Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο, ότι αυτή η «αγαπητή στη βενετική ιστοριογραφία προσέγγιση» που αναπαριστά τη Βενετία ως ένα είδος ομοσπονδιακού κράτους, στο οποίο οι υποτελείς πόλεις ελέγχονταν και κυβερνούνταν μέσω των συμβολαίων «αφιέρωσης» και οι σχέσεις τους με την κυρίαρχη Βενετία διέπονταν από εσωτερική αυτονομία, δεν είναι απόλυτα ακριβής. Από τη μια, η Βενετία πράγματι παραχώρησε ορισμένα προνόμια και αυτονομίες στις πόλεις και τα Συμβούλιά τους, από την άλλη ως η νέα κυρίαρχος (Dominante) ήθελε να έχει τον απόλυτο έλεγχο της πολιτικής, οικονομικής και δικαστικής εξουσίας. Μέσω των εκπροσώπων της ασκούς την πραγματική εξουσία, ενώ οι παρεμβάσεις της στη νομοθεσία και ιδιαίτερα στον οικονομικό/φορολογικό τομέα ήταν συνεχείς. Ventura, *οπ. παρ.*, σελ. 39, και 43-46, 48. Επέβαλε ένα κοινό διοικητικό μηχανισμό σε όλη την επικράτεια, στελεχωμένο από πληθώρα ευγενών βενετών αξιωματούχων, σε πολιτικούς, οικονομικούς, δικαστικούς, στρατιωτικούς ρόλους. Έστειλε σε κάθε μεγάλη πόλη τουλάχιστον δυο ρέκτορες (rettori): podestà και capitano, ο πρώτος υπεύθυνος για τη δικαιοσύνη και τα οικονομικά θέματα, ο δεύτερος για τα στρατιωτικά και την ασφάλεια. Μαζί με αυτούς στέλνονταν ένας «στρατός» άλλων αξιωματούχων (camerlenghi, castellani, vicari, cancellieri, giudici) που λειτουργούσαν βοηθητικά στο έργο των δύο ρεκτόρων. Gaetano Cozzi, “Ambiente veneziano...”, *οπ. παρ.*, σελ. 496, 502-504. Βλ. και Cozzi, Knarpton, *οπ. παρ.*, σελ. 205-221.

¹⁵⁹ Calabi, “La “platea magna”...”, *οπ. παρ.*, 21-27· Donata Battilotti, *οπ. παρ.*, σελ. 9-10.

Παράλληλα ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι πόλεις της Τερραφέρμα, ιδιαίτερα στο διοικητικό τους κέντρο, παρουσιάζουν μια «ομογενοποίηση», μια «ενότητα περιβάλλοντος» όπως έχει χαρακτηριστεί¹⁶⁰, που υπονοεί την ύπαρξη ενός κοινού πολεοδομικού προτύπου· ορισμένα κτίρια, τοποθετημένα στρατηγικά στο κέντρο της πόλης συντελούν στη δημιουργία αυτής της «ενότητας περιβάλλοντος». Τα σημαντικότερα από αυτά ήταν η Λότζια και το μέγαρο των ρεκτόρων (palazzo dei rettori). Πολλές φορές τα δύο στεγάζονταν στο ίδιο κτίριο του τύπου palazzo-loggia, με τη Λότζια στο ισόγειο και την αίθουσα συνεδριάσεων - ακροάσεων στον όροφο. Στο ισόγειο οι ρέκτορες (αρμοστές), ο podestà, οι camerlenghi (προϊτάμενοι των δημοσίων ταμείων (camera fiscal)), κάποιες φορές και οι διοικητές του στρατού (capitani) απένειμαν δικαιοσύνη, εισέπρατταν ή δημοπρατούσαν τους φόρους, συντόνιζαν τον πολιτικό, διοικητικό και στρατιωτικό βίο, ενώ στον όροφο συνεδρίαζαν τα τοπικά Συμβούλια. Επιπλέον, στη Λότζια λάμβαναν χώρα διάφορες κοσμικές τελετουργίες που σχετίζονταν με την υποδοχή ή τον αποχαιρετισμό αξιωματούχων και άλλων σημαντικών προσώπων. Ο πύργος του ρολογιού, η κολόνα με το φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου, η καμπάνα του Συμβουλίου, οι αναμνηστικές πλάκες με τα ονόματα και τα οικόσημα των ρεκτόρων και των άλλων βενετών αξιωματούχων συμπλήρωναν την εικόνα και λειτουργούσαν παράλληλα ως ένας μηχανισμός αναφοράς και εξύμνησης της Βενετίας.¹⁶¹ Το γεγονός ότι τα ίδια ακριβώς πολεοδομικά στοιχεία του διοικητικού κέντρου χαρακτηρίζουν τόσο τις πόλεις της Δαλματίας, όσο και της Κρήτης δείχνει ότι πράγματι υπήρχε κάποιο πρότυπο. Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι πώς καθιερώθηκε αυτό το πρότυπο; Εφαρμόστηκε «προγραμματικά», στοχευμένα ή προέκυψε μέσα στα χρόνια;

---

¹⁶⁰ Ο Γκαετάνο Κότζι, συζητώντας σχετικά με θέματα δικαίου και δικαιοσύνης, αλλά και σχετικά με την κοινή γλώσσα, την κουλτούρα και τις παραδόσεις στη Βενετία και στην Τερραφέρμα, αναφέρθηκε πρώτος στη σταδιακή δημιουργία μιας «ενότητας περιβάλλοντος». Όπως υποστηρίζει, αυτή επιτεύχθηκε μέσω της συμβίωσης (simbiosi) και της «διαδικασίας ώσμωσης», που οδήγησε εν τέλει στην ενότητα του κόσμου της ευρύτερης περιοχής του Βένετο (unità della gente veneta). Cozzi, "Ambiente...", οπ. παρ., σελ. 501.

¹⁶¹ Guido Zucconi, «Architettura e topografia delle istituzioni nei centri minori della Terraferma (XV-XVI secolo)», *Studi Veneziani, N.S. XVII* (1989), σελ. 28. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η κολόνα με το λέοντα του Αγίου Μάρκου, ο πύργος του ρολογιού μαζί με τη Λότζια και το μέγαρο των ρεκτόρων συνιστούν τα κεντρικά στοιχεία του προγράμματος συμβολικής και λειτουργικής «ομογενοποίησης» των πόλεων, που διέφερε ωστόσο κατά περίπτωση. Όπως τονίζει, αλλού υπερίσχυσε το *genius loci*, οι τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλού το ενωτικό-κοινό μοντέλο, είναι ωστόσο σίγουρο ότι η φυσιογνωμία, παρόμοια αλλά όχι ολόιδια, των τόπων αντιπροσώπευσης των θεσμών προέκυψε από αντιπαραθέσεις και συμβιβασμούς ανάμεσα στις δύο πλευρές. Στις διάφορες πλατείες, φαίνεται ότι έλαβε χώρα μια διαδικασία προσαρμογών, ανακαινίσεων και μετατροπών στα προϋπάρχοντα κτίρια, μια πραγματιστική στάση που όμως αναφερόταν σε ένα αρχέτυπο. Εκεί που δεν μπόρεσαν να γίνουν μεγάλες αλλαγές μπήκαν τα «λογότυπα»: λιοντάρια Αγ. Μάρκου, μηχανικά ρολόγια. Στο ίδιο, σελ. 41.

Η ιστορική έρευνα από τη δεκαετία του 1980 επιχείρησε να αναλύσει αυτό το «κοινό πολεοδομικό πρότυπο» που έμοιαζε ότι εφαρμόζε η Βενετία στις νέες της κτήσεις στην Τερραφέρμα. Το ερώτημα που τέθηκε ήταν αν μέσω των παρεμβάσεων ανάπλασης των αστικών κέντρων, δια μέσου της διάταξης και της αρχιτεκτονικής των κτιρίων που στέγαζαν τους θεσμούς της εξουσίας, η Βενετία επιχειρούσε συνειδητά να ομογενοποιήσει το περιβάλλον των προσαρτημένων πόλεων και αν ναι, ποιος ήταν ο στόχος μιας τέτοιας προσπάθειας¹⁶².

Ένας από τους λόγους που κάνει δύσκολη μία σαφή απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, είναι το δαιδαλώδες δίκτυο που περιέβαλλε την διαδικασία λήψης αποφάσεων στο εσωτερικό του βενετικού κράτους, ιδιαίτερα ως προς την Τερραφέρμα. Όπως έχουν τονίσει οι ερευνητές, αποδεικνύεται συχνά δύσκολη η καταγραφή της πολιτικο-διοικητικής διαδρομής που προηγήθηκε της οικοδόμησης ενός συγκεκριμένου κτιρίου ή της πραγματοποίησης μιας παρέμβασης στον πολεοδομικό ιστό. Είναι με άλλα λόγια, πολλές φορές αδύνατο να διευκρινιστούν οι συνθήκες της παραγγελίας, ακόμα και να διευκρινιστεί ποιος ήταν ο παραγγελιοδότης, το αστικό Κοινό ή η Βενετία.¹⁶³

Η κατάσταση σε σχέση με την παραγγελία, τη χρηματοδότηση και την κατασκευή των δημόσιων κτιρίων στην αποικία της Κρήτης ήταν πιο ξεκάθαρη. Οι αποφάσεις για τα δημόσια έργα, αλλά και τον τρόπο χρηματοδότησής τους λαμβάνονταν είτε κεντρικά από τη Γερουσία, είτε από τους βενετούς αξιωματούχους σε συνεννόηση πάντα με τη Γερουσία. Αντίθετα με την Κρήτη, στην Τερραφέρμα, τα τοπικά Συμβούλια κάθε πόλης έπαιζαν σημαντικότατο ρόλο σε πολλές αρχιτεκτονικές επιλογές και εν τέλει στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου και της «ενότητας περιβάλλοντος». Ήταν πολύ συχνά τα τοπικά Συμβούλια που αποφάσιζαν, παράγγελλαν και κυρίως έβρισκαν πόρους για τη χρηματοδότηση των έργων. Τα τοπικά Συμβούλια ήταν συνήθως οι παραγγελιοδότες δημόσιων κτιρίων όπως οι Λότζιες. Βέβαια, και στην Τερραφέρμα οποιαδήποτε ενέργεια όφειλε να έχει την έγκριση της Βενετίας¹⁶⁴.

---

¹⁶² Βλ. γενικά Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, όπου δημοσιεύονται μελέτες για διαφορετικές ιταλικές πόλεις με έμφαση στην βενετική Τερραφέρμα. Βλ. και Zucconi, *οπ. παρ.*, 27-32.

¹⁶³ Stefano Zaggia, "Ornamenti e memoria. Divagazioni su città, piazze, monumenti: l'arco di Falconetto in Piazza dei Signori a Padova" στο Rosa Tamborrino, Guido Zucconi (επιμ.), *Lo spazio narrabile: Scritti di storia della città in onore di Donatella Calabi*, Quodlibet, Macerata 2014, σελ.78.

¹⁶⁴ Παρόλο που η Βενετία «παραχώρησε» μέρος της τοπικής διοίκησης στις ντόπιες αριστοκρατίες, διατηρούς πάντα το δικαίωμα να μην εγκρίνει τις αποφάσεις των τοπικών Συμβουλίων, αφού ήταν υποχρεωτική η επικύρωσή τους από τη βενετική Γερουσία. Επιπλέον, η Βενετία πολύ συχνά παρέμβαινε

Όπως είδαμε παραπάνω σε σχέση με την κατασκευή της Λότζιας ΙΙ, κάτι αντίστοιχο πρέπει να συνέβαινε κατά τον 14^ο αιώνα στο Χάνδακα. Ήταν το τοπικό Συμβούλιο των βενετών αποίκων – κατόχων φέουδων που αιτήθηκε την κατασκευή Λότζιας και προσφέρθηκε να χρηματοδοτήσει την απαλλοτρίωση του οικοπέδου, ενώ το ίδιο Συμβούλιο ήταν ο εργοδότης του Μαζολίνο από την Μπολόνια που προσλήφθηκε για να οικοδομήσει Λότζια στο Χάνδακα. Αυτό όμως φαίνεται ότι άλλαξε στην Κρήτη μετά την εξέγερση του Αγίου Τίτου και τον σταδιακό περιορισμό των δικαιοδοσιών του Συμβουλίου των φεουδαρχών¹⁶⁵. Όλα τα δημόσια έργα από το 15^ο αιώνα και εξής γίνονταν πλέον με πρωτοβουλία και απόφαση από την ίδια τη Μητρόπολη και χρηματοδοτούνται από εισφορές των κατοίκων, το ύψος των οποίων επέβαλε η Βενετία και από το τοπικό δημόσιο ταμείο, ενώ μόνο για τα πολύ μεγάλα έργα (πχ. οχυρώσεις) στέλλονταν χρήματα από τη Μητρόπολη.

Όσον αφορά στην Τερραφέρμα και στα έργα που τα τοπικά Συμβούλια ζητούσαν έγκριση για να πραγματοποιήσουν, η Σινιορία συνήθως δεν είχε λόγο να τα αρνηθεί στο βαθμό που είχαν στόχο τον «εξωραϊσμό» των πόλεων και επιπλέον πληρώνονταν από το ταμείο του αστικού *Κοινού*. Η άρχουσα τάξη της Βενετίας που κυβερνούσε μέσω της Σινιορίας επιθυμούσε να προβάλλει την ισχύ της και την υπεροχή του κράτους της μέσω της πολεοδομίας, αλλά και της αρχιτεκτονικής των κτιρίων που στέγαζαν τους θεσμούς της διοίκησής της. Επιπλέον, με τα έργα αυτά δινόταν η δυνατότητα εξύμνησης της Βενετίας ως *Dominante* και άμεσα ή έμμεσα συνδέονταν με το μύθο της ως εγγυήτριας της ελευθερίας, της ειρήνης, της σταθερότητας, της δικαιοσύνης και της καλής διακυβέρνησης¹⁶⁶. Από την άλλη, οι τοπικές κοινωνίες και

στην ίδια τη σύσταση των τοπικών Συμβουλίων, με αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές να καταλήγουν να έχουν απλώς έναν συμβουλευτικό ρόλο ως προς τους βενετούς ρέκτορες, οι οποίοι μάλιστα προηδρεύουν στις συνελεύσεις τους. Από την άλλη ωστόσο, οι ρέκτορες ήταν υποχρεωμένοι να στηρίζονται στα «κοινοτικά όργανα» και στη συνήθως ανταγωνιστική τοπική άρχουσα τάξη, προκειμένου να διοικήσουν χωρίς συνεχείς προστριβές και πρεσβείες παραπόνων προς στη Βενετία, οι οποίες μπορούσαν να βλάψουν τις καριέρες τους. Τελικά όμως, η Βενετία συγκέντρωσε τις σημαντικότερες εξουσίες στα χέρια των αξιωματούχων της, επέβαλε τα τοπικά Συμβούλια και τη διοίκηση του *Κοινού* σε αυστηρό έλεγχο και εν τέλει κατάφερε να εναρμονίσει τις δομές αυτές με το βενετσιάνικο αριστοκρατικό σύστημα. Ventura, *οπ. παρ.*, σελ. 43-48.

¹⁶⁵ Ελένη Τσουραπά, «Il buon governo: σχεδιάζοντας το σύστημα διακυβέρνησης στην ελληνοβενετική Ανατολή. Το παράδειγμα της Κρήτης (13^{ος}-17^{ος} αι.)» στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σελ. 177-179.

¹⁶⁶ Σύμφωνα με την Gina Fasoli που πρώτη ανέδειξε και ανέλυσε το θέμα του μύθου της Βενετίας, ο μύθος άρχισε να συγκροτείται ήδη από το 14^ο αιώνα, από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα απέκτησε σαφή χαρακτηριστικά και εδραιώθηκε κατά το 16^ο αιώνα. Gina Fasoli, “Nascita di un mito” στο *Studi storici in onore di Giacobbe Volpe* 1, Φλωρεντία 1958, σελ. 445-479. Γενικά για το μύθο της Βενετίας υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία και είναι ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε. Βλ. ενδεικτικά, Franco Gaeta, “Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento”, στο

κυρίως οι τοπικές αριστοκρατίες που συμμετείχαν στα Συμβούλια των πόλεων στην Τεραφέρμα, φιλοδοξούσαν να εκσυγχρονίσουν και να εξωραΐσουν τις πόλεις τους, να τις εξοπλίσουν με κτίρια που θα προήγαγαν το *decoro*¹⁶⁷, όπως υποστηρίζουν συνήθως, ενώ ταυτόχρονα οι ίδιοι θα αυτοπροβάλλονταν ως ικανοί προστάτες της πόλης. Όπως έχει επισημανθεί, η αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα η αρχιτεκτονική των κτιρίων που στέγαζαν θεσμούς της διοίκησης, τόσο στη μορφή, όσο και στην χωροθέτησή τους εμπειρείχε στην ουσία τις πολιτικές προθέσεις και έκφραζε, περισσότερο από κάθε άλλο στοιχείο, τις φιλοδοξίες των κυβερνόντων, αλλά ταυτόχρονα και τις ελπίδες των κυβερνούμενων. Και για τους μεν και για τους δε, ορισμένες περιοχές στην πόλη είχαν ιδιαίτερη σημασία και γι' αυτό όφειλαν να έχουν μια εικόνα αντίστοιχη με τις αξίες που ενσάρκωναν¹⁶⁸.

Κατά τον 15^ο αιώνα έλαβαν χώρα μεγάλες αλλαγές στις περισσότερες πόλεις της βόρειας Ιταλίας που σχετιζόνταν με την οργάνωση της αστικής ρυμοτομίας¹⁶⁹,

---

Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, τ. 1/III, Neri Pozza Editore, Βιτσέντζα 1980, σελ. 1-91· και του ίδιου, “L’ idea di Venezia”, στο Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/III, Neri Pozza Editore, Βιτσέντζα 1981, σελ. 565-641. Edward Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton University Press, Princeton 1981, κεφάλαιο 1, σελ. 13-61. Robert Finlay, “The Immortal Republic: The Myth of Venice during the Italian Wars (1494-1530)”, *The Sixteenth Century Journal*, v. 30, n. 4, (1999), σελ. 931-944

¹⁶⁷ Η έννοια του decoro ή decorum απαντά για πρώτη φορά σε συμφραζόμενα αρχιτεκτονικής στον Βιτρούιο. Ο συγγραφέας δίνει τον ορισμό της έννοιας στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου του (I, 2, 5-7). Όπως λέει, σύμφωνα με τη μετάφραση του Παύλου Λέφα, είναι η «άμεμπτη εμφάνιση ενός έργου που είναι συντεθειμένο με έγκυρο τρόπο από δόκιμα επιμέρους στοιχεία. Επιτυγχάνεται «θεματισμός» -όπως λένε οι Έλληνες-, «έθει» και «φύσις»». Βιτρούιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* (Vitruvii, *De architectura*), τ.1, μετάφραση, σχόλια Παύλος Λέφας, Πλέθρον, Αθήνα 1997-1998, σελ. 51. Έχει επισημανθεί ότι η έννοια προέρχεται από την ηθική και τη ρητορική και σημαίνει το πρόπο, το αρμόζον, το κατάλληλο, το ταιριαστό. Την αναφέρει ο Αριστοτέλης ως *καθήκον*, οι Στωικοί, και ο Κικέρωνας την έχει επεξεργαστεί στο βιβλίο του *De Officiis*. Ο Alberti αναφέρει στο ένατο βιβλίο του ότι «αυτό που πρέπει να επαινώνεται σε έναν αρχιτέκτονα είναι η ικανότητά του να κρίνει αυτό που είναι το κατάλληλο [quid deceat]». Έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως *κοσμιότητα* από τον Λέφα, με την έννοια της «απόδοσης του αρμόζοντος χαρακτήρα στο έργο», αλλά και ως *ορθότητα* από το Ζερεφό, στο Βιτρούιο, *Δέκα βιβλία περί αρχιτεκτονικής* (*De architectura libri decem*), απόδοση στα ελληνικά, σχόλια και επιμέλεια Στέλιος Χ. Ζερέφος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 32-33. Βλ. και John Onians, *Bearers of Meanings. The Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*, Princeton University Press, Princeton 1988, σελ. 36-39. Από τον 15^ο αιώνα αναφέρεται με πολύ μεγάλη συχνότητα σε κείμενα και αναφορές που έχουν να κάνουν με την εικόνα των πόλεων, αλλά και μεμονωμένων οικοδομημάτων, συνήθως με την έννοια του κατάλληλου, αυτού που αρμόζει, του ταιριαστού, του ενδεδειγμένου. Ορισμένες φορές ωστόσο συναντάται ως συνώνυμο του *ornamento*, δηλαδή της διακόσμησης. Και σε αυτές τις περιπτώσεις βέβαια έχει την έννοια της *κατάλληλης, αρμόζουσας, ενδεδειγμένης* διακόσμησης. Πολύ συχνά το decoro χρησιμοποιείται μαζί με το dignità και virtù για να αποδοθεί η έννοια «αυτού που χρειάζεται προκειμένου το έργο να αποπνέει «αξιοπρέπεια, μεγαλείο» και «αρετή».

¹⁶⁸ Zucconi, οπ. παρ., σελ. 27.

¹⁶⁹ Οι προσπάθειες είχαν ξεκινήσει ήδη από 14^ο αιώνα, όμως τώρα γίνονταν πολύ εντατικότερα και με μια ρητορική που σχετιζόταν με την επιδίωξη της τάξης στους αστικούς χώρους. Γενικά κατά τον 15^ο αιώνα τέθηκε και σε πολλές πόλεις της Ευρώπης, όχι μόνο της Ιταλίας, το ζήτημα της βελτίωσης και της τάξης του αστικού χώρου. Αυτό περιλάμβανε τη συμπλήρωση και το διάκοσμο των κυριότερων κτιρίων, τη σαφή χωροθέτηση των δημόσιων χώρων και την οικοδόμηση νέων δημόσιων και ιδιωτικών

όπως η αναδιάρθρωση των ελεύθερων δημόσιων χώρων και η δημιουργία πολιτικού κέντρου διαφορετικού από το εμπορικό¹⁷⁰. Παράλληλα, εντάθηκε ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων, ενώ αισθήματα τοπικής υπερηφάνειας που είχαν τις ρίζες τους στην περίοδο των *αστικών Κοινών* και της ανάπτυξης των πόλεων, τα συναντούμε όλο και συχνότερα στη σχετική με την αρχιτεκτονική και την πολεοδομική ρητορική. Η ρητορική αυτή αφορά συνήθως στην εικόνα του διοικητικού και εμπορικού κέντρου της πόλης, στην εικόνα των δημόσιων κτιρίων και των πλατειών και απαντά σε έγγραφα και κείμενα της περιόδου, τα οποία αιτιολογούν τις παρεμβάσεις στο αστικό τοπίο, με επιχειρήματα σχετικά με την ενδεδειγμένη εικόνα της πόλης (*decoro*), της λειτουργικότητας του δημόσιου χώρου για τους κατοίκους, (*comodo pubblico*), της ‘αξιοπρέπειας’ του χώρου (*dignità del luogo*)¹⁷¹, αλλά και σε σχέση με την υπεροχή της κάθε πόλης απέναντι στις άλλες¹⁷². Τα ίδια ακριβώς επιχειρήματα θα δούμε λίγο αργότερα και σε όλες τις παρεμβάσεις που επιχειρούνταν στις πόλεις της Κρήτης. Βέβαια, η συνεχής ανάγκη αιτιολόγησης της κάθε παρέμβασης που εντοπίζεται στα σχετικά έγγραφα δείχνει ταυτόχρονα ότι ήταν δύσκολες οι αλλαγές σε σημεία της πόλης που η διαρρύθμισή τους ήταν ήδη καλά εδραιωμένη από το χρόνο και τις χρήσεις. Παρά ταύτα, οι τελευταίες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 16^{ου} θεωρούνται οι πιο αποφασιστικές όσον αφορά στη διαμόρφωση των ιταλικών πόλεων και των χώρων δημόσιας χρήσης¹⁷³.

Επιστρέφοντας στο θέμα της «ενότητα περιβάλλοντος», ένα ερώτημα που τίθεται, πέρα από τον εντοπισμό των κοινών τάσεων, αφορά στο πώς και γιατί προέκυψε, εφόσον πολύ συχνά όπως ειπώθηκε ήδη, ήταν οι τοπικές ελίτ που ασχολούνταν με τα νέα δημόσια κτίρια, τις πλατείες και γενικότερα την εικόνα της πόλης τους και όχι η Μητρόπολη επιβάλλοντας ένα συγκεκριμένο πολεοδομικό ή αρχιτεκτονικό πρότυπο. Βέβαια, η τόσο χαρακτηριστική «ενότητα περιβάλλοντος» δεν μπορεί παρά να σημαίνει τη διάδοση κάποιου κοινού προτύπου, το οποίο ακόμη κι αν

κτιριακών συγκροτημάτων. Donatella Calabi, *Η πόλη στην πρόωμη Αναγέννηση*, (μετάφραση Σπύρος Παρίτσης, Δήμητρα Δότση, επιμέλεια-διορθώσεις, Έφη Παφίλη), Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2004, σελ. 23, βλ. και της ίδιας: “La «platea ...»”, οπ. παρ., σελ. 10-32.

¹⁷⁰ Όπως είναι γνωστό στο μεσαίωνα τα δυό συνυπήρχαν.

¹⁷¹ Όλοι οι όροι αυτοί είναι δύσκολο να μεταφραστούν κυρίως διότι δεν έχουν μια και μοναδική έννοια. Ειδικά ο όρος *dignità (dignitas)* δεν αποδίδεται επακριβώς με το «αξιοπρέπεια». Πιθανόν κάποιο από τα: αίγλη, γόητρο, κύρος, μεγαλοπρέπεια, επιβλητικότητα να αποδίδουν καλύπτοντας την έννοια.

¹⁷² Σχετικά με την τοπική υπερηφάνεια (*campanallismo*) και την τοπική πολιτισμική ταυτότητα βλ. Nicholas Davidson, “‘As Much for Its Culture as for Its Arms’: The Cultural Relations of Venice and its Dependent Cities, 1400-1700”, στο Alexander Cowan (επιμ.), *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700*, University of Exeter Press, Exeter 2000, σελ. 197-214.

¹⁷³ Calabi, “La «platea ...»”, οπ. παρ., σελ. 12.

δεν επιβλήθηκε, επιλέχθηκε από τους ενδιαφερόμενους και λειτούργησε ως τέτοιο. Πρόκειται για ερωτήματα που έχουν να κάνουν με τη διάδοση και την πρόσληψη των διαφόρων αρχιτεκτονικών ή πολεοδομικών προτύπων και παραδειγμάτων, με την υιοθέτηση για συγκεκριμένους λόγους του εκάστοτε συρμού ή προτύπου από τις τοπικές ελίτ και βέβαια έχουν να κάνουν με την αρχιτεκτονική και τα σύμβολα που η εξουσία επιλέγει κάθε φορά να χρησιμοποιήσει στους τόπους της κυριαρχίας της και των μηνυμάτων που θέλει να περάσει μέσα από αυτά. Έχουν σχέση επίσης με την συγκρότηση των νεωτερικών πόλεων.

Στις πόλεις της Τερραφέρμα, μέσω της πολεοδομίας και της δημόσιας αρχιτεκτονικής, δεν εκφραζόταν μόνο το κύρος και η εξουσία του βενετικού κράτους, αλλά και το κύρος και η εξουσία της τοπικής αριστοκρατίας, μια και ήταν αυτοί οι παραγγελιοδότες πολλών αρχιτεκτονικών έργων. Στην πραγματικότητα βέβαια, τα συμφέροντα των αριστοκρατών συμμετεχόντων στα τοπικά Συμβούλια, ειδικά σε ότι αφορούσε στην εικόνα που επεδίωκαν να έχει η πόλη τους ή σε σχέση με το αρχιτεκτονικό ιδίωμα που επέλεξαν για τα δημόσια κτίρια, δεν συγκρούονταν συνήθως με εκείνα της Βενετίας και πιθανόν εκεί βρίσκεται το κλειδί της ερμηνείας της «ομογενοποίησης» των πόλεων της Τερραφέρμα. Δηλαδή δεν έχουμε να κάνουμε με ένα πρότυπο που διαμορφώθηκε στη Βενετία και στη συνέχεια εξήχθη στην Τερραφέρμα, αλλά φαίνεται ότι το πρότυπο δημιουργήθηκε σταδιακά και διαλεκτικά μεταξύ των πόλεων της Ενδοχώρας και της Μητρόπολης. Με άλλα λόγια, οι ανταγωνισμοί μεταξύ των πόλεων και των εκάστοτε τοπικών αριστοκρατιών, καθώς και ο ανταγωνισμός τους με την ίδια τη Βενετία και την εκεί άρχουσα τάξη, αναφορικά με τον ενδεδειγμένο χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής των δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων (*decoro*) οδήγησε στην καθιέρωση του προτύπου και στην «ενότητα περιβάλλοντος».

Δεν ανήκει στους στόχους της έρευνάς μας η απάντηση σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα, ωστόσο πιστεύουμε ότι κάποια από αυτά μπορούν ενδεχομένως να βοηθήσουν στην απάντηση αντίστοιχων ερωτημάτων σχετικά με τον τρόπο εισαγωγής και διάδοσης των προτύπων που διαμόρφωσαν το αστικό περιβάλλον στην Κρήτη και τα οποία θα εξεταστούν σε επόμενο κεφάλαιο.

Γ. Η περίπτωση της Δαλματίας

Μια αντίστοιχη με την Τεραφέρμα «ενότητα περιβάλλοντος» εμφανίζεται και στη Δαλματία. Σύμφωνα με τον Κρεκίτς, η βενετική επιρροή είχε αφήσει ήδη πολλά ίχνη στη Δαλματία από τον 13^ο-14^ο αιώνα, ιδιαίτερα ως προς τις κοινωνικές δομές και τη διοίκηση.¹⁷⁴ Όμως από τον 15^ο αιώνα και με την μόνιμη πλέον παρουσία της Βενετίας στη Δαλματία άλλαξε η εικόνα των πόλεων, τόσο πολεοδομικά όσο και αρχιτεκτονικά. Όπως αναφέρει ο ίδιος ιστορικός, η επιστροφή της βενετικής εξουσίας κατά τον 15^ο αιώνα ήταν μια «ευτυχής συγκυρία» που μεταμόρφωσε πολεοδομικά τόσο τις μικρές, όσο και τις μεγαλύτερες πόλεις, στις οποίες ανοίχτηκαν μεγάλοι δρόμοι, σχεδιάστηκαν πλατείες, ορθώθηκαν οχυρώσεις, οικοδομήθηκαν μέγαρα και εκκλησίες, όλα λίθινα ή τούλινα και με ένα φανερά βενετσιάνικο χαρακτήρα¹⁷⁵. Ο Κρεκίτς στα κείμενά του σχετικά με την κατάκτηση της Δαλματίας έχει τονίσει ιδιαίτερα την έννοια της «συμβίωσης» και την χαρακτηριστική λατινο-σλαβική κουλτούρα που προέκυψε. Η προσέγγιση αυτή βέβαια, που αναφέρεται στην «αρμονική συμβίωση»¹⁷⁶ προκειμένου να ερμηνεύσει την «ενότητα περιβάλλοντος», δεν εξηγεί ούτε τις συνεχείς εξεγέρσεις των κατοίκων της Δαλματίας, αλλά ούτε και τις διαδικασίες μέσω των οποίων προέκυψε η μεταμόρφωση των δαλματικών πόλεων. Επιβλήθηκε με πρωτοβουλία των Βενετών αξιωματούχων ή προέκυψε λόγω της βενετικής μόδας την οποία οικειοποιήθηκαν οι ντόπιες ελίτ; Τί απέγιναν τα έντονα αντιβενετικά αισθήματα της πλειοψηφίας των ντόπιων φεουδαρχικών οικογενειών που έχασαν την εξουσία; Εκφράστηκαν με κάποιο τρόπο στις αρχιτεκτονικές επιλογές τους; Βέβαια και στη Δαλματία τα τοπικά Συμβούλια έπαιζαν σημαντικό ρόλο ως προς τις αποφάσεις και τη διαμεσολάβηση με τους νέους κυρίαρχους, τα οποία όμως απαρτίστηκαν από

¹⁷⁴ Κρεκίτς, *οπ. παρ.*, σελ. 82. Σώζονται για παράδειγμα μαρτυρίες σχετικά με την άσκηση της δικαιοσύνης σε λότζιες ήδη από τον 13^ο αιώνα. Βλ. Nada Grujić, “Les Loggias communales en Dalmatie aux XVe et XVIe siècles”, in Konrad Ottenheim, Krista De Jonge, Monique Chatenet (eds.), *Public Buildings in Early Modern Europe*, 2010, Σειρά *Architectura Moderna: Architectural Exchanges in Europe, 16th-17th Centuries*, v.9, σελ. 53-64.

¹⁷⁵ Κρεκίτς, *οπ. παρ.*, σελ. 82.

¹⁷⁶ Μια αντίστοιχη ρητορική είναι αυτή που επικρατεί και για την Κρήτη. Όπως είδαμε από την παραπάνω συζήτηση υπάρχει αυτή η τάση και σε σχέση με την Τεραφέρμα. Cozzi, “Ambiente...”, *οπ. παρ.* Τα τελευταία χρόνια η ιταλική ιστοριογραφία έχει στραφεί στις τοπικές ιστορίες και έχει αμφισβητηθεί ο «μονόδρομος» Βενετία-Τεραφέρμα (κέντρο-περιφέρεια) και η άποψη περί ομοιογένειας σε όλες τις περιοχές της επικράτειας, ενώ επικεντρώνεται στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής και τη διαλεκτική τους σχέση με το κέντρο. Βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά του συνεδρίου *Intorno allo Stato degli Studi sulla Terraferma Veneta* που εκδόθηκαν στο περιοδικό *Terra d'Este*, anno IX, τ. 17, 1999. Όπως και να έχει, «αρμονική συμβίωση» από «αρμονική συμβίωση» διαφέρει και δεν θα μπορούσε να είναι ίδια στην Κρήτη, τη Δαλματία και την Τεραφέρμα.

φιλοβενετούς αριστοκράτες που μέσω της συνεργασίας με τους conti (ρέκτορες στις δαλματικές κτήσεις) κατάφεραν να διατηρήσουν την περιουσία τους και ένα μικρό μέρος της προηγούμενης εξουσίας τους¹⁷⁷.

Η Βενετία σε αντίθεση με την πολιτική που ακολούθησε στην Τερραφέρμα, ήταν ιδιαίτερα παρεμβατική στις δαλματικές πόλεις. Το παράδειγμα του Τρογκίρ είναι χαρακτηριστικό.¹⁷⁸ Αμέσως μόλις καταλήφθηκε η πόλη τον Ιούλιο του 1420 οι νέοι κυρίαρχοι προχώρησαν σε σημαντικές παρεμβάσεις, κυρίως ως προς τις οχυρώσεις. Το πρώτο που έκαναν οι Βενετοί ήταν να υψώσουν το λάβαρο-σύμβολο της Γαληνότητας, το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου, στην κεντρική πλατεία και σε όλους του πύργους της πόλης¹⁷⁹. Στη συνέχεια, καθώς πολλά κτίρια είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές κατά τη διάρκεια της πολιορκίας προχώρησαν σε αναστηλώσεις, επιβάλλοντας όμως υποχρεωτική φορολογία στους κατοίκους της πόλης γι' αυτό το σκοπό. Το ίδιο έγινε και σε άλλες δαλματικές πόλεις, και όπως υποστηρίζει η Benyovsky, η Βενετία προσπάθησε εξ αρχής να εμφανιστεί ως ένας «buon padrone» που φροντίζει για τους υποτελείς του, ελέγχοντας ταυτόχρονα τον πολεοδομικό σχεδιασμό¹⁸⁰. Άμεσα αποφασίστηκε η κατασκευή ενός κάστρου (1420-1437) (εικ.14) στην άκρη της πολίχνης-νησιού του Τρογκίρ, παρά τις εκκλήσεις των κατοίκων της πόλης για το αντίθετο λόγω της στενότητας του χώρου. Η ίδια πολιτική ακολούθηθηκε στο Zadar, το Split και το Šibenik, ενώ και εδώ υπήρχαν αντιδράσεις των κατοίκων που δεν εισακούστηκαν. Μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, οι περισσότερες πόλεις της Δαλματίας οχυρώθηκαν σύμφωνα με τα σχέδια μηχανικών και πρωτομαστόρων (proti) που στάλθηκαν από τη Βενετία, ενώ επιβλήθηκε η εργασία όλων των κατοίκων στα έργα, εξαιρουμένης της αριστοκρατίας.¹⁸¹ Η κατασκευή κάστρων και οχυρώσεων σηματοδοτούσε παράλληλα τη φυσική παρουσία του βενετικού στρατού στις πόλεις και επομένως υπογράμμιζε υλικά και συμβολικά τα όρια της αυτονομίας των κοινοτήτων. Γενικά, οι Βενετοί, με τη δικαιολογία της οργάνωσης της άμυνας παρενέβησαν έντονα στον πολεοδομικό ιστό. Κατεδάφισαν τις παλιές και οικοδόμησαν νέες γέφυρες, έφτιαξαν λιμάνια. Κατεδάφισαν στο Τρόγκιρ το τείχος που

---

¹⁷⁷ Reinhold C. Mueller, “Aspects of venetian sovereignty in medieval and renaissance Dalmatia”, *Quattrocento Adriatico* 5, 1996, σελ. 29-56.

¹⁷⁸ Irena Benyovsky, “Interventi sul piano urbanistico di Traù durante i primi decenni del dominio veneto (1420-1450)”, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere, ed Arti, CLXI*, (2002-2003), σελ. 981-1016.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 982. Σταδιακά, όπως και στην Κρήτη, το έμβλημα της Βενετίας σκαλίστηκε στην πέτρα και τοποθετήθηκε στα πιο σημαντικά σημεία των πόλεων.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 988.

¹⁸¹ Παρά τις διαμαρτυρίες, υποχρεώθηκαν και οι πλούσιοι “borolani”, οι οποίοι εξαιρέθηκαν μόνο από τις πολύ «βαριές και ταπεινωτικές» εργασίες. Στο ίδιο, σελ. 988-996.

χώριζε την παλιά πόλη όπου έμενε η αριστοκρατία από τη νέα πόλη, επενδύοντας στους παλιούς ανταγωνισμούς μεταξύ των τάξεων και διευρύνοντας σταδιακά τα δικαιώματα των χαμηλότερων τάξεων.¹⁸² Όσον αφορά στις περιουσίες, η Βενετία οικειοποιήθηκε ολόκληρη την κοινοτική περιουσία των πόλεων που ήρθαν στην κατοχή της, ενώ απαλλοτρίωσε τις περιουσίες όσων αριστοκρατών είχαν κρατήσει αντιβενετική στάση τα χρόνια πριν και κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, ενώ σε εκείνους που είχαν ταχθεί με τη Βενετία εγγυήθηκαν με νόμο τις περιουσίες τους¹⁸³. Η Βενετία απαλλοτρίωσε επίσης όλους τους ιδιωτικούς πύργους¹⁸⁴.

Οι κεντρικές πλατείες, στο Τρόγκιρ, όπως και σε άλλες δαλματικές πόλεις, είχαν διαμορφωθεί ήδη από τον 13^ο αιώνα με το μέγαρο του Κοινοῦ (*palazzo comunale*) και τη δημόσια λότζια. Όπως και στην Τερραφέρμα, μετά τη βενετική κατάκτηση, τα παλιά κοινοτικά μέγαρα, έγιναν οι έδρες των βενετών αξιωματούχων, ενώ κοσμήθηκαν με τα οικόσημά τους και τα εμβλήματα της Βενετίας. Οι λότζιες διατηρήθηκαν, εξακολουθώντας να χρησιμεύουν ως δικαστήρια, ως επίσημοι τόποι ανακοινώσεων των αποφάσεων της βενετικής και της τοπικής διοίκησης, ως χώροι δημόσιων πλειστηριασμών. Έχει ενδιαφέρον ότι οι περισσότερες δημόσιες λότζιες στη Δαλματία, παρόλο που είχαν παρόμοιες χρήσεις με εκείνες της βόρειας Ιταλίας, είναι μονώροφα κτίρια, και όπως και στην Κρήτη, μάλλον δεν σχετίζονταν με τις συνεδριάσεις των τοπικών Συμβουλίων.

Αναφορές στη Λότζια του Τρόγκιρ (εικ. 12) εντοπίζονται σε γραπτές πηγές ήδη από τα πρώτα χρόνια του 14^{ου} αιώνα. Στην ανακαίνισή της το 1470-1471 χρησιμοποιήθηκαν ρωμαϊοί κίονες και γοτθικά κιονόκρανα για να στηρίξουν την στέγη. Απέναντί της βρίσκεται ο καθεδρικός ναός, ενώ στην άλλη πλευρά της πλατείας το μέγαρο της διοίκησης στο οποίο έμενε ο ρέκτορας (*conte*) του Τρόγκιρ. Ο γλύπτης και αρχιτέκτονας Nicolò di Giovanni Fiorentino (1418-1507)¹⁸⁵, γνωστός για τη συμμετοχή του στην ολοκλήρωση του καθεδρικού ναού του Σίμπενικ (εικ. 15) και την

---

¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 997. Μια αντίστοιχη στρατηγική ακολουθήθηκε και στην Τερραφέρμα. Βλ. Cozzi, "Ambiente...", οπ. παρ., σελ. 531· Cozzi, Knarpton, οπ. παρ., σελ. 207-221.

¹⁸³ Να σημειώσουμε εδώ ότι και στην Τερραφέρμα η Βενετία απαλλοτρίωσε όχι μόνο τις περιουσίες των προηγούμενων ηγεμόνων των προσαρτημένων πόλεων, αλλά και την «κοινοτική» περιουσία τους.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 998-1004.

¹⁸⁵ Βλ. λήμμα των Josko Belamaric και Anne Markham Schulz, στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 78, 2013. Βλ. και Anne Markham Schulz, *Niccolò di Giovanni and Venetian Sculpture of the early Renaissance*, New York State University Press for the College Art Association of America, 1978. Της ίδιας, "Further thoughts on Niccolò di Giovanni Fiorentino in Dalmatia and Italy", στο Charles Dempsey (επιμ.), *Quattrocento Adriatico: Fifteenth-Century art of the Adriatic Rim*. Villa Spelman Colloquia, Vol. 5, Nuova Alfa Editoriale, Bologna 1996, σελ. 143-162.

κατασκευή του αναγεννησιακού παρεκκλησίου Orsini (εικ. 16) στον καθεδρικό ναό του Τρόγκιρ, ανέλαβε την εκτέλεση των ανάγλυφων του πλαϊνού τοίχου της Λότζιας. (εικ. 17). Η σύνθεση αυτή με τα ανάγλυφα είναι ένα από τα λίγα παραδείγματα εσωτερικής διακόσμησης που σώζονται σε Λότζια για αυτό και αξίζει μια συνοπτική περιγραφή του έργου. Το κέντρο της σύνθεσης κοσμούσε ο φτερωτός λέοντας του Αγίου Μάρκου¹⁸⁶. Πάνω από το λιοντάρι, η Δικαιοσύνη καθιστή σε φτερωτή σφαίρα, στρέφεται προς τα δεξιά, κρατώντας τα σύμβολά της, σπαθί στο ένα χέρι και στο άλλο ζυγό. Δεξιά και αριστερά της άγγελοι με επιγραφές την επευφημούν. Κάτω από τους αγγέλους, δεξιά και αριστερά από εκεί που βρισκόταν το σύμβολο του Αγίου Μάρκου, έχουν τοποθετηθεί οι δύο άγιοι προστάτες της πόλης, Άγιος Λαυρέντιος και Άγιος Ιωάννης του Τρόγκιρ. Η σύνθεση κλείνει δεξιά και αριστερά με δύο ανάγλυφα κηροπήγια (candelabrae). Η σύνθεση παρουσιάζεται ως θρίαμβος της δικαιοσύνης και της ίδιας της Βενετίας¹⁸⁷. Η δικαιοσύνη ήταν ένα από τα σημαντικότερα εμβλήματα της Βενετίας και όπως θα δούμε και αλλού, χρησιμοποιείτο συχνά ως διακόσμηση στις Λότζιες, καθώς οι τελευταίες συνδέονταν με την άσκησή της. Στο κάτω μέρος της σύνθεσης υπάρχει επιγραφή και δύο οικόσημα δεξιά και αριστερά της¹⁸⁸, ενώ δύο μεταγενέστερα οικόσημα έχουν τοποθετηθεί δεξιά και αριστερά της Δικαιοσύνης. Ο πάγκος και το πέτρινο τραπέζι (εικ. 18) τοποθετήθηκαν το 1606 από τον Trifun Bokanić, τον αρχιτέκτονα της Λότζιας του Hvar (Lesina), στην οποία θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Το πέτρινο τραπέζι και ο πάγκος βρίσκονταν μπροστά ακριβώς από το ανάγλυφο που εικόνιζε τη Δικαιοσύνη-Βενετία και το φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου και προφανώς σχετιζόταν με τη θέση των ανακριτών/δικαστών κατά την απόδοση της δικαιοσύνης.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, θεωρούμε ότι η Λότζια II του Χάνδακα ήταν ένα οικοδόμημα παρόμοιου τύπου με τη Λότζια του Τρόγκιρ, δηλαδή, ελεύθεροι κίονες στήριζαν στέγη δημιουργώντας έναν υπόστεγο, ημιυπαίθριο χώρο.

---

¹⁸⁶ Καταστράφηκε το 1932.

¹⁸⁷ Παραγγελιοδότης του έργου ήταν ο Coriolano Ciprico, γόνος μιας από τις πιο σημαντικές αριστοκρατικές οικογένειες του Τρόγκιρ που πήραν το μέρος της Βενετίας. Σύμφωνα με τον Grujić, ο Ciprico, ουμανιστής, μαικήνας, δικαστής, operarius και thesaurarius του καθεδρικού ναού, ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο εμπνευστής του εικονογραφικού προγράμματος. Grujić, *οπ. παρ.*, σελ. 56-57.

¹⁸⁸ Το ένα είναι του Alvise Lando, conte (ρέκτορα) του Τρόγκιρ και πάτρωνα του Niccolò di Giovanni Fiorentino από την εποχή που ο τελευταίος ζούσε ακόμη στη Βενετία.

Δ. Λότζιες στην Τερραφέρμα

Η πρώτη ένδειξη ότι μια πόλη είχε περάσει στον έλεγχο της Βενετίας ήταν η αντικατάσταση των συμβόλων της προηγούμενης εξουσίας με τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου στις εισόδους της πόλης, στα πιο σημαντικά κτίρια και στις πλατείες, τους κατεξοχήν δημόσιους χώρους. Οι βενετοί διοικητές και οι διάφοροι αξιωματούχοι εγκαθίσταντο ως επί το πλείστον σε προϋπάρχοντα κτίρια και μάλιστα στις έδρες των προηγούμενων ηγεμόνων (Signori)¹⁸⁹. Όπως υποστηρίζει ο Zucconi, οι κινήσεις αυτές δεν είχαν στόχο να υπονοήσουν μια σχέση φυσικής και συμβολικής συνέχειας με τους προηγούμενους ηγεμόνες της πόλης, αλλά μάλλον την αντίθεση με αυτούς, καθώς η Βενετία παρουσιαζόταν ως απελευθερώτρια και υποστηρίκτρια των τοπικών αυτονομιών¹⁹⁰.

Στις περισσότερες προσαρτημένες πόλεις της Τερραφέρμα ένα από τα πρώτα κτίρια που οικοδομήθηκαν ή ανακαινίστηκαν ήταν η δημόσια Λότζια και μάλιστα συχνά μέσα στα πρώτα δέκα χρόνια από την κατάκτηση. Κατ' αντιστοιχία, όπως ειπώθηκε ήδη, τόσο στο Χάνδακα, όσο και στα Χανιά, οικοδομήθηκαν δημόσιες

---

¹⁸⁹ Στο Μπέργκαμο για παράδειγμα, νοικιάστηκε ένα κτίριο στα βορειοδυτικά της νέας πλατείας για τον ρέκτορα-podestà, ενώ ο capitano (διοικητής του στρατού) εγκαταστάθηκε στο *Hospitium Magnum* στην Cittadella (φρούριο-κατοικία που κατασκεύασαν τον προηγούμενο αιώνα οι Βισκόντι). Monica Visioli, "Bergamo: XV-XVII secolo. Organizzazione e trasformazione degli spazi urbani", στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche...*, οπ. παρ., σελ. 166-170. Στην Πάδοβα, η piazza dei Signori (ή piazza dominationis), το πολιτικό – διοικητικό κέντρο της πόλης, είχε διαμορφωθεί με απαλλοτριώσεις και κατεδαφίσεις σπιτιών ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, καθώς βρισκόταν μπροστά στη reggia, στις κατοικίες δηλαδή και τα διοικητικά γραφεία των προηγούμενων ηγεμόνων da Carrara. Οι νέοι ηγεμόνες, οι Βενετοί, παρόλο που προχώρησαν σε ορισμένα αρχιτεκτονικά έργα αμέσως μετά την προσάρτηση, δεν παρενέβησαν στις χρήσεις των χώρων που είχαν καθιερωθεί τους προηγούμενους αιώνες. Στη reggia για παράδειγμα τοποθετήθηκε ο διοικητής του στρατού της πόλης. Marco Maffei, "I. Il trasferimento in piazza dei Signori della sede del Consiglio Maggiore dopo l'annessione di Padova alla Repubblica di Venezia (1405-1420)", *Bollettino del Museo Civico di Padova*, LXXXII, 1993, σελ. 313-319. Στη Βερόνα, η κατοικία των Scaligeri (della Scala) έγινε palazzo del podestà και το παλάτσο του Cansignorio della Scala, η έδρα του capitano. Και τα δύο κτίρια βρίσκονταν στο πολιτικό κέντρο της πόλης, την piazza dei Signori. Η Ελένη Πορφυρίου τονίζει ότι «η πράξη αυτή της εγκατάστασης των νέων κυρίαρχων στις έδρες των προηγούμενων, εκτός από βολική ήταν και συμβολική». Heleni Porfyriou, «Verona: XV-XVI secolo. Da "virtù civile" a "decoro pubblico"», στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 198-200.

¹⁹⁰ Guido Zucconi, οπ. παρ., σελ. 33. Ο μύθος της ειρηνικής, δημοκρατικής Βενετίας δέχτηκε ισχυρά πλήγματα λόγω της πολιτικής του επιθετικού επεκτατισμού που ακολούθησε κατά τον 15^ο αιώνα. Θα τον ανακτήσει μόνο μετά το Agnadello (1509) και κυρίως μετά τη συνθήκη της Bologna (1529). Παρέμενε και τονιζόταν ωστόσο ο μύθος της εσωτερικής ειρήνης, ο οποίος της επέτρεπε να εμφανίζεται ως εγγυήτρια της κοινωνικής τάξης και της σταθερότητας ως προς τις υποτελείς πόλεις, όλες βασανισμένες από εσωτερικές έριδες και διαμάχες μεταξύ γουέφον και γιβελίνων, μεταξύ αντίπαλων οικογενειών, ευγενών και «ποπολάρων», οι οποίες μετατρέπονταν συχνά σε μάχες μεταξύ των πόλεων και των περιχώρων τους στην ύπαιθρο. Πρόκειται για ένα μύθος που θα αποδεικνυόταν τελικά ένα από τα πιο αποτελεσματικά όργανα αντιμετώπισης των υποτελών, καθώς υπονοούσε τη δύσκολη κατάσταση της Βενετίας.

Λότζιες σχεδόν αμέσως μετά την κατάκτηση. Τα κτίρια αυτά έγιναν το σήμα κατατεθέν των βενετσιάνικων πόλεων. Βρίσκονταν πάντα στην κεντρική πλατεία σε όλες τις βενετικές πόλεις.

Η Λότζια ήταν συνήθως το κατεξοχήν κτίριο της δημόσιας διοίκησης, όπου συναντιόταν η βενετική με την τοπική αριστοκρατία, για να εξασκήσουν την οικονομική (πλειστηριασμοί / δημοπρασίες φόρων) και τη δικαστική εξουσία (απονομή δικαιοσύνης / ακροάσεις ρεκτόρων)¹⁹¹. Ήταν ο χώρος στον οποίο οργανώνονταν οι δημόσιες τελετές άφιξης ή αναχώρησης των βενετών αξιωματούχων, καθώς και άλλες κρατικές κοσμικές τελετές. Η δημόσια Λότζια συνδεόταν δηλαδή και με την τελετουργική διάσταση της εξουσίας¹⁹². Λόγω της ημιυπαίθριας μορφής του κτιρίου και της κεντρικής του θέσης, μπορούσαν οι πολίτες που σύχναζαν στο πολιτικό κέντρο της πόλης (πλατεία) να κλείσουν εκεί εμπορικές/επαγγελματικές συμφωνίες και να ψυχαγωγηθούν παίζοντας τυχερά παιχνίδια, ωστόσο οι κύριες λειτουργίες της Λότζιας ήταν διοικητικού και πολιτικού χαρακτήρα και όχι ψυχαγωγικού, όπως έχει θεωρηθεί για τη Λότζια του Χάνδακα¹⁹³. Το γεγονός ότι οι Λότζιες ως κτίρια είχαν περιβληθεί τόσες σημασίες εξηγεί και την πολυτελή διακόσμηση που συνήθως είχαν, καθώς σ' αυτές εκπροσωπούνταν τόσο η τοπική, όσο και η βενετική αριστοκρατία. Εξηγεί επίσης το ενδιαφέρον που είχαν όλοι για να οικοδομήσουν μια νέα, σύγχρονη Λότζια στην πόλη τους. Σχετιζόταν δηλαδή με το κύρος της πόλης και της άρχουσας τάξης της.

Παρόλο που οι περισσότερες από τις πρώτες Λότζιες που κατασκευάστηκαν ή ανακαινίστηκαν στην Τερραφέρμα δεν σώζονται, οι γραπτές πηγές παρέχουν αρκετές πληροφορίες σε σχέση με τις χρήσεις τους, επιβεβαιώνοντας επιπλέον ότι επρόκειτο για ιδιαίτερος διακοσμημένα κτίρια. Στην Πάδοβα, μόλις τέσσερα χρόνια από την κατάκτηση, το 1410 κατασκευάστηκε μια νέα Λότζια στο νέο πολιτικό κέντρο της πόλης, την piazza dei Signori, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί από τους ρέκτορες, ενώ το Συμβούλιο της πόλης μεταφέρθηκε σε παρακείμενη αίθουσα που συνδεόταν με

---

¹⁹¹ Συνέχιζαν έτσι μια παράδοση της περιόδου των *αστικών Κοινών*, όταν οι λότζιες σχετιζόταν άμεσα με την απόδοση της δικαιοσύνης.

¹⁹² Οι εκπρόσωποι της Γαληνότατης, περιτριγυρίζονταν από μια πολυτέλεια και ένα τελετουργικό που δεν διέφερε πολύ από εκείνα που απολάμβανε ο δόγης στη Βενετία. Cozzi, "Ambiente...", οπ. παρ. σελ. 503-504, 532.

¹⁹³ Βλ. για παράδειγμα Λιάνα Σταρίδα, *Η Λέσχη των Ευγενών του Χάνδακα*, Εκδόσεις Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2008. Η περίπτωση της Loggia dei cavalieri του Τρεβίζο που έχει ενδεχομένως επηρεάσει τους έλληνες μελετητές είναι μια μάλλον μεμονωμένη περίπτωση των αρχών του 14^{ου} αιώνα. Είναι γεγονός ότι δεν σώζονται πολλά στοιχεία για τις διοικητικές χρήσεις της Λότζιας του Χάνδακα πριν το 16^ο αιώνα, σίγουρα όμως δεν ήταν απλώς μια «ψυχαγωγική λέσχη».

σκάλα με τη Λότζια. Στην περιγραφή της Πάδοβας του 1466, ο Michele Savonarola αναφέρει σχετικά με τη Λότζια αυτή ότι ήταν “magnifica et ornata, quatuor cum magnis marmoreis columnis constructa”, ότι ήταν έδρα τόσο των ρεκτόρων, όσο και των ευγενών (“que Rectorum ac nobelium sedes est”) και ότι από εκεί ανέβαινε κανείς στην αίθουσα που συνεδρίαζε το Συμβούλιο (“per quam ad salam Consilii [in] quo res publice agitantur, accessus fit”)¹⁹⁴. Όπως τονίζει ο Maffei, το κτίριο αυτό πήρε έναν εμβληματικό ρόλο όσον αφορά στις διάφορες υπηρεσίες στην πόλη: στο εσωτερικό της Λότζιας λάμβαναν χώρα οι δημόσιες τελετές απόδοσης της *cittadinanza*¹⁹⁵ (απονομή της ιδιότητας του πολίτη της Πάδοβας). Μια πράξη που λίγα χρόνια νωρίτερα γινόταν αποκλειστικά από τον ηγεμόνα, τώρα, έχοντας λάβει έναν ιδιαίτερα έντονο συμβολισμό, πραγματοποιείτο στο νέο κτίριο, παρουσία των βενετών ρεκτόρων¹⁹⁶. Ταυτόχρονα με τη σημασία του κτιρίου ως προς τη βενετική διοίκηση, τονιζόταν η σημασία του, ως χώρος του *Κοινού*, καθώς όχι μόνο γινόταν εκεί κανείς επίσημα πολίτης του *Κοινού* της Πάδοβας, αλλά και επειδή κατά τα ίδια χρόνια μεταφέρθηκε το τοπικό Συμβούλιο σε παρακείμενο οικοδόμημα στην *piazza dei Signori*, η πρόσβαση στο οποίο γινόταν μόνο μέσω της Λότζιας.

Στο Μπέργκαμο, το 1435, επτά χρόνια μετά την προσάρτηση, οικοδομήθηκε Λότζια στη βόρεια πλευρά της νέας πλατείας που άνοιξαν οι Βενετοί, στην αίθουσα του ορόφου της οποίας συνεδρίαζε το Συμβούλιο της πόλης και στο ισόγειο στεγαζόταν η *cancellaria* (καγκελλαρία, υπηρεσία υπεύθυνη για την τήρηση των αρχείων της διοίκησης).¹⁹⁷

Στη Μπρέσια οικοδομήθηκε νέα Λότζια μεταξύ 1434-37 (οκτώ χρόνια μετά την προσάρτηση). Αμέσως μόλις ολοκληρώθηκε η νέα πλατεία στην *Porta Bruciata*¹⁹⁸, το 1434, ο *podestà* Dolfin Venier, πρότεινε να κατασκευαστεί εκεί ένα κτίριο με λότζια *καλής αρχιτεκτονικής (in forma pulchra)*, «όπου θα μπορούσαν οι εκπρόσωποι της

---

¹⁹⁴ Ο Michele Savonarola, γιατρός και ουμανιστής από την Πάδοβα, έγραψε το *Libellus de magnificis ornamentis: regie civitatis Padue* το 1466 το οποίο εκδόθηκε το 1902 από τον Arnaldo Segarizzi. Η αναφορά στη Λότζια βρίσκεται στη σελ. 54. Η αναφορά και στον Maffei, 1993, οπ. παρ., σελ. 310.

¹⁹⁵ Ενδεχομένως, αντίστοιχες τελετές απόδοσης της *cittadinanza* να γίνονταν και στις Λότζιες της Κρήτης.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 311.

¹⁹⁷ Visioli, οπ. παρ., σελ. 166.

¹⁹⁸ Το 1433, ο *podestà* Marco Foscari (αδελφός του δόγη), έπεισε τους 12 *Anziani* του Συμβουλίου της πόλης ότι η διάνοιξη μιας ακόμη πλατείας ήταν πολύ σημαντική «per comodità e l' onore di tutta la comunità». Το Συμβούλιο ιο δέχτηκε την πρόταση και η πλατεία που ολοκληρώθηκε ένα χρόνο αργότερα μετατράπηκε τελικά στο νέο διοικητικό κέντρο της πόλης. Vasco Frati, Ida Gianfranceschi, Franco Robecchi, *La Loggia di Brescia e la sua piazza: Evoluzione di un fulcro urbano nella storia di mezzo millennio*, τ.1, Fondazione Banca Credito Agrario Bresciano, Istituto di cultura Giovanni Folonari, Brescia 1993, σελ. 30-35.

κυβέρνησης να συναντούν τους πολίτες όπως συνέβαινε και στις άλλες πόλεις της Βενετίας» (*sicut habent relique civitates*)¹⁹⁹. Στη ρητορική του είναι εμφανής ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, αλλά και πώς μέσα απ' αυτόν δημιουργούνταν τα πρότυπα. Ταυτόχρονα αποδεικνύεται ότι οι Λότζιες ήταν απαραίτητο εξάρτημα του κτιριακού εξοπλισμού κάθε πόλης στη βενετική επικράτεια²⁰⁰. Η νέα Λότζια της Μπρέσια θα λειτουργούσε όχι μόνο ως έδρα των εκπροσώπων της κεντρικής κυβέρνησης, αλλά εκεί θα συνεδρίαζε και το τοπικό Συμβούλιο, ενώ στον ίδιο χώρο θα στεγάζονταν και ορισμένες υπηρεσίες της διοίκησης. Το Συμβούλιο υιοθέτησε την πρόταση με μεγάλο ενθουσιασμό· μάλιστα, τα μέλη του πρότειναν να χρηματοδοτήσουν την αναγκαία απαλλοτρίωση ενός οικοπέδου στην πλατεία, προκειμένου να ανεγερθεί εκεί η νέα Λότζια.²⁰¹ Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι η μεταφορά του κτιρίου σε καλύτερη και κεντρικότερη θέση, αλλά και η προσφορά εκ μέρους των ντόπιων αριστοκρατών να απαλλοτριώσουν οι ίδιοι οικόπεδο στην πλατεία, θυμίζουν πολύ την οικοδόμηση της Λότζιας II του Χάνδακα.

Το έργο ανέλαβε ο μηχανικός Nicolò Lupo, υπεύθυνος των οχρωματικών έργων στην υπηρεσία της Βενετίας. Οι εργασίες για την νέα Λότζια ξεκίνησαν άμεσα και ολοκληρώθηκαν τρία χρόνια αργότερα, το 1437, όχι όμως χωρίς προβλήματα και διακοπές. Όπως φαίνεται, η κεντρική κυβέρνηση ενδιαφερόταν να μετατρέψει την νέα πλατεία σε σύμβολο της βενετικής παρουσίας και να «επικυρώσει» (ομογενοποιήσει)

---

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 35, 57.

²⁰⁰ Να σημειώσουμε ότι η σύγκριση με τις άλλες πόλεις της Βενετίας γινόταν συχνότατα και για άλλα «εμβληματικά έργα», όπως οι πύργοι των ρολογιών.

²⁰¹ Οι Frati, Gianfranceschi και Robecchi υποθέτουν ότι η πρόταση για τη νέα Λότζια έγινε από το βενετό *podestà* ως αντιστάθμισμα στην άρνηση της Βενετίας να κατεδαφίσει το τείχος που χώριζε την πόλη στα δύο, απομονώνοντας το παλιό πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης και η οποία είχε προκαλέσει μια έντονη αντιπαλότητα μεταξύ των δύο μερών. Οι πολίτες της ζητούσαν την κατεδάφιση των τειχών που είχαν υψωθεί κατά τον προηγούμενο αιώνα από τους ηγεμόνες της πόλης Visconti, τα οποία απέκλειαν το παλιό διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης (Cittadella Nuova). Από τη μεριά τους οι Βενετοί αρνούνταν για στρατιωτικούς αλλά κυρίως για πολιτικούς λόγους την κατεδάφιση των τειχών, καθώς η ελεύθερη πρόσβαση στις παλιές εκκλησίες, η επιστροφή της παλιάς πλατείας στην αγορά και ιδιαίτερα η επιστροφή του παλιού *palazzo comunale* (*broletto*) σε αστικές λειτουργίες θα δημιουργούσαν ξανά την εικόνα που είχε η Μπρέσια κατά την εποχή της αυτονομίας των αστικών Κοινών. Νέα αίτηση έγινε το 1448 μετά τη λύση της πολιορκίας των στρατευμάτων του Φραντσέσκο Σφόρτσα, κατά την οποία η Μπρέσια παραμένοντας πιστή στη Βενετία κέρδισε τον τίτλο της *πιστής πόλης*. Ζήτησαν να κατεδαφιστούν τα τείχη της Cittadella Nuova και Garzeta και να δοθούν οι πέτρες στους κατοίκους διότι ήθελαν να κατασκευάσουν «ένα ωραίο οικοδόμημα για το κρασί, τα σιτηρά και τα όπλα». Η Βενετία επικατέστηκε και πάλι λόγους στρατιωτικούς και αρνήθηκε. Καθ' όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα υπήρξαν ανάλογα αιτήματα και αρνήσεις, ενώ το 1509 έγινε το ίδιο αίτημα στους Γάλλους που είχαν καταλάβει την πόλη, οι οποίοι απάντησαν πολύ γενικόλογα. Κατεδαφίστηκαν τελικά το 1517. Στο ίδιο, σελ. 17-18. Βλ. και Giulio Lupo, “Platea magna comunis Braxiae”, στο Manfredo Tafuri (ed.) *La Piazza, la Chiesa, il Parco. Saggi di storia dell'architettura (XV-XIX secolo)*, Electa, Μιλάνο 1991, σελ. 58.

πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τη Μπρέσια μεταξύ των πόλεων της Τερραφέρμα, από την άλλη όμως η τοπική διοίκηση της Μπρέσια, παρά τον αρχικό ενθουσιασμό είχε εξαντληθεί από τα οικονομικά βάρη και από ένα σημείο και μετά ήταν απρόθυμη να αναλάβει νέα προκειμένου τελικά να υμνηθεί το κύρος της Βενετίας²⁰².

Η Λότζια που κατασκευάστηκε στη Μπρέσια το 1434-1437 δεν σώζεται, όπως δεν σώζονται και οι πρώτες λότζιες του Μπέργκαμο και της Πάδοβας. Ειδικά όμως για τη Λότζια της Μπρέσια, τα αρχεία σώζουν πληθώρα πληροφοριών που δείχνουν ότι οι παραγγελιοδότες έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στη διακόσμηση του κτιρίου: το Μάρτιο 1436, το Συμβούλιο αποφάσισε να λαξευτού , να ζωγραφιστούν, να επιχρυσωθούν τα οικόσημα των ρεκτόρων και να τοποθετηθούν στη Λότζια “in loco honorabiliori”, τόσο στο σκεπασμένο χώρο, όσο και στους εξωτερικούς τοίχους. Το καλοκαίρι του 1437 ο ζωγράφος Cristoforo Scrosato ανέλαβε να ζωγραφίσει στο εσωτερικό της Λότζιας τις εικόνες των αγίων επισκόπων της Μπρέσια, Apollonio και Filastro, δίπλα σε εκείνη του Αγίου Μάρκου. Αργότερα προστέθηκε μια σκηνή Ευαγγελισμού και το έμβλημα της πόλης.²⁰³ Με έκδηλη την τοπική υπερηφάνεια, ο δικηγόρος του Κοινού, Giovanni Antegnati δήλωνε τον Οκτώβριο του 1447 ότι η Μπρέσια είχε την πιο ωραία Λότζια σε ολόκληρο το βενετικό κράτος²⁰⁴. Πληροφορίες σχετικά με τον όροφο του κτιρίου απουσιάζουν, γνωρίζουμε όμως ότι είχε μια μεγάλη αίθουσα για τις ακροάσεις των βενετών ρεκτόρων και για τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου της πόλης. Η νέα Λότζια της Μπρέσια απέκτησε σύντομα μεγάλη πολιτική και συμβολική αξία, και επειδή λόγω μεγέθους δεν μπορούσε να καλύψει τις διοικητικές και γραφειοκρατικές ανάγκες της πόλης, σύντομα μετά την ολοκλήρωσή της ξεκίνησαν συζητήσεις σχετικά με την επέκτασή της, με προσθήκες νέων χώρων ή ακόμη και την κατεδάφισή της και την κατασκευή νέας. Οι μελετητές υποθέτουν ότι επρόκειτο για ένα υστερογοτθικό κτίριο, αντίστοιχο με ορισμένα που σώζονται ακόμη στην πόλη και κατασκευάστηκαν την ίδια περίπου περίοδο (πχ. Loggia malatestiana del broletto)²⁰⁵ (εικ. 19).

Ως προς τις χρήσεις της Λότζιας της Μπρέσια, πέρα από τις ακροάσεις και τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου, μια σειρά εγγράφων μας πληροφορεί ότι το 1436 στη

²⁰² Frati [et al.], οπ. παρ., τ.1, σελ. 38.

²⁰³ Στο ίδιο, σελ. 39 και σελ. 60-61 όπου δημοσιεύ νται τα έγγραφα που αναφέρονται στη διακόσμηση, στα ζωγραφιστά και ανάγλυφα οικόσημα. Τεκμηριώνεται επιπλέον ότι κάθε νέος ρέκτορας πρόσθετε το δικό του οικόσημο καθ' όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα.

²⁰⁴ Στο ίδιο, τ. 1., σελ. 40. Γενικά έχει ενδιαφέρον το πόσες πόλεις υπερηφανεύ νταν ότι εκείνες είχαν την πιο ωραία Λότζια στη βενετική επικράτεια, γεγονός που υποστηρίζει την άποψη ότι η Λότζια ήταν το κατεξοχήν κτίριο-σύ βολο της πόλης, της καλής διακυβέρνησης, της τοπικής υπερηφάνειας.

²⁰⁵ Στο ίδιο, τ. 1., σελ. 40.

Λότζια γίνονταν οι πλειστηριασμοί του φόρου της ξυλείας που έφτανε στην πόλη από το ποτάμι Naviglio. Το 1440, οι *Anziani* αποφάσισαν ότι κατά την τελετή αποχώρησης του Φραντσέσκο Σφόρτσα²⁰⁶ στη Λότζια θα του δινόταν το λάβαρο και το οικόσημο της πόλης (“*vexillum et targa*”), ότι εκεί θα ψελνόταν η θεία λειτουργία και τέλος κάποιος θα έβγαζε έναν επαινετικό λόγο “*cum caeteris solemnitatibus opportunis*”²⁰⁷. Οι ρέκτορες συναντούσαν τους πολίτες στην αίθουσα του ορόφου για τις επίσημες ακροάσεις, ενώ από μαρτυρία του το 1542 του τεχνίτη Battista Mirici, μαθαίνουμε ότι όταν ο ίδιος ήταν παιδί, πριν το 1492 και την έναρξη της ανέγερσης της νέας Λότζιας, είχε δει τους ρέκτορες της Μπρέσια «να κάθονται στην παλιά λοτζέτα που βρισκόταν στην πλατεία, όπου βρίσκεται σήμερα το νέο μέγαρο (η νέα Λότζια)»²⁰⁸.

Κατά τη δεκαετία του 1460, υπήρξαν απαγορεύσεις σε σχέση με το άπλωμα υφασμάτων στη Λότζια, καθώς και του παιγνιδιού της σβούρας (*trottola*) με σκοπό την καθαριότητα, την τάξη και την κοσμιότητα (*decoro*) της Λότζιας. Αντίστοιχες διατάξεις που αφορούσαν στην καθαριότητα και την πλακόστρωση πλατείας, αλλά και την καλύτερη λειτουργία και την αρμόζουσα εικόνα της Λότζιας συνεχίστηκαν και τις επόμενες δεκαετίες, ενώ σταδιακά ωριμάζε η ιδέα για ένα νέο κτίριο της διοίκησης²⁰⁹. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1470 ξεκίνησαν τα σχέδια, ενώ το 1489 αποφασίστηκε η μεταφορά στη Μπρέσια του μοντέλου του νέου palazzo civico της Βιτσέντζα όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από τον Tommaso Formenton.²¹⁰ Το 1484 μια πυρκαγιά κατά τους εορτασμούς για το τέλος του πολέμου της Φερράρας προκάλεσε μεγάλες καταστροφές καθιστώντας τη Λότζια της Μπρέσια επικίνδυνη με αποτέλεσμα να

---

²⁰⁶ Τότε ήταν ακόμη condottiere στην υπηρεσία της Βενετίας και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη λύση της πολιορκίας της Μπρέσια του προηγούμενου έτους από τις δυνάμεις του Φίλιππο Μαρία Βισκόντι.

²⁰⁷ Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο τέτοιου τύπου τελετές γίνονταν και στη Λότζια του Χάνδακα.

²⁰⁸ “*sentato soto alla lozetta vecchia che soleva esser sula piazza dove è lo palazzo novo al presente*”. Στο ίδιο, σελ. 62. Πρόκειται για μια μαρτυρία που θυμίζει έντονα τα λόγια του Μπουοντελμόντι για τη Λότζια II του Χάνδακα. Βλ. κεφάλαιο 1, σελ. 54.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 61.

²¹⁰ Ο Tommaso Formenton γεννήθηκε στη Βιτσέντζα γύρω στο 1428 σε οικογένεια μαραγκών και ακολούθησε το ίδιο επάγγελμα. Το 1467 ανέλαβε τη θέση του μηχανικού της Βιτσέντζας και την ίδια περίοδο πρέπει να άρχισε να ασχολείται με την ανακαίνιση του palazzo comunale της πόλης. Το 1473 επιβλέπει τις εργασίες για την ανύψωση της κολόνας με το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου στην πλατεία της πόλης. Το 1479 ξεκίνησαν οι εργασίες προσθήκης στους περιμετρικά του palazzo comunale, ενώ την επόμενη χρονιά εμφανίζεται εγγεγραμμένος στη συντεχνία των κτιστών/μουράρων. Οι εργασίες στο κοινοτικό μέγαρο διήρκησαν όλη τη δεκαετία του 1480. Το 1489 μετά από πρόσκληση του Συμβουλίου της Μπρέσια, παρουσίασε σχέδιο/μοντέλο για τη Λότζια της πόλης, όμως το έργο δεν προχώρησε και τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς ανακλήθηκε στη Βιτσέντζα όπου και πέθανε το 1492. Σχετικά με τη Basilica της Βιτσέντζα που ολοκληρώθηκε τελικά από τον Andrea Palladio, βλ. επόμενο κεφάλαιο. Για τον Φορμετόν, βλ. λήμμα του Lorenzo Finocchi Ghersi, στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 49, 1997, σελ. 44-45.

αποφασιστεί το κλείσιμό της με αλυσίδες. Κατεδαφίστηκε μεταξύ του 1491-1492 προκειμένου να γίνει χώρος για τη νέα Λότζια.

Και στο Ούντινε, το *palazzo del Comune* (μετέπειτα *loza Nova*), (εικ. 20) ήταν το πρώτο κτίριο που υπέστη σημαντικές μετατροπές μετά την προσάρτηση της πόλης, ενώ αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του ξεκίνησε η αναδιάρθρωση ολόκληρης της περιοχής και η δημιουργία της νέας πλατείας-πολιτικού κέντρου της πόλης. Εδώ, η έδρα του βενετού διοικητή της περιοχής (*Iuogotenente della patria del Friuli*) τοποθετήθηκε στο Castello, όπου βρισκόταν παλαιότερα η έδρα του πατριάρχη της Ακουιλίας. Το παλαιό μέγαρο του *Κοινού* σηματοδοτούσε το σημείο απ' όπου ξεκινούσε ο ανηφορικός δρόμος που οδηγού ε σ' αυτήν. Τον Ιανουάριο του 1441, ο Nicolò Savorgnano, από τις σημαντικότερες αριστοκρατικές οικογένειες της περιοχής που υποστήριζαν ένθερμα τη Βενετία, πρότεινε στο Συμβούλιο της πόλης την κατασκευή μιας νέας έδρας για την τοπική κυβέρνηση χρησιμοποιώντας παρόμοια λόγια με αυτά που έχουμε δει και αλλού, ότι δηλαδή, δεν είναι δυνατόν να λείπει από το Ούντινε ένα δημόσιο κτίριο αντίστοιχο με αυτά που είχαν οι άλλες πόλεις στην βενετική επικράτεια.²¹¹ Το αίτημα έγινε δεκτό παμψηφεί και μέσα στον επόμενο χρόνο ξεκίνησαν οι διαδικασίες κατασκευής της Λότζιας στην ίδια θέση που βρισκόταν η παλαιά έδρα του *Κοινού*²¹². Αποφασίστηκε να κληθεί “*unus doctus expertus murator et magister circha talia edificial costruenda*”, ξεκίνησαν προμήθειες οικοδομικών υλικών, έγιναν τα σχέδια για το νέο κτίριο και εκλέχθηκαν τέσσερις πολίτες μέλη του Συμβουλίου της πόλης, υπεύθυνοι για την επίβλεψη του έργου (1448). Το 1448 εγκρίθηκαν τα σχέδια του χρυσοχού Nicolò Lionello, μέλους του Συμβουλίου της πόλης και ξεκίνησαν άμεσα οι εργασίες. Από το 1455 το Συμβούλιο άρχισε συνεδριάζει εκεί, ωστόσο το έργο ολοκληρώθηκε το 1466, με την προσθήκη της γλυπτής και ζωγραφικής διακόσμησης, και του μαρμάρινου κιγκλιδώματος (*balaustre*). Πρόκειται για ένα υστερογοτθικό κτίριο με έντονη την επιρροή από το δουκικό μέγαρο της Βενετίας, ιδιαίτερα στη διχρωμία στις πρόσοψης, με το λευκό και ροζ μάρμαρο. Τα πολλαπλά οξυκόρυφα παράθυρα (*rolifora*) φέρουν πλούσια διακόσμηση, ενώ στη βορειοδυτική γωνία τοποθετήθηκε γλυπτή σύνθεση του Bartolomeo Bon με

---

²¹¹ «[...] sicut notorium est, civitates plures magnificis palaciis et aliis ornamentis clarissime elucescunt, ...et cum nostra comunitas Gloria et honore unius palacii careat[...]», το έγγραφο δημοσίευσε η Chiara Gini, “Un modello veneziano in terraferma: la loggia del Lionello a Udine, storia e documenti”, *Studi Veneziani*, N.S. XXXI (1996), σελ. 172.

²¹² Για το χρονικό της ανέγερσης της Λότζιας του Ούντινε (del Lionello), βλ. στο ίδιο, σελ. 155-176, και Battilotti, οπ. παρ., σελ. 12-17.

baldacchino και άγαλμα της Παναγίας. Ο λέοντας του Αγίου Μάρκου επαναλαμβάνεται παντού στη γλυπτή και στη ζωγραφική διακόσμηση, καθώς και στα βιτρό²¹³ που καλύπταν τα παράθυρα, μαζί με το έμβλημα της πόλης. Στο ισόγειο, αλλά και στην πρόσοψη τοποθετήθηκαν τα οικόσημα των luogotenenti (των ρεκτόρων του Φριούλι), αλλά και των «μεγάλων χορηγών». Όπως αναφέρει η Donata Battilotti, η διακόσμηση ήταν τέτοια ώστε «στο χώρο όπου ασκείτο η δημόσια διοίκηση, να υπενθυμίζεται συνεχώς και σε όλους, ποιος κατείχε την πραγματική εξουσία και ότι η σχετική αυτονομία της τοπικής κυβέρνησης ήταν μια ευγενική παραχώρηση εκ μέρους της Γαληνότατης Δημοκρατίας»²¹⁴. Μάλιστα το 1466 τοποθετήθηκε επιγραφή πάνω από την είσοδο της αίθουσας όπου συνεδρίαζαν οι *deputati ad Utilia*²¹⁵ που υπενθύμιζε στους Ουντινέζους την παραχώρηση της τοπικής διοίκησης εκ μέρους της Βενετίας.

*****

Ο κατάλογος με Λότζιες που κατασκευάστηκαν στις πόλεις που περιήλθαν στη βενετική επικράτεια κατά τον 15^ο αιώνα είναι μεγάλος και δεν υπάρχει λόγος να τις απαριθμήσουμε εδώ. Λίγες από αυτές σώζονται²¹⁶, άλλες σώζονται με σοβαρές μετατροπές²¹⁷, άλλες κατεδαφίστηκαν²¹⁸. Έχει ενδιαφέρον μάλιστα, ότι ένας αρκετά

---

²¹³ Έργο του Stefano di Mattia da Settecastelli από τη Βοημία, του 1455.

²¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 17.

²¹⁵ Το αντίστοιχο του consiglio rogatorum της Κρήτης.

²¹⁶ Μεταξύ 1462 και 1476 κατασκευάστηκε νέα Λότζια σε υστερογοτθικό ύψος στη Serravalle, (εικ. 21, 22) στο ίδιο σημείο που βρισκόταν το παλιό palazzo comunale του 14ου αιώνα. Γενικά, μέχρι και τη δεκαετία του 1480 οι Λότζιες που οικοδομήθηκαν στην επικράτεια της Βενετίας στην Τετραφέρμα ακολουθούσαν συνήθως ένα υστερογοτθικό στυλ.

²¹⁷ Στο Bassano del Grappa ξεκίνησε κατασκευή νέας Λότζιας (εικ. 23) ήδη από το 1405, έναν μόνο χρόνο αφότου πέρασε η πόλη στη βενετική επικράτεια, προκειμένου να στεγαστεί εκεί το τοπικό Συμβούλιο. Την δεκαετία του 1430 τοποθετήθηκε ρολόι στην πρόσοψη του κτιρίου. Σώζονται ζωγραφισμένα στους τοίχους τα οικόσημα των 120 πρώτων βενετών ρεκτόρων της πόλης. Η Λότζια διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες τη δεκαετία του 1580 από το Jacopo da Ponte (Bassano) (1515-1593) όμως καταστράφηκαν σε πυρκαγιά του 1682. Στο νότιο εξωτερικό τοίχο της Λότζιας σώζεται τοιχογραφία του πατέρα του Jacopo, Francesco Bassano il Vecchio, που εικονίζει τον Άγιο Χριστόφορο. Το κτίριο ανακαινίστηκε από τον Bartolomeo Ferracina το 1747. Σήμερα στεγάζει το Δημαρχείο της πόλης.

²¹⁸ Στο Monselice σύμφωνα με τον Sanudo, υπήρχαν το 1483 δύο λότζιες, μια μεγάλη και μία μικρή. Τη μεγάλη που βρισκόταν δίπλα στο palazzo pretorio την είχε κατασκευάσει ο ρέκτορας Giulio Bolano το 1470: "...sono do loze: una granda a piede del monte appresso lo palazzo dil Pretore et nuova; questa fece far et nel suo tempo fu costrutta di Julio Bolani del M.C.C.C.LXX, dove è tutti li Pretori et arme sue pinte, fu il primo Ermolao Lombardo, et è l'arma Sanuta, di Marino, padre dil padre nostro...or l'altra è appresso la porta va nel borgo, cioè passa l'aqua, chiamata di la piazza (Porta della Pescheria) ....". Όπως φαίνεται από την αναφορά του Σανούντο, οικόσημα ρεκτόρων και επιγραφές την κοσμούν. v. Marin Sanudo, *Itinerario di Marin Sanuto per la terraferma veneziana nell'anno MCCCCLXXXIII*, Rawdon Brown (επιμ.) Πάδοβα 1847, σελ. 33. Και στη Λότζια του Μονσελίτσε λάμβαναν χώρα οι δημόσιες συνεδριάσεις του Συμβουλίου προκειμένου να αποδοθεί η δικαιοσύνη, καθώς και οι δημόσιοι πλειστηριασμοί, επιπλέον εκεί δημοσιεύονταν οι αποφάσεις, διατάξεις και νέοι νόμοι που φώναζε ο

μεγάλος αριθμός από αυτές μετατράπηκαν κατά τον 19^ο και κυρίως τον 20^ο αιώνα σε Δημαρχεία, όπως και η Λότζια του Χάνδακα. Τα παραδείγματα από δημόσιες λότζιες πόλεων που περιήλθαν στη βενετική επικράτεια κατά τον 15^ο αιώνα καθιστούν σαφές ότι όλες τους κάλυπταν συγκεκριμένες ανάγκες που σχετίζονταν με την άσκηση της εξουσίας, στεγάζοντας θεσμούς της τοπικής και της κεντρικής διοίκησης. Η σύνδεσή τους αυτή με την εξουσία αποτυπωνόταν συμβολικά και στη διακόσμησή τους. Τα στοιχεία που σώζουν οι γραπτές πηγές σχετικά με Λότζιες που δεν υπάρχουν πια, μας πληροφορούν ότι η τοποθέτηση οικοσμήμων στις εσωτερικές ή και στις εξωτερικές επιφάνειες των κτιρίων ήταν ο συνηθέστερος τρόπος διακόσμησή τους. Η διακόσμηση με οικόσημα σχετίζεται βέβαια με την επίδειξη των συμβόλων της εξουσίας. Για την ακρίβεια, πρόκειται για την επίδειξη των συμβόλων εκείνων που κατείχαν την εξουσία, οι οποίοι δεν ήταν άλλοι από τους βενετούς αριστοκράτες, ενώ ορισμένες φορές και τοπικοί αριστοκράτες τοποθετούσαν τα οικόσημά τους στις Λότζιες εφόσον είχαν συμμετάσχει προσωπικά στη χρηματοδότησή του έργου²¹⁹.

Στην Κρήτη, όσον αφορά στους τρεις πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας, υπονοείται από τις μαρτυρίες μια ανάλογη με την Τερραφέρμα σημασία του κτιρίου, δεν έχουν εντοπιστεί ωστόσο εκείνες μαρτυρίες που να αποδεικνύουν τη χρήση της για άλλες ανάγκες της διοίκησης, πέρα από το ότι ήταν το σημαντικότερο σημείο στην πόλη απ' όπου ανακοινώνονταν οι αποφάσεις, οι διατάξεις και οι νέοι νόμοι του κράτους. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε ήδη, δεν σώζεται καμία πληροφορία σχετικά με την εικόνα της και τη διακόσμησή της, πέρα από την πληροφορία του Μπουοντελμόντι που αναφέρεται σε «επιβλητικό κτίριο». Γενικά, κατά τον 15^ο αιώνα, την περίοδο δηλαδή που έλαβε χώρα η βενετική κατάκτηση της Τερραφέρμα, την ίδια περίοδο που παγιώθηκε η εικόνα της βενετσιάνικης πόλης στη βόρεια Ιταλία, οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με νέες πολεοδομικές παρεμβάσεις από την πρωτεύουσα της κρητικής αποικίας είναι λιγοστές²²⁰.

δημόσιος κήρυκας, ενώ εκεί λάμβαναν χώρα και διάφορες δημόσιες τελετές. Εκεί βρισκόταν επίσης και μια πέτρα (σώζεται ακόμα) προερχόμενη από τον αρχαίο ναό του Αμμωνα Δία και η οποία λειτουργούσε ως berlina. Αυτό που έχει ενδιαφέρον και μας θυμίζει την περίπτωση της Λότζιας του Χάνδακα είναι ότι η Λότζια κατεδαφίστηκε στα μέσα 19^{ου} αιώνα και στη θέση της οικοδομήθηκε το κτίριο που στεγάζει το Δημαρχείο του Μονσελίτσε. Celso Carturan, *Storia di Monselice*, 1949, σελ. 359-360.

Δακτυλογραφημένη διατριβή δημοσιευμένη στο διαδίκτυο:

http://www.provincia.padova.it/comuni/monselice/locale/storia_carturan.htm

²¹⁹ Ενώ γενικά απαγορευόταν στους βενετούς αξιωματούχους να τοποθετούν τα οικόσημά τους στις πόλεις που υπηρετούσαν φαίνεται ότι οι δημόσιες λότζιες αποτελούσαν εξαίρεση.

²²⁰ Κατά το δεύτερο μισό 15^{ου} αιώνα γίνονταν διάφορα έργα που αφορούσαν στη συντήρηση και βελτίωση των τειχών, των λιμανιών και των νεωρίων του νησιού. Δεν σώζονται ωστόσο πληροφορίες για επεμβάσεις το κέντρο της πόλης, πέρα από σκόρπιες πληροφορίες για επισκευές διαφόρων κτιρίων.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των πληροφοριών που σώζονται από το 16^ο και 17^ο αιώνα σχετικά με τις κρητικές Λότζιες, θα πρέπει να γίνει μια συνοπτική αναφορά στις πολεοδομικές εξελίξεις στη βενετική επικράτεια κατά τα τέλη του 15^{ου} και το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα καθώς συνδέονται άμεσα με τις εξελίξεις στην κρητική αποικία.

Βλ. σκόρπιες πληροφορίες στη διατριβή της Georgoroulou, *The Meaning...*, όπ. παρ. σχετικά με διάφορες επισκευές. Για τα τείχη του Χάνδακα κατά τον 15^ο αιώνα βλ. Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη...*, οπ. παρ., σελ. 9 -10. Βλ. και Gerola, I2, σελ. 307-308.

3. Πολεοδομικές εξελίξεις στην Τερραφέρμα στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα.

Η συνθήκη του Lodi που υπογράφηκε μεταξύ του δούκα του Μιλάνου, Φραντσέσκο Σφόρτσα και της Βενετίας το 1454 και τερμάτισε τις εχθροπραξίες μεταξύ τους στη Λομβαρδία ήταν εν μέρει αποτέλεσμα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης, που τρομοκράτησε τη Βενετία, καθώς ο οθωμανικός στρατός απειλούσε πλέον ανοικτά τις κτήσεις της στην Ανατολή²²¹. Με την παύση των εχθροπραξιών στην Τερραφέρμα η Βενετία μπορούσε να προετοιμαστεί για την περίπτωση που θα δεχόταν επίθεση από τους Οθωμανούς²²². Κατά το σχετικά ήρεμο διάστημα που ακολούθησε, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για οικονομική και δημογραφική ανάκαμψη στις πόλεις της Τερραφέρμα. Ήταν ακριβώς αυτή η περίοδος που η Βενετία εδραίωσε την κυριαρχία της στο Stato da Terra.

Μετά τη συνθήκη ειρήνης του Lodi (1454) και ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο της Ferrara (1482-4) σχεδιάστηκαν και ξεκίνησαν να οικοδομούνται πολλές νέες λότζιες στην Τερραφέρμα, ακόμη και σε πόλεις που είχαν ήδη κατασκευάσει δημόσια λότζια κατά το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα, όπως η Μπρέσια και η Πάδοβα. Οι περισσότερες από αυτές τις νέες λότζιες ολοκληρώθηκαν πολύ αργότερα, μόλις στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, καθώς λόγω της κρίσης του Cambrai στις αρχές του αιώνα διακόπηκαν πολλά από τα έργα για μεγάλο διάστημα. Στην ουσία ήταν αυτά ακριβώς τα χρόνια, οι τελευταίες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 16^{ου} που οι πόλεις στην Τερραφέρμα απέκτησαν την οριστική τους μορφή²²³.

Όπως έχει σημειωθεί ήδη, στην Τερραφέρμα τις αποφάσεις για οικοδόμηση κτιρίων όπως οι δημόσιες λότζιες, τις έπαιρναν τα ίδια τα τοπικά Συμβούλια. Η έγκριση από τη Βενετία ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να ξεκινήσουν οι εργασίες, ενώ τα Συμβούλια όφειλαν να εξασφαλίσουν τα χρήματα και να προχωρήσουν στην

---

²²¹ Βλ. Lane, *οπ. παρ.*, σελ. 337-341. Βλ. και Michael E. Mallet, “Venezia e la politica italiana: 1454-1530”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, ειδικά σελ. 245-276.

²²² Όπως είναι γνωστό, εννιά χρόνια αργότερα ξεκίνησε ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479). Η Βενετία έχασε αρκετές από τις κτήσεις της στο Αιγαίο με κυριότερη την Εύοια, που αντισταθμίστηκαν όμως με τη σημαντικότερη απόκτηση της Κύπρου (1489).

²²³ Βλ. ενδεικτικά, Calabi, “La ‘platea...”, *οπ. παρ.*, σελ. 21-27· Visioli, *οπ. παρ.*, σελ. 174-182· Porfygiou, *οπ. παρ.*, σελ. 199-210· Moretti, *οπ. παρ.*, σελ. 231-234· Elena Svalduz, “Treviso: XV-XVII secolo. Gli edifici pubblici e il mercato tra eredità e rinnovo”, στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 305-313.

παραγγελία, την εκλογή επιβλεπόντων, την επιλογή των σχεδίων, των μαστόρων, κλπ²²⁴. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που η ολοκλήρωση των έργων συνήθως διαρκούσε δεκαετίες, διότι πέρα από τις διακοπές λόγω των πολέμων, το πιο συνηθισμένο πρόβλημα ήταν η έλλειψη χρημάτων, καθώς και η ύπαρξη διχογνωμιών για διάφορα θέματα, όπως η ακριβής θέση του κτιρίου ή μετατροπές στα σχέδια. Βέβαια, όπως θα φανεί στη συνέχεια, το ίδιο συνέβαινε και όταν εμπλεκόταν η ίδια η Βενετία στα έργα.

Έχει ενδιαφέρον να δει κανείς πώς σε αυτή τη διαδικασία *ανανέωσης* της εικόνας των πόλεων της Τερραφέρμα χρησιμοποιήθηκε η *all'antica* τεχνοτροπία, εκείνη η τεχνοτροπία δηλαδή που αναφερόταν στην αρχαιότητα, μιμείτο και ανέπτυξε τις μορφές της, υιοθετούσε το ύφος της²²⁵. Οι ανώτερες τάξεις της Τερραφέρμα οικειοποιήθηκαν το νέο αρχιτεκτονικό ιδίωμα του κλασικισμού, το περιέβαλαν με δικά τους νοήματα και συμβολισμούς και το χρησιμοποίησαν προκειμένου να «τονώσουν» την τοπική τους ταυτότητα σε σχέση με την κυρίαρχη Βενετία²²⁶.

Από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα και στο εξής τα περισσότερα δημόσια έργα που γίνονταν στην Τερραφέρμα είχαν αναφορές στην τέχνη της αρχαιότητας. Οι περισσότερες πόλεις μάλιστα, στα πλαίσια του ανταγωνισμού²²⁷ τους με τη Βενετία άρχισαν να τονίζουν το ρωμαϊκό τους παρελθόν σε κάθε ευκαιρία και μάλιστα σε αντιδιαστολή με τη Γαληνότατη η οποία δεν μπορούσε να καυχηθεί για μια

---

²²⁴ Η βενετική Γερουσία δεν ενέκρινε τα σχέδια για την οικοδόμηση νέων κτιρίων όταν θεωρούς θα αφαιρούς χρήματα από τα έργα των οχυρώσεων και της άμυνας, τα οποία ήταν και το κυρίως ενδιαφέρον της. Στο Μπέργκαμο για παράδειγμα, τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, το τοπικό Συμβούλιο έδειξε έντονο ενδιαφέρον για έργα που θα βελτιώναν τη δημόσια εικόνα της (*decoro urbano*) και θα γίνονταν στο πλαίσιο της δημόσιας ωφέλειας (*pubblica utilità*). Κατασκεύασαν κρήνες, μετέφεραν τα σφαγεία σε ειδική ζώνη, ενώ το 1486 αποφάσισαν να οικοδομήσουν έναν νέο πυργορολογιού στη γωνία της δημόσιας Λότζιας. Η βενετική Γερουσία δεν ενέκρινε τα σχέδια με τη δικαιολογία ότι αυτό θα αφαιρούς χρήματα από τα έργα των οχυρώσεων. Τα δύο τρίτα των χρημάτων για τις οχυρώσεις τα έδινε το Μπέργκαμο και μόνο το ένα τρίτο ερχόταν από την Βενετία. Τους διαμήνυσε ότι μόνο εφόσον εγγυώταν τα χρήματα για τις οχυρώσεις θα λάμβαναν την έγκριση. Visioli, οπ. παρ., σελ. 173-174.

²²⁵ Η βιβλιογραφία σχετικά με την αναγεννησιακή αρχιτεκτονική είναι τεράστια. Εδώ μας ενδιαφέρει όχι το πώς προέκυψε, ούτε πώς οι πρωτεργάτες Αλμπέρτι, Μπραμάντε κλπ. έθεσαν τις βάσεις της και πώς διαδόθηκε σταδιακά σε ολόκληρη την Ιταλία, αλλά ο ρόλος που έπαιξε στην ενοποίηση του αστικού τοπίου των κτήσεων της Βενετίας.

²²⁶ Βλ. ενδεικτικά, Davidson, οπ. παρ., σελ. 211-214. Δεν είναι εύκολο να γενικεύς κανείς, καθώς σε κάθε πόλη οι συνθήκες διέφεραν, ο τρόπος όμως που χρησιμοποιήθηκε η *all'antica* αρχιτεκτονική από τις τοπικές ελίτ, ιδιαίτερα τα χρόνια που η Βενετία δεν παρέμβαινε ακόμη πολύ δυναμικά στην πολεοδομία και στην αρχιτεκτονική των υποτελών πόλεων, φαίνεται ότι είχε ως έναν από τους στόχους της την διεκδίκηση της τοπικής ταυτότητας.

²²⁷ Προφανώς όταν λέμε ότι οι πόλεις μπήκαν σε ανταγωνισμό μιλάμε για την άρχουσα τάξη των πόλεων που συμμετείχε στα τοπικά Συμβούλια και είχε χάσει μεγάλο μέρος της εξουσίας της από τους Βενετούς

αντίστοιχη ιστορία²²⁸. Πέρα δηλαδή από την χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων στις πλατείες, ήταν και η αρχιτεκτονική γλώσσα του *all'antica* που τελικά ενοποίησε τις πόλεις της Τεραφέρμα, οι οποίες σε ανταγωνισμό μεταξύ τους και με την ίδια τη Μητρόπολη προσπαθούσαν να δείξουν πιο ενημερωμένες ως προς τους νέους συρμούς στην αρχιτεκτονική.

Οι Λότζιες ήταν συνήθως τα πρώτα κτίρια που οικοδομήθηκαν σύμφωνα με την τεχνοτροπία της *all'antica* αρχιτεκτονικής στις πόλεις της Τεραφέρμα. Αυτό βέβαια δεν ήταν τυχαίο· έχει άμεση σχέση με τη σημασία που οι Λότζιες είχαν αποκτήσει ως δημόσια κτίρια. Όπως φάνηκε από την παραπάνω συζήτηση, ο εμβληματικός τους χαρακτήρας, σχετιζόταν τόσο με το κύρος των παραγγελιοδοτών, των τοπικών αριστοκρατιών δηλαδή που απάρτιζαν τα τοπικά Συμβούλια, όσο και με την εξύμνηση του κράτους της Βενετίας. Άλλωστε, από τις σημαντικότερες λειτουργίες της αρχιτεκτονικής και της διακόσμησης των κτιρίων που στέγαζαν θεσμούς της διοίκησης ήταν ακριβώς η εξύμνηση αυτών των θεσμών. Επιπλέον, καθώς στις Λότζιες λάμβαναν χώρα πολλές κρατικές τελετές, είχαν ως κτίρια αποκτήσει έναν «θεατρικό» χαρακτήρα, με την έννοια του θεατρικού σκηνικού, ο οποίος πρέπει να ληφθεί υπόψη όταν ερμηνεύουμε την αρχιτεκτονική και τη διακόσμησή τους. Η *all'antica* αρχιτεκτονική εξ αρχής περιβλήθηκε με αξίες που σχετιζόνταν με το κύρος, την ισχύ, την καλλιέργεια, αλλά και το τελετουργικό του κράτους στο δημόσιο χώρο, όπως αποδεικνύει άλλωστε και η χρήση της στις προσωρινές κατασκευές με θριαμβικές ασπίδες και επίδειξη τροπαίων. Όπως έχει υπογραμμίσει ο Manfredo Tafuri, από τα τέλη του 15^ο αιώνα, υπήρχε η τάση στη Βενετία, οι *all'antica* μορφές να χρησιμοποιούνται κυρίως σε χώρους όπου ενδυναμώνονταν η έννοια του *res publica*, στα κρατικά και εκκλησιαστικά κτίρια δηλαδή, και όχι τόσο στα ιδιωτικά μέγαρα.²²⁹

---

²²⁸ Στο ίδιο, σελ. 211. Σχετικά με την κατασκευή από τη Βενετία του δικού της ρωμαϊκού· αρελθόντος, βλ. André Jean-Marc Loechel, “Le rappresentazioni della comunità”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, ειδικά σελ. 670-702. Βλ. Και Patricia Fortini Brown, *Venice and Antiquity: The Venetian Sense of the Past*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1996, σελ. 6-31, 103-115, 145-179, 231-262.

²²⁹ Manfredo Tafuri, *Venice and the Renaissance*, The MIT Press, Cambridge, Λονδίνο 1995, (μετάφραση από τα ιταλικά Jessica Levine), (1^η έκδοση: *Venezia e il Rinascimento*, Giulio Einaudi editore s.p.a., Τορίνο 1985). σελ. 33. Όπως είναι γνωστό, το πρώτο αναγεννησιακό έργο στην Βενετία ήταν η Πύλη του Μεγάλου Νεωρίου (εικ. 24) που κατασκευάστηκε το 1460 ως θριαμβικό τόξο με πρότυπο την αψίδα των Σεργίων στην Ρώμη. Τα αναγεννησιακά στοιχεία είναι εμφανή και στην ανακαίνιση της ανατολικής πτέρυγας, της εσωτερικής αυλής και της σκάλας των Γιγάντων του Palazzo Ducale μετά τη φωτιά του 1483 (εικ. 113), στον πυλώνα του ρολογιού (Mauro Codussi, 1496-9), στη Scuola Grande di San Marco (ξεκίνησε η ανακατασκευή μετά τη φωτιά του 1485 από τον Pietro Lombardo και ολοκληρώθηκε από τον Mauro Codussi μεταξύ 1490-1495). All'antica αρχιτεκτονική

Η Λότζια της Βερόνας²³⁰ (εικ. 25) είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση, τόσο για τη διαδικασία της παραγγελίας και της οικοδόμησης του κτιρίου, όσο και για τον τρόπο που *all'antica* στοιχεία ενσωματώθηκαν σ' αυτό. Όπως υποστηρίζει η Ελένη Πορφυρίου, κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, το πνεύμα της ουμανιστικής αναγέννησης και της «ανανέωσης της πόλης» (*renovatio Urbis*) στην Βερόνα απέκτησε έναν συγκεκριμένο στόχο: την κατασκευή μιας τοπικής ταυτότητας και μιας κοινοτικής υπερηφάνειας και αξιοπρέπειας σε σχέση με τη Βενετία²³¹.

Το 1452, το Συμβούλιο της πόλης απηύθυνε αίτημα προς τη Βενετία προκειμένου να τους παραχωρηθεί κτίριο που ανήκε στη Γαληνότατη, με σκοπό την κατασκευή κατάλληλου χώρου για τη στέγαση των συνεδριάσεων του Συμβουλίου.²³² Προσφέρονταν να προχωρήσουν στις απαραίτητες εργασίες με δικά τους έξοδα, ενώ αιτήθηκαν επιπλέον να τους επιτρέψει η Βενετία την επιβολή διαφόρων προστίμων προκειμένου να μαζέψουν τα απαιτούμενα χρήματα για να προχωρήσουν στην κατασκευή τριών δημόσιων έργων²³³. Δεν υπήρξε καμία απάντηση από τη Βενετία και δεκαέξι χρόνια αργότερα, στις 20 Νοεμβρίου 1468, το Συμβούλιο επανέλαβε το αίτημα, περιορίζοντάς το ωστόσο στην παραχώρηση του παλαιού παλάτσο για να οικοδομηθεί στη θέση του η νέα Λότζια. Πάλι δεν υπήρξε απάντηση και τον Αύγουστο του 1576, επαναλήφθηκε το αίτημα στη Γερουσία, παρουσία των ρεκτόρων αυτή τη φορά, προκειμένου να υποστηρίξουν την τοπική κυβέρνηση της Βερόνας και να διευκολύνουν τη λήψη της απόφασης της παραχώρησης του κτιρίου εκ μέρους την βενετικής διοίκησης. Όπως τόνισαν, με έξοδα του *Κοινού* της Βερόνας θα κατασκεύαζαν *una bellissima loggia con colonne marmoree, che avrebbero sostenuto sul davanti una sala per le riunioni consigliari*. Στις 20 Σεπτεμβρίου 1476 ήρθε επιτέλους η θετική απάντηση του δόγη Andrea Vendramin, προς τους δύο ρέκτορες

χρησιμοποιήθηκε και στις εκκλησίες San Michele in Isola (από 1468), San Giobbe (από 1470), Santa Maria dei Miracoli (1481-9), Santa Maria Formosa (από 1492), San Giovanni Crisostomo (από 1497).

²³⁰ Για το χρονικό οικοδόμησης της Λότζιας της Βερόνας, βλ. Raffaello Brenzoni, "La Loggia del Consiglio Veronese nel suo quadro documentario", *Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 1957-8, τ. CXVI, σελ. 265-307.

²³¹ Πορφυρίου, οπ. παρ., σελ. 191.

²³² Το κτίριο που ζητούσαν βρισκόταν δίπλα στην κατοικία του podestà, στην «*plathea dominationis*», στο ισόγειο του οποίου λειτουργούσε η Cancelleria και τα Συμβούλια, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται η απαραίτητη μυστικότητα, όπως υποστήριζαν.

²³³ 1) Την κατασκευή μιας σκάλας στο παλάτσο του *Κοινού* κι ενός διαδρόμου, με θόλους και κίονες που θα λειτουργούσε ως "*rengeria*" *Domini Potestatis et sue curie*, και θα οδηγούσε στο *ufficio del registro*. 2) Την ανύψωση της του πύργου του ρολογιού του ίδιου παλάτσο με μία "*pulchra et honorabili pigna sive capello*". 3) Την κατασκευή μιας έδρας για το Συμβούλιο της πόλης στο παλάτσο δίπλα στο πηγάδι της πλατείας della *Dominazione*, το οποίο θα ενωνόταν με το παλάτσο του podestà με μια "*pulchra et honorabili scala*". Brenzoni, οπ. παρ., σελ. 267.

της Βερόνας, *podestà* και *capitano*, της παραχώρησης του παλαιού κτιρίου προκειμένου να οικοδομηθεί στη θέση του η έδρα του Συμβουλίου της Βερόνας «*cum portico seu lodia magnifica*»²³⁴. Τελικά το έργο ξεκίνησε μόλις το 1482 και προχώρησε με πολλές οικονομικές δυσκολίες, αλλά και συζητήσεις σχετικά με τη θέση του κτιρίου, τον προσανατολισμό, τις αναλογίες του, τη διακόσμηση, έγιναν πολλές τροποποιήσεις στο αρχικό σχέδιο²³⁵, ενώ θεσπίστηκαν νέοι φόροι προκειμένου να χρηματοδοτηθεί. Από το 1490 ξεκίνησε η ζωγραφική διακόσμηση του κτιρίου, ενώ το 1493 τοποθετήθηκαν αγάλματα και ανάγλυφα στο εξωτερικό του, το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου, τα σύμβολα της πόλης και ο προστάτης της Άγιος Ζήνων. Στις πλαϊνές πλευρές του κτιρίου τοποθετήθηκαν τα οικοδόμημα των βενετών ρεκτόρων. (εικ. 26)

Έχει σημασία να τονίσουμε ότι η Λότζια που ολοκληρώθηκε το 1493 ήταν το πρώτο κτίριο στην Βερόνα που έγινε σύμφωνα με την *all'antica* τεχνοτροπία. Μάλιστα η παράδοση απέδιδε το κτίριο στον Fra Giocondo²³⁶, μια απόδοση που όμως δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές. Παρά τις προσπάθειες να βρεθεί ο αρχιτέκτονας του κτιρίου, φαίνεται ότι η Λότζια του Συμβουλίου της Βερόνας και όπως θα δούμε στη συνέχεια και της Πάδοβας, ήταν έργα κατά κάποιο τρόπο «συλλογικά», με την έννοια ότι δεν υπήρχε ένας και μοναδικός υπεύθυνος αρχιτέκτονας που έκανε τα σχέδια και επέβλεψε το έργο²³⁷. Από τις πηγές είναι γνωστά τα ονόματα λιθοξόνων, οικοδόμων, ξυλουργών, σιδεράδων, γλυπτών, ζωγράφων που πήραν μέρος στην κατασκευή, όχι όμως του αρχιτέκτονα. Σύμφωνα με τον Brenzoni, αυτός είναι ο λόγος που το έργο

---

²³⁴ Το αίτημα συνοδευόταν από σχέδιο του έργου, το οποίο έπρεπε να εγκριθεί από τη βενετική Γερουσία. (“*inspecto presenti designo et pictura ipsius loci*”).

²³⁵ Για παράδειγμα, τον Μάιο του 1488, προκειμένου να μειωθούν τα έξοδα, αποφασίστηκε να γίνει η ζωφόρος (*frigio*) «άσπρη και απλή» χωρίς τη γλυπτή διακόσμηση που προέβλεπε το αρχικό σχέδιο. Στο ίδιο, σελ. 272.

²³⁶ Το ότι πολλές γνωστές Λότζιες έχουν αποδοθεί κατά καιρούς σε διάσημους αρχιτέκτονες είναι ένα ενδιαφέρον ζήτημα που έχει να κάνει με τον παραδειγματικό χαρακτήρα των εν λόγω κτιρίων και στο οποίο θα επανέλθουμε σε άλλο κεφάλαιο. Όχι μόνο η Λότζια της Βερόνας, αλλά και της Πάδοβας, της Μπρέσια, της Ceneda, του Feltre, του Zadar, του Χάνδακα, του Ρεθύ νου έχουν αποδοθεί, και σε ορισμένες περιπτώσεις η προφορική παράδοση τις αποδίδει ακόμη, στους Fra Giocondo, Falconetto, Bramante, Sansovino, Palladio, Sanmicheli.

²³⁷ Το 1476 εκλέχθηκαν τρεις ευγενείς μέλη του Συμβουλίου της πόλης (*sovrastanti* ή *fabricatores*) που θα επέβλεπαν όχι μόνο το ίδιο το έργο, αλλά και τις πλειοδοσίες για την ανάληψη των εργασιών, τις πληρωμές, τα υλικά κλπ. Ένας από τους τρεις νέους υπευθύνους που εκλέχθηκαν το 1482 ήταν ο ουμανιστής με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα αρχιτεκτονικά έργα Daniele Banda, ο οποίος όπως φαίνεται είχε μελετήσει τον Βιτρούϊο. Ένα ποίημα στα λατινικά του ανιψιού του Andrea, στάθηκε η αφορμή να αποδοθεί στον Ντανιέλε Μπάντα, ο σχεδιασμός της Λότζιας της Βερόνας. Ωστόσο, όπως καταλήγει Brenzoni που μελέτησε σωζόμενα έγγραφα που σχετίζονται με το έργο, ο ρόλος του Μπάντα στην οικοδόμηση της Λότζιας της Βερόνας, παρά το μεγάλο ενδιαφέρον του για την αρχιτεκτονική και την πιθανή εξοικείωσή του με το θέμα λόγω των επανέσεων της οικογένειάς, περιοριζόταν στα διοικητικά, τις πλειοδοσίες, την επίβλεψη εργασιών και σε συμβουλές για διάφορα τεχνικά θέματα. Brenzoni, *οπ. παρ.*, σελ. 280-287.

είναι εντελώς πρωτότυπο και μοναδικό στο είδος του, καθώς συνδυάζει τοσκανικές δομές, με λομβαρδικές και βενετικές διακοσμητικές μορφές (π.χ. ζωγραφισμένη εξωτερική επιφάνεια), με κλασικιστικά στοιχεία²³⁸.

Η περίπτωση της Λότζιας της Πάδοβας (εικ. 27) είναι επίσης χαρακτηριστική ως προς τον τρόπο που το αρχιτεκτονικό ιδίωμα του *all'antica* υιοθετήθηκε από το Συμβούλιο της πόλης κατά την οικοδόμηση της νέας του έδρας, προκειμένου να δώσει κύρος στο θεσμό και στους αριστοκράτες συμμετέχοντες σ' αυτόν. Ταυτόχρονα φωτίζει το θέμα των καθυστερήσεων, των μετατροπών των σχεδίων, της εμπλοκής πολλών επιβλεπόντων στο έργο, των οικονομικών δυσκολιών, της έλλειψης αρχιτέκτονα.

Το 1491 λόγω σοβαρών δομικών προβλημάτων, το Συμβούλιο της Πάδοβας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει οριστικά το κτίριο όπου συνεδρίαζε και μέσα στα επόμενα τέσσερα χρόνια αποφασίστηκε η κατασκευή νέας Λότζιας²³⁹. Η Λότζια του Συμβουλίου της Βερόνας είχε μόλις ολοκληρωθεί. Το 1496 το Συμβούλιο παράγγειλε σχέδια για το νέο κτίριο στους δύο πιο γνωστούς μηχανικούς της πόλης, όμως τελικά εγκρίθηκε ένα τρίτο σχέδιο που πρότεινε ο Annibale Maggi da Bassano²⁴⁰. Το γεγονός ότι ο Μάτζι, καθώς και άλλα μέλη της οικογένειάς του, ανήκαν σε ένα ευρύτερο ουμανιστικό περιβάλλον που έδειχνε ζωηρό ενδιαφέρον για θέματα σχετιζόμενα με την αρχαιότητα και της σχέσης της με τη δημόσια εικόνα της πόλης και του κράτους, οδήγησε κάποιους μελετητές να θεωρήσουν ότι εκείνος σχεδίασε το κτίριο²⁴¹. Οι νεότερες έρευνες ωστόσο δείχνουν ότι ο Μάτζι δεν είχε κάποια ιδιαίτερη σχέση με την αρχιτεκτονική και ότι κατά πάσα πιθανότητα, ωθούμενος και από την επιθυμία για αύξηση του προσωπικού και οικογενειακού γοήτρου, ζήτησε από κάποιον τεχνίτη να φτιάξει ένα μοντέλο εμπνεόμενο από την αρχαιότητα και σύμφωνο με τις αρχές της «νέας, σύγχρονης» αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής²⁴². Το αρχικό σχέδιο

²³⁸ Στο ίδιο, σελ. 301.

²³⁹ Για το χρονικό της κατασκευής της Λότζιας του Συμβουλίου της Πάδοβας, βλ. Marco Maffei, "II. La Loggia del Consiglio di Padova. La ricostruzione della sede del Consiglio della Comunità (1491-1535)", *Bollettino del Museo Civico di Padova*, LXXXIII, 1994, σελ. 65-115.

²⁴⁰ Παρόλο που δεν ανήκε στις παλιές αριστοκρατικές οικογένειες της Πάδοβας, καταγόταν από οικογένεια με εξαιρετικά στενούς δεσμούς με τη Βενετία, ενώ πολλά μέλη της ήταν δικαστικοί και κατείχαν σημαντικές θέσεις στην τοπική κυβέρνηση. Ο ίδιος ο Ανίμπαλε ήταν για περίπου σαράντα χρόνια μέλος του Συμβουλίου της Πάδοβας, πριν οριστεί υπεύθυνος του έργου το 1494 (*Soprastante della fabbrica*) και παρουσιάσει το σχέδιο για τη Λότζια, το 1596, σε ηλικία περίπου 70 ετών. Στο ίδιο, σελ. 72-80.

²⁴¹ Βλ. για παράδειγμα Giacomo Rusconi, "La Loggia del Consiglio di Padova", *Padova*, n.4, anno IX, 1935, σελ. 6, και Enzo Bandelloni, *La Loggia del Consiglio in Padova*, Università degli Studi di Padova, Istituto di Architettura della Facoltà della Ingegneria, Πάδοβα 1964, σελ. 2-9.

²⁴² Maffei, *οπ. παρ.*, σελ. 80.

ακολουθήθηκε μέχρι το θάνατο του Μάτζι το 1504, οπότε ξεκίνησε μια σειρά μετατροπών. Έγιναν αλλαγές στο σχέδιο του ορόφου, ενώ παράλληλα κλήθηκαν τρεις πρωτομάστορες (proti) από τη Βενετία²⁴³. Οι εργασίες σταμάτησαν το 1509²⁴⁴, ξανάρχισαν το 1517, σταμάτησαν ξανά μεταξύ 1519-1523 και τελικά το έργο ολοκληρώθηκε το 1536. Το τελικό σχέδιο της Λότζιας του Συμβουλίου της Πάδοβας έχει αποδοθεί τόσο στον Φαλκονέτο, καθώς ο ίδιος απασχολήθηκε για κάποιους μήνες στο έργο, όσο και στον Φρα Τζιοκόντο, αλλά όπως και στην περίπτωση της Βερόνας οι πηγές δεν επιβεβαιώνουν σε καμία περίπτωση το σχεδιασμό του κτιρίου εκ μέρους τους²⁴⁵. Κι εδώ όπως και στην Βερόνα, σώζονται τα ονόματα πολλών από τους μάστορες που εργάστηκαν στο εργοτάξιο και μάλιστα προκύπτει μια αυτονομία μεταξύ τους, όμως λείπει ο ένας και μοναδικός υπεύθυνος: σύμφωνα με τον Μαφεί, πρόκειται για «μια αρχιτεκτονική χωρίς αρχιτέκτονα»²⁴⁶. Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι το αρχικό σχέδιο δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα λεπτομερές και ότι στα τριάντα και πλέον χρόνια που πήρε η ολοκλήρωση του έργου άλλαζαν συνεχώς οι διακοσμητικές λεπτομέρειες από τους ίδιους τους τεχνίτες, πολλοί εκ των οποίων έρχονταν από τη Βενετία, καθιστώντας τες πιο «σύγχρονες» και σύμφωνες με τις νέες τάσεις.²⁴⁷

Οι αριστοκράτες συμμετέχοντες στο τοπικό Συμβούλιο της Πάδοβας ήθελαν να οικοδομήσουν ένα κτίριο στο ύψος του πολιτικού-πολιτιστικού ρόλου που αισθάνονταν ότι είχε η πόλη τους. Η συνείδηση αυτού του ρόλου διατυπώθηκε πολλές φορές: όταν εγκρίθηκε το έργο «*constructione dicti operis ad [...] ornamentum et commodum huius magnifice Comunitatis*», και κυρίως όταν ξανάνοιξε το εργοτάξιο το 1517, με την αναφορά στη μοναδικότητα του οικοδομήματος σε ιταλικό μάλιστα πλαίσιο “*corpus Lodie platee Dominationi nobile ac rarum in Italia simile*”²⁴⁸. Το έργο θα έφερνε αιώνιο κύρος (*aeternitatis memoriam in aevum*), όχι μόνο στο Κοινό, αλλά και στις αριστοκρατικές οικογένειες της πόλης, μέλη των οποίων εκλέγονταν επιβλέποντες (soprastanti) του έργου. Παρά ταύτα, ο τρόπος που έγινε το έργο, δείχνει

---

²⁴³ Την ίδια περίοδο έγιναν συμβόλαια για παραλαβές πέτρας, ξυλείας και μολύβου που σημαίνει ότι το έργο προχωρούσε.

²⁴⁴ Παρόλο που μετά το Καμπρέ η Πάδοβα έμεινε μόνο ένα μήνα κατειλημμένη από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, εξαιτίας των έντονων αντιβενετικών αισθημάτων στην πόλη, το Συμβούλιο της καταργήθηκε και επανασυστάθηκε μόλις το 1517 και ακόμη και τότε υπό τον πλήρη έλεγχο του Συμβουλίου των Δέκα της Βενετίας. Έκτοτε, οι αποφάσεις για τη Λότζια παίρνονταν αποκλειστικά από τους βενετούς αξιωματούχους με τη στήριξη και την συνεργασία των «αποδεδειγμένα» φιλοβενετσιάνων αριστοκρατών.

²⁴⁵ Maffei, “II. La Loggia...”, οπ. παρ., σελ. 102-103.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 105.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 106.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 114.

ότι τους παραγγελιοδότες δεν τους απασχολούσε τόσο η ενότητα ή η συνοχή του σχεδίου, αλλά αρκούσε η εισαγωγή στο κτίριο κάποιων διακοσμητικών καινοτομιών και *all'antica* στοιχείων, ακόμη και αν αυτά δεν ταίριαζαν μεταξύ τους, προκειμένου να προσδώσουν στο οικοδόμημα ένα σύγχρονο χαρακτήρα και το κύρος που εμπεριείχε η “γλώσσα των αρχαίων”²⁴⁹.

Οι Λότζιες της Πάδοβας και της Βερόνας είναι πολύ σημαντικές στο βαθμό που συνιστούν τα πιο συχνά επαναλαμβανόμενα πρότυπα για λότζιες που κατασκευάστηκαν στα μικρότερα κέντρα της ηπειρωτικής επικράτειας της Βενετίας στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα²⁵⁰. Αντίθετα, η ίδια η Μητρόπολη δύσκολα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράδειγμα. Εκτός από την «ανώμαλη» χωροθέτηση των θεσμικών κτιρίων που μοιράζονταν ανάμεσα στους δύο πόλους της πόλης, την πλατεία του Αγίου Μάρκου και το Ριάλτο²⁵¹, υπήρχε επιπλέον μια σοβαρή καθυστέρηση στην *all'antica* ανακαίνιση των δημόσιων κτιρίων. Όπως υποστηρίζει ο Τζουκόνι, αυτό παραδόξως έθετε την αρχιτεκτονική της Μητρόπολης σε μια περιθωριακή θέση σε σχέση με το πρότυπο που επαναλαμβανόταν στις υποτελείς πόλεις²⁵². Αντίθετα, ο κλασικισμός που διακρίνει τις Λότζιες της Πάδοβας και της Βερόνας λειτουργούσε στα μάτια των τοπικών κατασκευαστών (*fabricatores*) ως παράδειγμα (*exemplum*), τόσο ως προς την τεχνοτροπία, όσο και ως προς το οικονομικό μέρος του προγράμματος για τα μικρότερα κέντρα.

Ταυτόχρονα όμως, η Βενετία βρισκόταν και στο κέντρο διότι παρέμενε ο σημαντικότερος παραγγελιοδότης για τα διάφορα περιοδεύοντα συνεργεία μαστόρων και λιθοξόνων και ήταν στη Βενετία που τους δινόταν η ευκαιρία να πειραματιστούν

---

²⁴⁹ Την ίδια περίοδο οικοδομούταν από τον Φαλκονέττο, η Λότζια και το Ωδείο στη βίλα του Alvise Cornaro (1524) (εικ. 28). Όπως τονίζει ο Μαφεί, «οι παραγγελιοδότες της Λότζιας του Συμβουλίου, δεν είχαν την απαραίτητη καλλιέργεια ώστε να κατανοήσουν εκείνες τις πλευρές της αρχιτεκτονικής που σχετίζονταν με ένα πολιτιστικό πλαίσιο ακραία ελιτίστικο και που λάμβανε μορφή στα έργα που πραγματοποιούνταν στις ιδιοκτησίες του Αλβίτζε Κορνάρου». Στο ίδιο, σελ. 110.

²⁵⁰ Βλ. για παράδειγμα την Λότζια της Ceneda (ολοκληρώθηκε το 1537-8) (εικ. 29), την οποία η προφορική παράδοση αποδίδει επίσης στον Σανσοβίνο, τη Λότζια του Feltre (1518), (κατεδαφίστηκε το 1868), τη Λότζια της Gemona (εικ. 30).

²⁵¹ Στο Ριάλτο βρισκόταν η Λότζια των εμπόρων, το palazzo delle ragioni, το palazzo dei camerlenghi. Τα κτίρια αυτά «κανονικά» θα έπρεπε να βρίσκονται στο διοικητικό κέντρο της πόλης. Donatella Calabi, και Paolo Morachiello, *Rialto: le fabbriche e il Ponte 1514-1591*, Giulio Einaudi editore, Torino 1987, σελ. 79-86.

²⁵² Επιπλέον, σε όλες τις περιπτώσεις οικοδόμησης *δημόσιας λότζιας*, η παρέμβαση της Βενετίας ήταν μικρής σημασίας: οι αποφάσεις και οι υποχρεώσεις αναλαμβάνονταν εξ ολοκλήρου από τα τοπικά Συμβούλια, η πραγματοποίηση καθοδηγείτο από magistrati cittadini, το έργο το εμπιστευόταν σε αρχιτέκτονα ή τοπικού *fabricatores*. Από την άλλη, οι μετακινήσεις των καλλιτεχνών, η συγχρονία των επιλογών, η ομοιογένεια των προτύπων υποδεικνύουν ορισμένες γενικές τάσεις που μας διαφεύγουν αν δούμε το θέμα στενά τοπικά. Zucconi, *οπ. παρ.*, σελ. 43, 47.

και να επεξεργαστούν τ στυλιστικά πρότυπα της αναγέννησης. Έχει υποστηριχθεί²⁵³, ότι τα πρωτοαναγεννησιακά μοντέλα γεννήθηκαν από τη συνάντηση ανάμεσα σε τοπικούς λόγιους και πλανόδιους μάστορες, και διαδόθηκαν έτσι στα μεγάλα κέντρα μεταξύ 1460 και 1500, ενώ στα μικρότερα μετά το 1510. Με την τάση τους να μετακινούνται σε μία ευρύτερη περιοχή, τα εργαστήρια των λομβαρδών μαστόρων διέδωσαν αυτά τα πρότυπα συμβάλλοντας έτσι στη διαδικασία της στυλιστικής ενοποίησης και στην ομογενοποίηση της αρχιτεκτονικής των δημόσιων κτιρίων στη βενετική επικράτεια.

Στα τέλη του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα στην ίδια τη Βενετία, οι αρχιτεκτονικές αναφορές στην αρχαιότητα περιορίζονταν στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σε λίγα δημόσια κτίρια και σε επιμέρους στοιχεία άλλων μνημείων (ταφικά μνημεία, θυρώματα). Ακόμα όμως και αν η «γλώσσα των αρχαίων» δύσκολα γινόταν αποδεκτή στην πρωτεύουσα καθώς, όπως έχει δείξει ο Ταφούρι, η πρωτεύουσα συνιστούσε το κέντρο μιας μεγάλης «αντίστασης» στην αρχιτεκτονική ανανέωση²⁵⁴, οι βενετοί ρέκτορες έβλεπαν σ' αυτήν μια δυνητική έκφραση «παγκόσμιων αξιών». Όπως έχει υπογραμμίσει ο Τζουκόνι, «η αναφορά στον κλασικισμό αποτελούσε ένα είδος μεταφοράς που αποκάλυπτε την ουσία μιας μεγάλης πολιτικο-εδαφικής οντότητας»²⁵⁵ και παρέπεμπε ευθέως στην αρχαία ρωμαϊκή ή αυτοκρατορία. Είναι γνωστό άλλωστε, ότι η Γαληνότατη παρουσιαζόταν στην Ιταλία ήδη από τον 15^ο αιώνα ως η μοναδική κληρονόμος της αρχαίας Ρώμης. Στο όνομα αυτής της παράδοσης καλείτο να αποκαταστήσει το δίκαιο ενάντια στους σφετερισμούς των τοπικών αρχόντων²⁵⁶. Ένα νέο οικοδόμημα υπενδεδυμένο με τη «γλώσσα των αρχαίων» επικύρωνε τους θεσμούς της Βενετίας δίνοντάς τους έναν αχρονικό χαρακτήρα. Επιπλέον, η αναφορά στην αρχαιότητα συνιστούσε ένα σημαντικό συνδετικό υλικό στην κατασκευή της νέας τοπικής (και εθνικής;) ταυτότητας, βοηθώντας ταυτόχρονα το σπάσιμο των δεσμών με τον Μεσαίωνα, με τους προηγούμενους άρχοντες και τις τοπικές ηγεμονίες τους²⁵⁷.

---

²⁵³ John Mc Andrew, *Venetian Architecture of the Early Renaissance*, Cambridge, Λονδίνο 1981, σελ. 107.

²⁵⁴ Manfredo Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 6 και εξής. Για το θέμα αυτό θα γίνει εκτενέστερη αναφορά σε άλλο σημείο της μελέτης.

²⁵⁵ Zucconi, οπ. παρ., σελ. 48.

²⁵⁶ Η Βενετία εμφανιζόταν ως εγγυήτρια της ειρήνης και της σταθερότητας στο όνομα των γενικών συμφερόντων, αντικαθιστώντας το τοπικό δίκαιο με το jus universale. Gaetano Cozzi, "Authority and law in Renaissance Venice", στο J. R. Hale (επιμ.), *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 304.

²⁵⁷ Zucconi, οπ. παρ., σελ. 48.

Η Βενετία ήθελε να σπάσουν οι σχέσεις ταύτισης ανάμεσα στις τοπικές κοινότητες και στο πιο πρόσφατο παρελθόν και η αναφορά στην ρωμαϊκή αυτοκρατορία προσφερόταν για το στόχο αυτό. Ο εντοικισμός λατινικών επιγραφών²⁵⁸ ή αναμνηστικών πλακών με κείμενα στα λατινικά στην πρόσοψη της Λότζιας της πόλης γνώρισε μεγάλη διάδοση αυτή την περίοδο ως υπενθύμιση των ρωμαϊκών καταβολών των πόλεων.

Αντίθετα, στις μικρές πόλεις, με την απουσία ουμανιστικών κύκλων, η νέα δημόσια αρχιτεκτονική με τις αναφορές στην αρχαιότητα αποκάλυπτε με μεγάλη ευκρίνεια το πρόγραμμα της συμβολικής ενοποίησης που εκπορευόταν από το κέντρο προς την περιφέρεια. Έτσι, όπως τονίζει ο Τζουκόνι, τα προγράμματα που συνέλαβε και εν μέρει χρηματοδότησε η Βενετία, στα μικρά κέντρα, το palazzo Pretorio και η Λότζια του podestà, με τις αναφορές στην αρχαία Ρώμη μετατρέπονταν σε σύμβολα της νέας ταυτότητας. Στα μεγάλα κέντρα αντίθετα, η αρχιτεκτονική μεταφορά άλλαζε ως προς τα σύμβολα: περισσότερο από μια *lingua universalis*, εδώ ενδιέφερε η αναφορά στο «τοπικό πνεύμα» (*genius loci*), στο τοπικό παρελθόν και σε μια ταυτότητα με βαθιές ρίζες στην αρχαιότητα²⁵⁹.

Μοιάζει να υπάρχει μια αντίφαση στον τρόπο που οι ερευνητές ερμηνεύουν τη χρήση των κλασικών μορφών στην αρχιτεκτονική της Τεραφέρμα και της Βενετίας. Από τη μια υποστηρίζεται ότι η χρήση του *all'antica* ιδιώματος στη δημόσια αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα στις Λότζιες επιλεγόταν από τα τοπικά Συμβούλια και τις ντόπιες αριστοκρατίες που τα απάρτιζαν, διότι ενδυνάμωνε την τοπική υπερηφάνεια ως προς το ρωμαϊκό τους παρελθόν, εκφράζοντας ταυτόχρονα τον ανταγωνισμό τους με τη Βενετία. Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι με τη «γλώσσα των αρχαίων» με την οποία επένδυναν τις Λότζιες, όχι μόνο των Συμβουλίων, αλλά και των μεγάρων των ρεκτόρων, εξυμνούνταν και προπαγανδίζονταν το κύρος και η ισχύς του βενετικού κράτους. Διεκδικούσαν δηλαδή και οι δύο μεριές την αρχαιότητα και την ταύτιση με ένα ένδοξο, ιδανικό παρελθόν, για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία. Εν τέλει όμως, η οικειοποίηση της *all'antica* αρχιτεκτονικής από τις τάξεις που κατείχαν την εξουσία, τοπική ή κεντρική, ως μέσο διεκδίκησης του ρωμαϊκού παρελθόντος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ενοποίηση του περιβάλλοντος που παρατηρείται στη βενετική επικράτεια.

---

²⁵⁸ Ο Gino Benzoni έχει δείξει πώς η τοπική ιδιαιτερότητα βρήκε στην κλασική επιγραφική ένα όργανο αυτοεπιβεβαίωσης. Βλ. Gino Benzoni "La storiografia o l'erudizione storico-antiquari. Gli storici municipali", στο Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dalla Controriforma alla fine della Repubblica*, τομ. 4/II, Neri Pozza Editore, Vicenza 1984, σελ. 88-92.

²⁵⁹ Zucconi, οπ. παρ., σελ. 49.

Η παραπάνω παρέκβαση για τις Λότζιες στην Τερραφέρμα δεν έγινε τόσο γιατί επιθυμούμε να πάρουμε μέρος στη συζήτηση σχετικά με τη διαμόρφωση των πόλεων και τη διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Ιταλία, όσο προκειμένου να φανεί η σημασία που οι Λότζιες είχαν αποκτήσει σε ολόκληρη τη βενετική επικράτεια, γεγονός που δικαιολογεί τελικά τόσο την κεντρική τους θέση στις πλατείες, όσο και το ενδιαφέρον όλων των εμπλεκόμενων για την οικοδόμησή τους (Συμβούλια των πόλεων και τοπική άρχουσα τάξη, αλλά και τα Συμβούλια της Βενετίας, λόγω της χρήσης των κτιρίων από τους αξιωματούχους της) και βέβαια την ιδιαίτερη διακόσμησή τους. Έγινε επιπλέον, για να φανεί ότι η περίπτωση των πόλεων της Κρήτης και οι Λότζιες που χτίστηκαν στο νησί, εντάσσονται σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο. Οπωσδήποτε υπάρχουν διαφορές σε σχέση με την Τερραφέρμα, με κυριότερη ίσως το ότι στην Κρήτη η τοπική αριστοκρατία αποτελούσε μέρος της βενετικής αριστοκρατίας και θεωρητικά δεν θα περιμέναμε τον ανταγωνισμό μεταξύ εποίκων και βενετών να εκφράζεται στα δημόσια κτίρια. Βέβαια κι εδώ, τα αντικρουόμενα συμφέροντα είναι περισσότερο από εμφανή αν διαβάσει κανείς τα αιτήματα των πρεσβειών των κρητοβενετών αριστοκρατών και κατόχων φέουδων²⁶⁰, με τις συνεχείς διεκδικήσεις ελαφρύνσεων, τις συνεχείς αναφορές στη θυσία των ίδιων και των προγόνων τους που απαρνήθηκαν τις ανέσεις τους για το καλό της Γαληνότητας. Από την άλλη, οι αναφορές των βενετών αξιωματούχων, εκπροσώπων της Μητρόπολης, ειδικά από το 16^ο αιώνα και μετά, μιλούν για εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο ετοιμότητας σε περίπτωση πολέμου και για απροθυμία βελτίωσής του εκ μέρους των ευγενών της Κρήτης, για συνεχείς υπερβάσεις σε σχέση με τα προνόμιά τους, για διαφθορά²⁶¹, για πλουτισμό εις βάρος του κράτους κλπ., ενώ οι ίδιοι υποστήριζαν ότι βρίσκονταν σε μια συνεχή προσπάθεια εξισορρόπησης των αντικρουόμενων συμφερόντων. Η οικοδόμηση κάθε νέας Λότζιας στις πόλεις της Κρήτης πρέπει να ιδωθεί μέσα σε αυτό το πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη τους χρήστες που ήταν αυτές ακριβώς οι τάξεις, αλλά και τη σημασία που είχαν αποκτήσει τα συγκεκριμένα κτίρια σε ολόκληρη τη βενετική επικράτεια. Επιπλέον, όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, πολλά στοιχεία που συναντάμε στις Λότζιες της Τερραφέρμα, αλλά και της Δαλματίας, όπως για

---

²⁶⁰ Γεώργιος Πλουμίδης, *Αιτήματα και Πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1985· του ίδιου, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: παραρτήματα αρ. 25, Ιωάννινα 1986· του ίδιου, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1604-1640)*, τχ. 2, Ιωάννινα 1988.

²⁶¹ Προφανώς η διαφθορά και ο παράνομος πλουτισμός συνέβαιναν και από τις δύο πλευρές. Βλ. σχετικά, Monique O'Connell, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2009, σελ. 5-27.

παράδειγμα την έλλειψη συγκεκριμένου αρχιτέκτονα των κτιρίων, ισχύουν και για τις Λότζιες της Κρήτης.

Λότζιες συνέχισαν να χτίζονται στις πόλεις της Τερραφέρμα καθ' όλο το 16^ο αιώνα, ενώ και στις πόλεις της Δαλματίας χτίστηκαν νέες λότζιες κατά τον 16^ο και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Στην ίδια τη Βενετία, η Loggetta του Jacopo Sansovino που ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1540 ήταν το πολυτελέστερο κτίριο της πλατείας του Αγίου Μάρκου.

4. Προγράμματα *renovatio securitatis* και *renovatio urbis* στη Βενετία κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα.

Σε σχέση με τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης, κατά το 16^ο αιώνα υπήρξε μια γενικότερη αλλαγή στη στάση της Βενετίας, πιο παρεμβατική, ως προς τα έργα στις πόλεις της Τερραφέρμα. Το τεράστιο πρόγραμμα των νέων οχυρώσεων²⁶² που είχε ως στόχο την ασφάλεια την επικράτειας και κρίθηκε αναγκαίο μετά τα τραυματικά γεγονότα του 1509²⁶³, μεταμόρφωσε τις πόλεις της Τερραφέρμα, αλλά και του Stato da Mar, όχι πια μόνο ως προς τη χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων στο κέντρο των πόλεων, αλλά και ως προς την περίμετρό τους και τη συνολική τους εικόνα. Η Βενετία μέσω των νέων μεγάλων έργων προσπάθησε να τονίσει το ρόλο της ως *Κυρίαρχης (Dominante)*, ενώ παράλληλα προωθούσε και ανέπτυξε το μύθο της ως νέας Ρώμης²⁶⁴. Το βενετικό κράτος μετά το 1530, άρχισε σταδιακά να εκφράζεται όλο και

---

²⁶² Για μια λεπτομερή μελέτη του σχεδιασμού της άμυνας στη βενετική επικράτεια και για τα προγράμματα οχυρώσεων των πόλεων της Τερραφέρμα, της Δαλματίας, της Κέρκυρας και της Κρήτης των ετών 1517-1570, βλ. Ennio Concina, *La Macchina Territoriale: La progettazione della difesa nel Cinquecento veneto*, Laterza, Bari 1983. Βλ. και Manfredo Tafuri, ““Renovatio urbis Venetiarum”: il problema storiografico” στο Manfredo Tafuri (επιμ.), *Renovatio urbis : Venezia nell'eta di Andrea Gritti (1523-1538)*, Officina, Ρώμη 1984, σελ. 17-22.

²⁶³ Είναι γνωστές οι συνέπειες του πολέμου του Καμπρέ στη Βενετία. Το 1509 η Βενετία βρέθηκε απομονωμένη, καθώς όλοι σχεδόν οι γείτονές της ενόθησαν εναντίον της. Ο λόγος ήταν ότι από τη γαλλική εισβολή του 1494 και μετά, η Βενετία συνεχώς αποκτούσ νέα εδάφη «βάζοντας» τους εχθρού της να αλληλοεξουδετερώνονται, γεγονός που είχε προκαλέσει ανησυχία στα γειτονικά κράτη. Όπως αναφέρει ο Lane, η Βενετία βασιζόταν υπερβολικά στη μεταξύ τους αντιπαλότητα και θεωρούσ ότι δεν θα συμμαχούσ ν ποτέ εναντίον της και έτσι συνέχιζε την επεκτατική πολιτική της. Ωστόσο το 1509 με τη συμμαχία του Καμπρέ, όλοι οι ηγεμόνες των γειτονικών κρατών, ο βασιλιάς της Γαλλίας, ο αυτοκράτορας της Γερμανίας, ο πάπας Ιούιος ΙΙ, ο δούκς της Φερράρας, ο μαρκήσιος της Μάντοβας, συμάχησαν εναντίον της προκειμένου να περιορίσουν την εδαφική της επέκταση στην βόρεια Ιταλία. Το Μάιο του ίδιου έτους ο βενετικός στρατός κατατροπώθηκε στο Agnadello. Το ψυχολογικό σοκ ήταν ιδιαίτερα έντονο αν σκεφτεί κανείς ότι λίγα χρόνια νωρίτερα (1498) είχαν φτάσει τα νέα για τον περίπλου της Αφρικής από τον Πορτογάλλο Vasco da Gama και η απώλεια της Μεθώνης και της Κορώνης το 1503 μετά τον δεύτερο βενετοτουρκικό πόλεμο. Η Βενετία κατάφερε με τη διπλωματία ήδη από το 1517 να ανακτήσει το μεγαλύτερο μέρος της Τερραφέρμα, όμως μόνο από το 1529 και τη Συνθήκη της Μπολόνια μπόρεσε να ανακτήσει και την αντίστοιχη πολιτική ασφάλεια. Από τη δεκαετία του 1520 ωστόσο, το εμπόριο των μπαχαρικών είχε ανακάμψει σε μεγάλο βαθμό, οι υποτελείς πόλεις είχαν επιστρέψει δηλώνοντας πίστη, ενώ ο θαυμασμός των άλλων κρατών προς τη Βενετία διευρυνόταν. Έτσι ο μύθς της Βενετίας τρεφόταν και στο εξωτερικό, από το θαυμασμό των ξένων γι' αυτήν, για τα τεράστια πλούτη της, για το γεγονός ότι είχε μείνει απαραβίαστη, για το πολίτευμά της και για τις σχετικά λίγες κοινωνικές εντάσεις στο εσωτερικό της. Η βιβλιογραφία για τον πόλεμο του Καμπρέ είναι μεγάλη. Ενδεικτικά βλ. Lane, *οπ. παρ.*, σελ. 349-353. Σχετικά με την πολιτική κατάσταση που επικρατούσ στη Βενετία τα χρόνια της κρίσης και τις δράσεις που ανέλαβε το κράτος προκειμένου να αντιστραφεί η κατάσταση, βλ. Felix Gilbert, “Venice in the crisis of the League of Cambrai”, στο J. R. Hale (επιμ.) *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 274-292. Για τη διάχυτη αντίληψη που είχε εδραιωθεί χάρη στο μύθ της Βενετίας, τόσο στους ίδιους τους Βενετούς, όσο και στους εχθρού της ότι η πόλη ήταν *αθάνατη και απαραβίαστη*, βλ. Finlay, *οπ. παρ.*, σελ. 931-944.

²⁶⁴ Σύμφωνα με το «μύθς» της Βενετίας ως «νέας Ρώμης» που είχε ξεκινήσει να διαμορφώνεται ήδη από το 15^ο αιώνα, η Δημοκρατία της Γαληνότατης ήταν ανώτερη ακόμα και από την αρχαία δημοκρατική Ρώμη, καθώς η τελειότητα των θεσμών της διασφάλιζε τη διάρκεια της πόλης/κράτους ανά τους αιώνες,

περισσότερο με τη «σεβάσμια» γλώσσα της αρχαιότητας, υιοθετώντας το «ρωμαϊκό στυλ» (*alla romana*) σε όλα τα δημόσια έργα, είτε στην ίδια τη Βενετία, είτε στην Τερραφέρμα, είτε στη Δαλματία. Η όλο και πιο παρεμβατική στάση ως προς τα οικοδομικά έργα της Βενετίας στην Τερραφέρμα²⁶⁵ έχει αποδοθεί στην αντιβενετική στάση της άρχουσας τάξης των περισσότερων υποτελών πόλεων στα δύσκολα χρόνια ανάμεσα στο 1509-1523.

Ο δόγης Andrea Gritti (1523-1538) εγκαινίασε μια πολιτική²⁶⁶ με στόχο την αποκατάσταση της εικόνας της Γαληνότητας, η οποία είχε δεχθεί βαρύτατο πλήγμα μετά το 1509, και του διεθνούς της κύρους σε όλα τα επίπεδα. Όπως αναφέρει ο Ταφούρι, ο Γκρίτι «φανταζόταν τη Βενετία σαν μια κοσμοπολίτικη μητρόπολη στην οποία η συνέχιση του εμπορίου και του πολιτισμού θα στηριζόταν σε μια διαδικασία ριζοσπαστικής ανανέωσης. Οι παρεμβάσεις του οδήγησαν σε ένα ενοποιητικό, ολοκληρωμένο σχέδιο και μια πολιτική που λάμβανε χώρα σε διάφορους τομείς υπό τον τίτλο της ειρηνικής αναγέννησης»²⁶⁷.

Τα προγράμματα «ανανέωσης» της πολιτικής του Γκρίτι επιχειρήθηκαν σε τέσσερις βασικούς τομείς: *renovatio securitatis*, *renovatio scientitae*, *renovatio urbis*, *renovatio justitiae*²⁶⁸. Στα πλαίσια της ‘ανανέωσης της ασφάλειας’ (*renovatio securitatis*) διορίστηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1523 γενικός διοικητής των στρατευμάτων της Βενετίας ο δούκας του Ουρμπίνο, Francesco Maria della Rovere. Όπως έχει δείξει ο Ennio Concina, ο ντέλλα Ρόβερε παρουσίασε το 1532 ένα «ενοποιημένο» για όλη

την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την ειρήνη, τη σταθερότητα, τη δημοκρατία. Όπως έχει δείξει η Debra Pincus, ο νέος αυτός μύθος δεν αντικατέστησε, αλλά συνδυάστηκε με τον παλαιότερο μύθος της Βενετίας ως «alterum Byzantium». Debra Pincus, “Venice and the two Romes: Byzantium and Rome as a Double Heritage in Venetian Cultural Politics”, *Artibus et Historiae* 26, (1992), σελ. 101-114.

²⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά, Zaggia, “Ornamenti e memoria...”, οπ. παρ., σελ. 77, Battilotti, οπ. παρ., σελ. 10.

²⁶⁶ Ο Gaetano Cozzi έχει επισημάνει τις αντιστοιχίες μεταξύ του δόγη Αντρέα Γκρίτι και του πρίγκιπα που περιγράφει ο Domenico Morosini στο *De bene instituta re publica* και κυρίως έχει δείξει την ταύτιση πολλών στοιχείων της πολιτιστικής πολιτικής του Γκρίτι με εκείνη που προτείνει ο Μοροζίνι. Το έργο γράφτηκε μεταξύ του 1497-1508, πρωτοεκδόθηκε κατά τον 20^ο αιώνα, όμως οι απόψεις του Μοροζίνι ήταν γνωστές και κυκλοφορούσαν ευρέως μεταξύ των βενετών αριστοκρατών. Ειδικά όσον αφορά στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία, στο *De bene instituta re publica* σκιαγραφούνται προγράμματα που είχαν στόχο την ανανέωση του πολεοδομικού ιστού και εμπνέονταν από τις νέες ουμανιστικές μελέτες. Ο Ντομένικο Μοροζίνι θεωρούσε ότι η ομορφιά, η μεγαλοπρέπεια (*magnificentia*), η κοσμιότητα (*decoro*), ο διάκοσμος (*ornamento*) της πόλης ήταν πολιτικά εργαλεία, μέσω των οποίων επιδεικνυόταν η ‘αρετή’ (*virtù*) του κράτους και της «δημοκρατίας» και επομένως δεν έπρεπε να αφήνονται στην τύχη, αλλά ικανοί αρχιτέκτονες και ειδικές επιτροπές όφειλαν να ασχολούνται με την εικόνα της πόλης. Gaetano Cozzi, “Domenico Morosini e il *De bene instituta re publica*”, *Studi Veneziani*, τ.12, 1970, σελ. 405-458. Για την έννοια του decoro βλ. και εδώ υποσημείωση 167.

²⁶⁷ Manfredo Tafuri, “Politica, scienza e architettura nella Venezia del ‘500”, στο Vittore Branca, Carlo Ossola (επιμ.) *Cultura e Società nel Rinascimento: tra Riforme e Manierismi*, Leo S. Olschki editore, Φλωρεντία 1984, σελ. 99.

²⁶⁸ Tafuri, *Venice ...*, οπ. παρ., ειδικά κεφ. 5, σελ. 103-138.

την επικράτεια πρόγραμμα οχύρωσης της Τερραφέρμα, ένα πρόγραμμα που ο ίδιος ο Αντρέα Γκρίτι είχε προτείνει το 1517 σε αναφορά του, όταν επέστρεψε από τον πόλεμο ως *Provveditore generale in campo*²⁶⁹. Ο Michele Sanmicheli «προσλήφθηκε» το 1529 από τη Γαληνότατη προκειμένου να εργαστεί στην οχύρωση του Legnago²⁷⁰, ενώ το 1535 διορίστηκε υπεύθυνος μηχανικός της στρατιωτικής άμυνας όλης της βενετικής επικράτειας. Τα επόμενα χρόνια σε στενή, αν και όχι πάντα αγαστή, συνεργασία με τον ντέλλα Ρόβερε, ταξίδεψε στην Τερραφέρμα, αλλά και στη Δαλματία, στην Κέρκυρα και την Κρήτη, προκειμένου να εργαστεί στο σχεδιασμό της άμυνας και των οχυρώσεων ολόκληρης της βενετικής επικράτειας²⁷¹.

Στην πολιτική της ‘ανανέωσης της πόλης’ (*renovatio urbis*) εγγράφεται το μεγάλο πρόγραμμα αναμόρφωσης της πλατείας του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Το πρόγραμμα ανέλαβε να υλοποιήσει ο Jacopo Sansovino²⁷² ξεκινώντας από το 1535 με το Νομισματοκοπείο (*Zecca*) (εικ. 31) και το 1537 με τη Λοτζέτα (εικ. 32) και τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη (εικ. 33), ένα πρόγραμμα που ολοκληρώθηκε πάνω από πενήντα χρόνια αργότερα από τον Vincenzo Scamozzi.²⁷³ Το μεγάλο αυτό πρόγραμμα «ανανέωσης» του πολιτικού κέντρου της Βενετίας υλοποιήθηκε στα πλαίσια της νέας εικόνας της πόλης ως «νέας Ρώμης» και σηματοδοτήθηκε αρχιτεκτονικά από μια νέα, πιο αυστηρή προσέγγιση της αρχαιότητας. Για όλα τα δημόσια έργα που πραγματοποίησε ο Σανσοβίνο στην πλατεία του Αγίου Μάρκου, υιοθετήθηκε η τεχνοτροπία του *all’antica*, και μάλιστα του «ρωμαϊού στυλ», προκειμένου να εκφραστεί η ανανεωμένη αξίωση της Μητρόπολης ότι ήταν η τελευταία νόμιμη

---

²⁶⁹ Περιλάμβανε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο οχυρώσεων για τις πόλεις Μπρέσια, Πάδοβα, Τρεβίζο, Βερόνα και Λενιάγκο προκειμένου να εξασφαλιστεί η Βενετία.

²⁷⁰ Lionello Puppi, *Michele Sanmicheli architetto: opera completa*, Caliban Editrice, Ρώμη 1986, σελ. 27-31, 38-40.

²⁷¹ Για τις δύο όλες σχέσεις μεταξύ του γενικού διοικητή Francesco Maria della Rovere και του μηχανικού Sanmicheli. βλ. Concina, *La macchina...*, οπ. παρ., βλ. και του ίδιου, *A History of Venetian Architecture*, (μτφ. από τα ιταλικά Judith Landry), Cambridge University Press, Cambridge, Νέα Υόρκη 1998. (1^η έκδοση στα ιταλικά 1995), σελ. 203-204.

²⁷² Όπως είναι γνωστό, ο Σανσοβίνο έφτασε στη Βενετία το 1527 μετά τη λεηλασία της Ρώμης από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Μετά το θάνατο του Bartolomeo Bon το 1529, την ίδια χρονιά που ο Σανμικέλι ανέλαβε θέση μηχανικού για τις οχυρώσεις της Γαληνότατης, ο Σανσοβίνο διορίστηκε πρωτο (πρωτομάστορας) στην Procuratia de Supra, στο θεσμό δηλαδή που ήταν υπεύθυνος για την πλατεία του Αγίου Μάρκου, τα κτίρια γύρω από αυτήν και για την ίδια την εκκλησία.

²⁷³ Υπάρχει τεράστια βιβλιογραφία για το θέμα. Βλ. ενδεικτικά: Wolfgang Lotz, “The roman legacy in Sansovino’s venetian buildings”, *Journal of the Society of Architectural Historians* 22, 1963, σελ. 3-12· Manfredo Tafuri, *Jacopo Sansovino e l’architettura del ‘500 a Venezia*, Marsilio Editori, Πάδοβα 1969, σελ. 44-79· Deborah Howard, *Jacopo Sansovino: Architecture and Patronage in Renaissance Venice*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1975, σελ. 8-47· Manfredo Tafuri, ““Renovatio urbis Venetiarum”: il problema storiografico” στο Manfredo Tafuri (επιμ.), *Renovatio urbis: Venezia nell’età di Andrea Gritti (1523-1538)*, Officina, Ρώμη 1984, σελ. 9-55· του ίδιου, *Venice...*, οπ. παρ., κεφ. 6.

κληρονόμος της αρχαίας δημοκρατικής Ρώμης, της ελευθερίας της και των πολιτικών της αξιών²⁷⁴.

Σύμφωνα με τα σχέδια του Σανσοβίνο η πλατεία θα μεγάλωνε (εικ. 34), η νότια πλευρά της θα ενοποιούνταν με τοξοστοιχία (η Βιβλιοθήκη και οι Procuratie Nuove), το καμπαναριό θα απεγκλωβιζόταν από τα κτίσματα που το περιτριγύριζαν και θα άνοιγε διάδρομος μεταξύ του καμπαναριού και της νότιας πλευράς της πλατείας. Με όλες αυτές τις αλλαγές, η πλατεία του Αγίου Μάρκου (Piazza) και η Piazzetta θα ενοποιούνταν αισθητικά μέσω της τοξοστοιχίας που θα συνέχιζε και γύρω από τη γωνία για να καλύψει όλη τη νότια πλευρά της πλατείας, αλλά και κυριολεκτικά με το να αποκολληθεί το καμπαναριό και επομένως να γίνει ορατή η Piazzetta από την Piazza και αντίστροφα.

Όπως πιστεύει η Howard, πρέπει να έγινε εμφανές ότι σύμφωνα με τα νέα σχέδια, το καμπαναριό²⁷⁵ θα αποκτούσε μεγαλύτερη σημασία λόγω της εξέχουσας θέσης του στην πλατεία και επομένως η παλιά Loggetta στη βάση του, έπρεπε να αντικατασταθεί προκειμένου να ενοποιηθούν τα νέα κτίρια αισθητικά²⁷⁶. Η παλιά Λοτζέτα, όπως φαίνεται στον πίνακα του Lazzaro Bastiani (εικ. 35) της δεκαετίας του 1480 που εικονίζει την Piazzetta, ήταν ένα απλό κτίσμα με στέγη, με τρία τόξα στην πρόσοψη που στηριζόταν σε τέσσερις κίονες. Καταλάμβανε τον ίδιο περίπου χώρο που καταλαμβάνει και σήμερα η Λοτζέτα του Σανσοβίνο (εικ. 32) και όπως και σ' αυτή μόνο το κεντρικό τόξο ήταν ανοιχτό, ενώ στα δύο πλαϊνά η πρόσβαση εμποδιζόταν από χαμηλά θωράκια²⁷⁷. Για τη Λοτζέτα ήταν υπεύθυνοι οι Procuratori de Supra, όπως και για την πλατεία, την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, το Καμπαναριό και γενικά για όλα τα κτίρια της πλατείας με εξαίρεση το δουκικό ανάκτορο.

---

²⁷⁴ Βλ. Tafuri, *Venice ...*, οπ. παρ., σελ.15, 111, Concina, *A History of...*, οπ. παρ. σελ.175-6, 184. Η εξέλιξη του πολιτικού της συστήματος συνιστούσε ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία του μυθώδους της Βενετίας.

²⁷⁵ Το σημείο στο οποίο βρισκόταν η Λοτζέτα ήταν αρκετά επισφαλές, καθώς από τους κεραυνούς που συχνά χτυπούσαν το καμπαναριό έπεφτε οικοδομικό υλικό πάνω της, ενώ επιπλέον το κτίριο είχε υποστεί ζημιές από το σεισμό του 1511. Παρόλο που η παλαιά Λοτζέτα επιδιορθωνόταν κάθε φορά, θα ήταν δύσκολο να σταθεί πάλι στη νέα Βιβλιοθήκη που σχεδίασε ο Σανσοβίνο.

²⁷⁶ Howard, οπ. παρ., σελ. 28.

²⁷⁷ Η Λοτζέτα αυτή πρέπει να κατασκευάστηκε γύρω στα μέσα του 15^{ου} αιώνα (*terminus ante quem* 1578). Μία ακόμη Λοτζέτα, που αναφέρεται στις πηγές και ως *ridotto per nobili*, βρισκόταν στην περιοχή του San Basso, στην Piazzetta dei Leoncini, απέναντι από τον Άγιο Μάρκο προς τα βόρεια. Η Λοτζέτα του Σαν Μπάσο κατασκευάστηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα και λειτουργούσε ακόμη το 1511. Το 1544, αναφέρεται ως ερειπωμένη και κλειστή με αλυσίδες, όμως κατεδαφίστηκε μόλις στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Sexton, οπ. παρ., σελ. 281-6, 476.

Η παραγγελία για την νέα Λότζια πρέπει να έγινε πριν το Νοέμβριο του 1537, καθώς αναφέρεται στη γνωστή επιστολή του Αρετίνο προς τον Σανσοβίνο²⁷⁸. Όπως μαρτυρούν οι πηγές, το μεγαλύτερο μέρος της οικοδόμησής της πρέπει να έγινε μεταξύ του 1538 και του 1540, από το 1540 ξεκίνησαν οι παραγγελίες του γλυπτού διακόσμου, ενώ το 1545 το κτίριο ολοκληρώθηκε με την τοποθέτηση των τεσσάρων μπρούτζινων αγαλμάτων του Σανσοβίνο.²⁷⁹ Η Λοτζέτα είναι ένα μικρό κτίριο που ακουμπά στο καμπαναριό, έχει τρία τόξα στην πρόσοψη, εκ των οποίων μόνο το κεντρικό ήταν αρχικά ανοιχτό, ενώ χαμηλά θωράκια έκλειναν τα δύο πλαϊνά τόξα.²⁸⁰ Η πολυτελέστατη πρόσοψη, την οποία κοσμούσαν πολύχρωμα μάρμαρα, αγάλματα και ανάγλυφα με σαφείς θριαμβικούς συμβολισμούς λειτουργεί σαν μια θριαμβική ασίδα με τρία ανοίγματα. Παρόλο που η Λοτζέτα της πλατείας του Αγίου Μάρκου δεν είχε τόσο σημαντικές λειτουργίες²⁸¹ όσο είχαν οι Λότζιες στην Τερραφέρμα, με τη θέση της απέναντι από την κύρια είσοδο του δουκικού παλατιού, την Porta della Carta, η οποία διαμέσου του Arco Foscari οδηγούσε στη Σκάλα των Γιγάντων, το πιο σημαντικό χώρο ως προς τις κρατικές τελετουργίες²⁸², λειτουργούσε ως σκηνικό για τις δημόσιες τελετές που λάμβαναν χώρα στην πλατεία του Αγίου Μάρκου και στο δουκικό ανάκτορο (εικ. 36)²⁸³. Έχει επισημανθεί ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα της Λοτζέτας είναι η πιο ολοκληρωμένη σωζόμενη εικαστική απεικόνιση του μύθου της

²⁷⁸ Αν και δεν είναι πάντα αξιόπιστη πηγή ο Αρετίνο, είναι γενικά αποδεκτό ότι η παραγγελία για τη Λοτζέτα έγινε το 1537. Η επιστολή φέρει ημερομηνία 20 Νοεμβρίου 1537 και δημοσιεύθηκε στη Βενετία τον επόμενο χρόνο. Ο Αρετίνο, μεταξύ άλλων αναφέρει «Πόσο λαμπρό θα δείχνει το κτίριο που θα ανεγερθεί δίπλα της [Μαρκιανή Βιβλιοθήκη] με μάρμαρο και άλλα είδη πέτρας, με τους μεγάλους του κίονες! Θα απαρτίζεται από τα καλύτερα στοιχεία της αρχιτεκτονικής, λειτουργώντας ως λότζια όπου θα συνευρίσκονται τα μέλη της αριστοκρατίας». “[...]Che bel vedere farà l’edificio di marmo e di pietre miste, ricco di gran colonne, che dee murarsi appresso la detta! Egli avrà la forma composta di tutte le bellezze de l’architettura, servendo per loggia, ne la quale spasseggiaranno i personaggi di cotanta nobiltade [...]”, Ettore Camesasca (επιμ.), *Lettere sull’arte di Pietro Aretino*, 1^{ος} τόμος (1526-1542), Edizioni del Milione, Μιλάνο, σελ. 82-83.

²⁷⁹ Howard, *Jacopo Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 29-31.

²⁸⁰ Κατά το 17^ο αιώνα, άνοιξαν τα πλαϊνά τόξα, ενώ προστέθηκε μια βεράντα/πλατφόρμα μπροστά από την Λοτζέτα.

²⁸¹ Σύμφωνα με τον γιο του Τζάκοπο Σανσοβίνο, τον Francesco, η Λοτζέτα λειτουργούσε ως χώρος συνάντησης των βενετών αριστοκρατών όταν αυτοί βρίσκονταν στην Πλατεία. «Serviva la predetta Loggia ne gli anni andati per ridotto de nobili, i quali ne tempi cosi di verno, come di state, vi passavano il tempo in ragionamenti.», Francesco Sansovino, *Venetia, città nobilissima et singolare, descritta in XIII libri*, πρώτη έκδοση στη Βενετία το 1581, (εδώ χρησιμοποιούσε την έκδοση του Giustiniano Martiniotti του 1663), σελ. 308. Ο Sanudo αναφέρει, ότι οι Procuratori δεν πήγαιναν στο Ριάλτο, το εμπορικό κέντρο της Βενετίας, αλλά βρίσκονταν πρωί και απόγευμα στη *Λοτζέτα τους*, όταν δεν συνεδρίαζαν. “Questi [I Procuratori] non vienoeno o Rialto, o si sono de zonta del Consejo di X - in dito Consejo, overo in Collegio, essendo.”, M. Sanudo, *De origine, situ et magistratibus urbis venetae* [1493-1530], (B.M.C.V. Cod. Cicogna 969, c. 51r). Η παραπομπή από τη Sexton, οπ. παρ., σελ. 485.

²⁸² Στη Scala dei Giganti γίνονταν οι στέψεις των δόγηδων.

²⁸³ Concina, *A History...*, οπ. παρ., σελ. 187. Από την Σκάλα των Γιγάντων, όπου γίνονταν οι στέψεις των δόγηδων, διαμέσου του Τόξου Φόσκαρι, φαίνεται μόνο η Λοτζέτα ως φόντο.

Βενετίας και ότι η Λοτζέτα λειτουργούσε ως ένα όχημα πολιτικής προπαγάνδας, εκφράζοντας της αυτοπεποίθηση και την αισιοδοξία της δημοκρατίας της Βενετίας εκείνης της περιόδου²⁸⁴. Τα τέσσερα μπρούτζινα αγάλματα στις κόγχες συμβόλιζαν τις πολιτικές αρετές της Γαληνότητας: η Αθηνά Παλλάδα, τη σοφία του κράτους, ο Απόλλωνας, λόγω της σχέσης του με τη μουσική, την αρμονία της διακυβέρνησης, ο Ερμής, την ευγλωττία ως μέσο μετατροπής των ιδεωδών σε πράξη και η Ειρήνη τέλος την ειρηνική πολιτική που μετά το 1529 και τη συνθήκη της Μπολόνιας, η Βενετία υποστήριζε μέσω της διπλωματίας²⁸⁵ (εικ. 37).

Στο μέτωπο που δημιουργήθηκε πάνω από τα τόξα, λόγω της καμάρας στο εσωτερικό του κτιρίου τοποθετήθηκαν πέντε πλάκες με ανάγλυφες παραστάσεις (εικ. 38). Στο κέντρο εικονίζεται η αλληγορία του κράτους της Βενετίας ως ενσάρκωση της Δικαιοσύνης²⁸⁶ μεταξύ δύο ποταμών που συμβολίζουν την Τερραφέρμα. Στα αριστερά εικονίζεται ο Δίας ως αλληγορία της Κρήτης και στα δεξιά η Αφροδίτη ως αλληγορία της Κύπρου. Πρόκειται βέβαια για τις δύο σημαντικότερες αποικίες της Βενετίας στη Ανατολή²⁸⁷ (εικ. 39). Μεταξύ των τριών αυτών παραστάσεων τοποθετήθηκαν δύο πλάκες με ερωτιδείς που παίζουν με τρόπαια τα οποία εικονίζουν αρχαία όπλα και πανοπλίες (ασπίδες, θώρακες, περικνημίδες, κλπ) (εικ. 40). Μέσω της πολυτέλειας των υλικών, αντικατοπτριζόταν στη Λοτζέτα κάτι από την 'αξιοπρέπεια' (*dignità*) και τον πλούτο του βενετικού κράτους και της άρχουσας τάξης της, η ελίτ της οποίας, χρησιμοποιούσε το κτίριο.

Δεν είναι τυχαίο ότι η Λοτζέτα είναι το πιο πλούσια διακοσμημένο κτίριο απ' όλα τα κτίρια που σχεδίασε και επέβλεψε την οικοδόμησή τους ο Σανσοβίνο στη Βενετία. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει παραπάνω, όλες Λότζιες ήταν τα πιο διακοσμημένα κτίρια των πόλεων της βενετικής επικράτειας.

---

²⁸⁴ Bruce Boucher, *The Sculpture of Jacopo Sansovino*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1991, σελ. 86-87· Deborah Howard, *Jacopo Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 34.

²⁸⁵ Για την επεξήγηση του εικονογραφικού προγράμματος της Λοτζέτας από τον Francesco Sansovino, οπ. παρ., σελίδες 307-308.

²⁸⁶ Σχετικά με τη Δικαιοσύνη ή ως προσωποποίηση της Βενετίας, βλ. Loechel, οπ. παρ., σελ. 643-666.

²⁸⁷ Βλ. στο Boucher, οπ. παρ, σελ. 81-84, σχετικά με τη σύδεση του εικονογραφικού προγράμματος της Λοτζέτας με εκείνο της Βιβλιοθήκης, καθώς επίσης και για τις ομοιότητες του εικονογραφικού προγράμματος της Λοτζέτας με το σκηνικό για το έργο του Agatino, *Talanta*, (ανέβηκε το 1542), που σχεδίασε ο Βαζάρι, αλλά και για τις ομοιότητες με τα ανάγλυφα στις βάσεις που στηρίζονταν τα κοντάρια για τις σημαίες και τα λάβαρα μπροστά από τον Άγιο Μάρκο. (εικ. 41). Σε όλα εικονίζεται πληθώρα ποταμίσσιων και θαλάσσιων θεοτήτων που παραπέμπουν ευθέως στην «θαλασσινή αυτοκρατορία» της Βενετίας. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Φραντσέσκο Σανσοβίνο, τα λάβαρα μπροστά από τον Άγιο Μάρκο ήταν τρία και αντιπροσώπευαν τη Βενετία, την Κρήτη και την Κύρο. Sansovino, οπ. παρ., σελ. 105.

Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι πλαϊνές πλευρές του κτιρίου αφέθηκαν ανολοκλήρωτες με εμφανή την τοιχοποιία, χωρίς να επενδυθούν με ανάγλυφα ή έστω με απλά μάρμαρα²⁸⁸. Το γεγονός δημιούργησε μεγάλη συζήτηση για το αν αυτό έγινε σκόπιμα από τον καλλιτέχνη ή συνέβη επειδή δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει το κτίριο²⁸⁹. Ο Φραντσέσκο Σανσοβίνο, στο βιβλίο του *Delle cose notabili che sono in Venetia* που εκδόθηκε το 1561, ενώ αναφέρει ότι ο πατέρας του είχε σκοπό να συνεχίσει το σχέδιο της Βιβλιοθήκης σε ολόκληρη την πλατεία, δεν κάνει καμία αναφορά στο ότι η Λοτζέτα δεν είχε ολοκληρωθεί²⁹⁰. Είναι πιθανόν επομένως, η Λοτζέτα να κατασκευάστηκε ως η μόνιμη εκδοχή μιας εφήμερης θριαμβικής πρόσοψης, όπως εκείνες που στήνονταν προσωρινά προκειμένου να γίνει η υποδοχή σημαντικών προσώπων που έφταναν στην πόλη.

Η νέα Λοτζέτα κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της άνοιγε κάθε πρωί μέχρι το μεσημέρι και ξανά το απόγευμα. Λιγότερο από σαράντα χρόνια αργότερα ωστόσο, το 1581, ο Φραντσέσκο Σανσοβίνο, αναφέρει ότι οι ευγενείς δεν την χρησιμοποιούσαν πλέον και παρέμενε όλες τις μέρες κλειστή, εκτός από τις Κυριακές που συνεδρίαζε το Μεγάλο Συμβούλιο²⁹¹, οπότε τρεις Procuratori μαζί με φρουρούς, με διάταγμα του 1569 όφειλαν να περιφρουρούν την πλατεία και το δουκικό μέγαρο. Η Χάουαρντ υποθέτει ότι η νέα Λοτζέτα εγκαταλείφθηκε σταδιακά διότι δεν βόλευε τους ευγενείς, οι οποίοι έπρεπε να ανεβαίνουν τα πέντε σκαλιά και δεν μπορούσαν να μπεινοβγαίνουν άνετα όπως στην προηγούμενη Λότζια²⁹². Προφανώς όμως, η Λοτζέτα έπαψε να χρησιμοποιείται, είτε διότι δεν μπορούσε πλέον να καλύψει τις νέες ανάγκες, είτε γιατί οι παλιές ανάγκες εξέλιπαν και άλλοι χώροι ήρθαν να καλύψουν το κενό²⁹³. Η Λοτζέτα του Σανσοβίνο ήταν πράγματι ένα αρκετά κλειστό κτίριο σε σχέση με τις προηγούμενες Λότζιες και σχετικά «δυσπρόσιτο»: η είσοδος γινόταν μόνο από το

---

²⁸⁸ Φαίνεται πολύ καλά στον πίνακα του Canaletto, *Ο Πύργος του Ρολογιού στην πλατεία του Αγίου Μάρκου* (1728-1730) στο Nelson-Atkins Museum of Art, στο Kansas City του Μιζούρι (εικ. 42)

²⁸⁹ Τελικά οι πλαϊνές πλευρές της Λοτζέτας επενδύθηκαν με μάρμαρα κατά την αναστήλωση του κτιρίου τα χρόνια 1910-1912 που υλοποιήθηκε μετά την κατάρρευση του καμπαναριού το 1902.

²⁹⁰ Francesco Sansovino, *Delle cose notabili che sono in Venetia*, Βενετία 1561, εδώ χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του Domenico de' Farri του 1562, σελ. 19-22.

²⁹¹ “Serviva la predetta Loggia ne gli anni andati per ridotto de nobili, i quali ne tempi cosi di verno, come di state, vi passavano il tempo in ragionamenti. Ma cessato quell'uso, sta ferrata per la maggior parte, fuori che ne giorni che si fa gran Consiglio. Percioche allora i Procuratori (toccando la volta a vicenda ad ogni Procuratia) vi stanno alla guardia, fine che i nobili escono di Consiglio, per ordine dell'anno 1569 nel qual seguì quello horribile incendio dell'Arsenale”. Sansovino, *Venezia...*, οπ. παρ., σελ. 308.

²⁹² Howard, *Sansovino...* οπ. παρ., σελ. 30.

²⁹³ Βλ. και την άποψη της Σέξτον, σχετικά με τη σταδιακή εγκατάλειψη των ανοικτών κτιρίων όπως οι λότζιες και την αντικατάστασή τους από τα πιο κλειστά ridotti. Sexton, οπ. παρ., σελ. 319-320.

κεντρικό τόξο²⁹⁴ και μάλιστα με πέντε σκαλιά, αφού είχε τοποθετηθεί σε βάθρο υψηλότερο από το επίπεδο της πλατείας, ενώ τα δύο τόξα δεξιά και αριστερά ήταν παράθυρα με χαμηλό παραπέτο (εικ. 47). Επιπλέον, κάτι ακόμη που έκανε τη Λοτζέτα του Σανσοβίνο να διαφέρει από τις άλλες Λότζιες ήταν το γεγονός ότι είχε εξαρχής τζάμια στα παράθυρα, πράγμα που την έκανε να φαίνεται ως ένας κλειστός, ιδιωτικός χώρος²⁹⁵.

*****

Παρά τον τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1537-1540) και τις βαριές απώλειες για τη Βενετία στο Αιγαίο²⁹⁶, γενικά επρόκειτο για μια εποχή που στη Βενετία το άσχημο κλίμα των δύο πρώτων δεκαετιών του 16^{ου} αιώνα είχε αναστραφεί. Υπήρχε πλέον αισιοδοξία· το εμπόριο των μπαχαρικών με την Ανατολή είχε ανακάμψει, ενώ ταυτόχρονα η βιοτεχνική παραγωγή της ίδιας της Βενετίας σημείωνε άνοδο. Παρά τα προβλήματα που προξενούσε ο ανταγωνισμός με άλλα κράτη λόγω της οικονομικής και στρατιωτικής τους ανάπτυξης, κυρίως της Αγγλίας και των Κάτω Χωρών, αλλά και της Ισπανίας με το διατλαντικό εμπόριο με τον νέο κόσμο, το εμπόριο της Βενετίας με την Ανατολή άνθιζε ακόμη κατά τον 16^ο αιώνα, σημειώνοντας μάλιστα άνοδο κατά το

---

²⁹⁴ Είσοδο μόνο από το κεντρικό τόξο είχε και η Λότζια του Ρεθύ νου του 17^{ου} αιώνα (εικ. 43) και αρκετές από τις Λότζιες της Δαλματίας (Κορέουλα, Τρογιρ, Split, Zadar, Hvar). (εικ. 7, 12, 44, 45, 46). Βέβαια, μια κεντρική είσοδο είχαν και παλιότερες Λότζιες στην Ιταλία όπως η Loggia dei Cavalieri στο Treviso, οι Λοτζέτες στη Μπρέσια και στο Φέλτρε, η προηγούμενη Λοτζέτα της Βενετίας. Υπερυψωμένη σε σχέση με το επίπεδο της πλατείας ήταν η Λότζια του Ρεθύ νου και ελαφρώς και του Χάνδακα, ενώ το ίδιο ισχύει και για κάποιες από τις Λότζιες της Δαλματίας (Split, Rab, Zadar, Hvar,) και της Τερραφέρμα (Μπασάνο, Ούτινε, Πάδοβα, Βερόνα, κλπ.). Οι Λότζιες γίνονται πιο κλειστά κτίρια, όσο απομακρυνόμαστε από τη «δημοκρατική» περίοδο των αστικών κοινών του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. Όσο αριστοκρατικοποιούνται δηλαδή οι κοινωνίες και οι χρήστες ανήκαν όλο και περισσότερο σε μια πιο κλειστή ομάδα που διαχειριζόταν την εξουσία, εμφανίζονται αλλαγές στη μορφή των κτιρίων που έχουν να κάνουν ακριβώς με το θέμα του αποκλεισμού. Τα κτίρια κατασκευάζονται σταδιακά πιο υπερυψωμένα σε σχέση με το επίπεδο της πλατείας, η πρόσβαση γίνεται μόνο από ένα ή δύο τόξα μέσω σκαλοπατιών κλπ. Βλ. και Sexton, *οπ. παρ.*, σελ. 343-344.

²⁹⁵ Στη διάρκεια των χρόνων έγιναν πολλές αλλαγές στο κτίριο: στον 17^ο αιώνα, τα δύο πλαϊνά τόξα-παράθυρα μετατράπηκαν σε εισόδους, σιδεριές προστέθηκαν στα πάνω μέρη των τριών τοξωτών θυρωμάτων της πρόσοψης, τα μαρμάρινα έδρανα που υπήρχαν μπροστά από το κτίριο αντικαταστάθηκαν από μια πλατιά βεράντα με μαρμάρινα κάγκελα, στον 18^ο αιώνα μια μπρούτζινη πόρτα προστέθηκε στην είσοδο της βεράντας, και κυρίως η πρόσοψη στο ύψος του μετώπου της καμάρας επεκτάθηκε έτσι ώστε να καλυπεί όλο το πλάτος του κτιρίου, καθώς θεωρούσαν τότε ότι η Λοτζέτα είχε μείνει ημιτελής. (εικ. 47)

²⁹⁶ Η συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε στις 2 Οκτωβρίου 1540 και σήμανε το τέλος του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου άφησε τη Βενετία με πολύ λιγότερες κτήσεις στο Αιγαίο. Η Γαληνότατη παρέδωσε το Ναύπλιο και τη Μονεμβασιά, αναγνώρισε την απώλεια των βορείων Σποράδων και των νησιών του Αιγαίου που έχασε στη διάρκεια του πολέμου (Άνδρος, Μύκονος, Πάρος, Αντίπαρος, Νάξος, Ίος, Ανάφη, Αστυπάλαια, Αμοργός, Κάρπαθος), δέχτηκε να πληρώσει πολεμική αποζημίωση (300.000 βενετικά δουκάτα), καθώς και ετήσιο φόρο για τη Ζάκυνθο (500 δουκάτα) και την Κύπλο (8.000 δουκάτα).

δεύτερο τέταρτο του αιώνα, φέρνοντας περισσότερο πλούτο στην πόλη²⁹⁷. Όπως έχει δείξει ο Fernand Braudel, η Βενετία ήταν κατά το 16^ο αιώνα κάτι σαν το Παρίσι του 19^{ου} αιώνα, όσον αφορά στη συσσώρευση πλούτου και στη χλιδή που ήταν εμφανής στην πόλη²⁹⁸. Με τα προγράμματα *ανανέωσης της πόλης και της ασφάλειας*, η πλατεία του Αγίου Μάρκου μεταμορφωνόταν, αξιώνοντας τον τίτλο της νέας Ρώμης για τη Βενετία και στο αισθητικό επίπεδο, στην Τερραφέρμα τα οχυρωματικά έργα προχωρούσαν με γοργούς ρυθμούς, ενώ σε πολλές πόλεις της, αλλά και της Δαλματίας μεγάλα εργοτάξια ήταν ανοιχτά στις κεντρικές πλατείες, καθώς χτίζονταν νέες μεγαλοπρεπείς Λότζιες και άλλα δημόσια κτίρια

Παρά ταύτα, η έκβαση του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου έδειξε ότι οι αποικίες της Κρήτης, αλλά και της Κύπρου ήταν ευάλωτες απέναντι στις απειλές των Οθωμανών και ως εκ τούτου και η κυριαρχία της Βενετίας στην Ανατολή. Ο εκσυγχρονισμός των οχυρώσεων, τόσο στις αποικίες της Ανατολής, όσο και στη Δαλματία, ο οποίος παρά τις εκκλήσεις των κατοίκων και τις αποφάσεις της Σινιορίας, ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα δεν είχε προχωρήσει²⁹⁹, ήταν πλέον επιτακτική ανάγκη.

---

²⁹⁷ Βλ. σχετικά με την ανάκαμψη του βενετικού εμπορίου με την Ανατολή και την ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής της Βενετίας, Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2008, σελ. 19-21, 52-61, 66-68, 118-133. Βλ. και Michael Knapton, “Lo Stato Veneziano fra la Battaglia di Lepanto e la Guerra di Candia (1571-1644)”, στο *Venezia e la Difesa del Levante: Da Lepanto a Candia 1570-1670*, (Κατάλογος έκθεσης στο palazzo ducale) Arsenale Editrice, Βενετία 1986, σελ. 233.

²⁹⁸ Fernand Braudel, “La vita economica di Venezia nel secolo XVI”, in *La Civiltà Veneziana del Rinascimento*, Sansoni 1958, σελ. 81-102.

²⁹⁹ Βλ. σχετικά Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη*, οπ. παρ., σελ. 8-12.

5.

A. Λότζια III του Χάνδακα (*loggia nova*)

Στην ίδια ακριβώς περίοδο που τα έργα ανανέωσης στη Βενετία βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη μεταμορφώνοντας σιγά σιγά το πολιτικό κέντρο της Μητρόπολης, χρονολογείται και η πρώτη αναφορά σε έγγραφο σε σχέση με την βούληση ανέγερσης νέας Λότζιας στο Χάνδακα. Το Σεπτέμβριο του 1541, ο γενικός προνοητής Κρήτης Giovanni Vitturi, στην έκθεσή του προς στη βενετική Σύγλητο πρότεινε την εκποίηση της τάφρου των παλαιών βυζαντινών τειχών της πόλης με στόχο την είσοδο στο δημόσιο ταμείο 10 με 12 χιλιάδων δουκάτων. Από την εκποίηση πρότεινε να εξαιρεθεί χώρος, προκειμένου να οικοδομηθεί μια νέα Λότζια καθώς, όπως τόνιζε, *δεν υπήρχε λότζια στο Χάνδακα*³⁰⁰. Μάλιστα, ο Βιτούρι πρότεινε στη Σύγλητο να «πάρει πληροφορίες» σχετικά με το θέμα από τον μηχανικό Μικέλε Σανμικέλι. Επειδή από το έγγραφο αυτό είναι γνωστό μόνο το απόσπασμα που παραθέτει ο Τζερόλα³⁰¹ από το οποίο συνάγεται πρόθεση κατασκευής νέας Λότζιας, δεν είναι σαφές αν η προτροπή του Βιτούρι προς τη Σύγλητο σχετικά με την ενημέρωση εκ μέρους του Σανμικέλι αφορούσε στην οικοδόμηση της νέας Λότζιας ή στο θέμα της εκποίησης της τάφρου. Κατά πάσα πιθανότητα ισχύει το δεύτερο, καθώς όπως θα φανεί στη συνέχεια, υπήρχαν διχογνωμίες σε σχέση με την εκποίηση της τάφρου, αλλά κυρίως διότι ο Σανμικέλι βρισκόταν στο Χάνδακα με σκοπό το σχεδιασμό των οχυρώσεων και όχι τον πολεοδομικό σχεδιασμό του κέντρου ή το σχεδιασμό δημόσιων κτιρίων. Αξίζει να σημειωθεί πάντως, ότι συγκεκριμένη μαρτυρία επιβεβαιώνει τις πληροφορίες, ότι κατά το 16^ο αιώνα είχε ενταθεί το πρόβλημα έλλειψης οικοπέδων μέσα στην πόλη του Χάνδακα.

---

³⁰⁰ “[...]aricordando postmodum alla Signoria Vostra far vender le fosse de ditta terra, delle qual ne potrà trazer da ducati 10 et 12 mila, lasciando loco di edificar una logia, per non esserne in Candia al proposito: et dico la S.V. *ne potrà haver informatione da mastro Michel da San Michel inzegner* [...]”, A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 78, Αναφορά του Giovanni Vitturi, Σεπτέμβριος 1541, όπως δημοσιεύεται από τον Gerola, III, σελ. 37.

³⁰¹ Η έκθεση αυτή λανθάνει, όπως με ενημέρωσαν στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας.

Ο Σανμικέλι πρέπει να έφτασε στην Κρήτη στις αρχές Μαρτίου του 1538³⁰², προκειμένου να αναλάβει το σχεδιασμό των νέων οχυρώσεων του νησιού³⁰³ εν μέσω του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1537-1540) που είχε θέσει τη Βενετία σε συναγερμό σε σχέση με τις αποικίες της στην Ανατολή. Από την αναφορά του γενικού προνοητή Giovanni Moro, ο οποίος έφτασε λίγο μετά τον Σανμικέλι στην Κρήτη, μαθαίνουμε ότι στα τέλη Ιουνίου 1538, ο διάσημος μηχανικός είχε ήδη επισκεφτεί τα Χανιά, τη Σούδα και το Ρέθυμνο, και είχε ολοκληρώσει τα σχέδια για τις εκεί οχυρώσεις, τα οποία στάλθηκαν μαζί με την αναφορά του Μόρο στη Βενετία³⁰⁴. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1539 που ο Σανμικέλι ανακλήθηκε, προκειμένου να επιβλέψει τις οχυρώσεις στο Šibenik (Sebenico) στη Δαλματία, είχε ολοκληρώσει τη μελέτη και το σχεδιασμό των οχυρώσεων του Χάνδακα. Σύμφωνα με την αναφορά του Βιτούρι (1541), ο Σανμικέλι είχε προτείνει την κατεδάφιση του παλαιού μεσαιωνικού τείχους, διότι όχι μόνο το θεωρούσε άχρηστο, αλλά επιπλέον πίστευε ότι θα λειτουργούσε ως εμπόδιο σε περίπτωση εχθρικής επίθεσης, ενώ τα υλικά από την κατεδάφιση θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στις νέες οχυρώσεις³⁰⁵. Αρκετοί αξιωματούχοι συμφωνούσαν με την πρόταση αυτή του Σανμικέλι. Ένας από αυτούς ήταν αναμφίβολα ο Βιτούρι, όπως φαίνεται από την έκθεσή του προς τη Σύγκλητο. Ένας άλλος που επέμεινε ιδιαίτερα στο θέμα αυτό δώδεκα χρόνια αργότερα, ήταν ο στρατιωτικός διοικητής Κρήτης (capitano) Gian Matteo Bembo, ο οποίος είχε θορυβηθεί καθώς οι κάτοικοι της παλιάς πόλης θεωρούσαν ότι αρκούσε το παλιό τείχος για να αντισταθούν σε πιθανή εχθρική επίθεση και με τη δικαιολογία αυτή δεν ήθελαν να συμβάλλουν στα έξοδα για τις νέες οχυρώσεις. Αντίθετα οι κάτοικοι των «προαστίων» που αισθάνονταν εκτεθειμένοι ήταν πρόθυμοι να συμβάλλουν στα έξοδα προκειμένου να οχυρωθεί η περιοχή τους (borgo).³⁰⁶

³⁰² Η απόφαση για την αποστολή του Σανμικέλι στην Κρήτη φέρει ημερομηνία 22 Φεβρουαρίου 1538. Το αναφέρει ο Τζερόλα, (Gerola, I 2, σελ. 313), χωρίς να παραπέμπει σε έγγραφο, αλλά στον Bertoldi, *Michele Sanmicheli al servizio della repubblica veneta*, Βερόνα 1874, σελ. 23. Στις 15 Μαρτίου 1538 αποφάσισε το Συμβούλιο του Ρεθύμου να δώσει 7500 δουκάτα προκειμένου να ξεκινήσουν τα έργα των οχυρώσεων άμεσα «iuxta el dessegno fatto per maestro Michiel de San Michiel inzegner», που σημαίνει ότι είχε φτάσει στο νησί και είχε ήδη προχωρήσει στο σχεδιασμό των οχυρώσεων του Ρεθύμου. Gerola, I2, σελ. 473.

³⁰³ Για τα οχυρωματικά έργα που είχαν γίνει την προηγούμενη δεκαετία βλ. Gerola, I1, σελ. 113-114, I2, σελ. 308-313 και Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη...*, οπ. παρ. σελ. 10.

³⁰⁴ Βλ. Gerola, I2, σελ. 313-4. Τα σχέδια και η αναφορά του Σανμικέλι δεν σώζονται.

³⁰⁵ Τις πληροφορίες από την αναφορά του Τζιοβάνι Βιτούρι, παραθέτει ο Gerola, I1, σελ. 114. Να σημειωθεί ότι η επανάχρηση του υλικού των οχυρώσεων ήταν πολύ σημαντικό θέμα καθώς μειώνει κατά πολύ το κόστος των έργων.

³⁰⁶ Gerola, I1, σελ. 114. A.S.V., *Senato Mar, filza IX, 1553*.

Η αποστολή του Σανμικέλι στη Δαλματία, στην Κέρκυρα, στην Κρήτη και στη συνέχεια στην Κύπρο στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία έχει άμεση σχέση βέβαια με τον τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο και την ανάγκη σχεδιασμού και βελτίωσης της άμυνας των αποικιών. Ταυτόχρονα όμως εντάσσεται στη γενικότερη πολιτική της *renovatio securitatis* του δόγη Αντρέα Γκρίτι και στο μεγάλο πρόγραμμα οχύρωσης των πόλεων της βενετικής επικράτειας για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω³⁰⁷. Πέρα από την ασφάλεια των κτήσεων και της ίδιας της μητρόπολης, το πρόγραμμα είχε και πολιτικό στόχο την επανεδραίωση του μύθου της Βενετίας και της εικόνας της σχετικά με την *καλή διακυβέρνηση* (*buon governo*), η οποία είχε αποσταθεροποιηθεί³⁰⁸.

Όσον αφορά στο Χάνδακα, έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι η έκκληση του Βιτούρι για κατασκευή νέας Λότζιας στην πόλη συμπίπτει χρονικά με την περίοδο που στη Βενετία κατασκευαζόταν η Λοτζέτα από τον Σανσοβίνο (1537-1545)³⁰⁹. Ο κατηγορηματικός τρόπος που ο Βιτούρι αναφέρει ότι «δεν υπάρχει λότζια στο Χάνδακα», υπονοεί ότι δεν υπήρχε χώρος που να χρησιμοποιείται πλέον ως *δημόσια λότζια*. Τι μπορεί όμως να σημαίνει αυτό; Είχε άραγε καταστραφεί η Λότζια II στο σεισμό του 1508³¹⁰ και δεν είχε οικοδομηθεί καινούρια ή ήταν τόσο παλιά που δεν μπορούσε πλέον χρησιμοποιηθεί, πόσο μάλλον να συγκριθεί με τις Λότζιες της Τερραφέρμα ή τη Λότζια που κατασκευαζόταν στη Βενετία³¹¹; Οπωσδήποτε, αν υπήρχε η Λότζια II, ένα κτίριο διακοσίων περίπου χρόνων το 1541, θα βρισκόταν σε κακή κατάσταση³¹². Ίσως να είχε μείνει χρόνια εκτός χρήσης και να μεταφέρθηκαν οι

---

³⁰⁷ Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τα οχυρωματικά προγράμματα σε όλη τη βενετική επικράτεια συνεχίστηκαν και μετά το θάνατο του Γκρίτι το 1538. Βλ. Σχετικά, Concina, *La Macchina...*, οπ. παρ. Νίκος Σκουτέλης, *Ο Πόλεμος Χωροτάκτης...*, οπ. παρ., Antonio Manno, “Politica e architettura militare: le difese di Venezia (1557-1573)”, *Studi Veneziani* 12, (1986), σελ. 91-137.

³⁰⁸ Όπως επώθησε ήδη, ειδικά στην Τερραφέρμα είχε δημιουργηθεί μια βαθιά ρήξη ανάμεσα στις υποτελείς πόλεις της βόρειας Ιταλίας και τη Βενετία, καθώς οι περισσότερες από τις πρώτες πήραν το μέρος των αντίπαλων της Βενετίας κατά τους πολέμους των προηγούμενων ετών. Michael E. Mallet, “Venezia e la politica italiana: 1454-1530”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 276-290, 293-299. Battilotti, οπ. παρ., σελ. 9.

³⁰⁹ Το 1541 είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή της, δεν είχε όμως ολοκληρωθεί ακόμη ο γλυπτός διάκοσμος του κτιρίου.

³¹⁰ Υπόθεση της Σταρίδα, οπ. παρ., σελ. 114.

³¹¹ Υπόθεση της Georgoroulou, *The meaning...*, οπ. παρ, σελ. 157.

³¹² Όπως έχει ήδη σημειωθεί παραπάνω, δεν έχει εντοπιστεί ακόμη καμία μαρτυρία στα αρχεία της Βενετίας που να αναφέρεται σε ανακαίνιση της Λότζιας II. Από την άλλη, υπάρχουν μαρτυρίες από τη Βενετία σχετικά με χρήση κτιρίων ακόμη παλαιότερων. Η Λότζια του Σαν Μπάσο, κατασκευάστηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα και τη χρησιμοποιούσε ν ακόμη μέχρι και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Όταν το 1511 έγινε σεισμός στη Βενετία και έπεσαν οικοδομικά υλικά από το καμπαναριό πάνω στη Λοτζέτα που υπήρχε εκεί, καθιστώντας την ακατάλληλη για χρήση, ο Sanudo ανέφερε στο ημερολόγιό του ότι οι Επίτροποι (*Procuratori*) συνευρίσκονταν στην Λότζια του Σαν Μπάσο. “A dì 30. Sonò terza sul campaniel di San Marco, perchè fu alquanto conzo con legnami per sonar, fin sia compito di conzar, e bisogna butar di sora a terra la cima e parte dil campaniel fin a la seconda fanestra; et la lozeta fo difata

λειτουργίες της σε κάποιο άλλο κτίριο της πλατείας. Από την άλλη, μοιάζει αδύνατο να είχε μείνει ο Χάνδακας, η πρωτεύουσα της παλαιότερης και σημαντικότερης για τη Βενετία αποικίας στην Ανατολή, χωρίς ένα κτίριο που να λειτουργούσε ως *δημόσια λότζια*. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην μεγάλη σημασία που είχαν οι Λότζιες ως δημόσια κτίρια σε όλη τη βενετική επικράτεια και μάλιστα στο γεγονός ότι οι διοικητικές, τελετουργικές, και άλλες λειτουργίες που είχαν, τις καθιστούσε απαραίτητες ως προς τον κτιριακό εξοπλισμό των πολιτικών κέντρων των βενετικών πόλεων.

Θεωρούμε ότι είναι πιο πιθανό η Λότζια II του Χάνδακα να μην πληρούσε τις προδιαγραφές για *δημόσια Λότζια* στα μάτια του βενετού αξιωματούχου· πρέπει να του φάνηκε τόσο παλιά και σε τόσο κακή κατάσταση, που συγκριτικά με τις Λότζιες που γνώριζε, τη Λοτζέτα που ολοκληρωνόταν στη Βενετία (εικ. 32, 47), εκείνες που χτιζόνταν την ίδια περίοδο (Μπρέσια, Vicenza) (εικ. 48, 49)³¹³ ή είχαν ήδη χτιστεί στην Τερραφέρμα (Βερόνα, Πάδοβα) (εικ. 25, 27), η Λότζια II του Χάνδακα δεν μπορούσε να θεωρηθεί *δημόσια Λότζια*. Ενδεχομένως, να είχε ακούσει παράπονα από τους ντόπιους χρήστες του κτιρίου σχετικά με την ακαταλληλότητα της Λότζιας II και να ήθελε να δείξει με εμφατικό τρόπο στη βενετική Γερουσία την ανάγκη οικοδόμησης νέας Λότζιας στο Χάνδακα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι πιθανόν ο Βιτούρι να υπερέβαλλε ως προς τη μη ύπαρξη Λότζιας στο Χάνδακα³¹⁴.

Και πράγματι, το ότι η Λότζια II έστεκε ακόμη το 1541, όταν δηλαδή διατυπώθηκε το αίτημα για οικοδόμηση νέας, επιβεβαιώνεται έμμεσα από έγγραφο της 11^{ης} Ιουλίου 1546, το οποίο αφορά στην επισκευή της κατοικίας του κρητικού ευγενή Zuan Paulo που βρισκόταν στη βορινή πλευρά της *loggia vecchia*³¹⁵. Άλλο έγγραφο του 1548, αναφέρεται σε κατάσταση κοντά στην *loggia vecchia* που μισθώθηκε εκείνη τη χρονιά στον υποδηματοποιό Θεόδωρο Λίτινο, έναντι ετήσιου μισθώματος 10 τρεχόντων δουκάτων³¹⁶. Η *παλαιά λότζια* στην πλατεία του Χάνδακα αναφέρεται και

---

il covertto, e li patricij si redusevano a San Basso. Et ozi, fo domenega, che di *jure* si doveva far gran consejo, ma per dubito dil teramoto non fu fato, e fo fato pregadi per far li savij di collegio e scriver in campo.”, Marino Sanuto, *I Diarii di Marino Sanuto*, τ. XII, (Ανατυπωση έκδοσης F. Visentini, Βενετία 1879-1903, (συγκεκριμένος τόμος 1886) από Forni Editore, Μπολόνια 1969-1970), στήλη 91 [44r]. Η Λότζια του Σαν Μπάσο σταμάτησε να χρησιμοποιείται και έκλεισε στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, όμως μόνο στο τέλος του 17ου αιώνα ολοκληρώθηκε η κατεδάφισή της.

³¹³ Βλ. κεφάλαιο 8.

³¹⁴ Ο Τζερόλα αναφέρει ότι η πρόταση του Βιτούρι δεν έγινε δεκτή το 1541, χωρίς να παραπέμψει σε έγγραφο. Gerola, III, σελ. 37. Δυστυχώς η πληροφορία αυτή δεν στάθηκε δυνατό να επιβεβαιωθεί.

³¹⁵ Την πληροφορία έχει δημοσιεύσει η Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, στο «Έργα «σκουλτόρων» ...» οπ. παρ., σελ. 379. Πρόκειται για το A.S.V., Notai di Candia, b. 125, (Michel Geriti), 1545-1546, φ. 448v.

³¹⁶ A.S.V., Notai di Candia, b. 126, quad. 1548-1549, φ. 215r-216r (17-10-1548). Το ακίνητο ανήκε στον φιλανθρωπικό οργανισμό του Αγίου Αντωνίου (των επαιτών). Την πληροφορία αναφέρει η Αναστασία

σε νοταριακό έγγραφο του 1552 για να περιγράψει την τοποθεσία του εργαστηρίου του ράφτη Alberto Peregrin στο οποίο γίνονταν εργασίες επισκευής³¹⁷. Οι αναφορές σε *παλαιά λότζια* δείχνουν ότι κατά πάσα πιθανότητα είχε ήδη οικοδομηθεί νέα *λότζια* στο Χάνδακα, ή ότι χτιζόταν εκείνη την περίοδο. Το 1564, είκοσι τρία χρόνια μετά το αίτημα του Βιτούρι, η οικοδόμηση της *καινούριας λότζιας* είχε οπωσδήποτε ολοκληρωθεί. Το κτίριο μάλιστα χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς προκειμένου να περιγραφτεί η τοποθεσία κάποιων ακινήτων επί της *ruga magistra*³¹⁸.

Έγγραφο του 1578 αποδεικνύει ότι η Λότζια II όχι μόνο «στεκόταν όρθια» ακόμη, αλλά επιπλέον χρησιμοποιείτο, καθώς υπήρχαν καταστήματα *sotto la loza vecchia*³¹⁹. Σύμφωνα με το έγγραφο, τρία καταστήματα είχαν παραχωρηθεί κατά τα προηγούμενα έτη σε ιδιώτες, οι οποίοι όμως δεν ήταν συνεπείς ως προς τις υποχρεώσεις τους (ενοίκια). Δύο καταστήματα (botteghe n°2 και n°3) παραχωρήθηκαν στον M. Bernardin di Garzoni και ένα (bottegha n°4) παραχωρήθηκε στη Maria χήρα του Constantin Sacta ο οποίος είχε εργαστεί ως πυροβολητής (*bombardiere*) στην υπηρεσία της Βενετίας. Και τα τρία καταστήματα είχαν παραχωρηθεί στους συγκεκριμένους ιδιώτες από τον Jacopo (Giacomo) Foscariini το 1576³²⁰. Μάλιστα, από τον τρόπο που

Παπαδία-Λάλα στο *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο ο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1996, σελ. 82.

³¹⁷ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *οπ. παρ.*, σελ. 380. Η αρχειακή ένδειξη του εγγράφου είναι A.S.V., Notai di Candia, b. 283, (Zorzi Vasmulo), minute 1552, φ. 49v, 7 Σεπτεμβρίου 1552.

³¹⁸ Η πληροφορία που αναφέρει η Παπαδία-Λάλα, *οπ. παρ.*, σελ. 134, σχετίζεται με μισοκατεστραμμένα ακίνητα ιδιοκτησίας του ιδρύματος της Αγίας Κλάρας στη *ruga magistra*, τα οποία ζητούσε το ίδρυμα να ανταλλάξει με δυ άλλες οικίες *στην ίδια οδό κοντά στην καινούρια λότζια*. (A.S.V., Duca di Candia, b. 35bis, quad. 29bis, φ. 179r-v (31-8-1564).

³¹⁹ A.S.V., *Dispacci da Candia*, *pronveditori di terra e mar*, 742, 13 Αυγούστου 1578. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, η πρακτική της ενοικίασης χώρου καταστημάτων στις Λότζιες φαίνεται ότι ήταν κανόνας στην Κρήτη. Όσον αφορά στην Ιταλία, γνωρίζουμε ότι η πρακτική αυτή συνηθιζόταν σε Λότζιες πριν το 15^ο αιώνα. Αργότερα, οι παλαιότερες λότζιες που είχαν χάσει τις λειτουργίες τους νοικιάζονταν ως αποθήκες, όπως για παράδειγμα η Λότζια των Ιπποτών στο Τρεβίζο, η οποία νοικιάζόταν ήδη από τον 16^ο αιώνα για αποθήκη ξυλείας, Anselmi, *οπ. παρ.*, σελ. 79-81. Όσον αφορά στις νεότερες Λότζιες που κατασκευάστηκαν κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα στην Τεραφέρμα, δεν έχουμε εντοπίσει στοιχεία που να δείχνουν ότι νοικιάζονταν χώροι τους σε ιδιώτες. Πολλές από τις Λότζιες αυτές απαξιώθηκαν και σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται ως *δημόσιες λότζιες* ήδη από τον 17^ο αιώνα, οπότε νοικιάστηκαν ως αποθήκες ή καταστήματα.

³²⁰ Ο Τζάκοπο Φοσκαρίνι στάλθηκε στο Χάνδακα ως γενικός προνοητής, *sindaco* (σύδικος) και *inquisitore* (ανακριτής) του βασιλείου της Κρήτης, ένα αξίωμα που για πρώτη φορά δινόταν σε πρόσωπο που αναλάμβανε υπηρεσία στο νησί. Έφτασε στην Κρήτη τον Οκτώβριο του 1574 και παρέμεινε εκεί ως το Νοέμβριο του 1577. Παρόλο που του δόθηκαν έγγραφες εντολές (*commissioni*) από τη Σύλητη πριν την αναχώρησή του με αναλυτικές οδηγίες για τον τρόπο που έπρεπε να κινηθεί κατά την παραμονή του στο νησί, θεωρείται από τους μελετητές ότι του δόθηκε μεγάλη πληρεξουσιότητα από το Μεγάλο Συμβούλιο και τη Σύλητη της Βενετίας, προκειμένου να πράξει όπως ο ίδιος έκρινε, ανάλογα με την κατάσταση που θα έβρισκε στην Κρήτη. Με τις «διατάξεις» που εξέδωσε προσπάθησε να αντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα κακοδιαχείρισης που πάντοτε υπήρχαν, όμως έγιναν εξαιρετικά εμφανή κατά τη διάρκεια του τέταρτου βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573). Έκανε επίσης μια σειρά προτάσεων σχετικά με την εκμετάλλευση της πύλης που παλαιού μεσαιωνικού τείχους (*Voltone*), αλλά και του ίδιου

γίνεται η αναφορά (botteghe n°2, n°3 και n°4) υπονοείται ότι υπήρχαν περισσότερα μαγαζιά, ή τουλάχιστον ένα ακόμη (το n°1).

Είκοσι έξι χρόνια αργότερα, το 1604, η Λότζια II έστεκε ακόμα. Αυτό προκύπτει από σχέδιο κάτοψης, το οποίο επισυναπτόταν σε αναφορά της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1604 του διοικητή του στρατού Giacomo Corner³²¹. Ο Κορνέρ ζητούσε έγκριση για μια σειρά μετατροπών που θα γίνονταν στα νοτιοδυτικά της νέας Λότζιας (III), προκειμένου να αποκτήσει η παρακείμενη Οπλαποθήκη μνημειακή πύλη που θα έβγαζε στην πλατεία. Οι μετατροπές που θα επηρέαζαν σημαντικά το κτίριο της Λότζιας (III), δηλώνονται με ακρίβεια στο επισυναπτόμενο στην αναφορά σχέδιο.

Στο σχέδιο (εικ. 50, 51) εικονίζεται η κάτοψη ενός μεγάλου, παραλληλόγραμμου κτιρίου, που εκτείνεται με κατεύ υνση από δυτικά (αριστερά) προς ανατολικά (δεξιά). Η δυτική πλευρά του κτιρίου κατονομάζεται ως *LOGGIA* και προφανώς πρόκειται για τη Λότζια III, ενώ προς τα ανατολικά εκτείνεται μεγαλύτερος χώρος που κατονομάζεται ως *MUNITIONE D'ARME* και ταυτίζεται με την Οπλαποθήκη, το κτίριο δηλαδή όπου φυλάσσονταν τα όπλα (*Armeria* ή *Armamento*). Μεταξύ των δύο αυτών χώρων εικονίζονται επτά άνισου μεγέθους δωμάτια. Τα πέντε εξ αυτών παρατάσσονται από βορρά προς νότο και είναι σαφές από το σχέδιο της κάτοψης ότι ανήκουν στο χώρο της Λότζιας III, καθώς η πρόσβαση σ' αυτά γίνεται μόνο μέσω της κιονοστήρικτης στοάς, η οποία προσδιορίζεται στο σχέδιο ως *LOGGIA*. Στα ανατολικά βρίσκονται σε επαφή με το δυτικό τοίχο της Οπλαποθήκης, χωρίς όμως να υπάρχει κάποιο άνοιγμα για επικοινωνία με αυτήν. Δύο ακόμη μικροί χώροι καταλαμβάνουν τη νότια πλευρά της Λότζιας και παρατάσσονται από τα δυτικά προς

του τείχους που προφανώς δεν είχε κατεδαφιστεί ακόμη, ενώ προχώρησε και στην οικοδόμηση στρατώνων προκειμένου να απελευθερωθού τα σπίτια κατοίκων του Χάνδακα που επιτάσσονταν, μια πρακτική που δημιουργούσ μεγάλη δυσaréσκεια. Παράλληλα, πρότεινε την αναδιάρθρωση της αγοράς, μεταρρυθμίσεις στην οικονομία, ριζικές αλλαγές στις καλλιέργειες (αντικατάσταση αμπελιών με σιτηρά) κλπ. Στις «διατάξεις» που εξέδωσε στηρίχτηκαν όλοι οι μετέπειτα βενετοί αξιωματούχ 1 για να προχωρήσουν σε επιμέρους βελτιώσεις. Σχετικά με τα σωζόμενα έγγραφα που περιέχουν τις «διατάξεις» του Φοσκαρίνι βλ. Κώστας Γ. Τσιγκάκης, «Οι Ordini του Giacomo Foscarini, γενικού προνοητή και ανακριτή της Κρήτης (1574-1577). Ερευνητικά και εκδοτικά προβλήματα», *Σεμινάριο Εργασίας: Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων*, τ. 1 *Προβλήματα έκδοσης πηγών* (Βενετία 3-4 Νοεμβρίου 2000), Βενετία 2001, σελ. 33-52. Γενικά για τον Φοσκαρίνι, βλ. λήμμα του Roberto Zago στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 49, 1997, σελ. 365-370. Ειδικά για την πολιτική που άσκησε στην Κρήτη, βλ. το αρκετά παλιό ομολογουμένως, Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, «Ακόωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α, 1938, σελ. 186-206.

³²¹ A.S.V., *Dispacci dei Rettori di Candia*, F.1, n°2-2°, legato in filza. Το σχέδιο πρωτοδημοσίευσε ο Τζερόλα το 1917 στον τρίτο τόμο του έργου του *I monumenti Veneti nell' isola di Creta*. Βλ. Gerola, III, σελ. 38. Πρόκειται για το σχέδιο το οποίο στάθηκε αφορμή για να υποθέσει ο Τζερόλα τη θέση της Λότζιας II, στο οποίο έγινε αναφορά ήδη στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Gerola, III, σελ. 36-37. Το σχέδιο είναι ανυπόγραφο.

τα ανατολικά, πίσω από το βραχύτερο πέμπτο δωμάτιο που δεν φτάνει ως τον τοίχο της Οπλαποθήκης. Τα δύο αυτά δωμάτια δεν έχουν πρόσβαση μέσα από τη στοά, όπως τα πρώτα πέντε, αλλά από το δρόμο που βρίσκεται στα νότια της Λότζιας και της Οπλαποθήκης. Με άλλα λόγια, στο σχέδιο κάτοψης δεν εικονίζεται ένα, αλλά δύο διαφορετικά κτίρια, η Λότζια III και η Οπλαποθήκη του Χάνδακα, τα οποία όμως εφάπτονταν, δίνοντας την εντύπωση ενός ενιαίου κτιρίου.

Κάτω αριστερά στο σχέδιο της κάτοψης, στη νοτιοδυτική γωνία της Λότζιας, έχει επικολληθεί χαρτί με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να ανασηκωθεί και να αποκαλυφθεί το σχέδιο από κάτω (εικ. 51). Στο επικολλημένο χαρτί έχουν σχεδιαστεί με κίτρινο χρώμα μετατροπές που προτεινόνταν από το διοικητή του στρατού Κορνέρ, που αφορούσαν στη νοτιοδυτική γωνία της Λότζιας, ενώ όταν ανασηκώνεται το χαρτί αποκαλύπτονται οι χώροι ως είχαν. Η πρόταση του Κορνέρ που αποτυπώνεται στο επικολλημένο σχέδιο αφορά στην κατασκευή μιας μνημειώδους εισόδου που θα δημιουργούσε πρόσβαση στην Οπλαποθήκη από τα νοτιοδυτικά, από χώρο δηλαδή που καταλάμβανε η Λότζια III. Η νέα είσοδος θα έβγαζε στην πλατεία, ενώ παράλληλα θα δημιουργείτο ένα δωμάτιο για τη φύλαξη όπλων.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των στοιχείων που παρέχει στο σχέδιο της κάτοψης σχετικά με τη μορφή των κτιρίων της Λότζιας III και της Οπλαποθήκης, θα αναφερθούμε στις υπόλοιπες πληροφορίες που σημειώνονται πάνω σ' αυτό. Κατ' αρχήν, στα αριστερά του σχεδίου, μπροστά από τη δυτική πρόσοψη της Λότζιας υπάρχει επεξηγηματικό σημείωμα σε σχέση με το επικολλημένο χαρτί. Αναφέρει ότι «το σημειωμένο με κίτρινο σχέδιο εικονίζει τις προτεινόμενες μετατροπές προκειμένου να οικοδομηθεί μια νέα πύλη στην Οπλαποθήκη που θα βγάζει προς την πλατεία όπως αρμόζει σε ένα τέτοιο κτίριο»³²². (εικ. 10) Οι υπόλοιπες επιγραφές στο σχέδιο δηλώνουν τον περιβάλλοντα χώρο και προσδιορίζουν τα γειτονικά κτίρια.

Στα αριστερά του σχεδίου³²³ απέναντι από την δυτική πρόσοψη της Λότζιας III δηλώνεται η πορεία της κεντρικής οδού με τη σημείωση «ο δρόμος της ρούγας που μπαίνει στην πλατεία» (STRADA DI RUGA QU' ENTRA A PIAZZA) και από την απέναντι πλευρά της σημειώνεται «η παλαιά λότζια βρίσκεται εδώ» (*qui è la loggia*

³²² «Il segnato di Giallo è quella fabrica che va fatta per far ch' esca nella Piazza una Porta Principale di come è necessario, et decoro di un luoco d' Arme come è questo». Το κείμενο αυτό έχει γραφτεί παράλληλα με τη δυτική πρόσοψη του σχεδιαζομένου κτιρίου και κάθετα προς τον άξονα ανατολή-δύση. Στην κάτοψη σχεδιάζονται τα κτίρια που προσδιορίζονται ως δύο, ως ενιαίο συγκρότημα. Ακριβώς πάνω από την επεξηγηματική σημείωση δίνεται η κλίμακα του σχεδίου σε πόδια (piedi).

³²³ Με το βορρά προς τα πάνω.

vecchia)³²⁴. Στα νοτιοδυτικά σημειώνεται η *PIAZZA* που αντιστοιχεί ως προς τον προσανατολισμό, στο σημείο που θα έβγαζε η προτεινόμενη από τον Κορνέρ μνημειακή είσοδος της Οπλαποθήκης. Στη νότια πλευρά της Λότζιας και της Οπλαποθήκης επισημαίνεται η θέση της κατοικίας του διοικητή του στρατού με τη σημείωση «*qui è il Palazzo del Ill.mo Cap[itano] G[rande]*». Στα βορειοανατολικά των κτιρίων σημειώνεται ο καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου («*qui è il Duomo*»), ενώ στα βόρεια αναγράφεται «*qui sono casamenti de diversi*» (εδώ βρίσκονται σπίτια διαφόρων). Λίγο πιο κοντά στον βόρειο τοίχο της Οπλαποθήκης σημειώνονται δύο δεξαμενές με τη λεζάντα «*CISTERNE RECUPERATE*»³²⁵ που φαίνεται ότι συνδέονται με κάποιο αγωγό με το κτίριο της Οπλαποθήκης. Τέλος, στη βόρεια άκρη της πρόσοψης του κτιρίου, δίπλα ακριβώς στην βορειοδυτική γωνία, σημειώνεται μια κρήνη με τη μορφή κυκλικής γούνας/σιντριβανιού, ενώ από κάτω αναγράφεται η λέξη «*FONTANA*». Πρόκειται για την κρήνη που κατασκευάστηκε μεταξύ του 1602 και του 1604 από τον δούκα Giovanni Sagredo, ο οποίος ανέφερε στην έκθεσή του ότι είχε ανακαλυφθεί μια φλέβα καλού νερού³²⁶, τη διοχέτευσε στη δημόσια Λότζια στην πλατεία, και όπως λέει «έκαμα από πορόλιθο μια ωραία κρήνη, που τρέχει τακτικά από ένα σωλήνα διαμέτρου καρυδιού»³²⁷. Από τον τρόπο που εικονίζεται η κρήνη, να εφάπτεται στη δυτική πρόσοψη της Λότζιας, μοιάζει ότι ήταν ενσωματωμένη στην

³²⁴ Θεωρούμε ότι το γεγονός ότι η σημείωση γίνεται σε νεώτερα χρόνια δείχνει ότι η Λότζια II έστρεψε ακόμα το 1604, απέναντι από την Λότζια III, επί της *ruga magistra*.

³²⁵ Ανακτημένες δεξαμενές.

³²⁶ Στέργιος Γ. Σπανάκης, «Η Έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604)», *Κρητικά Χρονικά* (1949), τ. Γ, 531. Η ιδέα για την κρήνη αυτή αποδίδεται τον γενικό διοικητή του στρατού Benetto Taiariera, ο οποίος αφού επανασταθεροποίησε τη ροή του νερού στην κρήνη του San Salvatore που είχε παρουσιάσει μείωση, δηλαδή στην κρήνη Bembo (για την κρήνη Bembo που κατασκευάστηκε μεταξύ 1552-1554, βλ. Πετρού α Βαρθαλίτου, «Η κρήνη Bembo στον Χάνδακα», στο Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 152-163. Βλ. και Gerola, IV, σελ. 42.) και στην κρήνη της Strada Larga (Gerola, IV, σελ. 44), οδήγησε το επιπλέον νερό με αγωγό στην πλατεία (βλ. Gerola, IV, σελ. 12, αναφορά του Taiariera, A.S.V., *Dispacci da Candia*, 28 Φεβρουαρίου 1602).

³²⁷ Από την αρχική κατασκευή, σήμερα σώζεται μόνο το ανάγλυφο (διαστάσεις: 0,80X1,50μ), (εικ. 52) που έχει εντοιχιστεί στη βόρεια πλευρά της ανακατασκευασμένης Λότζιας και σημερινού Δημαρχείου. Πρόκειται για έξεργη ανάγλυφη πλάκα με τη μορφή γυναίκας που είναι στραμμένη προς τα δεξιά, σε στάση τριών τετάρτων. Φορά μακρύ, πτυχωτό ένδυμα και στο αριστερό χέρι που μάλλον έπεφτε ελεύθερο προς τα κάτω, κρατούσε μπαστόν/σύβολο εξουσίας, ενώ με το δεξί ασπίδα. Η μορφή στέκει μέσα σε κόγχη, η οποία διαμορφώνεται από δύο πεσσούς που επιστέφονται με αετωματική απόληξη. Στο εσωτερικό τόξο της κόγχης διακρίνεται η μεγαλογράμματη, λατινική επιγραφή: CURA SAGREDI PROFLUIT ISTA DUCIS (το νερό αυτό τρέχει με τη φροντίδα του δούκα Sagredo). Από το Gerola έχει ερμηνευτεί ως η προσωποποίηση της Κρήτης. Η παράσταση έχει λαξευτεί σε τοπικό ασβεστόλιθο, έχει βαριές αναλογίες, είναι στατική και διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση. Ειδικά το πολύ κατεστραμμένο πρόσωπό της φαίνεται να έχει απολαξευτεί σκόπιμα. Gerola, IV, σελ. 54-5. Βλ. και Βαρθαλίτου, «Περίτεχνες κρήνες με γλυπτό διάκοσμο», στο Μαρία Βακονδίου, Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

πρόσοψη του κτιρίου. Ωστόσο, είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς ακριβώς θα είχε προσαρτηθεί στη βόρεια πρόσοψη της Λότζιας σε ένα σημείο που δεν υπήρχε τοίχος, αλλά σκαλάκια.

Όπως και να έχει, φαίνεται καθαρά από το σχέδιο ότι η Λότζια III οικοδομήθηκε στο σημείο που ο κεντρικός δρόμος, η *ruga magistra*, συναντούσε την κεντρική πλατεία του Χάνδακα. Απέναντι από τη Λότζια III προς τα νοτιοδυτικά, στην αντίθετη πλευρά του δρόμου, βρισκόταν η έδρα της βενετικής διοίκησης, το δουκικό ανάκτορο. Στα νότια της Λότζιας III και της Οπλαποθήκης υπήρχε δρόμος κάθετος στη *ruga magistra*, την οποία συναντούσε στο σημείο ακριβώς που ξεκινούσε η πλατεία. Στη νότια πλευρά του δρόμου αυτού απέναντι από τη Λότζια III και την Οπλαποθήκη, βρισκόταν το μέγαρο του *Capitan Grande* (*Capitaniato*), όπως φαίνεται και από τη σημείωση στο σχέδιο. Λίγο νοτιότερα βρισκόταν η δουκική εκκλησία του Αγίου Μάρκου. Στα βορειανατολικά των δύο κτιρίων, Λότζιας III και Οπλαποθήκης, βρισκόταν ο καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου που επίσης σημειώνεται στο σχέδιο.

Χτίστηκε δηλαδή η Λότζια III, ακριβώς στο εμπορικό, διοικητικό, αλλά και θρησκευτικό κέντρο της πόλης του Χάνδακα και σε σχέση με τη Λότζια II, λίγο πιο κοντά στην πλατεία. Δεν κατασκευάστηκε επομένως στο χώρο που ζήτησε ο Βιτούρι το 1541, στην τάφρο των παλαιών τειχών, αλλά προσαρτήθηκε στην δυτική πλευρά της Οπλαποθήκης, απέναντι από την παλαιά Λότζια II, στο ίδιο σημείο δηλαδή που κατασκευάστηκε η Λότζια IV κατά τον 17^ο αιώνα και που καταλαμβάνει σήμερα η ανακατασκευασμένη Λότζια - Δημαρχείο του 20^{ου} αιώνα.

Ο χώρος που κατονομάζεται ως *LOGGIA* στην κάτοψη (εικ. 50, 51), είναι ένα στενόμακρο, παραλληλόγραμμο οικοδόμημα, η πρόσοψη του οποίου στα δυτικά διαμορφώνεται με πέντε ανοίγματα, που στηρίζονται σε τέσσερις κίονες και σε πεσσό ή παραστάδα στη βορειοδυτική γωνία. Επειδή το σχέδιο της κάτοψης έγινε με σκοπό μετατροπές στα νοτιοδυτικά της Λότζιας III, προφανώς δεν κρίθηκε σκόπιμο να σχεδιαστεί επακριβώς εκείνη η πλευρά του κτιρίου, ενώ επιπλέον το χαρτί με τις μετατροπές έχει επικολληθεί στο ίδιο σημείο. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε πώς διαμορφωνόταν το δυτικό μέρος της νότιας όψης της Λότζιας, δεν γνωρίζουμε δηλαδή αν υπήρχε αντιστοιχία με τη βόρεια όψη ως προς τη στήριξη του τοίχου σε πεσσό, καθώς επίσης και αν υπήρχε είσοδος από τα νοτιοδυτικά. Θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι θα υπήρχε πρόσβαση από αυτή την πλευρά της Λότζιας III, καθώς ήταν εκείνη που έβλεπε προς την κεντρική πλατεία του Χάνδακα. Είσοδος, στην οποία οδηγού αν τρία ημικυκλικά σκαλοπάτια ανοιγόταν στη βόρεια πλευρά του

κτιρίου, δίπλα στη βορειοδυτική γωνία. Την υπόλοιπη βόρεια πλευρά του κτιρίου έκλεινε τοίχος. Αντίθετα η πρόσβαση από τα δυτικά του κτιρίου, από την πρόσοψη δηλαδή επί της κεντρικής οδού, φαίνεται ότι ήταν ανοιχτή. Κατά μήκος ολόκληρης της δυτικής πρόσοψης σημειώνονται δύο βαθμίδες που σημαίνει ότι το κτίριο ήταν ελαφρώς υπερυψωμένο σε σχέση με το επίπεδο του δρόμου.

Όπως ειπώθηκε ήδη, μέσα στο χώρο της Λότζιας III υπήρχαν επτά άνισου μεγέθους δωμάτια, τα πέντε εκ των οποίων είχαν την είσοδό τους από τα δυτικά, και επομένως η πρόσβαση σ' αυτά γινόταν μόνο μέσω της ανοικτής στοάς της Λότζιας. Υποθέσαμε παραπάνω ότι οι χώροι αυτοί ανήκαν στη Λότζια. Σε κάθε έναν από αυτούς υπάρχει μια σημείωση· από τα βόρεια προς τα νότια διαβάζουμε: OFF°, COSSALI, M° FRANC°, MAZZOLENI, MAZZOLENI, CATELO, CATELO³²⁸. Χάρη στην αναφορά του Τζάκομο Κορνέρ³²⁹ η οποία συνόδευε το σχέδιο μαθαίνουμε ότι επρόκειτο για καταστήματα. Όπως αναφέρει ο Κορνέρ, οι Cattello και Mazzoleni είχαν μαγαζιά τα οποία εμπόδιζαν την κατασκευή της νέας μνημειακής εισόδου της Οπλαποθήκης που παρουσιαζόταν με το επικολημένο σχέδιο³³⁰. Γι' αυτό προτεινόταν είτε η ανταλλαγή τους με άλλα καταστήματα που ανήκαν στο δημόσιο (όπως είχε ήδη γίνει στην περίπτωση του Cattello), είτε η απομάκρυνσή τους με μικρή αποζημίωση από το χώρο (στην περίπτωση Mazzoleni). Τονίζει ότι με την απαλλοτρίωση των

---

³²⁸ Όπως ειπώθηκε ήδη, οι δύο τελευταίοι χώροι (Catelo) παρατάσσονταν από τα δυτικά προς τα ανατολικά πίσω από το πέμπτο δωμάτιο και η πρόσβαση σ' αυτά γινόταν από το δρόμο που βρισκόταν στη νότια πλευρά της Λότζιας και όχι μέσα από τη Λότζια όπως τα άλλα πέντε.

³²⁹ “[...] Necessariissimo era il luoco del sr. Andrea Cattello congiunto con l’Armaria di questa Città per accomodar le Piche, che ne hanno grandissimo bisogno, il quale con molta prontezza si è offerto, et contentato di pigliar in permutta un altra bottega publica, sicome io in virtù dell’authorità datame da lei, havuta considerazione alla qualità, et valuta dell’ una, et l’altra fabrica farò, che ne segua la conclusione senza incommodo, et disavantaggio publico: Ma perche vi si attrovano doi altre bottighette di alcuni Me[r/s]conti[?] detti i Mazzoleni contigue à questa del sr. Cattello, lequali colte anch’esse nel luoco del Armeria si venirebbe ad agrandirlo fino sopra la Piazza, dove si potrebbe far una Porta principale, che io stimo necessarissima per ogni occasione, non ne havendo il luoco senon una sola dalla parte di S. Tito à dirimpetto della quale nell’altra parte della Salla caderebbe questa, che apporterebbe, et commodità, et bellezza grande à questo luoco d’Arme cosi onorevole, nel quale hora per la sua strettezza non solo le Piche, ma molte altre sorte d’arme non possono capire, et non vi essendo loco dove accomodarle, essendo fuori de gl’occhi patiscono assai : Oltre che non pare à me, che con sicurtà stiano quelle botteghe cosi contigue à quest’armeria in mano de particolari dove di notte à caso con lume, ò quando anco vi fosse mala volontà, potrebbero causar gran danno; queste si potranno havere ò con permutta, ò con pagamento di non molta importanza, però stimando io, che la Ser.tà Vra. sia per contentarsi, che si perfettioni questa fabrica nel modo preditto farò dar principio ad accomodar il luoco del Cattello, in modo che cosi comandando poi si possi continuare, et fornire la fabrica con apprendere anco le dette botteghe, et far la porta della Piazza; Alche aviò la si possi resolver con fondamento, le mando il dissegno della Pianta della Salla delle Arme, come stà con la gionta, che se le hà da dare con tutte le botteghe predette. Di Candia à 13 di Dicembre 1604. Giacomo Corner Cap.o”. A.S.V., *Dispacci dei Rettori di Candia*, F.1, n°2-2°, legato in filza.

³³⁰ Επειδή στην αναφορά του φαίνεται ότι ο Κορνέρ προσπαθεί να πείσει για τα πλεονεκτήματα της πρότασής του, υποθέτουμε ότι το σχέδιο και η αναφορά στάλθηκαν στη Βενετία προκειμένου να εγκριθεί το έργο από τη Σύγλητο και τις αρμόδιες υπηρεσίες.

συγκεκριμένων καταστημάτων θα κερδιζόταν ο απαραίτητος χώρος για την αποθήκευση των λογχοπελέκεων («luoco per salvar piche»)³³¹. Επιπλέον, όπως υποστηρίζει ο Κορνέρ στην αναφορά του, η απομάκρυνση των καταστημάτων θα απέτρεπε τον κίνδυνο πυρκαγιάς που μπορούσε να συμβεί, είτε λόγω ατυχήματος, είτε λόγω εμπρησμού.

Να σημειώσουμε εδώ, ότι η ενοικίαση καταστημάτων μέσα στους χώρους της δημόσιας λότζιας ήταν κάτι που μάλλον συνηθιζόταν στην Κρήτη³³². Μάλιστα, μια πληροφορία από τα Χανιά έρχεται να επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι η πρακτική της ενοικίασης καταστημάτων μέσα στους χώρους της δημόσιας λότζιας ήταν διαδεδομένη στο νησί. Σύμφωνα με αίτημα που κατατέθηκε στις 25 Φεβρουαρίου 1581, ο Leonino Servo ζήτησε να του επικυρωθεί η παραχώρηση ενός από τους τέσσερις θόλους (volti) της *Logia pubblica* των Χανίων³³³.

Ξαναγυρίζοντας στο σχέδιο της κάτοψης και στις προτεινόμενες μετατροπές που σημειώνονται με το επικολημένο στην κάτοψη χαρτί (εικ. 50, 51), βλέπουμε ότι η νέα είσοδος της Οπλαποθήκης, (σημειώνεται ως «*PORTA NOVA*») θα ήταν μνημειακή με θύρωμα με τέσσερις ημικίονες, δύο σε κάθε πλευρά, και μεγάλο προθάλαμο, «*ANDRONE*». Σύμφωνα με το σχέδιο, το δωμάτιο που αναφέρεται ως «*LUOCO PER SALVAR PICHE*» θα οικοδομείτο στους χώρους που βρίσκονταν στα νότια της Λότζιας, και τους οποίους καταλάμβαναν ως τότε τα δύο μαγαζιά του Cattello και το ένα των Mazzoleni. Στο σημείο που βρισκόταν το δεύτερο κατάστημα των Mazzoleni (λίγο βορειότερα) θα ανοιγόταν η μνημειακή είσοδος. Πάντα σύμφωνα με το σχέδιο, οι μετατροπές δεν θα επηρέαζαν τα δύο καταστήματα στα βόρεια (OFF^o και COSSALI)³³⁴, ενώ φαίνεται ότι θα επηρεαζόταν ο ανατολικός και νότιος τοίχος του

³³¹ Οι μετατροπές είχαν ως στόχο όχι μόνο τη διάνοιξη εισόδου προς την πλατεία, αλλά και την επέκταση της Οπλαποθήκης μέσω της ενσωμάτωσης των καταστημάτων που καταλάμβαναν το νότιο τμήμα της Λότζιας III.

³³² Είδαμε άλλωστε παραπάνω ότι παραχωρήθηκαν χώροι της Λότζιας II σε ιδιώτες. Βέβαια, η πληροφορία που σώζεται σε σχέση με τη Λότζια II αφορά μια περίοδο που η νέα Λότζια III είχε ήδη οικοδομηθεί και επομένως η προηγούμενη Λότζια II θα είχε πλέον παραχωρηθεί σε άλλες χρήσεις.

³³³ Γεώργιος Πλουμίδης, *Αιτήματα και Πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1985, σελ. 72, αρ. 262. (A.S.V., *Collegio – Risposte di Fuori*, φάκελος 337, 25 Φεβρουαρίου 1581.) Ο Leonino Servo ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τον κάτοχο φέουδων και έχοντα την κρητική ευγένεια από τα Χανιά, ο οποίος στις 5 Σεπτεμβρίου 1573 ζήτησε την κενή θέση της cancellaria των Χανίων για 12 κυβερνήσεις, ως ανταμοιβή των υπηρεσιών που είχε προσφέρει στη Βενετία ήδη από το 1551. Όπως δήλωνε, όχι μόνο πλήρωσε για διάφορα έργα στα Χανιά, αλλά και δύο από τα σπίτια της οικογένειάς του καταδαφίστηκαν προκειμένου να χρησιμοποιηθούν τα υλικά στις οχυρώσεις. Επιπλέον υποστήριξε ότι, μέσω του θείου του που ήταν έμπορος στην Κωνσταντινούπολη, λειτουργούσε ως πληροφοριοδότης για τη Βενετία, ότι ανέλαβε ο ίδιος τα οχυρωματικά έργα στο Ρέθυμνο, ενώ το 1572, κατά την επιδρομή των Οθωμανών, υπερασπίστηκε τα βενετικά συμφέροντα ως αρχηγός της πολιτοφυλακής της Σουδής. Στο ίδιο, σελ. 37-38.

³³⁴ Υποθέτουμε ότι το OFF^o αντιστοιχεί στο OFFICIO.

καταστήματος που αναφέρεται ως του M[AESTR]O FRANC[ESC]O και το οποίο βρισκόταν στο μέσον περίπου της Λότζιας³³⁵.

Ο Τζάκομο Κορνέρ τονίζει ακόμη ότι η Οπλαποθήκη είχε μία μόνο είσοδο από τα ανατολικά, η οποία κατονομάζεται στην κάτοψη ως «*PORTA PRICIPALE*» και όπως φαίνεται οδηγού αν σ' αυτήν πέντε ημικυκλικά σκαλοπάτια³³⁶. Υποστηρίζει ότι με την νέα είσοδο η Οπλαποθήκη θα αποκτού ε μεγαλύτερη *commodità* και *belleza*, απαραίτητες αξίες για ένα τόσο αξιοπρεπή (*honorevole*) χώρο, όπως αυτός στον οποίο φυλάσσονταν τα όπλα.

Γενικά, έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ενώ η παρέμβαση που πρότεινε ο Τζάκομο Κορνέρ, προκειμένου να κατασκευαστεί η μνημειακή πύλη στην Οπλαποθήκη και ο επιπλέον χώρος για την αποθήκευση των όπλων, απαιτούσε την κατεδάφιση του νότιου τοίχου της Λότζιας, ο διοικητής του στρατού δεν έκανε την παραμικρή αναφορά σ' αυτό το γεγονός, αλλά ούτε και κάποια νύξη στην αποκατάσταση των ζημιών που φαίνεται καθαρά από το σχέδιο της κάτοψης ότι θα προκαλούσε η παρέμβαση. Όπως φαίνεται στο σχέδιο, ο νότιος τοίχος της Λότζιας III θα κατεδαφιζόταν, το κτίριο θα έμεινε ανοικτό από τη νότια πλευρά του και το μήκος της Λότζιας III θα μειωνόταν κατά το ένα τρίτο περίπου.

Τα έργα με τις μετατροπές στη Λότζια III και την Οπλαποθήκη που προφανώς εγκρίθηκαν, ξεκίνησαν την άνοιξη του 1605 και ολοκληρώθηκαν το φθινόπωρο του ίδιου έτους.³³⁷ Φαίνεται ωστόσο, ότι η νέα μνημειακή είσοδος που σχεδιάζόταν στα νοτιοδυτικά, ολοκληρώθηκε τελικά από το στρατιωτικό διοικητή Antonio Grimani αρκετά αργότερα. Στην αναφορά του, του 1612, διαβάζουμε ότι «μετακίνησε» άλλο ένα κατάστημα μακριά από την Οπλαποθήκη για τον κίνδυνο πυρκαγιάς, ότι τακτοποίησε τα όπλα μέσα στο κτίριο, διαχωρίζοντας τα κατεστραμμένα από εκείνα που ήταν σε καλή κατάσταση και ότι ολοκλήρωσε το έργο «με μια πύλη που έφτιαξ[ε] προς την πλευρά της πλατείας, η οποία παρουσιάζει πλέον μια αξιοπρεπέστατη εικόνα και αυξάνει την αίγλη και την ασφάλεια αυτής της πλατείας («con una porta che gli ho

³³⁵ Ο Κορνέρ ωστόσο, δεν αναφέρθηκε σε ανάγκη απαλλοτρίωσης του συγκεκριμένου καταστήματος.

³³⁶ Παρόλο που ο Κορνέρ επιμένει ότι το κτίριο είχε μόνο μία είσοδο, αυτήν απέναντι από τον Άγιο Τίτο, στο σχέδιο της κάτοψης φαίνεται να υπάρχουν δύο επιπλέον ανοίγματα στο νότιο τοίχο της Οπλαποθήκης. (εικ. 50). Υποθέτουμε λοιπόν ότι εννοούσ μόνο μία κύρια είσοδος.

³³⁷ A.S.V., *Dispacci da Candia*, 15 Μαΐου 1605 και 20 Σεπτεμβρίου 1605. Βλ. Gerola, III, σελ. 106, που αναφέρει τα έγγραφα χωρίς ωστόσο να τα δημοσιεύ ι. Τα συγκεκριμένα έγγραφα υπέστησαν εκτεταμένες φθορές σε πλημμύ α (αναφέρονται ως daneggiatti) με αποτέλεσμα να μην μπορεί πλέον να τα συμβουλευτεί κανείς (*inconsuntabili*).

fatto fare dalla parte della piazza, rende hora nobilissima vista et accresce la riputatione et la sicurtà di quella piazza»³³⁸).

Μετά από την παραπάνω συζήτηση, προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα, στα οποία μόνο με υποθέσεις μπορούμε να απαντήσουμε. Ένα ερώτημα αφορά στο χρόνο κατασκευής της Λότζιας III. Το κτίριο προφανώς οικοδομήθηκε ανάμεσα στα είκοσι τρία χρόνια που μεσολάβησαν από το 1541, όταν έγινε η έκκληση για νέα Λότζια στο Χάνδακα και το 1564, τη χρονιά της πρώτης γνωστής αναφοράς σε *καινούρια λότζια*. Η υπόθεσή μας είναι ότι η Λότζια III κατασκευάστηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1540, σχετικά σύντομα δηλαδή μετά την έκκληση του Βιτούρι. Άλλωστε, η αναφορά σε κατάσταση κοντά στην *παλαιά λότζια* ήδη από το 1548 υπονοεί ότι ακόμα και αν δεν είχε ολοκληρωθεί η *καινούρια* Λότζια, οπωσδήποτε θα είχαν ξεκινήσει κάποιου τύπου εργασίες για την οικοδόμησή της.

Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά στη μορφή που είχε η Λότζια III. Από το σχέδιο της κάτοψης του 1604 το μόνο που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι η στοά διαμορφωνόταν με τέσσερις κίονες και πεσσό τουλάχιστον στη μία γωνία. Οι κίονες είτε θα έφεραν ευθύ επιστύλιο ή θα συνδέονταν με τοξοστοιχία, για να πατήσει πάνω η στέγη. Δεν έχουμε στοιχεία για το αν υπήρχε όροφος. Την απάντηση στο ερώτημα αν οικοδομήθηκε στο Χάνδακα τη δεκαετία του 1540 ή του 1550 μια Λότζια με όροφο αντίστοιχη με εκείνες της Πάδοβας ή της Βερόνας (εικ. 27, 25) που ως τύποι λότζιας γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην Τερραφέρμα, θεωρούμε ότι την δίνει το ίδιο το σχέδιο της κάτοψης του 1604. Από την έκταση της μετατροπής στη νοτιοδυτική γωνία προκύπτει ότι κατά πάσα πιθανότητα το κτίριο δεν είχε όροφο. Θα ήταν δηλαδή και η Λότζια III ένα απλό υπόστεγο, όπως και η Λότζια II, όπως κι εκείνες του Τρόγκιρ (1471) ή του Ραμπ (1509) (εικ. 12, 13), στις οποίες έγινε αναφορά παραπάνω.

Σε παράσταση της πόλης του Χάνδακα (εικ. 53) που φιλοτέχνησε ο Zorzi Corner το 1625³³⁹ διακρίνεται αρκετά καθαρά το κτίριο της Οπλαποθήκης, στα βόρεια

³³⁸ Gerola, III, σελ. 105. Βλ. A.S.V., *Collegio*, Αναφορά του Antonio Grimani, b. 81. Βλ. και Gerola, III, σελ. 106. Αξίζει να τονιστεί ότι ο τρόπος που ο Γκριμάνι αναφέρεται στο θέμα της ασφάλειας της πλατείας, του πολιτικού κέντρου δηλαδή και του δουκικού μεγάρου, υπονοεί περισσότερο ασφάλεια από εσωτερικούς εχθρούς και πιθανή εξέγερση, παρά την ασφάλεια σε περίπτωση πολιορκίας. Όπως είδαμε παραπάνω, και ο Κορνέρ υπονόησε την πιθανότητα εσκεμμένης πυρπόλησης της Οπλαποθήκης.

³³⁹ Ο Zorzi Corner υπέγραψε στις 10 Νοεμβρίου 1625 την συλλογή με ζωγραφισμένες απόψεις και χάρτες πόλεων, κάστρων και άλλων περιοχών της Κρήτης, η οποία σώζεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας με τον τίτλο *Il Regno di Candia, descritto nell'anno 1625*, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Ital. VI, 75 (8303). Αφιέρωσε το έργο στον γενικό προνοητή Girolamo Trevisan, ο οποίος όπως μαθαίνουμε από την αναφορά του, (A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 80, Αναφορά του Gerolamo Trivisan, φφ 66r-67r.) το πήρε μαζί του στη Βενετία, μαζί με μια μακέτα της Κρήτης που επίσης φιλοτέχνησε ο Κορνέρ. Το χειρόγραφο είναι πολύ γνωστό, όμως δεν έχει δημοσιευτεί αυτοτελώς, αν και πολλές από τις

του Αγίου Μάρκου που ξεχωρίζει από το ψηλό κωδωνοστάσιο. Μεταξύ των δύο διακρίνεται η κατοικία του *capitan grande* και έδρα της στρατιωτικής διοίκησης (*Capitaneato*). Στη δυτική πλευρά του κτιρίου της Οπλαποθήκης διακρίνεται ένα υπόστεγο, με μια μονόριχτη στέγη που στηρίζεται σε στύλους. Αυτό το υπόστεγο είναι προφανώς η Λότζια III, η οποία είχε προσαρτηθεί στα δυτικά του Οπλοστασίου.³⁴⁰ Διακρίνονται πέντε στηρίγματα, που θα μπορούσαν να είναι κίονες. Το διπλανό κτίριο προς τα νότια, η έδρα του *capitan grande* (*Capitaneato*), έχει στη δυτική του πρόσοψη ένα παρόμοιο υπόστεγο-portico. Το κτίριο της Οπλαποθήκης στο οποίο έχει προσαρτηθεί το υπόστεγο-Λότζια III είναι διώροφο. Αν η Λότζια καταλάμβανε μόνο το χώρο που στην παράσταση/χάρτη του Τζόρτζι Κορνέρ φαίνεται να προβάλλει πέραν του διώροφου κτιρίου, αυτό σημαίνει ότι τα καταστήματα, η πρόσβαση στα οποία γινόταν μόνο μέσα από τη Λότζια, βρίσκονταν μέσα στο κτίριο (ανατολικότερα) και από πάνω τους υπήρχε όροφος. Μάλιστα, στο χάρτη φαίνεται ότι στον όροφο υπήρχε κάποιου τύπου εξώστης-λότζια. Ενδεχομένως δηλαδή, να υπήρχε όροφος πάνω από το ανατολικό τμήμα της Λότζιας III, πάνω από τα καταστήματα δηλαδή, και να χωριζόταν από την Οπλαποθήκη με μεσοτοιχία. Σε μια τέτοια περίπτωση θα μπορούσε να ανοιχτεί η μνημειακή πύλη της Οπλαποθήκης στα νοτιοδυτικά χωρίς να προκαλέσει τα προβλήματα που θα προκαλούνταν στην περίπτωση που η ολόκληρη η Λότζια III είχε όροφο. Δυστυχώς, δεν μπορούμε παρά να μείνουμε στις υποθέσεις.

Όπως και να έχει, αν θεωρήσουμε ότι ο χάρτης του Τζόρτζι Κορνέρ έχει κάποια αξιοπιστία, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η Λότζια III δεν ήταν ένα εντυπωσιακό, *all'antica* κτίριο. Ενδεχομένως, η σιωπή στα έγγραφα σε σχέση με την κατεδάφιση μέρους της, κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης της νέας πύλης της Οπλαποθήκης,

---

παραστάσεις έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς από διάφορους μελετητές. Περιέχει ένα μεγάλο χάρτη της Κρήτης και μια συλλογή 29 πινάκων των επιμέρους πόλεων, φρουριών, νησίδων και λιμανιών. Στα φύλ. α 6ν-7γ εικονίζεται η πόλη του Χάνδακα (εικ. 54). Το σχεδιάγραμμα σε χαρτί με πέννα, ακουαρέλα (μπλε, κόκκινο, πράσινο, καφέ) και χρυσό, είναι διαστάσεων 67,0 x 44,0 εκ., με το βορρά στραμμένο προς τα κάτω και τη γραμμική κλίμακα των 100 βενετικών βημάτων κάτω δεξιά στο σχέδιο. Στη δεξιά πλευρά του φύλου, εικονίζεται η πόλη του Χάνδακα προσωποποιημένη, να κρατά το πρόπλασμα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου. Γενικά βλ. Alfred Vincent, Στέλλα Α. Χρυσόχου, «Ο κρητικός χαρτογράφος Zorzi Corner», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2004, 369-384 και Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη...*, οπ. παρ., σελ. 228-230. Ο Τζόρτζι Κορνέρ εκτός από χαρτογράφος, ασχολείτο σοβαρά με τα αρχιτεκτονικά και οικοδομικά έργα και μάλιστα βοήθησε αφιλοκερδώς στην επίβλεψη της κατασκευής της κρήνης Μοροζίνι και κατά πάσα πιθανότητα και της Λότζιας IV, όπως θα δούε στο επόμενο κεφάλαιο. Ο Φραντσέσκο Μοροζίνι μιλάει γι' αυτόν με τα πλέον εγκωμιαστικά λόγια. Βλ. Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Γενικού Προνοητή Κρήτης Francesco Morosini (1629)*, τόμος 1, «Εκδόσεις Σφακιανός», Ηράκλειο 1950, σελ. 134-136.

³⁴⁰ Η νότια πλευρά των κτιρίων (Λότζιας και Οπλαποθήκης) όπου κατασκευάστηκε η νέα πύλη δεν φαίνεται στο χάρτη του Τζόρτζι Κορνέρ, διότι εικονίζεται άποψη από τα βόρεια, με κατεύθυνση προς τα νότια, με αποτέλεσμα το υπόστεγο της Λότζιας να κρύβει τη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου.

εξηγείται από το γεγονός αυτό. Αν κρίνουμε από τον τρόπο που ο Τζόρτζι Κορνέρ παρουσιάζει την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, το *Volto* (κεντρική πύλη του μεσαιωνικού τείχους που ένωνε την παλιά πόλη με τα προάστια (*borghi*)), τις αποθήκες (*fondaco*) των σιτηρών, τους στρατώνες του Αγίου Γεωργίου³⁴¹ θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι είναι σχετικά αξιόπιστος ως προς την εμφάνιση των οικοδομών. Βέβαια, παρατηρώντας τη Λότζια III, αλλά και δουκικό μέγαρο είναι σαφές ότι ο χαρτογράφος δεν τα καταφέρνει καλά με την γεωμετρική προοπτική, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να στηριχτούμε αποκλειστικά στο χάρτη του Κορνέρ, προκειμένου να καταλήξουμε σε ολοκληρωμένη άποψη για τη μορφή της Λότζιας III. Εντούτοις, η μορφή της δεν μπορεί να απέχει πολύ από την εικόνα που είχε το κτίριο το 1625, ένα χρόνο δηλαδή πριν ξεκινήσει η κατεδάφισή του και η οικοδόμηση της νέας Λότζιας IV.

Υποθέσαμε παραπάνω ότι η τόσο εμφατική έκκληση του Βιτούρι σχετιζόταν με την οικοδόμηση της Λοτζέτας του Σανσοβίνο στη Βενετία και των αντίστοιχων έργων που λάμβαναν χώρα σε πόλεις της Τερραφέρμα και επομένως θα περιμέναμε μια μεγαλοπρεπέστερη Λότζια και στο Χάνδακα. Ωστόσο, όπως θα φανεί σε επόμενο κεφάλαιο, στην κρητική αποικία, μόνο από τα μέσα της δεκαετίας του 1560, αλλά κυρίως από τη δεκαετία του 1570, άλλαξε ριζικά η μορφή των νέων κτιρίων και ειδικά των δημόσιων, καθώς άρχισε να χρησιμοποιείται σ' αυτά η *all'antica* τεχνοτροπία. Πιθανόν, ο λόγος που δεν χτίστηκε ένα ιδιαίτερα πολυτελές κτίριο για να στεγάσει τη Λότζια III να ήταν ότι οικοδομήθηκε σχετικά βιαστικά προκειμένου να καλύψει επιτακτικές ανάγκες του Χάνδακα. Όπως και να έχει, φαίνεται ότι η Λότζια III δεν ταιριάζει στο πρότυπο των πολυτελών κτιρίων, σαν αυτά που γνωρίζουμε από τις Λότζιες της Ιταλίας. Από την άλλη, το γεγονός αυτό ίσως εξηγεί την αντικατάστασή της με τη Λότζια IV από τον Φραντσέσκο Μοροζίνι το 1626-28.

---

³⁴¹ Στα κτίρια αυτά θα γίνει αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

B. Οπλαποθήκη

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς οικοδομήθηκε ο χώρος της Οπλαποθήκης στον οποίο προσαρτήθηκε η Λότζια III. Η πρώτη μνεία που εντόπισε ο Τζερόλα σε σχέση με την Οπλαποθήκη βρίσκεται σε γράμμα του διοικητή του στρατού Natale Donà προς τη Σύγλητο με ημερομηνία 5 Ιουνίου 1578³⁴² και αφορά μια προέκταση του κτιρίου³⁴³. Στην επιστολή του ο Ντονά αναφέρει ότι δεν υπήρχε κατάλληλος χώρος για τη φύλαξη όλων των όπλων, με αποτέλεσμα πολλά απ' αυτά να είναι αποθηκευμένα στις αποθήκες των νεωρίων και στα γραφεία των γαστάλδων³⁴⁴ και να καταστρέφονται λόγω υγρασίας. Αναφέρει ακόμη, ότι υπήρχε μία μικρή αίθουσα στην Οπλαποθήκη κοντά στο Capitaneato, η οποία ήταν τόσο στενή και γεμάτη που δεν χωρούσε τίποτα άλλο πια. Υποστήριζε, ότι οι ζημιές που υφίστατο το Κράτος από τη φθορά των όπλων που ήταν αποθηκευμένα στις αποθήκες των νεωρίων ήταν μεγάλη και ότι τα όπλα δύσκολα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αν παρουσιαζόταν ανάγκη. Ανέφερε

---

³⁴² “Ho procurato in questi primi giorni del mio reggimento di restar informato di tutte quelle cose che in questo pressidio sono necessarie, per poter in quello che al carico mio aspetta provvedere et rapresentar il tutto alla Serenità Nostra, come son tenuto. Et fra le altre cose degne di consideratione et di presta provisione ho ritrovato che sono molte arme le quali, per non esser luoco capace dove accommodarle, si convengono tenere nel modo che sono state già alcuni anni mandate da Vinetia nelli magazeni del arsenale, nel qual luoco per l'humidità hanno patito et patiscono molto, oltrachè nell'offitio de gastaldi sono stati trovati hora una quantità d'archi, frezze, balestre, varatoni et altre arme simili che non è memoria d' huomo che si raccordi quando sono state poste in quell luoco, et per la longhezza del tempo sono per la maggior parte divenute marcie et inutili: le quali ho fatto levar di là et da esse cavare quello che si ha potuto di buono, il che si conserverà con le altre munitioni consignate per inventario al sopramassaro a ciò deputato. Et perchè non si trova altro che un solo magazzino vicino al palazzo de Capitaneato, dove si tengono le arme, il qual magazzino è così piccolo, pieno et ristretto *che non può capire più cosa alcuna*, vedendo quanto danno si è patito et si patisce tuttavia per questa causa con grave interesse di Vostra Serenità et con dubio, quando si rappresentasse occasione, di non poterle adoperare, oltrachè per questo incommodo esse arme non si possono tener governate come si deve; al qual inconveniente anco se n'aggionge un maggiore che, *essendo sotto ditto magazzino boteghe et contigue anco case de particolari stano con evidente et irreparabile pericolo, appiccandosi il fuoco* in alcuna di esse stantie, d' esser tutte le arme et munitioni, che sono di quella importantia che Vostra Serenità può considerare, abbrusciate. Onde ho giudicato necessario far due fruttuosi effetti, di accrescer il luoco sudetto, facendolo capace per tutte le arme et valendosi delle case et boteghe predette levar via quel dubio et sospitione del fuoco, riducendo tutto esso luoco in isola; et col parere delli clarissimi signori duca et proveditor generale, conforme anco – per quello che mi vienne anco affermato- all' opinione et desiderio delli clarissimi miei precessori, ho fatto dar principio a detta opera, nella quale, oltre quello che importa il pagamento di una casa comprata da un datiaro debitore di questa camera fiscale senza far esborsatione di danaro- ch'è per la summa di ducati 994 venetiani – ch'è la maggior spesa che si potrà fare, si procuratà far quest'opera con quella menor spesa di Vostra Serenità che sarà possibile...per servitio, benefittio et commodo publico.” (A.S.V., *Dispacci da Candia*, 5 Ιουλίου 1578), στο Gerola, III, σελ. 104, υποσημ. 1. Με πλάγια σημειώνονται στα σημεία που μας ενδιαφέρουν εδώ.

³⁴³ Πρόκειται για την ίδια ακριβώς περίοδο που έχουμε την πληροφορία για τα καταστήματα που παραχωρήθηκαν στην Λότζια II.

³⁴⁴ Κρατικοί υπάλληλοι που φρόντιζαν για την εκτέλεση των δικαστικών ποινών. Οι ίδιοι διακήρυσσαν δημοσίως τα διατάγματα, τις ποινές κλπ. Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατού ενη Κρήτη κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σελ. 114.

τέλος, ότι κάτω από το οικοδόμημα αυτό υπήρχαν καταστήματα και ιδιωτικές κατοικίες, με αποτέλεσμα η Οπλαποθήκη να διατρέχει μεγάλο κίνδυνο πυρκαγιάς. Η φράση «sotto ditto magazzino» σημαίνει, είτε ότι η Οπλαποθήκη ήταν στον όροφο και από κάτω υπήρχαν μαγαζιά, είτε ότι τα μαγαζιά και τα σπίτια ακουμπούσαν στους εξωτερικούς τοίχους της Οπλαποθήκης, όπως περίπου βλέπουμε τα καταστήματα στο σχέδιο της κάτοψης του 1604.

Σύμφωνα με την αναφορά του, ο Ντονά θεώρησε απαραίτητο, πρώτον να επεκτείνει τον εν λόγω χώρο, ώστε να μπορέσουν να αποθηκευτούν όλα τα όπλα σ' αυτόν και δεύτερον να απομακρύνει τα καταστήματα και τις κατοικίες τα οποία συνιστούσαν απειλή για πυρκαγιά που θα μπορούσε να εξαπλωθεί στην Οπλαποθήκη³⁴⁵. Όπως φαίνεται στο σχέδιο της κάτοψης του 1604, κάποια από τα καταστήματα δεν απομακρύνθηκαν τελικά. Ο Νατάλε Ντονά προσθέτει ακόμα, ότι με τη σύμφωνη γνώμη του δούκα της Κρήτης, Almoṛò Tierolo και του γενικού προνοητή, Luca Michiel είχε προχωρήσει ήδη στην απαλλοτρίωση μιας οικίας. Στην αναφορά του τον Αύγουστο του 1580³⁴⁶, ο Ντονά, επανέλαβε όλα τα προβλήματα που συνάντησε σε σχέση με την έλλειψη αποθηκευτικών χώρων για τα όπλα και ότι κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να οικοδομήσει μια επιπλέον αίθουσα στο κτίριο της Οπλαποθήκης πριν την αναχώρησή του, ούτως ώστε να χωρέσει όλα τα όπλα. Αναφέρει όμως, ότι το έργο θα είχε ολοκληρωθεί σύμφωνα με το σχέδιο/πρόπλασμα (*secondo il modello*)³⁴⁷ αν δεν συνέβαινε η μεγάλη πυρκαγιά στο palazzo del capitaneato το Νοέμβριο του 1578.

---

³⁴⁵ Να σημειώσουμε εδώ ότι ανάλογες προσπάθειες να καθαριστεί η πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας από διάφορα καταστήματα, πάγκους, ημιμόνιμες κατασκευές κλπ., γίνονταν καθ' όλη τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσής της κατά τον 16^ο αιώνα. Βλ. Howard, *οπ. παρ.* σελ. 11-14, Tafuri, *Venice...*, *οπ. παρ.*, σελ. 111. Αντίστοιχες προσπάθειες γίνονταν και σε όλες τις πόλεις της Τερραφέμα ήδη από το 15^ο αιώνα.

³⁴⁶ «Ho trovato, quando entrai nel reggimento, che erano molte arme in uno picciolo et incommodo magazzino, per la incapacità del quale si conveniva tenerne nei magazeni de l'arsenale, ove per l'umidità andavano da male; et anco era di neccesso con molto *interesse publico* tuore altri magazeni ad affitto per conservar esse arme... Et con tutto ciò per la strettezza et incommodità del luoco le arme o dalla polvere o dal ruggine si dissipavano et non stavano acconcie nè preparate di quel modo che ricerca il publico servitio, al che giudicai in quanto si estendevano le forze mie di provvedere, come scrissi a Vostra Serenità com mie lettere di 5 luglio 1578[...]Mi sono così fattamente affaticato che, inanti il mio partire, *ho fatto essa fabrica da una parte et accomodate in quella tutte le arme*. Et se non fosse stato l'incendio del palazzo del Capitaneato che seguì, che mi trovavo alla visita del territorio di Candia del mese di Novembre l'anno 1578 ch'è stato con molto danno di Vostra Serenità [...] sarebbe esso magazzino perfettamente finito secondo il *modello* et quelle munitioni et arme sarebbono conservate in quel luoco comodamente [...]», A.S.V., *Collegio, Relazioni*, b. 81, Αναφορά του Donato Nadal, 9 Αυγούστου 1580, βλ. και Gerola, III, σελ. 103-4.

³⁴⁷ Όλες οι εργασίες γίνονταν σύμφωνα με προσχέδιο/πρόπλασμα που προφανώς θα είχε κατατεθεί και εγκριθεί από τη Σύγκλητο. Δεν γίνεται σαφές από τη διατύπωση αν λόγω της πυρκαγιάς δεν κατάφερε να ολοκληρωθεί το κτίριο ή δεν ολοκληρώθηκε σύμφωνα με το modello. Επίσης δεν είναι σαφές σε τι

Η μορφή της επέκτασης της Οπλαποθήκης που σχεδίασε ο Ντονά προκύπτει από την έκθεση του Luca Michiel του 1580, ο οποίος αναφέρει ότι ο Nadal Donado (Natale Donà) κατασκεύασε μια αίθουσα, σε γειτνίαση με τη παλαιά και ίση προς αυτήν έκταση³⁴⁸. Στο σχέδιο κάτοψης του 1604 αυτή η επέκταση δεν φαίνεται (εικ. 50). Στο σχέδιο αυτό μέσα στον ορθογώνιο χώρο της Οπλαποθήκης σημειώνονται τέσσερις σειρές από έξι πεσσούς (σύνολο είκοσι τέσσερις πεσσοί) που προφανώς στήριζαν την οροφή ή τον όροφο του κτιρίου. Από τον τρόπο που παρατάσσονται δείχνει ότι το ισόγειο της Οπλαποθήκης είχε ενοποιηθεί σε έναν ενιαίο χώρο.

Ο Νατάλε Ντονά δεν κάνει την παραμικρή μνεία στη Λότζια III, η οποία όπως είδαμε παραπάνω είχε ήδη οικοδομηθεί περί τα τριάντα χρόνια νωρίτερα. Υποθέτουμε ότι η Λότζια III προσαρτήθηκε στα δυτικά της αρχικής αίθουσας της Οπλαποθήκης. Προφανώς ο Ντονά επέκτεινε την ήδη υπάρχουσα Οπλαποθήκη προς τα ανατολικά, αφήνοντας τη Λότζια III ανεπηρέαστη και πιθανόν έτσι εξηγείται η απουσία αναφοράς σ' αυτήν³⁴⁹.

Από έγγραφο του 1583 μαθαίνουμε ότι «τα έξοδα που έγιναν για την κατασκευή του νέου χώρου της Οπλαποθήκης που ήταν δίπλα στην παλιά, προς τον Άγιο Τίτο», από τις 30 Ιουλίου 1578 ως το 1582 ήταν 45.000 υπέρπυρα³⁵⁰. Σε αυτά έπρεπε να προστεθούν 195.000 υπέρπυρα για τα οικήματα που απαλλοτριώθηκαν και κατεδαφίστηκαν, ο ασβέστης, τα σίδερα και η ξυλεία. Επιπλέον για να γίνει το έργο έγιναν 242 αγγαρείες. Η νέα αίθουσα ονομάστηκε Donata από το όνομα του capitano που την έφτιαξε. Έχει ενδιαφέρον ότι τη σχετική πληροφορία δίνει ο σύνδικος (sintaco)

ακριβώς αντιστοιχεί το modello. Ήταν σχέδιο ή μακέτα-πρόπλασμα; Στην Ιταλία τα σχέδια και τα modelli δεν ταυτίζονταν. Όλα τα έργα, τόσο στην Τεραφέρμα, όσο και στην ίδια τη Βενετία γίνονταν πάντα σύμφωνα με κάποιο μοντέλο ή σχέδιο το οποίο είχε εγκριθεί από την υπεύνη υπηρεσία. Ειδικά όσον αφορά στην Τεραφέρμα, η έγκριση έπρεπε να έρθει και από τη Συγκλητο. Αυτός είναι πιθανόν ένας από τους λόγους που σχεδόν ποτέ δεν βρίσκουμε στα έγγραφα συζητήσεις σε σχέση με τη μορφή κάποιου κτιρίου. Πάντα υπάρχει η αναφορά «σύμφωνα με το σχέδιο ή το μοντέλο». Έλλειψη λεπτομερών πληροφοριών στα έγγραφα σχετικά με τη μορφή των κτιρίων που οικοδομούνταν υπάρχει και στην ίδια τη Βενετία, βλ. ενδεικτικά Donatella Calabi και Paolo Morachiello, *Rialto: le fabbriche e il Ponte 1514-1591*, Giulio Einaudi editore, Torino 1987.

³⁴⁸ “Stavano per il passato in Candia alquanto strette queste armature, di presente il clar.mo m. Nadal Donato ha fatto fabricar una sala contigua alla vecchia di altrettanta grandezza et vi ho fatto accomodar le armi partirando, con ordine così buono, che si userà la diligentia ch'è debita da i ministri a ciò deputati, si conserverano in buoniss^o stato per ogni bisogno.”, A.S.V., *Collegio, Relazioni*, b. 78, *Relazione di Luca Michiel ritornato da provveditore generale del regno di Candia*, 13 Αυγούστου 1580.

³⁴⁹ Βέβαια, είδαμε παραπάνω ότι ακόμη και όταν επηρεάστηκε η Λότζια III λόγω των μετατροπών για τη μνημειακή είσοδο στην Οπλαποθήκη στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και πάλι δεν έγινε καμία αναφορά στο γεγονός.

³⁵⁰ «spesa fatta nella fabrica nuova della munition arente la vecchia, all' incontro San Titto», V.B.M., *Ital.*, VI, 156. Βλ. Gerola, III, σελ. 104. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατό να συμβουλευτώ το συγκεκριμένο έγγραφο διότι καταστράφηκε σε κάποια πλημμύρα.

Giulio Garzoni το 1586, αναφέροντας παράλληλα ότι ο γενικός προνοητής Zuanne Mocenigo, οικοδόμησε ένα μεγάλο νοσοκομείο (*di grandissima forma*) κοντά στην Piazza delle Frutta βόρεια από το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή³⁵¹ και επειδή όπως λέει δεν χρειαζόταν τόσο μεγάλο νοσοκομείο στο κέντρο της πόλης κι επιπλέον είχαν κατασκευαστεί κάτω από αυτό επτά καταστήματα για τους υπεύθυνους των όπλων αποφασίστηκε να μεταφερθούν εκεί και όπλα από την αίθουσα Donata³⁵².

Όταν ο Τζερόλα επισκέφτηκε το Ηράκλειο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, φωτογράφησε την Οπλαποθήκη που έστεκε ακόμη. Η ανατολική της πρόσοψη (εικ. 56) είχε τέσσερα παράθυρα στο ισόγειο και μια κεντρική τοξωτή είσοδο³⁵³, που περικλείονταν από πλαίσια με λίθους με λοξότμητες τις ακμές στο ορθογωνικό περίγραμμα των δόμων (*bugnato*)³⁵⁴. Στον όροφο αντιστοιχούσαν άλλα τέσσερα, με

---

³⁵¹ Ο δρόμος στον οποίο βρισκόταν η καθολική μονή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή του τάγματος των Minori Osservanti των Φραγκισκανών αναφέρεται ως *via dello Spedale* στο χάρτη του Werdmüller (εικ. 55) (1666-68). Απέναντι από την καθολική μονή του Αγίου Ιωάννη που αναφέρεται και ως στρατιωτικό νοσοκομείο, βρισκόταν ο Άγιος Αντώνιος (των επαιτών) και η Αγία Κλάρα, μοναστήρια τα οποία λειτουργούσαν και ως νοσοκομεία ή ξενώνες περίθαλψης φτωχών και «περιθωριακών» μελών της κρητικής κοινωνίας το πρώτο, και επιπλέον ως χώρος περίθαλψης απροστάτευτων παιδιών το δευτερο (hospedale della Pietà). Παπαδία-Λάλα, *οπ. παρ.*, σελ. 61-87 (Άγιος Αντώνιος), 108, 114-135 (Αγία Κλάρα), 169-188 (στρατιωτικό νοσοκομείο). Δεν είναι γνωστό επομένως αν ο δρόμος ονομάστηκε έτσι μετά την οικοδόμηση του στρατιωτικού νοσοκομείου από τον Μοτσενίγκο ή ονομαζόταν έτσι και πριν. Πρόκειται για τη σημερινή οδό 1821. Για τη θέση των εκκλησιών του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, της Αγίας Κλάρας και του Αγίου Αντωνίου, βλ. Στεριώτου, «Τοπογραφικός προσδιορισμός...», *οπ. παρ.*, σελ. 663, 667. Σχετικά με το σχεδιασμό του νοσοκομείου από το στρατιωτικό μηχανικό Antonio Scolari, βλ. επόμενο κεφάλαιο.

³⁵² Ο σύδικος Giulio Garzoni έγραφε το 1586: “Il clarissimo messer Giovanni Mocenigo ha principiato un hospitale *di grandissima forma* et lo lassò ridotto in assai buono stato et è riuscita bellissima macchina, con sette magazzini sotto, pur deputati al servitio delle munitioni; ma essendo situata nel mezzo della città et perchè la sua *grandezza* pare infruttuosa per l’hospitalità è giudicata poco a proposito per lo servitio a che sua signoria la destinò, et però meglio sarà portare là le armi che si trovano nella *salla Donata*... et così pareva che sentisse il clarissimo capitano Bargarigo al nostro partire, volendo sua signoria clarissima fare un hospitale di minor forma, per non dare augurio di migliaia di soldati malati et anco situarlo in luogo estremo della città”, V. B. M., *Ital.* VII, 304, b. Fol. 38. Gerola, III, σελ. 78-79. Όπως αναφέρει η Παπαδία-Λάλα, «σύμφωνα με συγρονες μαρτυρίες, το κτίσμα είχε μήκος 28 και πλάτος 10 passa (48,72 μ. και 17,4 μ. αντίστοιχα) και εκτεινόταν σε δύο ορόφους. Στο ισόγειο διέθετε καταστήματα, κατά μία πηγή δέκα, που παραχωρούσαν σε ιδιώτες έναντι μισθώματος και κατά άλλη επτά που χρησίμευαν ως αποθήκες πολεμικού υλικού». Παπαδία-Λάλα, *Εναγή...*, *οπ. παρ.*, σελ. 173.

³⁵³ Είχε κτιστεί πλέον και δεν υπήρχε πρόσβαση από εκεί.

³⁵⁴ Ο χαρακτηριστικός αυτός τρόπος δόμησης, σύμφωνα με τον οποίο λαξεύονται φαρδιοί πρισματικοί αρμοί μεταξύ των λίθων ώστε να τονίζεται το ισόδομο σύστημα, γνώρισε τεράστια διάδοση κατά τον 16^ο αιώνα και συνδέθηκε με την *all’antica* αρχιτεκτονική. Βλ. James S. Ackerman, “The Tuscan/Rustic order: A study in the metaphorical language of architecture”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 42, no. 1, 1983, σελ. 15-34. Ο Sebastiano Serlio στο *Tétrarto βιβλίο* του πρότεινε 6 διαφορετικά είδη *bugnato* από το πιο αδρό (*rustico*) ως το πιο επεξεργασμένο. (εικ. 57). Βλ. Sebastiano Serlio, *On Architecture, Books I-V of Tutte l’Opere d’ Architettura et Prospettiva*, μετάφραση στα αγγλικά και σχολιασμός από τους Vaughan Hart και Peter Hicks, Yale University Press, Λονδίνο 1996, σελ. 280 (XVIV (138v)). Για τη συσχέτιση με την *all’antica* αρχιτεκτονική βλ. και Lola Kantor-Kazovskiy, “La zecca vecchia’: myth, archaeology and architectural design in the high Renaissance concept of rustication”, *Renaissance Studies*, v. 25, n. 2, Απρίλιος 2011, σελ. 248-275. Το σύστημα αυτό της τοιχοποιίας έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως «κτίσιμο με κυφωτούς λίθους», εδώ ωστόσο θα χρησιμοποιούσε τον ιταλικό όρο *bugnato*.

τον ίδιο τρόπο κατασκευασμένα παράθυρα και ένα κεντρικό ψηλότερο τοξωτό άνοιγμα. Ακριβώς κάτω από τα παράθυρα του ορόφου ζώνη με τρίγλυφα και μετόπες κοσμούσε το κτίριο. Από τις 17 μετόπες που υπήρχαν αρχικά, μόνο 4 σώζονταν το 1900, οι οποίες εικόνιζαν τρόπαια³⁵⁵. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, μετόπες με τρόπαια κοσμούσαν και την επόμενη Λότζια (IV) που κατασκευάστηκε στο Χάνδακα.

Τέλος, κρίνοντας από τις αναφορές των διάφορων αξιωματούχων του τελευταίου τετάρτου του 16^{ου} και του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα, θα λέγαμε ότι η κατάσταση στην Κρήτη ήταν μια συνεχής προετοιμασία για την επερχόμενη σύγκρουση. Οι αναφορές μιλάνε σχεδόν αποκλειστικά για στρατιωτικά έργα. Όλοι οι αξιωματούχοι στις εκθέσεις τους αναφέρονται κατά κύριο λόγο στην πορεία της κατασκευής των νέων οχυρώσεων, των αποκαταστάσεων όπου υπήρχαν ζημιές, και την ανάγκη για σχεδιασμό νέων όπου δεν υπήρχαν. Αναφέρονται ακόμη στην ναυπήγηση και στον εξοπλισμό των γαλέρων, στη διατήρηση αξιόμαχου στρατού και στόλου, στη μισθοδοσία των στρατευμάτων, στην κατάσταση των ντόπιων πολιτοφυλακών και του ιππικού των «φεουδαρχών». Ακόμη και όταν αναφέρονται στην αγροτική παραγωγή, ο λόγος είναι συνήθως το πρόβλημα σίτισης των στρατιωτών. Υποθέτουμε ότι έτσι εξηγείται και η μεταφορά όπλων σε νέο χώρο, μόλις τρία χρόνια από την ολοκλήρωση της νέας αίθουσας στην Οπλαποθήκη. Το 1595 πάντως, ο διοικητής του στρατού Filippo Pasqualigo, στην έκθεσή του ανέφερε ότι οι θώρακες, οι λογχοπελέκεις, οι πανοπλίες, τα αρκεβούζια, βρίσκονταν τοποθετημένα με τάξη σε δύο αίθουσες [της Οπλαποθήκης] παρόμοιες με εκείνες των νεωρίων³⁵⁶.

---

³⁵⁵ Η Οπλαποθήκη κατεδαφίστηκε και ανακατασκευάστηκε κατά τον 20^ο αιώνα. Καμία εκ των τεσσάρων μετοπών δεν σώζεται σήμερα, ωστόσο, δύο από αυτές αποτελούν τα πρότυπα κάποιων από τις μετόπες που κοσμού σήμερα το Δημαρχείο του Ηρακλείου. Βλ. Παράρτημα Γ.

³⁵⁶ «Le munizioni veramente di corsaletti, picche, corazze et archibusi sono ridotte con ordine e buonissima regola in due sale a similitudine di quelle di quest'arsenale». A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b.81, αναφορά του Filippo Pasqualigo, Gerola, III, σελ. 104.

B. Χρήσεις της Λότζιας III

Για τις χρήσεις της Λότζιας III σώζονται ορισμένες πληροφορίες που δείχνουν ότι και στο Χάνδακα οι λειτουργίες του κτιρίου σχετιζόνταν με τη διοίκηση, αλλά και διάφορες επίσημες κοσμικές τελετές.

Σε έκθεση του γενικού προνοητή Luca Michiel του 1578 υπάρχει αναφορά σε ανακριτική διαδικασία (processo) η οποία έλαβε χώρα μέσα στη Λότζια III³⁵⁷. Στις 10 Φεβρουαρίου του 1578 κλήθηκαν πέντε άτομα, από τους «συνήθεις και κύριους» (*soliti e principali*) φοροεισπράκτορες, μεταξύ των οποίων και ο Μανούσος Θεοτοκόπουλος, “*sotto la logia publica*”, προκειμένου να υποβληθούν σε ανάκριση για να αποκαλύψουν τους λόγους που απείχαν από το δημόσιο πλειστηριασμό των φόρων³⁵⁸. Το γεγονός ότι η ανάκριση του Θεοτοκόπουλου³⁵⁹ ξεκινά με τα λόγια: «Fatto venir al offitio della Canc.a come di sopra miser Mannuso Theotocopulo al presente daciaro del Dacio del commercio [...]» δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι το γραφείο της cancellaria³⁶⁰ βρισκόταν στη Λότζια, πιθανότατα στο χώρο που καταγράφεται ως OFF° (officio) στο σχέδιο της κάτοψης του 1604 (εικ. 50).

Η ανακριτική διαδικασία που έλαβε χώρα στη Λότζια III του Χάνδακα παραπέμπει σε μια από τις πιο συνηθισμένες λειτουργίες των αντίστοιχων κτιρίων της Ιταλίας, αλλά και των δαλματικών πόλεων: εκείνης του δικαστηρίου. Επιπλέον, το γεγονός ότι τα γραφεία της cancellaria maggiore βρίσκονταν μέσα στη Λότζια, τουλάχιστον κατά την περίοδο των δημόσιων πλειστηριασμών των φόρων

³⁵⁷ A.S.V., *Dispacci, Proveditori da Terra e Mar*, 741, χ. αρ. 10 Φεβρουαρίου 1578.

³⁵⁸ Σχετικά με την υπόθεση και τους λόγους της αποχής από τον πλειστηριασμό των φόρων του 1578 των κυριότερων φοροεισπρακτόρων, βλ. Φώτης Μπαρούσος, «Ο δημόσιος πλειστηριασμός των φόρων του 1578 στον Χάνδακα της Κρήτης. Η αποχή των φοροενοικιαστών», *Θησαυρίσματα* 28, (1998), σελ. 175-195. Βλ. και του ίδιου, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16° αιώνα. Η ενοικίαση φόρων και οι επιπτώσεις της*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2002, σελ. 274-276, 292-296.

³⁵⁹ Όπως είναι γνωστό, ο αδελφός του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Μανούσος, εκμίσθωνε διάφορους δασμούς του δημοσίου από το 1566 (commerchio, datio di vini, datio dell'uno per cento, datio dell'insida vecchia (δασμοί του κρασιού, των αλλαντικών, του μόλου, κλπ), και παρά τα οικονομικά προβλήματα και τη χρεωκοπία του το 1574, στην προσπάθειά του να ξεπληρώσει τα χρέη του συνέχισε την εκμίσθωση δασμών ως το 1584. Γενικά για το Μανούσο Θεοτοκόπουλο, βλ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου», στο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Τα Νεανικά Χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, επιμέλεια Νίκος Χατζηνικολάου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, ειδικά σελ. 77-96. (Πρώτη δημοσίευση: *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβαρόνο*, τόμος 2, Ρέθυμνο 1986, σελ. 1-121), όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ο Μανούσος ο πειρατής: 1571-1572», στο ίδιο, σελ. 181-188. Βλ. και Πλουμίδης, οπ. παρ., σελ. 47-48, 55, σχετικά με αιτήματα του Θεοτοκόπουλου στη Βενετία το 1578 και το 1579 προκειμένου να πετύχει διευκολύνσεις στην αποπληρωμή του χρέους του.

³⁶⁰ Ο cancelliere, ήταν μεταξύ άλλων, υπεύθυνος για την επίβλεψη και καταγραφή της δημοπρασίας των φόρων. Μπαρούσος, *Το φορολογικό...*, οπ. παρ., σελ. 132.

(Φεβρουάριος-Μάρτιος), δείχνει η Λότζια III σχετιζόταν άμεσα με τους δημόσιους πλειστηριασμούς. Όπως έχει ειπωθεί παραπάνω, η διενέργεια πλειστηριασμών των δημόσιων γαιών και φόρων ήταν μια από τις διοικητικές λειτουργίες που λάμβαναν χώρα σε όλες τις λότζιες της Ιταλίας.

Μια πληροφορία σε σχέση με τη διενέργεια των πλειστηριασμών των φόρων μέσα στη Λότζια σώζεται από το Ρέθυμνο³⁶¹. Πρόκειται για αιτήσεις που απηύθυνε προς τις βενετικές Αρχές, ο έχων την κρητική ευγένεια Giacomo Sanguinazzo, με τις οποίες διεκδικούσε αποζημίωση από το Δημόσιο για την απώλεια ενός οικοπέδου και δύο καταστημάτων δικής του ιδιοκτησίας που με εντολή της Διοίκησης κατεδαφίστηκαν, για να χτιστεί στον ίδιο χώρο η νέα Λότζια του Ρεθύμνου στη θέση της παλιότερης που ήταν ετοιμόρροπη (*essendo stata essa loggia ruinatta*).³⁶² Στη δεύτερη αίτησή του, του 1611, ο Σανγκουνιάτσο υποστήριξε³⁶³ ότι η νέα Λότζια ήταν το πιο όμορφο κτίριο και η διακόσμηση της πόλης³⁶⁴. Το έγγραφο παρέχει αξιόλογες πληροφορίες για τις χρήσεις της. Αναφέρει κατ' αρχήν, ότι ο Βενετός ρέκτορας και οι σύμβουλοι κατέβαιναν από τη Φορτέτσα, την έδρα των Αρχών, στην πλατεία και μέσα

---

³⁶¹ Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Λειτουργίες της Loggia στη βενετοκρατού ενη Κρήτη», στο Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Ανθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σελ. 227-242. Τα έγγραφα που παρουσιάζει ο Λαμπρινός στο παραπάνω άρθρο παρέχουν πολύ σημαντικές πληροφορίες ιδιαίτερα σε σχέση με τη χρονολόγηση της Λότζιας του Ρεθύμνου. Αποδεικνύουν ότι η Λότζια οικοδομήθηκε μεταξύ Ιουνίου 1595 και Μαΐου του 1597, τα χρόνια δηλαδή που ήταν ρέκτορας ο Pesaro, και επομένως δεν μπορεί πλέον να στηριχθεί η υπόθεση του Δημακόπουλου, ότι το κτίριο κτίστηκε μεταξύ 1538-1541 σε σχέδια του Michele Sanmicheli, παρά τις ομοιότητες που παρουσιάζει με έργα του βερονέζου αρχιτέκτονα. Βλ. Ιορδάνης Δημακόπουλος, «Η Lozza του Ρεθύμνου: Ένα αξιόλογο έργο της αρχιτεκτονικής του Michele Sanmicheli στην Κρήτη», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 64-83. Ο Τζερόλα είχε υποστηρίξει ότι επρόκειτο για παλαιότερο κτίριο που ανακαινίστηκε στα τέλη του 16^{ου} ή στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Gerola, III, σελ. 68.

³⁶² Λαμπρινός, οπ. παρ., σελ. 229-230.

³⁶³ «Nella nova fabrica della loggia fatta nella città di Rettimo in capo della Piazza fù necessario l' Illustrissimo Signor Giacomo da Pesaro all' hora benemerito Rettor far incomparar in quella due botteghe, à pè piano et in soler, et anco l' aria della loggia vecchia di ragione di me Giacomo Sanguinazzo devotissimo servitore di Vostra Serenità con promossione di farmi refare. Onde fù erretta una loggia amplissima, spacciosa et altra da terra duo passa, con un tribunal signorile, che con verità si pò dire essere *il più bel edificio et il decoro di detta città* et molto necessario sì al publico come al privato. Poichè tutte le feste che per l' ordinario l' Illustrissimo Reggimento vien giù de fortezza si riduce in detta loggia per far incantar di Datii in quel concorso de tutti generalmente et trattare anco gli altri negotii publici à beneficio di Vostra Serenità, la quale essendo vicinissima al porto serve anco a recever l' Illustrissimi suoi rapresentanti che gli occorre smontare di Galia. Et alle volte capitando d' inverno vasseleti et barche carchi de grano et legumi si fanno scaricare in detta loggia con ogni diligentia non vi essendo altri magazeni ne fonteghi vicini per salvare deti grani che da un momento all' altro patiscono manifestissimo pericolo essendo più tosto detto porto sepoltura de vasselli che porto di salute dove sono periti innumerabili vasseleti. E quando detta loggia si trova libera dalle fattion predette, tutti della città si servono di detta comodità à tutti tempi per lor tratinimento et per trattare quanto li piace e torna à comodo.[...]». A.S.V., *Senato Mar*, filza 196, αντίγραφο της πρώτης αίτησης με ημερομηνία 18 Αυγού του 1597, συνημμένο στην απόφαση της γερουσίας της 19 Οκτωβρίου 1612, Στο ίδιο, σελ. 241.

³⁶⁴ Πιστεύουμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Σανγκουνιάτσο χρησιμοποιεί το όρο *decoro* με την έννοια της διακόσμησης και όχι του κατάλληλου ή του ταιριαστού

στη Λότζια διεξήγαγαν τον πλειστηριασμό των δημόσιων φόρων και τελωνειακών δασμών. Τονίζει μάλιστα, ότι στον πλειστηριασμό είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης («*in quel concorso di tutti generalmente*»). Επιπλέον, στην Λότζια γινόταν η υποδοχή των Βενετών αξιωματούχων που αφού αποβιβάζονταν στο λιμάνι, οδηγούν αν προς τη Λότζια για τη σχετική τελετή. Η γειτνίασή της με το λιμάνι προσέδιδε στη Λότζια του Ρεθύμνου και τη δυνατότητα προσωρινής αποθήκευσης δημητριακών. Καθώς το λιμάνι ήταν πολύ μικρό και επικίνδυνο το χειμώνα, ξεφόρτωναν τα πλοία και οι βάρκες τα δημητριακά και τα όσπρια (είτε για να αποπλεύσουν αμέσως εφόσον το λιμάνι του Ρεθύμνου χαρακτηρίζεται «τάφος πλοίων», είτε για να σωθούν τα τρόφιμα σε περίπτωση ναυαγίου) και τα μετέφεραν στη γειτονική Λότζια προκειμένου να προφυλαχτούν οι καρποί³⁶⁵. Τέλος ο Σανγκουινάτσο αναφέρει ότι το υπόλοιπο καιρό, όταν δηλαδή δεν το χρησιμοποιούσαν για διοικητικούς σκοπούς ή για αποθήκευση δημητριακών, το κτίριο ήταν στη διάθεση των πολιτών, χώρος συνάντησης και αναψυχής.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία που διασώζει το συγκεκριμένο έγγραφο είναι η ύπαρξη ενός *tribunal signorile*³⁶⁶, που υπονοεί λειτουργία δικαστηρίου στο κτίριο. Ο Λαμπρινός δεν θεωρεί πιθανή μια τέτοια λειτουργία, καθώς όπως λέει, οι χώροι των δικαστηρίων στεγάζονταν στο κτίριο της Διοίκησης (Palazzo Pubblico ή del Rettore) και υποθέτει ότι επρόκειτο για εξέδρα στην οποία ανέβαιναν οι Αρχές προκειμένου να διεξάγουν τους δημόσιους πλειστηριασμούς και να ρυθμίσουν υποθέσεις δημόσιου χαρακτήρα. Προτείνει ακόμη την πιθανότητα να ανέβαινε εκεί κάποιος από τους συγκεντρωμένους ευγενείς για να ανακοινώσει κάτι στους παρευρισκόμενους ή να υποδείξει θέμα για κοινή συζήτηση³⁶⁷. Θεωρούμε ωστόσο, ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να λειτουργούσαν κάποιου τύπου δικαστήρια μέσα στη Λότζια του Ρεθύμνου, ενδεχομένως για ανακρίσεις όπως αυτή που είδαμε να λαμβάνει χώρα στο Χάνδακα. Μια πληροφορία σχετική με την κατά τ' άλλα άγνωστη Λότζια της Σητείας αποδεικνύει ότι πράγματι σε κάποιες από τις Λότζιες της Κρήτης διεξάγονταν δίκες. Σύμφωνα με τη μαρτυρία, στις 6 Οκτωβρίου 1568, πήγαν *soto la*

---

³⁶⁵ Πρόκειται προφανώς για μια άτυπη λειτουργία της Λότζιας, αφού αλλού υπήρχαν αποθήκες. Μάλιστα κάποιες από αυτές κατασκευάστηκαν κατά τη δεκαετία του 1580 στη Φορτέτζα. Σε μία από αυτές, φυλάσσονταν στον ένα όροφο τα όπλα (Οπλαποθήκη) και στον άλλο τα σιτηρά (*fondaco*). Βλ. Gerola, III, σελ. 113-114.

³⁶⁶ Όπως είδαμε παραπάνω, δικαστική έδρα σώζεται *in situ* στη Λότζια του Τρόγκιρ. (εικ. 18).

³⁶⁷ Λαμπρινός, *οπ. παρ.*, σελ. 238.

loza, οι αιρετοί κριτές Nicolò Muazzo και Francesco Corner προκειμένου να λύσουν τις διαφορές μεταξύ των Ιωάννη Ολόκαλλου και Μιχάλη Μουντολέο³⁶⁸.

Έγγραφο 1536³⁶⁹ διασώζει πληροφορία σχετικά με μία ακόμη διοικητική λειτουργία της Λότζιας του Ρεθύμνου³⁷⁰. Η πληροφορία αφορά στη γνωστοποίηση των αποφάσεων της Διοίκησης και στην ύπαρξη πίνακα ανακοινώσεων στον οποίο αναρτούσαν οι υπάλληλοι της Διοίκησης τα διατάγματα ή τις προκηρύξεις που εξέδιδαν οι Αρχές³⁷¹. Όπως φαίνεται, το ίδιο συνέβαινε σε όλες τις Λότζιες της Κρήτης. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, διευκρινίζεται ότι η κοινοποίηση των διατάξεων των Αρχών γίνεται στο *σύνηθες μέρος*, που δεν είναι άλλο από τη Λότζια³⁷². Ανάλογες λειτουργίες είχαν όπως έχουμε δει όλες οι Λότζιες, τόσο της Ιταλίας, όσο και των δαλματικών πόλεων, ήδη από τον 13^ο αιώνα. (Λειτουργίες *arengario*).

Η πληροφορία για δημόσιες τελετές υποδοχής των βενετών αξιωματούχων που έφταναν στην πόλη είναι επίσης πολύ σημαντική, διότι επιβεβαιώνει ότι οι Λότζιες και στην Κρήτη, όπως και στην Ιταλία συνδέονταν με τις τελετουργίες του κράτους. Μαρτυρίες για κοσμικές τελετές που έλαβαν χώρα στη Λότζια III του Χάνδακα περιλαμβάνει ο Ανδρέας Κορνάρος³⁷³ στο 16^ο κεφάλαιο του έργου του *Istoria Candiana*³⁷⁴. Ο Κορνάρος αναφέρει έξι δημόσιες τελετές που οργανώθηκαν μεταξύ των ετών 1574 και 1591 από στελέχη του ιταλικού στρατού και της Κοινότητας

³⁶⁸ A.S.V., *Notai di Candia*, b. 38 (Marco Calliva, giornale (1567-1569), φ. 314v. Στο ίδιο, σελ. 237.

³⁶⁹ Πρόκειται για διάταγμα που εκδόθηκε από το δούκ της Κρήτης Pietro Boldù στις 10 Μαΐου 1536 και σύ φωνα με αυτό οι κάτοχοι φέουδων του Ρεθύμνου όφειλαν να προετοιμαστούν για την καθιερωμένη επιθεώρηση του φεουδαρχικού ιππικού από τις Αρχές της Κρήτης. Λαμπρινός, *οπ. παρ.*, σελ. 234.

³⁷⁰ Πρόκειται για την προηγούμενη Λότζια του Ρεθύμνου και όχι αυτήν που την αντικατέστησε μεταξύ 1595-1587 και η οποία σώζεται σήμερα (εικ. 43).

³⁷¹ «[...] appar annotato [το διάταγμα] sopra la tabula solita pendente alla loza secondo il consueto ad evidenti intelligentia de tutti». Στο ίδιο, σελ. 234.

³⁷² Για παράδειγμα, στα Χανιά, το 1575 κοινοποιήθηκαν στο συνηθισμένο σημείο, δηλαδή στη Λότζια, κάποιες από τις διατάξεις του Φοσκαρίνι αφού μάλιστα, πρώτα ήχησαν τα τύπανα: «Il soprascrito ordine fu publicato [...] al luoco solito della loggia per il Gastaldo [...] essendo prima sonati li tamburi» (Museo Civico Correr, *Miscellanea Correr LXXXII*, n° 2708, φ. 73r). Τη πληροφορία από τα Χανιά αναφέρει ο Λαμπρινός, ο οποίος έχει εντοπίσει και μια αντίστοιχη πληροφορία για τη Λότζια της Σητείας: διατάξεις του capitano general της Κρήτης το 1519, «fuerunt publicatae in lobio [...] juxta solitum [...]» (A.S.V., *Duca di Candia*, b. 91, Reggimento di Sitia, libro di ordini (1519-1582), φ. 4v). Στο ίδιο, σελ. 234.

³⁷³ Για τη ζωή και το έργο του Ανδρέα Κορνάρου βλ. Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5, (1968), σελ. 45-118.

³⁷⁴ Στέφανος Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το 16ο βιβλίο της *Istoria Candiana* του Ανδρέα Κορνάρου» στον τόμο *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη (Βυζάντιο - Βενετοκρατία). Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, στο Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο, 2008, σελ. 115-249. Ειδικά για τα χειρόγραφα της *Istoria Candiana* που σώζονται, καθώς και για μια περίληψη των βιβλίων της *Ιστορίας*, βλ. σελ. 115-133. Στο 16^ο βιβλίο της *Ιστορίας της Κρήτης*, ο Κορνάρος εκθέτει τα σημαντικότερα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της εποχής του από τη λήξη του πολέμου το 1574 έως το 1615.

(Università) των ευγενών και αστών του Χάνδακα για να τιμήσουν διάφορους βενετούς αξιωματούχους. Στις τελετές αυτές, ο πρόεδρος της Ακαδημίας των Stravaganti ή ο συντονιστής της εκδήλωσης εκφωνούσε μια ομιλία με θέμα τα πεπραγμένα του τιμώμενου στην Κρήτη και στη συνέχεια του προσφέρονταν αναμνηστικά δώρα³⁷⁵.

Στην εκδήλωση που οργανώθηκε προς τιμήν του δούκα Nicolò Donato λέγεται ρητά ότι η τελετή έλαβε χώρα στη *δημόσια λότζια*. Γράφει ο Ανδρέας Κορνάρο: «*Τιμές που αποδόθηκαν στον Ντονάτο κατά την αποχώρησή του*. Γι' αυτά και για άλλα ευγενή έργα, του άξιζε στο πέρας της χριστιανικότητας θητείας του να τιμηθεί από τους πολίτες μας με θαυμάσιες διακοσμητικές κατασκευές (*superbi apparati*) στη δημόσια Λότζια και με έναν λόγο που έβγαλε ο Andrea Spiera, διδάκτορας της νομικής, από το Χάνδακα, και τέλος με έναν υπέροχο πίνακα ζωγραφικής, στον οποίο ποιητικότητα, ο ζωγράφος του Χάνδακα, Giovanni Sparcina, απεικόνισε τις αρετές αυτού του μοναδικού άνδρα, ο οποίος συνοδεύτηκε από μια συλλογή ιταλικών ποιημάτων γραμμένων από διάφορους εξέχοντες συγγραφείς».³⁷⁶ Ο Κορνάρος δεν αναφέρει τον τόπο που έλαβαν χώρα οι δύο τελετές για τους απερχόμενους, γενικό προνοητή Λούκα Μικιέλ και ρέκτορα Ρεθύμνου Benetto Bembo, αλλά ούτε οι τρεις τελετές μετά από τις τρεις θητείες του Τζοβάνι (Τζουάνε) Μοτσενίγκο, που υπηρέτησε ως διοικητής του στρατού, και δύο φορές ως γενικός προνοητής³⁷⁷. Είναι πολύ πιθανόν ωστόσο να έγιναν

---

³⁷⁵ Τα δώρα ήταν συνήθως κάποια συλλογή αρχαιοελληνικών και λατινικών επιγραμμάτων, καθώς και ιταλικά ποιήματα που είχαν γράψει ειδικά για την περίπτωση λόγιοι του τόπου και μέλη της Ακαδημίας. Του πρόσφεραν ακόμα ένα ή περισσότερα λάβαρα και ένα πίνακα ζωγραφικής. Σπανιότερα η κοινότητα προχωρούσε στην κοπή μεταλλίων ή ακόμη και στο στήσιμο αγάλματος ή μαρμάρινης προτομής του τιμώμενου. Ειδικά ως προς τις προτομές και τα αγάλματα, ο Κορνάρος αναφέρει ότι η κοινότητα του Ρεθύμνου αποφάσισε το 1589 να στήσει άγαλμα προς τιμήν του ρέκτορα Benetto Bembo, (*onorato di bellissima statua di marmor in detta città*), ενώ την ίδια χρονιά ευγενείς και αστοί του Χάνδακα πρόσφεραν στον στρατηγό Piero Zane, εκτός από δύο λάβαρα και μια ανάγλυφη μαρμάρινη εικόνα του, την οποία εντοίχισαν σε περίοπτο σημείο στο μέγαρο που κατοικούσε. «*Fece di più fare l'effigie di esso Zane in marmo ponendolo fuori nel publico palazzo di capitano con una falsa iscrizione latina che la città quella statua alla virtù del Zane donava*». Στο ίδιο, σελ. 143-145, 208, 212. Όπως υποστηρίζει ο Κακλαμάνης, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, τέτοιες δημόσιες εκδηλώσεις είχαν γίνει του συρμού ανεξάρτητα από το αν και κατά πόσο επιτυχής ήταν η θητεία του τιμώμενου αξιωματούχου. Οι λεκτικοί έπαινοι, οι φιλοφρονήσεις και τα αναμνηστικά δώρα του στρατού και της αστικής κοινωνίας του νησιού τον συνόδευαν κατά την αναχώρησή του για τη Βενετία. Στο ίδιο, σελ. 159. Όσον αφορά στα αγάλματα, είναι πολύ γνωστή η περίπτωση βούρησης στησίματος αγάλματος στα Χανιά του απερχόμενου δούκα (1568-1571) Pasquale Cicogna, κατά παράβαση των διατάξεων που απαγόρευαν ρητά τέτοιου είδους εκδηλώσεις. Gerola, IV, σελ. 341-342.

³⁷⁶ «*Onori fatti al Donato nella sua partenza. Per queste e altre opere virtuose meritò egli al fine del suo governo cristianissimo di esser onorato dalli cittadini nostri con apparati superbi nella Loggia publica e con un'orazione detta da Andrea Spiera, dottore di legge, candioto, e finalmente con una maravigliosa tavola di pitture, nella quale poeticalmente Giovanni Sparcina, pittor candioto, li pregi chiarissimi di questo uomo singular scopriva, accompagnata con non poche poesie toscane in lode sua di diversi autori de pregio*», Κακλαμάνης, «*Ειδήσεις...*», σπ. παρ., σελ. 204.

³⁷⁷ Διοικητής του στρατού της Κρήτης (*capitano general*) 1580-1581, γενικός προνοητής 1586-1589, γενικός προνοητής και ανακριτής 1591.

και αυτές στις Λότζιες των κρητικών πόλεων που υπηρετούσε ο καθένας. Μαρτυρία για την τελετή που έγινε κατά την αναχώρηση του καπιτάνο Gian Giacomo Zane το 1598 και έλαβε χώρα στη Λότζια του Χάνδακα υποστηρίζει μια τέτοια υπόθεση. Και σε αυτή την περίπτωση έγιναν προσφωνήσεις, ομιλίες και ανάγνωση ποιημάτων, όμως αυτό που έχει μεγάλο ενδιαφέρον είναι ότι ειδικά για την περίπτωση, σχεδιάστηκαν επτά εμβλήματα σε καμβά προσαρμοσμένο σε ξύλινα τελάρα τα οποία αναρτήθηκαν στη Λότζια³⁷⁸.

Υποθέσαμε παραπάνω ότι η Λότζια III του Χάνδακα δεν πρέπει να ήταν ένα ιδιαίτερα πολυτελές κτίριο, γεγονός που έρχεται σε αντίφαση με τον τελετουργικό χαρακτήρα που φαίνεται ότι είχε. Είναι πιθανόν ωστόσο, να διακοσμηθεί ανάλογα με την περίπτωση με προσωρινές κατασκευές. Υπάρχει πληθώρα πληροφοριών από την Ιταλία για εφήμερες κατασκευές, με τις οποίες διακοσμούσαν ολόκληρες πόλεις ή μεμονωμένα κτίρια, ή για τα θριαμβικά τόξα που στήνονταν προκειμένου να υποδεχτούν οι πόλεις διάφορους διακεκριμένους επισκέπτες. Είναι επίσης πολύ γνωστό ότι πολλοί από τους «διάσημους» καλλιτέχνες αναλάμβαναν την κατασκευή σκηνικών για αυτές τις τελετές των θριαμβικών εισόδων³⁷⁹. Πληροφορίες για αντίστοιχες κατασκευές σώζονται και από την Κρήτη, οπότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και οι Λότζιες θα διακοσμούσαν αναλόγως. Για παράδειγμα, στην

---

³⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 165-167. Σχετικά με τα εμβλήματα, βλ. και Stefanos Kaklamanis, «Partendo da Candia. Pubbliche manifestazioni in onore di Gian Giacomo Zane, ex capitano general di Creta (1598)», *Κρητικά Χρονικά*, 31 (2011), σελ. 77-88. Πληροφορίες για δυτικότροπους πίνακες ζωγραφικής σε ύφσμα σώζονται πολλές σε έγγραφα από την Κρήτη, όχι όμως τα ίδια τα έργα.

Βλ. ιστοσελίδα του προγράμματος *Ψηφιακή Κρήτη* του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, http://digitalcrete.ims.forth.gr/venecian_sources_search.php?l=2

³⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα τις γνωστές αναφορές στις διακοσμήσεις του Σανσοβίνο στη Φλωρεντία για τη θριαμβική είσοδο του Μέδικου πάπα Λέοντα X, στον Giorgio Vasari, *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Gaetano Milanesi (επιμ.) Φλωρεντία 1878-1881, επανέκδοση Φλωρεντία 1906, Φλωρεντία 1973, Sansoni Editore, v. VII, vita di Sansovino, σελ. 485-533. Ή τις διακοσμήσεις του Andrea Palladio, για τη θριαμβική είσοδο του καρδινάλιου Niccolò Ridolfi στη Βιτσέντζα το 1543, κατά την οποία «όλη η πόλη μετατράπηκε σε ένα *all'antica* θεατρικό σκηνικό εφήμερης λευκής αρχιτεκτονικής με θριαμβικά τόξα, αετώματα, επιγραφές, και πίνακες σε chiaroscuro, οβελίσκους και κολοσσιαία αγάλματα που τοποθετήθηκαν κατά μήκος της διαδρομής που θα έκανε ο καρδινάλιος», Guido Beltramini, «Andrea Palladio 1508-1580», στο Guido Beltramini και Howard Burns (επιμ.), *Palladio*, (κατάλογος έκθεσης 2008-2010 Βιτσέντζα, Λονδίνο, Βαρκελώνη, Μαδρίτη), διοργάνωση Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Royal Academy of Arts, αγγλική έκδοση Royal Academy of Arts, Λονδίνο 2008, σελ. 2. Το θριαμβικό τόξο και η Λότζια που στήθηκαν από τον Παλάντιο στο Λίντο ειδικά για την υποδοχή του Ερρίκου III της Γαλλίας το 1574 στη Βενετία είναι από τα πιο γνωστά καθώς σώζονται απεικονίσεις τους. (εικ. 58). Tracy E. Cooper, *Palladio's Venice. Architecture and Society in a Renaissance Republic*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 2005, σελ. 213-227. Υπάρχει ειδική βιβλιογραφία για τις εφήμερες κατασκευές και τη ζωγραφική τους. Βλ. ενδεικτικά, Andrew Hopkins, «Spazi sacri a San Marco. Venezia architettura, arredo, cerimonia e apparati effimeri», *Italian History and Culture*, 13, 2008, σελ. 83-89. Renata Massa, «Apparati effimeri nelle feste bresciane dei secoli XVI e XVII», *Brixia sacra*, 19, 1984, σελ. 77-88.

Istoria Candiana του Ανδρέα Κορνάρου, υπάρχει αναφορά σε θριαμβική αψίδα που στήθηκε το 1591 στο λιμάνι προς τιμήν του Τζουάνε Μοτσενίγκο όταν ήρθε για δεύτερη φορά ως γενικός προνοητής Κρήτης, την οποία κοσμούσαν με «scritti e varie pitture di chiaroscuro».³⁸⁰

*****

Από την παραπάνω συζήτηση διαπιστώσαμε ότι οι περισσότερες από τις χρήσεις της Λότζιας III του Χάνδακα, αλλά και εκείνων των άλλων κρητικών πόλεων απαντούν και στις Λότζιες της Ιταλίας που κατασκευάστηκαν μεταξύ του τέλους του 15^{ου} και του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα. Μία διαφορά που εντοπίσαμε αφορά στην ύπαρξη καταστημάτων μέσα στις Λότζιες της Κρήτης. Άτυπες εμπορικές δραστηριότητες προφανώς λάμβαναν χώρα σε όλες τις λότζιες, μια κι εκεί συνευρίσκονταν μέλη της άρχουσας τάξης της οποίας εκπρόσωποι ασχολούνταν με το εμπόριο σε όλη τη βενετική επικράτεια. Κατά το 16^ο αιώνα ωστόσο, είχαν πια διαχωριστεί οι χρήσεις στις περισσότερες ιταλικές πόλεις και οι δημόσιες λότζιες ήταν διαφορετικές από τις εμπορικές λότζιες. Η ύπαρξη καταστημάτων μέσα στο χώρο της Λότζιας του Χάνδακα και των Χανίων, τα οποία μάλιστα είχαν παραχωρηθεί από τους αξιωματούχους του βενετικού κράτους δείχνει ότι οι Λότζιες αυτές δεν είχαν αμιγώς διοικητικές χρήσεις. Συνυπήρχαν στον ίδιο χώρο οι λειτουργίες μιας *δημόσιας λότζιας* και μιας εμπορικής λότζιας³⁸¹. Δυστυχώς δεν σώζονται στοιχεία για το είδος των καταστημάτων που στεγάζονταν στη Λότζια, όμως φαίνεται πιθανόν ότι οι Λότζιες στην Κρήτη λειτουργούσαν τον περισσότερο χρόνο και ως εμπορικές λότζιες, με την έννοια ότι εκτός των καταστημάτων που υπήρχαν μέσα στα κτίρια, εκεί συνευρίσκονταν και ενδεχομένως έκλειναν εμπορικές συμφωνίες βενετο-κρητικοί και βενετοί έμποροι, και σε ειδικές περιπτώσεις, όταν για παράδειγμα, επρόκειτο να γίνει ο πλειστηριασμός των δασμών³⁸² ή κάποια τελετή γίνονταν οι απαραίτητες διευθετήσεις. Στην κάτοψη του 1604 της Λότζιας III, το κατάστημα στα βόρεια

---

³⁸⁰ Κακλαμάνης, «Ειδήσεις...», οπ. παρ., σελ. 145, 215. Τα “*apparati superbi nella Loggia publica*” που αναφέρονται στην περιγραφή της τελετής για την αναχώρηση του δούκα Νικολό Ντονάτο, ήταν πιθανόν τέτοιες κατασκευές ή και αναρτημένοι διακοσμητικοί πίνακες ζωγραφικής.

³⁸¹ Στη ίδια τη Βενετία περισσότερες λότζιες με εμπορικές χρήσεις υπήρχαν στην περιοχή του Ριάλτο. Η πιο γνωστή *loggia dei mercanti*, η οποία διακρίνεται στο χάρτη του Jacopo dei Barbari του 1501, βρισκόταν στη βάση της γέφυρας. Το 1528 ενσωματώθηκε στο νέο μέγαρο των Camerlenghi. Donatella Calabi και Paolo Morachiello, *Rialto...*, οπ. παρ., σελ. 29, 33-34, 36, 84-85.

³⁸² Οι πλειστηριασμοί των φόρων γίνονταν το Φεβρουάριο, καθώς το νέο έτος ξεκινούσε για τους Βενετούς το Μάρτιο (*more veneto*).

αναφέρεται ως OFF^o. Κατά πάσα πιθανότητα αυτό αντιστοιχεί στη λέξη officio και μάλλον ήταν ένας από τους χώρους της Λότζιας που χρησιμοποιούσε η διοίκηση. Όπως υποθέσαμε ήδη, ενδεχομένως οι πλειστηριασμοί να γίνονταν εκεί. Όπως και να έχει είναι προφανές ότι η Λότζια III του Χάνδακα, αλλά και η Λότζια του Ρεθύμνου και των Χανίων ήταν κτίρια πολλαπλών χρήσεων. Έχουμε δει ότι κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και στις Λότζιες της Ιταλίας, με τη διαφορά ότι εκεί μια από τις βασικές λειτουργίες των κτιρίων αυτών αφορούσε στην απονομή της δικαιοσύνης, ενώ στην Κρήτη γνωρίζουμε ότι οι δίκες λάμβαναν χώρα στο δουκικό μέγαρο ή στα αντίστοιχα διοικητικά κτίρια στα Χανιά και στο Ρέθυμνο. Είδαμε βέβαια ότι κάποιες δικαστικές υποθέσεις πιθανόν λάμβαναν χώρα και στις κρητικές Λότζιες. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η επόμενη Λότζια IV που κατασκευάστηκε στο Χάνδακα δεν είχε χώρους για καταστήματα, ενώ ήταν ταυτόχρονα έντονα διακοσμημένη. Φαίνεται ότι η Λότζια IV του Χάνδακα η οποία σωζόταν μέχρι τον εικοστό αιώνα ήταν ένα κτίριο με λιγότερο εμπορικές χρήσεις και περισσότερο τελετουργικό, εξυμνητικό, εμβληματικό χαρακτήρα³⁸³, κάτι που τονιζόταν και από την *all'antica* διακόσμησή της.

---

³⁸³ Μάλιστα, το γεγονός ότι υπήρχε συγκεκριμένος υπάλληλος που είχε ως καθήκον να ανεβάζει την σημαία στη Λότζια υποδεικνύει ακριβώς τον εμβληματικό χαρακτήρα του κτιρίου. Ο δούκης Κρήτης Lazzaro Mocenigo εξέλεξε στις 24 Ιανουαρίου 1632 το Nicolò Darmano του Γεώργη στη θέση του Nicolò Tutu (comandatori ordinari), ο οποίος δεν μπορούσε να ανταποκρίνεται στα καθήκοντά του, να τοποθετεί δηλαδή «la spaliera sotto la loza publica». (A.S.V., Duca di Candia, b.56. (officiali), reg. 9, φ. 147r.). Η πληροφορία αφορά στην επόμενη Λότζια IV.

6.

A. Λότζια IV του Χάνδακα (*loggia novissima*)

Δεκαπέντε περίπου χρόνια αφότου ολοκληρώθηκε το σχέδιο του Τζιάκομο Κορνέρ για τη νέα μνημειακή πύλη της Οπλαποθήκης από τον Αλβίτζε Γκριμάνι (1612) κι ενώ γενικός προνοητής Κρήτης ήταν ο Francesco Morosini, μεταξύ των ετών 1625 και του 1628, η Λότζια III κατεδαφίστηκε και στη θέση της οικοδομήθηκε μία νέα Λότζια.

Η νέα αυτή Λότζια (IV) επέζησε ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κι έτσι όταν το 1900 έφτασε ο Τζερόλα στην Κρήτη μπόρεσε να τη φωτογραφίσει και να την περιγράψει (εικ. 59). Τη θεώρησε ως «το πλέον λαμπρό οικοδόμημα που χτίστηκε στο νησί κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας»³⁸⁴. Σχολίασε με έμφαση την έλλειψη αναφορών σ' αυτήν στις πηγές, γεγονός που ερμήνευσε ως έλλειψη εκτίμησης του κτιρίου από τους συγχρόνους του. Αντίθετα, όπως σημείωσε, κανένας από τους μεταγενέστερους επισκέπτες δεν παρέλειψε να αναφερθεί με θαυμασμό στο κομψό κτίριο, στο οποίο αναγνώριζαν τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής, άλλοι του Σανμικέλι και άλλοι του Παλάντιο³⁸⁵.

Αυτό που ο Τζερόλα ερμήνευσε ως «έλλειψη εκτίμησης» είναι στην πραγματικότητα η έλλειψη πληροφοριών στα αρχεία σε σχέση με την οικοδόμηση της Λότζιας IV. Από την άλλη, έχει ήδη επισημανθεί ότι οι Βενετοί αξιωματούχοι που υπηρετούσαν στην Κρήτη γίνονταν περισσότερο αναλυτικοί στις εκθέσεις τους, μόνο για τα έργα που θεωρούνταν αναγκαία για την άμυνα του νησιού ή της πόλης³⁸⁶. Οι λεπτομερείς περιγραφές σχετικά με την πορεία των έργων των οχυρώσεων, των ελλείψεων και της ανάγκης επισκευών, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των εκθέσεων σε σχέση με τις οικοδομές. Ακολουθούν οι αναφορές σχετικά με τα νεώρια,

---

³⁸⁴ Gerola, III, σελ. 39.

³⁸⁵ Gerola, III, σελ. 35, 39. Σχετικά με τους μεταγενέστερους (19^{ου}-20^{ου} αιώνα) σχολιαστές του κτιρίου, βλ κεφάλαιο 9.

³⁸⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι το ίδιο ακριβώς συνέβαινε με τις αναφορές των Βενετών αξιωματούχων που υπηρετούσαν στην Τερραφέρμα και τη Δαλματία. Οι εκθέσεις των ρεκτόρων της Βενετίας στην Τερραφέρμα αποδεικνύουν ότι και εκεί τα θέματα στα οποία κυρίως αναφέρονταν ήταν οικονομικής και στρατιωτικής φύσης (έσοδα, πρόστιμα, η κατάσταση των τειχών, θέματα ύψους κλπ), Βλ. σχετικά τους 14 τόμους με τις αναφορές των Βενετών ρεκτόρων στην Τερραφέρμα που εκδόθηκαν από τον Tagliaferri, *οπ. παρ.* Οποσδήποτε υπάρχουν εξαιρέσεις σ' αυτόν τον κανόνα, όπως η περίπτωση του podestà της Μπρέσια Paolo Correr που στην αναφορά του το 1562 είναι ιδιαίτερα αναλυτικός σε σχέση με τα δημόσια κτίρια της πόλης και περιγράφει τη Λότζια της πόλης (την αναφέρει ως palazzo della Ragione) που ακόμη τότε δεν είχε ολοκληρωθεί, παρά το ότι είχε ξεκινήσει η οικοδόμησή της το 1492. Στο ίδιο, *Podestaria e Capitaniato di Brescia*, τόμος XI, Μιλάνο 1978, σελ. 64-65.

τους στρατώνες που ήταν αναγκαίοι προκειμένου να στεγαστούν οι στρατιώτες και να αποδεσμευτούν τα σπίτια των κατοίκων των πόλεων που επιτάσσονταν, ενώ και το πρόβλημα της ύδρευσης των κρητικών πόλεων απασχολούσε μόνιμα τους Βενετούς αξιωματούχους.

Έχει ενδιαφέρον ότι και στην Τερραφέρμα πολύ συχνά, τα έργα που δεν σχετίζονταν τόσο με τις άμεσες ανάγκες της άμυνας ή με την επείγουσα ανάγκη επισκευής κάποιου δημόσιου κτιρίου, αλλά ήταν έργα «επίδειξης» και λειτουργούσαν ως ευκαιρίες ανάδειξης συγκεκριμένων αξιωματούχων, συνήθως δεν τονίζονταν στις εκθέσεις ή και δεν αναφέρονταν. Άλλωστε, τέτοιου τύπου πρωτοβουλίες ήταν απαγορευμένες από τη βενετική Signoria. Στις εντολές που λάμβαναν οι αξιωματούχοι πριν φύγουν από τη Βενετία για να αναλάβουν το αξίωμα στο οποίο είχαν κληρωθεί, υπήρχαν πάντα απαγορεύσεις σε σχέση με τα έξοδα που μπορούσαν να κάνουν για επισκευές στις κατοικίες τους ή για άλλα έργα, σχετικά με το που και πόσο συχνά μπορούσαν να τοποθετούν δημόσια το οικόσημό τους και τονίζονταν ότι για κάθε ενέργεια όφειλαν να παίρνουν άδεια. Για παράδειγμα, στην εντολή που έλαβε ο Marc'Antonio Contarini το 1539, αμέσως μετά το διορισμό του ως podestà της Πάδοβας, του υπαγορευόταν ότι για οποιαδήποτε έξοδα για έργα στην κατοικία του ή για οποιοδήποτε άλλο κτίριο όφειλε να πάρει άδεια από τη Σύγλητο («non potes expendere in laboreris tui palatii, aut aliqua alia fabrica vel alia res [...] sine expressa licentia consilii nostri rogatorum»)³⁸⁷. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1543, η Σύγλητος με έναν νέο αυστηρότερο γενικό κανονισμό που έθετε δυναμικά τα όρια της αυτονομίας των ρεκτόρων όσον αφορά στα δημόσια έργα και σε θέματα αυτοπροβολής, αποδοκίμαζε το γεγονός ότι συχνά οι αξιωματούχοι της χρησιμοποιούσαν δημόσιο χρήμα για έργα και διακοσμήσεις που θεωρούνταν «όχι μόνο άχρηστα, αλλά κάποιες φορές και καταστροφικά για τις πόλεις», λόγω της κατανάλωσης μεγάλων χρηματικών ποσών από τα δημόσια ταμεία και τους υποχρέωνε να παίρνουν άδεια για οποιοδήποτε έργο ξεπερνούσε τα 25 δουκάτα.³⁸⁸

³⁸⁷ Zaggia, "Ornamenti e memoria...", οπ. παρ., σελ. 79.

³⁸⁸ Σύφωνα με τη διάταξη, «sono fatte dalli rettori nostri de tempo in tempo molte spese in fabbriche et adornamenti delle città et palazzi et altri luoghi, le quali sono inutili et qualche volta dannose alle città nostre et in esse si consuma una gran quantità de danari, talmente che li stipendiati et provisionati nostri et quelli che custodiscono le città et le porte non possono haver suoi pagamenti con incommodo et danno grandissimo delle cose, al chè, essendo necessario di far buona provisione, l'andarà parte che da qui inanzi nesuno et caetera delli rettori o camerlenghi nostri, si da mar come da terra, non possa spender nè in principiar nè in proseguir fabbriche di sorte alcuna principiata, senza ordine di questo Consiglio, nè far adornamenti nè arme nè altro delli danari della Signoria nostra nè di condennationi nè altri denari di camere nè denari de communi, senza licentia di questo Consiglio, sotto pena di pagar del suo, [...]».

Βέβαια, παρά τις όποιες διατάξεις, οι πολύ πλούσιες αρχιτεκτονικές λύσεις ή οι διάφορες εκλεπτυσμένες και πανάκριβες διακοσμήσεις σε νέα ή παλαιότερα κτίρια όχι μόνο συνεχίστηκαν, αλλά ήταν πολύ συχνά αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας του βενετού αξιωματούχου που έκανε τη θητεία του στην πόλη, ο οποίος «ξεπερνούσε τα όρια» που έθετε η Σινιορία, με τη δικαιολογία των αναγκαίων επισκευών για τη συντήρηση δημοσίων κτιρίων³⁸⁹. Οι αξιωματούχοι παρουσίαζαν τα σχέδια που στέλνονταν για έγκριση ως απαραίτητα για το «κοινό καλό» (interesse pubblico) και τον «κατάλληλο διάκοσμο» (decoro) της πόλης. Επιπλέον, υποστήριζαν στις εκθέσεις τους ότι τα έργα γίνονταν προκειμένου να εγκωμιαστεί η Βενετία και για να υπενθυμίζουν σε όλους ότι η Γαληνότατη ήταν μια «στοργική μητέρα που νοιαζόταν για τα παιδιά της». Ταυτόχρονα βέβαια, επιδεικνυόταν και ο πιστός, ευγενής υπηρέτης της³⁹⁰.

Χρύ α Α. Μαλτέζου, *Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589: ire debeas in rettoem Caneeae*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σειρά: Graecolatinitas nostra, πηγές 4, Βενετία 2002, σελ. 192-193. Να σημειωθεί ότι σε γενικές γραμμές οι εντολές που λάμβαναν οι ρέκτορες ήταν κοινές, είτε υπηρετούσαν στο Stato da terra, είτε στο Stato da mar και μόνο περιστασιακά εξειδικεύονταν. Το γεγονός ότι τέτοιου τύπου διατάξεις που αφορούσαν σε εκδηλώσεις επίδειξης των βενετών αξιωματούχων (διοργάνωση γιορτών, τοποθέτηση οικοσμήνων, οικοδόμηση νέων κτιρίων, πολυτελής διαβίωση κλπ.) ανανεώνονταν ξανά και ξανά δείχνει ότι προφανώς δεν τηρούνταν. Ενδεικτικά: με αποφάσεις του 1461 και 1470 απαγορευόταν η τοποθέτηση των οικοσμήνων αξιωματούχων σε έργα που οικοδομήθηκαν ή επισκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Διατάξεις του 1506 απαγόρευαν στους ρέκτορες που υπηρετούσαν στο Κράτος της Θάλασσας να προχωρούν σε οχυρωματικά έργα χωρίς την έγκριση σχεδίου (modelo) εκπονημένου από μηχανικό ή εμπειρογνώμονα, ενώ στους ρέκτορες του Κράτους της Ενδοχώρας απαγορευόταν η κατανάλωση πυρίτιδας με την ευκαιρία εορταστικών εκδηλώσεων ή κατά την άφιξη αξιωματούχων, χωρίς την άδεια της Σινιορίας. Το 1540 αποφασίστηκε από το Συμβούλιο των Δέκα και το Collegio, ότι «επιτρέπεται η ανάρτηση μόνο ενός απλού οικοσμήμου σε έναν μόνο δημόσιο χώρο», ενώ απαγορεύθηκε ρητά η ανάρτηση οποιασδήποτε εικονογραφημένης παράστασης, επιγραφής, αποφθέγματος κλπ. προς τιμήν του ρέκτορα, με την απειλή χρηματικού πρόστιμου και εξορίας δύο ετών, στο ίδιο, σελ. 117, 126, 149-151, 184-5.

³⁸⁹ Zaggia, "Ornamenti e memoria...", οπ. παρ., σελ. 79. Το 1564 βγήκε νέα απόφαση που αναιρούσε εν μέρει την παλαιότερη του 1543. Σύμφωνα με την παλαιότερη διάταξη, οι ρέκτορες και οι προϊστάμενοι των οικονομικών υπηρεσιών δεν είχαν δικαίωμα να δαπανήσουν για την επισκευή των κατοικιών τους χρήματα που συγκεντρώνονταν στο ταμείο από τα χρηματικά πρόστιμα, χωρίς την έγκριση της Συγκλήτου. Όμως, επειδή πολλά από τα μέγαρα των Βενετών αξιωματούχων ήταν σε κακή κατάσταση, πράγμα που δεν άρμοζε στο γόητρο της Βενετίας, όπως ανέφεραν, το Συμβούλιο των Pregadi (Σύγλητος) έλαβε στις 28 Δεκεμβρίου 1564, απόφαση σύμφωνα με την οποία οι ρέκτορες μπορούσαν να δαπανούν τα μισά από τα χρηματικά αυτά ποσά για την επισκευή και συντήρηση των κατοικιών τους, με την προϋπόθεση ότι τα άλλα μισά θα έχουν προηγουμένως κατατεθεί στο δημόσιο ταμείο. Οι αξιωματούχοι που θα προβαίνουν σε δαπάνες των μισών χρηματικών ποσών πριν περιέλθουν τα άλλα μισά στο δημόσιο ταμείο θα τιμωρούνταν. Για το κείμενο της απόφασης βλ. Μαλτέζου, *Η εντολή...*, οπ. παρ., σελ. 217-218.

³⁹⁰ Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που αξιωματούχοι της Βενετίας κλήθηκαν σε απολογία από τη Σύγλητο με την κατηγορία της διασπάθισης δημόσιου χρήματος για λόγους προσωπικής επίδειξης. Βλ. λόγω χάρη, την περίπτωση του ρέκτορα (luogotenente) του Ούτινε, Giovanni Emo, που κατά τη δεκαετία του 1480 ξεκίνησε εργασίες στην κεντρική πλατεία της πόλης προκειμένου να κατασκευαστεί μια νέα λότζια για τη φρουρά. Η ασυνήθιστη ταχύτητα με την οποία ξεκίνησαν τα έργα είναι σαφής ένδειξη ότι ο Έμο ήθελε να ολοκληρωθεί η οικοδόμηση της νέας Λότζιας πριν λήξει η θητεία του. Η δυσφορία που προκάλεσε στους κατοίκους που ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στα έργα, οδήγησε σε επίσημη καταγγελία για σπατάλη δημόσιου χρήματος στον εξωραϊσμό της πλατείας και όχι στις οχυρώσεις. Τα έργα σταμάτησαν και ο Έμο κλήθηκε σε απολογία. Τελικά θεωρήθηκε ότι οι κατηγορίες

Η λογική της κατασκευής δημόσιων κτιρίων προκειμένου να αναδειχθεί εκείνος ο βενετός αξιωματούχος που τα έκανε, είναι καταφανής σε σχόλιο που κάνει ο Φραντσέσκο Μοροζίνι στην έκθεσή του, όταν αναφέρεται στις αντιρρήσεις που εξέφρασαν οι άλλοι αξιωματούχοι σε σχέση με το ζήτημα της κατασκευής υδραγωγείου. Όπως διηγείται, οι συνάδελφοί του υποστήριξαν ότι «οι κ. κ. Γενικοί Προνοητές που έρχονται στην Κρήτη δεν συνεχίζουν συνήθως ποτέ τα έργα που έχουν αρχίσει οι προκάτοχοί τους, αλλά θέλουν να αρχίζουν νέα, που να είναι *δικά τους*» και εφόσον ο ίδιος θα έμεινε λίγο παραπάνω από ένα χρόνο δεν θα προλάβαινε να το ολοκληρώσει.³⁹¹ Ο ίδιος με την αναφορά αυτή δείχνει ότι ήθελε να καυτηριάσει την πολιτική των βενετών αξιωματούχων που επιθυμούσαν να συνδέσουν το όνομά τους με συγκεκριμένα έργα, αλλά ενδεχομένως και να αποφύγει αντίστοιχες κατηγορίες για τον εαυτό του³⁹². Βέβαια ο ίδιος ο Φραντσέσκο Μοροζίνι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνέδεσε το όνομά του με την ύδρευση του Χάνδακα και με διάφορα άλλα έργα με τον πιο θεαματικό τρόπο.

Για να ξαναγυρίσουμε όμως στη Λότζια IV του Χάνδακα, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Τζερόλα αρχικά πίστευε ότι το κτίριο κτίστηκε κατά τον 16^ο αιώνα. Δεν είναι παράδοξο ότι έπεσε τόσο έξω στη χρονολόγησή του, καθώς όπως θα φανεί στη συνέχεια, η Λότζια IV είχε πολλά μορφολογικά στοιχεία που παρέπεμπαν στον 16^ο αιώνα. Κατά την έρευνά του στα βενετικά αρχεία ωστόσο, ο Τζερόλα εντόπισε το σχέδιο με τις μετατροπές της εισόδου της Οπλαποθήκης του 1604, καθώς και τις αναφορές των στρατηγών Τζάκομο Κορνέρ (1604) και Αντόνιο Γκριμάνι (1612) και συγκρίνοντας την κάτοψη του κτιρίου του σχεδίου αυτού με την κάτοψη του κτιρίου που σωζόταν στο Ηράκλειο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (εικ. 60), κατέληξε ότι επρόκειτο για δύο διαφορετικά κτίρια. Επιπλέον, εντόπισε στα αρχεία της Βενετίας την αναφορά του γενικού προνοητή Lorenzo Contarini του Απριλίου 1636, στην οποία πλέκεται το εγκώμιο του προκατόχου του, Φραντσέσκο Μοροζίνι και απαριθμούνται κάποια από

ήταν αβάσιμες και δόθηκε εντολή να ξεκινήσει και πάλι η οικοδομή. Εξαιτίας αυτής της καθυστέρησης ωστόσο, όταν ολοκληρώθηκε η Λοτζέτα το 1486, δεν «κατοχυρώθηκε» στον Έμο, αλλά στον διάδοχό του στο αξίωμα του ρέκτορα του Ουτίνε Girolamo Contarini. Επιγραφή με το όνομα του τελευταίου τοποθετήθηκε στη νέα Λότζια της φρουράς που οικοδομήθηκε απέναντι από την δημόσια Λότζια στην κεντρική πλατεία της πόλης. Battilotti, *οπ. παρ.*, σελ. 21.

³⁹¹ Σπανάκης, *Μνημεία... Έκθεση Morosini*, *οπ. παρ.*, σελ. 32. Ο Μοροζίνι τελικά έμεινε τρία χρόνια στην Κρήτη, για δύο θητείες δηλαδή.

³⁹² Τα διάφορα όργανα της βενετικής κυβέρνησης και κυρίως η Σύγλητος ήταν προφανώς ενήμερα για τη συμπεριφορά των υπαλλήλων της Γαληνότητας και τους κάλυπτε στο βαθμό που τα έργα εκθειάζαν και τη Βενετία και δεν υπήρχαν συγκεκριμένες καταγγελίες που να αμφισβητού την «καλή διακυβέρνηση» εκ μέρους της. Το σημαντικότερο όλων βέβαια ήταν να μην επιβαρυνει υπερβολικά η χρηματοδότηση των έργων τα δημόσια ταμεία.

τα έργα που έγιναν κατά τη διάρκεια της θητείας του τελευταίου. Μεταξύ αυτών ήταν και η Λότζια IV. Όπως ανέφερε ο Λορέντζο Κονταρίνι, «η κρήνη που αυτός [ο Μοροζίνι] ανέγειρε, θα καταστήσει το όνομά του διάσημο και πάντα ζωντανό και φωτεινό από τις τόσες άλλες αξιόλογες πράξεις, όπως την κατασκευή της δημόσιας λότζιας, την αναστήλωση των στρατώνων του Αγίου Γεωργίου, των οποίων ο μεγαλοπρεπής θολωτός διάδρομος παρέχει μεγάλη άνεση στους στρατιώτες, πληροί τα μάτια των θεατών και εξασφαλίζει σ' αυτό το ωραίο έργο την αιωνιότητα».³⁹³ Αξίζει να επισημανθεί ο ιδιαίτερος θαυμασμός και η έμφαση που δίνεται τόσο στην κρήνη Μοροζίνι, όσο και στους στρατώνες του Αγίου Γεωργίου, σε αντίθεση με την απλή αναφορά που γίνεται στην οικοδόμηση της δημόσιας Λότζιας.

Στη βιβλιοθήκη Correr της Βενετίας εντοπίστηκε από τη γράφουσα κατάστιχο στο οποίο καταγράφονται τα έσοδα και τα έξοδα του δημόσιου ταμείου για την τριετία της διοίκησης Μοροζίνι (Σεπτέμβριος 1625 - Σεπτέμβριος 1628) και το οποίο πιστοποιεί ότι πράγματι επί θητείας Μοροζίνι, εκτός από τα έργα των οχυρώσεων που συνεχίζονταν, έγιναν άλλα πέντε σημαντικά δημόσια έργα³⁹⁴ στο Χάνδακα: το υδραγωγείο και η κρήνη Μοροζίνι, η νέα Λότζια (*loza nova*), οι στρατώνες και οι δεξαμενές του Αγίου Γεωργίου και ένα *lazzaretto*³⁹⁵.

Το πιο σημαντικό από τα έργα ήταν βέβαια η κρήνη και κυρίως το υδραγωγείο που την τροφοδοτούσε από το όρος Γιούχτα. Η μεγάλη σημασία του έργου που έλυσε το πρόβλημα της υδροδότησης του Χάνδακα φαίνεται και από τη λεπτομερή αναφορά σε αυτό στην έκθεση του Μοροζίνι.³⁹⁶ Στην έκθεση γίνεται αναφορά και στις

---

³⁹³ Μέρος της αναφοράς αυτής παραθέτει ο Τζερόλα: «[la fontana da lui eretta] renderà sempre vivo e celebre il suo nome, risplendente oltra tante altre dignissime attioni, per la fabrica della publica loggia et per la restauratione et iandio del quartiere de' soldati a S. Zorzi, il cui corridor fatto a volto con gran magnificenza porge gran commodo a quelle militie, riempie l'occhio de' riguardanti e raccomanda quella bella fabrica all'eternità», A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b.80, Gerola III, σελ. 39.

³⁹⁴ Biblioteca Correr di Venezia, Ms. *Morosini Grimani* 568, αρ. 53. *Registro delli mensuali mandate a Venetia sotto il Gñalato [Generalato] dell' Eccellentissimo signor Francisco Moresini*. Η αναφορά στα συγκεκριμένα έργα γίνεται στις σελίδες 33r, 61v-66r.

³⁹⁵ Το λοιμοκαθαρητήριο είναι το μόνο από τα έργα που δεν γνωρίζουμε που βρισκόταν και τι μορφή είχε. Η Παπαδία-Λάλα δεν το αναφέρει στη λεπτομερή μελέτη της για τα *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήνη*, οπ. παρ., αλλά ούτε ο Τζερόλα φαίνεται να γνώριζε την ύψους του. Κατά την έρευνά μας στα αρχεία της Βενετίας εντοπίστηκε άλλη μία αναφορά στο συγκεκριμένο νοσοκομείο, η οποία σχετίζεται με το μισθό του priore του νοσοκομείου. Λέγεται ρητά ότι το νοσοκομείο κατασκευάστηκε από τον Φραντσέσκο Μοροζίνι, ενώ ήταν γενικός προνοητής στο Χάνδακα. A.S.V., *Senato Mar*, R. 87, 1629, (100v-101r).

³⁹⁶ Σπανάκης, *Μνημεία... Έκθεση Morosini*, οπ. παρ., σελ. 28-44, 134-136.

δεξαμενές του Αγίου Γεωργίου³⁹⁷, καθώς επρόκειτο για ένα σημαντικό έργο που σχετιζόταν με την υδροδότηση της πόλης (εικ. 61).

Αντίθετα, ο γενικός προνοητής δεν μνημόνευσε στην τελική του έκθεση κανένα από τα άλλα τρία έργα που έγιναν κατά τη διάρκεια της θητείας του. Σε επιστολές του ωστόσο, του Δεκεμβρίου του 1625 και του Μαΐου του 1626, αναφέρθηκε στους στρατώνες του Αγίου Γεωργίου. Η πρώτη μνεία στους στρατώνες εντοπίζεται σε επιστολή του Φραντσέσκο Μοροζίνι με ημερομηνία 26 Δεκεμβρίου 1625³⁹⁸, στην οποία επισυνάπτεται το γνωστό σχέδιο του Francesco Basilicata με το προτεινόμενο έργο (εικ. 62). Στο κατάστιχο που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη Κορρέρ, στο οποίο καταγράφονταν τα έσοδα και τα έξοδα της διοίκησης Μοροζίνι, αναφέρονται τα πρώτα έξοδα «για τους θόλους του διαδρόμου (volti del corrido) των στρατώνων του Αγίου Γεωργίου» τον Νοέμβριο του 1625. Φαίνεται δηλαδή, ότι ο Μοροζίνι είχε ήδη ξεκινήσει το έργο ένα μήνα πριν στείλει την επιστολή.

Η πρώτη αναφορά στην ιδέα και στις διερευνητικές ενέργειες που ακολούθησαν για την κατασκευή του υδραγωγείου και τη μεταφορά των υδάτων των πηγών από την τοποθεσία Καρυδάκι προς την κεντρική πλατεία του Χάνδακα, εντοπίζεται σε επιστολή του Μοροζίνι της 23^{ης} Οκτωβρίου 1626³⁹⁹. Τα πρώτα έξοδα που καταγράφηκαν στο βιβλίο εσόδων/εξόδων για το έργο είναι δύο μήνες μετά, το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ενώ ο ίδιος στην έκθεσή του υποστηρίζει ότι το έργο ξεκίνησε στις αρχές του Ιανουαρίου του 1627⁴⁰⁰.

Όσον αφορά στη “*loza nova*”, σύμφωνα με το βιβλίο εσόδων/εξόδων (κατάστιχο) της Βιβλιοθήκης Κορρέρ, τα πρώτα έξοδα για την κατασκευή της ξεκίνησαν το Σεπτέμβριο του 1626 και συνεχίστηκαν για τους επόμενους δεκατρείς μήνες χωρίς παύση. Δεν καταγράφηκαν έξοδα από το Νοέμβριο του 1627 έως και τον Απρίλιο του επόμενου έτους. Νέα έξοδα καταγράφηκαν ξανά για κάθε μήνα από τον Μάιο 1628 έως και τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, που ήταν ο τελευταίος μήνας της

---

³⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 43. Ο Μοροζίνι αναφέρει ότι ο ίδιος ολοκλήρωσε τις δεξαμενές του Αγίου Γεωργίου τις οποίες είχε ξεκινήσει ο στρατηγός Capello. Γέμιζαν και αυτές από το υδραγωγείο που μετέφερε το νερό από το όρος Γιούα (τοποθεσία Καρυδάκι) στην κεντρική πλατεία και κατασκευάστηκε επί θητείας Μοροζίνι.

³⁹⁸ A.S.V., *Dispacci di Candia*, 787, 26 Δεκεμβρίου 1625, αρ. 31. Πρότεινε στο γράμμα την ανακαίνιση του κτιρίου το οποίο αν και είχε οικοδομηθεί σαράντα χρόνια νωρίτερα βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Κατά την άποψή του, η ανακαίνιση με πέτρινα τόξα και καμάρες αντί για τη χρήση ξυλείας για τη στέγαση του κτιρίου ήταν μια πολύ οικονομικότερη λύση. Στο επόμενο κεφάλαιο θα γίνει λεπτομερέστερη ανάλυση των στρατώνων και των απόψεων που εκφράζονται στο γράμμα του Μοροζίνι σχετικά με την οικοδόμησή τους.

³⁹⁹ Στο ίδιο, 23 Οκτωβρίου 1626, αρ. 126.

⁴⁰⁰ Σπανάκης, *Μνημεία... Έκθεση Morosini*, οπ. παρ., σελ. 34.

θητείας του Μοροζίνι (όλες οι καταγραφές εσόδων και εξόδων στο κατάστιχο σταματούν το Σεπτέμβριο του 1628). Εν τούτοις, ο Μοροζίνι, δεν κάνει την παραμικρή αναφορά στην οικοδόμηση της νέας Λότζιας στις επιστολές του προς τη Σύγκλητο, όπως δεν υπάρχει καμία αναφορά στο λοιμοκαθακτήριο, το οποίο σύμφωνα με το έγγραφο της Βιβλιοθήκης Κορρέρ ξεκίνησε να χτίζεται (τα έξοδα και επομένως οι εργασίες) τον ίδιο μήνα με τη Λότζια IV, το Σεπτέμβριο του 1626 και σταμάτησε τον Οκτώβριο του 1627. Το λοιμοκαθακτήριο πρέπει να ολοκληρώθηκε εκείνη τη χρονιά, αν και καταγράφονται λίγα έξοδα κατά τον Αύγουστο του 1628. Είναι πραγματικά άξιο απορίας το γεγονός ότι δεν αναφέρει το λοιμοκαθακτήριο, ένα από τα δημόσια έργα που εμπίπτουν στα πλαίσια της *καλής διακυβέρνησης* (buon governo) και του *δημοσίου συμφέροντος* (interesse pubblico) και θα περίμενε κανείς από το γενικό προνοητή να το προβάλλει περισσότερο. Βέβαια και για τη Λότζια IV δεν υπάρχουν αναφορές παρότι όπως είδαμε παραπάνω, η προηγούμενη είχε εν μέρει κατεδαφιστεί, καθιστώντας αναγκαία την ανέγερση νέας και δικαιολογώντας έτσι τις επιπλέον δαπάνες.

Ειδικά ως προς τα έξοδα, έχει ενδιαφέρον το ότι για τη Λότζια IV ξοδεύτηκαν τα λιγότερα χρήματα από τα πέντε έργα. Για το υδραγωγείο και την κρήνη ξοδεύτηκαν βέβαια τα περισσότερα (21.027 ρεάλια), για τους στρατώνες του Αγίου Γεωργίου 4.524 ρεάλια, για τις δεξαμενές του Αγίου Γεωργίου 4.155 ρεάλια, για το λοιμοκαθακτήριο 2.491 ρεάλια και τέλος για τη Λότζια IV 2.434 ρεάλια⁴⁰¹. Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι η χρηματοδότηση όλων αυτών των έργων, όπως συνέβαινε και στην Τερραφέρμα και τη Δαλματία, δεν βάραινε τα ταμεία της ίδιας της Βενετίας, αλλά το τοπικό δημόσιο ταμείο. Συνήθως τα χρήματα για διάφορα έκτακτα έργα αντλούνταν από το ταμείο των προστίμων. Παρ' όλα αυτά υπήρχε δυσαρέσκεια εκ μέρους της Βενετίας όταν αντλούνταν χρήματα από το τοπικό δημόσιο ταμείο του Χάνδακα, διότι συνήθως τα ταμεία ήταν άδεια, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα στην πορεία των έργων των οχυρώσεων. Ένα μεγάλο μέρος των εξόδων καλυπτόταν από συνεισφορές των κατοίκων των πόλεων. Όπως αναφέρει ο Μοροζίνι, προκειμένου να γίνει η κρήνη και το υδραγωγείο έγιναν εκκλήσεις στους ευγενείς και στους κατόχους φέουδων, αλλά και τους αστούς (cittadini) κατοίκους της πόλης για να συνεισφέρουν και φαίνεται ότι αυτοί κάλυψαν ένα μεγάλο ποσοστό των εξόδων⁴⁰².

---

⁴⁰¹ Υποθέτουμε ότι ο λόγος ήταν το μικρό μέγεθος του κτιρίου, που σήμαινε λιγότερα οικοδομικά υλικά και λιγότερες ώρες εργασίας.

⁴⁰² Στην επιστολή της 23^{ης} Οκτωβρίου του 1626 ο Μοροζίνι υποστηρίζει ότι είχαν ήδη μαζευτεί χρήματα από τις συνεισφορές των κατοίκων του Χάνδακα. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Μοροζίνι στην τελική του έκθεση προς τη Γερουσία, αλλά και σε γράμμα της 26^{ης} Απριλίου 1628, υποστήριζε ότι το

Όσον αφορά στη χρονιά ολοκλήρωσης της Λότζιας IV δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι. Σύμφωνα με τον Τζερόλα, κατά την κατεδάφιση του ορόφου το 1904, αποκαλύφθηκε ότι ένα από τα κιονόκρανα του ορόφου στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου είχε λαξευτεί σε λίθο που έφερε τμήμα επιγραφής με τη χρονολογία 1631⁴⁰³. Σε έγγραφο ωστόσο του 1629 αναφέρεται ότι εκείνη την περίοδο κατασκευαζόταν η στέγη της δημόσιας Λότζιας⁴⁰⁴. Τι μπορεί όμως να σημαίνει αυτό; Είτε ότι πράγματι το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1629 και το κιονόκρανο τοποθετήθηκε σε κάποια μεταγενέστερη επισκευή, είτε ότι οι εργασίες για κάποιο λόγο σταμάτησαν, δεν ολοκληρώθηκε η στέγη το 1629, αλλά ούτε και το ανώτερο τμήμα της Λότζιας με τα κιονόκρανα του ορόφου και οι εργασίες ξανάρχισαν μετά το 1631. Ο Τζερόλα μη γνωρίζοντας την πληροφορία του 1629, υπέθεσε ότι το 1631 δεν είχε αποπερατωθεί ακόμη η οικοδομή, εφόσον το κιονόκρανο δεν θα μπορούσε να έχει τοποθετηθεί πριν τη χρονολογία αυτή και θεωρώντας απίθανο το ενδεχόμενο να λαξεύτηκε το κιονόκρανο κατά την οθωμανική περίοδο⁴⁰⁵. Ενδεχομένως όμως, να υπέστη ζημιές η νοτιοδυτική γωνία της Λότζιας κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα, από κακοκαιρία ή βομβαρδισμό και να επισκευάστηκε κάποια στιγμή πριν το 1669. Δυστυχώς, κατά την κατεδάφιση του ορόφου το 1904 δεν έγινε περισυλλογή ή καταγραφή των γλυπτών μελών, αλλά ούτε και κάποια καταγραφή των λοιπών αρχιτεκτονικών στοιχείων του κτιρίου, που σημαίνει ότι είμαστε αναγκασμένοι να παραμείνουμε σε υποθέσεις.

Ο Τζερόλα δημοσίευσε στον τρίτο τόμο του έργου του *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* μια κάτοψη των κτιρίων της Λότζιας IV και της Οπλαποθήκης που σώζονταν στο Ηράκλειο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (εικ. 60, δεξιά). Η κάτοψη αυτή έγινε ανάμεσα στο 1914 και το 1915 από τον Massimiliano (Max) Ongaro, όταν ήρθε

έργο κόστισε 13.000 ρεάλια και ότι από αυτά τα 7.000 είχαν προέλθει από συνεισφορές των κατοίκων του Χάνδακα. Ωστόσο, σύμφωνα με το έγγραφο της Βιβλιοθήκης Κορρέρ, το υδραγωγείο και η κρήνη κόστισαν σχεδόν τα διπλάσια (21.027 ρεάλια). Πρβλ. Σπανάκης, *Μνημεία... έκθεση Morosini*, οπ. παρ., σελ. 40, A.S.V., *Dispacci di Candia*, 786, 26 Απριλίου 1628 και B.C.V., Ms. *Morosini Grimani* 568, αρ. 53, φ. 64v. Εκκλήσεις προς τους κατοίκους των πόλεων αναφέρει και ο Τζάκομο Φοσκαρίνι σχετικά με την κατασκευή στρατώνων, τόσο στο Χάνδακα, όσο και στα Χανιά. Μάλιστα, ο τελευταίος υποστήριξε στην έκθεσή του ότι οι κάτοικοι (ειδικά οι cittadini) αντέδρασαν πολύ θετικά στις εκκλήσεις συνεισφέροντας με αρκετά χρήματα, καθώς ήταν εκείνοι που συνήθως επωμίζονταν τη «φιλοξενία» των στρατιωτών στα σπίτια τους. Βλ. A.S.V., *Collegio, Relazioni*, b.78, έκθεση Giacomo Foscarini.

⁴⁰³ Η επιγραφή σύμφωνα με τον Τζερόλα είχε ως εξής: [Nicolao Contar]eno Venetiaru[m] duc[re] Francisco M]olino proconsule, [Pietro Justin]iano prefecto [Anno Dom]jini MDCXXXI. Gerola, IV, σελ. 328.

⁴⁰⁴ A.S.V., *Senato Mar*, 28 Ιουλίου 1629, b. 87, φ. 169r.

⁴⁰⁵ Gerola, III, σελ. 40.

στο Ηράκλειο προκειμένου να αναστηλώσει τη Λότζια⁴⁰⁶. Συγκρίνοντας τις κατόψεις της Λότζιας III και της Λότζιας IV βλέπουμε ότι διαφέρουν κατ' αρχήν στο πλάτος και στη σχέση τους με την Οπλαποθήκη. Η Λότζια IV είχε μία δίοδο επικοινωνίας με την Οπλαποθήκη στο ισόγειο στο κέντρο του ανατολικού της τοίχου. Όπως μας πληροφορεί ο Τζερόλα, στον όροφο υπήρχαν έξι τοξωτοί δίοδοι επικοινωνίας μεταξύ Λότζιας IV και Οπλαποθήκης που αντιστοιχούσαν στα τόξα της πρόσοψης.⁴⁰⁷ Αντίθετα, από τη Λότζια III, όπως ειπώθηκε ήδη, δεν υπήρχε πρόσβαση προς την Οπλαποθήκη, τουλάχιστον από το ισόγειο.

Επιπλέον, η Λότζια IV είχε άλλο προσανατολισμό σε σχέση με την Οπλαποθήκη. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση των δύο κατόψεων, ο βόρειος τοίχος της Λότζιας IV δεν συνέχιζε στην ίδια ευθεία με το βόρειο τοίχο της Οπλαποθήκης, αλλά έκλινε ελαφρά προς τα ανατολικά, ενώ το ίδιο συνέβαινε και με το νότιο τοίχο της που έκλινε ελαφρά προς τα βόρεια. Με άλλα λόγια, η πρόσοψη της Λότζιας IV ήταν στραμμένη προς τα βορειοδυτικά και ο βόρειος τοίχος της σχημάτιζε αμβλεία γωνία με τον βόρειο τοίχο της Οπλαποθήκης. Δεν γνωρίζουμε τι σκοπό είχε η αλλαγή του προσανατολισμού του κτιρίου, αλλά υποθέτουμε ότι σχετίζεται με την πορεία του δρόμου και τη διαμόρφωση της πλατείας. Περπατώντας κανείς σήμερα την 25^η Αυγού του (ruga magistra) με κατεύθυνση από το λιμάνι προς την πλατεία, ξεχωρίζει τη Λότζια⁴⁰⁸ από αρκετά μακριά, διότι, ακριβώς λόγω του προσανατολισμού της, προβάλλει από τα διπλανά της κτίρια. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν συνέβαινε το ίδιο και κατά τον 17^ο αιώνα, καθώς δεν μπορούμε να ξέρουμε αν κάποια κτίρια στα βόρεια της Λότζιας πρόβαλλαν περισσότερο και την έκρυβαν. Κάτι άλλο που συνέβη με τον νέο προσανατολισμό είναι ότι η νότια πλευρά του κτιρίου ευθυγραμμίστηκε με την πλατεία. Η νότια όψη της πλέον κοιτούσε ευθέως προς το δουκικό ανάκτορο. Από αυτή την πλευρά του κτιρίου, όπως βεβαιώνει ο Τζερόλα που μπόρεσε να εξετάσει τη Λότζια IV στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν ανοιχτή η πρόσβαση από και προς την πλατεία.

Στο σχέδιο της κάτοψης του 1604, μέσα στον ορθογώνιο χώρο της Οπλαποθήκης σημειώνονται τέσσερις σειρές με έξι πεσσούς η κάθε μία, που στήριζαν τον όροφο του κτιρίου. Στην κάτοψη του 20^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι οι τέσσερις σειρές πεσσών είχαν διατηρηθεί στο μεγαλύτερο μέρος τους, με αποτέλεσμα να είμαστε σε

---

⁴⁰⁶ Βλ. κεφάλαιο 9.

⁴⁰⁷ Gerola, III, σελ. 55.

⁴⁰⁸ Η Λότζια V ανακατασκευάστηκε κατά τον 20 αιώνα στην ίδια θέση με τη Λότζια IV. Βλ. κεφάλαιο 9.

θέση να υπολογίσουμε σε γενικές γραμμές τη θέση της Λότζιας IV σε σχέση με την προηγούμενη Λότζια και σε σχέση με την Οπλαποθήκη. Αντιπαραβάλλοντας τις δύο κατόψεις προκύπτει το συμπέρασμα ότι η Λότζια IV κατέλαβε το χώρο των καταστημάτων της προηγούμενης Λότζιας III. Το κτίριο δηλαδή υποχώρησε σε σχέση με την πλατεία αφήνοντας περισσότερο «κοινόχρηστο» ελεύθερο χώρο. Σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς, με δεδομένη την κλίση του νέου κτιρίου, ελευθερώθηκε χώρος (σχήματος τραπέζιου), γύρω στα έντεκα μέτρα προς τη βόρεια πλευρά και γύρω στα τέσσερα μέτρα προς τα νότια. Περίπου 150 με 200m² δηλαδή. (εικ. 63). Φαίνεται επίσης από την αντιπαραβολή των σχεδίων ότι για να κατασκευαστεί το νέο κτίριο της Λότζιας IV κατεδαφίστηκαν τμήματα της Οπλαποθήκης στη νοτιοδυτική γωνία (περιοχή που καταλάμβανε η μνημειακή πύλη) και στη βορειοδυτική γωνία της.

Αντιμετωπίζουμε και εδώ το ίδιο ζήτημα που μας προβλημάτισε σε σχέση με την Λότζια III και αφορά στην έλλειψη πληροφοριών σε σχέση με τις διάφορες κατεδαφίσεις. Αναρωτηθήκαμε παραπάνω πώς γίνεται να κατεδαφίζεται μέρος της Λότζιας III και να μην υπάρχει η παραμικρή αναφορά στο γεγονός στις επιστολές και στις αναφορές των υπεύθυνων αξιωματούχων. Αντίστοιχα και με την Λότζια IV, ενώ κατεδαφίστηκε μέρος της Οπλαποθήκης και πάλι δεν έγινε καμία αναφορά στο γεγονός. Βέβαια στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν σώζεται αναφορά ούτε και για την οικοδόμηση της νέας Λότζιας.

Όπως σημειώθηκε ήδη, η Λότζια IV σωζόταν ακέραια μέχρι το Σεπτέμβριο του 1904 οπότε κατεδαφίστηκε ο όροφος. Το ισόγειο σωζόταν μέχρι και το 1937, εντούτοις δεν έχουμε στη διάθεσή μας κάτοψη του ισόγειου παρά μόνο αυτήν που δημοσίευσε ο Τζερόλα (εικ. 60), τις φωτογραφίες του⁴⁰⁹, και τις περιγραφές του. Είμαστε

---

⁴⁰⁹ Ο Τζερόλα φωτογράφησε τη Λότζια IV σε δύο διαφορετικές φάσεις. Σε τρεις μόνο από τις φωτογραφίες που δημοσίευσε στο βιβλίο του φαίνεται το κτίριο πριν το καλύψουν με σκαλωσιές. Πρόκειται για μία λήψη από τα βόρεια (εικ. 59), μία από τα νότια (εικ. 64) και μια που εικονίζει το βορειότερο τόξο της πρόσοψης (εικ. 65). Η τελευταία είναι του αρχαιολόγου Lucio Mariani, ο οποίος είχε έρθει στην Κρήτη τον Αύγουστο του 1893, προκειμένου να πάρει μέρος στην ιταλική αρχαιολογική αποστολή που διηύθυνε ο Federico Halbherr. Έμεινε στο νησί τρεις μήνες. Περισσότερα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του αρχαιολόγου Lucio Mariani, βλ. το λήμμα του Luca Mazzocco στο *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 70, 2008. Όπως αναφέρει ο Antonino Di Vita, όταν ο Μαρριάνι επέστρεψε στην Ιταλία έγραψε μια σειρά άρθρων στο περιοδικό *Natura ed Arte*, “υποστηρίζοντας με πάθος την ελληνικότητα της Κρήτης”, βλ. Antonino Di Vita, “1884-1984: cento anni di archeologia italiana a Creta”, στο *Creta Antica: cento anni di archeologia italiana 1884-1984*, De Luca Editore, Ρώμη 1984, σελ. 28. Η φωτογραφία που εικονίζει την άποψη της Λότζιας IV από τα νότια (εικ. 64) δεν υπάρχει στη σειρά του φωτογραφικού αρχείου του που φυλάσσεται στη Βικελαία. Πρόκειται για τη φωτογραφία αρ. 107 που δημοσιεύουν οι Spiridione Alessandro Curuni και Lucilla Donati, *Creta Veneziana. L’ Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola. Collezione fotografica (1900-1902)*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1988, σελ. 213. Η Λότζια IV καλύφθηκε με κριώματα (σκαλωσιές) από το Μάιο/Ιούνιο του 1900, προκειμένου να ξεκινήσουν τα έργα μετατροπής της σε αρχαιολογικό μουσείο (βλ. κεφάλαιο 9), με αποτέλεσμα να μην μπορεί να φωτογραφίσει ο Τζερόλα το κτίριο, παρά

αναγκασμένοι επομένως να στηριχθούμε στα λιγοστά αυτά στοιχεία προκειμένου να προχωρήσουμε στην περιγραφή ενός κτιρίου που δεν υπάρχει πια.

*****

Φαίνεται με την πρώτη ματιά ότι η Λότζια IV κατασκευάστηκε σύμφωνα με την αισθητική του *all'antica*. (εικ. 59) Οι δύο επάλληλοι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί (δωρικός και ιωνικός), οι ημικίονες, οι μετόπες και τα τρίγλυφα, το bugnato είναι τα στοιχεία που την χαρακτηρίζουν. Το *all'antica*, το αρχιτεκτονικό ιδίωμα δηλαδή που μιμείτο μορφές της αρχαίας τέχνης, όπως θα δούμε και παρακάτω, «άργησε» να εμφανιστεί στην κρητική αποικία, ωστόσο κατά την τρίτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα πλέον, όλα τα δημόσια κτίρια, αλλά και τα περισσότερα ιδιωτικά με κάποιες αξιώσεις, χτίζονταν σύμφωνα με αυτό σε όλες τις πόλεις, αλλά και στην ύπαιθρο της Κρήτης. Ο Τζερόλα χαρακτήρισε τη Λότζια IV ως «το λαμπρότερο από τα κτίρια που χτίστηκαν στην βενετική Κρήτη», αλλά ταυτόχρονα τη θεωρούσε «παλιομοδίτικη» δεδομένης της εποχής που κατασκευάστηκε⁴¹⁰.

Η Λότζια IV ήταν ένα διώροφο ορθογώνιο κτίριο με στοά στο ισόγειο, κατασκευασμένο με λαξευτή ισόδομη τοιχοποιία από πωρόλιθο. Είχε μήκος 27,60μ., πλάτος 10,70μ. και ύψος 13μ.. Οι τρεις πλευρές της ήταν ελεύθερες (δυτική, που ήταν και η κύρια όψη, βόρεια και νότια), ενώ η ανατολική πλευρά ήταν δομικά συνδεδεμένη με το κτίριο της Οπλαποθήκης. Μοιραζόταν δηλαδή με την Οπλαποθήκη ένα τοίχο (μεσοτοιχία, ανατολικός της Λότζιας και δυτικός της Οπλαποθήκης), στο κέντρο του οποίου υπήρχε άνοιγμα. Στο σχέδιο κάτοψης του 1914-1915 (εικ. 60) φαίνεται ότι τον εσωτερικό αυτό τοίχο στήριζαν πέντε μεγάλες, πλατιές παραστάδες από την πλευρά της Οπλαποθήκης, ενώ έξι πολύ μικρότερες παραστάδες σημειώνονται στον ανατολικό τοίχο της Λότζιας. Η Λότζια IV ήταν σύμφωνα με τον Τζερόλα, θεμελιωμένη σε δώδεκα πεσσούς (*piloni di sottomurazione* (υποθεμελίωση)), οι οποίοι συνδέονταν

μόνο λεπτομέρειές του. Οι φωτογραφίες που εικονίζουν τη Λότζια χωρίς τα ικρίωματα προφανώς λήφθηκαν ανάμεσα στον Ιανουάριο του 1900 που έφτασε ο Τζερόλα στην Κρήτη και τον Μάιο ή Ιούνιο της ίδιας χρονιάς. Ένα επιπλέον πρόβλημα αναφορικά με τις φωτογραφίες της Λότζιας είναι το ότι ο Τζερόλα δεν μπόρεσε να φωτογραφίσει ολόκληρη την πρόσοψη διότι δεν υπήρχε αρκετός ελεύθερος χώρος μπροστά από το κτίριο. Έτσι, οι δύο φωτογραφίες που το εικονίζουν ολόκληρο είναι τραβηγμένες η μία από τα βόρεια και η δεύτερη από τα νότια, με αποτέλεσμα η πρόσοψη να είναι φωτογραφημένη διαγωνίως. Παρά ταύτα, οι φωτογραφίες του Τζερόλα είναι πολύτιμος οδηγός προκειμένου να επιχειρήσουμε να περιγράψουμε και εν τέλει να ανασυνθέσουμε το κτίριο.

⁴¹⁰ Gerola, III, σελ. 41. Ο Τζερόλα μιλάει μάλιστα για στυλιστικό αναχρονισμό.

μεταξύ τους με υπόγεια τόξα, σε αντιστοιχία προς τα τόξα της πρόσοψης⁴¹¹. Ολόκληρο το κτίριο έβαινε επί πολύ χαμηλού, ελαφρώς κεκλιμένου βάθρου⁴¹² (σκάρπα) (εικ. 66).

Η Λότζια IV διαρθρωνόταν σε δύο ορόφους, με επτά τόξα στη δυτική όψη και δύο τόξα στις στενές πλευρές (βόρεια και νότια). Τα επτά τόξα της πρόσοψης στηρίζονταν σε έξι πεσσούς και δύο παραστάδες στις γωνίες, ενώ στις στενές πλευρές τα τόξα του ισογείου στηρίζονταν στις δύο γωνιακές και σε μια κεντρική παραστάδα. Τα τόξα του ορόφου των παιϊνών όψεων του κτιρίου έβαιναν επί χαμηλών παραστάδων που εφάπτονταν στις μεγαλύτερες γωνιακές παραστάδες. (εικ. 67) Οι γωνιακές παραστάδες του ορόφου είχαν το μισό πλάτος από εκείνες του ισογείου (εικ. 68). Όλες οι γωνιακές παραστάδες ήταν χτισμένες με το σύστημα τοιχοποιίας του bugnato.

Στο ισόγειο, όλα τα τόξα της πρόσοψης ήταν ανοικτά, ενώ στον όροφο ήταν εναλλάξ τυφλά και ανοικτά⁴¹³ (εικ. 69). Μπροστά από τους πεσσούς που στήριζαν τα τόξα προβάλλονταν τετράγωνα, υψηλά βάθρα (εικ. 70), πάνω στα οποία έβαιναν ημικίονες που έφταναν μέχρι το ύψος του θριγκού. Οι έξι ημικίονες του ισογείου ήταν δωρικού ρυθμού, αρράβδωτοι, ενώ το θριγκό του ισογείου κοσμούσε ζώνη με τρίγλυφα, μετόπες και προεξέχον γείσο (εικ. 71). Στις μετόπες εικονίζονταν εναλλάξ τρόπαια και ο φτερωτός λέοντας του Αγίου Μάρκου.

Το ίδιο σύστημα στήριξης επαναλαμβανόταν στον όροφο, καθώς οι πεσσοί του ορόφου αντιστοιχούσαν με εκείνους του ισογείου. Χαμηλό στηθαίο έκλεινε το κάτω μέρος των τοξωτών ανοιγμάτων του ορόφου (εικ. 72). Μπροστά από τους πεσσούς του ορόφου υπήρχαν, όπως και στο ισόγειο, βάθρα που έφεραν ημικίονες, τα οποία εδράζονταν σε προβολές του θριγκού του ισογείου, στις περιοχές πάνω από τους ημικίονες και τις γωνιακές παραστάδες. Η προβολή που αντιστοιχούσε στους ημικίονες, καλυπτόταν με τρίγλυφα στις τρεις πλευρές (εικ. 65, 73). Οι ημικίονες του ορόφου ήταν ραβδωτοί και έφεραν ιωνικά κιονόκρανα (εικ. 74). Τα βάθρα των ημικιώνων είχαν το ίδιο ύψος με το στηθαίο που υπήρχε μεταξύ των τόξων του ορόφου. Ο θριγκός του ορόφου διαμορφωνόταν από τρεις επάλληλες, προεξέχουσες ταινίες:

---

⁴¹¹ Την πληροφορία αυτή ο Τζερόλα προφανώς την πήρε από τον Μαξ Όνγκαρο το 1915, όταν ξεκίνησαν δηλαδή τα έργα αναστήλωσης. Βλ. σχετικά κεφάλαιο 9. Gerola, III, σελ. 49. Βλ. και Στέργιος Γ. Σπανάκης, «Η Λότζια του Ηρακλείου», Ανατύπηση από το *Κρητικάί Σελίδες*, τ. Γ', Ηράκλειο 1939, σελ. 53, που αναφέρει την ίδια πληροφορία.

⁴¹² Το βάθρο ήταν αναγκαίο λόγω κλίσης του εδάφους.

⁴¹³ Κατά την οθωμανική περίοδο, κτίστηκαν τα ανοιχτά τόξα του ορόφου και ανοίχτηκε σ' αυτά από ένα τετράγωνο παράθυρο. Στις φωτογραφίες του Τζερόλα διακρίνεται αρκετά καθαρά η μεταγενέστερη τοιχοδομία των τόξων που κτίστηκαν, σε αντίθεση με την ισόδομη τοιχοδομία των εξαρχής κλειστών τόξων που είναι ίδια με εκείνη του υπόλοιπου ορόφου.

κυμάτιο, μια απλή, ακόσμητη ζώνη και γείσο. (εικ. 74). Πρόβαλε, όπως και του ισογείου, στις περιοχές πάνω από τους ημικίονες.

Επειδή στον όροφο οι γωνιακές παραστάδες ήταν στενότερες, το πλάτος συμπλήρωναν ιωνικοί ημικίονες, γι' αυτό στον όροφο οι ημικίονες ήταν οκτώ αντί για έξι. Οι δύο επιπλέον ημικίονες ζευγαρώνονταν με τις στενές γωνιακές παραστάδες (εικ. 65, 68), και έτσι ημικίονας με παραστάδα μαζί αποκτού' αν το ίδιο πλάτος με την παραστάδα του ισογείου. Στις φωτογραφίες του Τζερόλα δεν διακρίνεται καλά αν οι ημικίονες ήταν φτιαγμένοι με σφονδύλο ς ή ήταν μονολιθικοί, τείνουμε όμως προς το δεύτερο (εικ. 73, 74). Τόσο οι δωρικοί, όσο και οι ιωνικοί ημικίονες είχαν βάσεις με κοίλες και κυρτές γλυφές (εικ. 75). Τα βάθρα των γωνιακών παραστάδων του ισογείου προεξείχαν και ήταν κατασκευασμένα με ισόδομο σύστημα με αφανείς αρμούς. (εικ. 76).

Πάνω από το γείσο του θριγκού του ορόφου υπήρχε σειρά μικρών προβόλων, πολύ κοντά ο ένας με τον άλλον⁴¹⁴ που στήριζαν το προεξέχον γείσο της στέγης (εικ. 74). Προβόλους είχε μόνο η πρόσοψη και όχι οι πλαϊνές στενές πλευρές του κτιρίου. Ο Τζερόλα ήταν πεπεισμένος ότι οι πρόβολοι του ορόφου ήταν προορισμένοι να στηρίζουν κορωνίδα με λίθινους πεσσίσκους (balaustrata) και μάλιστα διακοσμημένη με αγάλματα⁴¹⁵. Δεν στηρίζει την πεποίθησή του αυτή σε συγκεκριμένα στοιχεία, αλλά μάλλον τη συνάγει από τις στέψεις αντίστοιχων κτιρίων στην Ιταλία. Παραδέχεται ωστόσο, ότι ακόμα και αν στο αρχικό σχέδιο υπήρχε η κορωνίδα, μάλλον δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Όταν ο Τζερόλα φωτογράφησε τη Λότζια το 1900-1901 στεγαζόταν με κεραμοσκεπή.

Ο Τζερόλα υποστήριξε επίσης ότι τα τόξα του ισογείου έκλειναν με λίθινους πεσσίσκους (balaustre), οι οποίοι περιέτρεχαν το κτίριο αποκλείοντας την πρόσβαση στη Λότζια από τα περισσότερα τόξα.⁴¹⁶ Οι πεσσίσκοι σύμφωνα με τον Τζερόλα έλειπαν από το πρώτο τόξο της βόρειας πλευράς, το κεντρικό της δυτικής και τα δύο τόξα της νότιας πλευράς (η πλευρά της πλατείας) επιτρέποντας και από εκεί την είσοδο στο κτίριο. Σημειώνει ότι όταν ο αρχιτέκτονας Οngaio ήρθε στο Ηράκλειο το 1915

---

⁴¹⁴ Μοιάζουν πολύ ε εκείνους της Λότζιας του Ρεθύ νου (εικ. 43).

⁴¹⁵ "La cornice terminale dell'edificio era certo destinata a sorreggere un coronamento, probabilmente una balaustrata, adorna di statue." Gerola, III, σελ. 54-55.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 53. Δεν διακρίνεται βέβαια στις φωτογραφίες του, αφού οι πεσσίσκοι θα είχαν αφαιρεθεί όταν κτίστηκαν τα τόξα του ισογείου κατά την οθωμανική περίοδο.

προκειμένου να επιβλέψει τις εργασίες αναστήλωσης της Λότζιας εντόπισε τις βάσεις των λίθινων πεσσίσκων επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη του Τζερόλα.⁴¹⁷

Οι πλαϊνές όψεις του κτιρίου (βόρεια και νότια⁴¹⁸) διαρθρώνονταν στο ισόγειο με δύο τόξα που στηρίζονταν στις γωνιακές παραστάδες και στο κέντρο σε έναν πεσσό, ο οποίος είχε διαμορφωθεί έτσι ώστε να έχει τη μορφή παραστάδας⁴¹⁹ (εικ. 59). Η τοιχοδομία του (*bugnato*) και το πλάτος του ήταν όμοια με εκείνη των γωνιακών παραστάδων. Εδώ ο θριγκός του ισογείου δεν είχε προβολές όπως στη δυτική πρόσοψη. Στη μεσαία παραστάδα του ισογείου αντιστοιχούσαν στον όροφο δύο παραστάδες σε προβολή (πεσσοί) που είχαν τη μορφή ιωνικών ραβδωτών «ημικιώνων» ορθογώνιας διατομής. Ο όροφος της βόρειας όψης της Λότζιας IV είναι το τμήμα του κτιρίου που φαίνεται καλύτερα στις φωτογραφίες του Τζερόλα. Στις άκρες είχαν τοποθετηθεί ως ζευγάρι στενή παραστάδα με *bugnato* και ιωνικός ραβδωτός πεσσός/παραστάδα, ενώ στο κέντρο βρίσκονταν ένα ακόμη ζευγάρι με δύο ιωνικές παραστάδες. Οι ραβδωτές παραστάδες έφεραν ιωνικό επίκρανο και τουλάχιστον μία από τις στενές γωνιακές παραστάδες με *bugnato* (βορειοδυτική γωνία) έφερε επίκρανο που κοσμήτο με ιωνικό κυμάτιο με ωά και λόγχες, πλοχμό και λέσβιο κυμάτιο με καρδιάσχημα φύλλα με λόγχες (εικ. 77). Η παραστάδα της βορειοανατολικής γωνίας, απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε στη φωτογραφία, μοιάζει να έχει απλό δωρικό επίκρανο (εικ. 78). Οι ιωνικές παραστάδες του ορόφου έβαιναν σε όμοια βάθρα με εκείνα της πρόσοψης (εικ. 79), ενώ το στηθαίο του ορόφου που υπήρχε στην πρόσοψη συνεχιζόταν και στις πλαϊνές όψεις του κτιρίου. Στις φωτογραφίες του Τζερόλα φαίνονται καθαρά οι δόμοι των ιωνικών παραστάδων. (εικ. 78). Εδώ τα δύο τόξα έβαιναν επί παραστάδων που βρίσκονταν σε υποχώρηση σε σχέση με τις υπόλοιπες παραστάδες/πεσσούς, είχαν το μισό ύψος από αυτές, αλλά εφάπτονταν με αυτές (εικ. 67). Τα τόξα του ορόφου ήταν κλειστά με ισόδομη τοιχοποιία με αφανή αρμό, στην οποία ωστόσο είχαν ανοιχτεί ορθογώνια παράθυρα με αετωματική επίστεψη. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παράθυρα χωρίς επίστεψη είχαν ανοιχτεί στα τόξα της πρόσοψης που κτίστηκαν κατά την οθωμανική περίοδο. Στη βόρεια όψη της Λότζιας

---

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 60. Σχετικά με τις προσπάθειες αναστήλωσης της Λότζιας IV το 1915 και το ρόλο του αρχιτέκτονα Μασιμιλιάνο ή Μαξ Όνγκαρο, όπως τον αποκαλούσαν οι περισσότεροι και υπέγραφε και ο ίδιος, βλ. κεφάλαιο 9.

⁴¹⁸ Μόνο η βόρεια πλευρά σωζόταν στην αρχική της «εκδοχή» όταν επισκέφτηκε ο Τζερόλα το Ηράκλειο, καθώς ο νότιος τοίχος του ορόφου είχε καταρρεύσει στο σεισμό του 1856 και είχε κτιστεί εκ νέου. Ο Τζερόλα υπέθεσε ότι η νότια πλευρά θα ήταν ίδια με τη βόρεια (εικ. 64).

⁴¹⁹ Στα ιταλικά η διακοσμητική παραστάδα που δεν παίζει ρόλο στη στατικότητα του κτιρίου ονομάζεται *lesena*. Στα ελληνικά μπορεί να μεταφραστεί ως ψευδο-παραστάδα.

ωστόσο, το γεγονός ότι τα παράθυρα με την επίστεψη ήταν αυθεντικά της βενετικής περιόδου επιβεβαιώνεται από το ότι η τοιχοδομή που περικλείεται μέσα στο τόξο και περιβάλλει το παράθυρο είναι όμοια με εκείνη του μετώπου του τόξου.

Όπως ειπώθηκε ήδη, το κτίριο ήταν χτισμένο με λαξευτή ισόδομη τοιχοποιία από πωρόλιθο. Τόσο η τοιχοποιία, όσο και τα μορφολογικά στοιχεία των αρχιτεκτονικών μελών συνέβαλαν στη δημιουργία μιας ρυθμικότητας και μιας σειράς μελετημένων αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν το κτίριο και τα οποία έκαναν το Τζερόλα να μιλήσει για «το λαμπρότερο κτίριο» που χτίστηκε στη βενετική Κρήτη.

Σε γενικές γραμμές, το ισόγειο το χαρακτήριζε μια εσκεμμένα πιο «αδρή» τοιχοδομή που επιτυγχανόταν με τη χρήση του *bugnato*, ενώ αντίθετα οι τοίχοι του ορόφου ήταν δομημένοι με ισόδομη τοιχοποιία με αφανή αρμό. Το ισόγειο βέβαια, καθότι Λότζια, δηλαδή στοά, δεν είχε μεγάλες επιφάνειες με χτισμένους τοίχους, αλλά η όψη της διαμορφωνόταν από παραστάδες, τόξα, πεσσούς, ημικίονες. Αντίθετα στον όροφο, με το να είναι κλειστά πολλά από τα τόξα υπήρχε μεγαλύτερη επιφάνεια τοίχου. Στο ισόγειο, η επιφάνεια που έδινε κατά κάποιο τρόπο την εντύπωση του τοίχου ήταν εκείνη των δύο γωνιακών παραστάδων που είχαν χτιστεί με τη μέθοδο του *bugnato*. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ, ότι σε ορισμένες φωτογραφίες του Τζερόλα φαίνεται ότι κάποιοι αρμοί στο χτίσιμο με *bugnato* δεν ήταν πραγματικοί, αλλά επιφανειακές λαξεύσεις που έδιναν την εντύπωση αρμού που χωρίζει δύο λίθους (εικ. 80). Αυτή η τεχνική έχει εφαρμοστεί και σε άλλα κτίρια στην Κρήτη που χτίστηκαν με *bugnato* στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το *bugnato* της πύλης του Ιησού του Χάνδακα (1587) (εικ. 81). Με το να λαξεύονται ψεύτικοι αρμοί μπορούσε να δοθεί η εντύπωση ότι όλοι οι δομικοί λίθοι είχαν τις ίδιες διαστάσεις. Επιπλέον, η επιφάνεια των λίθων με τους οποίους δομούνταν οι παραστάδες είχε χτυπηθεί με τέτοιο τρόπο ώστε δινόταν η εντύπωση ακόμη μεγαλύτερης αδρότητας⁴²⁰ (*rustico*).

Τα μέτωπα των τόξων στο ισόγειο (εικ. 65) δομούνταν με τραπεζοειδείς, ακτινωτά τοποθετημένους, με λοξότμητες μεν τις ακμές, αλλά καλά λειασμένους λίθους, ενώ αντίθετα στον όροφο είχαν δομηθεί ισόδομα με αφανή αρμό. Οι θολίτες (*voussoirs*) των τόξων του ισογείου ήταν καλά λειασμένοι χωρίς *bugnato*, και υποχωρούσαν ελαφρώς, δημιουργώντας την εντύπωση μιας λείας, ξεχωριστής ταινίας

---

⁴²⁰ Πρόκειται για μια τεχνική του *bugnato* που έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλά κτίρια στην Κρήτη αυτή την περίοδο. Στην Ιταλία χρησιμοποιείται κατά κόρον.

σε σχέση με τους υπόλοιπους τραπεζοειδείς λίθους με bugnato που διαμόρφωναν το μέτωπο του τόξου. Αντίθετα στον όροφο, οι θολίτες ήταν λαξευμένοι με κυμάτιο και προεξείχαν ελαφρώς από την λεία επιφάνεια του τοίχου δίνοντας την εντύπωση του έξεργου (εικ. 82).

Έχει ενδιαφέρον, ότι σε αυτό το «παιγνίδι» αντιθέσεων, προβολών και υποχωρήσεων, εκτός από την τοιχοποιία, έπαιρναν μέρος και τα γλυπτά στοιχεία του κτιρίου. Για παράδειγμα, τα κλειδιά των τόξων του ισογείου, αν και στο πιο «έξεργο» τμήμα του κτιρίου, προεξείχαν λιγότερο σε σχέση με τα κλειδιά των τόξων του ορόφου που προεξείχαν σημαντικά σε σχέση με την επιφάνεια του κτιρίου, αν και βρίσκονταν στο πιο «επίπεδο/λείο» τμήμα της Λότζιας IV⁴²¹. (εικ. 83).

Τα γλυπτά στοιχεία έπαιζαν πολύ σημαντικό ρόλο και στη ρυθμικότητα που χαρακτήριζε το κτίριο. Τα βάθρα στα οποία εδράζονταν οι ημικίονες και οι παραστάδες των πλαϊνών όψεων έφεραν επίστεψη και προεξέχουσα βάση με κυμάτια. Το στηθαίο του ορόφου έφερε όμοια επίστεψη με κυμάτια με εκείνη των βάθρων δημιουργώντας έτσι την εντύπωση της συνέχειας (εικ. 72). Τα σημεία γένεσης των τόξων που βρίσκονταν περίπου στο μέσον του ύψους των ημικιώνων ορίζονταν με επίκρανα (imposta) με απλά κυμάτια, τόσο στο ισόγειο, όσο και στον όροφο (εικ. 84). Στις στενές γωνιακές παραστάδες του ορόφου, είχαν τοποθετηθεί απλά επίκρανα με κυμάτιο, στο ύψος που αντιστοιχούσαν τα επίκρανα (imposta) που όριζαν το σημείο γένεσης των τόξων, «κόβοντας» τρόπον τινά την παραστάδα στα δύο. Οι ίδιες παραστάδες στέφονταν με δεύτερα ιωνικά επίκρανα (εικ. 59, 60, 61) στο ίδιο ύψος με τα κιονόκρανα των ημικιώνων του ορόφου. Δημιουργείτο με αυτό τον τρόπο μια ρυθμικότητα που τόνιζε τον οριζόντιο άξονα του κτιρίου.

Το ότι το σχέδιο της Λότζιας IV ήταν ιδιαίτερα μελετημένο είναι εμφανές τόσο στις λεπτομέρειες, όσο και στο σύνολο. Το ισόγειο ήταν χτισμένο στο μεγαλύτερο του μέρος με το σύστημα του bugnato και έδινε έτσι την εντύπωση του στιβαρού. Αντίθετα ο όροφος, με τους λείους ισόδομους λίθους και τον αφανή αρμό ήταν πιο ραδινός, ενώ η πιο κομψή εντύπωση που έδινε σε σχέση με το ισόγειο τονιζόταν και από το γεγονός ότι οι γωνιακές παραστάδες είχαν το μισό πλάτος από εκείνες του ισογείου. Επιπλέον, ο ιωνικός ρυθμός στον όροφο συντελούσε στην αίσθηση της ελαφρότητας σε σχέση με το δωρικό του ισογείου⁴²².

⁴²¹ Τα κλειδιά των τόξων του ορόφου και είχαν διατομή σε σχήμα ανεστραμμένου S. Για το γλυπτό διάκοσμο βλ. παρακάτω.

⁴²² Σχετικά με το συνδυασμό δωρικού και ιωνικού υθμού την Ιταλία, βλ. παρακάτω.

Ταυτόχρονα, είναι εμφανές ότι έχει γίνει προσπάθεια για μια ισορροπία ανάμεσα στους οριζόντιους και τους κάθετους άξονες του κτιρίου. Τα κατακόρυφα στοιχεία της πρόσοψης που λειτουργούν ως άξονες είναι οκτώ (πεσσοί/ ημικίονες και γωνιακές παραστάδες). Μπορούμε αντίστοιχα, να μετρήσουμε οκτώ οριζόντιες νοητές γραμμές που δημιουργούνται από τα κυμάτια που διακοσμούν τα βάθρα των ημικίωνων, τα επίκρανα και τα κιονόκρανα, [στο ισόγειο: κυμάτια στο κάτω μέρος των βάθρων των ημικίωνων, κυμάτια στο πάνω μέρος των βάθρων, επίκρανα (imposti) στο σημείο γένεσης των τόξων, κιονόκρανα και θριγκός του ισογείου και άλλα τέσσερα στον όροφο: κάτω και πάνω κυμάτια των βάθρων των ημικίωνων, επίκρανα, θριγκός του ορόφου]. Επιπλέον, επίκρανα/κυμάτια έχουν τοποθετηθεί στο μέσον του ύψους τους, στις γωνιακές παραστάδες του ορόφου. Πρόκειται για μια καθαρά αισθητική επιλογή χωρίς πρακτική λειτουργία που έχει στόχο να τονίσει τον οριζόντιο άξονα του κτιρίου, επαναλαμβάνοντας για μια ακόμη φορά το μοτίβο των κυματιών και διατηρώντας έτσι τη ρυθμικότητά του. (εικ. 59, 85) Παρά ταύτα, τα κατακόρυφα στοιχεία μάλλον υπερίσχυαν των οριζόντιων. Με το να προβάλλουν έντονα σε σχέση με τον τοίχο, τα βάθρα και οι ημικίονες του ισογείου, ο θριγκός στα σημεία πάνω από τους ημικίονες και μάλιστα με τη μορφή τριγλύφων, τα βάθρα και οι ημικίονες του ορόφου, δινόταν η εντύπωση ότι ο τοίχος υποχωρούσε και έτσι τονίζονταν τα κατακόρυφα στοιχεία του κτιρίου. Στις στενές πλευρές του κτιρίου, αντίθετα, ο τοίχος του ισογείου δεν είχε προεξοχές (ούτε ημικίονες), αλλά εκτεινόταν σε ένα επίπεδο. Στον όροφο ωστόσο, στις πλαϊνές πλευρές, το κατακόρυφο στοιχείο τονιζόταν από τις δίδυμες ιωνικές παραστάδες μεταξύ των δύο τόξων.

Ταυτόχρονα, υπήρχε ένα «παιχνίδι» αντιθέσεων και ισορροπίας ανάμεσα στα λεία και στα αδρά ή έξεργα στοιχεία στην επιφάνεια της Λότζιας IV. Οι θολίτες των τόξων του ισογείου ήταν λείοι και υποχωρούσαν σε σχέση με το μέτωπο του τόξου που ήταν κατασκευασμένο με τη μέθοδο του bugnato. Οι λείοι, αρράβδωτοι δωρικοί ημικίονες του ισογείου πρόβαλαν πάνω στο bugnato του τοίχου τονίζοντας την αίσθηση της αδρότητας της επιφάνειας. Στον όροφο έχουμε τις ίδιες αντιθέσεις αλλά αντεστραμμένες. Οι «ραβδωτοί» ημικίονες πρόβαλαν πάνω σε ένα λείο τοίχο. Οι θολίτες των τόξων του ορόφου ήταν έξεργοι και φαινόταν ότι πρόβαλλαν πέρα από το επίπεδο του τοίχου, ενώ οι θολίτες του ισογείου έμοιαζαν να υποχωρούν. Τα κλειδιά των τόξων του ισογείου πρόβαλλαν λιγότερο έντονα από εκείνα του ορόφου, που ακριβώς λόγω του τοίχου με τους αφανείς αρμούς έμοιαζαν να προβάλλουν πολύ έντονα. Οι προεξοχές/προβολές του θριγκού στα σημεία πάνω από τους ημικίονες

τόνιζαν τους κάθετους άξονες του κτιρίου και λειτουργούσαν αντισταθμιστικά σε σχέση με τους οριζόντιους άξονες που δημιουργούνταν από τα κυμάτια των βάσεων των ημικίωνων, τα επίκρανα στα σημεία γένεσης των τόξων και βέβαια το έντονο οριζόντιο στοιχείο των θριγκών των δύο ορόφων. Οι αντιθέσεις ενισχύονταν στον όροφο και από την εναλλαγή ανοιχτών και κλειστών τόξων.

Στο ισόγειο λόγω του bugnato και του δωρικού ρυθμού δινόταν η εντύπωση της στιβαρότητας, ενώ στον όροφο ο λείος τοίχος, ο ιωνικός ρυθμός, με τους ημικίονες με τις ραβδώσεις οι οποίες επέτειναν μια ανοδική κίνηση, όλα αυτά δημιουργούσαν την εντύπωση μιας ελαφρότητας. Όλο το σχέδιο στηριζόταν στις αντιθέσεις των αρχιτεκτονικών στοιχείων και ταυτόχρονα στην ισορροπία ανάμεσα στα οριζόντια και κατακόρυφα, στα επίπεδα/λεία και στα έξεργα/αδρά στοιχεία.

Είναι πρόδηλο ότι το σχέδιο έγινε από κάποιον που είχε γνώση της *all'antica* αρχιτεκτονικής και των κανόνων της. Ο λόγος που θεωρήθηκε από τον Τζερόλα ότι ήταν «αναχρονιστικό», αρχιτεκτονικής του 16^{ου} αιώνα και όχι του 17^{ου}, είναι αυτή ακριβώς η αίσθηση της ισορροπίας και της σταθερότητας που αποπνέει λόγω ισορροπίας των οριζόντιων και κάθετων στοιχείων, χωρίς έντονες εξάρσεις, καθώς και η κλασική χρήση των επάλληλων ρυθμών (βλ. παρακάτω). Ταυτόχρονα τα διάφορα στοιχεία που δημιουργούν αντιθέσεις, όπως η έντονη χρήση του bugnato, ιδιαίτερα αγαπητή κατά τον 16^ο αιώνα, επίσης υποδεικνύουν μια πρωιμότερη χρονολόγηση.

i. Γλυπτός Διάκοσμος

Όπως ειπώθηκε ήδη, τη δωρική ζωφόρο του ισογείου κοσμούσαν ανάγλυφες μετόπες και τρίγλυφα. Οι μετόπες εικονίζαν τρόπαια και φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου. Στη δυτική πρόσοψη της Λότζιας IV, ήταν τοποθετημένη μία μετόπη με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου κάθε δύο μετόπες με τρόπαια, ενώ στις στενές πλευρές οι λέοντες του Αγίου Μάρκου ήταν πιο συχνοί. Το σύνολο των μετοπών ήταν αρχικά ογδόντα δύο (82), ωστόσο όταν επισκέφτηκε ο Τζερόλα το Ηράκλειο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1900-1902) βρίσκονταν στη θέση τους μόνο εξήντα οκτώ (68), έλειπαν δηλαδή δεκατέσσερις μετόπες. Ο Τζερόλα κατάρτισε έναν κατάλογο με τις μετόπες που βρίσκονταν *in situ* με μια μικρή περιγραφή της κάθε μίας, χωρίς όμως να τις φωτογραφίσει ξεχωριστά⁴²³. Κατέγραψε είκοσι δύο διαφορετικά σχέδια μετοπών με τρόπαια. Έξι από αυτά υπήρχαν μία φορά πάνω στο κτίριο, δεκατέσσερα από αυτά επαναλαμβάνονταν δύο φορές, ενώ δύο από αυτά τρεις φορές. Υπήρχαν επίσης δύο διαφορετικά σχέδια με φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου· ορισμένα από τα λιοντάρια στρέφονταν προς τα δεξιά και άλλα προς τα αριστερά. Αν και ο Τζερόλα δεν σημείωσε τον τρόπο με τον οποίο ήταν τοποθετημένοι οι λέοντες του Αγίου Μάρκου πάνω στο κτίριο, θεωρούμε ότι δεν μπορεί να ήταν τυχαία τοποθετημένοι. Στη φωτογραφία (εικ. 86) του Τζερόλα που εικονίζει τμήμα της δωρικής ζωφόρου της βόρειας όψης της Λότζιας IV διακρίνονται τρεις λέοντες του Αγίου Μάρκου και είναι στραμμένοι και οι τρεις προς τα δεξιά, δηλαδή προς τα δυτικά, προς τη *ruga magistra*. Υποθέτουμε ότι θα υπήρχε κάποια λογική ως προς την τοποθέτηση των λεόντων του Αγίου Μάρκου και στις άλλες πλευρές, ανάλογα με την κατεύθυνση που κοιτούσε το κάθε το λιοντάρι.

Μελετώντας τον κατάλογο των μετοπών και των θέσεών τους στη Λότζια, παρατηρούμε ότι οι μετόπες είχαν τοποθετηθεί συμμετρικά σε μεγάλο μέρος της πρόσοψης. Ξεκινώντας από τις δύο άκρες της πρόσοψης του κτιρίου και προχωρώντας προς το κέντρο, παρατηρούμε ότι οι μετόπες ήταν συμμετρικά τοποθετημένες στα τέσσερα ακριανά τόξα (τα δύο προς τα βόρεια και τα δύο προς τα νότια). (εικ. 87) Δηλαδή η πρώτη μετόπη από τα αριστερά είχε το ίδιο θέμα με την πρώτη μετόπη από τα δεξιά, η δεύτερη από τα αριστερά αντιστοιχούσε στην δεύτερη από τα δεξιά κ.ο.κ. Αυτό συνέβαινε για τις πρώτες δεκαπέντε μετόπες από τα αριστερά και τις αντίστοιχες

---

⁴²³ Βλ. Παράρτημα Α.

δεκαπέντε από τα δεξιά. Έχει ενδιαφέρον ότι οι δύο τελευταίες μετόπες σ' αυτή τη συμμετρική τοποθέτηση, εκείνες δηλαδή που βρίσκονταν πάνω από τον δεύτερο κίονα από αριστερά, δεν είχαν τοποθετηθεί αντίστοιχα με τις μετόπες πάνω από τον δεύτερο κίονα από τα δεξιά, όπως θα έπρεπε σύμφωνα με τον κανόνα που λειτουργού ε ως εδώ, αλλά μοιάζει να έχει γίνει ένα μικρό «λαθάκι». Δηλαδή, οι μετόπες 32 και 33 σύμφωνα με τον κανόνα τοποθέτησης που περιγράψαμε παραπάνω αντιστοιχούσαν στις 50 και 51, και επομένως θα έπρεπε η μετόπη 32 να είναι ίδια με την μετόπη 51 και η 33 με την 50, όμως έχει συμβεί το αντίστροφο (32-50, 33-51). Η μικρή αυτή διαφοροποίηση μάλλον είχε συμβεί από λάθος. Στις υπόλοιπες δεκατέσσερις μετόπες που βρίσκονταν πάνω από τα τρία κεντρικά τόξα, η συμμετρία «χαλούσε», με εξαίρεση τις μετόπες 36 και 47 που βρίσκονταν στις σωστές θέσεις σύμφωνα με τον «κανόνα».

Μια αντίστοιχη προσπάθεια για συμμετρική τοποθέτηση των μετοπών φαίνεται ότι είχε γίνει και στις πλαϊνές όψεις (βόρεια και νότια) της Λότζιας, καθώς υπήρχαν δύο αντιστοιχίες στις μετόπες με τα τρόπαια (αρ. 16 και 67 σύμφωνα με την αρίθμηση του Τζερόλα, βλ. Παράρτημα Α). Επειδή ωστόσο από τις στενές πλευρές της Λότζιας έλειπαν αρκετές μετόπες όταν επισκέφτηκε το Ηράκλειο ο Τζερόλα κι επιπλέον επειδή η νότια πλευρά είχε καταρρεύσει από σεισμό και είχε ξαναχτιστεί κατά την οθωμανική περίοδο, δεν μπορούμε να καταλήξουμε με βεβαιότητα σχετικά με τη σειρά τοποθέτησης των μετοπών στις στενές πλευρές του κτιρίου. Κάτι που παρατηρούμε ωστόσο, είναι ότι οι περισσότερες μετόπες το θέμα των οποίων εμφανιζόταν μόνο μία φορά, είχαν τοποθετηθεί στις πλαϊνές όψεις της Λότζιας. Επιπλέον, εδώ δεν είχε τηρηθεί η σειρά τοποθέτησης των μετοπών που υπήρχε στην πρόσοψη, δηλαδή δεν εναλλάσσονταν σταθερά με τον ρυθμό: κάθε δύο μετόπες με τρόπαια, ένας φτερωτός λέοντας του Αγίου Μάρκου⁴²⁴. Αυτό πιθανόν σημαίνει ότι οι μετόπες δεν τοποθετήθηκαν ταυτόχρονα στις πλαϊνές όψεις και στην πρόσοψη, ότι δεν ολοκληρώθηκε δηλαδή το αρχικό «συμμετρικό» σχέδιο (αν υπήρχε για ολόκληρη τη δωρική ζωφόρο) σε ένα συγκεκριμένο χρόνο, αλλά τοποθετήθηκαν αργότερα μετόπες που είχαν ενδεχομένως περισσέψει ή λαξεύτηκαν μετά τις μετόπες της πρόσοψης⁴²⁵.

⁴²⁴ Στη βόρεια πλευρά του κτιρίου για παράδειγμα, από τα ανατολικά προς τα δυτικά έχουμε την εξής σειρά: λέων, πέντε κενές θέσεις, δυ λέοντες, δυ τρόπαια, λέων, τρόπαιο, λέων, τρόπαιο, λέων, δυ τρόπαια, και τέλος ένας λέων.

⁴²⁵ Να θυμίσουμε εδώ ότι οι πλαϊνές όψεις της Λοτζέτας του Σανσοβίνο στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου «δεν ολοκληρώθηκαν» το 1545, αλλά επενδυθ καν με μάρμαρα μετά την αναστήλωση του μνημείου το 1910-1912. Όπως έχει ήδη σχολιαστεί παραπάνω, το γεγονός έχει προκαλέσει συζητήσεις για το αν το «non finito» της Λοτζέτας ήταν σκόπιμο ή όχι.

Δυστυχώς, ελάχιστες από τις πρωτότυπες μετόπες διασώθηκαν κατά τη σταδιακή κατεδάφιση του κτιρίου και τις προσπάθειες αναστήλωσής του που έλαβαν χώρα κατά τον 20^ο αιώνα. Στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο φυλάσσονται δεκαεπτά μετόπες με ένδειξη προέλευσης τη Λότζια του Χάνδακα. Καθώς οι μετόπες αυτές παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές στην ποιότητα, αλλά και στα μεγέθη τους, έχει δημιουργηθεί μια σύγκριση για το αν ανήκαν όλες στο αρχικό κτίριο. Δεν θα επεκταθούμε εδώ σχετικά με αυτό το θέμα, διότι θα αναλυθεί λεπτομερώς σε επόμενο κεφάλαιο, όπου θα πραγματευτούμε την ιστορία του κτιρίου κατά τον 20^ο αιώνα και θα φανεί ότι οι περισσότερες από τις μετόπες του Ιστορικού Μουσείου κατασκευάστηκαν στον αιώνα αυτόν. Από όλες τις μετόπες που αναφέρονται ως προερχόμενες από τη Λότζια του Χάνδακα, τέσσερις (εικ. 88) που εικονίζουν τρόπαια θεωρούμε ότι πράγματι προέρχονται από τη Λότζια IV. Ο λόγος είναι ότι αναγνωρίζονται πάνω στο κτίριο, στις φωτογραφίες του Τζερόλα. Επιπλέον, μόνο για μία μετόπη που εικονίζει φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου (εικ. 89) μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι είναι πρωτότυπη.

Μία από τις αυθεντικές είναι μετόπη με ανάγλυφη παράσταση στρατιωτικού τυμπάνου και άλλων όπλων (εικ. 90)⁴²⁶. Παρά τη μεγάλη αποσάθρωση της επιφάνειας το θέμα διακρίνεται αρκετά καλά. Το τύπανο είναι τοποθετημένο διαγώνια, με φορά δεξιά πάνω-αριστερά κάτω. Διακρίνονται καθαρά στην επιφάνεια του κυλινδρικού οργάνου τα λουριά που χρησιμοποιούνται για να συγκρατήσουν το δέρμα πάνω στα στεφάνια της πάνω και κάτω πλευράς του. Έχουν λαξευτεί στο σώμα του οργάνου με χαρακτηριστικές τεθλασμένες γραμμές (ζιγκ-ζαγκ). Πίσω από το τύπανο προς όλες τις κατευθύνσεις προβάλλουν οι άκρες δύο διασταυρούμενων τουφεκιών και οι απολήξεις κάποιων άλλων οργάνων. Στο κέντρο της μετόπης πίσω από την αριστερή πλευρά του τύπανου και με φορά προς τα αριστερά εικονίζεται γάντζος, ένα αιχμηρό αντικείμενο και η κάννη του τουφεκιού του οποίου η λαβή εικονίζεται κάτω δεξιά. Δεξιά πάνω, πίσω από την πάνω πλευρά του τύμπανου προβάλλουν η κάννη του δεύτερου τουφεκιού και η μακρόστενη απόληξη ενός αντικειμένου που δεν αναγνωρίζεται. Στη συγκεκριμένη μετόπη είναι πολύ χαρακτηριστική η λανθασμένη προοπτική με την οποία αποδίδεται το μουσικό όργανο: Η βάση αποδίδει με το

---

⁴²⁶ Φέρει τους ταξινομικούς αριθμούς: 159 (Ιστορικού Μουσείου Κρήτης), 353 (παλαιού καταλόγου μεσαιωνικών Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου) και 108 (ψηφιακού καταλόγου ΙΜΣ). Ταυτίζεται με τις μετόπες που φέρουν τους αριθμούς 16 και 41 και 67 στον κατάλογο μετοπών του Τζερόλα. (Βλ. Παράρτημα Α). Διακρίνεται στη φωτογραφία που δημοσίευσε ο Gerola, III, σελ. 50, εικ. 12. (Βλ. εδώ εικ. 92).

ελλειψοειδές της σχήμα την κυκλική κάτω επιφάνεια του οργάνου σε βράχυνση, όμως η αντίστοιχη πάνω πλευρά είναι ευθεία και δεν έχει την καμπυλότητα που θα αντιστοιχούσε με τη συνεπή προοπτική απεικόνιση του κυλινδρικού αντικειμένου.

Στη δεύτερη μετόπη που σώζεται από το αρχικό κτίριο εικονίζεται ανάγλυφη στρογγυλή ασπίδα και πίσω της διασταυρώνονται σύνεργα πυροβολητών⁴²⁷ (εικ. 91). Η ασπίδα φέρει σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, ακτινωτή, εγχάρακτη διακόσμηση. Δέκα ακτίνες που ξεκινούν από στρογγυλό κομβίο στο κέντρο της ασπίδας σχηματίζουν δέκα τριγωνικά φύλλα με στρογγυλεμένες τις γωνίες, τα οποία καταλήγουν δύο εκατοστά πριν το χείλος της ασπίδας. Πίσω από την ασπίδα προβάλλουν διαγώνια τα πάνω μέρη τεσσάρων πυρσών. Από το κυλινδρικό τους στόμιο ξεπετιούνται γλώσσες φωτιάς που καταλήγουν στις τέσσερις γωνίες της μετόπης. Οι δύο πυρσοί στα αριστερά έχουν στόμιο πιο κοντό και πλατύ ενώ οι δύο στα δεξιά πιο στενό και μακρύ (ιδιαίτερα ο κάτω δεξιά). Ακριβώς πάνω από τον τελευταίο αυτό πυρσό εικονίζεται κυλινδρικό αντικείμενο που πρέπει να δηλώνει τη λαβή του πυρσού, του οποίου το πάνω μέρος εμφανίζεται στην πάνω αριστερή γωνία. Οι λαβές των υπόλοιπων πυρσών δεν εικονίζονται. Στον οριζόντιο άξονα της μετόπης εικονίζεται γεμιστήρας πυροβόλου όπλου, με την λαβή στα αριστερά και το έμβολο στα δεξιά. Τον κατακόρυφο άξονα της μετόπης καταλαμβάνει αντικείμενο με τριμερή απόληξη πάνω και τραπεζοειδή απόληξη κάτω. Ίσως πρόκειται δύο διαφορετικά αντικείμενα που μέρος τους κρύβεται πίσω από την ασπίδα. Η μετόπη με την ασπίδα και τους πυρσούς, καθώς και η μετόπη με το τυπικό και τα τουφέκια διακρίνονται στις φωτογραφίες της βόρειας όψης της Λότζιας, ενώ ταιριάζουν και με την περιγραφή του Τζερόλα. (εικ. 92). Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν στις φωτογραφίες εικονίζονται οι συγκεκριμένες σωζόμενες ή οι «δίδυμες» τους, καθώς όπως ειπώθηκε παραπάνω, τα θέματα των μετοπών επαναλαμβάνονταν και σε άλλες θέσεις της ζωφόρου.

Μία από τις μετόπες που επίσης διακρίνεται αρκετά καθαρά στην πρόσοψη της Λότζιας IV σε φωτογραφία που δημοσίευσε ο Τζερόλα, είναι η τετράγωνη ανάγλυφη πλάκα που εικονίζει διασταυρούμενα υψηλά υποδήματα (εικ. 93)⁴²⁸. Τα υποδήματα

---

⁴²⁷ Φέρει τους αριθμούς: 158 (Ιστορικού Μουσείου Κρήτης), 352 (παλαιού καταλόγου μεσαιωνικών Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου) και 159 (ψηφιακού καταλόγου ΙΜΣ). Ταυτίζεται με τις μετόπες που φέρουν τους αριθμούς 17 και 45 στον κατάλογο μετοπών του Τζερόλα. (Βλ. Παράρτημα Α). Διακρίνεται στη φωτογραφία που δημοσίευσε ο Gerola, III, σελ. 50, εικ. 12. (εικ. 92).

⁴²⁸ Φέρει τους αριθμούς: 178 (Ιστορικού Μουσείου Κρήτης), 350 (παλαιού καταλόγου μεσαιωνικών Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου) και 49 (ψηφιακού καταλόγου ΙΜΣ). Ταυτίζεται με τις μετόπες που φέρουν τους αριθμούς 27 και 56 στον κατάλογο μετοπών του Τζερόλα. (Βλ. Παράρτημα Α). Διακρίνεται στη φωτογραφία του Lucio Mariani που δημοσίευσε ο Gerola, III, σελ. 54, εικ. 16. (εικ. 94).

προφανώς αποτελούν μέρος πανοπλίας. Εικονίζονται από το μηρό ως το ακροπόδι και κάμπτονται στο γόνατο. Διακρίνονται στο γόνατο τα ελάσματα του μηχανισμού με τον οποίο κάμπτονται σε γωνία. Μια ράβδος προεξέχει μέσα από το καθένα, με αποτέλεσμα οι δύο ράβδοι να δημιουργούν έντονη διαγώνιο που ξεκινάει από την πάνω δεξιά γωνία και καταλήγει στην κάτω αριστερά. Μια δεύτερη διαγώνιος, κάθετη προς την παραπάνω, δημιουργείται από τον τρόπο που επικαλύπτονται τα δύο υποδήματα, με αποτέλεσμα την «χιαστί» εντύπωση της σύνθεσης. Πίσω από τα υποδήματα δημιουργείται ένα πλέγμα από όπλα: στο μέσο της πάνω πλευράς διασταυρώνονται βέλος και ράβδος γομώσεως και αντίστοιχα στην κάτω πλευρά εικονίζεται σφαιρικό αντικείμενο, πιθανόν άκρο ροπάλου. Ένα βέλος είναι τοποθετημένο διαγώνια, παράλληλα με τη διαγώνιο που δημιουργείται από τις ράβδους που βγαίνουν μέσα από τα υποδήματα. Στο μέσο της κάτω πλευράς, στα αριστερά του ροπάλου εικονίζεται μέρος κυλινδρικού αντικειμένου που χάνεται κάτω από τα υποδήματα στα αριστερά.

Μια ακόμη μετόπη θεωρούμε ότι ανήκει στην ομάδα των πρωτότυπων μετοπών παρόλο που δεν διακρίνεται σε κάποια από τις φωτογραφίες που δημοσίευσε ο Τζερόλα. Πρόκειται για τη μετόπη (εικ. 95), που κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με την υπ' αριθμόν 21 (και 62) του καταλόγου του Τζερόλα⁴²⁹. Οι διαστάσεις της, η κατάσταση διατήρησής της, αλλά κυρίως ο τρόπος που αποδίδονται ορισμένα από τα αντικείμενα που εικονίζονται σ' αυτήν είναι παρόμοιος με τις μετόπες που μόλις περιγράψαμε. Σε πρώτο πλάνο εικονίζεται κάποιου τύπου πυροβόλο όπλο που είχε πολλαπλές αυλοειδείς/σωληνοειδείς απολήξεις (κάννες). Εικονίζονται κατακόρυφα στο κέντρο της μετόπης τρεις σειρές από 8 κάννες στα αριστερά, 7 στο κέντρο και 8 στα δεξιά. Οι «κάννες» που «στοχεύουν» προς τα δεξιά και αριστερά αποδίδονταν ως λεπτοί κύλινδροι με οπή στο κέντρο. Αντίθετα οι κάννες που εικονίζονται στο κέντρο, αποδίδονται «κατά πρόσωπο» και έτσι μοιάζουν σαν δακτύλιοι με οπή στο κέντρο. Στο πάνω μέρος της μετόπης, στο κέντρο, εμφανίζονται γλώσσες φωτιάς, η πηγή των οποίων μοιάζει να είναι πίσω από το πυροβόλο όπλο. Δεξιά και αριστερά του όπλου με τις πολλαπλές κάννες εμφανίζονται σε διαγώνια διάταξη, στα δεξιά τρεις πυρσοί και μία ράβδος και στα αριστερά τέσσερις ράβδοι. Οι πυρσοί εκπέμπουν γλώσσες φωτιάς. Οι δύο πυρσοί είναι κωνικοί (δεξιά πάνω) και ο ένας σφαιρικός (δεξιά κάτω). Φαίνεται ότι τα αντικείμενα αυτά διασταυρώνονται πίσω από το πυροβόλο όπλο, καθώς οι τρεις ράβδοι στα αριστερά αντιστοιχούν στις λαβές των πυρσών στα δεξιά. Οι δύο ράβδοι

---

⁴²⁹ Βλ. Παράρτημα Α.

που περισσεύουν είναι οι δύο που βρίσκονται στο κάτω μέρος της μετόπης, δεξιά και αριστερά ενός τρίτου κυλινδρικού αντικειμένου που έχει σφαίρα στο πάνω μέρος του και θα μπορούσε να αποτελεί μέρος του πυροβόλου όπλου ή να είναι και αυτό όπως και οι δύο ράβδοι στα δεξιά και αριστερά για λαβή πυρσού που δεν φαίνεται, όμως εκπέμπει τις φλόγες του πίσω από το πυροβόλο όπλο. Τέλος στα αριστερά εικονίζεται τμήμα μεγάλου κυλινδρικού αντικειμένου με οπή στο κέντρο. Οι γλώσσες της φωτιάς αποδίδονται σχηματικά, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που αποδίδονται στη μετόπη με τη στρογγυλή ασπίδα (εικ. 91). Επιπλέον, το μεγάλο κυλινδρικό αντικείμενο στα αριστερά αποδίδεται με πανομοιότυπο τρόπο με το άνοιγμα των στρατιωτικών «υποδημάτων» (εικ. 93). Με παρόμοιο τρόπο αποδίδεται και η χάραξη λίγο κάτω από το άνοιγμα τόσο των «υποδημάτων», όσο και του αντικειμένου που δεν μπορούμε να ταυτίσουμε. Η επιφάνεια όλων αυτών των μετοπών είναι πολύ φθαρμένη και δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για λεπτομέρειες, σε αντίθεση με κάποιες από τις μετόπες που σώζονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης οι οποίες είναι λίγο μεγαλύτερες και η κατάσταση διατήρησής τους είναι πολύ καλή.⁴³⁰

Από τις μετόπες του ίδιου Μουσείου με θεωρούμενη προέλευση τη Λότζια IV που εικονίζουν φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου⁴³¹ συνάγουμε ότι μόνο μία είναι αυθεντική του 17ου αιώνα⁴³² (εικ. 89). Οι διαστάσεις της, καθώς και η κατάσταση διατήρησής της ταιριάζουν με εκείνες των μετοπών που περιγράφηκαν παραπάνω (εικ. 96). Ο Τζερόλα δημοσίευσε στον τέταρτο τόμο του έργου του *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, δύο μετόπες από τη Λότζια IV που εικόνιζαν λέοντες του Αγίου Μάρκου, ενώ έφτιαξε και γύινο αντίγραφο μίας εξ αυτών, το οποίο στάλθηκε στη Βενετία (εικ. 97).⁴³³ Καμία ωστόσο από τις δύο αυτές μετόπες δεν ταυτίζεται με εκείνη του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, η οποία φέρει πολλές αποκρούσεις και η επιφάνειά της είναι ιδιαίτερα φθαρμένη. Εικονίζεται το μπροστινό μόνο μέρος του ζώου που

⁴³⁰ Για τις μετόπες αυτές θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο διότι κατά την άποψή μας λαξεύθηκαν τον 20^ο αιώνα.

⁴³¹ Στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης φυλάσσονται 8 μετόπες που εικονίζουν φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου. Θεωρούμε ότι οι υπόλοιπες 7 κατασκευάστηκαν κατά τον 20^ο αιώνα. Βλ. κεφάλαιο 9.

⁴³² Δεν φέρει αριθμό καταλόγου του Μουσείου, ούτε παλαιότερες καταγραφές. Της αποδόθηκε ο αριθμός 454 κατά τη διάρκεια του προγράμματος καταγραφής γλυπτών του ΙΜΣ.

⁴³³ Gerola, IV, σελ. 173-174. Η δημιουργία στη Βενετία συλλογής με τα γύινα αντίγραφα βενετικών γλυπτών και αναγλύφων από την Κρήτη ήταν εξαρχής ένας από τους στόχους της αποστολής του Τζερόλα όπως φαίνεται από τις αναφορές του προς το Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Τα ανάγλυφα φυλάσσονται σήμερα στο Ναυτικό Μουσείο της Βενετίας (Museo storico navale di Venezia). Guglielmo Berchet, "Relazione del segretario Guglielmo Berchet sulla missione del R. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti per la ricerca e lo studio dei monumenti veneziani nell'isola di Creta", *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 1900-1901, τ. LX (serie VII-v.3), parte prima, σελ. 63-69. Βλ. και κεφάλαιο 9.

κρατά προς τα δεξιά ανοιχτό Ευαγγέλιο. (εικ. 89). Το κεφάλι, η χαίτη και τα φτερά εικονίζονται μετωπικά, ενώ το μικρό μέρος του κορμού που καταλαμβάνει το αριστερό τμήμα της πλάκας εικονίζεται σε πλάγια όψη να καμπυλώνει προς τα δεξιά. Το δεξί πόδι του ζώου εικονίζεται τεντωμένο, παράλληλα με τον οριζόντιο άξονα της πλάκας να κρατά το κάτω μέρος του βιβλίου. Τα δάχτυλα του αριστερού του ποδιού κρατάνε το Ευαγγέλιο από πάνω. Παρά τις αποκρούσεις, οι κλειδώσεις και τα νύχια του αριστερού ποδιού διακρίνονται καλά, ενώ αντίθετα του δεξιού ποδιού έχουν αποκρουστεί τελείως. Διακρίνεται μέρος του φωτοστέφανου που έφερε στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Τα μάτια εικονίζονται βαθουλωτά, διακρίνονται τα βλέφαρα που έχουν αποδοθεί τριγωνικά, ενώ με οπή στο κέντρο δηλώνεται η ίριδα. Το στόμα του ανοίγει στα πλάγια και κλείνει στο κέντρο δημιουργώντας την εντύπωση ότι το ζώο γρυλίζει. Αρχικά θα διακρίνονταν οι κυνόδοντες όμως έχουν αποκρουστεί. Η μύτη του λέοντα έχει υποστεί μεγάλη φθορά και δεν διακρίνεται καθόλου. Σώζεται το δεξί αυτί του ζώου που αποδίδεται με οπή και κωνικό περύγιο. Βόστρυχοι σκεπάζουν την περιοχή γύρω από το πρόσωπο, το μέτωπο και το θώρακα του λέοντα. Αποδίδονται με αυλακώσεις που καταλήγουν σε έλικα. Ο τρόπος που αποδίδονται οι αυλακώσεις θυμίζουν τις γλώσσες φωτιάς που εικονίζονται στις μετόπες που περιγράφηκαν παραπάνω. Βόστρυχοι πρέπει να υπήρχαν και στο κάτω μέρος του δεξιού ποδιού όμως διαφαίνονται πλέον μόνο ίχνη τους. Δεξιά και αριστερά, οι φτερούγες του λιονταριού ορθώνονται προς τα πάνω, και καμπυλώνουν ελαφριά γύρω από το κεφάλι. Δηλώνονται ως παράλληλες ταινίες, η εξωτερική πλευρά των οποίων έχει λαξευτεί ώστε να προεξέχει, και με αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια μεγαλύτερη αίσθηση του βάθους. Η φτερούγα στα δεξιά υψώνεται πίσω από το Ευαγγέλιο και αποτελείται από μια πρώτη σειρά με τρία φτερά και μια δεύτερη πιο πίσω με άλλα δύο (πρέπει να υπήρχε ένα ή δύο επιπλέον αλλά έχουν αποκρουστεί). Η πρώτη σειρά ακολουθεί μια ανεπαίσθητη κλίση προς τα δεξιά. Λόγω των αποκρούσεων είναι δύσκολο να καταλήξουμε στην εικόνα που παρουσίαζαν τα φτερά της πίσω σειράς. Η αριστερή φτερούγα είναι συμμετρική προς τη δεξιά, όμως εδώ τα φτερά έχουν μια πιο διαγώνια διάταξη. Διακρίνονται ίχνη της πρώτης σειράς τεσσάρων φτερών, ενώ στην πίσω σειρά υπήρχαν άλλα τέσσερα φτερά. Η δεξιά φτερούγα του λέοντα μοιάζει ότι εκφύεται από το δεξί πόδι.

Σχετικά πρόσφατα εντοπίστηκαν σε υπαίθρια αποθήκη του δήμου (στην τάφρο) του Ηρακλείου (εικ. 98) και μεταφέρθηκαν σε χώρο της τότε 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δύο ιωνικά επίκρανα (εικ. 99, 100) τα οποία μπορεί να

θεωρηθεί βέβαιο ότι προέρχονται από τον όροφο της Λότζιας IV, καθώς είναι απολύτως όμοια με αυτά που φωτογράφησε ο Τζερόλα in situ (εικ. 101). Επιπλέον, εντοπίστηκε ένα κλειδί τόξου (εικ. 102) προερχόμενο από το ισόγειο του κτιρίου και ένας «κύβος» με τρίγλυφα στις τρεις πλευρές⁴³⁴ (εικ. 103), καθώς και δύο ακόμη μετόπες οι οποίες είναι όμως κατά πάσα πιθανότητα μεταγενέστερες.

Το κλειδί του τόξου ανήκε σε ένα από τα τόξα του ισογείου. Κοσμείται με φύλλο άκανθας και φολιδωτή διακόσμηση σε όλη την επιφάνεια. Ο Τζερόλα έχει φωτογραφίσει ένα από αυτά κι έτσι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κλειδί του τόξου που φυλάσσεται στην Εφορία Αρχαιοτήτων στο Ηράκλειο προέρχεται από τη Λότζια IV. Το ανώτερο μέρος του κλειδιού πρόβαλε περισσότερο από το κάτω μέρος του, καθώς οι πλαϊνές όψεις διαμορφώνονταν ως διπλή έλικα.

Τα δύο ιωνικά επίκρανα (εικ. 99, 100) έχουν εχίνο τετραγωνισμένο του οποίου τα άκρα καταλήγουν σε έλικες. Οι έλικες είναι στενές, προβάλλουν από τις δύο μπροστινές γωνίες (τα προσκεφάλαια δεν καταλαμβάνουν όλο το βάθος του επικράνου). Στο κέντρο του εχίνου υπήρχε προεξοχή ορατή στο ένα από τα δύο σωζόμενα επίκρανα (εικ. 100), η οποία είναι όμως πολύ φθαρμένη με αποτέλεσμα να μην διακρίνεται πλέον η διακόσμησή της. Ο εχίνος διακοσμείται με το κλασικό ιωνικό κυμάτιο με ωά και λόγχες. Το κυμάτιο με τα ωά και τις λόγχες συνεχίζει και στις πλαϊνές πλευρές του επικράνου. Γιρλάντα φύεται από την εσωτερική άκρη των πλαϊνών όψεων και καταλήγει στην έλικα. Αντίστοιχα φυτικά μοτίβα-γιρλάντες εκφύονται στην όψη του επικράνου δεξιά και αριστερά της προεξοχής και καταλήγουν μέσα στις αύλακες του εχίνου. Το μέτωπο των ελίκων κοσμούσαν φύλλα άκανθας. Ο άβακας διαμορφώνεται με μοτίβο σκιοιού και λεπτή ακόσμητη ζώνη.

Μεταξύ του ίδιου συνόλου γλυπτών εντοπίστηκε βάση ημικίονα και ένα δωρικό κιονόκρανο τα οποία κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται επίσης από τη Λότζια IV. (εικ. 104). Η βάση διαμορφώνεται με τετράγωνη πλίνθο, σπείρα, σκοτία και σπείρα. Όπως ειπώθηκε ήδη, βάσεις είχαν όλοι οι ημικίονες της Λότζιας, τόσο οι ιωνικοί, όσο και οι δωρικοί και μάλιστα όμοιες βάσεις με αυτή που φυλάσσεται σήμερα στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.(εικ. 105).

Όσον αφορά στο δωρικό κιονόκρανο, είναι όμοιο σχεδόν με εκείνο που εικονίζεται σε φωτογραφία της Λότζιας του Τζερόλα, με την εξαίρεση ότι δεν έχουν

---

⁴³⁴ Πρόκειται για μία από τις «προεξοχές/προβόλους» που ήταν τοποθετημένοι πάνω στα κιονόκρανα του ισογείου και λειτουργούσαν ως βάσεις για τα βάθρα των ημικίωνων του ορόφου.

λαξευτεί ωά στον εχίνο του κιονόκρανου, όπως σε εκείνο της φωτογραφίας (εικ. 106). Είναι αρκετά πιθανόν ωστόσο να μην ήταν όλα τα κιονόκρανα πανομοιότυπα, όπως αντίστοιχα είδαμε ότι συνέβαινε και με τα επίκρανα των γωνιακών παραστάδων. Έχει ενδιαφέρον ότι το δωρικό κιονόκρανο της φωτογραφίας του Τζερόλα είναι ίδιου τύπου με αυτό που παρουσίασαν και πρότειναν ο Sebastiano Serlio⁴³⁵ (εικ. 107) και ο Andrea Palladio⁴³⁶ (εικ. 108) στις πραγματείες τους. Διαμορφώνεται από κάτω προς τα πάνω, με δακτύλιο (cambia, astragal), υποτραχήλιο (collarino), ιμάντα (gradetti), εχίνο (onolo), άβακα (abaco), άπεργο (cimacio). Οι Σέρλιο και Παλάντιο, στα δωρικά κιονόκρανα που εικονίζουν στις πραγματείες τους, πρότειναν τη λάξευση ροδάκων στο υποτραχήλιο των κίωνων, αντίστοιχα με τους ρόδακες που κοσμούσαν το υποτραχήλιο του κιονόκρανου της Λότζιας στη φωτογραφία του Τζερόλα, αλλά και εκείνου που σώζεται στην Εφορεία⁴³⁷. Στο κιονόκρανο αυτό δύο επιπλέον ρόδακες κοσμούν τις δύο ελεύθερες γωνίες (που κοιτούν προς τα κάτω) του άβακα, μια λεπτομέρεια που λόγω γωνίας λήψης δεν φαίνεται στη φωτογραφία, όμως κατά πάσα πιθανότητα υπήρχαν, καθώς ρόδακες σε αυτό το σημείο των κιονόκρανων ήταν πολύ συνηθισμένοι⁴³⁸.

Τέλος, κρίνοντας από τις μετόπες για τις οποίες δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι πρωτότυπες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ποιότητά τους δεν ήταν πολύ υψηλή. Υπήρχε δηλαδή μια αναντιστοιχία ανάμεσα στην μέτρια ποιότητα των μετοπών και στο καλομελετημένο αρχιτεκτονικό σχέδιο του κτιρίου. Μάλιστα το γεγονός ότι η τοποθέτηση των μετοπών δεν είχε γίνει με τυχαίο τρόπο, αλλά βάση ενός σχεδίου υποστηρίζει ακόμη περισσότερο την άποψη για αρχιτεκτονικό σχέδιο καμωμένο ύστερα από πολλή σκέψη. Τα επίκρανα, το κλειδί του τόξου, αλλά και το δωρικό κιονόκρανο αντίθετα, ήταν πολύ καλής ποιότητας, κάτι που ωστόσο δεν μας ξαφνιάζει, αν κρίνουμε και από άλλα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη της ίδιας περιόδου με τη Λότζια IV του Χάνδακα, το επίπεδο των οποίων ήταν γενικά πολύ καλό⁴³⁹. Στις μετόπες από την άλλη, ειδικά σε εκείνες που εικονίζουν τρόπαια, διακρίνεται ξεκάθαρα η δυσκολία που είχε ο γλύπτης να αποδώσει πειστικά την πραγματικότητα, παρόλο που δεν ήταν ιδιαίτερα περίπλοκα τα αντικείμενα που έπρεπε να σκαλίσει στην πέτρα. Δεν

---

⁴³⁵ Serlio, *οπ. παρ.*, σελ. 286.

⁴³⁶ Andrea Palladio, *The Four Books on Architecture*, (μετάφραση και επιμέλεια Robert Tavernor και Richard Schofield), MIT Press, Κέμπριτζ και Λονδίνο 1997, σελ. 27.

⁴³⁷ Αυτή τη μορφή έχουν και τα κιονόκρανα της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου. (εικ. 109)

⁴³⁸ Ρόδακες κοσμούσαν τους άβακες των κιονοκράνων της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου (εικ. 109).

⁴³⁹ Μαρία Βακονδίου, Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση). Βλ. και διδακτορική διατριβή Μαρίας Βακονδίου (υπό συγγραφή).

χρειαζόταν δηλαδή να αποδώσει κίνηση ή το ανθρώπινο σώμα. Βέβαια, το γεγονός ότι σώζονται τόσο λίγες μετόπες και σε τόσο κακή κατάσταση⁴⁴⁰ δεν μας επιτρέπει να μιλήσουμε με μεγάλη βεβαιότητα σχετικά με την ποιότητα του συνόλου των μετοπών που κοσμούσαν τη Λότζια IV, καθώς μάλιστα ορισμένες που διακρίνονται στις φωτογραφίες του Τζερόλα (εικ. 71, 86) φαίνεται να ήταν υψηλότερου επιπέδου από αυτές που σώζονται.

---

⁴⁴⁰ Όχι μόνο φέρουν φθορές από το χρόνο, αλλά και από τον τρόπο που κατεδαφίστηκε το κτίριο.

ii. Τα τρόπαια ως διακοσμητικά μοτίβα στην Ιταλία

Τα τρόπαια ως διακοσμητικά μοτίβα⁴⁴¹ στην αρχιτεκτονική πρωτοεμφανίστηκαν στην Ιταλία κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και έγιναν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα εξαιρετικά δημοφιλή. Ορισμένα από τα πρωιμότερα δείγματα αυτού του νέου συρμού στη διακόσμηση βρίσκονται στο Palazzo Ducale του Ουρμπίνο και κοσμούν την Porta della Guerra (εικ. 110), καθώς και άλλα δύο θυρώματα.⁴⁴² Εικονίζουν μια μεγάλη ποικιλία ρωμαϊκών και σύγχρονων όπλων (κράνη, ασπίδες, τόξα, φαρέτρες, σπαθιά, θώρακες, περικνημίδες), καθώς και πνευστών μουσικών οργάνων μάχης. Χρονολογούνται γύρω στο 1480 και έχουν σχεδιαστεί κατά πάσα πιθανότητα από τον Francesco di Giorgio⁴⁴³. Όπως υποστηρίζει ο Wolfram Prinz, τον καιρό της κατασκευής των θυρωμάτων του Ουρμπίνο, ήταν γνωστές οι δύο ρωμαϊκές παραστάδες (εικ. 111) που βρίσκονταν τότε στη Santa Sabina στη Ρώμη⁴⁴⁴, οι οποίες παρέχουν, μαζί με άλλα ρωμαϊκά μνημεία, ένα τεράστιο ρεπερτόριο παραδειγμάτων για τη μελέτη των αρχαίων όπλων. Παρουσιάζονται με ένα χαρακτηριστικό “horror vacui” περίπου 800 ρωμαϊκά όπλα, της στεριάς και της θάλασσας.⁴⁴⁵

---

⁴⁴¹ Η διακόσμηση με τρόπαια σχετίζεται βέβαια την επίδειξη των λάφυρων (spolia) και το ρόλο που έπαιζαν στην εδραίωση και δημόσια έκφραση των ιδρυτικών μύθων των πόλεων. Για παράδειγμα, τα άλογα από τον ιππόδρομο και τα διάφορα άλλα λάφυρα από την Κωνσταντινούπολη λειτουργούσαν ως τρόπαια που όχι μόνο συνέδεαν τη Βενετία με το Βυζάντιο, αλλά διεκδικούσαν και την κληρονομιά του. Με ένα παρόμοιο τρόπο χρησιμοποιήθηκαν εικονογραφικά στοιχεία όπως τα τρόπαια, σε σχέση με το ρωμαϊκό παρελθόν. Βλ. ενδεικτικά, Patricia Fortini Brown, *Venice and Antiquity: The Venetian Sense of the Past*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1996, σελ. 15-29, 103-115, 245-252.

⁴⁴² Η Porta della Guerra όπως ονομάστηκε λόγω της διακόσμησής της, οδηγούσε στο studiolo του Federico da Montefeltro. Έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στην τελετουργία του παλατιού, καθώς εδώ γινόταν η υποδοχή των ξένων και μπροστά σ' αυτήν την πύλη παρουσιαζόταν ο πρίγκιπας στους φιλοξενού του. Wolfram Prinz, “Simboli ed immagini di pace e di guerra nei portali del Rinascimento: la porta della guerra nel palazzo di Federico da Montefeltro”, in Giorgio Cerboni Baiardi, Giorgio Chittolini, Piero Floriani (εκδ.), *Federico da Montefeltro: Lo Stato Le Arti La Cultura*, (v. 2 Le Arti), Bulzoni Editore, Ρώμη 1986, σελ. 66.

⁴⁴³ Grazia Bernini Pezzini, *Il fregio dell'Arte della Guerra nel Palazzo Ducale di Urbino. Catalogo dei rilievi*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato-Archivi di Stato, Ρώμη 1985, σελ. 29, 45, 129-135.

⁴⁴⁴ Οι παραστάδες μεταφέρθηκαν στη Φλωρεντία μετά το 1588 και εκτίθενται σήμερα στην αίθουσα της εισόδου των Uffizi.

⁴⁴⁵ Το ότι οι παραστάδες υπήρξαν αντικείμενο μελέτης το μαρτυρά μεταξύ άλλων και ο Κώδικας του Εσκοριάλ που φιλοτεχνήθηκε από τον κύκλο του Ghirlandaiο και ο οποίος χρονολογείται μεταξύ του 1490 και του 1508. Βλ. για παράδειγμα φ. 12r, 12v, 14r, 16r, 16v, 18r, 21v, (εικ. 112), Christian Hülsen και Adolf Michaelis, *Codex Escorialensis, ein Skizzenbuch aus der Werkstatt Domenico Ghirlandaios*, Βιέννη 1905. Βλ. και Mario Carpo, “How do you imitate a building you have never seen: Printed images, ancient models, and handmade drawings in Renaissance architectural theory”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 64, 2, 2001, σελ. 230.

Σχέδια με τρόπαια κυκλοφορούσαν ευρέως ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Όπως έχει υποστηρίξει ο Wolfgang Wolters⁴⁴⁶, σχέδια αυτού του είδους θα είχαν οπωσδήποτε στην κατοχή τους τα εργαστήρια των μαστόρων που εργάστηκαν στην εσωτερική αυλή του δουκικού μεγάρου και στη Σκάλα των Γιγάντων στη Βενετία⁴⁴⁷. Αρχαία όπλα, πανοπλίες, κράνη και διάφορα πνευστά όργανα που χρησιμοποιούνταν στη μάχη κοσμούν την ανατολική πρόσοψη της εσωτερικής αυλής του δουκικού μεγάρου (εικ. 113), καθώς και τις παραστάδες (lesene) της Σκάλας των Γιγάντων (εικ. 114, 115)⁴⁴⁸. Είναι γνωστό ότι στην Σκάλα των Γιγάντων γινόταν η τελετή εγκατάστασης του νέου δόγη και ήταν επομένως ένας εξαιρετικά σημαντικός χώρος ως προς την πολιτική τελετουργία της Βενετίας⁴⁴⁹. Τα σύμβολα που εικονίζονταν στη Σκάλα, αλλά και στη νέα ανατολική πρόσοψη της αυλής του δουκικού μεγάρου ήταν στρατιωτικού τύπου (θώρακες, ασπίδες, περικεφαλαίες, λόγχες, φτερωτές νίκες), αλλά υπήρχαν και κλασικά μοτίβα όπως αγγεία, κέρατα της αμάλθειας, κηροπήγια κλπ.⁴⁵⁰ Ήταν η πρώτη φορά που στη Βενετία εμφανίζονταν τόσο άμεσες ρωμαϊκές αναφορές⁴⁵¹.

---

⁴⁴⁶ Wolfgang Wolters, *Architettura e Ornamento: La decorazione nel Rinascimento veneziano*, Cierre edizioni, Βερόνα 2007 (μετάφραση από τα γερμανικά της Benedetta Heinemann Campana, τίτλος πρωτοτύπου: *Architektur und Ornament. Venezianischer Bauschmuck der Renaissance*, Verlag C.H. Beck, Μόναχο 2000), σελ. 130.

⁴⁴⁷ Όπως είναι γνωστό, αμέσως μετά την πυρκαγιά του 1483, αποφασίστηκε η ανακατασκευή των χώρων που είχαν καταστραφεί στην ανατολική πλευρά της αυλής προσθέτοντας έναν επιπλέον όροφο στο δουκικό μέγαρο, καθώς και η κατασκευή της νέας μνημειακής σκάλας. Το έργο ανέλαβε ο Antonio Rizzo κάποια στιγμή μετά το Μάιο του 1484. Richard J. Goy, *Building Renaissance Venice: patrons, architects and builders, c.1430-1500*, Yale University Press, New Haven 2006, σελ. 221.

⁴⁴⁸ Το έργο πρέπει να είχε σχεδόν ολοκληρωθεί όταν ο Rizzo το 1498 κατηγορήθηκε για υπεξαίρεση χρημάτων και απέδρασε από τη Βενετία. Ο Pietro Lombardo που τον αντικατέστησε τη θέση του *proto* στη συνέχεια, επικεντρώθηκε στην ολοκλήρωση των εσωτερικών χώρων της νέας πτέρυγας του δουκικού ανακτόρου. Στο ίδιο, σελ. 228. Έχει υποστηριχθεί ότι τεχνίτες που αναφέρονται ως «lombardi» στα συμβόλαια και έχαιραν μεγάλης εκτίμησης είχαν δουλέψει και στο Ουρμπίνο. Wolters, *οπ. παρ.*, σελ. 126. Βλ. και Wendy Stedman Sheard, “Bramante e i Lombardo: ipotesi su una connessione”, στο *Venezia – Milano*, 1984, σελ. 30.

⁴⁴⁹ Όπως έχει επισημανθεί, στη διακόσμηση της Σκάλας των Γιγάντων εικονογραφείται «η ιδέα της Βενετίας», όπως αυτή αναπτύχθηκε κατά τον 15^ο αιώνα με την επέκταση του κράτους της στην ιταλική ενδοχώρα: πλέον, εκτός από σημαντική ναυτική δύαμη που βασιζόταν στο μεσογειακό εμπόριο, ήταν μία αυτοκρατορία με μεγάλη εδαφική έκταση, και μάλιστα μία εκ των κυριοτέρων δυνάμεων της Ιταλίας. Για τη λειτουργία και το συμβολισμό της Σκάλας των Γιγάντων και της σχέσης της με το τόξο Foscarini και τον επίσημο τελετουργικό άξονα προς το Δουκικό Μέγαρο, βλ. Goy, *οπ. παρ.*, σελ. 222-225. Βλ. Fortini Brown, *οπ. παρ.*, σελ. 164-169.

⁴⁵⁰ Δύο είναι οι τρόποι που τοποθετούταν συνήθως τα όπλα: είτε κρέμονταν από μία κορδέλα, είτε διανεμόνταν κατά μήκος ή ως μιας ζώνης ή παραστάδας.

⁴⁵¹ Το έργο και κυρίως η διακόσμηση και κάποιες επιγραφές είχαν ταυτόχρονα στόχο την προβολή των δόγηδων Barbarigo, των αδελφών Marco (1485-86) και Agostino (1486-1501). Goy, *οπ. παρ.*, σελ. 224. Βλ. και Concina, *A History*, *οπ. παρ.*, σελ. 145-147, Howard, *The Architectural...*, *οπ. παρ.*, σελ. 126-127. Fortini Brown, *οπ. παρ.*, σελ. 167-169

Τα τρόπαια ήταν εξ αρχής ένα κατάλληλο μοτίβο για να εκπληρωθούν αξιώσεις για έργα *all'antica*. Επιπλέον, ο *all'antica* χαρακτήρας του μοτίβου συνδυαζόταν εξαιρετικά με τις θριαμβικές συνδηλώσεις, αλλά βέβαια και με το πολιτικό «ιδανικό» της καλής διακυβέρνησης (*buon governo*) που ακολουθούσε κατά την ειρηνική περίοδο, μετά τον πόλεμο και τη νίκη. Όπως σημειώνει ο Wolters τέτοιες *all'antica* αξιώσεις πολύ συχνά αναφέρονταν στα συμβόλαια, γενικόλογα όμως και χωρίς να προσδιορίζονται με ακρίβεια οι λεπτομέρειες⁴⁵².

Από πολύ νωρίς τα τρόπαια έγιναν αγαπητό θέμα διακόσμησης των θυρωμάτων ιδιωτικών μεγάρων. Ένας μεγάλος αριθμός τέτοιων θυρωμάτων εντοπίζεται στη Βερόνα, στη Βιτσέντζα αλλά και στη Γένοβα⁴⁵³ και το γεγονός ότι πολλά από αυτά συνδυάζονται με λατινικές επιγραφές υποδεικνύει ότι σχετιζόνταν με τις *all'antica* αξιώσεις των ιδιοκτητών. Μόνο στην πόλη της Βερόνας των αρχών του 16^{ου} αιώνα σώζονται δέκα περίπου παραδείγματα θυρωμάτων που διακοσμούνται με τρόπαια⁴⁵⁴.

Οι περισσότερες Λότζιες που κατασκευάστηκαν στα τέλη του 15^{ου} και στο 16^ο αιώνα είχαν κάποια διακόσμηση με τρόπαια. Με τρόπαια κοσμούνται τα βάθρα των παραστάδων στο ισόγειο της Λότζιας της Βερόνας (εικ. 26). Όπως τονίζει η Zamperini, ο στόχος τους ήταν η εξύμνηση της καλής διακυβέρνησης (“*celebrazione del buon governo*”).⁴⁵⁵ Με τρόπαια κοσμούνται επίσης οι στρογγυλές βάσεις των δύο κεντρικών κίωνων της εισόδου της Λότζιας της Πάδοβας (εικ. 119), καθώς και πλάκες που λειτουργούν ως θωράκια⁴⁵⁶ στον εξώστη της Λότζιας της Brescia (εικ. 120). Ακόμη,

---

⁴⁵² Wolters, *οπ. παρ.*, σελ. 130.

⁴⁵³ Κατά το 16^ο αιώνα κατασκευάστηκαν τουλάχιστον τριάντα πέντε τέτοια θυρώματα στη Γένοβα, στη via Nuova σήμερα via Garibaldi. Graziella Conti, *Panoplie e Trofei a Genova: un motivo antico per una lingua nuova*, Erga edizioni, Γένοβα 1995, σελ. 32-33.

⁴⁵⁴ Η είσοδος στο παλάτσο Dal Verme Maffei για παράδειγμα (εικ. 116), διακοσμημένη με όπλα, στις παραστάδες και το επιστύλιο με τρόπο παρόμοιο με τις διάσημες ρωμαϊκές παραστάδες της Φλωρεντίας, φέρει στα αριστερά την επιγραφή LAETITIAE και στα δεξιά PACI (Χαρές της ειρήνης). Σε ένα άλλο θύρωμα στη Βερόνα, στο παλάτσο Zavarise (εικ. 117), εμφανίζεται επίσης επιγραφή που εισάγεται σε δύο πινακίδες (*targhe*) η μία στη δεξιά παραστάδα και η άλλη στην αριστερή με το μότο VIRTUTI VICTRICI (Στη νικηφόρα αρετή), ενώ με παρόμοιο τρόπο, στις δύο παραστάδες της εισόδου στο palazzo Butturini Paletta Da Prè διαβάζουμε την επιγραφή «FAUSTO FATO» (εικ. 118). Prinz, *οπ. παρ.*, σελ. 69. Βλ. και Alessandra Zamperini, “La decorazione militare come simbolo di virtus civile: il De re militari di Valturio a Verona tra Quattro e Cinquecento”, στο http://www.antiqua.mi.it/A_OrnatoMil_VR_Zamperini_giu13.htm#. Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης 7/6/2016. Βλ. και Federico Dal Forno, *Porte e Portali di Verona*, Verona 1977.

⁴⁵⁵ Zamperini, *οπ. παρ.* Όπως σημειώνει η ίδια, για την άρχουσα τάξη της Βερόνας, *la militia* (η στρατιωτική ζωή και οι στρατιωτικές αρετές) συνιστούσε ένα σύμβολο της δημόσιας διοίκησης και της αρετής (*virtù*), αφού από την πολιτική και στρατιωτική δράση ξεπηδούσε η ειρήνη, η ευημερία και η κοινωνική τάξη και ασφάλεια.

⁴⁵⁶ Πρόκειται στην πραγματικότητα για προβολές πάνω από τους ημικίονες σαν αυτές που υπάρχουν στη Λότζια IV του Χάνδακα και κοσμούταν με τρίγλυφα. Στη Λότζια της Μπρέσια οι τρεις πλευρές των προβολών κοσμούταν με τρόπαια.

τρόπαια και άλλα *all'antica* μοτίβα κοσμούν τις παραστάδες του ορόφου και επίκρανα παραστάδων του ισογείου στην ίδια Λότζια⁴⁵⁷ (εικ. 121).

Γενικά, όσο προχωρούσε ο 16^{ος} αιώνας τα τρόπαια χρησιμοποιούνταν όλο και περισσότερο, ιδιαίτερα στη διακόσμηση των προσόψεων των ιδιωτικών μεγάρων, ενώ από τη δεκαετία του 1530 παρατηρείται μια αύξηση στη χρήση των τροπαίων και στα δημόσια κτίρια, με κυριότερο βέβαια εκείνο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.

Την παλαιότερη χρήση του μοτίβου των τροπαίων σε συμφραζόμενα δωρικής ζωφόρου μεταξύ τριγλύφων, την έχουμε εντοπίσει στη Ρώμη στην εσωτερική αυλή του Palazzo Baldassini (1516-19) του Antonio da Sangallo (εικ. 122). Τρόπαια μεταξύ τριγλύφων κοσμούν επίσης την αυλή του Palazzo Tè (1524-34) (εικ. 123) του Giulio Romano, ενώ κατά τη δεκαετία του 1530 και 1540 με τρόπαια διακοσμήθηκε το δωρικό διάζωμα των εσωτερικών αυλών του Palazzo Farnese (εικ. 124) (δεκ. 1540) και του Palazzo Spada (δεκ. 1540) στη Ρώμη (εικ. 125).

Στη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου (εικ. 126) ωστόσο, στην ομώνυμη πλατεία της Βενετίας ήταν η πρώτη φορά που τρόπαια σε δωρικό θριγκό κοσμούσαν την εξωτερική πρόσοψη ενός δημόσιου κτιρίου και όπως θα φανεί και στη συνέχεια αυτό ήταν κατά πάσα πιθανότητα το πρότυπο για τη Λότζια IV του Χάνδακα. Τέλος, για να επανέλθουμε στο ερώτημα του συμβολισμού των μοτίβων αυτών, φαίνεται ότι κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα τα πολεμικά σύμβολα δεν σχετίζονταν συνήθως με τη βιογραφία ή τα «στρατιωτικά» ιδανικά του παραγγελιοδότη, αλλά αντίθετα είχαν σκοπό να τονίσουν τον *all'antica* χαρακτήρα του κτιρίου, καθώς και τη σχέση με τα ιδανικά της αρχαίας Ρώμης, όπως τα αντιλαμβάνονταν εκείνη την περίοδο.

Κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα και κατά τον 17^ο αιώνα, τρόπαια εντοπίζονται πλέον πάρα πολύ συχνά σε ολόκληρη την Ιταλία, τόσο μεταξύ τριγλύφων, όσο και σε θυρώματα (εικ. 127), και σε ταφικά μνημεία⁴⁵⁸. Στο Χάνδακα, η πρώτη γνωστή αρχιτεκτονική διακόσμηση με τρόπαια σε δωρική ζωφόρο βρίσκεται στην πύλη του Ιησού των τειχών που κατασκευάστηκε το 1587⁴⁵⁹ (εικ. 130). Τρόπαια κοσμούσαν και θυρώματα ιδιωτικών κατοικιών του Χάνδακα, όπως αποδεικνύουν δύο

---

⁴⁵⁷ Frati [et al.], οπ. παρ., τ. 2, σελ. 21-51.

⁴⁵⁸ Βλ. για παράδειγμα τα ταφικά μνημεία στη Βενετία των Pompeo Giustiniani +1616 (συνταγματάρχης στην υπηρεσία της Βενετίας), Orazio Baglioni +1617, στην εκκλησία των San Giovanni e Paolo. (εικ. 73, 74).

⁴⁵⁹ Σύμφωνα με τον Ανδρέα Κορνάρο την πύλη κατασκεύησε ο Giovanni Fava, ο οποίος μάλιστα, σύμφωνα με το συγγραφέα της *Istoria Candiana*, ξεπέρασε τον δάσκαλό του Antonio Scolari. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις...», οπ. παρ., σελ. Για λεπτομερέστερη περιγραφή της πύλης, βλ. επόμενο κεφάλαιο.

τμήματα πλαισίων θυρωμάτων άγνωστης προέλευσης με σχετική παράσταση που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (εικ. 131, 132).

Είαι και τα δύο λαξευμένα σε γκρίζο ασβεστόλιθο. Στο πρώτο (εικ. 131), ο ανάγλυφος διάκοσμος αποτελείται από σειρά τροπαίων που προβάλλονται σε δέσμη ταινιών σαν να εξαρτώνται από αυτές⁴⁶⁰. Πρόκειται προφανώς για σχηματική απεικόνιση των σχοινιών από τα οποία κρεμιούνταν τα τρόπαια προκειμένου να επιδειχθούν. Από πάνω προς τα κάτω εικονίζονται διασταυρούμενες φαρέτρες, θώρακας, βραχίονας και γάντια πανοπλίας, διασταυρούμενες ασπίδες και ζευγάρι υποδημάτων πανοπλίας διασταυρούμενα με ξίφη.

Το δεύτερο ανάγλυφο είναι πολύ καλής ποιότητας⁴⁶¹. (εικ. 132) Η ανάγλυφη διακοσμητική σύνθεση διατάσσεται συμμετρικά στις δυο πλευρές κεντρικού μοτίβου με φυλλόμορφη στέψη. Τόσο η διάταξη αυτή, όσο και η ένδειξη για τη συνέχιση της διακόσμησης σε γειτονικά μέλη δείχνουν ότι πρόκειται για οριζόντιο αρχιτεκτονικό στοιχείο. Το διακοσμητικό θέμα αποτελείται από παράθεση τροπαιων σε μια σειρά, σε αντίστοιχη επανάληψη δεξιά και αριστερά από το κεντρικό μοτίβο: από το κέντρο προς τα άκρα εικονίζεται περικεφαλαία που καλύπτει μικρό ξίφος, τρία αναδιπλούμενα και μερικώς αλληλοκαλυπτόμενα λάβαρα, πανοπλία, ασπίδα. Τα τρόπαια τοποθετούνται λοξά και αποδίδονται με βράχυνση (ιδίως η ασπίδα) και με λεπτομέρειες της υφής και της διακόσμησης τους (ιδίως η πανοπλία και τα λάβαρα).

Ένα ερώτημα που προκύπτει αφορά στη αλλαγή στο συμβολισμό των τροπαιών κατά την περίοδο της αντιμεταρρύθμισης και του μπαρόκ, την εποχή δηλαδή που οι συμβολισμοί έτειναν να γίνουν πιο ευθείς και σε κάποιες περιπτώσεις θα μπορούσαμε να πούμε ωμοί. Για παράδειγμα, στο θύρωμα των Πυροβολητών (Bombardieri) (εικ.133) στη Βερόνα που κατασκευάστηκε το 1687 από τον Giuseppe Miglioranzi, τρόπαια κοσμούν το σύνολο του θυρώματος, ενώ οι ημικίονες έχουν τη μορφή των κανονιών. Εδώ ο συμβολισμός είναι άμεσος και αφορά στα όπλα και τις λειτουργίες ενός συγκεκριμένου στρατιωτικού σώματος⁴⁶².

---

⁴⁶⁰ Για το λόγο αυτό, αλλά και για τον ορθό προσανατολισμό των απεικονιζόμενων θεμάτων πρέπει να υποθέσουμε ότι το αρχιτεκτονικό μέλος ήταν τοποθετημένο κατακόρυφα, σε αντίθεση με το παρόμοιο μέλος αρ. ΙΜΣ 245, το οποίο ήταν ασφαλώς τοποθετημένο οριζόντια.

⁴⁶¹ Σώζεται, με αποκρούσεις στις πλευρές, σε όλο το μήκος, όπως φανερώνει το κοιλόκυρτο πλαίσιο στα δυο στενά άκρα. Όμοιο τελείωμα στις μακρές πλευρές διακόπτεται 16 εκ. πριν συναντήσει τα άκρα: όπως δείχνει η διακόσμηση στα σημεία αυτά, το ανάγλυφο συνεχιζόταν σε εφαπτόμενο μέλος και προς τα επάνω και προς τα κάτω.

⁴⁶² Prinz, οπ. παρ., σελ. 71.

Ειδικά όσον αφορά στη Λότζια IV του Χάνδακα, με την επιλογή της διακόσμησης της δωρικής ζωφόρου του ισογείου με τρόπαια επιτυγχάνονταν τρεις διαφορετικές, αλλά ταυτόχρονα σχετιζόμενες συνδηλώσεις. Από τη μια, τα τρόπαια ήταν απόλυτα συμβατά με τον *all'antica* χαρακτήρα του κτιρίου. Ταυτόχρονα, τα τρόπαια ως σύμβολο θριάμβου παρέπεμπαν ευθέως στη Βενετία και στην «καλή διακυβέρνηση» που αυτή ευαγγελιζόταν όσον αφορά στην αποικία. Τέλος, η στενή γειννίαση της Λότζιας με την Οπλαποθήκη, της οποίας την πρόσοψη επίσης κοσμούσαν μετόπες με τρόπαια μεταξύ τριγλύφων (εικ. 134), δικαιολογού ε τη στρατιωτική εικονογραφία και τόνιζε το στρατιωτικό χαρακτήρα του Οπλοστασίου, αλλά ταυτόχρονα και τη στρατιωτική ετοιμότητα της Βενετίας απέναντι στους εχθρούς, που δεν ήταν άλλοι από τους Οθωμανούς. Η στρατιωτική ισχύς επιδεικνυόταν βέβαια και στους πιθανούς 'εσωτερικούς εχθρούς'.

B. Η θέση της Λότζιας IV του Χάνδακα στο γενικότερο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής της Βενετίας

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, η Λότζια IV του Χάνδακα σχεδιάστηκε εξ αρχής ως ένα *all'antica* κτίριο. Στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, η *all'antica*, κλασικιστική αρχιτεκτονική είχε ήδη διαδοθεί σε αρκετές Αυλές κατά το πρώτο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα. Θεωρείτο ό,τι πιο εκλεπτυσμένο όσον αφορά στο καλό γούτο, σύμβολο καλλιέργειας και αρετής, αλλά και εξουσίας και ανωτερότητας, καθώς ήταν η αρχιτεκτονική εκείνη που παρέπεμπε στην αρχαία Ρώμη⁴⁶³. Στα τέλη πλέον του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, η αρχιτεκτονική που χρησιμοποιούσε το κλασικό λεξιλόγιο με τους κίονες και τις παραστάδες, τα κιονόκρανα και τα επίκρανα, τους θριγκούς και τα αετώματα, όχι μόνο κυριαρχούσε σε όλες τις σημαντικές παραγγελίες στην Ιταλία, αλλά είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη, ενώ είχε ήδη ξεκινήσει η εξάπλωση και στις ευρωπαϊκές αποικίες της αμερικανικής ηπείρου και της Ασίας⁴⁶⁴. Η αναγνώριση και ο σεβασμός που έτρεφαν οι αρχιτέκτονες, οι τεχνίτες και κυρίως οι παραγγελιοδότες για τις κλασικές μορφές ήταν πλέον τέτοια που η αμφισβήτησή τους επήλθε μόνο κατά τον 20^ο αιώνα με το κίνημα του μοντερνισμού.

Ειδικά για την εμφάνιση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Ιταλία έχουν γραφτεί χιλιάδες σελίδες και δεν αποτελεί αντικείμενο της έρευνας που διεξάγουμε η περαιτέρω μελέτη και ερμηνεία της⁴⁶⁵, μας ενδιαφέρει ωστόσο, η χρήση της αρχιτεκτονικής αυτής στη Βενετία, προκειμένου να αποσαφηνιστούν ορισμένα από τα νοήματα και συμβολισμοί που αυτή είχε επενδυθεί πριν εισαχθεί στην αποικία της Κρήτης. Πρέπει επιπλέον, να εξεταστεί πότε και με τι τρόπο εισήχθη στο νησί και εφαρμόστηκε από τους βενετούς κυρίαρχους στα δημόσια έργα, καθώς και ο τρόπος

---

⁴⁶³ Earl Rosenthal, «The Diffusion of the Italian Renaissance Style in Western European Art», *Sixteenth Century Journal IX*, 4 (1978), σελ. 33-45. Βλ. και Thomas Dacosta Kaufmann, *Toward a Geography of Art*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2004, ειδικά κεφάλαια 5 και 6.

⁴⁶⁴ Στο ίδιο, ειδικά κεφάλαια 7-10, στα οποία ο συγγραφέας πραγματεύεται την διάδοση της ιταλικής/ευρωπαϊκής τέχνης στην Αμερική και στην Ασία.

⁴⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά το πολύ γενικό Peter Murray, *The Architecture of the Italian Renaissance*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1969, (ανατύπηση 1998), Wolfgang Lotz, *Architecture in Italy 1500-1600*, (εισαγωγή Deborah Howard), Yale University Press/Pelican History of Art, New Haven, Λονδίνο 1995. (πρώτη έκδοση 1974). Του ίδιου, *Studies in Italian Renaissance Architecture*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1977, Manfredo Tafuri, *Interpreting the Renaissance: Princes, Cities, Architects*, (πρώτη έκδοση στα ιταλικά Giulio Einaudi editore, Torino 1992), Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 2006, Christoph Luitpold Frommel, *The Architecture of the Italian Renaissance*, Λονδίνο 2007.

και οι λόγοι που η αρχιτεκτονική αυτή υιοθετήθηκε από την άρχουσα τάξη του νησιού για τις ιδιωτικές της κατοικίες και αγροικίες, ενώ παράλληλα επιλέχθηκε και για ορθόδοξα μοναστήρια και εκκλησίες.

Στην Κρήτη, η *all'antica* αισθητική άρχισε να κυριαρχεί, τόσο στα κοσμικά, όσο και στα εκκλησιαστικά οικοδομήματα μόλις από τη δεκαετία του 1570, ενώ τα περισσότερα δείγματα της *all'antica* αισθητικής στην αρχιτεκτονική και στη γλυπτική (θυρώματα, αρκοσόλια, κρήνες κλπ.) χρονολογούνται στα πρώτα 40 χρόνια του 17^{ου} αιώνα. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι στη βενετική αποικία το πέρασμα από το υστερογοτθικό αρχιτεκτονικό ύφος σε μια αρχιτεκτονική με αναφορές στην κλασική αρχαιότητα⁴⁶⁶ έγινε όχι μόνο αρκετά αργότερα απ' ό τι στη Μητρόπολη, αλλά κυρίως πολύ απότομα, χωρίς ενδιάμεσες φάσεις που να επιτρέπουν να διαβλέψουμε εσωτερικές διεργασίες, πειραματισμούς στον τρόπο που δούλευαν οι τεχνίτες ή σταδιακές μεταβολές στο γού το των παραγγελιοδοτών⁴⁶⁷. Βέβαια, οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ, ότι μεμονωμένα έργα γλυπτικής με *all'antica* διακόσμηση που χρονολογούνται πριν από τη δεκαετία του 1570, εντοπίζονται σποραδικά στην Κρήτη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σαρκοφάγος Καλλέργη που εκτίθεται στη νέα προσωρινή έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου στον Άγιο Φραγκίσκο και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα⁴⁶⁸ (εικ. 135). Επίσης, το πρώτο γνωστό *all'antica* δημόσιο έργο στο Χάνδακα, στο οποίο συνδυάστηκαν ένα αρχαίο ρωμαϊκό άγαλμα από την περιοχή της Ιεράπετρας με κίονες και οικόσημα, ήταν η κρήνη που κατασκευάστηκε από τον διοικητή του στρατού Matteo Bembo το 1552-1554⁴⁶⁹ (εικ. 136). Παρά ταύτα, η σποραδικότητα αυτών των έργων σε αντιπαράθεση

---

⁴⁶⁶ Αξίζει να τονιστεί επίσης ότι οι αναφορές στην αρχαιότητα δεν παρέπεμπαν στην ελληνική αρχαιότητα, τα υλικά κατάλοιπα της οποίας βρίσκονταν διασκορπισμένα σε ολόκληρο το νησί, αλλά σε μια αρχαιότητα διαμεσολαβημένη από την Βενετία. Αυτό ενδεχομένως δείχνει ότι το πνεύμα της αναγέννησης/μανιερισμού δεν γινόταν από όλους αντιληπτό. Όπως αναφέρει και η Αλεξίου σε σχέση με τη λογοτεχνία, ενώ στη Δύση η εκ νέου ανακάλυψη της κλασικής αρχαιότητας λειτούργησε αναζωογονητικά για τη λογοτεχνία της Αναγέννησης, στην Ανατολή, στις περιοχές που βρίσκονταν υπό δυτικό έλεγχο (Κύπρος, Κρήτη, Ρόδος) ήταν μάλλον η Ιταλία, παρά η κλασική αρχαιότητα που διευκόλυνε την αναγκαία για το αποφασιστικό βήμα ρήξη με το παρελθόν. Margaret Alexiou, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», στο David Holton (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995. (1^η έκδοση στα αγγλικά *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press 1991, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), σελ. 306-307.

⁴⁶⁷ Όλγα Γκράτζιου, «Αναζητώντας τη γλυπτική των Βενετών στην Κρήτη: ένα πρόγραμμα καταγραφής έργων γλυπτικής της βενετικής περιόδου», στο Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 190.

⁴⁶⁸ Σχετικά με τη συγκεκριμένη σαρκοφάγο, βλ. διδακτορική διατριβή της Μαρίας Βακονδίου (υπό συγγραφή) και Βακονδίου, Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

⁴⁶⁹ Σχετικά με την κρήνη, βλ. Βαρθαλίτου, «Η κρήνη Bembo...», οπ. παρ. 152-163.

με την απόλυτη κυριαρχία των *all'antica* μορφών που παρατηρείται από τη δεκαετία του 1570 στην Κρήτη δείχνει ότι έχουμε να κάνουμε στη δεύτερη περίπτωση με ένα ιδιαίτερο φαινόμενο που αξίζει να ερευνηθεί και να ερμηνευτεί.

Κατά την τρίτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα που οικοδομήθηκε η Λότζια IV στο Χάνδακα, είχε πλέον εδραιωθεί το *all'antica* γούστο στη «μακρινή» αποικία της Κρήτης. Μια δημόσια παραγγελία, πόσο μάλλον της *δημόσιας λότζιας* του Χάνδακα, δεν θα μπορούσε παρά να ακολουθήσει τις επιταγές της *all'antica* αρχιτεκτονικής⁴⁷⁰. Είδαμε παραπάνω ότι το σχέδιο της Λότζιας IV ήταν καλά μελετημένο και καταλήξαμε ότι ο άγνωστος μέχρι στιγμής αρχιτέκτονας της Λότζιας ήταν εξοικειωμένος με την ιταλική *all'antica* αρχιτεκτονική. Πριν όμως προχωρήσουμε σε υποθέσεις σχετικά με την ταυτότητά του, την παιδεία του και το ρόλο του στο έργο, πρέπει να δούμε πρώτα που εντάσσεται η Λότζια του Χάνδακα σε σχέση με την αρχιτεκτονική της Μητρόπολης.

Η διευθέτηση της πρόσοψης κτιρίων με επάλληλες τοξοστοιχίες σε δύο ή τρεις ορόφους και η διαδοχική καθ' ύψος διάταξη των ρυθμών (δωρικός στο ισόγειο, ιωνικός στον όροφο και κορινθιακός στους επόμενους ορόφους) ήταν γνωστή από αρχαία ρωμαϊά κτίρια, τα διασημότερα εκ των οποίων ήταν το Κολοσσαίο (εικ. 137) και το Θέατρο του Μαρκέλλου στη Ρώμη (εικ. 138). Τη διάταξη αυτή εφάρμοσε, για πρώτη φορά μετά το τέλος της αρχαιότητας, ο Donato Bramante στο Cortile Belvedere στο Βατικανό (εικ. 139) στις αρχές του 16^{ου} αιώνα⁴⁷¹. Ήδη από το πρώτο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα, χρησιμοποιήθηκε σε διάφορα οικοδομήματα⁴⁷², ενώ από τη δεκαετία του 1540

---

⁴⁷⁰ Πρέπει να θυμίσουμε εδώ, ότι ήδη από τον 15ο αιώνα στις πόλεις της Τεραφέρμα οι Λότζιες ήταν τα πρώτα κτίρια που οικοδομήθηκαν σύμφωνα με το νέο *all'antica* αρχιτεκτονικό ιδίωμα.

⁴⁷¹ Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1505, αλλά το έργο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ σύμφωνα με τα σχέδια του Μπραμάντε. Μετά το θάνατο του παραγγελιοδότη πάπα Ιουλίου II (1513) και του ίδιου του Μπραμάντε (1514) το έργο έμεινε ημιτελές. Το 1531 ανέλαβε την επίβλεψη για τη συνέχισή του ο Baltassare Peruzzi, το 1541 ο Antonio da Sangallo και τέλος το ολοκλήρωσε ο Pirro Ligorio μεταξύ 1562-1565. Εν τω μεταξύ είχαν γίνει πολλές μετατροπές στο αρχικό σχέδιο. Για μια λεπτομερή ανάλυση της ιστορίας της κατασκευής του βλ. James S. Ackerman, *The Cortile del Belvedere*, Studi e documenti per la storia del Palazzo apostolico Vaticano, τ.3, Βατικανό 1954. Βλ. και Suzanne Boorsch, "The Building of the Vatican: The Papacy and Architecture", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 40, 3 (1982), σελ. 50-57.

⁴⁷² Για παράδειγμα στην εσωτερική αυλή του Palazzo Farnese στη Ρώμη (Antonio da Sangallo και Μιχαήλ Αγγελος) (από 1517-1540), (εικ. 124), στην εσωτερική αυλή του Palazzo Baldassini (1516-19) του Antonio da Sangallo, (εικ. 67), στη Λότζια Κορνάρο στην Πάδοβα του Falconetto 1524 (εικ. 140).

απαντά όλο και πιο συχνά⁴⁷³. Το 1540 υπονοήθηκε⁴⁷⁴ από τον Σεμπασιάνο Σέρλιο στο *Τρίτο Βιβλίο* του ότι αυτός ήταν ο «σωστός» τρόπος παράθεσης των ρυθμών, ενώ η άποψη αυτή δηλώθηκε ρητά από τον Αντρέα Παλάντιο το 1570⁴⁷⁵. Σχέδια των κτιρίων, αρχαίων και μοντέρνων, που εικόνιζαν τη συγκεκριμένη διάταξη τοξοστοιχιών, κυκλοφορούσαν σε χαρακτηριστικά και βέβαια συμπεριλαμβάνονταν στις αρχιτεκτονικές πραγματείες του Σεμπασιάνο Σέρλιο (εικ. 148) και του Αντρέα Παλάντιο (εικ. 149).

Η Λότζια IV του Χάνδακα έχει εκ πρώτης όψης τεχνοτροπικές ομοιότητες με κάποια από τα κτίρια του 16^{ου} αιώνα που έφεραν τη συγκεκριμένη διάταξη των επάλληλων καθ' ύψος τοξοστοιχιών, όπως για παράδειγμα την εσωτερική αυλή του Palazzo Farnese⁴⁷⁶ των Αντόνιο ντα Σανγκάλο και Μιχαήλ Αγγέλου στη Ρώμη (1518-1549) (εικ. 124) ή τη Βασιλική του Παλάντιο στη Βιτσέντσα (1549-1614) (εικ. 141). Οι ομοιότητες αυτές ωστόσο, αφορούν κυρίως στην επιλογή των δύο επάλληλων τοξοστοιχιών (δωρικός ρυθμός στο ισόγειο και ιωνικός στον όροφο) και μόνο περιστασιακά εκτείνονται και σε επιμέρους λεπτομέρειες των κτιρίων. Για παράδειγμα,

---

⁴⁷³ Τα παραδείγματα είναι πολλά, ενδεικτικά: ο Παλάντιο τοποθέτησε τον δωρικό ρυθμό στο ισόγειο και τον ιωνικό στον όροφο στο Palazzo della Ragione (Basilica) στη Vicenza (1546-1614) (εικ. 141), στο Palazzo Chiericati στην ίδια πόλη το 1550 (εικ. 142), αλλά και στο αίθριο της Santa Maria della Carità (1560-1) στη Βενετία (εικ. 143). (βλ. Beltrami, Burns, *οπ. παρ.*, σελ. 80-99, 156-163). Και ο Τζάκοπο Σανσοβίνο χρησιμοποιούσ τη διευθέτηση αυτή πολύ συχνά. Την βλέπουμε στη Villa Garzoni στο Pontecasale, (εικ. 144) (Tafari, *Jacopo Sansovino*, *οπ. παρ.*, σελ. 99-126), στο Palazzo Dolfin (εικ. 145) (1538-1545), (Howard, *Jacopo Sansovino*, *οπ. παρ.*, σελ. 126-132), στο Palazzo Corner (1533-1560) (εικ. 146) (στο ίδιο, σελ. 132-146) στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη (1538-1545) στη Βενετία (εικ. 126), αλλά θα τη χρησιμοποιήσουν και οι Carlo Maderno και Francesco Borromini στο Palazzo Barberini στη Ρώμη που χτιζόταν τα ίδια χρόνια με τη Λότζια IV του Χάνδακα (1625-1633), (εικ. 147), βλ. Patricia Waddy, "The Design and Designers of Palazzo Barberini", *Journal of the Society of Architectural Historians*, v. 35, n. 3 (1976), σελ. 151-185.

⁴⁷⁴ Ο Σέρλιο δεν λέει ευθέως ότι αυτή είναι η σωστή παράθεση των ρυθμών, αλλά το υπονοεί σχολιάζοντας στο *Τρίτο Βιβλίο* το Κορτίλε Μπελβεντέρε του Μπραμάντε, στο οποίο εργάστηκε ο δάσκαλός του Baldassarre Peruzzi. Βλ. Sebastiano Serlio, *οπ. παρ.*, σελ. 234 (CXLIII (108v)). Τα επτά από τα οκτώ βιβλία του Σεμπασιάνο Σέρλιο, που συνθέτουν το έργο του *Tutte l'Opere d'Architettura et Prospetiva*, εκδόθηκαν σε διάστημα σαράντα περίπου χρόνων, από το 1537 ως το 1575. Τα *Βιβλία IV* και *III* εκδόθηκαν στη Βενετία, το 1537 και 1540 αντίστοιχα, τα *I* και *II* στο Παρίσι το 1545, το *V* το 1547 επίσης στο Παρίσι, το *Extraordinario Libro* στη Λυών το 1551. Το *Βιβλίο VII* εκδόθηκε μετά το θάνατο του Σέρλιο στη Φραγκφούρτη το 1575, ενώ το *Βιβλίο VI* σώθηκε ημιτελές σε χειρόγραφο και εκδόθηκε για πρώτη φορά κατά τον 20^ο αιώνα.

⁴⁷⁵ Ο Αντρέα Παλάντιο στο έργο του *I Quattro Libri dell' Architettura* που εκδόθηκε στη Βενετία το 1570, υποστηρίζει (Βιβλίο I, κεφ. XII) ότι τα πιο ισχυρά στοιχεία του κτιρίου θα πρέπει να τοποθετούνται χαμηλά και ανεβαίνοντας προς τα πάνω να τοποθετούνται τα πιο ραδινά στοιχεία. Θεωρούσ ότι με τον τρόπο αυτό το κτίριο αποκτούσε σταθερότερη βάση. Έτσι, υποστήριζε ότι ο δωρικός ρυθμός έπρεπε να τοποθετείται κάτω από τον ιωνικό, ο ιωνικός κάτω από τον κορινθιακό και ο κορινθιακός κάτω από το σύθετο. Andrea Palladio, *The Four Books on Architecture*, μετάφραση και επιμέλεια Robert Tavernor και Richard Schofield, MIT Press, Κέμπριτζ και Λονδίνο 1997, σελ.17.

⁴⁷⁶ Ενδεικτικά: Christoph Luitpold Frommel, "La Fabbrica", στο Francesco Buranelli (επιμ.), *Palazzo Farnese: Dalle Collezioni Rinascimentali ad Ambasciata di Francia*, Giunti, Ρώμη 2010, σελ. 49-61. Του ίδιου, "Antonio da Sangallo il Giovane e i primi cinque anni della progettazione di palazzo Farnese", *Annali di Architettura*, 11, 1989, σελ. 37-58.

στην αυλή του Palazzo Farnese (εικ. 124), τα τόξα του ορόφου είναι κλειστά με τοιχοποιία⁴⁷⁷, την οποία «τρυπούν» ορθογώνια παράθυρα με αετωματική επίστεψη. Η ίδια λύση είχε επιλεγεί όπως είδαμε στις στενές πλευρές της Λότζιας IV του Χάνδακα (εικ. 59), ωστόσο η αετωματική επίστεψη των παραθύρων στο Palazzo Farnese είναι πολύ περισσότερο έξεργη σε σχέση με το κτίριο του Ηρακλείου. Η ίδια λύση με τα παράθυρα με αετωματική επίστεψη που «τρυπούν» τον τοίχο επιλέχθηκε και στον όροφο της Λότζια Cornaro στην Πάδοβα (1524) (εικ. 28, 140)⁴⁷⁸. κι εδώ τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των παραθύρων τονίζονται πολύ περισσότερο σε σχέση με τη Λότζια του Ηράκλειου. Στην εσωτερική αυλή του Palazzo Farnese, ο θριγκός περιτρέχει το κτίριο σε ένα επίπεδο, χωρίς να υπάρχουν προβολές στα σημεία πάνω από τους ημικίονες, ωστόσο κι εδώ οι μετόπες εικονίζουν τρόπαια. Αντίθετα, τόσο στη Λότζια Cornaro στην Πάδοβα, όσο και στη Βασιλική της Βιτσέντσα (εικ. 141) τα τρίγλυφα πάνω από τους ημικίονες προβάλλουν ακριβώς όπως στη Λότζια του Χάνδακα. Διαφορές υπάρχουν και στα βάθρα των ημικιώνων του ισόγειου. Μόνο στη Λότζια Cornaro είχε επιλεγεί παρόμοια λύση με το Χάνδακα. Στη Βασιλική της Βιτσέντσα, τα τόξα στηρίζονται σε ένα ζευγάρι μικρότερων κιώνων, δημιουργώντας ένα άνοιγμα τύπου «serliana». Επίσης, απ' όλα τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν λείπει το bugnato που χαρακτηρίζει το ισόγειο της Λότζιας IV του Χάνδακα⁴⁷⁹.

Με άλλα λόγια, δεν έχει εντοπιστεί κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο που να ακολουθήθηκε πιστά ή να αντιγράφηκε από το σχεδιαστή της Λότζιας IV του Χάνδακα. Αν και παραλλαγή μιας δοκιμασμένης «συνταγής», το σχέδιο φαίνεται ότι εκπονήθηκε ειδικά για το συγκεκριμένο κτίριο. Η *all'antica* αρχιτεκτονική γλώσσα που ακολουθήθηκε δεν παρέπεμπε με έναν αόριστο τρόπο στην αρχαιότητα. Η διάταξη

---

⁴⁷⁷ Ο όροφος αυτός είναι του Μιχαήλ Αγγέλου.

⁴⁷⁸ Εδώ ο όροφος δεν έχει τοξοστοιχία όμως επιλέχθηκε η «σωστή» παράθεση των ρυθμών με δωρικού ημικίονες στο ισόγειο και ιωνικές παραστάδες στον όροφο. Βλ. Lionello Puppi, (επιμ.) *Alvise Cornaro e il suo tempo*, (κατάλογος έκθεσης), Comune di Padova, Assessorato ai beni culturali, Πάδοβα 1980, σελ. 36-37, 43-57.

⁴⁷⁹ Η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε το bugnato αποκλειστικά στο ισόγειο του κτιρίου και όχι στον όροφο, ήταν από τον Μπραμάντε στο Palazzo Caprini (1501-1510) (εικ. 150). Ο παραγγελιοδότης του έργου ήταν ο Aurelio Caprini, λογιστής στην παπική αυλή, ενώ το κτίριο είναι γνωστό και ως «σπίτι του Ραφαήλ» καθώς ο καλλιτέχνης έζησε εκεί τα τρία τελευταία χρόνια της ζωής του (1517-1520). Με το bugnato-rustico στο ισόγειο και τον δωρικό ρυθμό στον όροφο, το κτίριο λειτού γησε ως σημαντικό πρότυπο για την *all'antica* αρχιτεκτονική, ενώ η επιρροή του σχεδίου εντοπίζεται τόσο στο έργο του Giulio Romano, όσο και του Σανμικέλι και του Παλάντιο. Arnaldo Bruschi, *Bramante architetto*, Laterza, Bari 1969, σελ. 598-608. Ο Σανμικέλι εφάρμοσε αυτή τη διάταξη σε πολλά από τα μέγαρα (palazzi) που σχεδίασε, όπως στα Palazzo Canossa (1527-31) (εικ. 151), Palazzo Bevilacqua (ca.1534) (εικ. 152), το Palazzo Pompei (1535-1540) (εικ. 153), στη Βερόνα. Με bugnato στο ισόγειο σχεδίασε ο Σανσοβίνο το Palazzo Corner στο San Maurizio (1533-1556) (εικ. 146). Ο Παλάντιο επίσης χρησιμοποίησε τη διάταξη αυτή σε πολλές αριστοκρατικές κατοικίες που κατασκεύασε στη γενέτειρά του Βιτσέντσα, όπως στο palazzo Porto (1546-1542) (εικ. 154) και στο palazzo Schio (1560) (εικ. 155).

των ρυθμών και η συγκεκριμένη διακόσμηση της κρητικής Λότζιας με μετόπες που εικόνιζαν τρόπαια και λέοντες του Αγίου Μάρκου, αλλά και η θέση της στην κεντρική πλατεία της πρωτεύουσας της αποικίας παρέπεμπαν ευθέως στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας και μάλιστα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη του Τζάκοπο Σανσοβίνο (1538-1554)⁴⁸⁰ (εικ. 126).

Η Λότζια IV του Χάνδακα είναι μια «απλουστευμένη» εκδοχή της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Οι διαφορές βέβαια μεταξύ των δύο κτιρίων είναι μεγάλες. Καταρχήν στο μέγεθος: η Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου που καταλαμβάνει τη δυτική πλευρά της Πιατσέτας απέναντι από το δουκικό μέγαρο, κατασκευάστηκε σύμφωνα με τη μορφή μιας ρωμαϊκής βασιλικής. Στα νότια προς το προκυμαία (bacino) του Αγίου Μάρκου, εφάπτεται με το Νομισματοκοπείο (Zecca) (εικ. 156), ενώ τα εικοσιένα τόξα που απαρτίζουν την πρόσοψη του κτιρίου εκτείνονται ως το καμπαναριό του Αγίου Μάρκου. Η τοξοστοιχία του ισογείου είναι δωρικού ρυθμού και του ορόφου ιωνικού. Κορωνίδα με κιονίσκους και αγάλματα στέφει το οικοδόμημα. Το κτίριο αποπνέει πολυτέλεια, λόγω της εξαιρετικά πλούσιας γλυπτής του διακόσμησης, η οποία, με εξαίρεση το μέγεθος, είναι και η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ της Βιβλιοθήκης και της Λότζιας του Χάνδακα.

Πραγματικά, η Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο είναι τόσο πλούσια διακοσμημένη με γλυπτική, που δημιουργεί την αίσθηση ότι το ίδιο το κτίριο είναι ένα γλυπτό. Συγκρινόμενος με τη Βιβλιοθήκη, ο διακοσμητικός ρόλος των χαμηλών ανάγλυφων στη Λότζια IV του Χάνδακα είναι πολύ μικρός (εικ. 157). Οποσδήποτε, η επίπεδη εντύπωση που έδινε το κτίριο του Χάνδακα δεν μπορεί να συγκριθεί με το κιαροσκούο της Βιβλιοθήκης του Σανσοβίνο, με το παιχνίδι του φωτός πάνω στα πλούσια λαξευμένα έξεργα ανάγλυφα και τις βαθιές σκιές που δημιουργούνται στα παράθυρα και στα τόξα. Επιπλέον, η Λότζια IV του Χάνδακα είναι ένα πολύ βαρύτερο κτίριο. Η επιφάνεια του τοίχου είναι πολύ σημαντικότερη συγκρινόμενη με το κτίριο του Σανσοβίνο, όπου ο τοίχος έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Στη Λότζια του Χάνδακα είναι μάλλον σαφές ότι οι τοίχοι λειτουργούν ως δομικά στοιχεία που φέρουν το οικοδόμημα και ότι οι ημικίονες είναι διακοσμητικοί, σε αντίθεση με τους ημικίονες της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου, οι οποίοι μοιάζουν να στηρίζουν ολόκληρο το

---

⁴⁸⁰ Howard, *Jacopo Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 17-28· Tafuri, *Jacopo Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 44-61.

κτίριο⁴⁸¹. Επιπλέον, οι αναλογίες της ηρακλειώτικης Λότζιας είναι βραχείες σε σχέση με τη Βιβλιοθήκη, τα τόξα στο βενετσιάνικο κτίριο είναι ραδινά, το σημείο γέννησης του τόξου (υφαμίδιο/improsto) βρίσκεται στο πάνω μέρος των ημικιώνων, ενώ αντίθετα στη Λότζια του Χάνδακα βρίσκεται σχεδόν στο ήμισυ του ύψους των ημικιώνων.

Διαφορές υπάρχουν πολλές και στις λεπτομέρειες: τέσσερις μετόπες κοσμούν το θριγκό πάνω από κάθε τόξο στη Βιβλιοθήκη της Βενετίας, ενώ στη Λότζια του Χάνδακα το αντίστοιχο διάστημα πάνω από κάθε τόξο καταλαμβάνουν έξι μετόπες⁴⁸². Στις γωνίες της Βιβλιοθήκης τοποθετείται μισή μετόπη σύμφωνα με τις επιταγές του Βιτρούβιου⁴⁸³ (εικ. 158), ενώ στις γωνίες του κτιρίου της Λότζιας το πρόβλημα λύθηκε με της τοποθέτηση τριγλύφου και στις δύο πλευρές της γωνίας. Στα σημεία πάνω από τους ημικίονες της Λότζιας του Χάνδακα υπάρχει προεξοχή στο θριγκό, τόσο στο δωρικό (η προβολή καλύπτεται με τρίγλυφα), όσο και στο ιωνικό, πράγμα που καθιστά σαφές το γεγονός ότι το δομικό στοιχείο που στήριζε την τοξοστοιχία ήταν οι πεσσοί και όχι οι ημικίονες. Αντίθετα, στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη οι ζώνες με τα ανάγλυφα περιτρέχουν το κτίριο χωρίς προβολές και υποχωρήσεις (εικ. 159). Φαίνεται μάλιστα να πατούν πάνω στα κιονόκρανα των ημικιώνων. Παρά όμως τις υποχωρήσεις και προεξοχές των θριγκών της Λότζιας του Χάνδακα, σε σύγκριση με την πλούσια διακοσμημένη με γλυπτά και έξεργα ανάγλυφα Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο, η επιφάνεια του κρητικού μνημείου μοιάζει πιο επίπεδη. Ο Σανσοβίνο πρόσθεσε ένα ζευγάρι μικρότερων ιωνικών κιώνων στον όροφο (serliana), στο πάχος της παραστάδας, στις πλάγιες παρειές της, πάνω στους οποίους βαίνει το τόξο. Επίσης, οι δωρικοί ημικίονες του ισογείου στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη δεν πατούν πάνω σε βάθρα, όπως στο Χάνδακα. Μία σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο κτιρίων εντοπίζεται στη

---

⁴⁸¹ Και στη Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο οι ημικίονες δεν είναι δομικά στοιχεία του κτιρίου, αλλά επένδυση. Μοιάζουν όμως σαν να είναι εκείνοι τα δομικά στοιχεία που στηρίζουν το οικοδόμημα. Το ίδιο ισχύει και για τους ημικίονες του Κολοσσαίου και το Θεάτρου του Μαρκέλλου στη Ρώμη που λειτούργησαν ως πρότυπα για πολλά κτίρια του 16^{ου} αιώνα.

⁴⁸² Ο δωρικός θριγκός του ισογείου της Βιβλιοθήκης του Σανσοβίνο είναι η περιοχή του κτιρίου με τα χαμηλότερα ανάγλυφα, σε αντίθεση με την Λότζια του Χάνδακα στην οποία η ζώνη με τις μετόπες, τα τρίγλυφα και το bugnato του τοίχου είναι η πιο έξεργη.

⁴⁸³ Μάλιστα, ο Σανσοβίνο το 1539, μέσω ενός «διαφημιστικού» τεχνάσματος, έκανε έκκληση για βοήθεια σε όλους τους αρχιτέκτονες της Ιταλίας προκειμένου να του προτείνουν λύσεις για το δύσκολο πρόβλημα της μισής μετόπης που σύμφωνα με τον Βιτρούβιο έπρεπε να τοποθετηθεί στη γωνία του κτιρίου, ενώ ταυτόχρονα το τρίγλυφο έπρεπε να τοποθετηθεί πάνω από τον κίονα. Ο ίδιος ωστόσο είχε ήδη βρει τη λύση του προβλήματος. Howard, *Jacopo Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 19· Tafuri, *Jacopo Sansovino*, οπ. παρ., σελ. 50. Βλ. και Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, οπ. παρ., σελ. 245, (Βιβλίο 4^ο, κεφ. 3^ο, υποκεφ. 8^ο).

διάρθρωση του ορόφου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης και στην πολύ πλατιά ζωφόρο, όπου ο Σανσοβίνο διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τις αναλογίες του Βιτρούβιου⁴⁸⁴.

Αν θέλαμε να αποδείξουμε ότι η Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο δεν είναι το ακριβές πρότυπο της Λότζιας IV του Χάνδακα ή ότι η τελευταία ήταν ένα μέτριο κτίριο μπροστά στο αριστού γημα του Σανσοβίνο θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε την απαρίθμηση των διαφορών των δύο κτιρίων για πολύ ακόμη. Παρά ταύτα, η επιλογή των δύο επάλληλων αρχιτεκτονικών ρυθμών σε συνδυασμό με την εικονογραφία των μετοπών που εικονίζουν τρόπαια και λέοντες του Αγίου Μάρκου δεν παύουν να παραπέμπουν ευθέως στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Επιπλέον, η θέση του κτιρίου σε στενή συνάφεια, τόσο με το δουκικό μέγαρο, όσο και με το δουκικό παρεκκλήσι του Αγίου Μάρκου, πολεοδομικά παραπέμπει στην Πλατεία της Βενετίας. Είναι ακριβώς αυτή η αναφορά στην πλατεία του Αγίου Μάρκου και στην Πιατσέτα της Βενετίας που κάνει τη σύγκριση θεμιτή. Η Λότζια του Χάνδακα καλείτο να παίζει, μέσω της ρητορικής και του συμβολισμού της *all'antica* αρχιτεκτονικής, καθώς και των αναφορών στην κεντρική πλατεία της Μητρόπολης και στην εμβληματική Βιβλιοθήκη της, έναν πολύ συγκεκριμένο ρόλο.

Έχει υποστηριχθεί ότι η Λότζια IV του Χάνδακα παρουσιάζει έναν «στυλιστικό αναχρονισμό»⁴⁸⁵, καθώς κατά την περίοδο που οικοδομήθηκε (1626-1628), στην Ιταλία ανθούσε η μπαρόκ τεχνοτροπία στην αρχιτεκτονική, ενώ η Λότζια IV παραπέμπει στο 16^ο αιώνα. Μάλιστα, ο Τζερόλα δικαιολόγησε τον «αναχρονισμό» αυτό εξαιτίας της «γνωστής καθυστέρησης με την οποία έφταναν οι τεχνοτροπίες από την μητρόπολη στη μακρινή κρητική αποικία»⁴⁸⁶.

Ωστόσο, και στην ίδια τη Βενετία, είναι γενικά αποδεκτό ότι υπήρξε μια διστακτικότητα, μια άρνηση για την ακρίβεια, η οποία εμφανίζεται ως «καθυστέρηση», στην υιοθέτηση του λεξιλογίου της λεγόμενης *υψηλής Ρωμαϊκής* αναγέννησης στην αρχιτεκτονική, σε σχέση με τη Φλωρεντία και την ίδια τη Ρώμη⁴⁸⁷. Όπως έχει δείξει ο

---

⁴⁸⁴ Σχετικά με τη διαφοροποίηση αυτή από τον Βιτρούβιο ασκήθηκε έντονη κριτική στον Σανσοβίνο από τον Vincenzo Scamozzi στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ο οποίος κλήθηκε να συνεχίσει το σχέδιο της Βιβλιοθήκης στη νότια πλευρά της πλατείας του Αγίου Μάρκου με την οικοδόμηση των Procuratie Nuove. (βλ. παρακάτω).

⁴⁸⁵ Gerola III, σελ. 41.

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 41.

⁴⁸⁷ Όπως έχει δείξει ο Ackerman, στη Βενετία και στο Βένετο, η Αναγέννηση όσον αφορά στην αρχιτεκτονική διακόπηκε, «έσπασε» τρόπον τινά στα δύο : η πρώτη βενετσιάνικη εκδοχή της αναγέννησης (με εκπροσώπους τους Bartolomeo Bon, Antonio Rizzo, Pietro και Tulio Lombardo, Mauro Codussi, Antonio Scarpagnino) τελείωσε με το πέρας του πολέμου (1516/17), ενώ η δεύτερη «ξέσπασε» μετά τη Ληηλασία της Ρώμης (1527). Η δεύτερη είναι αυτό που ονομάζουμε *υψηλή ρωμαϊκή* αναγέννηση [αν και εν μέρει είναι μανιεριστική] και βρισκόταν σε πλήρη άνθιση στη Ρώμη ακριβώς τα

Μανφρέντο Ταφούρι⁴⁸⁸, ο λόγος ήταν οι αντιθετικές τάσεις που υπήρχαν στη Βενετία ως προς τις αρχιτεκτονικές τεχνοτροπικές επιλογές ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε στα δημόσια κτίρια, διαφορές που συνδέονταν με πολιτικές θέσεις και τάσεις μέσα στα κέντρα της άσκησης της εξουσίας, στο Μεγάλο Συμβούλιο, στη Σύγλητο, στο Συμβούλιο των Δέκα, στην Procuratoria de Supra. Το γεγονός ότι «το βενετικό κράτος πάντα έτεινε προς το συντηρητισμό ως προς τις κρατικές παραγγελίες»⁴⁸⁹ ερμηνεύεται από τη συνεχή προσπάθεια για ισορροπία μεταξύ των δύο τάσεων.

Όπως έχει επισημανθεί, η παλιά αυτή διαμάχη είχε διαμορφωθεί ήδη κατά τον 15^ο αιώνα και αφορούσε από τη μια μεριά τους «Παλαιούς» (*Vecchi*) ή «Primi» και από την άλλη τους «Νέους» (*Giovani*). Στους «Παλαιούς» ανήκαν οι σημαντικότερες και πλουσιότερες παλιές αριστοκρατικές οικογένειες (Corner, Grimani, Foscari, Pisani, Foscari, Barbaro), οι οποίες προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν εξουσίες μέσω της συμμετοχής τους στο Συμβούλιο των Δέκα και είχαν σαφώς ολιγαρχικές βλέψεις. Επιπλέον, οι «Παλαιοί» είχαν τους περισσότερους δεσμούς με τη Ρώμη και την Αγία Έδρα, ενώ είχαν εξασφαλίσει το μονοπώλιο των εκκλησιαστικών προνομίων και των απολαβών απ' αυτά. Η ομάδα αυτή των «Ρωμαϊτών» ή «Παπικών», ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, έδειχνε μια τάση να διαχωρίσει τη θέση της ως προς τα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά ήθη της τάξης τους⁴⁹⁰ και είναι εκείνοι που στήριξαν τις «καινοτομίες» και την εισαγωγή της «Ρωμαϊκής» αναγέννησης στην αρχιτεκτονική της Βενετίας. Από την άλλη, οι «Νέοι» στην προσπάθειά τους να χαλιναγωγήσουν τη τάση συγκέντρωσης υπερβολικής εξουσίας στο Συμβούλιο των Δέκα εις βάρος του Μεγάλου Συμβουλίου, τάσσονταν υπέρ της παραδοσιακής (*consuetudo veneto*) σύνεσης (*prudentia*), που συνιστούσε το μέτρο της «καλής διακυβέρνησης» σύμφωνα με το «μύθο» της Βενετίας, ενώ έβλεπαν στη νέα πομπώδη αρχιτεκτονική που ερχόταν από

χρόνια που η Βενετία είχε τις μεγάλες δυσκολίες λόγω του πολέμου με τις δυνάμεις της συμμαχίας του Καμπρέ. Στη Βενετία έχει συνδεθεί με τους αρχιτέκτονες Τζάκοπο Σανσοβίνο, Μικέλε Σανμικέλι, Σεμπασιάνο Σέρλιο που έφτασαν στην πόλη μετά το 1527. James S. Ackerman, "The geopolitics of Venetan architecture in the time of Titian", στο David Rosand (ed.) *Titian. His World and His Legacy*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, σελ. 42. Όταν επομένως γίνεται λόγος για «καθυστέρηση» της αναγέννησης στη Βενετία, εννοείται βέβαια σε σχέση με την "υψηλή ρωμαϊκή αναγέννηση".

⁴⁸⁸ Βλ. Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., ειδικά σελ. 1-13 για τους λόγους της «καθυστέρησης». Και Tafuri "Renovatio urbis...", οπ. παρ., σελ. 42-44.

⁴⁸⁹ Howard, *The Architectural...*, οπ. παρ., σελ. 166.

⁴⁹⁰ Είχαν σταματήσει για παράδειγμα, να αναγνωρίζουν την παραδοσιακή ισοτιμία μεταξύ των βενετών αριστοκρατών και την αυστηρότητα ως προς την πολυτέλεια. Με επιδεικτικό τρόπο παρέβαιναν τους νόμους περί πολυτέλειας στις γιορτές τους, στους γάμους τους, στο ντύσιμό τους και βέβαια στις κατοικίες τους. Το palazzo Corner του Σανσοβίνο (εικ. 146) και το palazzo Grimani (εικ. 160) του Σανμικέλι είναι τα χαρακτηριστικότερα δείγματα της ρήξης των παραγγελιοδοτών με τον άγραφο νόμο της παραδοσιακής ισονομίας μεταξύ των βενετών πατρικών και λειτουργούσαν ως «νησίδες ρωμαϊκής τέχνης» στη Βενετία. Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 6-9.

τη Ρώμη, την απομάκρυνση από το βενετικό ιδανικό της *mediocritas* και επιδείκνυαν έτσι «συντηρητικές» τάσεις ως προς τις καλλιτεχνικές επιλογές.⁴⁹¹

Στα πλαίσια της παλαιάς αυτής διαμάχης, ο πολιτιστικά φιλόδοξος δόγης Αντρέα Γκρίτι (1523-1538), με τη στήριξη μελών της φιλορωμαϊκής αριστοκρατίας, ξεκίνησε το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων που είχε στόχο τον εκσυγχρονισμό του κράτους, τη διοικητική αναδιοργάνωση με βάση τη συγκέντρωση των εξουσιών, τον εξορθολογισμό των εξόδων και των λειτουργιών της διοίκησης. Η ρητορική της «ανάκτησης της αρχαίας γνώσης» χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό προκειμένου να συνδεθεί το πρόγραμμα με την εικόνα της Βενετίας ως «Νέας Ρώμης». Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το πρόγραμμα του Γκρίτι είχε τέσσερα σκέλη: τη *renovatio securitatis*, με την αναδιοργάνωση της άμυνας, τη *renovatio scientiae*, με την υποστήριξη του Vettor Fausto και τους πειραματισμούς του στη ναυπηγική⁴⁹², τη *renovatio iustitiae*, με την απόπειρα αναδιοργάνωσης και κωδικοποίησης των βενετικών νόμων⁴⁹³ και τη *renovatio urbis*, με τα έργα του Σανσοβίνο στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου και την εκκλησία του San Francesco della Vigna.⁴⁹⁴ Όλες οι προσπάθειες συνάντησαν αντιστάσεις στο όνομα της σταθερότητας του Κράτους που εξασφαλιζόταν από τη *σύνεση* και την *παράδοση*, ωστόσο μόνο η νομική μεταρρύθμιση απέτυχε τελείως⁴⁹⁵.

Όσον αφορά στην *ανανέωση της πόλης*, ο Γκρίτι με την υποστήριξη μελών της αριστοκρατίας που ανήκαν στους υποστηρικτές του νέου «ρωμαϊκού» αρχιτεκτονικού ιδιώματος, ξεκίνησε το εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα στο πολιτικό κέντρο της Γαληνότατης, προκειμένου να διαμορφώσει την αρχιτεκτονική έκφραση του «μύθου της Βενετίας» που θα συμβόλιζε μεταξύ άλλων και την ανάρρωση από τα τραυματικά χρόνια του πολέμου του Καμπρέ, των επιδημιών και των λιμών της δεκαετίας του 1520.⁴⁹⁶ Μάλιστα, το 1535, στα πλαίσια του προγράμματος *ανανέωσης της πόλης*, εκλέχθηκε μια επιτροπή με σκοπό τον εξωραϊσμό (*ornamento e comodo della città*),

---

⁴⁹¹ Lane, *οπ. παρ.*, σελ. 550-557, βλ. και Tafuri, *Venice...*, *οπ. παρ.*, σελ. 1-13, 104-138.

⁴⁹² Βλ. Ennio Concina, *L'Arsenale della Repubblica de Venezia*. Μιλάνο, 1984. Βλ. και Tafuri, *Venice...*, *οπ. παρ.*, σελ. 108-112.

⁴⁹³ Για το θέμα της νομικής μεταρρύθμισης, βλ. Gaetano Cozzi, "La politica del diritto nella Repubblica di Venezia", στο Gaetano Cozzi (επιμ.), *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV-XVIII)*, Jouvence, Ρώμη 1980, σελ. 122-152. Βλ. και Tafuri, "Renovatio...", *οπ. παρ.*, σελ. 14-16.

⁴⁹⁴ Tafuri, *Venice...*, *οπ. παρ.*, σελ. 109.

⁴⁹⁵ Cozzi, "La politica del diritto...", *οπ. παρ.*, σελ. 134-140.

⁴⁹⁶ Howard, *The Architectural History...*, *οπ. παρ.*, σελ. 162. Βλ. και Tafuri "Renovatio...", *οπ. παρ.*, σελ. 36-37.

μια απόφαση που είχε στόχο την προσαρμογή της πόλης στον «ορθολογισμό» (*ragione*) και στην «κοσμιότητα» (*decoro*)⁴⁹⁷.

Όπως έχει αναλύσει ο Ταφούρι, η «τριλογία» του Σανσοβίνο στην πλατεία του Αγίου Μάρκου με το Νομισματοκοπείο (Zecca) (1536-1566) (εικ. 31), τη Βιβλιοθήκη (1537-1554)⁴⁹⁸ (εικ. 33), και τη Loggetta (1537-1545) (εικ. 32) άλλαξε ριζικά τη φυσιογνωμία της πλατείας, εισάγοντας την *all'antica* «ρωμαϊκή» αρχιτεκτονική στο πολιτικό κέντρο της Βενετίας. Η Βιβλιοθήκη σε σχέδιο αρχαίας βασιλικής και η Λοτζέτα με τη μορφή θριαμβικού τόξου στη βάση του καμπαναριού, συνέδεαν ευκρινώς τη Βενετία με την αρχαία Ρώμη και ως εκ τούτου τόνιζαν το ρόλο της ως Νέας Ρώμης που η Βενετία διεκδικούσε δυναμικά. Επιπλέον, η Βιβλιοθήκη με όλες τις αναφορές στην αρχαιότητα (*forum latinum*, *basilica Emilia*, θέατρο Μαρκέλλου) και σε αρχιτέκτονες που δούλευαν στη Ρώμη (Sangallo, Peruzzi) μαζί με το δουκικό μέγαρο απέναντί της, δημιουργούσαν μια *via triumphalis* από το Μόλο προς την πλατεία, τον πύργο του Ρολογιού και τις Mercerie (εικ. 161). Οι δύο κολόνες του Μόλου λειτουργούσαν ως είσοδος στη *θριαμβική οδό* προς το “*forum romanum*” με το *domus Iustitiae* (δουκικό μέγαρο) από τη μια πλευρά και το *domus Sapientiae* (βιβλιοθήκη) από την άλλη.⁴⁹⁹ Η πόλη αυτοπαρουσιαζόταν ως η κληρονόμος μιας αρετής (*virtù*), τα χαρακτηριστικά της οποίας εμφανίζονταν στις αλληγορικές μορφές που κοσμούσαν τη Λοτζέτα, ενώ τα πλούτη της φυλάσσονταν στο Νομισματοκοπείο. Το έντονο *rusticato* (αδρή λιθοδομή) στην τοιχοδομία του Νομισματοκοπείου παρέπεμπε σε οχυρωματική τοιχοδομία και χρησιμοποιήθηκε ως μεταφορά του απαραβίαστου, του απόρθητου χαρακτήρα του κτιρίου. Ταυτόχρονα, έφερε στοιχεία θεατρικού σκηνικού. Η χρήση της μεταφοράς είναι σαφής: τα τρία έργα που εκτελέστηκαν από τον Σανσοβίνο, τότε *proto* της *Procuratia de supra* υιοθέτησαν διαφορετικές γλώσσες ανάλογα με τους συμβολικούς ρόλους του κάθε κτιρίου⁵⁰⁰, ωστόσο όλα μιλούσαν την εξιδανικευμένη, θριαμβική, ρητορική γλώσσα της αρχαιότητας. Η Βενετία είχε πλέον δεχτεί την ρωμαϊκή κληρονομιά στην οποία τόσο καιρό αντιστεκόταν. Η *auctoritas* εκφραζόταν μέσω μιας *all'antica* αρχιτεκτονικής, η οποία καλείτο να μιλήσει για την πολιτική σταθερότητα και την νέα περηφάνια της

⁴⁹⁷ Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 111. Για την έννοια του *decoro* βλ. εδώ υποσημείωση 167.

⁴⁹⁸ Ολοκληρώθηκε από τον Βιτσέντζο Σκαμότσι μεταξύ 1583-1588 με την οικοδόμηση των τεσσάρων τόξων προς τη μεριά του Μόλου.

⁴⁹⁹ Tafuri “*Renovatio...*”, οπ. παρ. σελ. 33.

⁵⁰⁰ Manfredo Tafuri, *Venice...*, οπ.παρ, σελ. σελ. 111. Για την ανάλυση του συμβολικού ρόλου κάθε κτιρίου και πως αυτός εκφραζόταν μέσω της αρχιτεκτονικής, βλ. Onians, οπ. παρ., κεφάλαιο “*Serlio's Venice: Sansovino, Aretino, Titian, and Vasari*”, σελ. 287-309.

αριστοκρατικής τάξης.⁵⁰¹ Ήταν αυτός ακριβώς ο *all'antica* χαρακτήρας των έργων του Σανσοβίνο που εντυπωσίαζε τους συγχρόνους του. Ο Βαζάρι έγραψε για τη Βιβλιοθήκη, ότι με τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, τα ανάγλυφα, τα γείσα, τις κολόνες, τα κιονόκρανα, τα αγάλματα “è una maraviglia”⁵⁰², ο Παλάντιο ότι ήταν το πλουσιότερα διακοσμημένο κτίριο μετά την αρχαιότητα⁵⁰³, ο Αρετίνο σε επιστολή του προς τον αρχιτέκτονα τον Ιούλιο του 1545 ότι «εκείνος γνωρίζει πώς να είναι Βιτρούβιος»⁵⁰⁴.

Παρά τα προβλήματα και τις καθυστερήσεις⁵⁰⁵ που αντιμετώπισε ο Σανσοβίνο κατά τη διάρκεια της υλοποίησης του οικοδομικού προγράμματος που έμελλε να μεταμορφώσει την Πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, η τριλογία του (Βιβλιοθήκη, Νομισματοκοπείο, Λοτζέτα) θεωρείτο πλέον, κατά τη δεκαετία του 1580, μέρος της «ιερής» παράδοσης της πόλης και είχε ενσωματωθεί στην πολεοδομική πλευρά του «μύθου της Βενετίας».

Παρ' όλα αυτά, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα η διαμάχη μεταξύ των «παλαιών-ρωμαϊστών» και των «νέων» κλιμακώθηκε⁵⁰⁶. Τα ίδια χρόνια δρομολογήθηκαν ορισμένα πολύ σημαντικά οικοδομικά έργα, στα οποία η διαμάχη μεταξύ των «ρωμαϊστών» που υποστήριζαν μια πιο πομπώδη *alla romana* αρχιτεκτονική και των «νέων» που υποστήριζαν μια πιο παραδοσιακή «βενετσιάνικη» αισθητική έκανε δυναμικά την εμφάνισή της. Σε όλες τις περιπτώσεις υπερίσχυσε η «συντηρητική» άποψη των «νέων»⁵⁰⁷. Μετά τις πυρκαγιές του 1574 και 1577, το

---

⁵⁰¹ Βλ. Tafuri, “Renovatio Urbis...”, οπ. παρ., σελ. 33, Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 111-112, Howard, *Jacopo Sansovino...* οπ. παρ, σελ. 26-27.

⁵⁰² Vasari, *Vite...Sansovino*, τ. VI, οπ. παρ. σελ. 502. Αναφέρει ωστόσο λανθασμένα ότι οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί ήταν δωρικός και κορινθιακός.

⁵⁰³ Βλ. την προσφώνηση προς τους αναγνώστες στο *πρώτο βιβλίο*, “[...] il più ricco et ornato edificio, che forse sia stato fatto da gli Antichi in qua [...]”, Palladio, *The Four Books...*, οπ. παρ., σελ. 5.

⁵⁰⁴ Ettore Camesasca, (επιμ.), *Lettere sull'arte di Pietro Aretino*, 1^{ος} τόμος (1526-1542), Edizioni del Milione, Μιλάνο 1957, σελ. 82-83.

⁵⁰⁵ Howard, *Jacopo Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 21-27, 41-43.

⁵⁰⁶ Στην πολιτική σκηνή οι «νέοι» κατάφεραν με τις μεταρρυθμίσεις των ετών 1582-83 να επιβάλουν περιορισμούς στην ανάμειξη του Συμβουλίου των Δέκα στα χρηματοοικονομικά και στις εξωτερικές υποθέσεις, κάνοντας και πάλι τη Γερουσία κέντρο των αποφάσεων για τα θέματα αυτά και δίνοντας έτσι φωνή σε περισσότερους ευγενείς προκειμένου για το χειρισμό σημαντικών ζητημάτων. Βλ. Gaetano Cozzi, «Dal Rinascimento al Barocco. La vicenda storica», στο Gaetano Cozzi, Paolo Prodi (επιμ.) *Storia di Venezia*, τ. VI: *Dal Rinascimento all'Età Barocca*, Ρώμη, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1994, 58. Βέβαια, όπως έχει δείξει ο Martin John Clement Lowry στο “The reform of the Council of X, 1582-3: an unsettled problem?”, *Studi Veneziani*, 13, 1971, σελ. 275-310, τελικά δεν άλλαξαν και πολλά ως προς την κατοχή των θέσεων εξουσίας. Οι σημαντικότερες από αυτές παρέμειναν στα χέρια μιας μικρής ομάδας-κλίκας που πριν το 1583 κυβερνούσε μέσω του Συμβουλίου των Δέκα. Με άλλα λόγια, η ολιγαρχία προσαρμόστηκε.

⁵⁰⁷ Βλ. σχετικά στο κεφάλαιο “Renewal and Crisis. The Debate on the *imago urbis* between 1580 and the Interdict”, στο Tafuri, *Venice...* οπ. παρ., 161-184.

δουκικό μέγαρο (εικ. 162) ανακατασκευάστηκε σύμφωνα με το παλιό γοτθικό σχέδιό του και όχι σύμφωνα με εκείνο που είχε προτείνει ο Αντρέα Παλάντιο (εικ. 163)⁵⁰⁸.

Μια έντονη πολιτική αντιπαράθεση⁵⁰⁹ έλαβε χώρα σχετικά με την ολοκλήρωση της Βιβλιοθήκης και την κατασκευή των Procuratie Nuove⁵¹⁰ σύμφωνα με σχέδιο του Βιτσέντζο Σκαμότσι⁵¹¹. Στη διαμάχη πρωτοστάτησαν δύο α όψεις που ερμήνευαν την *αναένωση* της Πλατείας με δύο αντίθετους τρόπους. Όπως επισημαίνει ο Ταφούρι, «η πολιτική εισχώρησε με τη δική της γλώσσα στο χώρο των συμβολικών αναπαραστάσεων του πολεοδομικού ιστού. Η διαμάχη είχε μεγάλη σημασία, καθώς αφορούσε στην εικόνα (*imago*), που οι πιστοί στην Αγία Έδρα, Ρωμαϊστέ και οι αντίπαλοι τους, υποστηρικτές της αυτονομίας της Βενετίας, ήθελαν να δώσουν στην πόλη».⁵¹² Το 1581 πάρθηκε η απόφαση να ολοκληρωθεί η Βιβλιοθήκη και να κατασκευαστούν τα νέα γραφεία των Επιτρόπων στη νότια πλευρά της Πλατείας, στο ίδιο σχέδιο με την Βιβλιοθήκη και όπως ανέφερε ο Marcantonio Barbaro (αδερφός του σχολιαστή και εκδότη του Παλάντιο, Daniele) που είχε διοριστεί υπεύθυνος για το έργο, όλος ο χώρος της νέας Πλατείας θα εξήρθε την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, το σύμβολο δηλαδή της αυτονομίας της Βενετίας⁵¹³. Το 1582 επιλέχθηκε το σχέδιο του Σκαμότσι, ο οποίος είχε πρόσφατα πραγματοποιήσει ταξίδι στη Ρώμη και εκδώσει τα *Discorsi sopra le antichità di Roma* εκείνη τη χρονιά, ενώ εμφανιζόταν ως ο μοναδικός κληρονόμος της αρχιτεκτονικής του Παλάντιο. Υποστηριζόταν βέβαια από τους Ρωμαϊστέ, που σαν ομάδα στήριζαν τον «επιστημονικό ορθολογισμό της αρχαίας γνώσης» και το θριαμβικό χαρακτήρα της *all'antica* αρχιτεκτονικής. Το 1587 ωστόσο, το σχέδιο του Σκαμότσι εμφανίζεται να περιλαμβάνει και δεύτερο όροφο και μάλιστα ξεκίνησε μια διαμάχη σχετικά με το αν έπρεπε να προστεθεί ένας επιπλέον όροφος και

---

⁵⁰⁸ Για τα σχέδια, τις μελέτες, τις συζητήσεις σχετικά με την αναστήλωση του δουκικού μεγάρου μετά τις πυρκαγιές, βλ. Cooper, *Palladio's...*, οπ. παρ., σελ. 207-211· Deborah Howard, *Venice Disputed: Marc'Antonio Barbaro and Venetian Architecture 1550-1600*, Yale University Press, Yale, Λονδίνο 2011, σελ. 136-143. Σχετικά με το σχέδιο του Παλάντιο, βλ. Beltramini, Burns, οπ. παρ., σελ. 361-364, όπου και επιπλέον βιβλιογραφία.

⁵⁰⁹ Σχετικά με την αντιπαράθεση αυτή, βλ. Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 166-179· Gabriele Morolli, “Vincenzo Scamozzi e la fabbrica delle Procuratie Nuove”, στο *Le Procuratie Nuove in Piazza San Marco*, Editalia, Ρώμη 1994, σελ. 13-116· Howard, *Venice Disputed...*, οπ. παρ., σελ. 171-191.

⁵¹⁰ Οικίες των Επιτρόπων (Procuratori).

⁵¹¹ Γενικά για τον Σκαμότσι βλ. Franco Barbieri και Guido Beltramini, (επιμ.), *Vincenzo Scamozzi 1548-1616*, Marsilio, Βενετία 2003. Κατάλογος έκθεσης Βιτσέντζο, Σεπτέμβριος 2003-Ιανουάριος 2004. Ειδικά για το θέμα της Βιβλιοθήκης και των Procuratie Nuove βλ. “Scamozzi versus Venezia? Venezia versus Scamozzi?”, στο ίδιο, σελ. 47-51.

⁵¹² Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 166.

⁵¹³ Σχετικά με το ρόλο του Μαρκαντόνιο Μπάρμπαρα στα δημόσια έργα που έλαβαν χώρα κατά τα χρόνια 1575-1595 (δουκικό μέγαρο, φυλακές, Μεγάλο Αρσενάλι, γέφυρα του Ριάλτο), βλ. Howard, *Venice Disputed ...*, οπ. παρ., σελ. 133-169. Ειδικά για το θέμα των Procuratie Nuove, σελ. 171-191.

στη Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο, ώστε να ταιριάζει με το νέο σχέδιο (εικ. 164). Μάλιστα, έγινε έντονη κριτική στη «λάθος» επιλογή του Σανσοβίνο να εισάγει μια τόσο πλατιά ζωφόρο στον ιωνικό θριγκό του ορόφου της Βιβλιοθήκης και τέθηκε το θέμα της ανακατασκευής της Βιβλιοθήκης και της διόρθωσης του λάθους. Πολιτικές ομαδοποιήσεις άρχισαν να σχηματίζονται σε σχέση με τη διαμάχη αυτή. Από τη μια ήταν ο Μαρκαντόνιο Μπάρμπαρο με τον Σκαμότσι και από την άλλη οι Andrea Dolfín, Antonio Querini, Leonardo Donà⁵¹⁴, οι δύο τελευταίοι μάλιστα ανήκαν στη ριζοσπαστική πτέρυγα των «Νέων». Το πρόβλημα από την μεριά τους ήταν ότι το σχέδιο του Σκαμότσι ήταν «βλάσφημο» σε σχέση με τα προϋπάρχοντα «ιερά» κτίρια. Την ίδια ακριβώς περίοδο λάμβανε χώρα η διαμάχη σχετικά με την κατασκευή της νέας γέφυρας του Ριάλτο με τους ίδιους πρωταγωνιστές. Και στην περίπτωση αυτή, οι «ρωμαϊστές» ηττήθηκαν και το έργο ανέλαβε τελικά ο πρωτομάστορας (proto) – επικεφαλής και υπεύθυνος εργασιών της υπηρεσίας του Αλατιού (magistratura al Sale), Antonio da Ponte⁵¹⁵ (εικ. 165).

Το 1588 αποφασίστηκε ότι θα τηρηθεί το σχέδιο της Βιβλιοθήκης με τον ένα μόνο όροφο και προς στιγμήν φάνηκε ότι οι Μαρκαντόνιο Μπάρμπαρο και Σκαμότσι ηττήθηκαν και εδώ, όπως και στα σχέδια για τη νέα γέφυρα του Ριάλτο. Ωστόσο, η διαμάχη αναζωπυρώθηκε το 1596 πάλι με αντικείμενο την κατασκευή των Procuratie Nuove. Αυτή τη φορά διαμορφώθηκαν τρεις απόψεις: εκείνοι που τάχθηκαν υπέρ της συνέχισης του έργου σε σχέδια του Σκαμότσι με τους τρεις ορόφους (Τζάκομο Φοσκαρίνι⁵¹⁶, Paolo Contarini, Hieronimo da Mula)⁵¹⁷, μια ομάδα υποστήριξε να σταματήσει το έργο του Σκαμότσι (Αντρέα Ντολφίν, Andrea Morosini, Αντόνιο

---

⁵¹⁴ Σχετικά με τον μετέπειτα δόγη (1606-1612) Leonardo Donà και τις σχέσεις του με τους «νέους», βλ. το λήμμα του Γκαετάνο Κότζι στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 40, 1991, σελ. 757-771.

⁵¹⁵ Για τα σχέδια του Παλάντιο για τη γέφυρα του Ριάλτο και για όλη αυτή τη διαμάχη, βλ. Donatella Calabi, και Paolo Morachiello, *Rialto: le fabbriche e il Ponte 1514-1591*, Giulio Einaudi editore, Torino 1987, ειδικά το δεύτερο μέρος του βιβλίου με τίτλο *Il Ponte*, του Paolo Morachiello σελ. 219-300· Cooper, οπ. παρ., σελ. 185-187· Howard, *Venice Disputed...*, οπ. παρ., σελ. 151-169.

⁵¹⁶ Πρόκειται για τον ίδιο Φοσκαρίνι που από τον Οκτώβριο του 1574 ως το Νοέμβριο του 1577 βρισκόταν ως γενικός προνοητής, σύδικος και ανακριτής στην Κρήτη. Ο Φοσκαρίνι πριν σταλθεί στην Κρήτη υπηρέτησε ως γενικός προνοητής στη Δαλματία και την Αλβανία από την άνοιξη του 1571 ως τις 3 Φεβρουαρίου 1572 που αντικατέστησε τον γενικό Στρατηγό την Θάλασσας (capitano generale da Mar). Παρέμεινε σ' αυτή τη θέση ως το Μάρτιο του 1573 όταν η Βενετία υπέγραψε ξεχωριστά συνθήκη ειρήνης με τους Οθωμανούς. Αφότου επέστρεψε από την Κρήτη στη Βενετία, ήταν πολλές φορές υπονόμενος για Procuratore (επίτροπος) και τελικά εκλέχθηκε το 1580 Procuratore de supra. Ήταν ο πιο στενός φίλος του Μαρκαντόνιο Μπάρμπαρο, ενώ είχαν συγγενήσει και μέσω γάμου των παιδιών τους. Την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} αιώνα πρωταγωνίστησε μαζί με τον αντίπαλό του Λεονάρντο Ντονά στην πολιτική σκηνή της Βενετίας. Πέθανε σε ηλικία ογδόντα ετών το 1603. Γενικά για τον Φοσκαρίνι βλ. το λήμμα του Roberto Zago στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 49, 1997, σελ. 365-370. Βλ. και εδώ, υποσημείωση 320.

⁵¹⁷ Ο Μαρκαντόνιο Μπάρμπαρο είχε πεθάνει την προηγούμενη χρονιά.

Κουερίνι, Λεονάρντο Ντονά) και μία τρίτη ομάδα πρότεινε μια συμβιβαστική λύση. Η ομάδα που υποστήριξε να εγκαταλειφθεί το σχέδιο του Σκαμότσι απαρτιζόταν από «Νέους», οι οποίοι μάλιστα πρότειναν να ολοκληρωθεί το έργο των νέων κατοικιών σύμφωνα με το σχέδιο των Procuratie Vecchie (βόρεια πλευρά της Πλατείας) (εικ. 166) που είχαν ξεκινήσει το 1514 και ολοκληρώθηκαν το 1526⁵¹⁸. Ένα βασικό επιχείρημα υπέρ της πρότασής τους ήταν ότι ήταν πιο οικονομική. Αυτό που κάνει εντύπωση είναι ότι οι Procuratie Vecchie που θεωρούνταν πλέον ένα τελείως αρχαϊό, αναχρονιστικό κτίριο ως προς τη μορφή του, θεωρήθηκε το πιο κατάλληλο «ornamento» για την Πλατεία⁵¹⁹. Το πρόβλημα ήταν η μεταβολή ενός από τα πιο «αιερά» σημεία της πόλης, το οποίο ήταν φορτισμένο με νοήματα συμβολικού χαρακτήρα. Αυτό που υποστήριζε η ομάδα που αντιτίθετο στο σχέδιο του Σκαμότσι ήταν η διατήρηση ενός τόπου που αναφερόταν στην ιερή παράδοση της πόλης. Ο Σκαμότσι κατηγορείτο ως ανατροπέας των παραδόσεων, καθώς η «ρωμαϊή θριαμβολογία» του ερχόταν σε αντίθεση με τις αυστηρές, αντιολιγαρχικές απόψεις και ρητορική των «Νέων».

Η συμβιβαστική λύση πρότεινε να συνεχιστεί το έργο στη νότια πλευρά της Πλατείας, αλλά οι νέες κατοικίες να γίνουν σύμφωνα με το σχέδιο της Βιβλιοθήκης του Σανσοβίνο, χωρίς δεύτερο όροφο. Στην ουσία αυτό που πρότειναν οι υποστηρικτές αυτής της λύσης (Marino Grimani, Alvise Foscari, Vincenzo Cappello, Nicolò Sagredo) ήταν η «συνοχή» σε σχέση με μια αδιαμφισβήτητη παράδοση. Αυτό που ενδιέφερε (όπως και με την πρόταση των «Νέων») ήταν «η συνέπεια σε σχέση με τις «καθαγιασμένες εικόνες», ενώ αντίθετα, έλειπε το ενδιαφέρον για τον «εκσυγχρονισμό» της Πλατείας του Αγίου Μάρκου, η οποία θεωρείτο ο «καθρέφτης» της θεσμικής συνέχειας της Βενετίας και των θεμελιωδών αξιών της»⁵²⁰. Έχει ενδιαφέρον και μοιάζει με αντίφαση το γεγονός ότι η συμβιβαστική λύση που πρότεινε το σχέδιο του Σανσοβίνο για όλη την Πλατεία, έβλεπε στο σχέδιο της Βιβλιοθήκης τις παραδοσιακές αξίες της Βενετίας, ενώ το κτίριο αυτό μαζί με το Νομισματοκοπείο και τη Λοτζέτα ήταν τα κατεξοχήν έργα εισαγωγής και αποδοχής της «ρωμαϊής» αρχιτεκτονικής κληρονομιάς πενήντα χρόνια νωρίτερα. Φαίνεται δηλαδή ότι με το πέρασμα του χρόνου είχαν μετακινηθεί τα νοήματα, είχαν ξεχαστεί οι παλιές

⁵¹⁸ Μερικές επιπλέον κατοικίες προστέθηκαν προς τα δυτικά μεταξύ 1529 και 1538 από το Σανσοβίνο. Howard, *The Architectural...*, οπ. παρ., σελ. 151· Tafuri, *Jacopo Sansovino*, οπ. παρ., σελ. 46.

⁵¹⁹ Οι Procuratie Vecchie ήταν «παλαιομοδίτικο» κτίριο ήδη την εποχή που ολοκληρώθηκε. Παρέμεινε πιστό στη ρωμανική αρχιτεκτονική των προηγούμενων Procuratie του Sebastiano Ziani (1172-1178). Το κτίριο των αρχών του 16^{ου} αιώνα ήταν μια πιο εκσυγχρονισμένη εκδοχή του μεσαιωνικού μοντέλου. Βλ. Concina, *A History...*, οπ. παρ., σελ. 150.

⁵²⁰ Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 176.

αντιπαραθέσεις και πλέον τα έργα του Σανσοβίνο θεωρούνταν μέρος των παραδοσιακών αξιών της Βενετίας.

Η αντιπαραθέση με την ομάδα που στήριζε τον Σκαμότσι και ανήκε στους «Ρωμαϊστές /Παλαιούς» ήταν αναπόφευκτη. Ο βασικός υποστηρικτής της άποψης αυτής ήταν ο Τζάκομο Φοσκαρίνι ο οποίος ήταν βαθιά συντηρητικός πολιτικά, φιλοπαπικός, φιλοησουίτης, φιλοισπανός και αρχαιολάτρης⁵²¹. Όπως υποστηρίζει ο Ταφούρι, το ενδιαφέρον του για το σχέδιο του Σκαμότσι είχε κατά πάσα πιθανότητα σχέση με το *θρίαμβο* που η νέα μεγεθυμένη Πλατεία θα εξέφραζε και με το γεγονός ότι το σχέδιο του Σκαμότσι ήταν *alla romana*⁵²². Το όλο θέμα είχε σχέση με το νέο πρόσωπο της Γαληνότατης, το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της, την εικόνα των θεσμών της. Αυτό στο οποίο αντιδρούσαν οι «Νέοι» ήταν η υπερβολική ρητορική του Σκαμότσι που κατά την άποψή τους συνιστούσε ύβρη στην εικόνα της πλατείας του Αγίου Μάρκου. Γι' αυτούς, τα νέα κτίρια με την υπερβολική ρητορική τους, προδίδαν την συνέχεια της *imago urbis*, αποδεχόμενα τη «ρωμαϊκή» έμφαση και επεδείκνυαν μια υπερβολή και μια πολυτέλεια αντίθετη με την εικόνα της «παραδοσιακής» Βενετίας⁵²³. Τελικά, ο Σκαμότσι ολοκλήρωσε μόνο δύο από τις εννιά οικίες που περιλάμβανε το σχέδιό του, ενώ από το 1605 τη θέση του πήραν κατά σειρά οι διάφοροι πρωτομάστορες (*proti*) οι οποίοι συνέχισαν το έργο με πολλές όμως μετατροπές, και τελικά ολοκληρώθηκε από τον Longhena το 1640⁵²⁴ (εικ. 167).

Η μεγάλη αυτή παρέκβαση σε σχέση με την διαμάχη για την ολοκλήρωση της Βιβλιοθήκης του Σανσοβίνο και την οικοδόμηση των Procuratie Nuove έγινε για να τονιστεί πόσο άστοχη είναι η ερμηνεία της τεχνοτροπικής επιλογής της Λότζια IV του Χάνδακα ως ένδειξη της υποτιθέμενης καθυστέρησης με την οποία ταξίδευαν οι νέες μόδες/τεχνοτροπίες από τη Μητρόπολη προς την αποικία. Αντίθετα, η μορφολογική αυτή επιλογή θα πρέπει να ερμηνευθεί ως μια εσκεμμένη αναφορά στην πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας και μάλιστα σ' εκείνο το τμήμα της πλατείας που είχε ολοκληρωθεί περίπου εβδομήντα χρόνια νωρίτερα και αποτελούσε, όπως φάνηκε από την παραπάνω ανάλυση, σύμβολο και μέρος της «ιερής» πολεοδομικής της παράδοσης.

---

⁵²¹ Βλ. σχετικά με τις μεταφορές αρχαίων από την Κρήτη με διαταγή του Φοσκαρίνι, Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Μεταφορές αρχαιοτήτων και μαρμάρων από την Κρήτη για την επισκευή του Δουκικού Παλατιού της Βενετίας το έτος 1576», στο Γιώργος Κ. Βαρζελιώτης, Κώστας Γ. Τσικνάκης (επιμ.) *Γαληνοτάτη: Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2013, σελ. 759-783. Βλ. και επόμενο κεφάλαιο.

⁵²² Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ. 177.

⁵²³ Στο ίδιο, σελ. 178.

⁵²⁴ Σχετικά με την ολοκλήρωση των κατοικιών των Επιτρόπων από τον Λόνγκενα, βλ. Morolli, οπ. παρ., 110-116.

Επιπλέον, έχει ενδιαφέρον ότι η Λότζια IV του Χάνδακα παρουσιάζει μια συμπύκνωση σε ένα κτίριο της «τριλογίας» του Σανσοβίνο: οι ομοιότητες με τη Βιβλιοθήκη έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω, το *bugnato* παραπέμπει στο Νομισματοκοπείο και το γεγονός βέβαια ότι πρόκειται για Λότζια παραπέμπει ευθέως στη Λοτζέτα της Βενετίας⁵²⁵.

Ο παραγγελιοδότης του έργου, ο γενικός προνοητής Φραντσέσκο Μοροζίνι, φαίνεται ότι ανήκε στους «Νέους». Την υπόθεση αυτή στηρίζει η γενικότερη στάση του απέναντι στη λατινική εκκλησία και η ιδιαίτερα αρνητική του στάση απέναντι στους Ιησουίτες.⁵²⁶ Η υπόθεση υποστηρίζεται και από την διένεξη που είχε με τον αρχιεπίσκοπο, ο οποίος μάλιστα τον κατήγγειλε στη Σύγλητο ότι διαβάσει απαγορευμένα βιβλία⁵²⁷.

Η οικογένεια Μοροζίνι κατά τον πρώιμο 17^ο αιώνα ταυτίστηκε με τους «Νέους» χάρη στο *ridotto* (σαλόνι) Morosini όπου κεντρική φυσιογνωμία ήταν ο Andrea Morosini⁵²⁸. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί η σχέση του Φραντσέσκο με το «*ridotto* Μοροζίνι» το οποίο κατά τον Lane «είναι διάσημο ως παράδειγμα των κέντρων κοινωνικής συναναστροφής νέου τύπου που αναπτύσσονταν στην ευρωπαϊκή κοινωνία, μακριά από το τυπικό των Αυλών και τα προγράμματα των ακαδημιών. [...] Σύνχάζαν σ' αυτό όχι μόνο μαθηματικοί επιστήμονες όπως ο Γαλιλαίος και λόγιοι μοναχοί όπως ο Paolo Sarpi, αλλά και σημαίνοντες κρατικοί γραμματείς, εμπορευόμενοι ευγενείς, όπως ήταν πολλοί από τους Μοροζίνι, και πατρίκιοι πολιτικοί όπως ο Λεονάρντο Ντονά, καθ' οδόν τότε προς το δουκικό αξίωμα [...] Το *ridotto*

---

⁵²⁵ Άποψη την οποία έκφρασε και η Deborah Howard το Μάρτιο 2011 ως σχόλιο στην ανακοίνωση της γράφουσας στα πλαίσια του 37th Annual Conference of the Association of Art Historians (AAH) στο University of Warwick, όπου προέδρευε στην συνεδρίαση: «Venice and the Mediterranean World: Art and Society in the Stato Da Mar and its Neighbours».

⁵²⁶ Βλ. έκθεση του Μοροζίνι, Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 107-122.

⁵²⁷ Ο Μοροζίνι με επιστολή του, στις 18 Ιουλίου 1626, απάντησε ότι τα μόνα βιβλία που είχε φέρει μαζί του ήταν κάποιες *Historie*, οι *Ordini* (οι διατάξεις) του Φοσκαρίνι, και κάποια βιβλία σχετικά με την Κρήτη. Διευκρινίζει ότι το βιβλίο που μάλλον θεωρήθηκε από τον αρχιεπίσκοπο απαγορευμένο ήταν μια *Historia dell' Interdetto* (1606), η οποία όπως λέει εκδόθηκε ακριβώς πριν την αναχώρησή του για Κρήτη. Δηλώνει μάλιστα ότι είχε δανείσει το βιβλίο σε κάποιους «*dottori*» οι οποίοι το εκθείασαν. Ο Μοροζίνι θεωρούσε ότι ο λόγος που του «επιτέθηκε» ο αρχιεπίσκοπος ήταν ότι είχε συμβουλέψει κάποιους καπουτσίνοους μοναχούς που ήθελαν να κάνουν κήρυγμα στα Χανιά “*di esser prudenti et di non introdur cose contra questo ritto Greco et contro la pubblica volontà*”. Προστριβές είχαν δημιουργηθεί επίσης, όπως αναφέρει ο Μοροζίνι, διότι ο ίδιος παρενέβη σε κάποια διένεξη μεταξύ των δομηνικανών μοναχών, προκειμένου όπως υποστηρίζει να προλάβει το σκάνδαλο. Γενικά οι προστριβές συνεχίστηκαν όλη τη χρονιά όπως φαίνεται στα γράμματα του Μοροζίνι προς τη Σύγλητο, αλλά στις αρχές του 1627 οι σχέσεις εξομαλύνθηκαν. Βλ. επιστολές Μοροζίνι, A.S.V., *Dispacci di Candia*, 787.

⁵²⁸ Όπως είδαμε παραπάνω, ο Αντρέα Μοροζίνι είχε ταχθεί με την άποψη των «νέων» και στη διαμάχη σχετικά με την κατασκευή των *Procuratie Nuove*.

Μοροζίνι έδινε το πνευματικό στίγμα των «Νέων»⁵²⁹. Η πιο σημαντική πλευρά της αντιπαράθεσης μεταξύ των «Παλαιών» και των «Νέων» κατά τα πρώτα χρόνια του 17^{ου} αιώνα ήταν η στάση απέναντι στην Ισπανία και η πολιτική της ουδετερότητας που κρατούσε η Βενετία. Ο «Νέοι» επιζητούσαν μια πιο επιθετική πολιτική εκ μέρους της Βενετίας, καθώς πίστευαν ότι η πολιτική των ισορροπιών και της ουδετερότητας που κρατούσε ως τότε, οδηγούσε στην υποταγή της Βενετίας στην κυριαρχία των Ισπανών. Επιπλέον, οι «Νέοι» είχαν υιοθετήσει μια πολύ αυστηρή στάση απέναντι στην Εκκλησία και τον πάπα, καθώς η Αντιμεταρρύθμιση είχε αμφισβητήσει τις παραδοσιακές βενετικές σχέσεις Εκκλησίας και κράτους. Πολλοί Βενετοί μάλιστα θεωρούσαν την παπική εξουσία μια μεταμφιεσμένη ισπανική εξουσία. Ιδιαίτερες ενστάσεις είχαν προκύψει και σε σχέση με τους Ιησουίτες, «λόγω του δεξιοτεχνικού τρόπου με τον οποίο μεταχειρίζονταν την εξομολόγηση προκειμένου να κατευθύνουν τις συνειδήσεις κατά τρόπους που είχαν πολιτικές συνέπειες»⁵³⁰.

Η διαμάχη αυτή αναζωπυρώθηκε το 1623 και κορυφώθηκε το 1628, με τις επιθέσεις του Renieri Zeno εναντίον του δόγη Giovanni Corner ο οποίος ήταν τόσο πλούσιος, δημοφιλής και ισχυρός ώστε απέσπασε τη συναίνεση των συμβούλων και της Γερουσίας να κατέχουν οι γιοι του ταυτόχρονα και εισοδηματοφόρες εκκλησιαστικές θέσεις και έδρες στη Γερουσία, κατά παράβαση των νόμων του κράτους της Βενετίας.⁵³¹ Οι φτωχότεροι ευγενείς τάχθηκαν με τον Τζένο, το Συμβούλιο των Δέκα τον απέπεμψε, το Μεγάλο Συμβούλιο ακύρωσε το ψήφισμα και επέβαλε σύσταση επιτροπής που θα μεταρρυθμιζε την εξουσία των Δέκα. Εν τέλει όμως, οι μεταρρυθμίσεις που εγκρίθηκαν άφησαν και πάλι αλώβητες τις εξουσίες των Δέκα.

Όπως και να έχει, είναι πιθανόν οι σχέσεις του Φραντσέσκο Μοροζίνι με τις πολιτικές απόψεις των «Νέων» να σχετίζονται με την επιλογή του συγκεκριμένου σχεδίου για τη Λότζια του Χάνδακα⁵³². Μια σχέση του Φραντσέσκο Μοροζίνι με τους «Νέους» θα μπορούσε ενδεχομένως να δικαιολογήσει την επιλογή ενός σχεδίου για τη Λότζια του Χάνδακα που εν έτει 1626 φάνταζε «αρχαϊό», παρέπεμπε όμως ευθέως στην κεντρική Πλατεία της Βενετίας. Το σχέδιο το οποίο θα φαινόταν αρχαϊό και ξεπερασμένο στους κύκλους των «Ρωμαϊστών» της Μητρόπολης, στους κύκλους των

---

⁵²⁹ Lane, *οπ. παρ.*, σελ. 550-551.

⁵³⁰ Στο ίδιο, σελ. 551.

⁵³¹ Για την υπόθεση αυτή βλ. στο ίδιο 565-567. Βλ. και Cozzi, "Dal Rinascimento...", *οπ. παρ.*, σελ. 112-114.

⁵³² Δεν είναι γνωστή η σχέση του με τον Αντρέα Μοροζίνι, αλλά είναι πιθανόν να ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας και επιπλέον ηλικιακά θα μπορούσαν να έχει πάρει μέρος στο *ridotto*.

«Νέων» είναι πιθανόν ότι θα φαινόταν το απολύτως κατάλληλο για την πλατεία της αποικίας⁵³³.

*****

Η *all'antica* αρχιτεκτονική που άρχισε να εμφανίζεται δυναμικά στην Κρήτη από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα δεν έφερε «ρωμαϊούς» συνειρμούς και συμφραζόμενα, αλλά συνειρμούς ανωτερότητας, γοήτρου και κυριαρχίας. Άλλωστε συνδέθηκε καταρχήν με τις οχυρώσεις⁵³⁴. Στην αποικία, το ρητορικό, θριαμβικό, *all'antica* και ταυτόχρονα *alla romana* αρχιτεκτονικό ιδίωμα δεν παρέπεμπε στη Ρώμη, αλλά στην ίδια τη Βενετία. Έτσι, ένας εκ των «Νέων» που στη Βενετία θα τασσόταν υπέρ της παραδοσιακής *mediocritas*, στην αποικία αντίθετα θα επέλεγε εκείνη την εμβληματική *all'antica* αρχιτεκτονική που παρέπεμπε ευθέως στη Μητρόπολη. Και αυτή η αρχιτεκτονική δεν ήταν άλλη από την αρχιτεκτονική του Σανσοβίνο που είχε αφήσει τη σφραγίδα της στην πλατεία-σύμβολο της Βενετίας εβδομήντα περίπου χρόνια νωρίτερα. Παρόλο λοιπόν, που η νέα *alla romana* αρχιτεκτονική του Σκαμότσι έγινε πεδίο πολιτικής διαμάχης στη Μητρόπολη κατά τα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, στην αποικία επιλέχθηκε η βενετική εκδοχή της «*alla romana*» γλώσσας των μέσων του 16^{ου} αιώνα, που είχε πλέον καταξιωθεί στις συνειδήσεις ως βενετικός χαρακτήρας.

Ταυτόχρονα, τη δεκαετία του 1570, μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, η ρητορική της Βενετίας ως Νέας Ρώμης⁵³⁵ έλαβε νέες διαστάσεις. Στην Κρήτη, τη μόνη αποικία που της είχε μείνει στην Ανατολή, η Βενετία παρουσιαζόταν ως ο μοναδικός υποστηρικτής της χριστιανοσύνης. Επιπλέον, στην ίδια τη Βενετία οι αναφορές στην αρχαιότητα, ειδικά στις εφήμερες κατασκευές που στήνονταν για τις επίσημες τελετές, χρησιμοποιούνταν συχνά με σκοπό τη σύγκριση και εξίσωση του αγώνα της Βενετίας

---

⁵³³ Δεν έχω εντοπίσει στοιχεία που να δείχνουν ότι αυτή η διαμάχη είχε μεταφερθεί στην αποικία, ωστόσο καθώς οι προνοητές έρχονταν με θητεία δύο, τριών χρόνων προφανώς μετείχαν των συζητήσεων και των προβληματισμών της μητρόπολης. Γνωρίζουμε επιπλέον ότι η διαμάχη μεταξύ «νέων» και «παλαιών» είχε μεταφερθεί και έπαιξε ρόλο σε έργα που έλαβαν χώρα στην Τεραφεύμα. Βλ. για παράδειγμα Antonio Manno, “Un compromesso fra «vecchi» e «giovani»: il nuovo castello di Brescia (1580-1611)”, *Studi Veneziani*, τ. 13, (1987), σελ. 255-284.

⁵³⁴ Βλ. επόμενο κεφάλαιο.

⁵³⁵ Πρέπει να τονιστεί ότι η αναφορά ήταν στην αρχαία Ρώμη και όχι στη Ρώμη του πάπα με τις φιλοισπανικές τάσεις.

ενάντια στους Οθωμανούς, με τη μάχη της Ρώμης ενάντια στους βαρβάρους⁵³⁶. Ενδεχομένως, η Βενετία να προσπαθούσε να αποδώσει ένα ιδιαίτερο ρόλο στην ίδια την Κρήτη στον αγώνα αυτό, όπως άλλωστε και στη Δαλματία, αλλά πιθανόν και σε κάποιες περιοχές της Τερραφέρμα όπως το Φριούλι, ακριβώς λόγω της άμεσης Οθωμανικής απειλής που βίωναν αυτές οι περιοχές.

---

⁵³⁶ Edward Muir, “Images of Power: Art and Pageantry in Renaissance Venice”, *The American Historical Review*, v. 84, n. 1, (Φεβρ. 1979), σελ. 43.

Γ. Ο αρχιτέκτονας της Λότζια IV

Ένα πρόβλημα που δεν έχει λυθεί λόγω της «σιωπής» των αρχείων αφορά στην άγνοια που έχουμε σε σχέση με τον αρχιτέκτονα της Λότζιας του Χάνδακα. Όπως είδαμε από την ανάλυση που προηγήθηκε, ο μηχανικός που σχεδίασε τη Λότζια IV του Χάνδακα φαίνεται ότι ήταν καλά εξοικειωμένος με την ιταλική *all'antica* αρχιτεκτονική. Επιπλέον, η Λότζια IV, όπως διαπιστώθηκε ήδη, δεν αντιγράφει ούτε ακολουθεί στενά κάποιο συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό πρότυπο. Η Λότζια ήταν ένα από τα πιο εμβληματικά δημόσια κτίρια στην κεντρική πλατεία της πρωτεύουσας της αποικίας, σημαντική τόσο για την τελετουργική, όσο και για τη διοικητική της χρήση και μαζί με το δουκικό μέγαρο και το δουκικό παρεκκλήσι του Αγίου Μάρκου συνιστούσαν τα κατεξοχήν πολιτικά σύμβολα της εξουσίας της Βενετίας στο Χάνδακα. Έναν τέτοιο ρόλο είχαν οι Λότζιες και στις άλλες πόλεις της αποικίας της Κρήτης, και όπως θα δούμε στη συνέχεια και στις πόλεις της Δαλματίας. Το γεγονός ότι έχουμε να κάνουμε με ένα σημαντικό δημόσιο κτίριο, με μια κρατική παραγγελία δηλαδή και επιπλέον, η διαπίστωση ότι επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα μελετημένο σχέδιο, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο αρχιτέκτονας του κτιρίου θα ήταν κάποιος ιταλός (βενετός;) μηχανικός. Η λογική συνέχεια αυτής της υπόθεσης είναι να τον αναζητήσουμε μεταξύ των μηχανικών του δημοσίου (*ingegneri pubblici*) που έστελνε η Βενετία προκειμένου να επιβλέψουν τα έργα των οχυρώσεων. Ένα επιπλέον ερώτημα που τίθεται σχετίζεται με το αν αυτός που σχεδίασε το κτίριο ήταν ο ίδιος με αυτόν που ανέλαβε την επίβλεψη της κατασκευής. Γνωρίζουμε από αρχειακές μαρτυρίες ότι σε λιγότερο σημαντικά δημόσια κτίρια, και οπωσδήποτε λιγότερο απαιτητικά, οι ντόπιοι οικοδόμοι και γλύπτες που αναλάμβαναν την κατασκευή τους όφειλαν να ακολουθήσουν πιστά το υπόδειγμα⁵³⁷ που τους είχε δοθεί από τον μηχανικό του δημοσίου.

Για παράδειγμα, τα χρόνια 1629-1630 κατασκευάστηκε στην αυλή του δουκικού μεγάρου του Χάνδακα ένα κτίριο προκειμένου να στεγαστούν ορισμένες δικαστικές υπηρεσίες (*Avogaria, Proprio και Prosopio*)⁵³⁸. Σύμφωνα με το συμβόλαιο⁵³⁹

⁵³⁷ Όπως τονίζει ο Massimo Scolari, ειδικά στη Βενετία για όλα τα δημόσια έργα παραγγέλνονταν υποδείγματα (*modelli*) και πολύ σπάνια γίνεται λόγος για σχέδια (*disegni*). Τα υποδείγματα ήταν συνήθως φτιαγμένα από χαρτόνι και σπανιότερα ξύλινα. Επίσης, θεωρούνταν απαραίτητα στα στρατιωτικά και οχυρωματικά έργα. Massimo Scolari, "L'idea di modello", *Eidos* 2, 1988, σελ. 24-26.

⁵³⁸ Σχετικά με τις δικαιοδοσίες των συγκεκριμένων υπηρεσιών, βλ. Παπαδάκη, «Αξιώματα...», οπ. παρ., σελ. 105-108.

⁵³⁹ Δύο έγγραφα που αφορούν τη συγκεκριμένη οικοδομή έχει δημοσιεύσει η Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η συμβολή των αρχειακών πηγών στην ιστορία της τέχνης», *Venetiae quasi alterum Byzantium: Όψεις*

που υπέγραψαν, οι οικοδόμοι όφειλαν να κατασκευάσουν την πρόσοψη του κτιρίου, ακολουθώντας το υπόδειγμα (modello) που τους δόθηκε από τον μηχανικό του δημοσίου. Η μνημειώδης πρόσοψη -fazzada over prospettiva- διαμορφωνόταν με ημικίονες τοσκανικού ρυθμού. Επτά ανοίγματα, τρεις πόρτες και τέσσερα παράθυρα με παραστάδες και αετώματα που έφεραν ανάγλυφες διακοσμήσεις, αγάλματα και οικόσημα, αναδείκνυαν την πρόσοψη. Πάνω από το προεξέχον γείσο, τοποθετήθηκαν στις γωνίες του κτιρίου δύο πυραμίδες και ανάμεσα τους, πάνω σε βάθρα, τέσσερα αγάλματα⁵⁴⁰. Το κτίριο είχε μήκος 21 μέτρα και ύψος 6 μέτρα. Στις 24 Απριλίου 1630 αποπληρώθηκε ο γλύπτης Νικολός Μαγγανάρης για τέσσερα αγάλματα και τέσσερα οικόσημα που λάξευσε για το εν λόγω κτίριο⁵⁴¹. Αν και δεν σώζεται, είναι προφανές από την περιγραφή ότι επρόκειτο για ένα *all'antica* κτίριο.

Η Λότζια IV βέβαια, λόγω των τοξοστοιχιών, ήταν ένα κτίριο αρκετά πιο περίπλοκο σε σχέση με το παραπάνω παράδειγμα. Ενδεχομένως, εκτός από το υπόδειγμα να έγιναν και σχέδια που έδειχναν την κάτοψη και όχι μόνο τις όψεις. Ο Τζερόλα θεώρησε πιθανό το σχέδιο να ήρθε από την Ιταλία⁵⁴² και να δόθηκε έτοιμο στον μηχανικό που ανέλαβε την επίβλεψη. Η υπόθεση αυτή δεν είναι πειστική, διότι

της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού: Αρχαιικά Τεκμήρια, Αθήνα 1993, 435-485. Τα έγγραφα δημοσιεύονται στις σελίδες 472, 477. Πρόκειται για τα A.S.V., *Notai di Candia*, b. 60 (Giacomo Cortesan), libro 16, φ. 148r-149r και A.S.V., *Notai di Candia*, b. 60 (Giacomo Cortesan), libro 17, φ. 130v. Στο συγκεκριμένο κτίριο έχει αναφερθεί η ίδια και στο άρθρο της, «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στο Χάνδακα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β', Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος", 1991, σελ. 178.

⁵⁴⁰ «[...] et ricevono detti mistri simul et insolidum l'obbligo di far la fabrica publica delli clarissimi tre offitii proprio, Avogaria et prosopio cioè tutta la fazzada da un capo al altro conforme il modelo presentatogli fatto dall'ingegner publico et approvato da sue signorie eccellentissime qual è l'ordine Toscano, con le sue mezze colone et farlo nella fassa d'abasso inclusive fino tutte le cornise di sopra che finisse l'altezza dalla fazzada eccetuando le figure et arme che vano sopra le porte et oltre le piramide et statue che vano sopra le cornise che si darà il carico ad altri mistri a farli, et otre anco i fondamenti dei qualli si dirà cui sotto, nel resto tutto quanta la fazzada over prospettiva, siano in obbligo essi mistri di fabricarla, con tutte le matterie del suo [...]». Οι οικοδόμοι (μουράροι) ήταν οι Giorgi Zaccaria, Andrea Patrologo, Giorgi Sinadhino, Giorgi Amarianiti και Demetrio Vardava. A.S.V., *Notai di Candia*, b. 60 (Giacomo Cortesan), libro 16, φ. 148r-149r. Καζανάκη-Λάππα, «Η συμβολή των αρχαικών...», οπ. παρ., σελ. 472, 477.

⁵⁴¹ «[...] al predetto mastro Nicolo qualli reali quaranta sono per pagamento et total sua satisfatione delle quattro statue et quattro Arme fatte da lui et messe da mistri mureri sopra la fabrica nuova delli tre clarissimi offitii Avvogaria, Proprio et Prosopio di questa città, à reali cinque per una, cosi le statue come etiam l'arme [...]». A.S.V., *Notai di Candia*, b. 60 (Giacomo Cortesan), libro 17, φ. 130v. Στο ίδιο, σελ. 474.

⁵⁴² Ο Τζερόλα μοιάζει να κατέληξε σε αυτήν την λανθασμένη κατά τη γνώμη μας υπόθεση, αφού προηγουμένως απέκλεισε από πιθανούς αρχιτέκτονες της Λότζιας IV, όσους ιταλού μηχανικού βρίσκονταν στην Κρήτη εκείνη την περίοδο. Θεώρησε δηλαδή, ότι ο Φραντσέσκο Μοροζίνι, ο οποίος είχε βρεθεί μεταξύ 1614-1616 στο Χάνδακα ως στρατιωτικός διοικητής (capitano) και ως εκ τούτου είχε επίγνωση της κακής κατάστασης της Λότζιας III του Χάνδακα, όταν επέστρεψε ξανά το 1626 στην Κρήτη έφερε μαζί του κάποιο σχέδιο από την Ιταλία. Gerola, III, σελ. 42-44.

δεν μπορεί να ερμηνεύσει τον τρόπο σύνδεσης της Λότζιας με την Οπλαποθήκη, τη διαφορά γωνίας με το υπάρχον κτίριο και τη σχέση των όψεων με την πλατεία και τον κεντρικό δρόμο. Ο αρχιτέκτονας που τη σχεδίασε δεν μπορεί παρά να γνώριζε ο ίδιος το οικόπεδο και να είχε άποψη για το σχεδιασμό της πλατείας και προφανώς και για τη σχέση του νέου κτιρίου με την νέα κρήνη.

Ο σχεδιαστής του κτιρίου όφειλε παράλληλα να είναι καλά εξοικειωμένος με τέτοιου τύπου κτίρια. Είναι πολύ γνωστό ότι καθ' όλη την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη στέλνονταν περιστασιακά μηχανικοί από τη Μητρόπολη προκειμένου να λύσουν διάφορα προβλήματα στις οχυρώσεις, στα λιμάνια, στα νεώρια. Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα ωστόσο, αλλά ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1560 και μέχρι το τέλος του Κρητικού Πολέμου στέλνονταν συνεχώς μηχανικοί προκειμένου να πάρουν μέρος στο σχεδιασμό της άμυνας και στην κατασκευή των οχυρώσεων ολόκληρου του νησιού⁵⁴³.

Μια λογική υπόθεση επομένως είναι να αναζητήσουμε τον επιβλέποντα αρχιτέκτονα/μηχανικό της Λότζιας μεταξύ των ιταλών μηχανικών που βρίσκονταν στην Κρήτη τα χρόνια που χτιζόταν το κτίριο, προκειμένου να σχεδιάσουν και να επιβλέψουν τα οχυρωματικά έργα⁵⁴⁴. Κατά την περίοδο που κατασκευάστηκε η Λότζια IV γνωρίζουμε ότι επίσημος μηχανικός του δημοσίου ήταν ο Raffaello Monanni⁵⁴⁵, ενώ ο Φραντσέσκο Μπαζιλικάτα⁵⁴⁶ ήταν υπομηχανικός. Σώζονται πολλά σχέδια και των

---

⁵⁴³ Βλ. Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη...*, οπ. παρ. για του διάφορους ιταλούς μηχανικούς που πήραν μέρος στο σχεδιασμό και την κατασκευή των οχυρωματικών έργων.

⁵⁴⁴ Επειδή μορφολογικά το κτίριο έμοιαζε ότι ανήκε περισσότερο στον 16^ο παρά στον 17^ο αιώνα, και επειδή ήταν γνωστό ότι ο Μικέλε Σανμικέλι έμεινε για ενάμιση χρόνο στην Κρήτη προκειμένου να επιβλέψει τις εργασίες στα τείχη, μεταξύ του Μαρτίου 1538 και του Οκτωβρίου 1539, μια από τις πρώτες υποθέσεις που έγιναν σχετικά με τον αρχιτέκτονα της Λότζιας του Χάνδακα ήταν ότι ο βερονέζος αρχιτέκτονας άφησε κάποιο σχέδιο για τη Λότζια φεύγοντας από την Κρήτη. Η υπόθεση αυτή έγινε από τον Φεντερίκο Μπερσέ, ο οποίος όμως όταν την έκανε δεν γνώριζε τη χρονολογία οικοδόμησής της, η υπόθεση δεν μπορεί να στηριχτεί καθώς δεν εξηγεί γιατί δεν χρησιμοποιήθηκε το υποτιθέμενο σχέδιο του Σανμικέλι για τη Λότζια III. Berchet, οπ. παρ., σελ. 16-17. Σχετικά με τον Μπερσέ, και την πρόταση που έκανε για την αναστήλωση της Λότζιας, βλ. κεφάλαιο 9.

⁵⁴⁵ Για τον μηχανικό Μονάνι και τα σχέδιά του που σώζονται σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Ιταλίας, βλ. Στέλλα Α. Χρυσόχου, «Πέντε Βενετοί μηχανικοί στην Κρήτη του 17^{ου} αιώνα», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2004, σελ. 406-416. Και της ίδιας «Ο μηχανικός Raffaello Monanni και η χαρτογράφηση στις Γαύδου περί το 1620-1630», στο *«Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα»*, (Β' Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ. 63-79.

⁵⁴⁶ Η Χρυσόχου έχει υποστηρίξει ότι ο Μπαζιλικάτα ήρθε στην Κρήτη το 1596 μαζί με τον Angelo Oddi, περισσότερο από μία δεκαετία νωρίτερα από ότι πιστευόταν παλιότερα. Παρέμεινε στο νησί ως το θάνατό του το 1640. Στέλλα Α. Χρυσόχου, *Ο Μηχανικός Francesco Basilicata στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη*, Σύλλογος Φίλων της Γενναδειού Βιβλιοθήκης, Αθήνα 2001 σελ. 131. Η Αρακαδάκη με σοβαρά επιχειρήματα έδειξε ότι δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία ώστε να υποστηριχθεί η έλευση του Μπαζιλικάτα πριν το 1600 στην Κρήτη και απάντησε πειστικά στην τάση «να αποδίδεται οτιδήποτε

δύο μηχανικών, τόσο σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Ιταλίας, όσο και της Ελλάδας. Τα περισσότερα από αυτά αφορούν χάρτες και σχέδια των οχυρώσεων του νησιού. Μάλιστα, όπως έχει δείξει η έρευνα, πολλά από τα σχέδια του Μονάνι είναι αντιγραφές από έργα του Μπαζιλικάτα⁵⁴⁷. Ο Τζερόλα κρίνοντας από το σχετικά χαμηλό επίπεδο των σχεδίων του Μονάνι απέρριψε το ενδεχόμενο να ήταν αυτός ο αρχιτέκτονας της Λότζιας IV⁵⁴⁸. Ο Μονάνι πρέπει να αποκλειστεί ωστόσο και για έναν άλλο λόγο. Δεν βρισκόταν στην Κρήτη την περίοδο που χτιζόταν η Λότζια IV στο Χάνδακα. Πρωτοήρθε στην Κρήτη το Φεβρουάριο του 1620 ως διοικητής της πολιτοφυλακής των Χανίων (*governatore delle cernide*) και το Σεπτέμβριο του 1621, μετά το θάνατο του προηγούμενου μηχανικού Tomaso Spilimbergo, ορίστηκε επίσημος μηχανικός του Βασιλείου της Κρήτης. Ωστόσο, από την άνοιξη του 1626 έλειπε από το νησί και δεν επέστρεψε πριν το φθινόπωρο του 1627⁵⁴⁹. Ο γενικός προνοητής Μοροζίνι στα γράμματά του προς τη Βενετία, ήδη από τον Μάιο του 1626, αλλά και λίγο αργότερα, τον Αύγουστο, ζητούσε την αποστολή άλλου μηχανικού (το Μάιο) ή την επιστροφή του Μονάνι (τον Αύγουστο), καθώς όπως έλεγε δεν υπήρχε μηχανικός σε ολόκληρο το Βασίλειο⁵⁵⁰. Από την άλλη, θεωρούμε ότι η απάντηση στο ερώτημα αν θα μπορούσε να σχεδιάσει ένα κτίριο *all'antica* δεν μπορεί να είναι τόσο κατηγορηματική όπως του Τζερόλα. Όπως είδαμε παραπάνω, κατά τα χρόνια 1629-1630 κατασκευάστηκε ένα κτίριο *all'antica* στην αυλή του δουκικού μεγάρου. Όπως αναφέρεται στο συμβόλαιο

είχε σχεδιαστεί στο «Βασίλειο» το α΄ ήμισυ του 17^{ου} αιώνα στον Francesco Basilicata», αποδίδοντας τα σχέδια της Γενναδέιου Βιβλιοθήκης στον Όντι. Μαρία Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη; (Η μήπως ο Angelo Oddi;)», *Κρητολογικά Γράμματα*, 18, (2002/2003), σελ. 47-100. Επιπλέον, αποδείχτηκε πρόσφατα ότι ο Αντζελο Όντι έφτασε στην Κρήτη όχι το 1596, αλλά μεταξύ 1591 και 1592 κατά τη δεύτερη θητεία ως γενικού προνοητή του Τζουάνε Μοτσενίγκο. Ο Όντι ήρθε στην Κρήτη για να αναλάβει τη θέση του διοικητή μισθοφορικού σώματος, ενώ ανέλαβε και τη θέση του αρχιμηχανικού μετά το θάνατο του προκατόχου του Zuanne Fava. Κώστας Ε., Λαμπρινός, «Σαν «εξορία παντοτινή»: η πορεία του Ιταλού μηχανικού Angelo Oddi στη βενετική Κρήτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 10, 2012, σελ. 35-58.

⁵⁴⁷ Στο «τετράδιο εργασίας» του Μονάνι, (A.S.V. *Provveditori alle Fortezze*, b. 43) όπως το έχει ονομάσει η Χρυσοχόου, υπάρχουν σχέδια υπογεγραμμένα από τον Μπαζιλικάτα και τον Τζόρτζι Κορνέρ. Η Χρυσοχόου υποθέτει ότι οι τρεις ήταν φίλοι. Το τετράδιο περιέχει πολλά σχέδια και αποτυπώσεις της Κρήτης, καθώς και όψεις των νοτίων και δυτικών ακτών της Πελοποννήσου, των Επτανήσων και των δαλματικών ακτών. Καθώς πολλά από τα σχέδια έχουν χρονολογίες, αποτελούν πολύ ιμα τεκμήρια της δράσης του Μονάνι και των ταξιδιών του, ενώ παράλληλα παρέχουν πλήθος πληροφοριών για τις σχέσεις του με τους συναδέλφους του. Χρυσοχόου, «Πέντε Βενετοί μηχανικοί...», οπ. παρ., σελ. 414 και της ίδιας, «Ο μηχανικός Raffael...», οπ. παρ., σελ. 71.

⁵⁴⁸ Gerola, III, σελ. 42.

⁵⁴⁹ Έλειπε δηλαδή όλον τον πρώτο χρόνο που χτιζόταν η Λότζια IV.

⁵⁵⁰ “[...] in tutto questo Regno non si trova alcun ingegnere. Supplico la Serenità vostra ad espedir quanto prima il Monanni, che soggetto di stima grande et grandissima intelligenza nella professione et che ha praticato con molta diligenza tutti li bisogni delle fortezze di questo Regno dopo che li ritrova que et adoperati dal ecc.mo Trevisano, perche altrimenti no si potra far cosa di buono [...]”, A.S.V., *Dispacci da Candia 787*, γράμματα του Francesco Morosini, των 22 Μαΐου και 26 Αυγού του 1626.

της παραγγελίας, το υπόδειγμα (μοντέλο) του κτιρίου που όφειλαν να ακολουθήσουν οι οικοδόμοι κατασκευάστηκε από τον μηχανικό του δημοσίου και εγκρίθηκε από τη Σινιορία. Την εποχή αυτή μηχανικοί του δημοσίου ήταν οι Μονάνι και Μπαζιλικάτα, επομένως ένας από τους δύο ή ενδεχομένως σε συνεργασία έκαναν το σχέδιο και το μοντέλο.

Ειδικά για τον Φραντσέσκο Μπαζιλικάτα γνωρίζουμε ότι ανέλαβε να σχεδιάσει την πρόσοψη δύο τουλάχιστον ακόμη κτιρίων στο Χάνδακα. Σύμφωνα με την Καζανάκη-Λάππα, σε νοταριακό έγγραφο του 1616 περιγράφεται συνοπτικά σχέδιο που έκανε ο Μπαζιλικάτα για την ανανέωση της πρόσοψης της ορθόδοξης εκκλησίας του Χριστού Κεφαλά⁵⁵¹. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μετατροπή της παλαιάς εκκλησίας σε ένα κτίριο *all'antica*. Όπως σημειώνει η Καζανάκη-Λάππα, πρόκειται για συμβόλαιο στο οποίο λέγεται ρητά ότι μνημειακό μαρμάρινο θύρωμα με ανάγλυφες διακοσμήσεις πλαισίωσε την πόρτα της εκκλησίας, σύμφωνα με το σχέδιο του Μπαζιλικάτα, ενώ η πρόσοψη της εκκλησίας και η νότια όψη της επενδύθηκε με λαξευμένους πορόλιθους. Στις γωνίες, παραστάδες με επίκρανα συγκρατούσαν θριγκό με επιστύλιο, ζώνη/ζωφόρο και γείσο. Η πρόσοψη συμπληρωνόταν με ένα στρογγυλό άνοιγμα-φεγγίτη και επιστεφόταν με καμπαναριό. Την εργασία της γλυπτικής την ανέλαβε ο Θωμάς Μπενέτος, *scultore et intagliatore* από το Ρέθυμνο, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στο Χάνδακα σχετικά πρόσφατα. Ο ίδιος, με το συνεργείο του ανέλαβε επίσης τις εργασίες διαμόρφωσης της πρόσοψης και της νότιας όψης⁵⁵².

Στον Μπαζιλικάτα οφείλονται επίσης τα σχέδια της ορθόδοξης μονής της Κυρίας της Ακρωτηριανής, ενός τεράστιου μοναστηριακού συγκροτήματος που οικοδομήθηκε μέσα στην πόλη ανάμεσα στα 1626-1645 στην περιοχή του Δερματά. Και εδώ το θύρωμα ήταν *all'antica* με κίονες, τοξωτό υπέρθυρο και αέτωμα. Δύο μουράροι ανέλαβαν να κόψουν τα αρχιτεκτονικά μέλη της πόρτας με βάση το σχέδιο

---

⁵⁵¹ Επρόκειτο για εκκλησία που βρισκόταν σε κεντρικό σημείο του Χάνδακα μεταξύ Αγίου Μάρκου και Αγίου Τίτου και ήταν την εποχή αυτή έδρα της Αδελφότητας των ναυτικών. Μνημονεύει αι σε έγγραφο ήδη από το 1327. Καζανάκη-Λάππα, «Συμβολή στη μελέτη...», οπ. παρ., σελ. 176. Σχετικά με τη συντεχνία των ναυτικών, βλ. Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και Θρησκευτικές Αδελφότητες στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα, Βενετία 2012, σελ. 358-382. Ειδικά για τα διάφορα έργα στην εκκλησία που έλαβαν χώρα στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, βλ. στο ίδιο, σελ. 374-376. Η Στεριώτου δεν αναφέρει την εκκλησία στο άρθρο της «Τοπογραφικός προσδιορισμός εκκλησιών του Χάνδακα», οπ. παρ.

⁵⁵² Καζανάκη-Λάππα, «Η συμβολή των αρχαικών...», οπ. παρ., σελ. 450. Το έγγραφο δεν δημοσιεύει αι.

του Μπαζιλικάτα «απού την πέτρα την μπλάβη της Σπίνας λόγγας», ενώ ο Θωμάς και ο αδελφός του Μαθιός Μπενέτος ανέλαβαν τη γλυπτική εργασία⁵⁵³.

Γενικά οι μελετητές, κρίνοντας από τα σωζόμενα σχέδια, συμφωνούν ότι ο υπομηχανικός Μπαζιλικάτα ήταν καλύτερος στο σχεδιασμό από τον επίσημο μηχανικό Μονάνι⁵⁵⁴. Έτσι, προκαλούν εντύπωση οι συνεχείς εκκλήσεις του Μοροζίνι σχετικά με την έλλειψη μηχανικού στη Κρήτη. Η Χρυσόχοου υποθέτει ότι ο Μπαζιλικάτα ήταν ο επίσημος χαρτογράφος και όχι εντεταλμένος για την άμυνα όπως οι επικεφαλής μηχανικοί σαν τον Μονάνι, ή τον προκάτοχό του Όντι.⁵⁵⁵ Ίσως έτσι εξηγείται και η «αίσθηση» του Μοροζίνι ότι δεν υπήρχε μηχανικός σε ολόκληρο το Βασίλειο της Κρήτης κατά το 1626. Η Ντονατέλα Καλάμπι έχει προτείνει ως μηχανικό που σχεδίασε τη Λότζια τον Μπαζιλικάτα⁵⁵⁶, όμως σε προσωπική συνομιλία μαζί της (Ιούλιος 2011) πρότεινε να διερευνήσουμε την πιθανότητα να έγινε το σχέδιο από κάποιον ντόπιο τεχνίτη. Παράλληλα αναγνώρισε και αυτή αρχιτεκτονικές αναφορές στη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου του Σανσοβίνο στην ομώνυμη Πλατεία της Βενετίας. Η Στεριώτου έχει επίσης υποστηρίξει ότι ο Μπαζιλικάτα πιθανότατα ασχολήθηκε με την ανοικοδόμηση της Λότζιας IV⁵⁵⁷.

Ένα τρίτο όνομα ανακύπτει συχνά σε σχέση με τα δημόσια έργα που έλαβαν χώρα τα ίδια χρόνια που κατασκευάστηκε η Λότζια IV. Πρόκειται για τον Τζόρτζι Κορνέρ, ο οποίος όπως ειπώθηκε και παραπάνω, δεν ήταν μηχανικός του κράτους, δεν ήταν δηλαδή έμμισθος αξιωματούχος στην υπηρεσία της Γαληνότητας, όπως ο Μονάνι και ο Μπαζιλικάτα. Ήταν ντόπιος, μέλος της βενετοκρητικής αριστοκρατίας και όπως αναφέρουν οι πηγές, αρκετά πλούσιος ώστε να μην έχει ανάγκη να ασχολείται βιοποριστικά με κάποιο επάγγελμα. Λόγω προσωπικού ενδιαφέροντος ασχολήθηκε σοβαρά με τα αρχιτεκτονικά και οικοδομικά έργα⁵⁵⁸. Γνωρίζουμε ότι επέβλεπε τα έργα

⁵⁵³ Καζανάκη-Λάππα, «Συμβολή στη μελέτη...», οπ. παρ., σελ. 177.

⁵⁵⁴ Την άποψη αυτή διατυπώνει και ο Τζερόλα. Gerola, III, σελ. 42. Βλ. και Χρυσόχοου, *Ο Μηχανικός...*, οπ. παρ., σελ. 127

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 129. Και η Αρακαδάκη θεωρεί ότι η επίσημη θέση του Μπαζιλικάτα ήταν στη διεύθυνση του χαρτογραφικού αρχείου της Κρήτης. Αρακαδάκη, οπ. παρ., σελ. 94

⁵⁵⁶ Calabi, “Città e insediamenti...”, οπ. παρ., σελ. 268.

⁵⁵⁷ Ιωάννα Θ. Στεριώτου, «Βενετοί και δημόσια έργα στον ελληνικό χώρο», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.) *Ώψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού: Αρχαικά Τεκμήρια*, Σειρά: Venetiae quasi alterum Byzantium, 1, Ίδρυμα Ελληνικού Παιτισμού, Αθήνα 1993, σελ. 499.

⁵⁵⁸ Όπως έχουμε δει παραπάνω, ήταν και χαρτογράφος. Μάλιστα σύμφωνα με την Ελένη Πορφύριου, ο Marco Boschini χρωστά περισσότερο στους χάρτες του Κορνέρ, παρά στον Μπαζιλικάτα για το *Regno Tutto di Candia* που εξέδωσε το 1651 στη Βενετία. Heleni Porfyriou, “The cartography of Crete in the first half of the 17th century: a collective work of a generation of engineers”, *Tetradia Ergasias: Eastern Mediterranean Cartographies*, 25/26, 2004, σελ. 88, και της ίδιας “La cartografia veneziana dell’ isola di Creta” στο Gherardo Ortalli (επ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 410-413. Το «χρέος» του Boschini στον Μπαζιλικάτα είχε υποστηρίξει η Elizabeth Clutton,

του υδραγωγείου και της κρήνης που έγιναν κατά τη θητεία και με πρωτοβουλία του Φραντσέσκο Μοροζίνι, καθώς ο ίδιος ο γενικός προνοητής, όχι μόνο τον ανέφερε επανειλημμένα στις επιστολές του⁵⁵⁹ και στην έκθεσή του, αλλά εισηγήθηκε στη Σύγλητο να αναγνωρισθούν οι υπηρεσίες που αφιλοκερδώς πρόσφερε στην Βενετία. Και πράγματι η πρόταση έγινε δεκτή και στις 13 Δεκεμβρίου 1629 οι βενετικές αρχές αποφάσισαν να τιμήσουν τον Κορνέρ με μια χρυσή αλυσίδα αξίας 100 δουκάτων την οποία του απένειμε ο διάδοχος του Μοροζίνι, Francesco Molin⁵⁶⁰. Όπως αναφέρει ο Μοροζίνι στην έκθεσή του, «στο έργο αυτό [υδραγωγείο], που τελείωσε καλά όχι με λίγους κόπους, χρησιμοποίησα πάνω από όλα την εργασία του εκλαμπρότατου κ. Τζόρτζι Κορνέρ, αδελφού του Κοντοτιέρου, που είναι ένας από τους πρώτους του Χάνδακα. Χωρίς καμιά ατομική του ωφέλεια, γιατί είναι οικονομικά ανεξάρτητος, ευχαριστείται να ασχολείται με την αρχιτεκτονική και τα οικοδομικά έργα. Είναι πάντα με τους κ.κ. Γενικούς Προνοητές, επιβλέπει και παρακολουθεί όλα τα έργα, και μπορώ να πω στη Γαληνότητά Σας πως η αδυναμία του αυτή φέρει πολύ μεγάλη ωφέλεια στο Δημόσιο. Γι' αυτό ούτε οι επιστάτες των δημοσίων έργων, ούτε οι μηχανικοί, ούτε οι πρωτομάστορες τολμούν να εξαπατήσουν στο παραμικρό το Δημόσιο. Ο ευγενής αυτός κόπιασε αρκετά για το παραπάνω έργο, και ήταν αυτός που, ξέροντας την ελληνική γλώσσα, κράτησε τους μαστόρους και τους εργάτες πάντα επιμελείς και πρόθυμους. Αν δεν πρόσφερε τις υπηρεσίες του αυτές, το σπουδαιότατο τούτο έργο δεν θα τελείωνε σε τόσο λίγο καιρό.»⁵⁶¹

Την δήλωση του Μοροζίνι ότι ο Τζόρτζι Κορνέρ «επιβλέπει και παρακολουθεί όλα τα έργα» υποστηρίζει νοταριακό έγγραφο σχετικό με την οικοδόμηση του κτιρίου που θα στέγαζε δικαστικές υπηρεσίες στην αυλή του δουκικού μεγάρου, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Από το έγγραφο μαθαίνουμε ότι η τελική επιμέτρηση του κτιρίου έγινε από τον Τζόρτζι Κορνέρ⁵⁶². Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Κορνέρ φιλοτέχνησε και μια μεγάλη μακέτα της Κρήτης την οποία και χάρισε μαζί με τη

"Some Seventeenth Century Images of Crete: a Comparative Analysis of the Manuscript Maps of Francesco Basilicata and the Printed Maps by Marco Boschini", *Imago Mundi* 34, 1982, σελ. 48-65.

⁵⁵⁹ Ανέφερε για παράδειγμα ότι τον έστειλε μαζί με τον πρωτομάστορα των μουράρων (proto di murari) και άλλους ειδικούς στην πρώτη διερευνητική αυτοψία για το θέμα των πηγών του Γιούχα και την πιθανότητα να γίνει υδραγωγείο και να μεταφερθεί το νερό στο Χάνδακα. A.S.V., *Dispacci da Candia* 787, γράμματα του Francesco Morosini, 23 Οκτωβρίου 1626.

⁵⁶⁰ Vincent, Χρυσοχόου, «Ο κρητικός χαρτογράφος...», οπ. παρ., σελ. 372

⁵⁶¹ Σπανάκης, *Μνημεία... Francesco Morosini*, οπ. παρ., σελ. 135.

⁵⁶² Καζανάκη-Λάππα, «Συμβολή στη μελέτη...», οπ. παρ., σελ. 178.

συλλογή με σχέδια και το χάρτη του νησιού στον γενικό προνοητή Gerolamo Trevisan.⁵⁶³

Ο Τζερόλα, από την άλλη, κρίνοντας από τα σωζόμενα σχέδια του Κορνέρ, απέκλεισε το ενδεχόμενο ο «ερασιτέχνης»⁵⁶⁴ αυτός, όπως τον αποκάλεσε, να ήταν ο αρχιτέκτονας ενός τόσο «σωστού κτιρίου όπως της Λότζιας IV».⁵⁶⁵ Παρά ταύτα, οι πληροφορίες σχετικά με τον Κορνέρ που παρατέθηκαν παραπάνω, καθώς και μια αναφορά που σώζεται σε έγγραφο σχετικά με την ύπαρξη βοηθού-μαθητευόμενου του Κορνέρ⁵⁶⁶, δείχνουν ότι η ενασχόληση του βενετοκρητικού αριστοκράτη με τα αρχιτεκτονικά και τα οικοδομικά έργα ήταν σοβαρή και σε αρκετά υψηλό επίπεδο.

*****

Με δεδομένη την έλλειψη στοιχείων, τη σιωπή του Μοροζίνι και των αρχείων σε σχέση με το σχεδιασμό και την κατασκευή της Λότζιας IV, δεν μπορούμε παρά να παραμείνουμε στη διατύπωση υποθέσεων. Η υπόθεση του Τζερόλα ότι ο Μοροζίνι έφερε μαζί του κάποιο σχέδιο από την Ιταλία και σύμφωνα με αυτό χτίστηκε η Λότζια, παρόλο που δεν μπορεί να αποκλειστεί, είναι κατά την άποψή μας εξαιρετικά αδύναμη και δεν μπορεί να υποστηριχτεί σοβαρά. Το ενδεχόμενο να σχεδιάσε το κτίριο ο Μπαζιλικάτα, ίσως μάλιστα μαζί με τον Τζόρτζι Κορνέρ, αν ήταν φίλοι όπως φαίνεται να υπονοεί το «τετράδιο εργασίας» του Μονάνι φαίνεται αρκετά πιθανό. Το ότι ο Κορνέρ πήρε μέρος στην επίβλεψη της κατασκευής θεωρούμε ότι είναι βέβαιο. Λίγα μέτρα προς τα νότια κατασκευαζόταν, την ίδια ακριβώς περίοδο που χτιζόταν η Λότζια IV, η κρήνη Μοροζίνι της οποίας την επίβλεψη με έμφαση ο Φραντσέσκο Μοροζίνι απέδωσε στον Κορνέρ. Αναμφίβολα θα παρακολουθούσε παράλληλα την πορεία των έργων στη Λότζια IV.

---

⁵⁶³ Το αναφέρει στην έκθεσή του το 1627 (πρόκειται για τον γενικό προβλεπτή που αντικατέστησε ο Φραντσέσκο Μοροζίνι). Βλ. A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 80, Αναφορά του Gerolamo Trevisan, φ. 66r-67r. Μάλιστα, η Eugenia Bevilacqua ταυτίζει τη μακέτα που δώρισε ο Κορνέρ στον Τρεβιζάν με μακέτα που σώζεται στο Ναυτικό Μουσείο της Βενετίας με την επιγραφή Candia 1612. Eugenia Bevilacqua, *Le immagini dell'Isola di Creta nella cartografia storica*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1997, σελ. 58. Βλ. και Vincent, Χρυσοχόου, οπ. παρ., σελ. 369-370.

⁵⁶⁴ Προφανώς, στην προκειμένη περίπτωση «ερασιτέχνης» σημαίνει κάτι άλλο από αυτό που εννοού ε σήμερα. Σημαίνει ότι δεν ήταν έμμισθος, δεν είχε το αξίωμα, ότι ήταν ένας αριστοκράτης, λόγιος, μηχανικός, όπως αντίστοιχα «ερασιτέχνης» ήταν ο βενετοκρητικός αριστοκράτης, λόγιος, μαθηματικός Francesco Barozzi. Ωστόσο, ο Τζερόλα χρησιμοποιεί τον όρο *dilettante* με έναν μάλλον απαξιωτικό τόνο που θυμίζει τον τρόπο που τον χρησιμοποιού ε σήμερα.

⁵⁶⁵ “un edificio coretto come la loggia”. Gerola, III, σελ. 42.

⁵⁶⁶ Χρυσοχόου, «Ο μηχανικός Raffael...», οπ. παρ., σελ. 76.

Το ερώτημα που τίθεται στην πραγματικότητα, είναι αν θα μπορούσαν οι μηχανικοί που βρίσκονταν στην Κρήτη να σχεδιάσουν ένα τέτοιο κτίριο, το οποίο θα ολοκληρωνόταν αποκλειστικά με τη συμμετοχή ντόπιων μαστόρων. Πιστεύουμε ότι η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι καταφατική. Ο κύριος λόγος είναι ότι κατά την τρίτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα, η *all'antica* αρχιτεκτονική είχε πλέον εδραιωθεί για τα καλά στην Κρήτη. Όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο, το «νέο» αυτό ιδίωμα στην αρχιτεκτονική «εμφανίστηκε» στην Κρήτη από τις δεκαετίες του 1560-1570, διαδόθηκε σε ολόκληρο το νησί μέσα στην επόμενη πενήνταετία και απαντά σε όλους τους τύπους κτισμάτων.

8. Η εισαγωγή της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η *all'antica* αρχιτεκτονική εμφανίστηκε στην Κρήτη και διαδόθηκε κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα κάπως «ξαφνικά»⁵⁶⁷. Μέσα σε λίγα χρόνια όλα τα κτίρια κάποιων αξιώσεων, ιδιωτικά και δημόσια, κοσμικά και εκκλησιαστικά και των δύο δογμάτων, άρχισαν να χτίζονται σε αυτό το αρχιτεκτονικό ιδίωμα, μιλώντας την εξιδανικευμένη, συμβολική και σεβάσμια γλώσσα της αρχαιότητας. Το πέρασμα δηλαδή από το υστερογοτθικό αρχιτεκτονικό ύφος, σε μια *all'antica* αρχιτεκτονική έγινε όχι μόνο αρκετά αργότερα σε σχέση με τη μητρόπολη, αλλά κυρίως πολύ απότομα. Επιπλέον δεν φαίνεται να προέκυψε από μια διαδικασία μελέτης της αρχαιότητας ή κάποιο ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον γι' αυτήν. Αντίθετα, όχι μόνο δεν είχε προηγηθεί η εμπέδωση της τέχνης της αναγέννησης στο νησί, αλλά φαίνεται ότι η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική δεν «έφτασε» ποτέ στην Κρήτη, καθώς δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος σ' αυτήν⁵⁶⁸.

Τι συνέβη όμως κατά τη δεκαετία του 1560-1570 και γιατί αποτελεί η συγκεκριμένη δεκαετία σταθμό σε σχέση με τη νέα αρχιτεκτονική που «εμφανίστηκε» από τότε τόσο δυναμικά στο νησί; Γιατί ενώ οι περισσότερες μελέτες για την ύστερη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη μιλούν για «αρμονική συνύπαρξη των κοινωνιών και πολιτισμική ώσμωση», για «συναίρεση των παραδόσεων», για «πολιτική και κοινωνική ενότητα» και τη δημιουργία ενός «ομοιογενούς βενετοκρητικού πολιτισμού»,⁵⁶⁹ παρατηρείται αυτή η τομή σε σχέση με την *all'antica*

---

⁵⁶⁷ Μια γενικότερη μεταβολή στην αρχιτεκτονική είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Εγκαταλείπονταν σιγά σιγά τα γοτθίζοντα διακοσμητικά μοτίβα και τα οξυκόρυφα ανακουφιστικά τόξα και αντικαθίσταντο με αετώματα και χαμηλωμένα τόξα σε συνδυασμό με γείσα που τόνιζαν τους οριζόντιους άξονες. Πρόκειται για μορφολογικά στοιχεία που έχουν μεν την καταγωγή τους στην αρχιτεκτονική της ιταλικής αναγέννησης, όμως κανένα από τα σωζόμενα έργα, αρχιτεκτονικά ή γλυπτά δεν εκφράζουν το πνεύμα της. Επιπλέον, είναι ελάχιστα και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να μιλήσουμε για υιοθέτηση μιας τεχνοτροπίας, όπως φαίνεται ότι συνέβη κατά το δευτερο μισό του 16^{ου} αιώνα με αυτό που ονομάζουμε εδώ *all'antica*. Για το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα βλ. Όλγα Γκράτζιου, «Η γλυπτική στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου και ιδιαίτερα στην Κρήτη», στο Χρύση Μαλτέζου (επιστημονική διεύθυνση), Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμέλεια κειμένων), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Ελληνικό Ινστιτούτο ο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα, Βενετία 2010, σελ. 587. Βλ. και Μιχάλης Ανδριανάκης, «Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη», στο Όλγα Γκράτζιου, (επιμ.) *Γλυπτική και Λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή: 13^{ος} -17^{ος} αιώνες*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 23-24.

⁵⁶⁸ Χατζηνικολάου, «Σκέψεις...», οπ. παρ., σελ. 777-812.

⁵⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά, Στέφανος Κακλαμάνης, «Η χαρτογράφηση του τόπου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», στον κατάλογο της έκθεσης *Candia / Creta / Κρήτη: Ο Χώρος και ο Χρόνος, 16^{ος}-18^{ος} αιώνες*. Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σελ. 15, 55.

τεχνοτροπία στην αρχιτεκτονική; Θα περίμενε δηλαδή κανείς, «η ώσμωση των πολιτισμών και η συναίρεση των παραδόσεων» να εκφράζονταν στην αρχιτεκτονική μέσω ορατού ενδιαφέροντος, διεργασιών και πειραματισμών που θα οδηγούσαν σε μια σταδιακή υιοθέτηση της νέας αρχιτεκτονικής τεχνοτροπίας. Κάτι τέτοιο ωστόσο, δεν διακρίνεται στα σωζόμενα αρχιτεκτονικά δεδομένα, αλλά αντίθετα, το γού το των παραγγελιοδοτών μοιάζει να άλλαξε πολύ απότομα.

Από την άλλη, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η πολιτιστική άνθιση⁵⁷⁰ που παρατηρείται σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής στην Κρήτη κατά το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Ερμηνεύεται συνήθως με επιχειρήματα σχετικά με την αρμονική συμβίωση Κρητικών και Βενετών, την ιδεολογικο-πολιτική τους προσέγγιση, που όπως υποστηρίζεται, επιτεύχθηκε κατά τον τελευταίο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας, επειδή η Βενετία, προκειμένου να προσεταιριστεί στον ντόπιο πληθυσμό σε ενδεχόμενη επίθεση από τους Οθωμανούς, αναγκάστηκε να αλλάξει την πολιτική της. Υιοθέτησε μια πιο ανεκτική θρησκευτική πολιτική, ενώ παράλληλα δημιούργησε εκείνες τις συνθήκες που οδήγησαν στην οικονομική χειραφέτηση των παραγωγικών τάξεων και στην ισότιμη συμμετοχή των Κρητικών στις οικονομικές δραστηριότητες του τόπου⁵⁷¹. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στη μεγαλόνησο ήταν ανάλογες με αυτές των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων⁵⁷² και ότι αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα ανώτερα και μεσαία στρώματα της κρητικής κοινωνίας μέσα από μια διαδικασία «αλληλογονιμοποίησης» των πολιτισμών να δημιουργήσουν έναν δικό τους ιδιαίτερο «βενετοκρητικό πολιτισμό»⁵⁷³ και τη λεγόμενη «Κρητική Αναγέννηση»⁵⁷⁴.

Η ανάλυση αυτή ωστόσο, δεν ερμηνεύει την απότομη αλλαγή στο αρχιτεκτονικό ύφος των κτιρίων, αφού δεν διακρίνεται κάποια ζύμωση κατά το

---

⁵⁷⁰ Είναι ιδιαίτερος εμφανής στη λογοτεχνική παραγωγή. Βλ. ενδεικτικά, Στυλιανός Αλεξίου, «Η Κρητική Λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8, (1954), σελ. 76-108. Του ίδιου, «Το κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα», *Κρητικά Χρονικά*, 19, (1965), σελ. 146-178. David Holton, «Η κρητική αναγέννηση», στο ίδιου (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995. (1^η έκδοση στα αγγλικά *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press 1991, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), σελ. 1-20

⁵⁷¹ Βλ. ενδεικτικά, Χρυσός Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Κρήτη 1988, τ. 2, σελ. 150-156.

⁵⁷² Στυλιανός Αλεξίου, «Η κρητική λογοτεχνία ...», οπ. παρ., σελ. 91-92.

⁵⁷³ Συνήθως αναφέρεται απλά ως «κρητικός πολιτισμός».

⁵⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά, Κάντω Φατού ου-Ησυχάκη, «Η κρητική Αναγέννηση και τα ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της», *Αριάδνη*, 1, 1983, σελ. 103-138, η οποία διατυπώνει την παραπάνω άποψη σε σχέση με την αρχιτεκτονική.

διάστημα πριν την εμφάνιση της *all'antica* αρχιτεκτονικής. Επιπλέον, σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, οι ανώτερες και μεσαίες τάξεις των Κρητικών ήταν μία ενιαία ομάδα που δημιούργησε τον «βενετοκρητικό πολιτισμό», ενώ ο ρόλος των Βενετών κυρίαρχων σ' αυτήν τη διαδικασία δεν είναι διακριτός. Ωστόσο, η σύνθετη διαστρωμάτωση της κρητικής κοινωνίας, οι τεράστιες αντιθέσεις και η ύπαρξη αντικρουόμενων συμφερόντων μεταξύ των τάξεων που ενδεχομένως αντανακλούσε και στο διαφορετικό τους γούτο, δείχνουν ότι το φαινόμενο της πολιτιστικής άνθισης στην αρχιτεκτονική και εν τέλει η υιοθέτηση της *all'antica* τεχνοτροπίας δεν μπορούν να ερμηνευτούν αποκλειστικά με όρους «πολιτισμικής ώσμωσης».

Οι πηγές βρίθουν μαρτυριών που τονίζουν τις αντιθέσεις μεταξύ των τάξεων. Διαβάζουμε για παράδειγμα στο γνωστό σχόλιο στην έκθεση του γενικού προνοητή Τζουάννε (Τζοβάνι) Μοτσενίγκο του 1589 ότι: «Οι ευγενείς και οι άλλοι κάτοικοι δεν ζουν μεταξύ τους με ομόνοια. Έτσι, οι ευγενείς Βενετοί λόγω της υπεροχής τους και του πλούτου τους, τον οποίο χρησιμοποιούν κάθε άλλο παρά για φιλανθρωπία, είναι μισητοί εκ μέρους των ευγενών Κρητών. Οι Κρήτες ευγενείς λόγω της υπεροχής την οποία έχουν μετά τους Βενετούς σε σχέση με τους άλλους κατοίκους δεν χαίρουν εκτίμησης εκ μέρους των κατοίκων των πόλεων. Οι χωρικοί βλέπουν αρνητικά όλους αυτούς, στους οποίους υπόκεινται και τους οποίους είναι υποχρεωμένοι να υπηρετούν. [...] Ακόμη και οι χωρικοί μεταξύ τους αλληλομισούνται λόγω της διαφοράς που υπάρχει μεταξύ των προνομιούχων και των υπόχρεων στις στρατεύεις και τις αγγαρείες στα έργα.»⁵⁷⁵ Αντιθέσεις και όχι ισοτιμία, μέσα στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, διακρίνονται και στην περιγραφή του Τζουάννε Παπαδόπουλου (Zuane Papadopoli) σχετικά με την κοινωνική ζωή στο Χάνδακα του 17^{ου} αιώνα: «η πλατεία με θέα την κρήνη του Τζιγάντε, ήταν το μέρος που προοριζόταν για τον περίπατο, χωριστά, των Ευγενών της Αποικίας και των Κρητικών Ευγενών. [...] Και στις δύο πλευρές ο δρόμος ήταν λιθόστρωτος.»⁵⁷⁶

---

⁵⁷⁵ Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, Zuane Mocenigo, Provveditore Generale del Regno di Candia (1589)*, τ. Ι, Ηράκλειο 1940, σελ. 26-27.

⁵⁷⁶ Όπως αναφέρει μάλιστα, «στο μέρος όπου έκαναν το περίπατό τους οι βενετοί ευγενείς δεν απαγορευόταν στους κρητικούς ευγενείς ή και σε ανθρώπους του λαού να πηγαίνουν και να τους μιλούν και επιτρεπόταν να περνά όποιος ήθελε ή να σταματά, χωρίς να δημιουργείται θέμα!». Τζουάννε Παπαδόπουλος, *Στον Καιρό της Σχολής: αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αιώνα*, εισαγωγή και σχολιασμός Alfred Vincent, μετάφραση και επιμέλεια Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σελ. 54. Βλ. και πρώτη έκδοση, Zuane Papadopoli, *L'Occio (Time of leisure): Memories of Seventeenth-Century Crete*, (έκδοση με αγγλική μετάφραση, εισαγωγή, σχολιασμό, γλωσσάρι του Alfred Vincent), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών στη Βενετία, Βενετία 2007. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι η πλακόστρωση στις δύο πλευρές της *tuga magistra*, και όχι στο κέντρο της, επιβεβαιώνεται και από τη γνωστή μικρογραφία του Γεωργίου

Η εικόνα του Χάνδακα ως μιας πόλης που ανθεί οικονομικά επίσης δεν συμβαδίζει με μαρτυρίες που σώζονται. Σύμφωνα με τον Antonio Mocenigo, ο οποίος υπηρέτησε ως διοικητής του στρατού μεταξύ 1613-1615, ο Χάνδακας είχε ένα λιμάνι κλειστό με αλυσίδες και ήταν ζωσμένος με τείχη και τάφρους. Όπως λέει, με την πρώτη ματιά μοιάζει πολύ όμορφη πόλη, όμως όποιος κοιτάζει προσεκτικά βλέπει λίγα δημόσια κτίρια, εκκλησίες και ελάχιστα ιδιωτικά μέγαρα, ενώ είναι γεμάτη από άθλιες εικόνες μιας ερημωμένης πόλης⁵⁷⁷. Γύρω στο 1600, ένας επισκέπτης του οποίου το όνομα δεν είναι γνωστό, ανέφερε κι αυτός ότι η πόλη έδινε την εικόνα της καταστροφής και ότι «γενικά οι κατοικίες δεν έχουν καμία αρχιτεκτονική που να τις καθιστά άξιες να τις κοιτάξει κανείς, ούτε είναι διανεμημένες έτσι ώστε να γίνονται βολικές για τους κατοίκους. Οι δρόμοι είναι επίσης στενοί και γεμάτοι στρόφες, φτιαγμένοι κατά περίπτωση, παρά σε σχέση με το κοινό καλό και την κοσμιότητα...». Συνεχίζει μάλιστα λέγοντας, ότι η πόλη ήταν πολύ βρώμικη, τα σκουπίδια ρίχνονταν στους δημόσιους δρόμους, όπου κυκλοφορούσαν ελεύθερα πάρα πολλά γουρούνια καταναλώνοντάς τα, ενώ υπήρχαν παντού ανοιχτοί υπόνομοι οι οποίοι παρήγαγαν στίφη κουνουπιών που ταλαιπωρούσαν τους κατοίκους ακόμα και το χειμώνα. Απέδιδε το γεγονός στην φτώχεια των κατοίκων και μάλιστα των ευγενών και των «αστών»⁵⁷⁸. Αντίθετα, ο Αντόνιο Μοτσενίγκο κατηγορούσε τους σεισμούς και τον προηγούμενο λοιμό (1592-5) για την εικόνα της ερήμωσης που αντίκρουσε όταν κατέφτασε στο Χάνδακα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε βέβαια ότι αφενός σύγκριναν τον Χάνδακα με τη Βενετία και πιθανόν τις πόλεις της Τερραφέρμα, οπότε ήταν αναμενόμενο να τους φαίνεται φτωχή και μίζερη πόλη και αφετέρου, ότι πράγματι πρέπει να υπήρχαν πολλά ερείπια σπιτιών που κατέρρευσαν κατά τους καταστροφικούς σεισμούς των ετών 1595 και 1604.

Κλόντζα από το χειρόγραφο Marcianus graecus 1466 (Cl. VII. 22) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης που εικονίζει τη λιτανεία του Corpus Christi (Αγίας Δωρεάς) στο Χάνδακα (εικ. 11) και για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Στη μικρογραφία φαίνεται καθαρά ότι το κέντρο του δρόμου, όπου λαμβάνει χώρα η λιτανεία, δεν ήταν πλακοστρωμένο, αντίθετα φαίνεται ότι υπήρχε πλακόστρωση μπροστά από τα κτίρια, στα δεξιά και αριστερά του δρόμου. Βλ. εδώ υποσημείωση 143.

⁵⁷⁷ “La vostra Città di Candia Serenissimo Principe è posta in sito eminente, arricchita d’artificioso porto da cattena, cinta di mura e di fosse, tenendo in forma quasi triangolare miglia cui in c.a di circuito, riempie come meraviglia l’occhio di chi la riguarda; ma se è diligentemente esaminata, si scuopre che (rattine [;] i pubblici tempii, et alcuni pochissimi pallaggi privati), non solamente, è priva di fabbrica, che rapisca à se l’occhio di chi si voglia, ma ripiena d’infinita rovine, va da tutte le parti scoprendo miserabili vestiggi di Città dessolata. [...]”. A.S.V., *Collegio: Relazioni*, busta 81, Αναφορά του Antonio Mocenigo, 1615.

⁵⁷⁸ Ο Gerola παραθέτει μέρος του κειμένου του άγνωστου συγγραφέα. Gerola, Ia, σελ.13 (B.M.V., Ital VII, 1523, q. pag. 778). Ο συγγραφέας αναφέρει ακόμη ότι λόγω φτώχειας πολλοί από τους φεουδάρχες διέμεναν μόνιμα στην εξοχή και όχι στην πόλη.

Ομολογουμένως ωστόσο, αν συγκριθούν οι παραπάνω μαρτυρίες, όσο και αν υπερβάλλουν, με τις απόψεις που κυριαρχούν μεταξύ των περισσότερων μελετητών αυτής της περιόδου, ότι δηλαδή η τελευταία δεκαετία του 16^{ου} αιώνα ήταν περίοδος «μεγάλης αυτοπεποίθησης και λαμπρής οικονομικής και πνευματικής άνθισης της κρητικής κοινωνίας»⁵⁷⁹ βρισκόμαστε μπροστά σε μια αντίφαση. Από την άλλη, όπως φάνηκε από τη συζήτηση που προηγήθηκε και παρά τις εικόνες της κατεστραμμένης πόλης που διασώζουν οι πηγές, είναι βέβαιο ότι κάποια από τα δημόσια κτίρια που οικοδομήθηκαν στο Χάνδακα ανάμεσα στο 1575 και στο 1645, ήταν ιδιαίτερα σημαντικά, τόσο ως προς τον τρόπο που επενέβαιναν στο χώρο, όσο και ως προς την αρχιτεκτονική γλώσσα και τις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν. Επιπλέον, τα ίδια στοιχεία απαντούν σε έργα που έγιναν την ίδια περίοδο στα Χανιά (τα ναυπηγεία, η Λότζια, το μέγαρο του ρέκτορα, οι κατοικίες των στρατιωτών, η εβραϊκή γειτονιά, οι εκκλησίες, οι πύλες), ή στο Ρέθυμνο (η Λότζια, καινούριες αριστοκρατικές κατοικίες, οι εκκλησίες, οι πύλες, κλπ).

Για τη Βενετία, η χρονική περίοδος μεταξύ 1570-1645 ήταν ιδιαίτερα σύνθετη από πολλές απόψεις. Παρά τις σοβαρές δυσκολίες που αντιμετώπισε κατά τα πρώτα χρόνια του 16^{ου} αιώνα⁵⁸⁰, η παλαιότερη άποψη περί οικονομικής της κατάρρευσης έχει πλέον πλήρως αναθεωρηθεί. Η ανάκαμψη του εμπορίου μπαχαρικών με την Ανατολή ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1520, ενώ η βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο του μαλλιού σημείωσαν εντυπωσιακή άνοδο από τα μέσα του ίδιου αιώνα⁵⁸¹. Με άλλα λόγια, η οικονομία της Βενετίας συνέχισε να ανθεί κατά τον 16^ο αιώνα, παρά τα

---

⁵⁷⁹ Κακλαμάνης, «Ειδήσεις...», οπ. παρ., σελ. 125.

⁵⁸⁰ Τα νέα για τον περίπλου της Αφρικής από τους Πορτογάλους που άνοιξε νέους δρόμους προς τις αγορές της Ανατολής παρακάμπτοντας τους Βενετούς οι ιταλικοί πόλεμοι που εγκαινίασαν την επέμβαση των ξένων δυνάμεων στην ιταλική χερσόνησο και η συμμαχία του Καμπρέ (1509) ενάντια στη Βενετία ήταν βαρύ ατα πλήγματα για τη Γαληνότατη, Alberto Tenenti, “The Sense of Space and Time in the Venetian World”, στο J. R. Hale (επιμ.), *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 25-31.

⁵⁸¹ Όπως έχει δείξει ο Braudel, “La vita...”, οπ. παρ., 96-98, ο Chabod, στο “Venezia nella politica italiana ed europea del cinquecento”, στο *La Civiltà Veneziana del Rinascimento*, Sansoni 1958, σελ. 38, και πιο πρόσφατα ο Tabak, οπ. παρ., σελ. 3-8, 19-21, 57-58, 68, η οικονομική παρακμή της Βενετίας ήρθε σταδιακά, αρκετά αργότερα από ότι πιστευόταν παλιότερα, ενώ άρχισε να γίνεται πραγματικά αισθητή μόλις από την τρίτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα. Η είσοδος των πλοίων από τη βόρεια Ευρώπη στη Μεσόγειο και η προσπάθειά τους να πάρουν μέρος στο εμπόριο με την Ανατολή τη δεκαετία του 1590, σε συνδυασμό με τη μείωση στόλου της Βενετίας, η μεταφορά της παραγωγής των σιτηρών όλο και βορειότερα, αντισταθμίστηκαν κατ’ αρχήν από την μεγάλη άνοδο της βιοτεχνίας της Βενετίας στον τομέα των υφασμάτων (κυρίως μάλλινα, αλλά και μετάξι και βαμβάκι), του γυαλιού κλπ., κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα. Το εμπόριο των μπαχαρικών ανένηψε ήδη από το δεύτερο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα και μέχρι το 1620 περίπου. Γενικά, η Μεσόγειος, διατήρησε κατά τον 16^ο αιώνα τη σημασία της στο οικονομικό επίπεδο και η Βενετία κατάφερε να υπερασπιστεί αποτελεσματικά την ανθούσα οικονομία της.

σοβαρά προβλήματα των αρχών του αιώνα και παρά τους τρεις βενετοτουρκικούς πολέμους του 16^{ου} αιώνα (2^{ος} 1499-1503, 3^{ος} 1537-1540, 4^{ος} 1570-1573) που είχαν ως συνέπεια την απώλεια σημαντικών κτήσεων της Βενετίας στην Ανατολή με αποκορύφωμα εκείνη της Κύπρου το 1571. Επιπλέον, η Βενετία από τα μέσα της δεκαετίας του 1520 ξεκίνησε να παίζει και πάλι σημαντικό ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή της Ιταλίας⁵⁸².

Όσον αφορά στην κρητική αποικία, τα χρόνια μεταξύ 1574-1645 θεωρούνται ως η πλέον δημιουργική περίοδος της ιστορίας της. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε με τις περισσότερες αναλύσεις της περιόδου, είναι ότι τα ανώτερα στρώματα της Κρήτης που συμμετείχαν στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική άνθιση, παρουσιάζονται σαν ένα ενιαίο σώμα, με κοινή ιδεολογία και κοινά οικονομικά συμφέροντα, ενώ δίνεται συνήθως ιδιαίτερη έμφαση και τονίζεται ότι το «ελληνικό στοιχείο» και το εξελληνισμένο βενετικό ήταν εκείνα που προκάλεσαν την άνθιση («αναγέννηση»)⁵⁸³. Στηρίζονται όλες οι αναλύσεις στο ότι οι Βενετοί έγιναν πιο ανεκτικοί σε σχέση με τη θρησκεία των Κρητικών και ότι οι Κρητικοί μπόρεσαν να πάρουν μέρος στο βενετικό εμπόριο και να συμμετάσχουν στα κέρδη.

Πρέπει να τονιστεί ωστόσο, ότι ο χαρακτήρας της κρητικής οικονομίας, παρά το ότι το νησί αποτελούσε τμήμα ενός κατ' εξοχήν «εμπορικού κράτους» όπως η Βενετία, παρέμενε αγροτικός και η αγροτική εκμετάλλευση η βασική παραγωγική προτεραιότητα⁵⁸⁴. Προφανώς, η προσέγγιση Κρητικών και Βενετών, όπου αυτή έγινε, αφορούσε αποκλειστικά τους ευγενείς, τους κατόχους φέουδων και τους πολύ πλούσιους «αστού » (cittadini)⁵⁸⁵, ενώ αρνητικά για τη Βενετία ήταν τα συναισθήματα

---

⁵⁸² Μάλιστα συνέχισε να θεωρείται κατά τον 16^ο αιώνα «ο υπερασπιστής την ελευθερίας της Ιταλίας» απέναντι στις μεγάλες ξένες δυνάμεις. Chabot, *οπ. παρ.*, σελ. 41-51.

⁵⁸³ Βλ. για παράδειγμα, Χρυσή Α. Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο David Holton (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995. (1^η έκδοση στα αγγλικά *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press 1991, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), σελ. 21-57· Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Σύ δεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σελ. 182.

⁵⁸⁴ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17^{ου} αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Αθήνα, Παρουσία, 1987, σελ. 29.

⁵⁸⁵ Όπως αναφέρει η Αναστασία Παπαδία-Λάλα, στην περίοδο της όψιμης βενετοκρατίας χρονολογείται η υποτυπώδης οργάνωση των Κρητικών αστών. Το αρκετά ασαφές ως προς τα χαρακτηριστικά του κοινωνικό αυτό στρώμα στο 16^ο αιώνα εμφανίζεται στις κρητικές πρεσβείες συλλογικά και συσπειρώνεται σε ιδιαίτερη συσσωμάτωση, την αδελφότητα των αστών της Παναγίας της Τριμάρτυρης του Χάνδακα, ενώ η «αστικότητα» (cittadinanza) δηλώνεται ως κοινωνικό προσδιοριστικό. Στις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα οι προϋποθέσεις της αστικής ιδιότητας παρουσίαζαν συνάφεια με εκείνες της ευγένειας και απαιτούσαν από τον κάτοχό της, μεταξύ άλλων, την ιδιοκτησία φέουδων και τη μη άσκηση χειρωνακτικής τέχνης από την πλευρά του ίδιου και του πατέρα του. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Συσσωματώσεις του αστικού χώρου και πολιτισμική ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16^{ος}-17^{ος})

του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού, των αγροτών, στους οποίους δεν έφθαναν τα ευεργετήματα της εμπορικής ανάπτυξης των πόλεων⁵⁸⁶. Οι αντιφάσεις που εντοπίσαμε παραπάνω είναι εντελώς απύσες από τις αφηγήσεις περί πολιτισμικής ώσμωσης των Βενετών και των Κρητικών, ενώ σε καμία περίπτωση δεν εξηγείται η ξαφνική διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στο νησί. Αφού είχαν όλοι «εξελληνιστεί» γιατί οικειοποιήθηκαν με τέτοια ταχύτητα και τέτοιο ζήλο την ιταλική αρχιτεκτονική (και λογοτεχνία);

Όπως έχει υποστηρίξει η Παπαδιά-Λάλα, κατά τη μακροχρόνια περίοδο ειρήνης ανάμεσα στα χρόνια 1574-1645, η Βενετία δεν κατόρθωσε να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις⁵⁸⁷ που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μεγαλύτερη ανάπτυξη του νησιού και ενδεχομένως στην αποδοχή των Βενετών από τους εγχώριους. Όπως τονίζει η ίδια, «η εικόνα της σημαντικής ανάπτυξης και της γενικότερης ευμάρειας για ένα τμήμα του βενετικού κράτους, της Κρήτης, οφείλει να αντιμετωπισθεί με προσοχή, καθώς μάλιστα υπονομεύεται από την ίδια την αδυναμία της Βενετίας να προχωρήσει στις απαραίτητες θεσμικές αλλαγές στο διοικητικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο».⁵⁸⁸

Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ακόμα και εκεί που θεωρητικά επιτεύχθηκε κάποια προσέγγιση μεταξύ βενετών κυρίαρχων και των ανώτερων τάξεων του νησιού, οικονομικοί ανταγωνισμοί και σύγκρουση συμφερόντων τους έθεταν σε μόνιμη αντιπαράθεση. Η εχθρότητα που αισθάνονταν οι βενετοί αξιωματούχοι για την κρητική ελίτ, για την τάξη των γαιοκτημόνων βενετοκρητικών ευγενών, διαπερνά τις εκθέσεις των διοικητών που επέστρεφαν από την Κρήτη στη λιμνοθάλασσα. Ξανά και ξανά οι ελίτ του νησιού επικρίνονταν αυστηρά για την απληστία τους, την κακομεταχείριση

αι.)», *Cretan Studies*, 6, 1998, σελ. 39. Για την οργάνωση του σώματος των αστών και τα μέλη του βλ. της ίδιας, *To Monte...*, οπ. παρ., σελ. 72-77. Για τις προϋποθέσεις απόκτησης της αστικής ιδιότητας, βλ. Ασπασία Παπαδάκη, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη το 17^ο αιώνα (prove di cittadinanza), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β1, Ρέθυμνο, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Έτη ΣΤ'-Ζ', τεύχ η 11-14, 1994-1995, σελ. 619-634.

⁵⁸⁶ Παπαδιά-Λάλα, *To Monte...*, οπ. παρ. σελ. 29. Βλ. και Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον Τέταρτο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1570-1571)*, [χ.ε.], Αθήνα 1978, σελ. 49-68, σχετικά με τις άθλιες οικονομικές συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι αγροτικοί πληθυσμοί της Κρήτης κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο. Βλ. και έκθεση του Τζουάνε Μοτσενίγκο που περιγράφει την κατάσταση των χωρικών κατά τη δεκαετία του 1580 και για την άγρια εκμετάλλευσή τους από τους βενετοκρητικούς ευγενείς – ιδιοκτήτες φέουδων, Σπανάκης, *Μνημεία... Zuanne Mocenigo*, οπ. παρ., σελ. 26-52.

⁵⁸⁷ Οι προτάσεις, για παράδειγμα, του Τζουάνε Μοτσενίγκο για την αναδιανομή της γης και την αναδιάρθρωση του θεσμικού πλαισίου της αγροτικής εκμετάλλευσης δεν υλοποιήθηκαν ποτέ. Στο ίδιο, σελ. 45-50.

⁵⁸⁸ Παπαδιά-Λάλα, *To Monte...*, οπ. παρ., σελ. 27.

των χωρικών, την έλλειψη στρατιωτικής ετοιμότητας και την έλλειψη αφοσίωσης⁵⁸⁹. Ο βασικός λόγος της εχθρότητας ήταν ότι η Βενετία αδυνατούσε να πείσει τις ντόπιες ελίτ να αναπροσαρμόσουν την οικονομία και να τοποθετήσουν το στρατιωτικό συμφέρον πάνω από το οικονομικό, προκειμένου να παραμείνει το νησί σε βενετικά χέρια⁵⁹⁰.

Για να επιστρέψουμε όμως στο αρχικό ερώτημα, που αφορά στην απότομη εμφάνιση της *all'antica* αισθητικής στην αρχιτεκτονική της κρητικής αποικίας, και εφόσον η άποψη περί «πολιτιστικής άνθισης λόγω της αρμονικής συμβίωσης και πολιτιστικής ώσμωσης» δεν αρκεί για να την ερμηνεύσει, οφείλουμε να αναζητήσουμε άλλου τις αιτίες του φαινομένου.

Είναι γνωστό ότι οι τελευταίες, ειρηνικές δεκαετίες της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη ήταν μια αγωνιώδης περίοδος προετοιμασίας πριν τη μεγάλη σύγκρουση με τους Οθωμανούς. Η έντονη απειλή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιδρούσε αποφασιστικά τόσο στην ψυχολογία των αρχών και του πληθυσμού, όσο και στη διάθεση των χρημάτων που αναλογούσαν στο νησί και τα οποία απορροφούνταν, κυρίως, από τα οχυρωματικά έργα και τον αμυντικό σχεδιασμό⁵⁹¹. Οι Βενετοί, μετά την απώλεια της Κύπρου και την μετατροπή της Κρήτης στην τελευταία μεθόριο του *Stato da mar*, προσπαθούσαν να ενισχύσουν τη θέση τους και να τονίσουν την μονιμότητά τους στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Η Βενετία παρουσιαζόταν πλέον κατά τον 16^ο αιώνα ως το μοναδικό ανάχωμα στην πρώτη γραμμή της άμυνας ενάντια στους Οθωμανούς, ως ένα προστατευτικό τείχος για τη χριστιανική δύση ενάντια στον οθωμανικό-μουσουλμανικό κίνδυνο.⁵⁹² Έτσι, από τη δεκαετία του 1560-1570 ξεκίνησαν τα μεγάλα έργα οργάνωσης της άμυνας της Κρήτης (και της Κύπρου),

---

⁵⁸⁹ Βλ. Εκθέσεις προνοητών, δουκών, καπιτάνων που έχει εκδώσει ο Στέργιος Γ. Σπανάκης στη σειρά *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, αλλά και στα *Κρητικά Χρονικά* (1949, 1950, 1969). Σχετικά με τους λόγους των αντιπαραθέσεων, βλ. και Molly Greene, *Κρήτη: Ένας Κοινός Κόσμος: Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 2000 από το Princeton University Press, τίτλος πρωτοτύπου: *A Shared World: Christian and Muslims in the Early Modern Mediterranean*), σελ. 112-129.

⁵⁹⁰ Όπως έχει δείξει η Μαλτέζου, η άποψη αυτή των Βενετών για τους ευγενείς της Κρήτης όχι μόνο δεν άλλαξε, αλλά εντάθηκε με το τέλος του κρητικού πολέμου και το κύα των προσφύγων στη Βενετία. Χρυσή Α. Μαλτέζου, «Η τύχη των τελευταίων ευγενών της Κρήτης», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 447-458.

⁵⁹¹ Παπαδιά-Λάλα, *To Monte ...*, οπ. παρ., σελ. 31.

⁵⁹² Όπως έχει δείξει ο Tenenti, κατά το 16^ο αιώνα, στη συνείδηση των Βενετών οι κτήσεις στην Ανατολή ήταν «αναπόσπαστο μέρος της πατρογονικής κληρονομιάς», με διαφορετικό στάτους, πιο σημαντικό και βαθύτερα ριζωμένο, από εκείνο της Τερραφέρμα. Tenenti, «A sense...», οπ. παρ., σελ. 22-23, 28-29.

καθώς και διάφορα έργα υποδομών και εξωραϊσμού στην πρωτεύουσα και στις άλλες μεγάλες πόλεις του νησιού.

Φαίνεται ότι μία από τις σημαντικότερες αιτίες του φαινομένου της απότομης εμφάνισης της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη ήταν η πραγματοποίηση των μεγάλων οχυρωματικών έργων της Βενετίας στο νησί. Είναι γνωστή και αρκετά καλά μελετημένη η εκτεταμένη οχυρωματική δραστηριότητα που έλαβε χώρα σε όλες τις πόλεις της Κρήτης από τη δεκαετία του 1560 και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα⁵⁹³, καθώς αναμενόταν η μεγάλη σύγκρουση με τους Οθωμανούς.

Είναι γνωστά τα οικονομικά και τεχνικά προβλήματα που ανέκυπταν καθώς έχουν καταγραφεί στην αλληλογραφία και στις τεχνικές εκθέσεις των βενετών αξιωματούχων, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την επίβλεψη των έργων. Από τις πηγές προκύπτει ωστόσο, ότι όχι μόνο διατέθηκαν τεράστια ποσά για τα οχυρωματικά έργα, αλλά ότι μετέβησαν από την Ιταλία στρατιωτικοί ειδικοί στις οχυρώσεις, ικανότατοι μηχανικοί, αρχιτέκτονες και αρχιτεχνίτες προκειμένου να τα φέρουν σε πέρας⁵⁹⁴. Οι πόλεις οχυρώθηκαν σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις στον τομέα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Στα οχυρωματικά έργα βέβαια, δούλεψαν και δεκάδες τοπικοί τεχνίτες με αποτέλεσμα ένα μέρος των χρημάτων που διατέθηκαν για την κατασκευή των οχυρώσεων να εισρεύσει στην κρητική κοινωνία (μισθοί, εργολαβίες κλπ.)⁵⁹⁵. Ταυτόχρονα, φαίνεται ότι οι ιταλοί μηχανικοί ήταν φορείς όχι μόνο της τεχνογνωσίας, αλλά και των «νέων» αισθητικών αντιλήψεων. Από αυτή την περίοδο και στο εξής, τόσο τα νέα κτίρια που χτίζονταν στην αποικία, όσο και εκείνα που ανακαινίζονταν ακολουθούσαν την *all'antica* τεχνοτροπία. Προφανώς δεν αρκεί να πούμε ότι οι μηχανικοί από τη Βενετία έφεραν τη νέα αρχιτεκτονική στην Κρήτη, και επειδή τα πράγματα ήταν πιο σύνθετα θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να αναλύσουμε τους λόγους και τους τρόπους που η *all'antica* αρχιτεκτονική βρήκε το δρόμο της προς το νησί.

---

⁵⁹³ Βλ. ειδικά για το Ηράκλειο βλ. Στεριάτου, *Τα Βενετικά Τείχη...*, οπ. παρ., για το Ρέθυμνο της ίδιας, *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου ...*, οπ. παρ. Βλ. και Σκουτέλης, οπ. παρ., σχετικά με την οργάνωση της άμυνας σε ολόκληρο το Stato da mar.

⁵⁹⁴ Βλ. τους δύο πρώτους τόμους του Τζερόλα που αφορούν στα τείχη και στην οργάνωση της άμυνας της Κρήτης. Gerola, I1, I2.

⁵⁹⁵ Όταν στην έκθεσή του ο Τζουάνε Μοτσενίγκο ζητάει να επισπεύδουν τα έργα των οχυρώσεων του Χάνδακα ένας από τους λόγους είναι οικονομικός: «[...] θα απαλλαγεί η Υμετέρα Γαληνότης εκ των δαπανών των πρωτομαστόρων, των μηχανικών, των γραφέων, των επιστατών...», Σπανάκης, *Μνημεία...Zuanne Mocenigo*, οπ. παρ., σελ. 135.

A. Οχυρώσεις και *all'antica* αρχιτεκτονική

Είναι γνωστό ότι ο 16^{ος} αιώνας ήταν καθοριστικός όσον αφορά στην «τέχνη της οχύρωσης». Πρόκειται για μια εποχή που λόγω των αλλαγών στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου, λόγω των νέων πολεμικών τεχνολογιών και των πυροβόλων όπλων άλλαξαν εντελώς οι απαιτήσεις των οχυρώσεων⁵⁹⁶.

Όπως σημειώθηκε ήδη, από το 1517 και κυρίως μετά τη συνθήκη ειρήνης της Μπολονίας (1529) και την εγκατάλειψη εκ μέρους της Βενετίας της επεκτατικής πολιτικής του προηγούμενου αιώνα, έγινε σαφές ότι έπρεπε να οργανωθεί η άμυνα του κράτους της⁵⁹⁷. Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να επιλεγεί τόσο ο τρόπος άμυνας, όσο και οι τόποι και οι πόλεις που έπρεπε να οχυρωθούν⁵⁹⁸. Το τεράστιο πρόγραμμα *renovatio securitatis reipublicae*, που άρχισε να διαμορφώνεται από το 1517 με τις προτάσεις του απερχόμενου τότε διοικητή του στρατού Αντρέα Γκρίτι, επικεντρώθηκε σε αυτά ακριβώς τα προβλήματα. Ο δούκας του Ουρμπίνο, Φραντσέσκο Μαρία ντέλλα Ρόβερε, γενικός διοικητής των στρατευμάτων της Βενετίας από το 1523 και κύριος υπεύθυνος του προγραμματισμού της άμυνας του βενετικού κράτους, προσπάθησε να προσεγγίσει την άμυνα ολόκληρης της επικράτειας ως ένα σύνολο⁵⁹⁹. Τα προγράμματα οχυρώσεων

---

⁵⁹⁶ Σύμφωνα με τον Hale, στη Βενετία μεταξύ 1492-1570 τυπώθηκαν 145 βιβλία σχετικά με στρατιωτικά θέματα. John R. Hale, "Industria del libro e cultura militare a Venezia nel Rinascimento", στο Girolamo Arnaldi και Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dal Primo Quattrocento al Concilio di Trento*, 3/II, Neri Pozza Editore, Βιτσέντζα 1980, σελ. 245-288. Ειδικά για το θέμα των οχυρώσεων, βλ. σελ. 274-276. Κάποια διάσημα χειρόγραφα, όπως το *Libro delle fortificazioni* του Giovan Jacopo Leonardi δεν έφτασαν ποτέ στο τυπογραφείο, ωστόσο, ο Ντανιέλε Μπάρμπαρο συμπεριέλαβε μια περίληψή του στην έκδοση του Βιτρούλιου του 1556. Όπως έχει επισημάνει ο Κόντσινα, η πραγματεία του Λεονάρντι αντανάκλα τις αρχές της *ars fortificatoria* του Francesco Maria della Rovere, και συνδέεται άμεσα με το Βιτρούλιου του Ντανιέλε Μπάρμπαρο και τα *Τέσσερα Βιβλία* του Παλάντιο. Concina, *Macchina...*, οπ. παρ., σελ. 15-45, 55-62. Έχει ενδιαφέρον ότι τέτοια βιβλία διαβάζονταν και στην Κρήτη. Έχουν εντοπιστεί σε τουλάχιστον δύο απογραφές ιδιωτικής περιουσίας των μέσων του 17^{ου} αιώνα στο Χάνδακα βιβλία σχετικά με το θέμα των οχυρώσεων. Βλ. Ειρήνη Λυδάκη, «Η ύπ ρξη ιδιωτικών βιβλιοθηκών στο Χάνδακα τον 17^ο αιώνα», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 438-444.

⁵⁹⁷ Όπως αναφέρει ο Τενέντι, οι Βενετοί ήταν τόσο σίγουροι για τον εαυτό τους, που κατά τον 15^ο αιώνα είχαν οχυρώσει μόνο τις πόλεις στα όρια της επικράτειας (Μπέργκαμο, Μπρέσια, Κρεμόνα κλπ), ενώ πόλεις όπως η Βερόνα, η Πάδοβα, η Βιτσέντζα είχαν μείνει ανοχύρωτες. Tenenti, "The sense...", οπ. παρ., σελ. 30.

⁵⁹⁸ Οι εχθροί άλλωστε ήταν πολλοί: οι Οθωμανοί στην Ανατολή, τη Δαλματία και το Φριούλι. Τις δύο τελευταίες περιοχές εποφθαλιμούσαν και οι Αψβούργοι δούκε της Αυστρίας. Στα δυτικά, με το να περιέλθει από το 1535 το δουκάτο του Μιλάνου στην κατοχή του Καρόλου του Ε' και μετά τη συμμαχία του Φραγκίσκου Α' της Γαλλίας με τους Οθωμανούς (1536) υπήρχε μόνιμη ανασφάλεια.

⁵⁹⁹ Concina, *La Macchina...*, οπ. παρ.

των πόλεων της Τερραφέρμα βρίσκονταν σε πλήρη ανάπτυξη από τη δεκαετία του 1530, και συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα.

Ο σχεδιασμός και η χάραξη νέων οχυρώσεων στις κτήσεις της Ανατολής, αλλά και στη Δαλματία⁶⁰⁰ εγγράφεται στο τεράστιο αυτό πρόγραμμα. Ο Μικέλε Σανμικέλι, από το 1535 υπεύθυνος μηχανικός της στρατιωτικής άμυνας ολόκληρης της βενετικής επικράτειας, για τριάντα περίπου χρόνια⁶⁰¹ ταξίδεψε όχι μόνο στην Τερραφέρμα, αλλά και στην Δαλματία, την Κέρκυρα και την Κρήτη, προκειμένου να σχεδιάσει την φρουριακή θωράκιση των κτήσεων της Ανατολής, εν μέσω του τρίτου βενετοκρητικού πολέμου⁶⁰².

Ο σχεδιασμός του νέου οχυρού περιβόλου (με προμαχώνες) των τριών μεγαλύτερων πόλεων της Κρήτης και της Σούδα ξεκίνησε με τη χάραξη του Μικέλε Σανμικέλι μεταξύ 1538-1540. Ωστόσο, κι εδώ όπως και στις περισσότερες πόλεις της Δαλματίας, αλλά και της Τερραφέρμα, τα έργα προχωρούσαν με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς, όχι μόνο λόγω οικονομικών προβλημάτων, αλλά και λόγω συνεχών μετατροπών των σχεδίων που προέκυπταν εξαιτίας των διαφωνιών μεταξύ των υπεύθυνων αξιωματούχων, διοικητών και στρατιωτικών. Το σχέδιο και η πρόταση συνοδευόταν συνήθως από ξύλινο πρόπλασμα που παρουσιαζόταν προς έγκριση στους διοικητές του στρατού, στους γενικούς προνοητές, στη Γερουσία, οι οποίοι έπρεπε όλοι να συμφωνήσουν πριν προχωρήσουν στην κατασκευή. Γενικά, όπως διαπιστώνει και ο

---

⁶⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 34-38. Βλ. και Σκουτέλης, *οπ. παρ.*, σελ. 37-43, 59-86.

⁶⁰¹ Ο Μικέλε Σανμικέλι βρισκόταν στην υπηρεσία της Γαληνότητας από το 1528 έως το θάνατό του το 1559.

⁶⁰² Σε συνεργασία αρχικά με το δούκ του Ουρμπίνο Φραντσέσκο Μαρία ντέλλα Ρόβερε και στη συνέχεια με τον γιο του Guidobaldo della Rovere, που από το 1547 πήρε τη θέση του γενικού διοικητή των στρατευμάτων της Βενετίας, μέχρι το θάνατό του το 1559, ο Σανμικέλι σχεδίασε οχυρώσεις και πρότεινε λύσεις για την άμυνα διάφορων πόλεων της βενετικής επικράτειας, χωρίς ωστόσο τις περισσότερες φορές να επιβλέπει ο ίδιος την κατασκευή τους. Μεταξύ 1529-1546 ολοκληρώθηκαν οι οχυρώσεις του Λενιάγκο, το 1531-37 έκανε παρεμβάσεις στις οχυρώσεις του Ορζιουονο στα ΝΔ της Μπρέσια, το 1532 έκανε μελέτες για την οχύρωση του Τρεβίζο και της ίδιας της Μπρέσια. Την ίδια χρονιά, ενώ περιόδευε μαζί με τον Φραντσέσκο Μαρία στο Φριούλι έκανε προτάσεις για την αναδιαμόρφωση της κεντρικής πλατείας του Ούτινε. Τις χρονιές 1534, 1537-1539, 1550 ασχολήθηκε με τις οχυρώσεις του Ζάνταρ και του Σίμπενικ στις δαλματικές ακτές (μαζί με τον ανιψιό του), ενώ όπως είδαμε παραπάνω το 1538-1539 σχεδίασε τις οχυρώσεις των κρητικών πόλεων. Το 1533 έκανε σχέδια για την το φρούριο (cittadella) της Βερόνας, ενώ με τις πύλες και τις οχυρώσεις της γενέτειράς του ασχολήθηκε από τη δεκαετία του 1530 και μέχρι το θάνατό του. Μεταξύ του 1535-1543 ο Σανμικέλι εκπόνησε το σχέδιο για την άμυνα της λιμνοθάλασσας. Στο σχέδιο περιλαμβάνονταν η οχύρωση του λιμανιού της Chioggia νότια της Βενετίας, η οχύρωση του λιμανιού στο San Nicolò στο Λίντο, η κατασκευή του φρουρίου στο νησάκι Sant'Andrea. Το τελευταίο έχει θεωρηθεί ένα από τα σημαντικότερα έργα στρατιωτικής αρχιτεκτονικής του 16^{ου} αιώνα. Τα παραπάνω είναι μερικά μόνο από τα οχυρωματικά έργα με τα οποία ασχολήθηκε ο Σανμικέλι κατά τη διάρκεια της θητείας του ως υπεύθυνος μηχανικός της στρατιωτικής άμυνας του βενετικού κράτους. Βλ. Lionello Puppi, *Michele Sanmicheli architetto: opera completa*, Caliban Editrice, Ρώμη 1986, σελ. 48-55, 59, 78-89, 102-104, 108-109, 123-127, 131-139.

Σκουτέλης, η εμπλοκή στα έργα περισσότερων μηχανικών και στρατιωτικών είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει ενιαία άποψη για την άμυνα της πόλης, αλλά ούτε και ολοκληρωμένη εικόνα για τη λειτουργία των μικρότερης κλίμακας κατασκευών υποστήριξης, όπως για παράδειγμα το φρούριο του λιμανιού στο Χάνδακα⁶⁰³. Βέβαια, καθυστερήσεις προέκυπταν συνεχώς, στα περισσότερα δημόσια έργα σε ολόκληρη την επικράτεια της Βενετίας, αλλά και στην ίδια τη μητρόπολη, καθώς η εμπλοκή πολλών επιτροπών υπεύθυνων για το ίδιο έργο και η αναμενόμενη επικάλυψη των εξουσιών προκαλούσαν διαφωνίες, μετατροπές στα σχέδια και καθυστερήσεις. Για παράδειγμα, το 1557 ο Giangirolamo Sanmicheli πρότεινε και σχεδίασε την κατασκευή ενός προμαχώνα στη Μπρέσια, το σχέδιο εξέτασε και ενέκρινε ο νέος γενικός διοικητής του στρατού Sforza Pallavicino⁶⁰⁴, όμως την τελική απόφαση θα έπρεπε να την πάρει ο γενικός προνοητής της Τετραφέρμα Tommaso Contarini, ο οποίος διαφωνούσε, και όλα αυτά αφού είχε ήδη εγκριθεί η κατασκευή από τη Σινιορία⁶⁰⁵. Αντίστοιχα, σε έκθεση του 1559, ο Παλαβιτσίνο μετά από επιθεώρηση των οχυρώσεων της Δαλματίας τις περιέγραψε με τα πιο μελανά χρώματα. Η Budva, η Κόρτσουλα (Curzula), το Χβαρ (Lesina), η Ομιš (Almissa), το Σπλιτ (Spalato), το Τρόγκιρ (Traù) ήταν σύμφωνα με το νέο γενικό διοικητή του στρατού της Βενετίας τελείως ανυπεράσπιστες. Το φρούριο του San Nicolò στο Σίμπενικ (Sebenico), έργο του Τζαντζιρόλαμο Σανμικέλι, το οποίο είχε ολοκληρωθεί μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1540 και θεωρείτο ένα σπουδαίο σύγχρονο φρούριο⁶⁰⁶, το θεώρησε αδύναμο και απαρχαιωμένο. Πρότεινε ενίσχυση των οχυρώσεων του Ζάνταρ, ενώ υποστήριξε ότι το Kotor (Cattaro) έπρεπε να εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του.⁶⁰⁷

Όπως παρατηρεί ο Manno, στη Βενετία οι αποφάσεις του κρατικού μηχανισμού σε σχέση με τις οχυρώσεις ήταν αποτέλεσμα συγκερασμού αιτημάτων των ντόπιων πληθυσμών, απόψεων των ειδικών του πυροβολικού, των μηχανικών, των αρχιτεκτόνων, των πρωτομαστόρων και βέβαια των επικεφαλής του στρατού⁶⁰⁸. Η παράδοση αυτή, που ίσχυε όχι μόνο για τα οχυρωματικά έργα, αλλά για όλα τα δημόσια έργα, προκαλούσε τεράστιες καθυστερήσεις λόγω των διαφορετικών απόψεων, όμως

---

⁶⁰³ Σκουτέλης, οπ. παρ., σελ. 70.

⁶⁰⁴ Ανέλαβε τον Ιούλιο του 1557.

⁶⁰⁵ Manno, οπ. παρ., σελ. 106-111.

⁶⁰⁶ Andrej Žmegač, "La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un'opera importante di Giangirolamo Sanmicheli", *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 49. Bd., H. 1/2 (2005), σελ. 133-151.

⁶⁰⁷ Manno, οπ. παρ., σελ. 99.

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 105.

βοήθησε τελικά στην παγίωση του μύθου σχετικά με την παραδοσιακή βενετική «σύνεση». Πρόκειται για τη γνωστή επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζε μέρος της βενετικής αριστοκρατίας τους νεωτερισμούς· στην πραγματικότητα η βενετική «σύνεση» έκρυβε τις αντιθέσεις που υπήρχαν στο εσωτερικό της αριστοκρατίας, βαπτίζοντάς τες σύμφωνα με το μύθο, «δημοκρατικές ελευθερίες»⁶⁰⁹.

Παρά τις διαφωνίες και τις καθυστερήσεις, κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα οχυρώθηκαν οι περισσότερες πόλεις στην Τερραφέρμα⁶¹⁰, στη Δαλματία⁶¹¹ και στις κτήσεις της Ανατολής⁶¹². Ειδικά όσον αφορά στο Χάνδακα, η δεκαετία του 1560 ήταν καθοριστική στην τελική χάραξη και μορφή που πήραν τα τείχη. Στις 10 Μαρτίου 1562 αποφασίστηκε να σταλεί ο Giulio Savorgnan στην Κρήτη με το αξίωμα του διοικητή όλων των φρουριών του νησιού (governatore alle fortezze di Creta). Ο Σαβορνιάν, παλαιότερα «μαθητής» του Φραντσέσκο Μαρία ντέλλα Ρόβερε⁶¹³, περισσότερο στρατιωτικός παρά μηχανικός, ασχολήθηκε μαζί με τον Παλαβιτινό, ειδικά με το θέμα των οχυρώσεων. Την υπογραφή του φέρουν τα οχυρωματικά έργα στην Κύπρο⁶¹⁴ και την Κρήτη, αλλά και στο Μπέργκαμο, το Φριούλι και την Palmanova⁶¹⁵.

Η βασική του υποχρέωση κατά τη διαμονή του στην Κρήτη ήταν η συλλογή στοιχείων για την κατάσταση των οχυρώσεων και η αποστολή σχεδίων και προπλασμάτων στη Βενετία, έτσι ώστε οι διάφοροι θεσμοί εκεί να μπορέσουν να πάρουν αποφάσεις σχετικά με τον καλύτερο τρόπο εκτέλεσης των έργων. Όπως τονίζει η Στεριώτου ωστόσο, το έργο του στο Χάνδακα ήταν πολύ σημαντικότερο από την απλή αποστολή στοιχείων και σχεδίων στη Βενετία, καθώς όσο βρισκόταν στο νησί

---

⁶⁰⁹ Όπως υποστηρίζει ο Μάνο: “La “prudenza” veneziana nasconde senz’altro i conflitti consumati all’intero del patriziato per sublimarli nell’immagine mitica delle libertà repubblicane”. Στο ίδιο, σελ.100.

⁶¹⁰ Το Φριούλι, το Μπέργκαμο, η Μπρέσια οχυρώνονταν ακόμη τη δεκαετία του 1580. Κι εδώ υπήρχαν διαφωνίες μεταξύ ρεκτόρων, προνοητών και κατοίκων του Μπέργκαμο που διαφωνούσαν με τις καταδαφίσεις που έπρεπε να γίνουν προκειμένου να χτιστούν νέα οχυρά. Στο ίδιο, σελ. 107-109.

⁶¹¹ Οι βασικές οχυρώσεις των δαλματικών πόλεων Ζάνταρ (Zara), Σίμπενικ (Sebenico) και Χβαρ (Lesina) ολοκληρώθηκαν μεταξύ 1535-1551 από τον ανιψιό του Μικέλε, Τζαντζιρόλαμο Σανμικέλι. Kruno Prizatelj, “Sanmicheli e la Dalmazia”, στο Howard Burns, Christoph Luitpold Frommel, Lionello Puppi, (επιμ.), *Michele Sanmicheli: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995, σελ. 222. Βλ. και Νίκος Λιανός, «Το θαλάσσιο κράτος της Βενετίας και η παράκτια μνημειακή αρχιτεκτονική στην Αδριατική», στο Elias Beriatos και Evangelos Livieratos (επιμ.), *From an ancient sea to a modern network. Adriation. Extrema-Proxima. Visions, echoes, maps and routes*, Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 199-214, 225-227.

⁶¹² Γενικά για την οργάνωση της άμυνας του Stato da Mar, βλ. Σκουτέλης, οπ. παρ. Ειδικά για τις οχυρώσεις στην Κρήτη, βλ. τους δύο πρώτους τόμους του Gerola, I1, I2, και τις σχετικές μελέτες της Στεριώτου, *Τα Βενετικά Τείχη του Χάνδακα...*, οπ. παρ., και της ίδιας, *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου...*, οπ. παρ.

⁶¹³ Tafuri, *Venice...*, οπ. παρ., σελ.132.

⁶¹⁴ Το φρούριο της Λευκωσίας που ολοκληρώθηκε το 1567 είναι δικό του έργο.

⁶¹⁵ Βλ. Σχετικά, Antonio Manno, “Buonaiuto Lorini e la scienza delle fortificazioni”, *Architettura*, 2, 1985, σελ. 34-50. Βλ. και Howard, *Venice Disputed...*, οπ. παρ., σελ. 193-211.

προχώρησε σε διάφορες εργασίες συμπλήρωσης των τειχών, σε προβλέψεις για την καλύτερη εφαρμογή των σχεδίων και προτάσεις για τις οικονομικότερες λύσεις για τα έργα.⁶¹⁶ Ο Σαβωριανός είναι αυτός που ενοποίησε τα διάφορα σχέδια για τις οχυρώσεις που υπήρχαν από την εποχή που είχε έρθει ο Μικέλε Σανμικέλι στην Κρήτη⁶¹⁷. Έτσι, όσον αφορά στην Κρήτη, και ιδιαίτερα το Χάνδακα, από τη δεκαετία του 1560 και ιδιαίτερα μετά το 1574, την απώλεια της Κύπρου και την μετατροπή της Κρήτης στην τελευταία μεθόριο πριν την οθωμανική αυτοκρατορία, τα έργα προχώρησαν με γοργούς ρυθμούς. Από την περίοδο αυτή, φαινόταν πλέον καθαρά ότι η μεγάλη σύγκρουση με τους Οθωμανούς δεν θα μπορούσε να αποφευχθεί.

Ο Σαβωριανός διαφωνούσε με την «επιδεικτική σπατάλη» που απαιτούσαν οι *all'antica* οχυρώσεις⁶¹⁸. Επέμενε στη λειτουργικότητα και στο χαμηλότερο δυνατό κόστος. Μάλιστα, το 1575 έκανε αυστηρότατη κριτική στις έντονα διακοσμημένες πύλες της Βερόνας (εικ. 170-173) και της Ζάρα (εικ. 181) παραλληλίζοντάς τες με θυρώματα εκκλησιών. Όσο για τη σπατάλη χρημάτων, δήλωνε ότι αντί για τη διακόσμηση μιας πύλης με κίονες, πλούσιους θριγκούς και κιονόκρανα θα μπορούσαν να είχαν φτιάξει δύο προμαχώνες με το ίδιο κόστος.⁶¹⁹

---

⁶¹⁶ Στεριώτου, *Τα Βενετικά...*, οπ. παρ., σελ. 25. Βλ. και Gerola, I2, σελ. 329-333. Βλ. και Paolo Morachiello, "Candia. I Baluardi del Regno", στο *Venezia e la Difesa del Levante: Da Lepanto a Candia 1570-1670*, (Κατάλογος έκθεσης στο palazzo ducale) Arsenale Editrice, Βενετία 1986, σελ. 133.

⁶¹⁷ Gerola I2, σελ. 332, βλ. και Manno, οπ. παρ., σελ. 119.

⁶¹⁸ Βλ. Manno, "Politica...", οπ. παρ., σελ. 120, σχετικά με τη διαφορετική κατεύθυνση που είχαν πάρει οι απόψεις του Σαβωριανού σε σχέση με τις οχυρώσεις και σε αντίθεση με τις αρχές του Βιτρούβιου που είχε εκδώσει λίγα χρόνια νωρίτερα στα *Commentari* (1556) του ο Ντανιέλε Μπάρμπαρα, τα οποία ως γνωστόν εικονογράφησε ο Παλάντιο. (Πλήρης τίτλος: *I dieci libri dell'architettura di M. Vitruvio tradutti e commentati da Monsignor Barbaro eletto patriarca d'Aquileggia*).

⁶¹⁹ «Noi alla fortezza nostra faremo le porte che farano bisogno a meglio (mezzo) le cortine, senza usir punto in fuori, sode et grosse da guerra. E non porte da chiese con tanti ornamenti impertinenti, come han fatto alla città di Zara e Verona che spendono più nell'ornamento di una porta con tante colonne e frisi e capitelli, che fariano due baluardi con quella spessa», Ennio Concina, «"Munire et ornare": Sanmicheli el le porte di Verona", στο Howard Burns, Christoph Luitpold Frommel, Lionello Puppi, (επιμ.), *Michele Sanmicheli: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995, σελ. 203.

B. *All' antica* αρχιτεκτονική και πύλες των πόλεων, κάστρων, φρουρίων

Υπήρχε ανέκαθεν μια διαμάχη σε σχέση με τις πύλες των οχυρώσεων, ανάμεσα στη επιθυμία να εντυπωσιαστούν οι φίλοι και την ανάγκη να αποθαρρυνθούν οι εχθροί. Μετά το 1500 περίπου, εντάθηκε η αντιπαράθεση εξαιτίας των αλλαγών στις πολεμικές μεθόδους λόγω των πυροβόλων όπλων, δημιουργώντας την ανάγκη για πιο ισχυρές πύλες από τη μια και την επιθυμία να διακοσμούνται με κλασικές μορφές προκειμένου να δηλώνουν τις αξίες όσων ζούσαν μέσα στις οχυρωμένες πόλεις. Μια πύλη επομένως έπρεπε να μιλάει είτε για το απόρθητο και την ικανότητα της άμυνας του τείχους, είτε για το πόσο ανοικτή και καλλιεργημένη ήταν η κοινότητα που ζούσε πίσω από αυτήν, ή αν ήταν δυνατόν και τα δύο ταυτόχρονα⁶²⁰.

Σύμφωνα με τον Κόντσινα, η πολιτική θέση της Βενετίας απέναντι στις οχυρώσεις στην Τεραφέρμα κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα ήταν από τη μια να δοθούν τεχνικές λύσεις στα θέματα της άμυνας και από την άλλη να συνδεθούν με την πολεοδομία και τους νέους οδικούς άξονες των πόλεων⁶²¹. Το «δόγμα» της περιόδου Γκρίτι και της *renovatio securitatis reipublicae* ήταν το «οχυρώνω και διακοσμώ» (“*munire et ornare*”). Ο ρόλος των πυλών της πόλης ήταν από τη μια η επίδειξη ισχύος στον εχθρό, αλλά ταυτόχρονα και η ένδειξη της καλής διακυβέρνησης και της μέριμνας εκ μέρους των κυρίαρχων για την ασφάλεια των κατοίκων και βέβαια ο εγκωμιασμός της Μητρόπολης και του ίδιου του δόγη Γκρίτι⁶²². Οι πύλες των τειχών προσφέρονταν ιδιαίτερα για διακόσμηση *all' antica*, τόσο λόγω της μορφής τους που παρέπεμπε σε θριαμβικά τόξα, αλλά και λόγω του συμβολικού τους ρόλου τους ως «αναγγελία», ως πρώτη εικόνα και επίδειξη της πόλης. Οι *all' antica* πύλες San Giovanni (1528) και Savonarola (1530) της Πάδοβας του Φαλκονέτο (εικ. 168, 169) και της Βερόνας του Σανμικέλι⁶²³ είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα.

⁶²⁰ Onians, οπ. παρ., σελ. 324.

⁶²¹ Concina, «*Munire...*», οπ. παρ., σελ. 196. Βασική αρχή του προγράμματος οχυρώσεων του δούκ του Ουρμπίνο ήταν η γρήγορη και ευκλή μετακίνηση των στρατιωτών και του πυροβολικού μέσα στην πόλη και στις οχυρώσεις.

⁶²² Τόσο οι πύες της Βερόνας, όσο και της Πάδοβας φέρουν επιγραφές που σχετίζουν την πύλη με τον “Principe Andrea Gritti”.

⁶²³ Ο Βαζάρι στο βίο του Μικέλε Σανμικέλι έγραψε για τις δύο πύες της Βερόνας ότι είναι τόσο ωραίες που δεν έχουν αλλού ταίρι, ότι η στιβαρότητά τους λόγω του δωρικού ρυθμού σε *rustico* ταιριάζει με την ισχύ του τόπου και ότι οι Βενετοί, μέσω της διάνοιας του αρχιτέκτονα, έφτασαν στο επίπεδο των οικοδομών των αρχαίων Ρωμαίων: “[...]Ma più di tutti gli altri fortificò Michele et adornò la sua patria Verona, facendovi, oltre all'altre cose, quelle bellissime porte della città, que non hanno in altro luogo

Ειδικά όσον αφορά στη Βερόνα, τόσο στη Porta Nuova (1531-1540) (εικ. 170, 171), όσο και στην Porta Palio (1550-1560) (εικ. 172, 173), ο Μικέλε Σανμικέλι χρησιμοποίησε στοιχεία από το ρωμαϊκό αμφιθέατρο της Βερόνας⁶²⁴ (εικ. 174), δωρικό ή τοσκανικό ρυθμό⁶²⁵ με θριγικό με τρίγλυφα και μετόπες που εικονίζουν βούκρανα και δίσκους (paterae) (εικ. 175)⁶²⁶, τόσο στις όψεις που κοιτούσαν προς την πόλη, όσο και στις εξωτερικές. Είναι κτισμένες με bugnato rustico⁶²⁷, με εξαίρεση την εξωτερική όψη της Porta Palio⁶²⁸ (εικ. 173). Οι πύλες δίνουν μια αίσθηση μνημειακότητας και μεγαλοπρέπειας και ταυτόχρονα το έντονο rustico δίνει την αίσθηση του απόρθητου, όπως άρμοζε στις πύλες σύμφωνα με την «εκφραστική θεωρία», η οποία όπως υποστηρίζει ο Όνιανς, είναι πρόδηλη στα κείμενα των Francesco Colonna, Luca

---

pari: cioè la porta Nuova, tutta di opera dorica rustica, la quale nella sua sodezza e nell'essere gagliarda e massiccia corrisponde alla fortezza del luogo, essendo tutta murata di tufo e pietra viva [...] quando di lì a pochi anni il medesimo Sanmichele fondò e tirò in alto la porta detta volgarmente dal Palio, la quale non è punto inferiore alla già detta, ma anch'ella parimente, o più, bella, grande, maravigliosa, ed intesa ottimamente. E di vero, in queste due porte si vedi i signori viniziani, mediante l'ingegno di questo architetto, avere pareggiato gli edifizii e fabbriche degli antichi Romani.”, και συνεχίζει με την περιγραφή των πυλών. Giorgio Vasari, *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Gaetano Milanese (επιμ.), τόμος VI, Sansoni Editore, Φλωρεντία 1973, σελ. 350-352.

⁶²⁴ Ο Lionello Puppi πρώτος παρατήρησε τη σχέση των πυλών που κατασκεύασε ο Μικέλε Σανμικέλι στη Βερόνα με το ρωμαϊκό αμφιθέατρο της ίδιας πόλης, στο Lionello Puppi, *Michele Sanmichele: architetto di Verona*, Padova 1971, σελ. 36. Σύμφωνα με τον Κόντσινα η επίκληση στη ρωμαϊκότητα που γινόταν μέσω αυτής της σχέσης ήταν μια συνειδητή επιλογή. Concina, «“Munire...»», οπ. παρ., σελ. 199.

⁶²⁵ Γενικά, ο δωρικός ρυθμός θεωρείται ότι είχε έναν κυρίαρχο ρόλο στο έργο του Σανμικέλι που μαζί με τον Antonio da Sangallo το νεότερο, συνεισέφεραν ώστε να γίνει αποδεκτός ως ο πλέον χαρακτηριστικός για τις πύες των πόλεων και για τις οχυρώσεις. Pier Nicola Pagliara, “Sanmichele e gli ordini”, στο Howard Burns, Christoph Luitpold Frommel, Lionello Puppi, (επιμ.), *Michele Sanmichele: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995, σελ. 139.

⁶²⁶ Ειδικά για το χαρακτηριστικό αυτό μοτίβο στο έργο του Σανμικέλι, αλλά και για τη χρήση του στην *all' antica* διακόσμηση, βλ. Frédérique Lemerle, “Le bucrane dans la fries dorique à la Renaissance: un motif vénonais”, *Annali di Architettura*, 9, (1996), σελ. 85-92. Βλ. και Σέρλιο, ο οποίος στο *Βιβλίο IV*, στη συζήτηση σχετικά με το δωρικό ρυθμό, προτείνει οι μετόπες να διακοσμούται με βούκρανα και δίσκους. Υποστηρίζει μάλιστα ότι οι δίσκοι ήταν πολύ σημαντικοί για τους αρχαίους, καθώς όταν θυσιάζαν τα βόδια χρησιμοποιούσαν τους δίσκους, οι οποίοι διακοσμούσαν ταυτόχρονα τους ναούς. Στη σελίδα XVIIIv (140v) του 4^{ου} βιβλίου του (εικ. 176) εικονογραφεί μάλιστα μέρος ζωφόρου με τέτοια διακόσμηση. Και ο Παλάντιο στη συζήτηση σχετικά με το δωρικό ρυθμό, στο πρώτο βιβλίο του, ενώ δεν αναφέρεται στην διακόσμηση της ζωφόρου στο κείμενό του, στις εικονογραφήσεις του στις σελίδες 23, 24, 27, κοσμεί το δωρικό ρυθμό με βούκρανα και δίσκους (paterae) (εικ. 177). Αυτά ακριβώς τα δύο μοτίβα κοσμούσαν και τη Βασιλική του Παλάντιο στη Βιτσέντζα (εικ. 178).

⁶²⁷ Η επιφάνεια των δόμων λαξευόταν με τέτοιο τρόπο ώστε να δίνει την εντύπωση του αδρού και του ακατέργαστου. Ο Σέρλιο ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέμα της διακόσμησης σε στυλ rustico συνδέοντάς το ιδιαίτερα με τον τοσκανικό και το δωρικό ρυθμό και προτείνοντας μια ιεράρχηση ανάλογα με το βαθμό επεξεργασίας του bugnato. Βλ. *Βιβλίο IV*, XVIv (138v). (εικ. 57).

⁶²⁸ Σχετικά με το θέμα της πιο λεπτοδουλεμένης εξωτερικής όψης της Porta Palio και την ερμηνεία της ως επίδειξη πλούτου, βλ. Concina, «“Munire...»», οπ. παρ., σελ. 202. Βλ. και Onians, οπ. παρ., σελ. 325-327, ο οποίος θεωρεί ότι οι εξωτερικές όψεις των πυλών συμβόλιζαν τον πολιτισμό και απευθύνονταν σε εκείνους που έφταναν στην πόλη, ενώ η πιο αδρή εσωτερική όψη απευθυνόταν σε όσους έβγαιναν από την πόλη προειδοποιώντας τους ότι από εδώ και πέρα ξεκινούσε η «άγρια φύση».

Pacioli, Ραφαήλ και βέβαια στο έργο του Σέρλιο⁶²⁹. Η εντύπωση του συμπαγούς (“sodezza”) που έδινε το rusticato στην τοιχοδομή είχε συνδεθεί με τη δύναμη της φύσης, κι έτσι ως μια “nuova natura” συνδεόταν με την ικανότητα της τέχνης να μιμείται τη φύση κι επομένως την ικανότητα του κράτους να λειτουργεί ως δεύτερη φύση⁶³⁰.

Ο Σεμπαστιάνο Σέρλιο, στο *Τέταρτο βιβλίο* του έργου του *Tutte l’Opere d’Architettura et Prospetiva*, που εκδόθηκε το 1537 στη Βενετία, στην περιγραφή της πύλης της σελίδας 132v (εικ. 179) γράφει: «Η πύλη αυτή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε όλα τα κτίρια που αναφέρθηκαν στην αρχή (κάστρα, πύλες πόλεων, φρούρια, θησαυροφυλάκια, οπλαποθήκες, φυλακές, λιμάνια) μια και είναι σε rustico στυλ»⁶³¹. Η χρήση της τεχνικής από τους Ρωμαίους της έδινε τα απαραίτητα πιστοποιητικά για την εφαρμογή της σε αρχαιοπρεπή κτίρια⁶³². Στις πύλες της Βερόνας, με την αρχαιότητα συνδέονταν και τα βούκρανα που εικονίζονταν στις μετόπες και βέβαια οι κίονες, τα αετώματα των πυλών και τα κλειδιά των τόξων που εικόνιζαν προτομές αρχαίων πολεμιστών (εικ. 175).

Στο Ζάνταρ, η πύλη Terraferma (εικ. 180) που ολοκληρώθηκε το 1543, είναι επίσης κατασκευασμένη με τον τοσκανικό ρυθμό, με bugnato rustico και έχει επίσης δωρικό θριγκό με τρίγλυφα με μετόπες που εικονίζουν βούκρανα, ρόδακες και δίσκους. Πάνω από το κεντρικό τόξο έχει τοποθετηθεί ένας μεγάλος φτερωτός λέων του Αγίου Μάρκου, ενώ το κλειδί του τόξου κοσμεί ο άγιος Χρυσόγονος, πάτρωνας της πόλης. Οικόσημα των βενετών αξιωματούχων που υπηρετούσαν στην πόλη όταν ολοκληρώθηκε το έργο από τον Τζαντζιρόλαμο Σανμικέλι, στολίζουν τις επιφάνειες της πύλης δεξιά και αριστερά του φτερωτού λέοντα, πάνω από τις παλαιές παραλληλόγραμμες εισόδους της πύλης⁶³³. Και η πύλη του κάστρου (1539-1546) στο

⁶²⁹ Σύμφωνα με τον Σέρλιο, «Όσο περισσότερο αδρό, όσο πιο έντονο είναι το rustico στις πύλες, τόσο περισσότερο διατηρού την ενδεδειγμένη εικόνα και χαρακτήρα (decorum) ενός φρουρίου», Serlio, *Βιβλίο IV*, σπ. παρ., σελ. 261. (VIIIr (130r)). Σχετικά με την «εκφραστική θεωρία» στα κείμενα και στην αρχιτεκτονική της υψηλής αναγέννησης, βλ. Onians, σπ. παρ., σελ. 221-223, 239-241, 271-277, 308-310, 324-330.

⁶³⁰ Concina, «“Munire...”», σπ. παρ., σελ. 199. Γενικά το θέμα των έργων της Φύσης και των έργων των Ανθρώπων, το αν τα δεύτερα έπρεπε να μιμούται εκείνα της φύσης και άλλα σχετικά ερωτήματα είχαν απασχολήσει πολύ τους αρχιτέκτονες κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Γενικά, σχετικά με την εννοιολογική διάκριση στη Αναγέννηση ανάμεσα στον Άνθρωπο (ως εγγενώς πολιτισμένου) και τη Φύση (ως άγρια), και τους κίονες και αρχιτεκτονικούς ρυθμούς ως μια απομίμηση προτύπων της Φύσης, βλ. ενδεικτικά Onians, σπ. παρ., σελ. 271-286.

⁶³¹ Serlio, *Βιβλίο IV*, σπ. παρ., σελ. 266-267 ((IXv-Xr (132v)).

⁶³² James S. Ackerman, “The Tuscan/Rustic order: A study in the metaphorical language of architecture”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 42, no. 1, 1983, σελ. 15-34.

⁶³³ Σύμφωνα με τον Πούπ, η πύλη έγινε πιθανόν σε σχέδιο του Μικέλε Σανμικέλι. Puppi, *Michele...*, σπ. παρ., σελ. 78-79.

νησάκι San Nicolò στο Σίμπενικ (εικ. 181) κοσμείται επίσης με βούκρανα και δίσκους σε πολύ έξοργο ανάγλυφο. Το μοτίβο χαρακτηρίζει τη διακόσμηση των δωρικών ζωφόρων του Μικέλε Σανμικέλι, ωστόσο τόσο η πύλη όσο και το ίδιο το φρούριο, είναι επιβεβαιωμένα έργα του ανιψιού του Τζαντζιρόλαμο⁶³⁴.

Υποθέσαμε παραπάνω ότι η *all'antica* αρχιτεκτονική «εμφανίστηκε» στην Κρήτη λόγω των μεγάλων οικοδομικών έργων των οχυρώσεων. Προφανώς βέβαια, δεν ήταν τα τείχη που έφεραν κλασικά (*all'antica*) στοιχεία. Οι πύλες όμως, πρόσφεραν ευκαιρίες επίδειξης πλούτου και καλλιέργειας στους βενετούς αξιωματούχους που υπηρετούσαν στην αποικία. Όταν αυτές ολοκληρώνονταν τοποθετούσαν εκεί τα οικοσήματά τους ή και κάποια επιγραφή, πετυχαίνοντας έτσι *memoria perpetua* για τους ίδιους και την οικογένειά τους⁶³⁵. Οι αξιωματούχοι μπορούσαν με αυτό τον τρόπο να ταυτίσουν το όνομα της οικογένειάς τους με σημαντικά δημόσια έργα στις πόλεις όπου υπηρέτησαν⁶³⁶.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η *all'antica* αρχιτεκτονική ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα θεωρείτο ότι πιο εκλεπτυσμένο όσον αφορά στο καλό γούτο, σύμβολο καλλιέργειας και αρετής, αλλά και εξουσίας και ανωτερότητας, καθώς ήταν η αρχιτεκτονική εκείνη που αντανακλούσε τις αξίες της αρχαίας Ρώμης. Έτσι, μπορεί ο βασικός σχεδιαστής μεγάλου μέρους των τειχών του Χάνδακα, Τζούλιο Σαβορνιάν, να

---

⁶³⁴ Ειδικά όσον αφορά στη πύλη του κάστρου του Σαν Νικολό, έχει εντοπιστεί και το όνομα του λιθοξόου (tagliapietra) Doimo που κατά το συμβόλαιο ανέλαβε να λαξεύει διάφορα διακοσμητικά στοιχεία στο κάστρο, σύμφωνα με το σχέδιο του Τζαντζιρόλαμο. Prijatelj, οπ. παρ., σελ. 226.

⁶³⁵ Η αναφορά σε έργα που γίνονταν για *memoria perpetua* είναι πολύ συχνή στα έγγραφα. Επιγραφές και οικοσήμα που μνημόνευαν τους βενετούς αξιωματούχους που υπηρετούσαν όταν ολοκληρώθηκε κάποιο έργο δεν κοσμούσαν μόνο τις πύλες, αλλά και τα τείχη και τους προμαχώνες, τα αρσενάλια, τις κρήνες και εν γένει κάθε οικοδομικό έργο που γινόταν στην αποικία. Ο Τζερόλα εντόπισε πληθώρα τέτοιων επιγραφών, πολλές από αυτές σε δεύτερη χρήση, όταν επισκέφτηκε την Κρήτη στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Βλ. Gerola, IV, οπ. παρ., σελ. 301-389.

⁶³⁶ Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα σύδεσης του ονόματος μιας αριστοκρατικής βενετικής οικογένειας με ένα μεγάλο έργο αφορά στην κεντρική πλατεία του Ουτίνε. Ο Girolamo Contarini που ήρθε στην πόλη ως ρέκτορας (luogotenente) το 1484, συνέχισε με ζήλο το έργο της Λοτζέτας του San Giovanni, λότησια για τη στέγαση των στρατιωτών, η οποία είχε ξεκινήσει να χτίζεται απέναντι από τη δημόσια Λότησια (del Lionello) που είχε πρόσφατα ολοκληρωθεί. Ασχολήθηκε επιπλέον με την πλακόστρωση της πλατείας. Τα έργα είχαν ξεκινήσει κατά τη διάρκεια της θητείας του προκατόχου του Giovanni Emo. Όταν ο Marcantonio Contarini ήρθε στην πόλη το 1529 ως ρέκτορας βρήκε ευνοϊκό πεδίο ώστε να πετύχει το φιλόδοξο στόχο του, της σύδεσης του ονόματός του με την πλατεία του Ουτίνε. Το έργο της οικοδόμησης του πύργου του ρολογιού (εικ. 182), το οποίο είχε σχεδιάσει ο Giovanni da Udine όταν μετά τη λεηλασία της Ρώμης γύρισε για λίγο στη γενέτειρά του, είχε σταματήσει λόγω υψηλού κόστους και λόγω απουσίας του σχεδιαστή (είχε επιστρέψει στη Ρώμη). Ο Κονταρίνι «ξεμπλόκαρε» τις διαδικασίες προκειμένου να συνεχιστεί το έργο, ενώ παράλληλα ξεκίνησε και την απαλλοτρίωση κατοικιών έτσι ώστε να ολοκληρωθεί η πλατεία, η διάνοιξη και οργάνωση της οποίας είχε ξεκινήσει έναν αιώνα πριν. Μάλιστα, όταν τελείωσε η θητεία του προσπάθησε να διασφαλίσει τη συνέχιση των έργων σύμφωνα με τα δικά του σχέδια «περνώντας» ορισμένες διατάξεις από το Συμβούλιο του Ουτίνε, οι οποίες όμως ακυρώθηκαν με την έλευση του επόμενου αξιωματούχου. Παρά ταύτα η πλατεία ακόμα και σήμερα ονομάζεται piazza Contarena. Battilotti, οπ. παρ., σελ. 22, 34-35.

διαφωνούσε με την κατασκευή πλούσια διακοσμημένων πυλών στα τείχη, όμως οι αξιωματούχοι που ολοκλήρωναν τα έργα δεν συμμερίζονταν πάντα την άποψή του. Η πύλη του Αγίου Γεωργίου⁶³⁷ του Χάνδακα (εικ. 183) δείχνει ίσως την άποψη του Σαβορνιάν για πιο οικονομικές, απλές πύλες. Δύο κίονες (με διαφορετικό κιονόκρανο έκαστος) τοποθετημένοι σε υψηλές βάσεις στήριζαν το επιστήλιο της κεντρικής πύλης που έφερε επιγραφή και τη χρονολογία 1565. Πάνω από αυτήν υπήρχε ανάγλυφο κυκλικού σχήματος (εικ. 184) με τον έφιππο Άγιο Γεώργιο με το οικόσημο της οικογένειας Zorzi⁶³⁸ και δεξιά και αριστερά είχαν τοποθετηθεί ανάγλυφα επίσης κυκλικού σχήματος με φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου. Δεξιά και αριστερά της κεντρικής τοξωτής πύλης ανοίγονταν δύο ορθογώνιες πόρτες, ελλειψοειδή παράθυρα από πάνω τους και ακόμα παραπάνω τα οικόσημα των αξιωματούχων⁶³⁹ που υπηρετούσαν στο Χάνδακα το 1565. Τις άκρες της πύλης έστεφαν δύο πυραμίδες. Παρά την απλότητά της είναι ένα έργο *all'antica*, με τους κίονες και το bugnato του κεντρικού τόξου και μάλιστα από τα πρώτα που κατασκευάστηκαν στο Χάνδακα.

Η πύλη Παντοκράτορα⁶⁴⁰ (εικ. 185) είχε δύο τοξωτές θύρες και οικοδομήθηκε μεταξύ 1567-70. Είναι κατασκευασμένη με bugnato-rustico στις παραστάδες και στα θυρώματα, ενώ οι ενδιάμεσοι τοίχοι που βρίσκονται σε υποχώρηση, είναι ισόδομοι καλά λειασμένοι, με αφανή αρμό. Στο κέντρο της πύλης, μεταξύ των δύο θυρών υπάρχει ελλειψοειδές παράθυρο, ενώ στο αντίστοιχο κεντρικό σημείο, πάνω από την πύλη είχε τοποθετηθεί ανάγλυφο με τον Παντοκράτορα με επιγραφή και λέοντας του Αγίου Μάρκου.

Και στο Ρέθυμνο, οι παραστάδες της εσωτερικής όψης και το τόξο του ανοίγματος της πύλης Guora (εικ. 186) σχηματίζονται με κανονικούς λαξευμένους λίθους με λοξότμητες τις ακμές τους (bugnato rustico). Την πύλη έστεφε απλό επιστήλιο το οποίο κοσμούσαν τρία οικόσημα, γείσο και αέτωμα. Στο τύμπανο του αετώματος είχε τοποθετηθεί φτερωτός λέων του Αγίου Μάρκου πλαισιωμένος από δύο πυργίσκους⁶⁴¹.

Η εξωτερική όψη της πύλης του Ιησού του Χάνδακα είναι τελείως απλή. (εικ. 189) Πάνω από το τοξωτό της άνοιγμα έχουν τοποθετηθεί τέσσερα οικόσημα των

⁶³⁷ Κατεδαφίστηκε το 1917. Βλ. Gerola, I2, σελ. 381-383.

⁶³⁸ Το ανάγλυφο φυλάσσεται σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Ο Paolo Zorzi ήταν γενικός διοικητής του στρατού όταν κατασκευάστηκε η πύλη. Gerola, IV, σελ. 316.

⁶³⁹ Και αυτά περικλείονταν μέσα σε ανάγλυφα κυκλικού σχήματος.

⁶⁴⁰ Gerola, I2, σελ. 395-397.

⁶⁴¹ Η πύλη έχει κατεδαφιστεί, αλλά το ανάγλυφο σώζεται σε σχετικά κακή κατάσταση διατήρησης σε χώρο της 28^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου (εικ. 187, 188).

αξιωματούχων που υπηρετούσαν την χρονιά της αποπεράτωσης του έργου και επιγραφή με την χρονολογία 1567, ενώ πάνω από τα οικοσκήμα έχει τοποθετηθεί πλάκα με γοθίζον μονόγραμμα του Ιησού το οποίο περιβάλλεται από δελφίνια με συμπλεκόμενα ρύγχη και ουρές.

Η εσωτερική όψη της πύλης, που ολοκληρώθηκε είκοσι χρόνια αργότερα είχε την επιβλητικότερη⁶⁴² πρόσοψη από όλες τις πύλες του Χάνδακα και ήταν και αυτή όπως και του Παντοκράτορα κατασκευασμένη με λαξευτού λιθόπλινθους με τη μέθοδο του *bugnato* (εικ. 190). Ο σχεδιαστής της και επιβλέπων μηχανικός του έργου αναφέρεται από τον Ανδρέα Κορνάρο στο 16^ο κεφάλαιο της *Istoria Candiana*. Ο Κορνάρο, μεταξύ των εγκωμίων που έγραψε για τον γενικό προνοητή Τζοβάνι (Τζουάνε) Μοτσενίγκο, ανέφερε ότι η πύλη του Ιησού με το «πανέμορφο *rustico*» έγινε χάρη στην τέχνη και στην αρετή του μηχανικού Giovanni Fava που κατάφερε να ξεπεράσει τον δάσκαλό του Antonio Scolari⁶⁴³.

Το κεντρικό άνοιγμα της πύλης είναι τοξωτό⁶⁴⁴, ενώ δύο χαμηλότερες ορθογώνιες θύρες ανοίγονται δεξιά και αριστερά της κεντρικής, πάνω από τις οποίες υπάρχουν μεγάλα ορθογώνια ανοίγματα που δημιουργούν κόγχες⁶⁴⁵. Προβολές και υποχωρήσεις διαρθρώνουν την όψη της πύλης. Τα μέρη της όπου βρίσκονται οι πλάγιες θύρες και το κεντρικό τόξο προβάλλουν, ενώ οι ενδιάμεσοι τοίχοι βρίσκονται σε υποχώρηση. Μια οριζόντια ταινία μοιράζει την πύλη στα δύο στο ύψος των επικράνων των παραστάδων του κεντρικού τόξου. Στα τέσσερα μέρη της πύλης που βρίσκονται σε υποχώρηση, οι ισόδομοι λίθοι είναι λαξευμένοι με *bugnato*, όμως είναι καλά λειασμένοι. Αντίθετα τα τρία μέρη της που προβάλλουν είναι κατασκευασμένα με λίθους των οποίων η επιφάνεια έχει σκόπιμα λαξευτεί αδρά (*rustico*). Αυτή η αντιπαράθεση αδρών και λείων επιφανειών της πύλης, καθώς και οι προβολές και υποχωρήσεις των τοίχων δημιουργεί έντονες φωτοσκιάσεις που δίνουν μια

---

⁶⁴² Η πιο όμορφη σύ φωνα με τον Τζερόλα. Gerola, I2, σελ. 390.

⁶⁴³ «[...] fece di più fondare e con maravigliosa prestezza compire la porta di Gesù, una delle tre principali della città con ordine di *bellissimo rustico*, mediante però l'arte e virtù del Fava, antedetto ingegnere, il quale alla giornata scopre maravigliosi segni di trapassar in questa nobilissima professione lo Scolari, suo maestro.» Κακλαμάνης, «Ειδήσεις...», οπ. παρ., σελ. 209.

⁶⁴⁴ Βλ. Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, «Η Πύλη του Ιησού των βενετσιάνικων οχυρώσεων του Χάνδακα», *Φρουριακά Χρονικά* 1, (1973), σελ. 175-212, για μια λεπτομερή περιγραφή της πύλης, ο οποίος όμως αποδίδει το έργο στον Μικέλε Σανμικέλι.

⁶⁴⁵ Σύ φωνα με τη 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που ανακαίνισε πρόσφατα την πύλη (2013-2014), τα ανοίγματα λειτουργούν ως φωταγωγοί. Δεν γνωρίζουμε πώς κατέληξαν σε αυτή τη διαπίστωση καθώς δεν φαίνεται να υπήρχε άνοιγμα στον πίσω τοίχο των κογχών/ανοιγμάτων. Πέρα από την ανακουφιστική λειτουργία που ενδεχομένως είχαν για τις θύρες που βρίσκονταν από κάτω τους, δεν φαίνεται τα ανοίγματα αυτά να είχαν κάποια άλλη λειτουργία πέρα από τη διακοσμική.

δραματικότητα στο έργο⁶⁴⁶. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η πύλη του Ιησού του Χάνδακα είναι αρκετά κοντά με μία από τις δύο πύλες τοσκανικού ρυθμού που πρότεινε ο Σεμπασιάνο Σέρλιο στο *Βιβλίο IV* ως ιδανικές πύλες για πόλεις και κάστρα⁶⁴⁷ (εικ. 191). Τονίζει μάλιστα ότι όσο πιο αδρά διαμορφωμένες είναι, τόσο περισσότερο θα διατηρούν το *decorum* ενός κάστρου⁶⁴⁸.

Η εσωτερική, προς την πόλη, όψη της πύλης του Ιησού απολήγει σε πλούσιο θριγκό με τρίγλυφους γεισίποδες⁶⁴⁹ και μετόπες, ορισμένες εκ των οποίων ανάγλυφες, που εικονίζουν φτερωτού λέοντες του Αγίου Μάρκου, ρόδακες, βούκρανα και τρόπαια (εικ. 192). Στο κέντρο έχει τοποθετηθεί επιγραφή που μνημονεύει τον γενικό προνοητή που ολοκλήρωσε το έργο: «ΙΟΑΝΝΕ ΜΟCΕΝΙΓΟ ΡΟCΟΝSΟΛΕ ΜΔLXXXVΙΙΤ» (εικ. 193). Δεξιά και αριστερά της επιγραφής ήταν τοποθετημένες μετόπες με λέοντες του Αγίου Μάρκου (εικ. 194), όμως εκείνος στα αριστερά είτε έχει απολαξευτεί, είτε, το πιθανότερο, καταστράφηκε λόγω κακής ποιότητας του λίθου. Αμέσως μετά τους λέοντες είχαν τοποθετηθεί τα βούκρανα, τα οποία είναι τα μοναδικά παραδείγματα αυτού του δημοφιλούς *all'antica* μοτίβου που σώζονται στην Κρήτη (εικ. 195). Όταν επισκέφτηκε το Ηράκλειο, ο Τζερόλα αναγνώρισε δύο μετόπες με τρόπαια, ωστόσο σήμερα η μία από αυτές τις μετόπες (στα αριστερά) είναι τόσο κατεστραμμένη που δεν αναγνωρίζεται τι είδους τρόπαιο εικονίζει. Εκείνη στα δεξιά εικονίζει δύο διασταυρούμενους θώρακες από πανοπλίες (εικ. 196). Οι μετόπες αυτές με τα τρόπαια είναι το μοναδικό άλλο παράδειγμα με τα συγκεκριμένα μοτίβα σε συμφραζόμενα δωρικού θριγκού που σώζεται στην Κρήτη, εκτός από τη Λότζια IV. Το τρόπαιο με τις πανοπλίες βρίσκεται μεταξύ δύο μετοπών που εικονίζουν ρόδακες, μία εκ των οποίων σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης (εικ. 197). Από τη δεξιά πλευρά της πύλης, εκεί που κανονικά θα έπρεπε να υπάρχουν αντίστοιχα ρόδακες δεν διακρίνεται κάτι. Είτε δεν τοποθετήθηκαν ποτέ, είτε καταστράφηκαν ολοσχερώς. Είναι γεγονός ότι η αριστερή πλευρά της πύλης στο επίπεδο της ζώνης με τις μετόπες βρισκόταν σε πολύ χειρότερη κατάσταση διατήρησης σε σχέση με την δεξιά⁶⁵⁰. Το κλειδί του τόξου της

---

⁶⁴⁶ Να θυμίσουμε ότι αντίστοιχες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στο λείο και το αδρό, ανάμεσα στις προβολές και τις υποχωρήσεις είδαμε στις επιφάνειες των τοίχων της Λότζιας IV. Στη Λότζια βέβαια όλα τα στοιχεία ήταν πιο εκλεπτυσμένα, όπως «ταίριαζε» άλλωστε σε ένα εξέχον κτίριο της διοίκησης που είχε επιπλέον τελετουργικές λειτουργίες.

⁶⁴⁷ Στις σελίδες VIv -VIIr (129v-130r).

⁶⁴⁸ Με την έννοια του χαρακτήρα ή της εικόνας που ταιριάζει, αρμόζει σε ένα κάστρο.

⁶⁴⁹ Πολύ συνηθισμένος τρόπος απόδοσης των τριγλύφων στην Ιταλία αυτή την περίοδο. Βλ. για παράδειγμα το γείσο του ισογείου στο Palazzo Benivaqua του Σανμικέλι στη Βερόνα. (εικ. 152).

⁶⁵⁰ Προφανώς οι λόγοι της κακής ή καλής διατήρησης των μετοπών έχει να κάνει με το κομμάτι του λίθου και τη θέση του πάνω στην πύλη (αν υπήρχε κλίση και έτρεχαν πάνω του νερά, κλπ). Η ίδια

κεντρικής πύλης κοσμεύεται με μεγάλη άκανθα (εικ. 198). Μικρότερα κλειδιά με παρόμοια διακόσμηση «κλειδώνουν» ως κεντρικοί λίθοι την άνω πλευρά των πλαϊνών ορθογώνιων θυρών και ανοιγμάτων/κογχών (εικ. 199). Παρόλο που η πύλη του Ιησού, όπως και οι πύλες του Παντοκράτορα και του Αγίου Γεωργίου του Χάνδακα, ή η πύλη Guoga στο Ρέθυμνο αν συγκριθούν με τις πύλες που ολοκληρώθηκαν κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα στην Τερραφέρμα, αλλά και στη Δαλματία, μοιάζουν πολύ απλές, και όχι ιδιαίτερα διακοσμημένες⁶⁵¹, παρά ταύτα αναγνωρίζουμε σε αυτές χαρακτηριστικά *all'antica* στοιχεία (μετόπες, αέτωμα, κιονόκρανα, επιστήλιο με γείσο, bugnato) που φαίνεται ότι έχουν γίνει με μια διάθεση επίδειξης των νέων αρχιτεκτονικών τάσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλες τις πύλες που προαναφέρθηκαν, η διακοσμημένη όψη ήταν πάντα η εσωτερική, απευθυνόταν δηλαδή στους κατοίκους της πόλης και όχι στους επισκέπτες ή τους εχθρούς. Το γεγονός βέβαια δεν ήταν τυχαίο και είχε προφανώς σχέση με την αρχιτεκτονική έκφραση των εξαγγελιών περί καλής διακυβέρνησης και της υπενθύμισης της μέριμνας εκ μέρους των βενετών κυρίαρχων που απολάμβαναν οι κάτοικοι της πόλης. Το *all'antica* ιδίωμα στις πύλες λειτουργούσε προπαγανδιστικά υπέρ της μητρόπολης, εγκωμιάζοντάς την και υπενθυμίζοντας στους κατοίκους ότι μόνο αυτή μπορούσε να εγγυηθεί πραγματικά την ασφάλεια τους.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το τεράστιο οχυρωματικό πρόγραμμα που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1560 και συνεχίστηκε για αρκετές δεκαετίες μέχρι την αρχή του Κρητικού Πολέμου ήταν καθοριστικής σημασίας σε σχέση με την εισαγωγή της νέας *all'antica* τεχνοτροπίας στην αρχιτεκτονική. Θεωρούμε ότι η επίδειξη κλασικών στοιχείων στις πύλες των οχυρώσεων ήταν ιδιαίτερα σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση.

Δεν πρέπει να υποτιμηθεί η συνεισφορά των μηχανικών και των τεχνιτών που ήρθαν από την Ιταλία προκειμένου να λάβουν μέρος στην κατασκευή των τειχών⁶⁵².

αναντιστοιχία ως προς την κατάσταση διατήρησης υπάρχει και στα τρίγλυφα. Το 2013-2014 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης της διαβρωμένης μνημειακής πρόσοψης της πύλης. Στα πλαίσια των νέων εργασιών οι εντονότερα διαβρωμένες μετόπες, οι διαβρωμένοι λίθοι και τα κλειδιά των τοξωτών ανοιγμάτων αντικαταστάθηκαν, ενώ τα αυθεντικά μέλη φυλάχτηκαν στη συλλογή της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Συντηρήθηκαν επίσης η επιχρυσωμένη επιγραφή της κεντρικής μετόπης, οι ανάγλυφες πλάκες πάνω από τη θύρα της τάφρου και τα οικοσώματα στο εσωτερικό της στοάς. Το έργο της ανακαίνισης ολοκληρώθηκε και παρουσιάστηκε στο κοινό στις 10 Απριλίου 2014.

⁶⁵¹ Ενδεχομένως, με εξαίρεση την πύλη του Ιησού, αυτό οφείλεται και στη συμβολή του Σαβοριάν.

⁶⁵² Βλ. αντίστοιχα τη μεγάλη σημασία των βενετών υπαλλήλων της διοίκησης και συγγενών τους που έρχονταν μαζί, των διαφόρων στρατιωτικών και μελών της φρουράς, αλλά και Ιταλών που βρίσκονταν στο Χάνδακα για δουλειά, όπως δικηγόροι, παιδαγωγοί κλπ, οι οποίοι είχαν λογοτεχνικά ενδιαφέροντα και έπαιξαν έναν πολύ ενεργητικό ρόλο στην ίδρυση της Ακαδημίας των Stravaganti. Όπως αναφέρει ο

Όπως παρατηρεί και ο Σκουτέλης, την περίοδο αυτή οι αρχιτέκτονες και οι μηχανικοί του στρατού που έδρασαν στις πόλεις της βενετικής επικράτειας αποτέλεσαν τους κατεξοχήν φορείς νέων ιδεών σχετικά με την αρχιτεκτονική και την οργάνωση του αστικού χώρου. Ο ίδιος έχει επισημάνει τη σημασία που είχε η οχυρωματική για την αστική αρχιτεκτονική.⁶⁵³

Σώζονται αρκετές μαρτυρίες στα έγγραφα που αποδεικνύουν ότι οι ίδιοι στρατιωτικοί μηχανικοί σχεδίαζαν και επέβλεπαν όχι μόνο τα τείχη, τις οχυρώσεις και τις πύλες, αλλά και διάφορα άλλα δημόσια κτίρια. Όπως αναφέρει ο Ανδρέας Κορνάρος για παράδειγμα, ο Antonio Scolari⁶⁵⁴, στρατιωτικός μηχανικός από τη Βερόνα, ήταν εκείνος που σχεδίασε το στρατιωτικό νοσοκομείο που κατασκευάστηκε με απόφαση του γενικού προνοητή Μοτσενίγκο γύρω στα 1580⁶⁵⁵. Ο Κορνάρος έγραψε για τον βερονέζο μηχανικό, σε σχέση με τα έργα που γίνονταν στον προμαχώνα Βηθλεέμ, ότι ήταν εξαιρετός γνώστης και έμπειρος στα αρχιτεκτονικά θέματα και μάλιστα στα σχέδια με *chiaroscuro*.⁶⁵⁶

Στις διάφορες παραγγελίες και στα συμβόλαια ανάληψης έργων που έχουν εντοπιστεί στις αρχειακές πηγές, πολύ συχνά εκφράζεται εμφaticά το ότι οι οικοδόμοι και οι λιθοξόοι όφειλαν να ακολουθήσουν το σχέδιο που τους δόθηκε από το μηχανικό του δημοσίου, ο οποίος ήταν βέβαια ο υπεύθυνος για τις οχυρώσεις μηχανικός⁶⁵⁷. Οι ίδιοι μηχανικοί πιθανότατα αναλάμβαναν το σχεδιασμό ιδιωτικών ή εκκλησιαστικών και μοναστηριακών έργων. Όπως είδαμε παραπάνω, ο υπομηχανικός Φραντσέσκο

Παναγιωτάκης, «Χωρίς άμφιβολίαν οι άνθρωποι οὗτοι ὑπῆρξαν ἐκ τῶν κυριωτέρων φορέων τῆς ἰταλικῆς παιδείας εἰς τὴν νῆσον, ἡ καιρία δὲ αὕτη συμβολὴ των δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἐπαρκῶς καὶ κατ' ἄξιαν ὑπογραμμισθῆ.», Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Ἐρευναι ἐν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σελ. 77.

⁶⁵³ Σκουτέλης, *οπ. παρ.*, σελ. 42.

⁶⁵⁴ Σύμφωνα με τον Ανδρέα Κορνάρο, ο Αντόνιο Σκολάρι, μηχανικός από τη Βερόνα, αντικατέστησε τον Domenico da Treviso όταν ο τελευταίος πέθανε. Αναφέρει επίσης ότι ο Σκολάρι πήρε μέρος στα έργα για τους στρατώνες, την κατασκευή των οποίων είχε ξεκινήσει ο Φοσκαρίνι. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις...», *οπ. παρ.*, σελ. 197. Δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία για τον Σκολάρι.

⁶⁵⁵ «[...] Deliberò perciò di fabricar un ospedale per li soldati della milizia italiana, dove oltre li due medici, fisico e cerico, vi fosse medesimamente un priore e capo agli altri uomini che degli ammalati avessero cura, e seguì conforme alla deliberazione santissima l'efetto, perchè nel mezzo appunto del corpo della città vi fece egli fabricare una machina bellissima e propria a tanta necessità e secondo il disegno inventato dal Scolari architetto». Στο ίδιο, σελ. 202.

⁶⁵⁶ «[...] dal proveditor general Michiel principiate già a fabricare nel secondo suo governo, mediante però l'opera e intelligenza singular d'Antonio Scolari, veronese, ingegnere di detta fortezza, giovane, di maraviglioso sapere ed esperienza nelle cose dell'architettura e particolarmente nel disegno di chiaroscuro». Στο ίδιο, σελ. 200. Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς εννοεί ο Κορνάρος με το *chiaroscuro*, αλλά είναι πιθανόν να αναφέρεται σε τεχνική τύπ *à grisaille*.

⁶⁵⁷ Όπως είδαμε παραπάνω η ίδια αναφορά υπήρχε στην παραγγελία που έγινε στους οικοδόμους για το κτίριο των δικαστικών υπηρεσιών που χτίστηκε στην αυλή του δουκικού εγάρου μεταξύ 1629-1630.

Μπαζιλικάτα ανέλαβε να σχεδιάσει την νέα ανανεωμένη πρόσοψη της εκκλησίας του Χριστού Κεφαλά.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η έλευση και εργασία στις οχυρώσεις και σε άλλα δημόσια έργα ιταλών μηχανικών και αρχιτεκτόνων ήταν επίσης πολύ σημαντική για τη διάδοση και υιοθέτηση της *all'antica* αρχιτεκτονικής κατά τις δεκαετίες του 1570-80⁶⁵⁸. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι όλα αυτά τα μεγάλα δημόσια έργα ήταν «αναπτυξιακά», τότε όπως και τώρα. Μέσω αυτών προωθήθηκε η *all'antica* τεχνοτροπία, όχι μόνο διότι προβαλλόταν πλέον πάνω στα νέα δημόσια κτίρια που οικοδομούνταν, αλλά κυρίως διότι άνοιξαν τεράστια εργοτάξια στα οποία δούλεψαν δεκάδες τεχνίτες και οικοδόμοι, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν στις νέες οικοδομικές μεθόδους και στην νέα αρχιτεκτονική γλώσσα. Επιπλέον, ο πλούτος που εισέρευσε στην κρητική κοινωνία λόγω των «αναπτυξιακών έργων» έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση της *all'antica* τεχνοτροπίας στην αρχιτεκτονική, η οποία από το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα εμφανίζεται ως η πλέον κατάλληλη για τις κατοικίες στην πόλη και τις επαύλεις στην ύπαιθρο, την εκκλησιαστική και μοναστηριακή αρχιτεκτονική, τις κρήνες και τα ιδιωτικά ταφικά μνημεία.

---

⁶⁵⁸ Η σημασία των ιταλών μηχανικών, οι οποίοι κλήθηκαν για να συνεισφέρουν με τις γνώσεις τους σε θέματα οχυρώσεων στις διάφορες Αυλές της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης κατά τα τέλη του 15^{ου} και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, στη διάδοση της *all'antica* τεχνοτροπίας, έχει επισημανθεί και από τον Rosenthal, *οπ. παρ.*, σελ. 37.

Γ. Έντυπα σχέδια, αρχιτεκτονικές πραγματείες και *all'antica* αρχιτεκτονική

Η ταχύτητα με την οποία υιοθετήθηκε η νέα αρχιτεκτονική γλώσσα στις αρχοντικές κατοικίες στις πόλεις και στις επαύλεις στην ύπαιθρο, στις εκκλησίες και στα μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματα δείχνει ότι κάποιιοι από τους ενδιαφερόμενους παραγγελιοδότες ήταν ήδη ενημερωμένοι και επιθυμούσαν να οικοδομήσουν τέτοια κτίρια στο νησί. Μοιάζει δηλαδή, ότι ήταν εξοικειωμένοι με την *all'antica* αρχιτεκτονική, ενδεχομένως πριν ακόμη ξεκινήσουν τα «μεγάλα έργα», και γι' αυτό μόλις απέκτησαν πρόσβαση στην τεχνογνωσία, υιοθέτησαν την τεχνοτροπία, συμβάλλοντας με τη σειρά τους στη διάδοση του στυμού.

Πληροφορίες για την ύπαρξη χαρακτηριστικών σε οικίες του Χάνδακα υπάρχουν πολλές⁶⁵⁹. Ενδεχομένως σε κάποια από τα χαρακτηριστικά αυτά εικονίζονταν αρχιτεκτονικές συνθέσεις *all'antica*. Επιπλέον, πολλοί έμποροι, αλλά και πλούσιοι βενετοκρητικοί ευγενείς που ταξίδευαν συχνά στη Βενετία για υποθέσεις τους, πολλοί γόνιοι της άρχουσας τάξης, αλλά και των μη ευγενών ευκατάστατων Κρητικών που σπούδαζαν στην Πάδοβα, είχαν οπωσδήποτε δει και θαυμάσει από κοντά τα *all'antica* έργα αρχιτεκτονικής που είχαν ήδη οικοδομηθεί ή οικοδομούνταν κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα. Ένα γράμμα του γιατρού Onorio Belli (1550-1604)⁶⁶⁰, του Νοεμβρίου του 1586 προς το θείο του Valerio Barbarano στη Βιτσέντζα, δίνει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την επικοινωνία και τις επαφές με τον πολιτισμό και τα καλλιτεχνικά ρεύματα της Ιταλίας, αλλά και σχετικά με την αποστολή αρχιτεκτονικών σχεδίων από την Ιταλία. Ο Ονόριο Μπέλι αναφέρει στο θείο του τον ενθουσιασμό με τον οποίο του μίλησαν μερικοί βενετοκρητικοί ευγενείς σπουδαγμένοι στην Πάδοβα, για την παράσταση της τραγωδίας «Οιδίπους τύ αννος» στο θέατρο

---

⁶⁵⁹ Βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα», *Θησαυρίσματα* 12, 1975, σελ. 35-135. Βλ. και στην ιστοσελίδα του προγράμματος *Ψηφιακή Κρήτη* του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, όπου έχουν συλλεχθεί πληροφορίες από δημοσιευμένες πηγές σχετικά με την ύπ ρξη δυτικών έργων στην Κρήτη. Πολλά από αυτά ήταν χαρακτηριστικά: http://digitalcrete.ims.forth.gr/venecian_sources_search.php?l=2

⁶⁶⁰ Ο Ονόριο Μπέλι ήρθε το 1583 στην Κρήτη ως προσωπικός γιατρός του γενικού προνοητή Alvisio Grimani στις υπηρεσίες του οποίου έμεινε μέχρι το 1585, καθώς έληξε η θητεία του τελευταίου. Μετά από αίτημα των κατοίκων της πόλης, εγκαταστάθηκε μόνιμα στα Χανιά ως δημόσιος γιατρός, και παρέμεινε στην Κρήτη ως το 1599, χρονιά κατά την οποία επέστρεψε στη Βιτσέντζα, όπου και πέθανε το 1604. Για τον Ονόριο Μπέλι, βλ. και Luigi Beschi (επιμέλεια, σχολιασμός), *Onorio Belli. Accademico Olimpico, Scritti di antiquaria e botanica (1586-1602)*, Viella, Ρώμη 2000. Βλ. και το λήμμα του Franco Barbieri στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 7, 1965, σελ. 671-672.

Olimpico της Βιτσέντζα⁶⁶¹. Είχαν δει την παράσταση με την οποία εγκαινιάστηκε το θέατρο και τώρα που είχαν επιστρέψει στα Χανιά, σκόπευαν να ιδρύσουν μια Ακαδημία στην πόλη τους κατά μίμηση της Olimpica. Τον παρακαλούσε λοιπόν, να μεσολαβήσει στους υπεύθυνους της Ακαδημίας και να τους ζητήσει τα αρχιτεκτονικά σχέδια του θεάτρου, της σκηνής και της αίθουσας συνελεύσεων, καθώς και το καταστατικό της, για να τα λάβουν ως υπόδειγμα στην οικοδόμηση αντίστοιχου κτιρίου στα Χανιά και στην εσωτερική οργάνωση της δικής τους Ακαδημίας.⁶⁶² Δεν είναι γνωστό αν στάλθηκαν ποτέ τα σχέδια⁶⁶³, ωστόσο η πληροφορία δείχνει ότι αρχιτεκτονικά σχέδια από την Βενετία στέλνονταν κατά πάσα πιθανότητα και μέσω μεμονωμένων παραγγελιών.

Αντίστοιχο ενδιαφέρον έχει μια επιστολή που ο πατριάρχης της Ακυληίας Ντανιέλε Μπάρμπαρο έστειλε από τη Βενετία στον Francesco Barozzi⁶⁶⁴ στο Ρέθυμνο, στις 28 Ιουλίου 1567. Ο Μπάρμπαρο ζητού ε από τον Μπαρότσι να του βρει ελληνικά χειρόγραφα, καθώς και μετάλλια και αρχαία «μάρμαρα». Ως δώρο του έστειλε την νέα του έκδοση του Βιτρούβιου (1567) την οποία ως γνωστόν είχε εικονογραφήσει ο Αντρέα Παλάντιο⁶⁶⁵. Στην απάντηση του Μπαρότσι που επίσης σώζεται, υπονοείται ότι ο βενετοκρητικός μαθηματικός είχε ήδη στην κατοχή του την προηγούμενη έκδοση (1556) του Βιτρούβιου με τα *Commentarii* του Μπάρμπαρο. Ο Μπαρότσι διαβεβαίωσε τον Μπάρμπαρο ότι θα έκανε ό,τι μπορούσε προκειμένου να βρει χειρόγραφα με τα έργα και τους συγγραφείς που ζητού ε ο τελευταίος και ότι θα ενεργού ε ανάλογα και

---

⁶⁶¹ Ο Ονόριο Μπέλι αναφέρεται στην πρώτη παράσταση, με την οποία εγκαινιάστηκε το θέατρο στις 3 Μαρτίου 1585. Όπως είναι γνωστό, το Teatro Olimpico που σχεδίασε ο Παλάντιο, ξεκίνησε να χτίζεται το 1580, τη χρονιά δηλαδή του θανάτου του αρχιτέκτονα (εικ. 200). Το έργο ολοκλήρωσε ο Βιτσέντζο Σκαμότσι κάνοντας κάποιες τροποποιήσεις στο αρχικό σχέδιο. βλ. Licisco Magagnato, *Il Teatro Olimpico*, Electa, Μιλάνο 1992. Βλ. επίσης: Beltramini, Burns, *οπ. παρ.*, σελ. 244-255· Valeria Cafà, “Interventi sul Teatro Olimpico a Vicenza (1584-85)”, στο Barbieri, Beltramini, *οπ. παρ.*, σελ. 251-260.

⁶⁶² Η επιστολή έχει εκδοθεί από τον Luigi Beschi, *Onorio Belli a Creta: Un manoscritto inedito della Scuola Archeologica Italiana di Atene (1587)*, Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, Αθήνα 1999, σελ. 56-59. Βλ. στο ίδιο, σχετικά με την «εξάρτηση» του Μπέλι από τα τέσσερα βιβλία του Παλάντιο, αλλά και το Βιτρούβιο που είχε εκδώσει ο Ντανιέλε Μπάρμπαρο, σελ. 11. Για την παρουσία του Ονόριο Μπέλι στην Κρήτη βλ. και Κακλαμάνης, «Ειδήσεις...», *οπ. παρ.*, σελ. 183.

⁶⁶³ Κατά πάσα πιθανότητα η απάντηση ήταν αρνητική. Εν τέλει, η Ακαδημία των Χανίων ή degli Sterili ιδρύθηκε μόλις το 1632 και η διάρκειά της ήταν πολύ σύντομη.

⁶⁶⁴ Ειδικά για τον πολύ πλούσιο βενετοκρητικό ευγενή Φραντσέσκο Μπαρότσι, τις σπουδές του στην Πάδοβα, τις έρευνές του και τις δημοσιεύσεις του περί των μαθηματικών, την ίδρυση της Ακαδημίας των Βίνι στο Ρέθυμνο, την καταδίκη του από την Ιερά Εξέταση, τις καταγγελίες εις βάρος του για κακομεταχείριση και εκβιασμούς των παροίκων του, κλπ., βλ. Διονυσία Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα*, 20, 1990, σελ. 300-403.

⁶⁶⁵ Βλ. Vitruvio, *I Dieci Libri Dell' Architettura: Tradotti e Commentati da Daniele Barbaro. 1567*, Edizioni Il Polifilo, Μιλάνο 1997, βλ. και στο ίδιο το εισαγωγικό κείμενο του Manfredo Tafuri, “La norma e il programma: il Vitruvio di Daniele Barbaro”, σελ. XI-XL, και της Manuela Morresi, “Le due edizioni dei commentari di Daniele Barbaro, 1556-1567”, σελ. XLI-LVIII για τις δύο εκδόσεις του Βιτρούβιου από τον Μπάρμπαρο.

για τα αρχαία μάρμαρα και τα νομίσματα⁶⁶⁶. Σημείωνε ωστόσο, ότι «η Ελλάδα και πρωτίστως η Κρήτη έχουν πια απογυμνωθεί από βιβλία και απαιτείται μεγάλη προσπάθεια για να βρει κανείς κάποιο ανέκδοτο βιβλίο»⁶⁶⁷.

Τα προαναφερθέντα παραδείγματα, ο Ονόριο Μπέλι και ο Φραντσέσκο Μπαρότσι, είναι βέβαια δύο εξαιρετικές περιπτώσεις ως προς την επικοινωνία και τις σχέσεις τους με τα ιταλικά επιστημονικά και καλλιτεχνικά πράγματα, και οπωσδήποτε τα αρχιτεκτονικά τους ενδιαφέροντα δεν μπορούν να θεωρηθούν κανόνας για την κρητική κοινωνία. Παρά ταύτα τα σχέδια και τα έντυπα υποδείγματα πρέπει να έπαιξαν κάποιο ρόλο, ίσως όχι τόσο στη «γνωριμία» των οικοδόμων και των τεχνιτών με την αισθητική του *all'antica*, όσο στην διάδοσή της.⁶⁶⁸

Η σημασία των έντυπων υποδειγμάτων αρχιτεκτονικής του Σεμπαστιάνο Σέρλιο⁶⁶⁹, αλλά και του Αντρέα Παλάντιο στην αρχιτεκτονική της Κρήτης έχει επισημανθεί εδώ και καιρό από τον Ιορδάνη Δημακόπουλο και την Κάντω Φατού ου-Ησυχάκη.⁶⁷⁰

Η πρόσοψη του καθολικού της Μονής Αρκαδίου στο Ρέθυμνο (1587) (εικ. 201), η είσοδος της Μονής Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι Χανίων (1631) (εικ. 201), το θύρωμα της Μονής των Αυγουστινιανών μοναχών στο Ρέθυμνο

---

⁶⁶⁶ Paul Lawrence Rose, “A Venetian Patron and Mathematician of the Sixteenth Century: Francesco Barozzi (1537-1604)”, *Studi Veneziani*, n.s. 1, 1977, σελ. 161-162. Βλ. και Francesco Barozzi, *Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8): Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης*, εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια, απόδοση στα ελληνικά Στέφανος Κακλαμάνης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004, σελ. 94-95, 384-387. Για την πιθανή σχέση του Φραντσέσκο Μπαρότσι με τον Ονόριο Μπέλι βλ. στο ίδιο, σελ. 153-159.

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 94, 387.

⁶⁶⁸ Είναι πολύ γνωστό ότι ο ρόλος των έντυπων πραγματειών ήταν σημαντικότερος στη διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής σε ολόκληρη την Ευρώπη και η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια: Βλ. πολύ ενδεικτικά: Mario Carpo, *L'Architettura dell'Età della Stampa: Oralità, scrittura, libro stampato e riproduzione meccanica dell'immagine nella storia delle teorie architettoniche*, Editoriale Jaca Book, Μιλάνο 1998, ειδικά κεφ. 4, σελ. 49-87· του ίδιου, “The making of the typographical architect”, στο Vaughan Hart, Peter Hicks (επιμ.), *Paper Palaces: The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1998, σελ. 158-169. Krista De Jonge, “Vitruvius, Alberti and Serlio: Architectural treatises in the Low Countries, 1530-1620”, στο ίδιο, σελ. 281-296.

⁶⁶⁹ Η πραγματεία του Σέρλιο ήταν από μία τις σημαντικότερες εκδόσεις, αν όχι η σημαντικότερη, ως προς το ρόλο που έπαιξε στη διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής σε όλη την Ευρώπη κατά το 16^ο αιώνα. Με τον διδακτικό τρόπο που ήταν γραμμένη και με τη πλούσια εικονογράφηση λειτουργούσε όχι μόνο ως εγχειρίδιο για την θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση του αρχιτέκτονα, αλλά εξηγούσε τόσο στον παραγγελιοδότη, όσο και στον οικοδόμο τις αρχές του σχεδιασμού σύμφωνα με τις αρχές Βιτρούλιου με έναν κατανοητό και ευκλόπο τρόπο. Vaughan Hart και Peter Hicks, “On Sebastiano Serlio: Decorum and the art of architectural invention”, στο Vaughan Hart, Peter Hicks (επιμ.), *Paper Palaces: The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1998, σελ. 156-157.

⁶⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά, Φατού ου-Ησυχάκη, *Η Πετόντα της Κρήτης...*, οπ. παρ. της ίδιας, «Η κρητική Αναγέννηση...», οπ. παρ., σελ. 103-138· της ίδιας, «Ιταλική και κρητική...», οπ. παρ., σελ. 652-670· Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, «Ο Sebastiano Serlio ...», οπ. παρ., σελ. 233-245· του ίδιου, «Ένα αναγεννησιακό θύρωμα...», οπ. παρ., σελ. 209-223.

(αρχές 17^{ου} αιώνα) (εικ. 203), είναι τα πιο γνωστά έργα στην Κρήτη που βασίζονται σε σχέδια του Σέρλιο, ενώ η βίλα Ρετόντα στις Καλάθενες Χανίων (εικ. 204) που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ λόγω της κατάληψης του νησιού από τους Οθωμανούς βασίζεται σε σχέδιο του Αντρέα Παλάντιο. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, δύο μνημειακές πύλες επαύλεων που σώζονται στο νομό Ρεθύμνου βασίζονται επίσης σε σχέδια του Σέρλιο (εικ. 205).

Ποιοι όμως ήταν εκείνοι που διάβαζαν ή είχαν αρχιτεκτονικές πραγματείες στις βιβλιοθήκες τους στην Κρήτη και παράγγελλαν έργα που στηρίζονταν σε ιταλικά τυπωμένα σχέδια⁶⁷¹ και τι σήμαινε γι' αυτούς η αρχιτεκτονική αυτή; Η παλαιότερη γνωστή εφαρμογή αρχιτεκτονικού υποδείγματος του Σέρλιο στην Κρήτη⁶⁷² αφορά στην πρόσοψη του καθολικού της ορθόδοξης Μονής Αρκαδίου (εικ. 201). Δεν είναι πιστή αντιγραφή του σχεδίου, αλλά το σχέδιο προσαρμόστηκε για τη συγκεκριμένη

---

⁶⁷¹ Δυστυχώς, από αρχαικές πηγές του 16^{ου} αιώνα γνωρίζουμε το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης ελάχιστων προσώπων: του βενετού ευγενή Nicolò Bon, στην απογραφή της κινητής περιουσίας του οποίου (24 Δεκεμβρίου 1549), δεν βρέθηκε κάποια αρχιτεκτονική πραγματεία μεταξύ των δέκα τόμων που απογράφτηκαν και του ιερέα Michel Armacola, cantoris Cretensis (4 Ιουλίου 1566) στο οποίο την κινητή περιουσία αναφέρονται 23 βιβλία τα περισσότερα εκ των οποίων θεολογικού περιεχομένου. Στέφανος Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στο βενετοκρατού ενο Χάνδακα (μέσα του 16^{ου} αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά* 26, (1986), σελ. 153. Βλ. και του ίδιου "Biblioteca private in Creta durante il dominio veneziano (XVI-XVII sec.), *Cretan Studies* 6, 1998, σελ. 287-291. Ο Παναγιωτάκης εντόπισε την απογραφή της βιβλιοθήκης του γιατρού Μανούσ υ Μαρά, γιου του νοτάριου Μιχαήλ Μαρά, η οποία περιλάμβανε πολλά έντυπα βιβλία μεταξύ των οποίων και αρκετά «αιρετικά» (προτεσταντικά), όχι όμως αρχιτεκτονικά. Φυσικά υπάρχει και η τεράστια η βιβλιοθήκη του Αντωνίου Καλλέργη που αριθμούς παραπάνω από 700 έντυπα και 57 χειρόγραφα, τα περιεχόμενα της οποίας δεν έχουν εκδοθεί, στην οποία είναι πιθανόν να υπήρχαν οι πρώτες εκδόσεις των έργων του Σέρλιο. Για τον Αντώνιο Καλλέργη, βλ. Παναγιωτάκης, «Ερευναι...», οπ. παρ., σελ. 44-58. Έγραψε μια *Ιστορία της Κρήτης (Commentarii delle cose di Candia fatte dentro e fuori)* που σώζεται ανέκδοτη στη Βενετία. Σύμφωνα με τον Παναγιωτάκη, η βιβλιοθήκη του περιλάμβανε ελληνικά, λατινικά, ιταλικά και γαλλικά βιβλία. Υπήρχαν όλα τα κλασσικά ελληνικά και λατινικά έργα, έργα του Δάντη, του Βοκκάκιου, του Πετράρχη, του Μακιαβέλι, του Μπέμπο, του Αριστότο, του Ficino, του Poliziano, θεατρικά έργα, πολλά ιστορικά, ιατρικά, γεωγραφικά κλπ. Εντύπη προκαλεί ο μεγάλος αριθμός των βιβλίων της Μεταρρύθμισης και μάλιστα του Καλβίνου και των διαμαρτυρομένων συγγραφέων της κεντρικής Ευρώπης. Μετά το θάνατό του το 1555, η βιβλιοθήκη του περιήλθε στον αδελφό του Ματθαίο. Ο Αντώνιος Καλλέργης αλληλογραφούσε και παράγγελλε βιβλία από τη Βενετία με τη μεσολάβηση γνωστών του όπως ο Francesco Barozzi (πρόκειται για το θείο του ομώνυμου μαθηματικού και ο Gerolamo Cornaro. Υπάρχει η πληροφορία, ότι ήταν απαρηγόρητος όταν πληροφορήθηκε την πυρπόληση του πλοίου Gritta πάνω στο οποίο είχε στείλει ο Μπαρότσι βιβλία για λογαριασμό του και μια κασέλα γεμάτη χαρτί! Πιθανόν να παραγγέλνονταν με αυτό τον τρόπο και μεμονωμένα σχέδια. Βλ. και Λυδάκη, οπ. παρ., σελ. 422-458, η οποία έχει εκδώσει τις απογραφές τριών βιβλιοθηκών του Χάνδακα του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα. Η μία ήταν του πολύ πλούσιου ευγενή Zuan Maria Bevardo, και μεταξύ των τίτλων εμφανίζονται και πολλά γνωστά βιβλία, όπως ορισμένα του Francesco Guicciardini και του Francesco Sansovino. Τέλος, όσον αφορά στη βιβλιοθήκη του Φραντσέσκο Μπαρότσι, την κληροδότησε στον ανιψιό του και θετό του γιο Ιάκωβο Μπαρότσι, μέρος της αγοράστηκε στη Βενετία και μεταφέρθηκε στην Αγγλία από τον Henry Featherstone το 1628 και από το Μάιο του 1629 βρίσκεται στην Οξφόρδη (Bodleian Library).

Βλ. σχετικά: <http://www.bodley.ox.ac.uk/dept/scwmss/wmss/online/medieval/barocci/barocci.html>

⁶⁷² Όπως έχει δείξει ο Δημακόπουλος στο «Ο Sebastiano Serlio...», οπ. παρ., σελ. 242-245, πρόκειται για το σχέδιο στο φ. 175ν, του *Βιβλίου IV* του Σέρλιο.

πρόσοψη. Η εκκλησία ανακαινίστηκε ως διπλή⁶⁷³ στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ενώ ήταν ηγού ενος ο Κλήμης Χορτάτζης. Η Μονή Αρκαδίου βρισκόταν στη περιοχή των ιδιοκτησιών του Ματθαίου Καλλέργη, ο οποίος μάλιστα συνεργάστηκε με τον Χορτάτζη για την αναδιοργάνωση του μοναστηριού το 1572. Κατά το 17^ο αιώνα, το μοναστήρι ανήκε στον καθολικό κλάδο της οικογένειας Καλλέργη που μετά το θάνατο του Ματθαίου είχε εγκατασταθεί στη Βενετία. Η διαχείρισή του γινόταν από Ιταλό αντιπρόσωπο της οικογένειας στην Κρήτη⁶⁷⁴. Όπως έχει υποστηρίξει η Γκράτζιου, η επιλογή της αρχιτεκτονικής μορφής της εκκλησίας, αλλά και των άλλων κτιρίων της μονής, που ήταν ένα μείζον και φιλόδοξο έργο, δεν θα έγιναν χωρίς τη συμμετοχή του ίδιου του Ματθαίου Καλλέργη ή εκπροσώπου του⁶⁷⁵. Σύμφωνα με επιγραφή, η νέα πρόσοψη του καθολικού του Αρκαδίου κατασκευάστηκε την ίδια χρονιά που κατασκευάστηκε η πύλη του Ιησού στο Χάνδακα, που σημαίνει ότι όχι μόνο οικοδομούνταν ταυτόχρονα περισσότερα *all'antica* οικοδομήματα, αλλά κυρίως ότι ήδη το 1587 υπήρχαν εκπαιδευμένοι οικοδόμοι τόσο στους νέους τρόπους δόμησης, όσο και στη νέα τεχνοτροπία του *all'antica*. Επιπλέον, είναι προφανές ότι έχουμε να κάνουμε και εδώ με μια εξαιρετική περίπτωση παραγγελιοδότη, μέλους μιας από τις πλουσιότερες οικογένειες της Κρήτης που ήταν πλέον αυτή την περίοδο «πιο Βενετοί από τους Βενετούς».⁶⁷⁶ Η χρήση εκ μέρους τους του υποδείγματος του Σέρλιο για την πρόσοψη του καθολικού της μονής Αρκαδίου επομένως δεν μας δίνει πολλά στοιχεία σε σχέση με τη διάδοση των έντυπων πραγματειών στην Κρήτη και τη χρήση τους από ευρύτερα στρώματα παραγγελιοδοτών.

Η επίσης ορθόδοξη Μονή της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων χτίστηκε στις αρχές του 17ου αιώνα από τους αδερφούς Ιερεμία και Λαυρέντιο, από τη βενετοκρητική οικογένεια των Τζαγκαρόλων, στη θέση όπου υπήρχε παλαιότερα

---

⁶⁷³ Βλ. σχετικά, Γκράτζιου, *Η Κρήτη...*, οπ. παρ., σελ. 162-3.

⁶⁷⁴ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Συμβολή στην ιστορία της Μονής του Σωτήρα Χριστού στο Αρκάδι κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», στο *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. Β', Ρέθυμνο 1994, σελ. 397-410.

⁶⁷⁵ Γκράτζιου, *Η Κρήτη...*, οπ. παρ., σελ. 162-3. Ο Ματθαίος Καλλέργης ήταν γαμπρός του δόγη Francesco Donato (είχε παντρευτεί την εγγονή του Camilla στο δουκικό μέγαρο στη Βενετία το 1546), και *vice capitano* από το 1571 ως το 1572 που δολοφονήθηκε. Είχε τεράστια περιουσία και πολιτική ισχύ όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά και στην ίδια τη μητρόπολη. Αυτός θεωρείται και ο λόγος της δολοφονίας του. Ο Ματθαίος ήταν αδελφός του προαναφερθέντος συγγραφέα Αντώνιου Καλλέργη. βλ. και Παναγιωτάκης, «Ερευναι...», οπ. παρ., σελ. 55-57.

⁶⁷⁶ Είναι γνωστό ότι χάρις στις υπηρεσίες και τα χρήματα που πρόσφερε στη Βενετία ο συγκεκριμένος κλάδος της οικογένειας είναι ο μόνος που απέκτησε τη βενετική ευγένεια καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Λόγω του τεράστιου πλούου τους αγόραζαν από τη Βενετία ενδύατα, έπιπλα, κατείχαν πίνακες φλαμανδών και ιταλών ζωγράφων, ήταν συλλέκτες αρχαίων αγαλμάτων και ταυτόχρονα κατέστειλαν τις εξεγέρσεις στον τόπο τους στο όνομα της Βενετίας (π.χ. στο Ρέθυμνο το 1571). Μετά το θάνατο του Ματθαίου μετακόμισαν στη Βενετία. Στο ίδιο, σελ. 53-55.

ιδιοκτησία του ιερομονάχου Ιωακείμ Σοφιανού. Οι οικοδομικές εργασίες ξεκίνησαν το 1611, τη χρονιά που ανατέθηκε στον Ιερεμία να αναδιοργανώσει το μοναστήρι κατά το κοινοβιακό σύστημα. Μετά το θάνατό του το 1634, το έργο συνεχίστηκε από τον αδελφό του Λαυρέντιο, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να το ολοκληρώσει μέχρι την κατάληψη των Χανίων από τους Οθωμανούς το 1645. Η παιδεία των κλητόρων φαίνεται από τις δίγλωσσες επιγραφές⁶⁷⁷. Η μεγαλοπρεπής κεντρική πύλη (εικ. 202), μεταφέρει το σχέδιο της Porta XV του *Libro Estraordinario*⁶⁷⁸ του Σέρλιο. Όπως παρατηρεί ο Δημακόπουλος, ο άγνωστος αρχιτέκτονας που καθοδηγούσε το συνεργείο των πετροκόπων, δεν ακολούθησε τις γραπτές οδηγίες με τις όποιες συνοδεύει ο Σέρλιο το σχέδιο της Porta XV. Κρατώντας σχεδόν τις ίδιες αναλογίες προχώρησε σε μια σμίκρυνση στο μισό περίπου των διαστάσεων του Σέρλιο⁶⁷⁹.

Η τρίτη γνωστή εφαρμογή σχεδίου του Σέρλιο σε κτίριο στην Κρήτη αφορά στο θύρωμα του καθολικού μοναστηριού της Santa Maria των Αυγουστινιανών μοναχών στο Ρέθυμνο (εικ. 203). Πρόκειται κι εδώ για μια προσαρμογή-απλούστευση αν και με σωστές αναλογίες, σχεδίου του Σέρλιο για θριαμβικό τόξο κορινθιακού ρυθμού (180v) από το *Βιβλίο IV*⁶⁸⁰. Χρονολογείται και αυτό στα τέλη του 16^{ου} ή στις αρχές του 17^{ου} αιώνα.⁶⁸¹

Δύο θυρώματα σε επαύλεις που βρίσκονται στην επαρχία του Ρεθύμνου και χρονολογούνται αι το 1610-1611 (χωριά Πίκρης και Μούνδρος) (εικ. 205) βασίζονται επίσης σε πύλη από το *Βιβλίο IV* του Σέρλιο⁶⁸², ενώ λατινικές επιγραφές τόνιζαν την κλασική-ιταλική παιδεία των ευγενών ιδιοκτητών. Δεν έχουν εντοπιστεί στην Κρήτη άλλα αρχιτεκτονικά έργα που να μεταφέρουν σχέδια από έντυπες πραγματείες, ωστόσο είναι βέβαιο ότι υπήρχαν. Οπωσδήποτε, τόσο στην πόλη, όσο και στην επαρχία του Ηρακλείου που ήταν η πλουσιότερη του νησιού και προφανώς εκεί βρίσκονταν τα πλουσιότερα σπίτια, θα οικοδομήθηκαν *all'antica* κατοικίες, ενδεχομένως κάποιες βασισμένες σε σχέδια από έντυπες αρχιτεκτονικές πραγματείες, ωστόσο καμία από αυτές δεν σώθηκε.

---

⁶⁷⁷ Βλ. Gerola, III, σελ. 166-170. Για τις επιγραφές του μοναστηριού βλ. Gerola IV, σελ. 361-365, 424-425.

⁶⁷⁸ Πρώτη έκδοση στη Lyon 1551, πρώτη βενετική έκδοση 1557.

⁶⁷⁹ Δημακόπουλος, «Ο Sebastiano Serlio...», οπ. παρ., σελ. 239.

⁶⁸⁰ Ο Σέρλιο πρότεινε το συγκεκριμένο σχέδιο και για εφήμερη κατασκευή θριαμβικού τόξου σε περίπτωση εισόδου επιφανούς προσώπου στην πόλη (180r).

⁶⁸¹ Οπωσδήποτε μετά το 1571 και την επίθεση του Ουλούτζ Αλή πασά στο Ρέθυμνο.

⁶⁸² Πρόκειται για την πύλη που εικονίζεται στην σελίδα 132v. Σχετικά με τα θυρώματα των δύο αυτών επαύλων θα γίνει λόγος και παρακάτω.

Από την παραπάνω πολύ συνοπτική αναφορά σε ιδιωτικά αρχιτεκτονικά έργα στα οποία εφαρμόστηκαν σχέδια που κυκλοφορούσαν σε έντυπη μορφή εικονογραφώντας αρχιτεκτονικές πραγματείες και λειτουργώντας έτσι ως υποδείγματα, προκύπτει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση: όλοι οι γνωστοί παραγγελιοδότες που επέλεξαν από τυπωμένα ιταλικά σχέδια τη μορφή των θυρωμάτων ή των προσόψεων των κτιρίων που ανακαίνιζαν, ή οικοδομούσαν εκ νέου, προέρχονταν από την άρχουσα τάξη των βενετοκρητικών ευγενών, ακόμη και όταν ήταν ορθόδοξοι. Προέρχονταν δηλαδή από την τάξη που μετείχε στην άσκηση της τοπικής εξουσίας, ενώ είχαν όλοι βαθιά φιλοβενετική στάση και ιταλική παιδεία.

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά στο υψηλό επίπεδο των ντόπιων μαστόρων, τεχνιτών και οικοδόμων, που ανέλαβαν τις ανακαινίσεις. Δεν παρατηρούνται στα έργα που σώζονται σοβαρές αστοχίες ή παρανοήσεις, παρά μόνο μετατροπές, απλοποιήσεις και σμικρύνσεις. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι πέρα από τα έντυπα αρχιτεκτονικά σχέδια, υπάρχουν πολλές μαρτυρίες σωζόμενες σε έγγραφα για χρήσεις σχεδίων από ντόπιους τεχνίτες που δείχνουν ότι λειτουργούσαν με υποδείγματα ακόμη και αν δεν διάβαζαν πραγματείες. Υπάρχουν περιπτώσεις που ο παραγγελιοδότης πρότεινε το σχέδιο του οικοδομήματος και περιπτώσεις που ο τεχνίτης πρότεινε το σχέδιο στον παραγγελιοδότη. Ο τεχνίτης τότε προχωρούσε σύμφωνα με το εγκεκριμένο από τον παραγγελιοδότη σχέδιο⁶⁸³.

Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι παρά τα στοιχεία για την εξοικείωση ορισμένων παραγγελιοδοτών με τα ιταλικά *all'antica* πρότυπα και την εφαρμογή αυτών σε κτίρια που οι ίδιοι χρηματοδοτούσαν, δεν επαρκούν από μόνα τους για να ερμηνεύσουν την μεγάλη διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στα τέλη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην Κρήτη. Φαίνεται ότι νέα πρότυπα έπρεπε να δημιουργηθούν στο ίδιο το νησί από εξοικειωμένους σ' αυτή τη γλώσσα τεχνίτες για να μπορέσουν να λειτουργήσουν πραγματικά ως τέτοια. Η εξοικείωση των τεχνιτών, των οικοδόμων και των συνεργείων προήλθε από την εργασία τους στα μεγάλα οχυρωματικά και άλλα δημόσια και ιδιωτικά έργα υπό την επίβλεψη έμπειρων μηχανικών. Δημιουργήθηκε έτσι μια νέα τεχνογνωσία τα μορφολογικά στοιχεία της οποίας μπορούσαν να εφαρμοστούν και σε ταπεινότερες όψεις μικρότερων κτιρίων από τους τεχνίτες χωρίς επιπλέον επίβλεψη.

---

⁶⁸³ Βλ. παραδείγματα που έχει εκδώσει η Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα «σκουλτόρων»...», οπ. παρ., σελ. 361-403.

Δ. Η σύνδεση της all'antica αρχιτεκτονικής με την άρχουσα τάξη της αποικίας: σκέψεις σχετικά με τις εξοχικές επαύλεις και αρχοντικές κατοικίες της εποχής της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη

Η σύνδεση της *all'antica* αρχιτεκτονικής με την άρχουσα τάξη της αποικίας είναι ιδιαίτερα εμφανής στις επαύλεις-βίλες που έχτισαν μέλη της στην κρητική ύπαιθρο. Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της αρχιτεκτονικής τους είναι σημαντικό να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις για την έννοια της έπαυλης-βίλας του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα στην Κρήτη.

Ο ορισμός των κατοικιών των ευγενών στην κρητική ύπαιθρο ως επαύλεων δεν αποτελεί μία ουδέτερη αρχιτεκτονική περιγραφή, αλλά μία ερμηνεία με παραδοχές η οποία καθορίζει το αν θα περιληφθεί ένα κτίριο στη συγκεκριμένη κατηγορία. Έτσι, πριν καν ξεκινήσει κανείς να αναζητά τα συγκεκριμένα πρότυπα της κατασκευής κρητικών επαύλεων της βενετικής περιόδου, πρέπει να προσπαθήσει να ορίσει τα βασικά τους χαρακτηριστικά και σε ποια σημεία πλησιάζουν ή αποκλίνουν από το κυρίαρχο ιταλικό πρότυπο της βίλας.

Η πιο διαδεδομένη άποψη ως προς τον ορισμό της βίλας στη βιβλιογραφία⁶⁸⁴ είναι ότι πρόκειται για κτίρια σχεδιασμένα με σκοπό την αναψυχή, χαρακτηριστικό που τη διακρίνει από την αγροικία, παρότι η βίλα μπορεί να αποτελεί το κέντρο μιας αγροτικής επιχείρησης. Χρησιμοποιείται κατά τον ελεύθερο χρόνο των ιδιοκτητών της, και εξαρτάται έτσι από την πόλη, μια και οι ιδιοκτήτες δραστηριοποιούνται επαγγελματικά κατά κύριο λόγο στο άστυ. Επιπλέον, ως βίλες χαρακτηρίζονται κτίρια που είναι προϊόντ αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ackerman, είναι τα κατεξοχήν οικήματα που κατασκευάζονται με σχέδια αρχιτέκτονα⁶⁸⁵. Ο ορισμός αυτός έχει προκύψει από την κυρίαρχη τάση της ιστορίας της τέχνης να μελετά τα αριστουργήματα. Έτσι, λόγω του καινοτόμου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού τους, οι εξοχικές κατοικίες των Μεδίκων στην Τοσκάνη (εικ. 206), καθώς και εκείνες που

---

⁶⁸⁴ Υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τις ιταλικές επαύλεις. Ενδεικτικά: Grazia Gobbi Sica, *The Florentine Villa: Architecture, History, Society*, (1^η ιταλική έκδοση 1998, μετάφραση από τα ιταλικά Ursula Creigh), Routledge, Νέα Υόρκη 2007· James S. Ackerman, *The Villa: form and ideology of country houses*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1990· Elena Bassi, *Ville della Provincia di Venezia: Storia e Problemi*, Rusconi, Μιλάνο 1987· Michelangelo Muraro, *Venetian Villas: The History and Culture*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1986· R. Bentmann και M. Müller, *Die Villa als Herrschaftsarchitektur: Versuch einer kunst- und sozialgeschichtlichen Analyse*, Φρανκφούρτη 1970.

⁶⁸⁵ Ackerman, *The Villa...*, οπ. παρ., σελ. 9, 18.

σχεδίασε ο Αντρέα Παλάντιο στην ύπαιθρο του Βένετο (εικ. 207) έχουν μονοπωλήσει το ενδιαφέρον των ιστορικών τέχνης. Επιπλέον, το γεγονός ότι πολλές από τις επαύλεις των Μεδίκων (π.χ. Careggi, Roggio a Caiano) μετατράπηκαν σε κέντρα της ουμανιστικής σκέψης και φιλοσοφίας κατά τον 15^ο αιώνα και αντίστοιχα πολλές από τις επαύλεις που κατασκεύασε ο Παλάντιο ανήκαν σε διανοούμενους που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στους ουμανιστικούς κύκλους της ευρύτερης περιοχής του Βένετο κατά το 16^ο αιώνα (π.χ. Barbaro, Emo), ενέτεινε το ενδιαφέρον των ιστορικών της τέχνης για τα συγκεκριμένα κτίρια⁶⁸⁶. Έτσι ο όρος *Βίλα* έχει γίνει συνώνυμος με τις εντυπωσιακές εξοχικές κατοικίες εξαιρετικά εύπορων κατοίκων των πόλεων, ενώ έχει συνδεθεί παράλληλα με έναν τρόπο ζωής και μία πνευματική καλλιέργεια σύμφωνη με τα ουμανιστικά ιδεώδη της εποχής της αναγέννησης⁶⁸⁷. Ο ορισμός αυτός της βίλας

---

⁶⁸⁶ Όπως είναι γνωστό, από το 14ο αιώνα, αλλά κυρίως κατά τον 15ο αιώνα, παράλληλα με την οικοδόμηση νέων ή την ανακαίνιση παλαιότερων κατοικιών στην ύπαιθρο αναπτύχθηκε και μία ρητορική σχετικά με τα πλεονεκτήματα της διαβίωσης στην εξοχή. Αντλήσε πολλά στοιχεία από την αντίστοιχη ρωμαϊκή λογοτεχνία που εξυμνούσε την αγροτική ζωή και τα πλεονεκτήματα που αυτή πρόσφερε σε αντιδιαστολή με τα αρνητικά της ζωής στην πόλη. Αναφορές στη ζωή στην εξοχή απαντούν σε κείμενα του Πετράρχη και του Βοκάκιου ήδη από τον 14ο αιώνα, τα οποία πληθαίνουν κατά τον 15ο αιώνα με την ακμή της αναγέννησης. Ο Αλμπέρτι, στα βιβλία του *I libri della famiglia* και στο *Villa*, προτρέπει τους αναγνώστες του να αγοράσουν μία βίλα και να αφοσιωθούν στην καλλιέργεια της γης, γλιτώνοντας έτσι από τα αρνητικά των συναναστροφών της πόλης, τις φαυλότητες της αγοράς, τη βία, τους κινδύνους, τις ανησυχίες, τα προβλήματα όσων ασχολούνται με το εμπόριο και τις επιχειρήσεις. Μια ακόμα πιο εξιδανικευμένη εικόνα της ζωής στην εξοχή συναντούμε στους ουμανιστικούς κύκλους της αυλής των Μεδίκων, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα το Marsilio Ficino και τον Angelo Poliziano. Αναφέρονται στα ευεργετήματα και τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της ενασχόλησης με τη γη, τόσο στο πνεύμα όσο και στο σώμα, στις χαρές του κυνηγιού, στη σωματική άσκηση αλλά και στην ευκαιρία που δίνει η απομόνωση για στοχασμό και πνευματικές ασχολίες. Gobbi Sica, *οπ. παρ.*, σελ. 17-23· Ackerman, *The Villa...*, *οπ. παρ.*, σελ. 9-14, ειδικά για τις βίλες των Μεδίκων, βλ. σελ. 63-83· Muraro, *οπ. παρ.*, 20-26, 36-46· Lillie, *οπ. παρ.*, σελ. 149-151.

⁶⁸⁷ Το λογοτεχνικό είδος που εστίαζε στη ζωή στην Βίλα με τη μορφή πραγματείας, επιστολής, ή διαλόγου γνώρισε μεγάλη διάδοση και κατά τον 16^ο αιώνα. Τα έργα αυτά, αν και συνέχιζαν στην παράδοση της ουμανιστικής λογοτεχνίας του προηγούμενου αιώνα, με τις ακραίες περιγραφές των θέλγητρων της φύσης από τη μια, και της αποσύρτησης του αστικού περιβάλλοντος από την άλλη, ανήκουν ξεκάθαρα σε μια μανιεριστική γραφή των μέσων του 16^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα Giuseppe Falcone, *La nuova, vaga, et dilettevole villa*, Brescia, 1559, Agostino Gallo, *Le dieci giornate della vera agricoltura e piaceri della villa*, Brescia, 1564, Alberto Lollio, *Lettera...nella quale...egli celebra la villa e lauda molto l'agricoltura*, Βενετία, 1544, Bartolomeo Taegio, *La villa: dialogo di M. Bartolomeo Taegio*, Μιλάνο, 1559. Ackerman, *The Villa...*, *οπ. παρ.*, ειδικά κεφάλαιο 5, "The Image of Country Life in Sixteenth-Century Villa Books", σελ. 108-133. Θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον να γνωρίζαμε αν κάποια από τα βιβλία αυτά διαβάζονταν στην Κρήτη, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν έχει ακόμη να τεκμηριωθεί. Να υπενθυμίσουμε επίσης ότι κατά τον 15^ο και καθ' όλη τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, με την κατάκτηση της Τεραφερμα από τους Βενετούς οι αριστοκράτες της πόλης, αλλά και πολλοί ευπρόσποροι έμποροι στράφηκαν σταδιακά προς τις επενδύσεις στη γη, γειμίζοντας παράλληλα τις περιοχές γύρω από την Πάδοβα, το Τρεβίζο, τη Βιτσέντζα με επαύλεις. Σχετικά με τη στροφή των Βενετών προς τις επενδύσεις στη γη, βλ. Tenenti, "The Sense...", *οπ. παρ.*, 21-22· S. J. Woolf, "Venice and the Terraferma: Problems of Change from Commercial to Landed Activities", στο Brian Pullan (επιμ.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen and Co Ltd, Λονδίνο 1968, σελ. 175-203 [πρώτη έκδοση στο *Bolletino dell'istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano*, τ. IV, 1962] στο οποίο συνοψίζονται τα επιχειρήματα του Daniele Beltrami, *La Penetrazione economica dei Veneziani in terraferma: Forze di*

είναι απλουστευτικός και για την Ιταλία και δεν επαρκεί για να εξηγήσει το φαινόμενο του πολλαπλασιασμού των αρχοντικών εξοχικών κατοικιών στην ιταλική ύπαιθρο από την πρώιμη αναγέννηση και εξής. Επειδή η μεταφορά του με το ίδιο νόημα στην Κρήτη είναι εξίσου προβληματική, χρειάζονται διευκρινίσεις προκειμένου να επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το φαινόμενο της κρητικής έπαυλης καθαυτό.

Πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην Ιταλία, κατά το 15^ο, το 16^ο αλλά και το 17^ο αιώνα, ο όρος *Villa* αναφερόταν στο σύνολο του αγροκτήματος, συμπεριλαμβανομένων των καλλιεργούμενων γαιών και όχι μόνο στην κατοικία του γαιοκτήμονα όπως έχει καταλήξει να σημαίνει. Όπως έχουν δείξει πρόσφατες μελέτες, μια βίλα ήταν ένα σύμπλεγμα κτιρίων με κατεξοχήν αγροτικές λειτουργίες (εμπεριείχε δηλαδή, στάβλους, αποθήκες, κελάρια, πατητήρια, κατοικίες των αγροτών και του επιστάτη), καλλιεργούμενων χωραφιών και κήπων το οποίο περιελάμβανε και την έπαυλη του ιδιοκτήτη⁶⁸⁸. Από το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό που σώζεται για τις αγροτικές αυτές εγκαταστάσεις στην Ιταλία, προκύπτει ότι οι περισσότερες από αυτές τις αρχοντικές κατοικίες αναπτύχθηκαν δυναμικά μέσα από συνεχείς μετατροπές παλαιότερων κατοικιών και προσθήκες νέων χώρων και κτιρίων⁶⁸⁹. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι η αγορά και η ανακαίνιση κάποιας βίλας ήταν συνήθως ένδειξη κοινωνικής ανόδου του ιδιοκτήτη, παράλληλα ήταν συχνότατο το φαινόμενο «φτωχών» ιδιοκτητών που αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στα έξοδα της διαμονής στην πόλη και αναγκάζονταν να διαμένουν μόνιμα στην εξοχή, στη βίλα⁶⁹⁰.

Όσον αφορά στην Κρήτη, τα περισσότερα παραδείγματα αρχοντικών κατοικιών που σώζονται στην ύπαιθρο φαίνεται να έχουν προκύψει μέσα από συναφείς με την Ιταλία διαδικασίες. Δεν είχαν ως κύρια λειτουργία τους την αναψυχή, αλλά ήταν η κατοικία του κατόχου του φέουδου, ο οποίος διέμενε εκεί κατά τις περιόδους που ασχολείτο με τις αγροτικές εργασίες στα κτήματά του, τις σοδειές του, τα εισοδήματά του, το κυνήγι και βέβαια την επίβλεψη των χωρικών. Οι πηγές μάλιστα, σώζουν αντίστοιχες μαρτυρίες με την Ιταλία που υπονοούν ότι «φτωχοί φεουδάρχες» διέμεναν

---

lavoro e proprietà fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVI e XVIII, Βενετία και Ρώμη 1961. Βλ. και Muraro, *οπ. παρ.*, σελ. 47-60.

⁶⁸⁸ Amanda Lillie, *Florentine Villas in the Fifteenth century: an architectural and social history*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, σελ. 60-79.

⁶⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 80-104. Μια απλή φυλλομέτρηση του καταλόγου επαύσεων AA.VV., *Ville Venete: La Provincia di Venezia*, Istituto regionale per le ville venete, Marsilio, Βενετία 2005, υποδεικνύει ότι το ίδιο συνέβαινε και στο Βένετο κατά τον 16^ο αιώνα.

⁶⁹⁰ Lillie, *οπ. παρ.*, σελ. 151-154.

μόνιμα στα χωριά τους καλλιεργώντας τη γη τους μην μπορώντας για οικονομικούς λόγους να συντηρήσουν μια ανάλογη της τάξης τους κατοικία στην πόλη.⁶⁹¹

Η ιδιαίτερη χρήση των αγροτικών κατοικιών από τα θηλυκά μέλη των οικογενειών των ιδιοκτητών φαίνεται ότι ήταν μια συνήθεια που μοιράζονταν οι ευγενείς και οι εύπορες τάξεις της Κρήτης και της Ιταλίας. Ο γενικός προνοητής Τζουάνε Μοτσενίγκο κάνει ιδιαίτερη μνεία στη μετάβαση των γυναικών στις αγροτικές κατοικίες, ενώ ο Τζουάνες Παπαδόπουλος αφιερώνει επτά ολόκληρες σελίδες (72v-75v) στην περιγραφή της μετάβασης των ευγενών γυναικών και της συνοδείας τους στα χωριά⁶⁹². Στην Ιταλία, συνηθιζόταν να πηγαίνουν οι γυναίκες με τα παιδιά στην εξοχή κατά τους καλοκαιρινούς μήνες και όπως φαίνεται είχε υιοθετηθεί η συνήθεια και στην αποικία. Ένας από τους λόγους της καλοκαιρινής «εξόδου» των ευπόρων προς την ύπαιθρο, σχετικά με την οποία βρίθουν οι ιταλικές αναφορές, ήταν ο φόβος της πανούκλας που αναζωπυρωνόταν συνήθως το καλοκαίρι⁶⁹³. Ο Filippo Pasqualigo (διοικητής του στρατού) το 1594 αναφέρει στην έκθεσή του σχετικά με την πανούκλα του 1592 ότι όλοι οι ιπότες και άλλοι πολίτες μόλις παρουσιάστηκε η επιδημία έφυγαν για τις επαρχίες⁶⁹⁴. Το ίδιο αναφέρεται και στο χρονικό που προέρχεται *εκ της εν Κρήτη μονής Απεζωνών* που εντόπισε ο Σπυρίδων Λάμπρος και εκδόθηκε από τον Άμαντο το 1932, «Οι άρχοντες έμειναν αθώοι του κακού τούτου, διότις έφυγον από την Χώραν και εκρύπτοντο εις τα χωρία τως με καλαίς βιγίλαις, να μη σιμώσει τινάς εκεί όπου ευρίσκοντο...»⁶⁹⁵.

Υπάρχουν μαρτυρίες και για λειτουργίες αναψυχής των κρητικών αγροκτημάτων. Ο Τζουάνες Παπαδόπουλος στο *L'Occio* που συνέγραψε κατά την τελευταία δεκαετία του 17^{ου} αιώνα, αναφέρει ότι οι Βενετοί ευγενείς της αποικίας συνήθιζαν να προσφέρουν στα χωριά τους συμπόσια (conviti) με μεγάλη λαμπρότητα στους εκπροσώπους της Βενετίας και ιδιαίτερα στους γενικούς προνοητές του ιππικού⁶⁹⁶, στα οποία παρευρίσκονταν και άλλοι ευγενείς και οι ακόλουθοί τους.

---

⁶⁹¹ Ασπασία Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύντομος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 432.

⁶⁹² Σπανάκης, *Μνημεία...Zuanne Mocenigo*, οπ. παρ., σελ. 31. Παπαδόπουλος, οπ. παρ., σελ. 97-99.

⁶⁹³ Lillie, οπ. παρ., σελ. 147-148.

⁶⁹⁴ Στέργιος Γ, Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Καπετάνιου του Χάνδακα και Προβλεπτή Χανίων Filippo Pasqualigo (1589)*, τόμος 3, «Εκδόσεις Σφακιανός», Ηράκλειο 1953, σελ. 76-77.

⁶⁹⁵ Σπυρίδων Λάμπρος, «Βραχέα Χρονικά», (επιμ. Κωνσταντίνος Άμαντος), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τόμος Α', τευχ. ζ 1, Γραφείο Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1932-1933, σελ. 15.

⁶⁹⁶ Το αξίωμα του Pronveditore della Cavalleria θεσπίστηκε μετά από πρόταση του Τζιάκομο Φοσκαρίνι το 1578. Η θητεία ήταν τριετής και τα καθήκοντα του προνοητή ήταν η άσκηση και η πειθαρχία του

Οργάνωναν κυνήγια που κρατούσαν αρκετές μέρες, ενώ υπονοεί ότι στη χαρτοπαιξία ευνοούσαν τους προνοητές με αποτέλεσμα εκείνοι να επιστρέφουν στον Χάνδακα φορτωμένοι χρυσάφι. Καταλήγει λέγοντας ότι οι προσκλήσεις αυτές είχαν μοναδικό σκοπό την απόσπαση της εύνοιας και της υποστήριξης των εκπροσώπων της Γαληνότητας ιδιαίτερα στα δικαστήρια, στα οποία πολύ συχνά βρισκόνταν κατηγορούμενοι οι ίδιοι οι ευγενείς ή οι μπράβοι τους⁶⁹⁷.

Μέχρι στιγμής, δεν έχει εντοπιστεί κάποιο έγγραφο που να αναφέρεται ρητά στην οικοδόμηση αρχοντικής κατοικίας στην κρητική ύπαιθρο, αλλά σποραδικές αναφορές σε παραγωγικές μονάδες που σχετίζονται με την αγροτική εκμετάλλευση, όπως πατητήρια, ελαιοτριβεία, ανεμόμυλους, υδρόμυλους, δεξαμενές, και μικρά αγροτικά κτίσματα και οικίες σε χωριά. Ωστόσο, η δουκική διαταγή του 1572 που έχει εντοπιστεί από τη Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, η οποία επιβάλλει στους «μαϊστρους» Μανέα και Μανόλη Χριστόφορο να τελειώσουν την κρήνη, το λιθόστρωτο και τις κολώνες στην οικοδομή του *nobile cretese*, Andrea Torcello, καθώς και τη δεξαμενή στον κήπο του, στο χωριό Λιγόρτυνος, μοιάζει να αφορά στην οικοδόμηση έπαυλης. Δεν είναι σαφές ωστόσο αν πρόκειται για νέο κτίσμα ή μετατροπή παλαιότερου⁶⁹⁸.

Οι περισσότερες από τις κατοικίες των ευγενών που σώζονται στην κρητική ύπαιθρο είναι κτίρια εξαιρετικά αποσπασματικά, ερειπωμένα ή μετασκευασμένα από τη χρήση αιώνων. Με εξαίρεση τη *Ρετόντα* στις Καλάθηνες⁶⁹⁹ (εικ. 204) και ενδεχομένως τη «βίλα» Τρεβιζάν στο Δραπανιά⁷⁰⁰ (εικ. 208), στην περιοχή των Χανίων, τη «βίλα» Ροδωπού⁷⁰¹ (εικ. 209), στο ομώνυμο ακρωτήριο δυτικά των Χανίων και τη «βίλα» στο χωριό Ετιά στο Λασιθί⁷⁰² (εικ. 210), κανένα από τα κτίρια που σώζονται δεν φαίνεται να χτίστηκε με ενιαίο αρχιτεκτονικό σχέδιο. Τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι περισσότερες αναπτύχθηκαν δυναμικά σε μια οικοδομική πορεία χρόνων. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο,

---

ιππικού και η εκτέλεση της “*mostra generale*”. Παπαδάκη, «Αξιώματα...», οπ. παρ., σελ. 103-104. Οι ευγενείς-κάτοχοι φέουδων ήταν εκείνοι που όφειλαν να συντηρούν άλογα ετοιμοπόλεμα και μια φορά τα χρόνια τα επιδείκνυαν στη «μόστρα». Η πολύ κακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το ιππικό και η απροθυμία των κατόχων φέουδων να τη βελτιώσουν ήταν ένα μόνιμο πρόβλημα που αναφέρεται σε όλες τις εκθέσεις των βενετών αξιωματούχων.

⁶⁹⁷ Παπαδόπουλος, οπ. παρ., σελ. 59.

⁶⁹⁸ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα «σκουλητόρων»...», οπ. παρ., σελ. 384.

⁶⁹⁹ Gerola, III, σελ. 252-256· Φατούρου-Ησυχάκη, *Η Ρετόντα της Κρήτης...*, οπ. παρ.

⁷⁰⁰ Gerola, III, σελ. 258.

⁷⁰¹ Gerola, III, σελ. 259-260.

⁷⁰² Νίκη Κριτωτάκη, «Η ενετική έπαυλη Dei Mezzo στην Ετιά Σητείας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (2000), σελ. 347-364.

τα κτίρια να έχουν υποστεί τόσες μετατροπές με την πάροδο των αιώνων, που τα ίχνη κάποιου ενιαίου αρχιτεκτονικού σχεδίου (αν υπήρχε) να έχει χαθεί.

Στην διήγηση του Τζουάνε Παπαδόπουλου τονίζονται οι διαφορές των εξοχικών κατοικιών των ευγενών της Κρήτης σε σχέση με τις εντυπωσιακές επαύλεις που έβλεπε στην ύπαιθρο του Βένετο στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Λέει για την Κρήτη: «Στα χωριά και στις κατοικίες των ευγενών [...] δεν υπήρχαν *pallazi* καλής κατασκευής ή αρχιτεκτονικής κάποιας ποιότητας. Όλα ήταν παλιομοδίτικα (*all' antica*) και χοντροκομμένα (*rustico*)⁷⁰³ και το ίδιο ίσχυε και για την επίπλωση του σπιτιού [...]. Στην Κρήτη δεν υπήρχε η χάρη και η φινέτσα (*le delizie e pulizie*) που παρατηρώ με θαυμασμό σε αυτές τις τυχερές περιοχές τόσο στην κατασκευή των επαύλεων (*παλάτσι*) όσο και στα περιβόλια και τους κήπους (*orti e giardini*) και ακόμα περισσότερο στην επίπλωση των σπιτιών- ήταν τόσο διαφορετικά όσο η μέρα από τη νύχτα.»⁷⁰⁴

Παρά τον εύλογο θαυμασμό για τις βίλες της περιοχής του Βένετο και την απαξίωση του Παπαδόπουλου για τις βίλες της ιδιαίτερης πατρίδας του, τα κτίρια που σώζονται στην κρητική ύπαιθρο φέρουν αρχιτεκτονικά στοιχεία που τα κάνει να ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες αγροτικές κατοικίες. Η μνημειακή είσοδος και τα προσεκτικά λαξευμένα παράθυρα, τα οικόσημα (εικ. 211), οι λατινικές επιγραφές (εικ. 212) προβάλλουν μια βούληση επίδειξης πλούτου και δύναμης, ανωτερότητας, και καλλιέργειας των ευγενών ιδιοκτητών, είτε πρόκειται για ανακαινίσεις παλαιότερων κτιρίων και εκσυγχρονισμό τους σύμφωνα με τις επιταγές της νέας μόδας που κυριαρχούσε στην πόλη, είτε για ανοικοδόμηση νέου κτιρίου στη θέση του παλαιού. Είναι μάταιο να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τον αρχιτέκτονα των επαύλεων ή κάποιο ενιαίο αρχιτεκτονικό σχέδιο στα περισσότερα από αυτά τα κτίρια. Έχει περισσότερο ενδιαφέρον η ένταξη των αγροτικών επαύλεων στην συζήτηση που προηγήθηκε και αφορά στους φορείς και τους τρόπους της διάδοσης της *all'antica*

---

⁷⁰³ Έχει ενδιαφέρον η χρήση των όρων *all'antica* και *rustico* και μάλιστα για να περιγράψουν την αρχιτεκτονική ορισμένων κτιρίων. Ο Παπαδόπουλος τους χρησιμοποιεί αρνητικά, γεγονός που είτε δείχνει παρανόησή του εκ μέρους του, είτε ότι οι όροι είχαν άλλη νοηματοδότηση στην Κρήτη, είτε ότι είχε αλλάξει πλέον το νόημά τους στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερα όσον αφορά το *all'antica* φαίνεται σαν να μην γνωρίζει τη χρήση του σε σχέση με την αναφορά στην αρχαιότητα.

⁷⁰⁴ Παπαδόπουλος, οπ. παρ., σελ. 59-60. Η μαρτυρία αυτή έχει μεγάλο ενδιαφέρον διότι ο Παπαδόπουλος τα γράφει αυτά όταν έχει ζήσει πολλά χρόνια στην Ιταλία και κάνει αυτόματα τη σύγ ριση, και βέβαια οι επαύ εις της μακρινής του πατρίδας φαίνονται πια φτωχικές. Εν μέρει έχει δίκιο, το ίδιο βλέπουμε και εμείς. Από την άλλη, αντίστοιχα περιορισμένης πολυτέλειας σε σχέση με την Ιταλία ήταν και τα αστικά και τα δημόσια κτίρια.

αρχιτεκτονικής σε ολόκληρη την κρητική αποικία, τόσο στις πόλεις, όσο και στην ύπαιθρο.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι στις προσόψεις των αγροτικών επαύλεων διαφαίνεται ένα εξαιρετικό επίπεδο τεχνογνωσίας και στο σχεδιασμό, αλλά και στην εκτέλεση. Όπως μαρτυρούν τα έγγραφα, ήταν οι ίδιοι τεχνίτες που αναλάμβαναν τόσο τα έργα στις πόλεις, όσο και στις αγροτικές κατοικίες⁷⁰⁵. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε υποθέσεις σε σχέση με την εικόνα των κατοικιών των πόλεων που έχει χαθεί. Στο Ηράκλειο για παράδειγμα, που ήταν η πλουσιότερη πόλη και επαρχία και επομένως θα υπήρχαν και οι πολυτελέστερες κατοικίες, δεν έχουν σωθεί δείγματα αστικής αρχιτεκτονικής⁷⁰⁶, αλλά ούτε και αγροτικές επαύλεις.

Στο Ρέθυμνο σώζονται ορισμένες προσόψεις αρχοντικών κατοικιών που υποδεικνύουν ότι οι εύπορες τάξεις οικειοποιήθηκαν την *all'antica* αρχιτεκτονική για τις κατοικίες τους στην πόλη. Από τις πιο επιβλητικές είναι η προσόψη του μεγάρου της οδού Αρκαδίου 48-50⁷⁰⁷ (εικ. 214). Παρά τη μεγάλη φθορά είναι φανερό ότι επρόκειτο για φιλόδοξη κατασκευή. Το θύρωμα έχει τη συνήθη διάταξη των θυρωμάτων του Ρεθύμνου: παραστάδες με κορινθιακά επίκρανα στηρίζουν ημικυκλικό εσωτερικά και ορθογώνιο εξωτερικά ανώφλι. Τα τρίγωνα μεταξύ ημικυκλικού τόξου και ορθογώνιου πλαισίου κοσμούσαν παχουλά αγγελάκια.⁷⁰⁸ Η επίστεψη μολονότι έχει φθαρεί σημαντικά φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα φιλόδοξη: πάνω σε απλό γείσο που στηρίζεται σε μικρούς γεισίποδες απλώνονται δύο συμμετρικές επιμήκεις μορφές που

---

⁷⁰⁵ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα «σκουλτόρων»...», οπ. παρ., σελ. 387.

⁷⁰⁶ Στο Ηράκλειο, λόγω έντονης ανοικοδόμησης κατά τα τέλη του 19^{ου} και κατά τον 20^ο αιώνα σώζονται ελάχιστες κατοικίες. Μέχρι πρόσφατα, η εντατική ανοικοδόμηση του τελευταίου αιώνα της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη ήταν γνωστή κυρίως από τις γραπτές πηγές. Η συστηματική καταγραφή των σωζόμενων γλυπτών που αποτελούσαν οργανικά τμήματα κτιρίων και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύπτονται από της ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας συμπληρώνουν και ενισχύουν την εικόνα της εντατικής μεταβολής του δομημένου περιβάλλοντος. Λίθινα λαξευτά τόξα ή κλειδιά τόξων, πρόβολοι, τμήματα εραλδικών συνθέσεων που χρονολογούνται στον 16^ο και 17^ο αιώνα αποδεικνύουν όχι μόνο τη δυναμική ανοικοδόμηση, αλλά και ότι οι παραγγελιοδότες των οικοδομημάτων δεν ήταν καθόλου φειδωλοί στη γλυπτή διακόσμηση των κτιρίων. Ορισμένα εξ αυτών μάλιστα εξαιρετικής ποιότητας, όπως το μαρμάρινο θραύσμα άτλαντα που σώζεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. (εικ. 213).

⁷⁰⁷ Δημακόπουλος, *Τα Σπίτια*, οπ. παρ., σελ. 101. Gerola, III, σελ. 243-4.

⁷⁰⁸ Σώζεται μόνο εκείνο στα δεξιά και δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε την εμφανή αδεξιότητα του γλύπη ως προς το ανθρώπινο σώμα. Η αδεξιότητα αυτή ως προς την ανθρώπινη φιγούρα είναι πολύ συνηθισμένη ακόμα και σε έργα ιδιαίτερα πολυτελή και φιλόδοξα, όπως για παράδειγμα η κρήνη Μοροζίνι (εικ. 215). Παράλληλα όμως σώζονται και ορισμένα εξαιρετικά έργα που μαρτυρούν την παρουσία στο Χάνδακα και άλλου καλών και έμπειρων στην απόδοση της ανθρώπινης φιγούρας γλυπτών. Βλ. για παράδειγμα το εξαίρετο ανθρωπόμορφο φουρούσι σε μορφή άτλαντα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, στο οποίο η κίνηση και η προσπάθεια που καταβάλλει ο άτλαντας αποδίδονται με μεγάλη επιτυχία (εικ. 213), ή τα γλυπτά που κοσμούσαν την κρήνη στη μονή Βροντησίου (εικ. 216). Βλ. Μαρία Βακονδίου, Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

πιθανόν παρέπεμπαν σε «δελφίνια»⁷⁰⁹. Τα πρόσωπα ήταν στραμμένα προς τα έξω και στο δεξί διακρίνονται τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά του, πλαισιωμένο από σειρές φύλλων μέσα από τις οποίες προβάλλει το σώμα. Παρά την καταστροφή μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ουρές τους θα συμπλέκονταν στο κέντρο, όπως απαιτεί η συμμετρία και είναι το σύνθημα σε τέτοιου είδους μοτίβα. Τρεις μεγάλοι πρόβολοι πάνω από το θύρωμα μαρτυρούν πως θα υπήρχε μικρός εξώστης.

Πλούσια και προσεγμένη είναι η γλυπτή διακόσμηση στην κατοικία της οδού Κλειδή 11⁷¹⁰. (εικ. 217) Δίτονοι ημικίονες που υποβαστάζουν φαρδύ γείσο πλαισιώνουν το κυρίως θύρωμα. Ο γλυπτός διάκοσμος των μετώπων των τόξων είναι γυμνά παιδάκια (putti) ανάμεσα σε φυλλοφόρους βλαστούς και πουλιά. Το θύρωμα επιστέφεται με τη λατινική επιγραφή QUI SPERA IN DEO SUBLEVATTUR (Όποιος ελπίζει στο Θεό θα ανυψωθεί/ανακουφιστεί). Προσεγμένος γλυπτός διάκοσμος έχει σωθεί και σε ένα από τα παράθυρα της πρόσοψης. Στην ποδιά του παραθύρου έχουν λαξευτεί ανάγλυφα δελφίνια. Τα ρύγχη τους συναντιούνται στο κέντρο της σύνθεσης ενώ τα σώματά τους αποδίδονται σαν φυλλοφόροι βλαστοί που λεπταίνουν για να καταλήξουν στις συστρεφόμενες ουρές τους⁷¹¹.

Το μοναδικό στην πόλη του Ρεθύμνου θύρωμα με αετωματική επίστεψη βρίσκεται στην οδό Βερνάδου 34 (εικ. 219). Στο κέντρο του αετώματος βρίσκεται το οικοδόμημα των Clodio, το οποίο πλαισιώνεται από κομψό φυτικό διάκοσμο. Η σύνθεση συμπληρώνεται με τη λατινική επιγραφή VIRTUTE FULCIDA DOMUS. MDCIX. KAL.IUNII. (Η αρετή λαμπραίνει το σπίτι, 1609, καλένδες Ιουνίου). Οι τρεις κατοικίες που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι από τις πιο πλούσια διακοσμημένες που σώζονται στην πόλη του Ρεθύμνου. Η τελευταία ανήκε σε βενετοκρητικό ευγενή με το ίδιο όνομα και με την ίδια περίπου χρονολόγηση με την έπαυλη στο χωριό Πίκρης (1610) (εικ. 220). Είναι εξαιρετικά πιθανόν να πρόκειται για την ίδια οικογένεια, αν όχι για το ίδιο άτομο. Στα μέγαρα των οδών Κλειδή και Αρκαδίου δεν σώζεται οικοδόμημα· κρίνοντας από την πολυτέλεια ωστόσο, φαίνεται ότι ανήκαν σε εξαιρετικά εύπορες οικογένειες.

Συγκρίνοντας τις κατοικίες στην πόλη με εκείνες στην ύπαιθρο έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ο παραγγελιοδότης του θυρώματος της αγροτικής έπαυλης

⁷⁰⁹ Η δεξιά σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, ενώ μέρος της αριστερής έχει εντοιχιστεί στο νεότερο κτίριο.

⁷¹⁰ Δημακόπουλος, *Τα Σπίτια*, οπ. παρ., σελ. 159-162.

⁷¹¹ Πρόκειται για ένα εξαιρετικά αγαπητό μοτίβο στη Βενετία. (εικ.218α) Το ίδιο μοτίβο με τα δελφίνια παραδείγματος χάριν, αποτελεί το κάτω μέρος του *all'antica* πλαισίου με την αετωματική επίστεψη του φτερωτού λέοντα του Αγίου Μάρκου της κεντρικής εισόδου του φρουρίου Κού ε στο Ηράκλειο (εικ. 218β).

Clodio στο χωριό Πίκρης (1610) (εικ. 220) αλλά και εκείνος της έπαυλης στο Μούνδρος (1611) (εικ. 221) ακολούθησαν τις προτροπές του Σέρλιο για τις πύλες των αγροτικών επαύλεων. Έχει αναφερθεί ήδη ότι στο *Τέταρτο Βιβλίο* του έργου του *Regole generali di architettura*, που εκδόθηκε το 1537, ο Σέρλιο πρότεινε τη συγκεκριμένη πύλη (σελίδα 132v) (εικ. 205), για κάστρα, πύλες πόλεων, φρούρια, θησαυροφυλάκια, οπλαποθήκες, φυλακές, λιμάνια λόγω του «bugnato rustico». Ο Σέρλιο συμπληρώνει ότι «θα ήταν ιδιαίτερα κατάλληλη για βίλα στην εξοχή ως πύλη στην αυλή. Μπορεί να ιδωθεί σε πολλά μέρη κατά μήκος των δρόμων στην Ιταλία μπροστά από κατοικίες ευγενών καθώς τέτοιες πύλες κάνουν τα μέρη πολύ επιβλητικά [...]»⁷¹². Καταλήγει λέγοντας ότι για περισσότερη διακόσμηση, μπορεί να στεφτεί με αέτωμα. Είναι ενδιαφέρον, ότι αυτή ακριβώς η πύλη κατασκευάστηκε ως μνημειακή είσοδος στις δύο επαύλεις στα χωριά του Ρεθύμνου, και μάλιστα με αέτωμα και λατινική επιγραφή. Και στις δύο πύλες το αέτωμα κοσμεύεται με το οικόσημο της οικογένειας. Οι πύλες αυτές πέρα από την αναφορά τους στην αρχαιότητα, παρέπεμπαν με το έντονο bugnato και στα οχυρωματικά έργα⁷¹³ και επομένως υπονοούσαν και τον οχυρό χαρακτήρα των κατοικιών.

Όσον αφορά στις λατινικές επιγραφές, οι περισσότερες αναφέρονται στη έννοια της ματαιότητας των εγκοσμίων με ρητά προερχόμενα, είτε από την αρχαία ρωμαϊκή γραμματεία, είτε από χριστιανικά θέματα⁷¹⁴. Πρόκειται για το θέμα της *Vanitas* που γνώρισε τεράστια διάδοση στον καθολικό κόσμο στο δεύτερο μισό του 16^{ου} και σ' όλο το 17^ο αιώνα. Το θύρωμα της έπαυλης στην Αργυρούπολη (εικ. 212, αριστερά) «υποστηρίζει» ότι «όλα στον κόσμο είναι καπνός και σκιά». (OMNIA MUNDI FUMUS ET UMBRA)⁷¹⁵, στην Αμνάτο (εικ. 212, δεξιά) ότι «εν αρχή είναι η γνώση του φόβου του Κυρίου» (INITIUM SAPIENTIE TIMOR DOMINI, Ψαλμοί 110, Εκκλησιαστής Ι). Και στο θύρωμα της έπαυλης στον Πίκρη (εικ. 220), ο λατινομαθής, κατά πάσα πιθανότητα σπουδαγμένος στην Πάδοβα, νομικός και γιατρός ιδιοκτήτης, ζητά τη βοήθεια του Θεού, τονίζει τις ιδιότητές του και καλωσορίζει τους επισκέπτες

⁷¹² Serlio, οπ. παρ., σελ. 266.

⁷¹³ Την ίδια μορφή είχε και η κεντρική πύλη στην πόλη του Ρεθύμνου, η Πύλη Guora (εικ. 187).

⁷¹⁴ Αντίστοιχα, όπως έχει γράψει ο Mario Vitti η λογοτεχνία της ίδιας εποχής, «εκφράζει άμεσα ή έμμεσα αυτό το άγχος ζωής, αυτό το φόβο που απειλεί από παντού – την απογοήτευση, τη φρίκη.» Mario Vitti, «Η ακμή της Κρητικής λογοτεχνίας και το ευρωπαϊκό σύλλο (ΙΣΤ'-ΙΖ')», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρεθύμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 373.

⁷¹⁵ Το απόφθεγμα μοιάζει με παράφραση της γνωστής φράσης του Οράτιου “pulvis et umbra sumus”, Ωδές, Βιβλίο IV, 7, στ. 16. Έχει ενδιαφέρον επίσης ότι στο θύρωμα της Αργυρούπολης, η επιγραφή δεν υπολογίστηκε σωστά με αποτέλεσμα να μην χωρέσει στο επιστήλιο και η τελευταία λέξη του αποφθέγματος να τοποθετηθεί μετά το επίκρανο της παραστάδας του θυρώματος. Gerola, IV, σελ. 370.

του.⁷¹⁶ Η επιγραφή στην έπαυλη των dei Mezzo στην Ετία της Σητείας⁷¹⁷ καλωσόριζε τον επισκέπτη: INTRA VOSTRA SIGNIORIA SENZA RISPETTO (ας εισέλθει η αφεντιά σας χωρίς να ντρέπεται). Εδώ η αρχιτεκτονική της έπαυλης μοιάζει να έχει γίνει με σχέδιο, ως σύνολο όμως με τη σκάρπα (κεκλιμένη εξωτερική παρειά) και το «κορδόνη», θυμίζει φρούριο. (εικ. 210) Από την άλλη, το προσεγμένο bugnato στα θυρώματα και στα παράθυρα, το οικοσήμο στην είσοδο που το υποβασιάζουν ανθρωπόμορφες φιγούρες με ουρές από φυλλώματα (εικ. 211), ο κορινθιακός κίονας στο εσωτερικό με τον άτλαντα που λειτουργεί ως φουρούσι, τα πρόσωπα στα κλειδιά των τόξων, όλα είναι χαρακτηριστικές *all'antica* λεπτομέρειες που στην προκειμένη περίπτωση μοιάζει να λειτουργούν ως σύμβολα της πνευματικής καλλιέργειας και ως εκ τούτου της κοινωνικής θέσης των ιδιοκτητών.

Το γεγονός ότι συναντάμε στις επιγραφές εδάφια από τη λατινική γραμματεία⁷¹⁸, όπως για παράδειγμα το απόφθεγμα από την Αινειάδα του Βιργίλιου στο θύρωμα της έπαυλης στο Μούνδρος⁷¹⁹ (εικ. 221) συνιστά άλλη μια ένδειξη της βούλησης των ιδιοκτητών για επίδειξη της καλλιέργειας και της κλασσικής τους παιδείας και μέσω αυτών, της ανωτερότητάς τους και της ταύτισής τους με την αισθητική ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης της Μητρόπολης.

Οι επαύλεις στην κρητική ύπαιθρο ανήκαν στην συντριπτική τους πλειονότητα στην βενετοκρητική αριστοκρατία. Συνδέονταν με την τάξη εκείνη των βενετών αποίκων που είχε λάβει φέουδα στην αρχή της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη και παρόλο που ένα μεγάλο μέρος των φέουδων αυτών είχε πλέον κατακερματιστεί και είχε αλλάξει χέρια στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, παρόλο που πολλοί από τους παλιούς κατόχους φέουδων είχαν αποξενωθεί από τη γη τους ή είχαν περιοριστεί σε μικρά

---

⁷¹⁶ Σε δύο ζώνες πάνω από το τοξωτό άνοιγμα της πύλης διαβάζουμε τη χρονολογία MDCX, και το καλωσόρισμα: PATEAT BONIS. Στο πλαίσιο του αετώματος διαβάζουμε ADJUTOR D(eus) M(eus) PROTEGAT NOS, ενώ εκατέρωθεν του θυρεού που βρίσκεται στο κέντρο του αετώματος βρίσκονται το όνομα και η ιδιότητα του ιδιοκτήτη: GEORGIVS CLODIVS J(uris) U(triusque) D(octor).

⁷¹⁷ Gerola, III, σελ. 310-314.

⁷¹⁸ Ενδέχεται τα ρητά αυτά να προέρχονται όχι κατευθείαν από τα αρχαία κείμενα αλλά από συλλογές ρητών και εμβλημάτων που κυκλοφορούσαν ανεξάρτητα και ήταν πολύ της μόδας.

⁷¹⁹ PER TOT DISCRIMINA RERUM, Αινειάδα, I, 204. Ολόκληρο το χωρίο έχει ως εξής: Per varios casus, per tot discrimina rerum tendimus in Latium; sedes ubi fata quietas. (Δια μέσου ποικίλων ατυχιών, διαμέσου τόσων κινδύνων, κατευθυνόμαστε προς το Λάτιο, όπου οι Μοίρες μας υποδεικνύουν την ήσυχη έδρα μας (διαμονή μας).) Ο ιδιοκτήτης της έπαυλης στο Μούνδρος από το παραπάνω χωρίο επέλεξε το απόφθεγμα «διαμέσου τόσων κινδύνων» (επί λέξει, μέσα από όλες τις δυσκολίες των πραγμάτων). Δεν γνωρίζουμε αν μέσω του αποφθέγματος υπονοείτο, για όσους γνώριζαν, η αισιόδοξη συνέχεια της φράσης του Βιργίλιου και έχοντας λάβει μια χριστιανική/μεσσιανική διάσταση, η Δευτέρα Παρουσία ή αν εκφραζόταν κι εδώ το άγχος, ο φόβος και η απαισιοδοξία μπροστά στους κινδύνους στα οποία αναφέρθηκε ο Vittì, *οπ. παρ.*, 373.

τμήματά της⁷²⁰, οι πηγές μιλούν για πολλούς βενετοκρητικούς ευγενείς με τεράστια περιουσία⁷²¹. Επιπλέον, παρά τις πληροφορίες για υψηλό επίπεδο της παιδείας στην Κρήτη⁷²², για σπουδές στην Πάδοβα, για τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα (δημιουργία Ακαδημιών στις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού), ταυτόχρονα σώζονται και αντίθετες πληροφορίες σχετικά με το εξαιρετικά χαμηλό πνευματικό και μορφωτικό επίπεδο πολλών από τους βενετοκρητικούς ευγενείς. Σύμφωνα με τον Τζουάνε Παπαδόπουλο, το μόνο που τους απασχολούσε ήταν η γεωργία, τα κυνήγια και οι διασκεδάσεις και δεν φρόντιζαν να δώσουν στα παιδιά τους καλή μόρφωση, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να μην γνωρίζουν να γράψουν ούτε το όνομά τους.⁷²³ Με άλλα λόγια, η υψηλή παιδεία δεν αφορούσε το σύνολο, αλλά την αφρόκρεμα της άρχουσας τάξης.

Η πληθώρα των επαύλεων που έστεκαν ακόμη την εποχή που επισκέφτηκε ο Τζερόλα την Κρήτη δείχνει ότι η καταστροφή που συντελέστηκε κατά τον 20^ο αιώνα είναι τεράστια. Οι περισσότερες βέβαια βρίσκονταν ήδη σε ερειπιώδη κατάσταση όταν τις κατέγραψε, ωστόσο από πολλές από αυτές έχει χαθεί σήμερα κάθε ίχνος. Προφανώς οι επαύλεις που οικοδομήθηκαν ή ανακαινίστηκαν από τα τέλη του 16^{ου} και κατά το

---

⁷²⁰ Παπαδιά-Λάλλα, *To Monte...*, οπ. παρ., σελ. 28-31.

⁷²¹ Γράφει για παράδειγμα ο Παπαδόπουλος: «[...] ήταν πάμπλουτοι, τους ανήκαν δυο και τρία χωριά με πλουσιότερες σοδειές σε λάδι, κρασιά διαφόρων ειδών, στάρι και άλλα γεννήματα, τυριά, μαλλί, ζώα, μέλι, κερύ, κρέατα, πουλερικά και κυνήγια καθημερινά, χώρια τα υπόλοιπα τρόφιμα κάθε λογής που γέμιζαν με αφθονία το σπίτι τους.» οπ. παρ., σελ. 61-62. Βέβαια τα λέει αυτά τονίζοντας παράλληλα ότι αν και πάμπλουτοι δεν είχαν συνήθως μετρητά. Όταν για παράδειγμα, η Ιερά Εξέταση καταδίκασε τον ρεθύ νιο, βενετοκρητικό Φραντσέσκο Μπαρότσι για μαγεία, αυτός είχε εισόδημα από την περιουσία του 4000 δουκάτα το χρόνο. Βλ. επίσης σχετικά με τις πολύ πλούσιες οικογένειες Lombardo και Chiozza στο Ρέθυμνο με τις οποίες αντιδικούσε ο Μπαρότσι, Διονυσία Γιαλαμά, «Εκκλησιαστικές και κοινωνικές αντιθέσεις στο Ρέθυμνο στα τελευταία χρόνια του ΙΣΤ΄ αιώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 103-115· ή σχετικά με μία από τις επιφανέστερες σε πλούο οικογένειες, των Viano των Χανίων, στο Μανουσής Ι. Μανουσής, «Δανιήλ Φουρλάνος: ένας λησμονημένος λόγιος του Ρεθύμνου», *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 185-206.

⁷²² Παναγιωτάκης, «Η παιδεία...», οπ. παρ., σελ. 163-195.

⁷²³ Παπαδόπουλος, οπ. παρ., σελ. 93-94. Βέβαια ο Παπαδόπουλος έγραψε τις αναμνήσεις του την τελευταία δεκαετία του 17^{ου} αιώνα και έζησε ολόκληρη την πολιορκία στο Χάνδακα που οπωσδήποτε άλλαξε τις συνθήκες διαβίωσης, όμως το μεγαλύτερο μέρος της διήγησής του αφορά στα χρόνια πριν ξεκινήσει η πολιορκία. Στο ίδιο, εισαγωγή του Alfred Vincent, σελ. 17-42. Ο Τζουάνε Παπαδόπουλος γεννήθηκε γύρω στο 1618 και ήταν περίπου τριάντα ετών όταν ξεκίνησε η πολιορκία του Χάνδακα το 1648. Βλ. και Παναγιωτάκης, «Η παιδεία...», οπ. παρ., σελ. 182, που διαχωρίζει «τους απαίδευτους ευγενείς των μέσων του 17^{ου} αιώνα από τους προγόνους τους του δεύτερου μισού του 16^{ου}, του κύκλου λόγου χάρη της Ακαδημίας των Stravaganti». Φαίνεται ωστόσο να αντιφάσκει ως προς τους «απαίδευτους» του 16^{ου}, καθώς δύο φράσεις παρακάτω ισχυρίζεται ότι: «Ο Barozzi αποτελούσε γενικότερα μια εξαίρεση φωτεινή στη μορφωτική ερημιά των ανθρώπων της τάξης του» για να καταλήξει ότι «η εκπαιδευτική και φιλολογική άνθιση που παρατηρείται στην Κρήτη τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας δεν εκπορεύτηκε από τις ανώτερες τάξεις της κρητικής κοινωνίας, αλλά κατά κύριο λόγο από τη ραγδαία ανερχόμενη αστική τάξη, που ήταν στο σύλλογό της σχεδόν ελληνική.» Ωστόσο, ούτε η εκπαιδευτική άνθιση της ανερχόμενης αυτής τάξης στοιχειοθετείται επαρκώς.

πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα ήταν περισσότερες από τις 120 περίπου που κατέγραψε ο Τζερόλα ανάμεσα στο 1900 και το 1902⁷²⁴. Οπωσδήποτε δεν θα είχαν όλες *all'antica* στοιχεία. Από την άλλη, ακόμη και εκείνες που ανακαινίστηκαν με το νέο αρχιτεκτονικό ιδίωμα δεν προδίδουν απαραίτητα την καλλιέργεια των ιδιοκτητών τους, αλλά τη μεγάλη διάδοση της μόδας της *all'antica* αρχιτεκτονικής και του γοήτρου που την περιέβαλλε. Προφανώς η υπόθεση αυτή δεν αμφισβητεί την ύπαρξη ορισμένων εξαιρετικά καλλιεργημένων ιδιοκτητών επαύλεων⁷²⁵, ωστόσο θεωρούμε ότι η καλλιέργεια και η αρχαιομάθεια δεν ήταν προϋπόθεση προκειμένου να επιλέξει κάποιος εύπορος, ευγενής ή μη, να ανακαινίσει τη βίλα του σύμφωνα με το νέο *all'antica* αρχιτεκτονικό ιδίωμα, όταν πια είχε γίνει του συρμού. Η διάδοση της αρχιτεκτονικής αυτής σχετιζόταν περισσότερο με το γόητρο με το οποίο αυτή περικλειόταν, με την επίδειξη ισχύος και πλούτου, με την επίδειξη της ευγένειας και επομένως των ιδιαίτερων σχέσεων με τη Μητρόπολη, παρά με την πνευματική καλλιέργεια του ιδιοκτήτη, την ελληνολατινική ή ιταλική του παιδεία, τη συμμετοχή του στις συζητήσεις περί της αρχαιότητας και των αρχαίων κειμένων⁷²⁶.

Δεν είναι τυχαίο, και αξίζει να τονιστεί το γεγονός ότι οι αρχιτεκτονικές αναφορές στην αρχαιότητα που εντοπίζονται στις επαύλεις και στα άλλα *all'antica* κτίρια στην Κρήτη δεν παρέπεμπαν στην ελληνική αρχαιότητα, τα υλικά κατάλοιπα της οποίας βρίσκονταν διασκορπισμένα σε ολόκληρο το νησί, αλλά επρόκειτο για μια αρχαιότητα διαμεσολαβημένη από την Βενετία.

Είναι αρκετά γνωστές οι μεταφορές αρχαιοτήτων από την Κρήτη στη Βενετία⁷²⁷. Δύο ωστόσο περιπτώσεις είναι οι πιο διάσημες: πρόκειται για τον Τζάκομο Φοσκαρίνι και τον Alvise Grimani⁷²⁸. Ο πρώτος έλαβε σαφείς οδηγίες να στείλει αρχαιότητες στη Μητρόπολη προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην ανοικοδόμηση

⁷²⁴ βλ. Gerola, III, σελ. 250-316.

⁷²⁵ Για παράδειγμα: Φραντσέσκο Μπαρότσι, Ανδρέας Κορνάρος, Αντώνιος Καλλέργης, κλπ.

⁷²⁶ Άλλωστε μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός ανθρώπων ενεπλάκη στην καλλιτεχνική και στην πνευματική ζωή των κρητικών πόλεων και σε αυτό που έχει γίνει γνωστό ως «κρητική αναγέννηση».

⁷²⁷ Η πρώτη γνωστή μεταφορά αρχαίου αγάλματος από βενετό αξιωματούχο, παρόλο που δεν έφυγε από το νησί, είναι η χρήση του ακέφαλου ρωμαϊκού αγάλματος του Ασκληπιού στην κρήνη Μπέμπο του Χάνδακα που κατασκευάστηκε μεταξύ 1552-1554, ενώ διοικητής του στρατού (*capitano*) ήταν ο Τζαν Ματέο Μπέμπο. Βλ. σχετικά με την κρήνη, Βαρθαλίτου, *οπ. παρ.*, σελ. 152-163.

⁷²⁸ Όπως επισημαίνει ο Beschi, ο Τζάκομο Φοσκαρίνι και ο Αλβίτζε Γκριμάνι πρέπει να ήταν οι δύο πιο σημαντικές φιγούρες ως προς τη συλλογή ελληνικών αρχαιοτήτων κατά το 16^ο αιώνα και μάλιστα με αυτούς τους δύο συνδέονται οι δύο πιο σημαντικές εκθέσεις σχετικά με τις αρχαιότητες της Κρήτης της εποχής: εκείνη του Φραντσέσκο Μπαρότσι (*Descrizione della Isola di Creta*, 1577) και εκείνη του Ονόριο Μπέλι (*Descrizione della Isola di Candia di Honorio Belli medico vicentino et citadin romano*, 1596), Luigi Beschi, "Scuola archeologica italiana di Atene e missioni in oriente: Anticita cretesi a Venezia", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, v. L-LI, nuova serie XXXIV-XXXV (1972-1973), σελ. 485.

του δουκικού ανακτόρου της Βενετίας μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1574⁷²⁹. Οι πηγές επιβεβαιώνουν ότι ο Φοσκαρίνι ανέθεσε στον πρωτομάστορα των μουράρων και των πετροκόπων, Antonio Robazzola⁷³⁰, να φροντίσει για την απόσπαση αρχαίου οικοδομικού υλικού από τη Γόρτυνα και για την μεταφορά του στο λιμάνι των Ματάλων.⁷³¹ Επιπλέον, όπως βεβαιώνει ο Ονόριο Μπέλι, ο Φοσκαρίνι έστειλε στη Βενετία από την Κνωσσό αγάλματα, τα οποία ήταν ολόκληρα και πολύ όμορφα.⁷³²

Ένα κείμενο του Ονόριο Μπέλι, με τον τίτλο *Descrittione geografica del isola di Candia*⁷³³ που ολοκληρώθηκε στις 23 Απριλίου 1591 και αποδέκτης του ήταν ο συνώνυμος ανεψιός του παλιού πάτρωνα του Μπέλι, Αλβίτζε Γκριμάνι⁷³⁴ παρέχει επιπλέον πληροφορίες σχετικά με τη μεταφορά αρχαιοτήτων στη Βενετία⁷³⁵. Πληροφορούμαστε για παράδειγμα ότι ο εργοδότης του Μπέλι, γενικός προνοητής

---

⁷²⁹ Με απόφαση του Collegio, στις 11 Σεπτεμβρίου 1574, ο Φοσκαρίνι, ο οποίος είχε ήδη αναχωρήσει για την Κρήτη προκειμένου να αναλάβει υπηρεσία ως γενικός προνοητής και ανακριτής, διατάχθηκε να φροντίσει για τα εξής: “Al provedito generale di Candia, Habbiamo bisogno di buon numero di colonne et altri marmi, per rimettere quei luoghi del palazzo nostre, che sonto stati guasti per l’incendio seguito a di passati, come sapere. Et perchè intendemo nel loco della Messarea et altri luoghi di quell’isola nostra ritrovarsi di bellissime colonne di meschi et altre sorti, vi commettemo che, fatta ogni diligentia possibile per ritrovarne in quella più quantità et belezza che si potrà, dobbiate, per quei passaggi che giudicarete a proposito, et più ispediti, inviarcì di qua quel numero di sudette colonne; anco di quelle che fussero spezzate et altri marmi et mare che giudicarete poter supplir all’effetto predetto. Dandone particular aviso alli proveditori nostri sopra questa fabrica et significando loro in quanto sarete convenuto con li patroni de vaseli per la condutura, affine che di essa possano de qui farne li pagamenti, come è conveniente. 1574. XI settembre. Lectum Collegio”. Το έγγραφο έχει εκδώσει ο Τσιγκνάκης, «Μεταφορές...», οπ. παρ., σελ. 762-763.

⁷³⁰ Είχε φτάσει από την Πεσκάρα το 1562, κατά σύσταση του Τζούιο Σαβορνιάν, προκειμένου να εργαστεί στα οχυρωματικά έργα της πόλης. Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του στην Κρήτη βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Πρωτομάστορες του Χάνδακα (16^{ος}-17^{ος} αιώνας)», *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2004, σελ. 269-270.

⁷³¹ Από εκεί, οι κίονες και τα μάρμαρα μεταφέρθηκαν στη Σούρα και έφτασαν στη Βενετία το καλοκαίρι του 1576. Από το γεγονός ότι έφτασαν δυο διαφορετικά πλοία με «μάρμαρα» στη Βενετία το ίδιο καλοκαίρι, συνάγεται ότι ο Φοσκαρίνι έστειλε οικοδομικά υλικά και από άλλη περιοχή της Κρήτης, σε δεύτερη αποστολή. Τσιγκνάκης, «Μεταφορές...», οπ. παρ., σελ. 766-775.

⁷³² Beschi, οπ. παρ., σελ. 494. Στέργιος Γ. Σπανάκης, «Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη», *Πεπραγμένα Β’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα, σελ. 142-168.

⁷³³ Πρόκειται για το A.S.V., Archivio Privato Famiglia Grimani dei Servi, busta 3, v. II, φφ. 1r-12r: *Descrittione geografica del isola di Candia. Di Honorio De Belli medico da Vicenza. All’illustrissimo signor Alvise Grimani dignissimo sindaco in Levante*. Κώστας Γ. Τσιγκνάκης, «Η αρχαιολογική έρευνα του Ονορίο Belli στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Στ’ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 577-589.

⁷³⁴ Ο Alvise Grimani (του Giovanni) ήταν ανιψιός του γενικού προνοητή Alvise Grimani (του Antonio), ως προσωπικός γιατρός του οποίου ήρθε ο Ονόριο Μπέλι στην Κρήτη το 1583. Ο Αλβίτζε Γκριμάνι (του Τζοβάνι) διέμεινε στην Κρήτη ως σύδικος της Ανατολής από τον Αύγουστο 1590 έως τον Απρίλιο 1591. Το 1605 εκλέχθηκε αρχιεπίσκοπος Κρήτης, θέση στην οποία παρέμεινε ως το 1619. Κώστας Γ. Τσιγκνάκης, «Ένα άγνωστο κείμενο του Ονορίο Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591)», *Παλίμψηστον*, 9/10, 1989-1990, σελ. 185-6.

⁷³⁵ Παρά τον τίτλο του εγγράφου, στην πραγματικότητα πρόκειται για μια εκτενή περιγραφή των αρχαιολογικών χώρων της Κρήτης και της ανασκαφικής δραστηριότητας που ανέπτυξε ο Μπέλι σ’ αυτούς

Κρήτης μεταξύ 1583 και 1585, Αλβίζε Γκριμάνι, πήρε μαζί του στη Βενετία τρία αγάλματα από το Λύκτο⁷³⁶, ένα άγαλμα από τη Γόρτυνα⁷³⁷, τρεις μαρμαρίνους κίονες από τα Μάταλα⁷³⁸, ένα άγαλμα από την Ελευθέρινα⁷³⁹. Σε επιστολή που έστειλε στο θείο του Βαλέριο Μπαρμπάρανο στη Βιτσέντζα στις 24 Απριλίου του 1586, με περιγραφή και σχέδια των θεάτρων της Γόρτυνας και της Ιεράπετρας, ο Ονόριο Μπέλι ανέφερε μεταξύ άλλων ότι ο «εκλαμπρότατος κύριός του» έστειλε στη Βενετία πολλά ιωνικά κιονόκρανα και ωραιότατα γείσα από το θέατρο της Ιεράπετρας.⁷⁴⁰

Και ο γνωστός μας Τζουάνε Μοτσενίγκο, κληροδότησε με τη διαθήκη του δύο αγάλματα στη Βενετία (“nell’ antiquario pubblico di questo Ser.mo dominio a *perpetua memoria*”) το ένα εκ των οποίων προερχόταν κατά πάσα πιθανότητα από την Κρήτη⁷⁴¹. Επιπλέον, η σχετική έρευνα δείχνει ότι στις συλλογές των Giovanni Grimani (1587) και Federico Contarini (1593), οι οποίες αποτέλεσαν τον πυρήνα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βενετίας, υπήρχαν πολλά έργα προερχόμενα από την Κρήτη⁷⁴².

Παρόλο που όλη αυτή η αρχαιολογική δραστηριότητα των Βενετών συνέβαινε μπροστά στα μάτια των βενετοκρητικών ευγενών, των κατόχων φέουδων και επαύλεων, και των λοιπών εύπορων κατοίκων του νησιού που έχτιζαν *all’antica* κατοικίες, δεν φαίνεται να τους επηρέασε τόσο ώστε να ενδιαφερθούν για τον αρχαιολογικό πλούτο που υπήρχε γύρω τους. Δεν σώζονται πληροφορίες ούτε για

---

⁷³⁶ «Vedesì le rovine di una basilica, nella quale feci cavar sei statue marmoree assai belle, ma una sopra le altre; delle quali l’ illustrissimo zio di Vostra Signoria Illustrissima ne fece condur tre a Venetia et le altre tre, perchè erano molto guaste ne di molto bel disegno, furono lasciate stare.», στο ίδιο σελ. 216

⁷³⁷ «Al tempo del’ illustrissimo vostro zio, io feci cavar sei over otto statue molto belle ma senza testa; et massime quella grande di nove piedi di donna che per poter condurla bisongò segarla in due pezzi», στο ίδιο, σελ. 218.

⁷³⁸ «È tutta rovinata et il porto atterrato tutto. Non vi si vedono rovine di conto. Nondimeno gli cavai tre collone di marmo che l’ illustrissimo vostro zio fece condur a Venetia», στο ίδιο, σελ. 219.

⁷³⁹ «di qui levai una statua di un fiume bella», στο ίδιο, σελ. 223.

⁷⁴⁰ “[...] et massime quello di Gierapetra il quale era adornatissimo di due ordini di collone di marmo bianchiss(im)o, grosse cinque quarti, et l’ ordine Jonico con Capitelli a cornice belliss(im)e de quali molti l’ Ill(ustriss)imo mio sig(no)re ne mandò in in Venetia [...]”, Σπανάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 153. Σε επόμενο γράμμα του, του Οκτωβρίου του 1586, ο Μπέλι σχολιάζει ότι ο κορινθιακός και ο δωρικός ρυθμός στην Κρήτη δεν ήταν πολύ ωραίοι όπως εκείνοι που χρησιμοποιούσε ο Παλάντιο, ενώ αντίθετα ο ιωνικός ήταν υπέροχος και ξεπερνούσε πιθανόν και του Παλάντιο. “[...] L’ ordine Corrintio non era a gran lunga bello come quello che ha posto in luce, et in uso il Palladio ne meno l’ ordine Dorico che per quanto si vede nelle connici, et Capitelli che durano ancora a rispetto della fabrica del Palladio nostro era goffo se bene era lavorato in marmo Ecc(ellentiss)imo. Ma l’ ordine Jonico era cosa stupenda perche e li capitelli e le basse e le colonne et le cornice sono lavorate mirabilmente et con grandissima diligentia et forse sono più belli li Capitelli, che non sono quelli del Palladio [...]”, στο ίδιο, σελ. 163. Έχει ενδιαφέρον, ότι ο Παλάντιο χρησιμοποιείται από τον Μπέλι ως μέτρο σύγκρισης για το *ωραίο*.

⁷⁴¹ Beschi, “Scuola...”, *οπ. παρ.*, σελ. 492.

⁷⁴² Βλ. για παράδειγμα το σύμπλεγμα με τη Νηρηίδα και το δελφίνι, το «ταίρι» του οποίου βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ιεράπετρας (εικ. 222). Γενικά για τις συλλογές, βλ. στο ίδιο, σελ. 481-484, 489-492, 498-99. Βλ. και R. Gallo, “Le donazioni alla Serenissima di D. e G. Grimani”, *Archivio Veneto*, 5, L-LI, 1952, 34-59.

συλλεκτισμό, ούτε για χρήση αρχαίων μελών σε ανακαινίσεις προσόψεων ή στις νέες οικοδομές, παρόλο που το παράδειγμα υπήρχε στην κρήνη Μπέμπο. Ενδεχομένως θα υπήρχαν κάποιες συλλογές, σίγουρα ορισμένοι από τους σπουδαγμένους στην Πάδοβα αρχαιομαθείς, κοντά στα αρχαία κείμενα θα εκτιμούσαν και τα αρχαία αγάλματα⁷⁴³. Γνωρίζουμε βέβαια από τη διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου ότι είχε μία μαρμάρινη κεφαλή στο γραφείο του, κατά πάσα πιθανότητα αρχαία⁷⁴⁴. Ο Μπαρότσι θα είχε ίσως κάποια συλλογή με αρχαιότητες. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι η πλειονότητα των πλούσιων κατόχων επαύλεων μάλλον δεν μπορούσαν να εκτιμήσουν και άρα να χρησιμοποιήσουν στις κατοικίες τους τις αρχαιότητες που υπήρχαν γύρω τους. Εν τέλει, τα στοιχεία δείχνουν ότι δεν συνέδεαν τη σύγχρονη *all'antica* αρχιτεκτονική με τις αρχαιότητες που υπήρχαν στο νησί, αλλά αντίθετα τη συνέδεαν με τη Βενετία και τις μόδες που κυριαρχούσαν εκεί.

---

⁷⁴³ Η παλαιότερη αναφορά σε σχέση με την εκτίμηση των αρχαίων αγαλμάτων είναι η πασίγνωστη αναφορά του Μπουοντελμόντι στον Νικόλαο Κορνάρο που το 1417 στην έπαυλή του στο χωριό Θραψανό διαβάζει Δάντη στον στολισμένο με αγάλματα κήπο του: «Επειτα συνεχίζοντας προς τα ανατολικά στην κοιλάδα κάνω τη γνωριμία ενός ευγενούς και μορφωμένου άρχοντα. Ονομάζεται Νικόλαος και κατάγεται από τους Σκιπίωνες. Δεν έχει κληρονόμους και ζει σ' ένα κήπο, έναν αληθινό παράδεισο, που τον διακοσμεί με αρχαία μαρμάρινα γλυπτά. Του αρέσει να διαβάζει λατινικά βιβλία και καμιά φορά έχει στα χέρια του τον Δάντη. Μια βρύση τρέχει από το στόμα ενός μαρμάρινου αγάλματος, που στα δεξιά και αριστερά του οι γονείς του Νικολάου έχουν τοποθετήσει κεφάλια του Μάρκου Αντώνιου και του Πομπηίου. Παρατήρησα εδώ ωραία γλυπτά που προέρχονταν από διάφορα οικοδομήματα.» Buondelmonti, (Αποσκήτη), οπ. παρ., σελ. 70-71.

⁷⁴⁴ Στέργιος Γ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)», *Κρητικά Χρονικά*, 9, τ.ΙΙΙ, 1955, 427.

Ε. Η οικειοποίηση της *all'antica* αρχιτεκτονικής από την «αστική» τάξη

Η μελέτη της Λότζια IV μας οδήγησε στην εξέταση της διάδοσης της *all'antica* αρχιτεκτονικής στο τέλος του 16^{ου} αιώνα. Από την εξέταση αυτή προκύπτει ότι ήδη από το τέλος του αιώνα υπήρχαν στην Κρήτη οι προϋποθέσεις ώστε μηχανικοί και ντόπιοι τεχνίτες να μπορούν να οικοδομήσουν ένα *all'antica* κτίριο σαν τη Λότζια IV. Διαπιστώσαμε κατ' αρχήν, ότι μέσω των οχυρωματικών έργων και των τεχνιτών που ήρθαν από την Ιταλία διαδόθηκε η τεχνογνωσία και η *all'antica* αρχιτεκτονική, ενώ παράλληλα εισέρευσε πλούτος στην κρητική κοινωνία. Κατά δεύτερον, υποστηρίξαμε ότι ορισμένα μέλη της άρχουσας τάξης της αποικίας ήταν ήδη εξοικειωμένα με αυτή την αρχιτεκτονική της μητρόπολης με αποτέλεσμα να την υιοθετήσουν άμεσα στις ανακαινίσεις των κατοικιών τους στις πόλεις και στην ύπαιθρο, αλλά και στα μοναστήρια και τις εκκλησίες που οικοδομούσαν, καθώς η αρχιτεκτονική αυτή έφερε γρήγορο και ευκαιρίες επίδειξης πλούτου, καλλιέργειας και ισχύος.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ένας τρίτος παράγοντας που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γοργή διάδοση της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη. Αυτός δεν είναι άλλος από την διεύρυνση του στρώματος των πλουσίων που παρατηρείται κατά το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} και κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Φαίνεται ότι η λειτουργία τεράστιων εργοταξίων, υπό τον έλεγχο της Βενετίας, τόνωσε θετικά την οικονομική ανάπτυξη του νησιού. Ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων, όχι μόνο τεχνίτες, απασχολήθηκαν στα οχυρωματικά έργα. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη έδωσε μεγάλη ώθηση και στα ιδιωτικά οικοδομικά έργα. Είναι εμφανές από τα υλικά κατάλοιπα, αλλά και από τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών ότι ένας μεγάλος αριθμός κατοικιών, μοναστηριών και ναών οικοδομήθηκαν ή ανακαινίστηκαν συστηματικά αυτή την περίοδο, τόσο στις πόλεις, όσο και στην κρητική επαρχία.

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, παρά τις οικονομικές δυσκολίες της μητρόπολης λόγω του Δ' βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573) και των αυξημένων εξόδων που αυτός συνεπαγόταν, αλλά και λόγω της πειρατείας⁷⁴⁵ και του σκληρού ανταγωνισμού στη θάλασσα με τους Άγγλους, τους Γάλλους και τους Ολλανδούς, η Βενετία κατάφερε να αντεπεξέρχεται των δυσκολιών χάρη στον όλο και

---

⁷⁴⁵ Βλ. σχετικά Alberto Tenenti, *Piracy and the decline of Venice 1580-1615*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1967. (1^η έκδοση στα ιταλικά, *Venezia e i corsari, 1580-1615*, (Bari 1961). μτφ. Janet και Brian Pullan).

σημαντικότερο ρόλο της Τερραφέρμα στην οικονομία της και τη μετατροπή της ίδιας της Γαληνότατης σε σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Ταυτόχρονα, το εμπόριο των «εξωτικών» προϊόντων της Ανατολής, παρά το άνοιγμα των νέων δρόμων, συνέχισε να είναι ιδιαίτερα κερδοφόρο για την Βενετία μέχρι τα μέσα σχεδόν του επόμενου αιώνα⁷⁴⁶. Έτσι η Βενετία μπόρεσε να επενδύει τα τεράστια ποσά που χρειαζόταν για την οργάνωση της άμυνας του νησιού, μέρος των οποίων όπως διαπιστώθηκε, διανεμήθηκε μέσω μισθοδοσιών στην κοινωνία, ενισχύοντας την τοπική οικονομία.

Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο, η οινοπαραγωγή και η εμπορία των διάσημων γλυκών κρητικών οίνων σε όλη την Ευρώπη, αλλά και στην οθωμανική αυτοκρατορία, απέφερε τεράστια κέρδη, τόσο στους ιδιοκτήτες των αμπελιών, όσο και στους εμπόρους που ασχολούνταν με τη μεταφορά τους στην Ευρώπη⁷⁴⁷. Το εμπόριο αυτό χρηματοδοτούσε βέβαια και διάφορους κλάδους που σχετίζονταν με αυτό, όπως για παράδειγμα των βαρελοποιών⁷⁴⁸. Παράλληλα, διάφορα άλλα κρητικά προϊόντα, όπως το τυρί, τα εσπεριδοειδή και ιδιαίτερα ο χυμός λεμονιού, το λάδι, το αλάτι βρίσκονταν σε ζήτηση σε όλη τη Μεσόγειο.⁷⁴⁹ Φαίνεται δηλαδή, ότι τα πράγματα πήγαιναν αρκετά καλά και στην αποικία, ιδιαίτερα για τις ανώτερες τάξεις των ευγενών μεγαλοκτηματιών, αλλά και των πλούσιων «αστών» μεγαλεμπόρων που ασχολούνταν με την αγροτική παραγωγή, τα ναυτιλιακά, το εμπόριο αγροτικών προϊόντων και κυρίως του κρασιού. Θα μπορούσαμε να πούμε μάλιστα ότι η γενικότερη οικονομική κρίση στη Μεσόγειο ευνοούσε ιδιαίτερος ορισμένες τάξεις στην Κρήτη.

Αυτή τη διαπίστωση κάνει και ο Τζουάνε Μοτσενίγκο στην έκθεσή του προς τη Σινιορία το 1589, στα πλαίσια πρότασής του σχετικά με την επιβολή φορολογίας στο κρασί. Αναφέρει ότι λόγω του πολέμου και της παρουσίας μεγάλου αριθμού στρατιωτών/φρουράς στο νησί διπλασιάστηκε η τιμή του ψωμιού, του κρασιού και των λοιπών τροφίμων. Συνεχίζει λέγοντας ότι τα χρήματα που έστελνε η Βενετία

---

⁷⁴⁶ Tabak, *οπ. παρ.*, σελ. 57.

⁷⁴⁷ Η αμπελοκαλλιέργεια άρχισε να αυξάνεται από τον 14^ο αιώνα, καθώς η εμπορευματοποίηση του προϊόντος και η ευκλή θαλάσσια μεταφορά του οδήγησε στην επέκταση των καλλιεργειών και σταδιακά στην εντατική καλλιέργεια. Κατά τον 16^ο αιώνα η Βενετία δεν μπορούσε να αποκλείσει πλέον τον ντόπιο πληθυσμό από την εμπορική ζωή της Μεσογείου και τη συμμετοχή του στην ανθούσ οικονομία του κρασιού. Ugo Tucci, “Il commercio del vino nell’ economia cretese”, στο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 183-206.

⁷⁴⁸ Σύμφωνα με τον Τζάκομο Φοσκαρίνι, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα (25 Σεπτεμβρίου 1579), η παραγωγή βαρελιών ήταν «il maggior mestier che sii in Candia». ASV, *Collegio: Relazioni*, b.78, Αναφορά του γενικού προνοητή Giacomo Foscarini.

⁷⁴⁹ Benjamin Arbel, “Riflessioni sul ruolo di Creta nel commercio mediterraneo del Cinquecento”, στο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 245-259.

προκειμένου να πληρωθούν οι στρατιώτες κατέληγαν στις τσέπες των ευγενών και κάποιων άλλων που έγιναν πλούσιοι, πολλοί δε εξ αυτών πλουσιότατοι. Όπως υποστηρίζει, ο πλούτος πιστοποιείται από τα πολυτελή ενδύματα των ίδιων και των συζύγων τους, από τις γιορτές, τα συμπόσια και τις πομπώδεις κηδείες. Καταλήγει ότι αυτά δεν υπήρχαν προ του πολέμου και αποδίδει τον πλουτισμό στα δημόσια έργα, στη φρουρά και τα χρήματα που επένδυε η Βενετία στην αποικία προκειμένου να τη διατηρήσει⁷⁵⁰.

Η άποψη ότι πράγματι υπήρξε εισροή χρήματος στην κρητική κοινωνία και διεύρυνση του στρώματος των πλουσίων υποστηρίζεται και από τις πληροφορίες σχετικά με παραγγελίες ταφικών μνημείων και αρκοσολίων που την ίδια περίοδο αυξάνονται εντυπωσιακά⁷⁵¹. Από τις συμβάσεις μάλιστα προκύπτει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ποιότητα και την πολυτέλεια⁷⁵², το οποίο υπονοεί μια διάθεση προβολής παρόμοια με αυτή που διακρίνεται και στις κατοικίες που οικοδομούσαν οι ανώτερες τάξεις την ίδια περίοδο. Όπως σε εκείνες, έτσι και στην περίπτωση των ταφικών μνημείων οι προσπάθειες για πιο φιλόδοξα έργα δεν περιορίζονται πλέον μόνο στην τάξη των ευγενών, αλλά διακρίνεται μια διευρυμένη ομάδα ευκατάστατων κατοίκων των πόλεων που επιδιώκουν συστηματικά να επιδείξουν κι εκείνοι την ευμάρειά τους και να ενισχύσουν έτσι τη θέση τους και συμβολικά στην κοινωνική ιεραρχία⁷⁵³. Επιπλέον, πληροφορίες που σώζονται σχετικά με τη δραστηριότητα των

---

⁷⁵⁰. “e tanto più, che con l’occasione di tanti presidij, che sono in quel Regno, non solo il pane, il vino s’ è raddoppiato di prezzo; ma tutte le altre cose da vivere. [...] Et da questo [guerra] è causato, che collando nelle loro borse la maggior parte del danaro che spende la Sta V. nel pagamento di quei soldati, quasi tutti essi Mag^{ci} nobili, et alcuni de gl’altri, si sono fatti commodi; et molti di loro richissimi, et opulentissimi : come assai dimostrano nelli loro vestimenti superbi, et in quelli delle loro donne superbissimi; et nelle feste, e nei conviti et nei mortorij, che fanno di pompa più che privata: cose che non si sono vedute in quel Regno, se non doppio la guerra; innanzi la quale vestivano positivamente le maniche a comedo; ne usavano le copiose argentarie c’hora usano. Però essendo essi passati in questi eccessi, et superfluità, che dinotano la ricchezza loro, accresciuta per occasione di quelle fabbriche, et militia, et della gran spesa che fa continuamente la Sta V. per mantener quel Regno.” Σπανάκης, *Μνημεία...Zuanne Mocenigo*, οπ. παρ., σελ. 207

⁷⁵¹ Βακονδίου, διδακτορική διατριβή υπό συγγραφή.

⁷⁵² Για παράδειγμα, ο παπάς Ιωάννης Καλιάκης, σημειώνει στη διαθήκη του η οποία συντάχθηκε στο Χάνδακα στις 30 Μαΐου 1638, ότι επιθυμεί να ταφεί σε τάφο της οικογένειάς του στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής. Ζητάει επίσης, να χτίσουν τα παιδιά του τόξο πάνω από τον τάφο «να καμουνσι ενα βόλτο αποπανοθιο τζη αρκλας και να ζωγραφίσει ο γιος του Τζόρτζης τους τρεις ιεράρχες στην καμάρα του αρκοσολίου», A.S.V., *Notai di Candia*, b. 68 (Giacomo Cortesan), Testamenti 1631-1646, διαθ. αρ. 112. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Μαρτυρίες...», όπ. παρ., σελ. 38, υποσημείωση 5.

⁷⁵³ Βλ. ιστοσελίδα Ψηφιακή Κρήτη- Ινστιτούτο ου Μεσογειακών Σπουδών, για πληροφορίες σχετικά με ανακαινίσεις κατοικιών στο Χάνδακα. Βλ. ειδικά την αρκετά πρώιμη περίπτωση (1561) της παραγγελίας μπαλκονιών με λαξευμένα κιονόκρανα για την πολυτελή οικία που οικοδομούσε ο εύπρος δικηγόρος του Χάνδακα Bartolomeo Olivì επί της *ruga magistra*. Ο σπουδαγμένος στην Πάδοβα δικηγόρος προμήθευσε τους μαστόρους, αδελφούς Moles, με το σχέδιο, ενώ θα αναλάμβανε κατά πάσα πιθανότητα την εισαγωγή μαρμάρου για το κεντρικό μπαλκόνι της οικίας.

http://digitalcrete.ims.forth.gr/venecian_sources_display.php?id=373

αδελφότητων και των συντεχνιών δείχνουν ότι κατά τον ύστερο 16^ο και κατά τον 17^ο αιώνα εκτινάσσονται οι παραγγελίες οικοδομικών έργων και άλλων έργων τέχνης (π.χ. εικόνες, ξυλόγλυπτοι σταυροί, ασημένια καντήλια κλπ.) που αφορούσαν στον εξωραϊσμό των εκκλησιών-εδρών τους⁷⁵⁴ και στην οικοδόμηση ταφικών μνημείων για τα μέλη τους⁷⁵⁵. Ταυτόχρονα προχωρούν και σε ιδιαίτερα φιλόδοξα έργα ανακαινίζοντας εκκλησίες, οικοδομώντας παρεκκλήσια, κατασκευάζοντας καμπαναριά⁷⁵⁶.

Μια διεύρυνση του στρώματος των ευπόρων φαίνεται επίσης από τις πληροφορίες που σώζονται στα έγγραφα που αφορούν σε ανακαινίσεις ιδιωτικών κατοικιών στις πόλεις. Το πλήθος των σωζόμενων θυρωμάτων στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου⁷⁵⁷, αλλά και πολλών που σώζονταν στα Χανιά⁷⁵⁸ κατά την επίσκεψη του Τζερόλα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, υπονοεί ότι την *all'antica* αρχιτεκτονική ως αισθητική ιδεολογία επιχείρησαν να οικειοποιηθούν και οι εύπορες τάξεις που δεν είχαν απαραίτητα τίτλους ευγενείας ή δεν συνδέονταν με τη Βενετία.

Ιδιαίτερα όσον αφορά στο Ρέθυμνο, δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την πολεοδομική εξέλιξή του πριν από τα τέλη του 16ου αιώνα. Ο εμπρησμός της πόλης από πειρατές τον Ιούνιο του 1571 υπήρξε μάλλον καθοριστικός για τη μη διατήρηση καταλοίπων της προηγούμενης περιόδου⁷⁵⁹. Τα διάσπαρτα στην πόλη θυρώματα με πλούσιο λαξευτό *all'antica* διάκοσμο αποδεικνύουν ότι ακολούθησε μια περίοδος μεγάλης ανοικοδόμησης. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν τα θυρώματα αυτά δηλώνουν και τη χρονολογία οικοδόμησης των κτιρίων στα οποία ανήκουν ή είναι

Βλ. και Παπαδία-Λάλα, *To Monte...*, οπ. παρ., σελ. 40-64, σχετικά με τον πολύ πλούσιο cittadino Δαμιανό ντε Τζουάνε, αλλά και για άλλους εμπόρους/επιχειρηματίες χρηματοδότες και παραγγελιοδότες έργων τέχνης, ταφικών μνημείων και νέων οικοδομών.

⁷⁵⁴ Πανοπού ου, *Συντεχνίες...*, οπ. παρ., σελ. 135-143.

⁷⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 143-146. Βλ. και Παπαδία-Λάλα, «Συνσωματώσεις...», οπ. παρ., σελ. 44-45. Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση ανάθεσης κατασκευής τάφου το 1633 από τη συντεχνία των πυροβολητών στο Θωμά Μπενέτο, με κύριο έργο τη λάξευση ταφική πλάκας σε σχέδιο του Φραντσέσκο Μπασιλικάτα. Πανοπού ου, *Συντεχνίες...*, οπ. παρ., σελ. 199.

⁷⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά σχετικά με οικοδομήσεις εκκλησιών και παρεκκλησιών από τις αδελφότητες και τις συντεχνίες του Χάνδακα, Πανοπού ου, οπ. παρ., σελ., 175-176, 213-214, 252-255, 271-274, 332, 342, 365, 374-376, 440, 446-448.

⁷⁵⁷ Βλ. Δημακόπουλος, *Τα Σπίτια ...*, οπ. παρ. Βλ. και Gerola, III, 232-248.

⁷⁵⁸ Τα Χανιά βομβαρδίστηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιαίτερα η περιοχή του Καστέλο με αποτέλεσμα να χαθούν πολλά από τα σωζόμενα μέχρι τότε βενετσιάνικα αρχοντικά. Φαίνεται ωστόσο ότι εκτός από την περιοχή του Καστέλο στην οποία έτσι κι αλλιώς βρίσκονταν τα πολυτελή μέγαρα των πιο πλούσιων ευγενών (Zangarol, Premarin, Da Molin, κλπ) υπήρχε κι εδώ μια εξάπλωση σε μεγάλη ακτίνα από το κέντρο της πόλης κατοικιών με λιγότερο εντυπωσιακά μεν, εμφανώς *all'antica* στοιχεία δε. Βλ. Gerola, III, 217-232.

⁷⁵⁹ Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, «Το Ρέθυμνο στα 1573. Μια σελίδα από τις "Memorie" του Francesco da Molin», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), σελ. 322-340.

ανακαινίσεις παλαιότερων κτιρίων. Πιθανότατα συμβαίνουν και οι δύο περιπτώσεις καθώς λόγω του εμπρησμού πολλά σπίτια πρέπει να είχαν καταστραφεί ολοσχερώς. Ακόμα και αν πρόκειται για ανακαινίσεις όμως, το πλήθος των *all'antica* θυρωμάτων πιστοποιεί μια πάρα πολύ έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Πιστοποιεί επίσης, την ύπαρξη πολλών συνεργείων⁷⁶⁰, καθώς τα *all'antica* θυρώματα έχουν κατασκευαστεί όλα μέσα σε ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, ενώ οι διαφορές στις ποιότητες είναι μεγάλες. Τα θυρώματα δείχνουν ταυτόχρονα την πρόθεση των ιδιοκτητών να διαμορφώσουν προσόψεις στις κατοικίες τους σύμφωνα με την τελευταία μόδα στην αρχιτεκτονική που επικρατούσε στην αποικία.

Κατοικίες με όχι πολύ πλούσιες διαμορφώσεις προσόψεων, όμως με αρκετά *all'antica* στοιχεία, σώζονται πολλές στο Ρέθυμνο και εκτείνονται σε μια αρκετά μεγάλη ακτίνα γύρω από την κεντρική πλατεία της πόλης. Παρόλο που οι συνθέσεις και η διάταξη των κιόνων στα θυρώματα μοιάζουν αρκετά μεταξύ τους, παράλληλα παρουσιάζουν μια τεράστια ποικιλομορφία στις λεπτομέρειες (εικ. 224). Όπως έχει διαπιστώσει η Βακονδίου, δεν υπάρχουν δύο όμοια κιονόκρανα σε ολόκληρη την πόλη!⁷⁶¹ Φαίνεται δηλαδή ότι δεν ακολουθούσαν κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο οι τεχνίτες και ότι δουλεύαν ξεχωριστά κάθε παραγγελία και ανεξάρτητα από τις άλλες⁷⁶². Υποθέτουμε ότι κάποιο σχέδιο θα υπήρχε στο οποίο είχε συμφωνήσει ο παραγγελιοδότης, αλλά κατά πάσα πιθανότητα δεν αποφάσιζε αυτός σχετικά με τις λεπτομέρειες, όπως τη μορφή των κιονόκρανων. Όπως και να έχει, η μεγάλη ποικιλία,

---

⁷⁶⁰ Ρεθύμνιοι οικοδόμοι και λιθοξόοι δούλευαν και πιο μακριά όπως πιστοποιεί η επιγραφή που εντόπισε ο Τζερόλα στο μέγαρο του βενετοκρητικού ευγενή των Χανίων, Angelo Premarin, στο Καστέλο, στην οποία μνημονεύεται η χρονιά κατασκευής (1598), ο ιδιοκτήτης, ο κατασκευαστής Manuele Litino da Rettimo και υποστηρίζεται ότι το μέγαρο οικοδομήθηκε με σκοπό τη διακόσμηση της πόλης! (“urbis ornamentum”). Gerola, III, σελ. 223. (εικ. 223) Έχει ενδιαφέρον η υιοθέτηση της ίδιας ρητορικής που η Βενετία χρησιμοποιούσε στα πλαίσια πολιτικής της «καλής διακυβέρνησης». Ακόμα μεγάλο ενδιαφέρον έχει η αναγραφή στην επιγραφή του ονόματος του οικοδόμου/σχεδιαστή του κτιρίου, μια πρακτική που στην Ιταλία σχετίζεται με τη χειραφέτηση των καλλιτεχνών από τα χειρωνακτικά επαγγέλματα και που ακόμη κι εκεί ήταν πολύ σπάνια. Βλ. σχετικά Guido Beltramini, “Architetture firmate nel rinascimento italiano”, στο Guido Beltramini και Howard Burns, (επιμ.), *L'architetto: ruolo, volto, mito*, Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Marsilio Editore, Vicenza, Βενετία 2009, σελ. 49-66.

⁷⁶¹ Βακονδίου, διδακτορική διατριβή υπό συγγραφή.

⁷⁶² Έχει πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι διαφαίνεται μια πρωτοτυπία και μια αυτονομία στην τοπική δημιουργία, ειδικά στις λεπτομέρειες όπως τα κιονόκρανα ή η διάταξη των θυρωμάτων, που αξίζει να αναλυθεί και να ερμηνευτεί. Η διδακτορική διατριβή της Μαρίας Βακονδίου που εστιάζει και σε θέματα τρόπου εργασίας των συνεργείων πιστεύουμε θα δώσει απαντήσεις σε ορισμένα από τα ερωτήματα αυτά. Όπως έχει δείξει ο Jean Guillaume σε σχέση με την πρόσληψη της *all'antica* αρχιτεκτονικής στη Γαλλία, στο “Styles and manners: reflections on the *longue durée* in the history of architecture”, στο Thomas DaCosta Kaufmann και Elizabeth Pilliod (eds.), *Time and Place: the Geohistory of Art*, Ashgate 2005, σελ. 37-58, οι τοπικές ιδιαιτερότητες δεν είναι παρερμηνείες του προτύπου όπως συχνά πιστευόταν, αλλά συνειδητές επιλογές που καθορίζονται από προηγούμενες παραδόσεις, προτιμήσεις κλπ.

αλλά και η μεγάλη ποσότητα δείχνουν ότι έχουμε να κάνουμε με πολλά συνεργεία που δουλεύαν ταυτόχρονα. Σε κάποιες περιπτώσεις μοιάζει το ένα συνεργείο να αντιγράφει το άλλο⁷⁶³, αλλά σε γενικές γραμμές λόγω της μεγάλης ποικιλομορφίας είναι δύσκολο να ταυτιστούν συγκεκριμένα έργα με συγκεκριμένα συνεργεία.

Παρά την αδεξιότητα αρκετές φορές, παρά τις ιδιαιτερότητες της τοπικής παραγωγής και τα γοτθίζοντα στοιχεία που συνέχισαν να αγαπούν και να χρησιμοποιούν οι γλύπτες και οι λιθοξόοι, η διάθεση για επίδειξη του πλούτου και της ευμάρειας του ιδιοκτήτη είναι εμφανής. Η *all'antica* αρχιτεκτονική συνδεόταν επιπλέον με την επίδειξη καλλιέργειας και αρχαιομάθειας (και μέσω και των λατινικών επιγραφών), ενώ όπως φάνηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο συνήθως δήλωνε την ιδεολογική συνάφεια του παραγγελιοδότη με την άρχουσα τάξη της Βενετίας και το γόητρό της. Από την άλλη, πολλά από τα θυρώματα κατοικιών στο Ρέθυμνο δείχνουν ότι ακολουθούν ένα συρμό, χωρίς απαραίτητα να κατανοούν το ιδεολογικό του υπόβαθρο. Διαφαίνεται με άλλα λόγια, μια προσπάθεια οικειοποίησης της γλώσσας της εξουσίας εκ μέρους κάποιων τάξεων που έφεραν έντονα τα στοιχεία του νεοπλουτισμού. Ενδεχομένως, έτσι εξηγείται η ταχύτητα με την οποία εξαφανίστηκε αυτού του τύπου η αρχιτεκτονική, όπως άλλωστε εμφανίστηκε. Δεν ρίζωσε, διότι ως μόδα, αντιγράφηκε επιφανειακά.

Ξαναγυρίζοντας λοιπόν στο αρχικό ερώτημα, σχετικά με τον σχεδιαστή και κατασκευαστή της Λότζιας IV στο Χάνδακα το 1626-1628 καταλήγουμε ότι κατά τη διάρκεια των πενήντα-εξήντα χρόνων από τη δεκαετία του 1560-1570 που εμφανίστηκε η *all'antica* αρχιτεκτονική στην Κρήτη, είχαν περάσει ήδη δύο γενιές οικοδόμων και τεχνιτών που δούλευαν με αυτού του είδους την αρχιτεκτονική. Γενιές οικοδόμων, λιθοξόων και πετροκόπων που εργάστηκαν στα οχρωματικά και άλλα δημόσια έργα, εκπαιδεύτηκαν στα εργοτάξια υπό την επίβλεψη Βενετών μηχανικών και αρχιτεχνιτών, και στη συνέχεια έφτιαξαν δικά τους εργαστήρια, καθώς πλήθαιναν οι παραγγελίες. Θεωρούμε λοιπόν, ότι μέσα σε αυτά τα πενήντα χρόνια που μεσολαβούν από την πρώτη εισαγωγή της *all'antica* αρχιτεκτονικής μέχρι την κατασκευή της Λότζιας, είχε εμπεδωθεί η γνώση και οι τεχνικές ώστε να μπορούν εύκολα ντόπιοι τεχνίτες να ακολουθήσουν ένα σχέδιο για ένα τέτοιο κτίριο ή και να το

---

⁷⁶³ Για παράδειγμα, το θύρωμα στην οδό Νικηφόρου Φωκά 70 (Μακρύ Στενό) και το θύρωμα στην οδό Τομπάζη 51 (εικ. 225) έχουν και τα δύο προτομές πολεμιστών με περικεφαλαίες σε κατατομή στις γωνίες μεταξύ του ημικυκλικού τόξου και του ορθογώνιου πλαισίου, στο δεύ ερο όμως είναι σαφώς κατώτερης ποιότητας η απόδοση των προτομών. Στο πρώτο υπήρχε επιγραφή στα λατινικά που όμως λείπει το μεγαλύ ερο μέρος της.

σχεδιάσουν εξ αρχής και να αναλάβουν την κατασκευή και την επίβλεψη της οικοδόμησής του.

Εξάλλου, κατά την πενηκονταετία αυτή, εκτός από τα οχυρωματικά έργα, τις ιδιωτικές κατοικίες στην πόλη και στην ύπαιθρο, τις εκκλησίες, τα μοναστήρια και τα ταφικά μνημεία, οικοδομούνταν συνεχώς και διάφορα δημόσια κτίρια, τόσο στο Χάνδακα, όσο και στις άλλες πόλεις του νησιού. Η εικόνα που έδινε το νησί πρέπει να ήταν εκείνη ενός τεράστιου εργοτάξιου. Τα έργα ήταν τόσο πολλά που οι μελετητές κάνουν λόγο για ένα ευρύ οικοδομικό, εξωραϊστικό πρόγραμμα που έλαβε χώρα τα ίδια χρόνια.

ΣΤ. Δημόσια έργα στο Χάνδακα: Πρόγραμμα εξωραϊσμού;

Σύμφωνα με την Καζανάκη-Λάππα, κατά την διάρκεια της ανέγερσης της Λότζιας IV βρισκόταν σε εξέλιξη πρόγραμμα «εξωραϊσμού» της πόλης του Χάνδακα υπό την επίβλεψη του Φραντζέσκο Μοροζίνι⁷⁶⁴. Έχει καταλήξει στη διαπίστωση αυτή διότι από τις πηγές συνάγεται ότι κατά την πενταετία 1625-1630 λάμβανε χώρα σειρά δημόσιων οικοδομικών έργων στο Χάνδακα. Όπως σημειώθηκε ήδη, κατά τη θητεία του Μοροζίνι οικοδομήθηκε στο Χάνδακα η νέα Λότζια IV, ένα λοιμοκαθαρτήριο, έγινε μια εκτεταμένη αναστήλωση των στρατώνων του Αγίου Γεωργίου (εικ. 62), υδροδοτήθηκε η πόλη μέσω του μεγαλόπνοου σχεδίου του υδραγωγείου που μετέφερε νερό από τις πηγές των Αρχανών, κατασκευάστηκε η μνημειώδης κρήνη στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα (εικ. 215), ολοκληρώθηκε η κατασκευή των δεξαμενών του Αγίου Γεωργίου (εικ. 61). Η Καζανάκη-Λάππα θεωρεί ότι η ανέγερση του δημόσιου κτιρίου στην αυλή του δουκικού μεγάρου, προκειμένου να στεγαστούν οι δικαστικές υπηρεσίες *Avogaria*, *Prorio* και *Prosorio*⁷⁶⁵ που έλαβε χώρα κατά την περίοδο 1629-30 εντασσόταν επίσης στο «πρόγραμμα εξωραϊσμού» που πραγματοποιήθηκε στο Χάνδακα στα χρόνια του γενικού προνοητή Φραντσέσκο Μοροζίνι, παρόλο που αυτός είχε εν τω μεταξύ επιστρέψει στη Βενετία τον Οκτώβριο του 1628.

Η Καλάμπι, έχει υποστηρίξει ότι ένα μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα που αφορούσε στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα είχε τεθεί σε εφαρμογή ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα. Θεωρεί ότι ξεκίνησε την άνοιξη του 1577⁷⁶⁶ με υπεύθυνο τον Τζιάκομο Φοσκαρίνι, γενικό προνοητή, ανακριτή και σύνδικο του βασιλείου της Κρήτης μεταξύ 1574 και 1578 και αφορούσε στο παλαιό βυζαντινό τείχος και τη διασταύρωση του τείχους με τον βόρειο-νότιο άξονα που οδηγούσε από τη θάλασσα στην πλατεία και την κεντρική πύλη της παλιάς πόλης, δηλαδή τον κεντρικό δρόμο της πόλης, τη *ruga magistra*⁷⁶⁷. Υποστηρίζει ότι το πρόγραμμα έγινε στα πλαίσια μιας σειράς ενεργειών με σκοπό την αποκατάσταση της τάξης στη βενετική επικράτεια μετά την κρίση που ακολούθησε τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.

---

⁷⁶⁴ Καζανάκη-Λάππα, «Συμβολή...», οπ. παρ., σελ. 175, και της ίδιας «Η συμβολή των αρχαιακών πηγών...», οπ. παρ., σελ. 451.

⁷⁶⁵ Σχετικά με τις δικαιοδοσίες των συγκεκριμένων υπηρεσιών, βλ. Παπαδάκη, «Αξιώματα...», οπ. παρ., σελ. 105-108.

⁷⁶⁶ Donatella Calabi, "Città e insediamenti pubblici. XVI-XVII Secolo", στο Gherardo Ortalli (επ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 268-269.

⁷⁶⁷ Την ίδια περίπου περίοδο (1578-1580) ο Natale Donà ολοκλήρωσε την επέκταση της Οπλαποθήκης στην οποία έγινε αναφορά παραπάνω.

Σύμφωνα με τον Φοσκαρίνι⁷⁶⁸, η έλλειψη επιλεγμένων χώρων για την αποθήκευση και το εμπόριο των αγαθών διευκόλυνε τις κλοπές και τις καταχρήσεις, ενώ η αγορά ψωμιού από παράθυρα σπιτιών και η προσφορά τροφίμων από μπαλκόνια παλαιών κτιρίων ήταν πρακτικές που έπρεπε να σταματήσουν⁷⁶⁹. Πρότεινε λοιπόν, την εκμετάλλευση του Βολτόνε, καθώς και του εγκαταλειμμένου μεσαιωνικού τείχους⁷⁷⁰, με την τοποθέτηση της φρουράς από τη μία πλευρά (ανατολικά) και μιας σειράς νέων καταστημάτων κατά μήκος του παλαιού τείχους προς τα δυτικά. Σύμφωνα με το σχέδιό του, θα ανακαινίζονταν καταρχήν οι παλιές σιταποθήκες που βρίσκονταν στην περιοχή του Βολτόνε. Όπως έχει δείξει η Καλάμπι, η κλειστή μορφή, τα παράθυρα-αεραγωγοί, η διάταξη των επάλξεων, η θέση του φτερωτού λέοντα του Αγίου Μάρκου θυμίζουν έντονα τις αντίστοιχες σιταποθήκες της Βενετίας, της Terranova, της riva del Vino, του San Biagio και του San Stae⁷⁷¹ (εικ. 226). Σε μια δεύτερη φάση θα κατασκευαζόταν ένα νέο μεγάλο τριώροφο κτίριο, το οποίο θα περιείχε είκοσι εννέα καταστήματα σε μία στοά στο ισόγειο (εννιά είχαν ήδη κατασκευαστεί, δεκατέσσερα ήταν υπό κατασκευή και έξι επρόκειτο να κατασκευαστούν, όπως σημειώνεται στο σχέδιο (εικ. 227) που συνόδευε την αναφορά του Foscarini), καθώς και σιταποθήκες στους πάνω ορόφους. Οι αναφορές στη Βενετία και στην αρχιτεκτονική της αγοράς της είναι και εδώ πρόδηλη: οι Fabbriche Vecchie (1520-1522) στο Ριάλτο είχαν ολοκληρωθεί λίγες δεκαετίες νωρίτερα⁷⁷². Η εναλλαγή τόξων και παραθύρων, η επιχρισμένη επιφάνεια

⁷⁶⁸ Σχετικά με τις σωζόμενες «διατάξεις» του Φοσκαρίνι, βλ. Τσιγκνάκης, «Οι Ordini ...», οπ. παρ., σελ. 42-45.

⁷⁶⁹ Παρεμβάσεις προκειμένου να οργανωθεί η αγορά στο κέντρο των πόλεων και να διαχωριστούν οι χρήσεις των δημόσιων χώρων είχαν ξεκινήσει στην Τεραφέρμα ήδη από τον 15^ο αιώνα, ωστόσο και εκεί στις περισσότερες περιπτώσεις οι προσπάθειες δεν είχαν ολοκληρωθεί και συνεχίζονταν και στον 16^ο αιώνα. Και στην ίδια την πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας ένα σημαντικό μέρος των ενεργειών του Σανσοβίνο κατά τη δεκαετία του 1530 αφορούσε στη μετακίνηση των πρόχειρων κατασκευών για τη λιανική πώληση προϊόντων. Βλ. Howard, *Sansovino...*, οπ. παρ., σελ. 10-14. Βλ. και Calabi, «La «*plathe*a magna», οπ. παρ., σελ. 9-33, σχετικά με αντίστοιχες ενέργειες στις πόλεις της Τεραφέρμα.

⁷⁷⁰ Πρόκειται για το τείχος του οποίου την κατεδάφιση είχε προτείνει ο Σανμικέλι τριάντα επτά χρόνια νωρίτερα.

⁷⁷¹ Calabi, «Città e insediamenti...», οπ. παρ., σελ. 270-271.

⁷⁷² Μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1514 στο Ριάλτο η βενετική διοίκηση έπρεπε να δράσει γρήγορα προκειμένου να μην αποκοπεί για μεγάλο χρόνο το εμπορικό κέντρο της πόλης από τις εμπορικές δραστηριότητες. Το 1515 υποβλήθηκαν τέσσερις προτάσεις για την ανοικοδόμηση της αγοράς του Ριάλτο από διαφορετικούς αρχιτέκτονες, μεταξύ των οποίων ένα σχέδιο από τον Fra Giocondo από τη Βερόνα. Το κλασικιστικό φιλόδοξο σχέδιό του είναι γνωστό, διότι ο Βαζάρι του αφιέρωσε μια μακροσκελή περιγραφή στους *Βίους* του. Giorgio Vasari, *Le Vite de' più eccellenti Pittori Scultori e Architettori*, vita di Fra Giocondo, τ. V, Gaetano Milanesi (επιμ.), Sansoni Editore, Φλωρεντία 1973, σελ. 269-272. Παρά ταύτα, η υπεύνη επιτροπή επέλεξε τη λύση του Antonio Abbondi επωνομαζόμενου Scarpagnino, από το 1511 proto all'Uffizio del Sal, που διατηρούσε τα περισσότερα κοινά στοιχεία διάταξης στο χώρο με την προηγούμενη αγορά. Οι Fabbriche Vecchie είναι κτίρια αυστηρά λειτουργικά, με πολύ λίγα διακοσμητικά στοιχεία. Όπως και στην περίπτωση των Procuratie Vecchie, (1514-1526), οικονομικοί λόγοι, αλλά και η γενικότερη επιφυλακτικότητα σε σχέση με τις

του τοίχου και η έλλειψη διακόσμησης, η εμφανής πέτρα που χρησιμοποιείται στις παραστάδες, το γείσο των τόξων στο ισόγειο και οι ταινίες που περιτρέχουν το κτίριο (fasce marcario) και ορίζουν τους ορόφους, όλα θυμίζουν το κτίριο του Antonio Abbondi γνωστό ως Scarpagnino⁷⁷³ στο Μεγάλο Κανάλι.

Στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου στο Χάνδακα έξω από το μεσαιωνικό τείχος, η οποία βρισκόταν στη διάθεση της φρουράς, οικοδομήθηκε άλλο ένα νέο κτίριο. Κατασκευάστηκε και αυτό με πρωτοβουλία του Τζιάκομο Φοσκαρίνι το 1575, στα πλαίσια της επαναχρησιμοποίησης της παλαιάς τάφρου. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο Φοσκαρίνι ασχολήθηκε ιδιαίτερος με το πρόβλημα των στρατιωτών που έμεναν υποχρεωτικά σε σπίτια κατοίκων του Χάνδακα και των Χανίων με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συνεχώς διενέξεις και να γενικεύεται η δυσαρέσκεια⁷⁷⁴. Ο ίδιος υποστήριξε στην έκθεσή του ότι οι περισσότεροι κάτοικοι δέχτηκαν με μεγάλη προθυμία να πληρώσουν την κατασκευή των στρατώνων και μόνο οι ευγενείς αρνήθηκαν. Όπως υποστηρίζει, όταν τους πρότεινε να πάρουν εκείνοι τους στρατιώτες στα σπίτια τους κάμφθηκαν οι αντιδράσεις και εκείνων⁷⁷⁵.

Η οικοδομή των στρατώνων του Αγίου Γεωργίου⁷⁷⁶ στο Χάνδακα ολοκληρώθηκε πολύ γρήγορα (1578), όμως σαράντα περίπου χρόνια μετά το τέλος των εργασιών, οι στρατώνες βρίσκονταν σε κακή κατάσταση. Έτσι στις 26 Δεκεμβρίου 1625, ο γενικός προνοητής Φραντσέσκο Μοροζίνι έστειλε επιστολή⁷⁷⁷ στη Σινιορία, στην οποία υποστήριξε ότι δεν μπορούσε να αναβάλλεται άλλο η αποκατάσταση του κτιρίου. Την επιστολή συνόδευε το γνωστό σχέδιο σε προοπτική του Φραντσέσκο Μπαζιλικάτα (εικ.62), με το οποίο προτεινόταν η ανακατασκευή των δύο πλαϊνών διαδρόμων «in volto» (με καμάρες). Σύμφωνα με το Μοροζίνι που υπογράφει την επιστολή, το διάφορο κτίριο είχε σύνολο 200 δωμάτια (στο ισόγειο και στον όροφο)

«καινοτομίες» για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, οδήγησαν στην επιλογή του πιο «παραδοσιακού» σχεδίου του Σκαρπανίνιο. Βλ. Donatella Calabi και Paolo Morachiello, “Rialto, 1514-1538: gli anni della ricostruzione” στο Manfredo Tafuri (επιμ.), *Renovatio urbis : Venezia nell'eta di Andrea Gritti (1523-1538)*, Officina, Ρώμη 1984, σελ. 294-303, 317-323· Howard, *The Architectural...*, οπ. παρ., σελ. 152-153.

⁷⁷³ Για τον Antonio Abbondi (Scarpagnino) βλ. το λήμμα του Giovanni Mariacher στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 1, 1960, σελ. 40-42.

⁷⁷⁴ Η στέγαση των στρατιωτών ήταν ένα μόνιμο πρόβλημα που δημιουργούσε δυσαρέσκεια και προστριβές μεταξύ τοπικών κοινωνιών και Βενετίας, όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά και στη Δαλματία και στην Τερραφέρμα. Βλ. για παράδειγμα σχετικά με τη δημιουργία στρατώνων στη Βερόνα, Concina, *La machine...*, οπ. παρ., σελ. 68.

⁷⁷⁵ Θεοτόκης, «Ιάκωβος Φωσκαρίνης...», οπ. παρ., 197-199. σελ. Βλ. και A.S.V., *Collegio: Relazioni*, B. 78, Αναφορά του γενικού προνοητή Giacomo Foscarini, 1579, φ. 208r-211v.

⁷⁷⁶ Πρόκειται για το κτίριο που σήμερα στεγάζει τα δικαστήρια. Να σημειώσουμε ότι στρατώνες υπήρχαν και σε άλλα σημεία της πόλης, όμως του Αγίου Γεωργίου ήταν οι μεγαλύτεροι.

⁷⁷⁷ A.S.V., *Dispacci di Candia*, 787, 26 Δεκεμβρίου 1625, αρ. 31.

τα οποία βρίσκονταν στις δύο πλευρές ενός διαδρόμου μήκους 150 passi (260 μέτρα). Κατέληγε στη μία άκρη σε ένα συμπαγή όγκο, λίγο ψηλότερο από το υπόλοιπο κτίριο που προοριζόταν για κατοικία του διοικητή της φρουράς του Χάνδακα⁷⁷⁸. Όπως τονίζει ο Μοροζίνι, το έργο θα είχε αξία παραδειγματική ως προς τον τρόπο κατασκευής, καθότι «οι στέγες που στηρίζονται σε ξύλινες δοκούς σ' αυτή τη χώρα καταστρέφονται πολύ εύκολα· αντίθετα οι πέτρες βρίσκονται άφθονες παντού και σε φτηνή τιμή· εκείνες που προέρχονται από τις παλιές παραστάδες μπορούν να ξαναχρησιμοποιηθούν· τα εργατικά χέρια δεν κοστίζουν διότι ο πληθυσμός υπόκειται στις αγγαρείες, έτσι το έργο θα αντέξει αναμφίβολα πολύ καιρό»⁷⁷⁹.

Αντίστοιχα σημαντικά δημόσια έργα γίνονταν σε όλες τις πόλεις της Κρήτης κατά το τέλος του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Στο Ρέθυμνο κατασκευάστηκαν ο πύργος του ρολογιού, η Λότζια, η κρήνη Rimondi· τα τρία κτίρια οριοθετούσαν την κεντρική πλατεία της πόλης. Ο πύργος του ρολογιού⁷⁸⁰ (εικ. 228) είχε κατασκευαστεί πριν το 1595, αφού μετά το σεισμό εκείνης της χρονιάς ο ρέκτορας της πόλης Giovanni Pesaro, ενημέρωσε τις βενετικές αρχές για τις ζημιές που προκλήθηκαν και συγκεκριμένα για την κατάρρευση της στέγης του πύργου και την ανάγκη για αποστολή ξυλείας ώστε να επιδιορθωθεί⁷⁸¹. Σύμφωνα με επιγραφή που εντόπισε ο Τζερόλα, επισκευάστηκε το 1601. Στην επιγραφή αναγράφεται το όνομα του μετέπειτα δόγη της Βενετίας Iohanni Bembo (1615-1618), χωρίς ωστόσο να είναι γνωστή η σχέση

⁷⁷⁸ Σύμφωνα με την Στεριώτου, το κτίριο είχε 150 αίθουσες, 6 κατοικίες αξιωματικών και στέγαζε 700 στρατιώτες. Στεριώτου, «Βενετοί...», οπ. παρ., σελ. 503.

⁷⁷⁹ «Il quartiere di San Zorzi situato dietro alla mura vecchia della città e doppio et è uno dei maggiori, più commodi et più belli, che habbia il pressidio: tiene un corridor per banda di longhezza di circa cento e cinque passa con cento stanze per parte, cinquanta nel piano, et cinquanta sopra il corridore in tutte doi cento. Li corridori sono di legname riposti sopra pilastri di pietra et terrazzati all'uso del paese; ma fracidi, rovinosi et in buona parte del tutto caduti a terra; ne ben son quaranta anni che furono fabricati, diffeto talle, et tanto, che mi ha necessario à uina forza à farmi metter mano, poichè il differire altro non saria, che perdere il beneficio tanto necessario di cosi bella et fruttuosa fabrica per ricetto di soldati: Sto per tanto dopo un diligente calculo di ciò che possa importare l'opera in legname et in pietra delli medessimi corridori, rissoluto fabricarli di *muro in volto*, con costando questo più che ducati 1827, dove di legname et ferramenta per l'altezza essorbitantissima di pretii importeria ducati 2305- Questo avvazo di spesa da muro à legname mi ha persuaso all'opera predetta; ma molto più mi vi ha eccittato il rispetto di far cosa, che sia per mantenersi lunghissimi anni à differenza d'altra, che tosto rovina, come spetialmente fanlo li coperti di queste paese sopra legnami del modo chi s'eseempio medissimo et la prettica ne fà prova: le pietre si trovano in abondanza et à bassa prezzo; anzi quelle dei pilastri vecchi, che pur sono molti si trovano sul luogo, et si vanno rimettendo in opera, et gl'operarii sono in buona parte genti del paese soggette alle angarie, che non danno [...] che di leggerissima spesa, da che ne conseguita il vantaggio predetto nel costo; [...]», XXVI Dicembre 1625". A.S.V., *Dispacci di Candia*, 787, 26 Δεκεμβρίου 1625, αρ. 31.

⁷⁸⁰ Βλ. σχετικά, Ν. Α. Κοκονάς, *Το Βενετσιάνικο Πολύι του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο, 1995.

⁷⁸¹ A.S.V.: *Dispacci di Candia*, 27 aprile 1596: «ritrovandosi nel medesimo essere la torre dell'horologio, che rendeva pure oltre il *comodo* qualche *abellimento* a questa piazza, della quale essendole per tal accidente cascata la cuppulla, è restata del tutto scoperta e senza poterla ridur in altra forma per l'istesso mancamento di legname», Gerola, III, σελ. 71.

του με την επισκευή του πύργου του ρολογιού που χρηματοδοτήθηκε από το ταμείο της *κοινότητας* του Ρεθύμνου⁷⁸². Από τον πύργο του ρολογιού σήμερα σώζεται μόνο μέρος της πύλης του, εντοιχισμένο στην είσοδο καταστήματος, επί της οδού Αρκαδίου 224 και μικρό ανάγλυφο από το ζωδιακό κύκλο που το κοσμούσε, το οποίο φυλάσσεται στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου (εικ. 229). Όταν επισκέφτηκε ο Τζερόλα την πόλη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο πύργος έστεκε ακόμη⁷⁸³ και μπορούμε να δούμε από τις φωτογραφίες ότι ήταν κατασκευασμένος *all'antica* με πολύ έντονο *bugnato rustico*, και αετωματική επίστεψη. Οι έντονες εσοχές και προεξοχές των δόμων στο θύρωμα θυμίζουν παραδείγματα από το *Libro Extraordinario* του Σέρλιο⁷⁸⁴.

Τα ίδια περίπου χρόνια, απέναντι από τον πύργο του Ρολογιού οικοδομήθηκε η νέα Λότζια του Ρεθύμνου, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση (εικ. 43). Το αρχαικό υλικό που εντόπισε ο Λαμπρινός στο οποίο αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο⁷⁸⁵, πέρα από τις πολύτιμες πληροφορίες που παρέχει σε σχέση με τις χρήσεις της, αποδεικνύει ότι η Λότζια οικοδομήθηκε μεταξύ Ιουνίου 1595 και Μαΐου του 1597, και όχι τα χρόνια που βρισκόταν ο Σανμικέλι στο Ρέθυμνο, όπως είχε υποθέσει ο Δημακόπουλος⁷⁸⁶. Με αιτήσεις που απηύθυνε προς τις βενετικές Αρχές ο κρητικός ευγενής Giacomo Sanguinazzo διεκδικούσε αποζημίωση από το Δημόσιο για την απώλεια ενός οικοπέδου και δύο μαγαζιών δικής του ιδιοκτησίας, που με εντολή της βενετικής Διοίκησης κατεδαφίστηκαν, για να χτιστεί στον ίδιο χώρο η νέα Λότζια του Ρεθύμνου στη θέση παλιότερης, η οποία ήταν ετοιμόρροπη (*essendo stata essa loggia ruinata*).⁷⁸⁷ Στη δεύτερη αίτησή του, του 1611, υποστηρίζει ότι η νέα Λότζια ήταν το πιο όμορφο κτίριο της πόλης.

Η Λότζια έχει ελεύθερες τις τρεις πλευρές της, οι οποίες είναι όμοιες. Κάθε πλευρά συγκροτείται από τρία, ίσα μεταξύ τους τόξα, που πατού έπάνω σε τετραγωνικούς πεσσούς. Κλίμακες ανεβάζουν από το επίπεδο της πλατείας στο υπερυψωμένο δάπεδο της Λότζιας. Έχει τρεις εισόδους και έξι παράθυρα, καθώς σαν είσοδος χρησίμευε μόνο το κεντρικό τόξο κάθε πλευράς, ενώ τα πλαϊνά τόξα

---

⁷⁸² Gerola, IV, σελ. 354-355.

⁷⁸³ Κατεδαφίστηκε τον Ιανουάριο του 1945 παρόλο που το 1939 είχε κηρυχθεί προστατευόμενο μνημείο. Βλ. σχετικά κεφάλαιο 9.

⁷⁸⁴ Βλ. για παράδειγμα, Θύρες I, III, V (εικ. 230) από το *Libro Extraordinario* του Σέρλιο.

⁷⁸⁵ Λαμπρινός, «Λειτουργίες...», οπ. παρ., σελ. 227-242. Βλ. εδώ κεφάλαιο 5.

⁷⁸⁶ Δημακόπουλος, «Η Lozza...», οπ. παρ., σελ. 64-83. Γενικά για την τάση απόδοσης διάφορων σημαντικών κτιρίων σε διάσημους αρχιτέκτονες, μια τάση που εντοπίζεται και στην Ιταλία και τη Δαλματία, βλ. παρακάτω.

⁷⁸⁷ Λαμπρινός, «Λειτουργίες...», οπ. παρ., σελ. 229-230.

αποτελούσαν, με την παρεμβολή χαμηλού στηθαίου, ανοικτά παράθυρα. Η τοιχοποιία είναι ισόδομη, χτισμένη με το σύστημα του bugnato, ενώ οι τοίχοι στο εξωτερικό έχουν σκάρπα. Στο γείσο, η πυκνή σειρά μικρών προβόλων (22 σε κάθε πλευρά) θυμίζει πολύ το αντίστοιχο γείσο της Λότζιας IV του Χάνδακα. Δύο υδρορροές από πωρόλιθο έχουν τοποθετηθεί στις γωνίες του κτιρίου στο ίδιο επίπεδο με τους προβόλους, με τα οποία μοιάζουν στις διαστάσεις. Απεικονίζουν κεφάλια λιονταριών από το ανοιχτό στόμα των οποίων έτρεχε το νερό. Πρόκειται για ένα απλό, συμμετρικό κτίριο που παρόλο που δεν έχει έντονα *all'antica* στοιχεία, το χαρακτηρίζει η δόμηση με bugnato.

Προς τα δυτικά, η πλατεία οριζόταν από την κρήνη της πόλης. Η πρώτη γνωστή αναφορά σ' αυτήν προέρχεται από έγγραφο που φέρει τη χρονολογία 1588. Ένας ανώνυμος περιηγητής έγραψε για το Ρέθυμνο ότι «...Ha una bellissima Fontana in mezzo della Piazza» στην οποία οδηγείτο το νερό από υδραγωγείο⁷⁸⁸. Επειδή το υδραγωγείο είχε υποστεί ζημιές, ο ρέκτορας Alvise Rimondi το 1626 ανέλαβε να το επισκευάσει και ταυτόχρονα οικοδόμησε τη νέα κρήνη *all'antica* (εικ. 231). Η πρόσοψή της διαμορφώνεται ως αρχιτεκτόνημα και έχει κατασκευαστεί με ισόδομη τοιχοποιία. Είναι και αυτή χτισμένη με την τεχνική του bugnato, που χρησιμοποιήθηκε στη Λότζια και τον πύργο του Ρολογιού. Τέσσερις ραβδωτοί ημικιονίσκοι με ιωνικές βάσεις και κορινθιακού τύπου κιονόκρανα, προβάλλονται πάνω σ' αυτή την επιφάνεια και υποβαστάζουν ένα πλούσιο θριγκό. Με τους ημικιονίσκους και τις προβολές των κιονοκράνων τους, αλλά και των άλλων αρχιτεκτονικών μελών, η όψη της κρήνης διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα. Στο κεντρικό που είναι το μεγαλύτερο, υπάρχει μικρή, τοξωτή κόγχη που επιστέφεται από το ανάγλυφο οικόσημο του ρέκτορα Αλβίζε Ριμόντι⁷⁸⁹. Στο δυτικό τμήμα της κατασκευής, σώζεται κατά το ήμισυ μεγαλύτερη ημικυκλική κόγχη, ενώ το αντίστοιχο του ανατολικό έχει κατεδαφιστεί. Το ευθύγραμμο επιστύλιο αποτελείται από επάλληλα κυμάτια και φέρει λατινική επιγραφή, από την οποία σώζεται μόνο ένα τμήμα: "...ICAE LIBERALITATIS IONTES IN...". Σύμφωνα με τον Στυλιανό Αλεξίου, η επιγραφή πρέπει να μεταγραφεί ως εξής: [ALOISIUS RIMONDI RECTOR PUBL]ICAE LIBERALITATIS FONTES IN[STRAVIT] (δηλ. Ο αρμοστής Alvise Rimondi, της κοινής γενναιοδωρίας τις

⁷⁸⁸ Gerola, IV, σελ. 61· Δημακόπουλος, «Η «Μεγάλη Βρύη»...», οπ. παρ., σελ. 322-343· Βαρθαλίτου, όπ. παρ., στο Μαρία Βακονδίου, Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

⁷⁸⁹ Gerola, IV, σελ. 63. Οι ανάλογες ημικυκλικές κόγχες κτιρίων της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής χρησιμοποιούν συνήθως για την τοποθέτηση αγάλματος. Στην Κρήτη όμως, επειδή σε καμία από αυτές δεν βρέθηκε γλυπτό ή ίχνη για την τοποθέτησή του, φαίνεται ότι είχαν μόνο διακοσμητικό ρόλο.

πηγές ανανέωσε)⁷⁹⁰. Στις τρεις τετράπλευρες γούνες που έχουν τοποθετηθεί χαμηλότερα, τρέχει το νερό από τους τρεις κρουνοί που έχουν σχήμα ανθρωπόμορφων προσωπίδων (*mascheroni*), θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στις κρήνες της Ιταλίας⁷⁹¹. Οι μορφές με τα σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά έχουν λαξευτεί σε βαθύ ανάγλυφο. Πιθανότατα η κατασκευή έφερε αετωματική επίστεψη, ανάλογη με αυτήν της κρήνης Priuli στο Ηράκλειο (εικ. 232), το οποίο όμως αφαιρέθηκε όταν ανακατασκευάστηκε η ανωδομή της για να μετατραπεί σε σεμπίλ (φιάλη στεγασμένη με θόλο), την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας⁷⁹². Η κρήνη φαίνεται ότι είναι έργο ικανότατου, τοπικού εργαστηρίου, που προφανώς είχε μεγάλη εμπειρία και ευκολία στο χειρισμό της *all'antica* τεχνοτροπίας.

Παρόλο που δεν σώζονται, γνωρίζουμε από τις πηγές ότι και στα Χανιά γίνονταν συνεχώς δημόσια έργα. Πέρα από τα τείχη, τα ναυπηγεία, το λιμάνι που απαντούν σε όλες τις πόλεις του νησιού και θεωρούνταν από τη Μητρόπολη τα σημαντικότερα όλων των έργων, στην πλατεία των Χανίων υπήρχε Λότζια και το παλάτσο του ρέκτορα, ενώ κατασκευάστηκαν και εδώ κατοικίες για τους στρατιώτες.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται μια ηθελημένη πολεοδομική πολιτική που είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν και οι κρητικές πόλεις τη μορφή των βενετικών πόλεων και η οποία έχει οδηγήσει τους μελετητές να μιλήσουν για «ενότητα περιβάλλοντος»⁷⁹³. Οι παρεμβάσεις μπορεί να μην σχεδιάστηκαν σαν σύνολο και οι βενετοί αξιωματούχοι να ενεργούσαν μεμονωμένα, όμως μοιάζει σαν να εκτελούσαν «μια αποστολή», καθώς οι ενέργειές τους κατέληγαν σε ένα κοινό στόχο: την «βενετοποίηση» μέσω της πολεοδομίας και των εξωραϊστικών προγραμμάτων. Οπωσδήποτε, δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για συγκροτημένο πρόγραμμα και πολεοδομικό σχεδιασμό όπως των νεότερων χρόνων, με εξαίρεση πιθανόν τα τεράστια οχυρωματικά έργα που έλαβαν χώρα κατά τα ίδια χρόνια και στα οποία υπήρχε πράγματι ένας κεντρικός σχεδιασμός εκπορευόμενος από τη Μητρόπολη. Ακόμη κι εκεί βέβαια είδαμε ότι δεν ήταν εύκολη η εφαρμογή του λόγω επικάλυψης

---

⁷⁹⁰ Στυλιανός Αλεξίου, «Βενετοκρητικές επιγραφές Σιλάμου, Περιβολίων, Ρεθύνου», στο Όλγα Γκράτζιου, Χρήστος Λούκας, (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009, σελ. 226-7.

⁷⁹¹ Για τα *mascheroni* που έχουν βρεθεί στην Κρήτη και τα αντίστοιχα στην Ιταλία, που εντοπίζονται σε υπέρθυρα, κλειδιά τόξων, νεκρικά μνημεία και κρήνες, βλ. Δημακόπουλος, «Η «Μεγάλη Βρύση ...», οπ. παρ., σελ. 333-337.

⁷⁹² Βαρθαλίτου, «Περίτεχνες κρήνες...», στο Βακονδίου, Γκράτζιου, οπ. παρ. Βλ. και ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών: *Ψηφιακή Κρήτη. Οθωμανικά μνημεία*: http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_monuments_display.php?id=109.

⁷⁹³ Cozzi, «Ambiente...», οπ. παρ., σελ. 501.

αρμοδιοτήτων και έλλειψης οικονομικών πόρων, με αποτέλεσμα καθυστερήσεις, μετατροπές κλπ. Τα υπόλοιπα δημόσια έργα ήταν μεμονωμένα κάθε φορά και συνήθως ήταν πρωτοβουλία κάποιου βενετού αξιωματούχο , ο οποίος «επέλεγε» να συνδέσει το όνομά του με κάποιο κοινωφελές έργο στην πόλη που υπηρετούσε. Αυτοί προφανώς αναλάμβαναν την επιλογή των υλικών, των σχεδίων και επέλεγαν τα κατάλληλα συνεργεία για την οικοδόμησή τους. Όλα γίνονταν βέβαια με την έγκριση και στο όνομα της Βενετίας, της Γερουσίας, του δόγη, της κεντρικής εξουσίας, εντέλει όμως, οι βενετοί αξιωματούχοι γνώριζαν πολύ καλά ότι εκείνος που ολοκλήρωνε ένα δημόσιο έργο, τοποθετούσε το οικόσημό του και επιγραφή με το όνομά του και ότι στις συνειδήσεις το έργο καταγραφόταν σε αυτόν. Ορισμένες φορές μάλιστα το έργο λάμβανε το όνομα του αξιωματούχο που το πραγματοποίησε⁷⁹⁴. Η επέκταση για παράδειγμα της Οπλαποθήκης του Νατάλε Ντονά, ονομάστηκε αίθουσα Ντονάτα (Donata), ενώ η μεγαλύτερη δεξαμενή του Χάνδακα που βρισκόταν δίπλα στους αρσανάδες στο λιμάνι, έγινε γνωστή όχι με το όνομα εκείνου που ξεκίνησε το έργο (Benetto Moro), αλλά με το όνομα του γενικού προνοητή Giacomo Zane που το ολοκλήρωσε το 1615⁷⁹⁵.

Η ανέγερση των περίτεχνων κρημών επιβεβαιώνει τις προσπάθειες των ανώτερων αξιωματούχων για την επίλυση του προβλήματος της λειψυδρίας και την πρόθεσή τους να προβάλλουν το ενδιαφέρον της βενετικής διοίκησης για την *καλή διακυβέρνηση* της αποικίας. Κατασκευάστηκαν βέβαια με την έγκριση και συχνά την ενθάρρυνση της Βενετίας, που συνεισέφερε εν μέρει στα έξοδα της κατασκευής. Η ενθάρρυνση αυτή για δημόσια έργα εκ μέρους της Βενετίας προς τους αξιωματούχο της μπορεί να ιδωθεί ως μέρος της πολιτικής της, καθώς όλα γίνονταν στο όνομα της Γαληνότητας⁷⁹⁶. Μέσα από τα έργα βέβαια προβάλλονταν και οι ίδιοι οι αξιωματούχο , καθώς συνέδεαν το όνομά τους με το έργο, ενώ τα οικόσημα της οικογένειάς τους τοποθετούνταν στα έργα. Στις αναφορές τους βέβαια, όταν μιλούν για τα έργα που έκαναν κατά τη θητεία τους αναφέρονται αποκλειστικά στην αφοσίωσή τους στη Γαληνότητα. Ο Αλβίτζε Ριμόντι γράφει για παράδειγμα σε σχέση με την κρήνη που οικοδόμησε στο Ρέθυμνο: «...ακούραστα όχι μόνο ασχολήθηκα να την αναστηλώσω

---

⁷⁹⁴ Συχνότατη συνήθεια για τα οχυρωματικά έργα.

⁷⁹⁵ Στεριώτου, «Βενετοί...», *οπ. παρ.*, σελ. 507.

⁷⁹⁶ Δεν πρέπει να ξεχνάμε βέβαια ότι οι βενετοί ευγενείς ήταν (και αισθάνονταν) οι ίδιοι οι φορείς της εξουσίας, όχι μόνο στην αποικία, αλλά στην Τερραφέρμα και στην ίδια τη Βενετία. Ήταν εκπρόσωποι της Βενετίας και όχι του δόγη, από τον οποίο δεν ήταν υποδεέστεροι. Βλ. Gaetano Cozzi, και Michael Knapton, *Storia della Repubblica ...*, *οπ. παρ.*, σελ 193.

και να τη φέρω σε κατάσταση τόσο επιθυμητή απ' όλους αυτούς τους κατοίκους αλλά χωρίς δαπάνη του δημοσίου⁷⁹⁷ να την κατασκευάσω επίσης και να την κάνω ανθεκτική για πάντα ώστε να μην είναι για να λείπει ποτέ αυτό το τόσο αναγκαίο κτίριο· και θα είχα κάνει και περισσότερα σύμφωνα με την φλογερή μου θέληση και την αφοσίωση (στο να υπηρετήσω) το δημόσιο και το ιδιωτικό συμφέρον και να δώσω την ζωή μου στην υπηρεσία της Γαληνότητάς σας εάν μου επαρκούν οι δυνάμεις· να είναι πάντως σ' αυτήν την περίπτωση αποδεκτή από την Γαληνότητά σας η καλή μου πρόθεση και η αφιέρωση του λίγου ταλέντου μου στο να ενεργώ και να υπηρετώ το νόμιμό μου Πρίγκηπα...10 Φεβρουαρίου 1626.»⁷⁹⁸

Και ο Φραντσέσκο Μοροζίνι, είχε προφανώς κεντρική ενθάρρυνση που φαίνεται και από τις επιστολές του, αλλά και την τελική αναφορά του. Ο πόλεμος ήταν προ των πυλών και η πόλη είχε ανάγκη από υποδομές. Η κρίση και οι δεξαμενές του Αγίου Γεωργίου έλυναν θέματα υδροδότησης, οι στρατώνες το πρόβλημα στέγασης των στρατιωτών, το λοιμοκαθαρήριο θέματα υγείας, και με τη Λότζια IV λυνόταν το πρόβλημα της έλλειψης αξιοπρεπούς λότζιας στην πρωτεύουσα της πιο σημαντικής αποικίας της Βενετίας. Η επιλογή να χτίσουν μια νέα Λότζια δείχνει επιπλέον τη σημασία που η βενετική διοίκηση έδινε στην συμβολική και φυσική της αντιπροσώπευση στην αποικία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα έσοδα από την αποικία της Κρήτης ήταν πλέον πολύ χαμηλότερα από τα έξοδα για τη συντήρησή της αυτή την περίοδο⁷⁹⁹. Αναμφίβολα επομένως, τα χρήματα που ξοδεύονταν σε δημόσια κτίρια της αποικίας ήταν ένα σημαντικό ποσοστό των «επενδύσεων» που έκανε η Γαληνότητα. Φαίνεται μάλιστα ότι στην αποικία η κατασκευή νέων δημόσιων κτιρίων και υποδομών αντιμετωπιζόταν ως μέρος μιας προσπάθειας για κοινωνική και πολιτική συνοχή. Σύμφωνα με τις εκθέσεις τους, οι βενετοί αξιωματούχοι ασχολούνταν τόσο με τη κατανομή των οικοδομημάτων στο χώρο, όσο και με τη μορφή τους. Φαίνονται πεπεισμένοι ότι ο εξωραϊσμός (ornamento) της πόλης συνίστατο κυρίως στις

---

⁷⁹⁷ Προφανώς με συνεισφορά των κατοίκων.

⁷⁹⁸ "...indefessamento non solo mi son applicato di restaurarla et ridurla in stato tanto desiderato da tutti questi habitanti, ma senza pub^{ca} spesa etiam farla fabricare et ridure durabile in eterno, che mai sarà per mancare questo cosi necessario edifizio; di più haverei fatto se(c)ondo ardentissima la volonta et la devossione al ben Pub^o et privato et spendere la vitta in servizio della Ser^{ta} Vostra, se tanto mi concedessero le forzze sia però in questo mentre gradito il bon animo appresso la Ser^{ta} Vostra et l'applicazione del mio poco talento al ben operare et servire al mio debito Pren^e." Δημακόπουλος, «Η «Μεγάλη Βρύση»...», οπ. παρ., σελ. 343.

⁷⁹⁹ Calabi, "Il regno di Candia...", οπ. παρ., σελ. 100.

οικοδομές⁸⁰⁰, ενώ καταλάβαιναν ότι αυτό ήταν ένα επιπλέον σημαντικό εργαλείο στα χέρια της κυβέρνησης. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το πόσο συχνά χρησιμοποιούσαν όλοι οι αξιωματούχοι στις εκθέσεις τους τον όρο «κοινό καλό» και «δημόσιο συμφέρον» (*bene comune, interesse pubblico*), δικαιολογώντας τα επιπλέον έξοδα για τα έργα που έκαναν. Προχωρούσαν βέβαια σύμφωνα με τα πρότυπα που γνώριζαν από τη Βενετία, όχι μόνο στα πολιτικά ή θεσμικά μέτρα, αλλά και στην φυσική οργάνωση της δημόσιας ζωής, στην διάρθρωση του χώρου και στη διαδικασία της οικοδομής.⁸⁰¹

Ακριβώς την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, από τη δεκαετία του 1570, στην Κρήτη λάμβανε χώρα μια αντιπαράθεση μεταξύ Βενετίας (μέσω των εκπροσώπων της) και της ντόπιας γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Θεωρούμε ότι ενδεχομένως σχετίζεται η έντονη οικοδομική δραστηριότητα και τα έργα εξωραϊσμού που ανέλαβαν οι εκπρόσωποι της βενετικής εξουσίας στις κρητικές πόλεις, (πέραν των οχυρώσεων), με τις προσπάθειες προσεταιρισμού αυτής της βενετοκρητικής αριστοκρατικής τάξης, η οποία προερχόταν στο μεγαλύτερο μέρος της από παλιούς Βενετούς αποίκους-κατόχους φέουδων⁸⁰². Οι γαιοκτήμονες του νησιού κατά τον 16^ο αιώνα ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με την καλλιέργεια αμπελιών και το εξαιρετικά επικερδές εμπόριο του κρασιού⁸⁰³. Σε γενικές γραμμές δεν ήταν συνεπείς με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στη Βενετία.⁸⁰⁴ Η Γαληνότατη, μετά την απώλεια της Κύπρου είχε αντιληφθεί ότι ο πόλεμος με τους Οθωμανούς ήταν αναπόφευκτος. Έπρεπε επομένως να εξασφαλιστεί όχι μόνο η στρατιωτική ετοιμότητα αλλά και ότι όταν ξεσπούσε ο πόλεμος το νησί θα μπορούσε να έχει αυτάρκεια. Αυτό ήταν πλέον

---

⁸⁰⁰ Βλ. για παράδειγμα A.S.V., *Collegio: Relazioni*, Αναφορά του Agostino Michiel, δούκας Κρήτης, 24 Δεκεμβρίου 1612, ο οποίος γράφει στην έκθεσή του «l'ornamento delle città consista principalmente nelle fabbriche delle quali essendovine in Candia alcune di bellissima forma».

⁸⁰¹ Calabi, «Città e insediamenti...», οπ. παρ., σελ. 264.

⁸⁰² Είναι γνωστό ότι κατά τον 16^ο αιώνα το ημιφεουδαρχικό σύστημα που είχε εγκαθιδρύσει η Βενετία τον 13^ο αιώνα βρισκόταν πλέον σε διάλυση. Πολλές από τις ιδιοκτησίες είχαν καταταμηθεί και είχαν περάσει στην κατοχή ατόμων που δεν δεσμεύονταν από κανενός είδους υποχρέωση προς τη Βενετία. Παρά ταύτα η πλειοψηφία των μεγάλων γαιοκτημόνων συνέχιζε να ανήκει στους βενετοκρητικού ευγενείς.

⁸⁰³ Μέχρι τότε η Κρήτη ήταν ο σιτοβολώνας της Βενετίας. Ειδικά κατά τον 15^ο αιώνα τεράστιες ποσότητες κρητικών σιτηρών στάλθηκαν στην ιταλική ενδοχώρα για να θρέψουν το βενετικό στρατό που πολεμούσε στη Λομβαρδία. Greene, οπ. παρ., σελ. 123

⁸⁰⁴ Οι εκθέσεις των προνοητών βρίθουν αναφορών της τραγικής κατάστασης του ιππικού που όφειλαν να συντηρούν, ενώ η ετήσια επίδειξη (*mostra*) θεωρείτο τόσο φαιδρή που άνθρωποι από μακριά προκειμένου να την παρακολουθήσουν και να πετάξουν σάπια φρούα στους αναβάτες. Βλ. για παράδειγμα, έκθεση του Filippo Pasqualigo (1594), Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 52-53 ή του ίδιου, «Η έκθεση του γενικού προβλεπτή Κρήτης Isero Civan του 1639», *Κρητικά Χρονικά* 21, 1969, σελ. 378-380. Βλ. και την έκθεση του Τζουάνε Μοτσενίγκο, οπ. παρ., σελ. 91-104, όπου και προτάσεις για να βελτιωθεί η κατάσταση. Γενικά δεν υπάρχει αξιωματούχος που να μην αναφέρεται στην κακή κατάσταση του ιππικού που όφειλαν να συντηρούν οι κάτοχοι φέουδων του νησιού

κάτι το αδύνατον. Σε όλες τις εκθέσεις των βενετών αξιωματούχων φαίνεται ότι τα σιτηρά της Κρήτης επαρκούσαν για να θρέψουν οκτώ περίπου μήνες το νησί με αποτέλεσμα να εισάγονται περισσότερα από τις οθωμανικές περιοχές για να καλύψουν τους υπόλοιπους τέσσερις μήνες⁸⁰⁵. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο Φοσκαρίνι εισήγαγε την πολιτική του ξεριζώματος των αμπελιών σε μια προσπάθεια να αναγκάσει τους γαιοκτήμονες –μεγάλους και μικρούς – να σπείρουν σιτάρι⁸⁰⁶. Όπως τονίζει η Molly Green, «η Βενετία συγκρούστηκε με τους κατόχους φέουδων σε πολλά ζητήματα, καμία σύγκρουση όμως δεν ήταν πιο δραματική από την πάλη για την εξασφάλιση της επάρκειας σιτηρών στο νησί»⁸⁰⁷. Οι Βενετοί ανέμεναν από τις ελίτ του νησιού να δώσουν προτεραιότητα στις στρατιωτικές ανάγκες όταν έπαιρναν αποφάσεις για τα προϊόντα που θα καλλιεργούσαν, καθώς και να συνεισφέρουν, τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος, στα έξοδα συντήρησης της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Όπως είδαμε και παραπάνω, συναντούσε συνεχώς αντιστάσεις στις προσπάθειές της να αναγκάσει τους εύπορους κατοίκους του νησιού να συνεισφέρουν στο διαρκώς αυξανόμενο κόστος διατήρησης της βενετικής κυριαρχίας. Η Βενετία απέτυχε τελικά να πείσει τις τοπικές ελίτ να αναπροσαρμόσουν την οικονομία και να τοποθετήσουν το στρατιωτικό συμφέρον πάνω από το προσωπικό τους οικονομικό όφελος προκειμένου να παραμείνει το νησί σε βενετικά χέρια. Καθώς τα τοπικά συμφέροντα απέκλιναν βαθμιαία από εκείνα της Μητρόπολης, οι ντόπιες ελίτ επέλεξαν με αποφασιστικότητα τα πρώτα.⁸⁰⁸

Σε αυτό το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, η νέα Λότζια, αλλά και τα διάφορα άλλα δημόσια κοινωφελή έργα (κρήνες κλπ.) πρέπει να λειτουργούσαν και προπαγανδιστικά. Μέσω του εξωραϊσμού των πόλεων οι βενετικές αρχές επιζητούσαν να παρουσιαστούσαν όχι μόνο ως η στρατιωτική δύναμη που εξασφάλιζε την ασφάλεια

---

⁸⁰⁵ Βλ. για παράδειγμα, την έκθεση του Ντολφίν Βενιέρ, δούκα της Κρήτης (1610), στο Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 329 ή στην έκθεση του Τσιβράν, όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά του προβλήματος ανεπάρκειας σιτηρών, Σπανάκης, (1969), οπ. παρ., σελ. 412-420. Βλ. και Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Benetto Moro (1602)*, Ηράκλειο 1958, σελ. 158-163 όπου και προτάσεις που κάνει ο Μόρο για να λυθεί το πρόβλημα. Στο πρόβλημα αναφέρεται τόσο ο Μοτσενίγκο (οπ. παρ., σελ. 183-190), όσο και ο Μοροζίνι (οπ. παρ., σελ. 88-90). Γενικά, όλοι οι βενετοί αξιωματούχοι επιμένουν στο θέμα της ανεπάρκειας των σιτηρών, όπως και στο πρόβλημα της κατάστασης του ιππικού, καθώς είχαν καταλάβει την τεράστια σημασία του σε σχέση με την άμυνα της αποικίας.

⁸⁰⁶ Γιώργος Ν. Βιολιδάκης, «Προσπάθειες περιορισμού της αμπελοκαλλιέργειας στην Κρήτη κατά την ύστερη περίοδο της Βενετοκρατίας: πολιτικός σχεδιασμός και τοπική αντίδραση», *Θησαυρίσματα* 39/40, (2009/2010), σελ. 249-303.

⁸⁰⁷ Greene, οπ. παρ., σελ. 123.

⁸⁰⁸ Greene, οπ. παρ., σελ. 129.

της αποικίας, αλλά και ως οι αγαθοί προστάτες που εγγυόνταν την ευημερία της. Μέσω των δημόσιων έργων επιδεικνυόταν η δύναμη και το κύρος της βενετικής εξουσίας.

Η *all'antica* ρητορική της νέας Λότζιας IV απευθυνόταν στην βενετοκρητική άρχουσα τάξη και προσπαθούσε να την πείσει για την ανωτερότητα της Βενετίας και την αναγκαιότητα της βενετικής κυριαρχίας. Ο δωρικός ρυθμός, το bugnato, η διακόσμηση με μετόπες που εικόνιζαν πολεμικά όπλα και φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου τόνιζαν τον μαχητικό/στρατιωτικό χαρακτήρα του δημόσιου κτιρίου και ήταν αυτή η μαχητικότητα που αναμενόταν από του εύπορους χρήστες του κτιρίου. Επιπλέον, μέσω της *all'antica* ρητορικής της Λότζιας IV, αλλά και της νέας πολυτελέστατης κρήνης με την οποία συνομιλούσε το κτίριο, και ταυτόχρονα μέσω των άμεσων αναφορών στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου της μητρόπολης εξυμνείτο ο θριαμβικός χαρακτήρας της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη, αποθεώνονταν οι εκπρόσωποί της και κυρίως διακηρυσσόταν η διαρκής εξουσία του κράτους της Βενετίας.

8.

Πλατείες σαν της Βενετίας: πολεοδομικά ανάλογα στην Τεραφέρμα και Δαλματία

Η Κρήτη μέσα σε διάστημα πενήντα περίπου χρόνων μετατράπηκε σε μια «σύγχρονη» πόλη της βενετικής επικράτειας. Όπως σημειώνει το 1630, ο Φραντσέσκο Μπαζιλικάτα, «η πόλη του Χάνδακα, μητρόπολη του Βασιλείου είναι επάξια η πρώτη απ' όλες, όχι μόνο γιατί είναι περιτειχισμένη από μεγαλοπρεπέστατες οχυρώσεις, αλλά γιατί το μέγεθός της και τα ωραία οικοδομήματα που πληθαίνουν, την κάνουν ολόενα και πιο ευγενή (nobile)»⁸⁰⁹. Η Βενετία και οι εκπρόσωποί της ακολούθησαν στην Κρήτη την ίδια πολιτική που εφαρμόζαν στην Τεραφέρμα και στις δαλματικές της κτήσεις. Κατά τον 16^ο αιώνα, πέρα από τα προγράμματα των οχυρώσεων, γίνονταν αντίστοιχες παρεμβάσεις, τόσο στις πόλεις της Δαλματίας⁸¹⁰, όσο και της Τεραφέρμα, και μάλιστα ορισμένες από αυτές υπήρξαν ιδιαίτερα ταχείς. Επρόκειτο για συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις που είχαν στόχο την διακήρυξη της κυριαρχίας της Βενετίας και την εξύμνηση της αριστοκρατίας της, τόσο στο συμβολικό επίπεδο, όσο και στην οργάνωση του φυσικού χώρου⁸¹¹. Γενικά, διαπιστώνουμε ότι τα έργα που καθυστερούσαν περισσότερο ήταν εκείνα των οποίων ο παραγγελιοδότης ήταν η τοπική διοίκηση που αποφάσιζε μέσω του Συμβουλίου της πόλης και ο λόγος ήταν συνήθως η έλλειψη χρημάτων για την συνέχιση και ολοκλήρωση των έργων. Το αποτέλεσμα ήταν συχνές παύσεις εργασιών για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Οι δημόσιες Λότζιες της Τεραφέρμα ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία έργων.

Η Βενετία κατά τον 16^ο αιώνα έγινε πολύ περισσότερο παρεμβατική σε σχέση με τους χώρους όπου εκπροσωπείτο η εξουσία της. Η τρομακτική εμπειρία του πολέμου του Καμπρέ (1509), με την συμμαχία της παπικής και αυτοκρατορικής εξουσίας εναντίον της Βενετίας, τη λιποταξία των περισσότερων πόλεων που βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία και το πέρασμά τους στο εχθρικό στρατόπεδο, την

⁸⁰⁹ Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής ιστορίας*, τ. V, Ηράκλειο, 1969, σελ. 80-81.

⁸¹⁰ Βλ. σχετικά, Donatella Calabi, "Città e territorio nel Dominio da mar", στο Gaetano Cozzi, Paolo Prodi (επιμ.) *Storia di Venezia: Dal Rinascimento all'Età Barocca*, τ. VI, Istituto della Enciclopedia Italiana, Ρώμη 1994, σελ. 943-977.

⁸¹¹ Manfredo Tafuri, "«Sapienza di Stato» e «Atti mancati»: architettura e tecnica urbana nella Venezia dell'500", στο Lionello Puppi, *Architettura e Utopia nella Venezia del Cinquecento*, Electa editrice, Μιλάνο 1980, σελ. 16-38.

άφιξη του εχθρικού στρατού λίγα χιλιόμετρα από τη λιμνοθάλασσα, όλα αυτά τα γεγονότα έκαναν την άρχουσα τάξη της Βενετίας να κατανοήσει πλήρως τη ζωτική σημασία της Τερραφέρμα, όσον αφορά στην ασφάλεια, αλλά και την ίδια την επιβίωση της Γαληνότατης⁸¹². Το γεγονός σηματοδότησε μια απότομη στροφή στις σχέσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Η Βενετία, παρόλο που έχασε τον πόλεμο, κατάφερε μέσω κατάλληλων διπλωματικών χειρισμών να ξανακερδίσει όλα τα χαμένα εδάφη. Στη Βενετία άρχισε να ωριμάζει μια περήφανη αυτοσυνειδησία σχετικά με τη μοναδικότητά της⁸¹³ που ανανέωνε και έτρεφε το μύθο της μοναδικής νόμιμης κληρονόμου της μεγαλοσύνης της αυτοκρατορικής Ρώμης που όπως είδαμε παραπάνω, εκφράστηκε αρχιτεκτονικά με τη *renovatio urbis* του Γκρίτι και την *all'antica* αναμόρφωση της πλατείας του Αγίου Μάρκου. Η «διακριτικότητα» που χαρακτήριζε μέχρι τότε την πολιτική της σε σχέση με την Τερραφέρμα υποχώρησε δίνοντας τη θέση της σε παρεμβάσεις ξεκάθαρης κυριαρχίας, που είχαν σκοπό τη διατήρηση της υποταγής των πόλεων στη Βενετία, τόσο στο φυσικό, όσο και στο συμβολικό επίπεδο. Τόσο οι νέες οχυρώσεις στα πλαίσια του αμυντικού προγράμματος του Γκρίτι (*renovatio securitatis*), όσο και η «επιθετική» επανοικειοποίηση των πλατειών και των δημόσιων κτιρίων εκ μέρους της βενετικής διοίκησης λειτουργούσαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Ξεκίνησε έτσι ένα παιχνίδι εξουσίας, που ορισμένες φορές εξελισσόταν σε ανοιχτή σύγκρουση, μεταξύ της βενετικής διοίκησης και τμημάτων της τοπικής αριστοκρατίας η οποία διεκδικούσε τη διαφορετικότητα και την αξιοπρέπειά της⁸¹⁴. Στην Τερραφέρμα, η τοπική πολύ πλούσια αριστοκρατία που απάρτιζε τα αστικά Συμβούλια ανταγωνιζόταν τους Βενετούς κυρίαρχους, και μέσω των δημόσιων παραγγελιών που η ίδια χρηματοδοτούσε πολλές φορές προσπαθούσε να ανταγωνιστεί τη μητρόπολη και στο συμβολικό επίπεδο της αρχιτεκτονικής. Στη διαμάχη αυτή, το

---

⁸¹² Όπως έχει δείξει ο Τενέντι, η Τερραφέρμα άρχισε να αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία κατά τον 16^ο αιώνα, όσο η Βενετία έχανε σιγά σιγά την κυριαρχία στη θάλασσα. Στη συνείδηση των Βενετών ωστόσο το Stato da Mar είχε ασύγκριτα μεγαλύτερη σημασία καθώς συνδεόταν με την παράδοση, το εμπόριο, και εν τέλει τον πλούτο της πόλης. Συνειδητοποιήσαν τη σημασία της Τερραφέρμα σε σχέση με την άμυνα της ίδιας της Βενετίας όταν το 1509 ο εχθρός έφτασε στις όχθες της λιμνοθάλασσας. Ακόμη και τότε όμως, το γεγονός ότι δεν καταλήφθηκε η πόλη, έθρεψε ακόμη περισσότερο το μύθο της μοναδικής, άπαρτης πόλης, ανώτερης λόγω των δημοκρατικών της θεσμών και της αριστοκρατίας της. Tenenti, "The Sense...", σελ. 31-33.

⁸¹³ Η αίσθηση αυτή συμπυκνωνόταν στη ρητορική περί μοναδικότητας λόγω θέσης, στην πεποίθηση ότι ήταν η ιδανική πόλη να ζει κανείς και οπωσδήποτε τελείως ξεχωριστή από οποιαδήποτε άλλη, ότι ήταν αθάνατη με ιδανικούς νόμους και σύστημα διακυβέρνησης που επέτρεπε τη δημοκρατία και την ελευθερία, κλπ. Αυτή η αίσθηση της μοναδικότητας της πόλης προκαλούσε στους βενετούς πατρίκιους την πεποίθηση της ανωτερότητάς τους έναντι τόσο των αριστοκρατών της Τερραφέρμα, όσο και των ευγενών του Στάτο ντα Μαρ, ακόμη και εκείνων των ευγενών της Κρήτης που ανήκαν και οι ίδιοι στο Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας. Στο ίδιο, σελ. 31-37.

⁸¹⁴ Battilotti, οπ. παρ., σελ. 9-10.

ιδίωμα της κλασσικής *all'antica* αρχιτεκτονικής χρησιμοποιήθηκε ως προπαγανδιστικό όργανο και από τις δύο πλευρές.

Η Μπρέσια ήταν μια «φιλοβενετική» πόλη. Μετά την μετατροπή του συστήματος αντιπροσώπευσης σε ολιγαρχικό⁸¹⁵, για τους ντόπιους αριστοκράτες, οι τόποι και τα κτίρια, στα οποία μπορούσαν να αναγνωρίζουν ένα σαφές και από έμβλημα του εαυτού τους, όφειλαν να αποκτήσουν μια νέα σημασία και μια πιο ακριβή λειτουργία σε σχέση με το πολεοδομικό σύστημα της πόλης. Η εξέλιξη του σχεδίου οικοδόμησης ενός κτιρίου που προοριζόταν να στεγάσει την αίθουσα των ακροάσεων του *podestà*, τα Συμβούλια και τα γραφεία της δικαιοσύνης και της τοπικής διοίκησης, σχετιζόταν με τις μεταρρυθμίσεις των οργάνων διακυβέρνησης της πόλης. Από τη μια, ήθελαν η νέα Λότζια, αλλά και η νέα *all'antica* πλατεία να αντιπροσωπεύουν την περηφάνεια της τοπικής αριστοκρατίας και τη δική της σχέση με την αρχαία Ρώμη, από την άλλη, η ίδια αυτή τοπική αριστοκρατία που απάρτιζε τα Συμβούλια δήλωνε έμμεσα υποταγή στη Βενετία, αναγνωρίζοντάς την ως μοναδική κληρονόμο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁸¹⁶. Όλα τα *all'antica* έργα που έγιναν στη νέα πλατεία της πόλης⁸¹⁷, και ιδιαίτερα το *Lapidarium*⁸¹⁸ και ο εντοιχισμός ρωμαϊκών⁸¹⁹, αλλά και σύγχρονων λατινικών επιγραφών στους τοίχους της νότιας πλευράς της πλατείας (1484-1492) (εικ. 234), και η νέα Λότζια, (εικ. 235) η κατασκευή της οποίας ξεκίνησε το 1492⁸²⁰ είχαν

⁸¹⁵ Κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα το τοπικό πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης μετατράπηκε σταδιακά σε ολιγαρχικό/αριστοκρατικό. Γύρω στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ξεκίνησαν οι διαδικασίες που περιόριζαν την συμμετοχή στα διοικητικά όργανα και το Συμβούλιο, ενώ το 1475 είχαν λάβει χώρα διάφορες αλλαγές που επέτρεπαν την «αυτό-αναπαραγωγή» του Μεγάλου Συμβουλίου και απέκλειαν κάθε νέα είσοδο πολιτών από άλλες περιοχές ή τις ανερχόμενες τάξεις, μετατρέποντάς το σε έναν κλειστό αριστοκρατικό πυρήνα. Δεν αντιπροσώπευε πλέον όλους τους μόνιμους κάτοικους της πόλης (αστούς/πλίτες) αλλά μετατράπηκε σε ένα αυτόνομο σώμα που συνέπιπτε και ταυτιζόταν με την άρχουσα τάξη της πόλης. Το 1488 ολοκληρώθηκε αυτή η διαδικασία με την “*serrata*” του Συμβουλίου και την καθιέρωση της αριστοκρατίας που κράτησε για τον εαυτό της το αποκλειστικό δικαίωμα διακυβέρνησης της πόλης. Ventura, *οπ. παρ.*, σελ. 110.

⁸¹⁶ Lupo, *οπ. παρ.*, σελ. 67.

⁸¹⁷ Σχετικά με τη διάνοξη της πλατείας κατά τον 15^ο αιώνα, βλ. κεφάλαιο 2.

⁸¹⁸ Πρόκειται για την ανακατασκευή της νότιας πλευράς της πλατείας, όπου από ανατολικά προς τα δυτικά βρίσκονταν οι φυλακές, το Monte vecchio di Pietà και το Monte nuovo di Pietà. Όλη τη πλευρά επενδύθηκε με μάρμαρα, ρωμαϊκές επιγραφές, κιονόκρανα και παραστάδες, ενώ τα κτίρια απέκτησαν ένα ξεκάθαρο *all'antica* χαρακτήρα (εικ. 233). Βλ. Frati et al., *οπ. παρ.*, τ. 1, σελ. 128-154.

⁸¹⁹ Οι ρωμαϊκές επιγραφές είχαν ανακαλυφθεί το 1480-1 και το Συμβούλιο της πόλης αποφάσισε να τις διατηρήσει και να τις χρησιμοποιήσει σε κάποιο δημόσιο κτίριο, στο ίδιο, σελ. 156. Ένα από τα ρωμαϊκά ανάγλυφα που εντοιχίστηκαν εικόνιζε τρόπαια.

⁸²⁰ Υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με την πιθανή εμπλοκή του Μπραμάντε στο σχεδιασμό της Λότζιας και της νότιας πλευράς της πλατείας. Δεν υπάρχουν αποδείξεις, ωστόσο οι Lupo και Hemsoll που στηρίζουν την άποψη, θεωρούν ότι οι ρεκτόρες Giovanni Moro και Sebastiano Badoer (1480-81 στη Μπρέσια) οι οποίοι είχαν υπάρξει παραγγελιοδότες έργων του Μπραμάντε ως ρεκτόρες στο Μπέργκαμο το 1477, μεσολάβησαν ώστε να κάνει σχέδια ο Μπραμάντε και για τη Λότζια της Μπρέσια, καθώς και για τη νότια πλευρά της πλατείας. Lupo, *οπ. παρ.*, σελ. 70-87. David Hemsoll, “Le piazze di Brescia nel medioevo e nel rinascimento. Lo sviluppo di piazza della Loggia”, *Annali di Architettura*, 4-5, 1992-1993, σελ. 173-174. Από την άλλη, η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στον Μπραμάντε στις πηγές, το

τους παραπάνω στόχους: από τη μια την εξύμνηση του μεγαλείου της ρωμαϊκής Μπρέσια και από την άλλη δήλωση πίστης και υποταγής στη Βενετία. Υπονοούσαν ταυτόχρονα ότι η δόξα της Βενετίας μεγάλωσε με την κατάκτηση μιας τόσο αριστοκρατικής και αρχαίας πόλης όσο η Μπρέσια.⁸²¹ Με την είσοδο των γαλλικών και στη συνέχεια ισπανικών στρατευμάτων στην πόλη το 1509 σταμάτησαν τα έργα στη Λότζια αφήνοντας τον όροφο ημιτελή. Όταν το 1516 οι Βενετοί ξαναγύρισαν στην Μπρέσια το πρώτο που έκαναν ήταν ο ανασχεδιασμός της άμυνας της πόλης κατασκευάζοντας νέα τείχη⁸²², ενώ το 1517 δόθηκε επιτέλους θετική απάντηση σχετικά με την κατεδάφιση των τειχών που χώριζαν την πόλη στα δύο (Garzetta, Cittadella)⁸²³. Κατά τις δεκαετίες του 1540 και 1550, αναδιοργανώθηκαν οι πλατείες, ενώ χωροθετήθηκαν οι διάφορες αγορές της πόλης σ' αυτές, καθώς και το σύστημα διανομής/πώλησης των προϊόντων⁸²⁴. Επιπλέον, οικοδομήθηκαν τα *all'antica* κτίρια με στοές στο ισόγειο στην ανατολική πλευρά της πλατείας, ενώ ορθώθηκε ανάμεσά τους και ο νέος πύργος του ρολογιού⁸²⁵ (εικ. 236). Όλα τα έργα αυτά συνδέονται με τον ντόπιο αρχιτέκτονα Lodovico Beretta που από το 1550 διορίστηκε υπεύθυνος αρχιτέκτονας/μηχανικός των δημόσιων έργων της πόλης. Όσον αφορά στη Λότζια, το 1549, αποφασίστηκε η ολοκλήρωση του ορόφου⁸²⁶, ενώ μεταξύ των αρχιτεκτόνων που κλήθηκαν να πουν τη γνώμη τους και να προτείνουν σχέδια για τη Λότζια ήταν ο Σανσοβίνο (1554), ο Παλλάντιο (1550, 1562), ο Galeazzo Alessi (1562), ο Gianantonio Rusconi (1562). Η πλατεία με τη Λότζια, το πολιτικό κέντρο δηλαδή της Μπρέσια, απέκτησε τελικά την οριστική της μορφή κατά τον 16^ο αιώνα. Πρόκειται για ένα σύνολο που μιλάει τη «γλώσσα των αρχαίων» και με αυτή τη γλώσσα η Μπρέσια επιχειρούσε να αναμετρηθεί με τη Βενετία, τονίζοντας την αξιοπρέπεια και το κύρος της δικής της αριστοκρατικής τάξης, αλλά δηλώνοντας ταυτόχρονα υποταγή.

γεγονός ότι ο τελικός σχεδιασμός για τα έργα έγινε μεταξύ 1484-5, έχουν οδηγήσει τους Frati, Gianfranceschi και Robecchi να αμφισβητήσουν σοβαρά την οποιαδήποτε ανάμιξη του Μπραμάντε στα έργα στην πλατεία της Μπρέσια. Frati et al., *οπ. παρ.*, τ. 1, σελ. 166.

⁸²¹ Στο ίδιο, σελ. 169.

⁸²² Το έργο πήρε σχεδόν έναν αιώνα για να ολοκληρωθεί (1516-1610).

⁸²³ Βλ. κεφάλαιο 2.

⁸²⁴ Στο ίδιο, σελ. 149-154.

⁸²⁵ Στο ίδιο, σελ. 157-159.

⁸²⁶ Για ολόκληρο το χρονικό της κατασκευής της πλατείας και της Λότζιας της Μπρέσια, βλ. το τρίτομο έργο των Vasco Frati, Ida Gianfranceschi, Franco Robecchi, *οπ. παρ.* Ειδικά για τον 16^ο αιώνα βλ. δευ. ερος τόμος.

Στη Βιτσέντζα, η ανακαίνιση του palazzo della Ragione του 14^{ου} αιώνα στην Piazza dei Signori⁸²⁷ και η μετατροπή του (και μετονομασία του) σε Basilica από τον Παλάντιο (εικ. 141), όπως και με την περίπτωση της Λότζιας IV του Χάνδακα σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, αναφερόταν συνειδητά στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου και ιδιαίτερα στη Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο⁸²⁸. Η Βασιλική ολοκληρώθηκε το 1597, ενώ η πρόσοψή της προς την Piazza delle Erbe μόλις το 1614, εκατόν είκοσι τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της ανακαίνισης από τον Φορμεντόν⁸²⁹. Ένας από τους στόχους του θριαμβικού *all'antica - alla romana* ιδιώματος που χρησιμοποιήθηκε στο κτίριο ήταν η αναμέτρηση με την πλατεία της Βενετίας.⁸³⁰ Έχει ενδιαφέρον ότι η Βενετία απάντησε με την οικοδόμηση της Loggia del Capitaniato, (εικ. 237) και μάλιστα χρησιμοποιώντας τον ίδιο αρχιτέκτονα⁸³¹. Η κατασκευή των δύο αυτών κτιρίων στη Βιτσέντζα κατά τον 16^ο αιώνα, σχετίζεται άμεσα με την έκφραση στο πεδίο της αρχιτεκτονικής των τεταμένων πολιτικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ της κυρίαρχης Βενετίας και την κυριαρχούμενης Βιτσέντζας.

---

⁸²⁷ Στη Βιτσέντζα, ήδη από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κατάκτησης είχε συντελεστεί στην πλατεία της πόλης μια σημαντική αλλαγή: ενώθηκαν τα δύο palazzi του Κοινού (del podestà και comunale) σε ένα palazzo della Ragione, όπου εγκαταστάθηκαν οι βενετοί αξιωματούχοι (podestà, capitano, giudici, cancellieri) μετατρέποντας το τελικά σε σύμβολο της ξένης κυριαρχίας, ενώ παράλληλα η πλατεία άλλαξε όνομα και από "plathea magna" έγινε piazza dei Signori. Moretti, *οπ. παρ.*, σελ. 234-5, 240. Παρά ταύτα, το γεγονός ότι το palazzo della Ragione ήταν ο κατεξοχήν χώρος όπου ασκείτο η τοπική διοίκηση και εκφραζόταν η τοπική εξουσία, καθώς εκεί συνεδρίαζαν τα τοπικά Συμβούλια και το ότι το κτίριο συνδεόταν με την αυτονομία του παρελθόντος, συνέχισε να υπενθυμίζει στην αριστοκρατία της Βιτσέντζας την εποχή πριν την υποταγή τους στους Βενετούς και παρέμενε σύμβολο της ανεξαρτησίας τους.

⁸²⁸ Ackerman, "The geopolitics...", *οπ. παρ.*, σελ. 54. Και μόνο η μετονομασία του κτιρίου σε Βασιλική και η καθ' ύψος διπλή τοξοστοιχία με το δωρικό στο ισόγειο και τον ιωνικό στον όροφο αρκούγαν να πιστοποιήσουν τις στενές σχέσεις με τη Βιβλιοθήκη του Σανσοβίνο που χτιζόταν την ίδια περίοδο στη Βενετία. Και εδώ το Συμβούλιο της Βιτσέντζας κάλεσε όλους τους γνωστούς αρχιτέκτονες (Giorgio Spavento (1498), Antonio Scarpagnino (1525), Jacopo Sansovino (1538), Sebastiano Serlio (1539), Michele Sanmicheli (1541), Giulio Romano (1542)) να προτείνουν σχέδια πριν καταλήξουν στον συντοπίτη τους Αντρέα Παλάντιο.

⁸²⁹ Έχει σημασία ότι ενώ για τις επισκευές και διάφορες παρεμβάσεις που έγιναν στο κτίριο κατά τον 15^ο αιώνα ένα σημαντικό ποσοστό των εξόδων χρηματοδοτήθηκε από την Βενετία και μάλιστα μετά την κατάρρευση της τοξοστοιχίας του Φορμεντόν στάλθηκε άμεσα ο πρωτο της Βενετίας Αντόνιο Ρίτζο για βοήθεια, μετά την αντιβενετική στάση που κράτησαν οι ευγενείς της πόλης κατά τον πόλεμο του Καμπρέ, η Βενετία διέκοψε κάθε επιχορήγηση για τη Basilica. Όχι μόνο αυτό, αλλά όταν κάλεσαν τον Σανσοβίνο για συμβουλές, η Βενετία του επέτρεψε την αναχώρηση για τη Βιτσέντζα τρία χρόνια αργότερα! Franco Barbieri, *La Basilica Palladiana [Corpus Palladianum II]*, Centro Internazionale di Studi di Architettura "Andrea Palladio", Βιτσέντζα 1968, σελ. 23.

⁸³⁰ Puppi "La piazza...", *οπ. παρ.*, σελ. 109. Βλ και Moretti, «Vicenza...», 245-249. Βλ. και την άποψη του Παλάντιο στο *Τρίτο Βιβλίο* του, όπου υποστηρίζει ότι το έργο του στη Βιτσέντζα μπορεί να συγκριθεί με τις βασιλικές των αρχαίων και να συμπεριληφθεί μεταξύ των μεγάλων και ομορφότερων κτιρίων από την αρχαιότητα, λόγω του μεγέθους, της διακόσμησης και των υλικών που χρησιμοποιήσε στην κατασκευή της. Palladio, III, σελ. 41-43. Σχετικά με το εντυπωσιακό αυτό κτίριο, το οποίο έχει θεωρηθεί πρότυπο και για τη Λότζια IV του Χάνδακα λόγω των διπλών τοξοστοιχιών, υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά: Lionello Puppi, *Palladio: Introduzione alle Architetture e al Pensiero teorico*, Arsenale Editrice, Βενετία 2005, σελ. 160-177· Barbieri, *La Basilica...*, *οπ. παρ.*

⁸³¹ Μάλιστα η Βιτσέντζα υποχρεώθηκε να πληρώσει σημαντικό μέρος των εξόδων και αυτής της Λότζιας.

Στο Ούντινε, κατά τον 15^ο αιώνα η βενετική εξουσία είχε εγκατασταθεί στο Καστέλο, ενώ η πλατεία με τη Λότζια (πρώην *domus comunis*) σχετιζόταν ως δημόσιος χώρος με την τοπική εξουσία. Κατά τον 16^ο αιώνα, όλες οι παρεμβάσεις που έγιναν είχαν στόχο τη σύνδεση του Καστέλο με την πλατεία και την μετατροπή της πλατείας σε «βενετσιάνικο χώρο»⁸³². Μεταξύ του 1527- 1532 οικοδομήθηκε ο πύργος του ρολογιού (εικ. 183) σε σχέδια του Giovanni da Udine (Giovanni Ricamatori)⁸³³ ο οποίος επέστρεψε το 1527 στη γενέτειρά του μετά τη λεηλασία της Ρώμης. Το 1530, πέρασαν από την πόλη ο Φραντσέσκο Μαρία ντέλλα Ρόβερε μαζί με τον Σανμικέλι προκειμένου να επιβλέψουν τις οχυρώσεις και σύμφωνα με σωζόμενα στοιχεία ο τελευταίος έκανε διάφορες προτάσεις για το σχεδιασμό της πλατείας που σχετιζόνταν με κατεδαφίσεις κτιρίων και κατασκευή στοών περιμετρικά της. Μεταξύ 1533 και 1565 ολοκληρώθηκε η Λότζια di San Giovanni που οριοθέτησε τη βόρεια πλευρά της πλατείας, ενώ μεταφέρθηκαν σ' αυτήν διάφορες διοικητικές υπηρεσίες (εικ. 183). Το 1541-1542 κατασκευάστηκε η κρήνη στα δυτικά της πλατείας και το 1539 υψώθηκε η κολόνα με το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου (εικ. 238). Τη δεκαετία του 1550 και του 1560 επεκτάθηκε η δημόσια Λότζια (εικ. 20)⁸³⁴ και μεταφέρθηκε η πρόσοψή της από το δρόμο της αγοράς στα δυτικά, προς την πλατεία. Για όλα τα έργα υπεύθυνος ήταν ο Τζοβάνι ντα Ούντινε⁸³⁵, παρόλο που παραδοσιακά αποδίδονται στον Σανσοβίνο⁸³⁶. Τέλος, το 1563 αποφασίστηκε η κατεδάφιση ορισμένων οικοδομών που έκλειναν τη θέα από την πλατεία προς το Καστέλο. Σε κάθε ένα από τα παραπάνω έργα, συμπεριλαμβανομένης της κολόνας με τον φτερωτό λέοντα, τοποθετήθηκε εγκωμιαστική επιγραφή που μνημόνευε τον ρέκτορα που ολοκλήρωσε το έργο. Οι παρεμβάσεις και εδώ έγιναν σταδιακά καθώς οι ρέκτορες έρχονταν για μικρά χρονικά διαστήματα, το αποτέλεσμα όμως όλων των έργων ήταν η σύνδεση της πλατείας με το Καστέλο και η μετατροπή της πρώτης σε χώρο επίδειξης της βενετικής κυριαρχίας.

⁸³² Για τα έργα που έγιναν στην πλατεία του Ούντινε και αναφέρονται εδώ, βλ. Battilotti, *οπ. παρ.*, σελ. 29-47.

⁸³³ Βλ. ενδεικτικά Nicole Dacos, Caterina Furlan, *Giovanni da Udine 1487-1561*, Udine 1987· Elio Bartolini (επιμ.), *Giovanni da Udine, la vita*, Udine 1987.

⁸³⁴ Η Λότζια επεκτάθηκε ξανά αργότερα και μόνο στα μέσα του 17^{ου} αιώνα απέκτησε τη μορφή που διατήρησε μέχρι την πυρκαγιά του 1876 η οποία άφησε μόνο το κέλυφος του κτιρίου όρθιο.

⁸³⁵ Διορίστηκε *proto et architetto* όλων των έργων της πόλης μόλις το 1552, ωστόσο ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1520 ήταν υπεύθυνος για τα περισσότερα δημόσια έργα που λάμβαναν χώρα στο Ούντινε.

⁸³⁶ Ο λόγος είναι η απόφαση του Συμβουλίου της πόλης, τον Ιανουάριο του 1552 να καλέσει το Σανσοβίνο, προκειμένου να λύσει το πρόβλημα της σύνδεσης με σκάλα-γάφυρα της Λότζιας, με το κτίριο που κατασκευάστηκε ως επέκτασή της προς τα νότια. Ωστόσο οι πηγές δεν πιστοποιούν κάποιο ταξίδι του Σανσοβίνο στο Ούντινε ή την δική του παρέμβαση στο έργο. Battilotti, *οπ. παρ.*, σελ. 41.

Στην Πάδοβα, την έναρξη μιας περιόδου σημαντικών παρεμβάσεων της Βενετίας που άλλαξε εν τέλει τη φυσιογνωμία της πόλης⁸³⁷ σηματοδότησε η κατασκευή στη βάση του πύργου του ρολογιού της μνημειακής πύλης-εισόδου στο palazzo del Capitaniato⁸³⁸ στην piazza dei Signori (εικ. 239). Η πύλη που έχει τη μορφή θριαμβικού τόξου κατασκευάστηκε με τη λευκή πέτρα της Ίστριας από τον Φαλκονέτο⁸³⁹, χρησιμοποιώντας ως πρότυπο την αψίδα του θριάμβου των Σεργίων στην Pula (εικ. 24). Το έργο είχε ως προφανές κίνητρο την επιθυμία εξύμνησης και αυτοπροβολής της βενετικής αριστοκρατίας και κυρίως τον εγκωμιασμό της βενετικής εξουσίας.⁸⁴⁰ Είχε μεγάλη σημασία και εδώ, όπως και σε άλλες πόλεις της βενετικής επικράτειας και στην Κρήτη η παρουσία των συγκεκριμένων ρεκτόρων που παράγγειλαν το έργο. Στην Πάδοβα ρέκτορες ήταν οι Giovanni Moro (capitano) και Giovanni Vitturi (podestà), ενώ ο τελευταίος μετά το πέρας της θητείας του αντικαταστάθηκε από τον Giovanni Badoer. Ειδικά ο Μόρο, ανήκε στο στενό περιβάλλον του δόγη Γκρίτι και είχε άμεση σχέση με τους κύκλους που ασχολούνταν με τις οχυρώσεις και τη *renovatio securitatis*. Δύο προμαχώνες της Πάδοβας που κατασκευάστηκαν όταν υπηρετούσε στην πόλη το 1530-1531 πήραν το όνομά του (Moro I, II), ενώ είναι ο ίδιος που το 1527, ως luogotenente della patria del Friuli, ξεκίνησε την οικοδόμηση του πύργου του ρολογιού του Ούντινε σε σχέδιο του Τζοβάνι ντα Ούντινε, και παρόλο που το έργο ολοκληρώθηκε το 1532 υπό άλλο ρέκτορα, το οικόσημο και η επιγραφή που τοποθετήθηκαν στον πύργο είναι του Μόρο⁸⁴¹. Το 1533 εκλέχτηκε επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα. Ο Zaggia θεωρεί ότι ήταν πρωτοβουλία του Μόρο η παραγγελία στον Φαλκονέτο της πύλης του Καπιτανιάτο της Πάδοβα, που την ίδια ακριβώς περίοδο ασχολείτο με την κατασκευή των πυλών της πόλης (εικ. 168, 169). Ακολούθησε μια σειρά οικοδομικών έργων στην Πάδοβα που

⁸³⁷ Zaggia, “Padova...”, οπ. παρ., σελ. 285-293. Όπως σημειώνει ο ίδιος, μετά το Καμπρέ ξεκίνησε ένα παιχνίδι υπόγειου ανταγωνισμού: νύξεις και καλυμμένοι υπαινιγμοί αυτονομίας από τη μια, επιβολή των συμβόλων μιας αδιαμφισβήτητης κυριαρχίας από την άλλη. Στο ίδιο, σελ. 270.

⁸³⁸ Όπως έχει ειπωθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο η έδρα του βενετού διοικητή του στρατού της Πάδοβας (Capitano) ήταν πριν τη βενετική κατάκτηση η έδρα των ηγεμόνων Da Carrara.

⁸³⁹ Η υπογραφή του αρχιτέκτονα έχει χαραχτεί στο τόξο: «Ioan. Ma. Falconetus / Veronensis Architectus / F.» (εικ. 240)

⁸⁴⁰ Το καλοκαίρι του 1531 το Συμβούλιο της Πάδοβας κλήθηκε να εγκρίνει τη μεταφορά χρημάτων από το τοπικό ταμείο προκειμένου να ολοκληρωθεί το έργο. Οι βενετοί αξιωματούχοι (li magnifici e clarissimi messer Zuan Vitturi podestà e Zuan Moro capitano) δήλωναν ότι ενδιαφέρονταν αποκλειστικά *del honor et decoro di questa città* και γι’ αυτό αποφάσισαν «ad essa torre et porta del prefato magnifico capitano far uno conveniente adornamento che corrisponda alla fama de questa città a perpetua memoria», Zaggia, “Ornamenti e memoria...”, οπ. παρ., σελ. 76-77.

⁸⁴¹ Battilotti, οπ. παρ., σελ. 33. Η επιγραφή είναι στα λατινικά: “JOANNI MAURO PRAES. UTHINA MOENIB. AMNE. ARMIS ANONA AUCTA P.”.

πραγματοποιήθηκαν έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, τα περισσότερα εκ των οποίων έγιναν με παραγγελιοδότες βενετούς αξιωματούχοι⁸⁴².

Τα ίδια χρόνια που χτιζόταν η θριαμβική είσοδος στην έδρα του βενετού διοικητή του στρατού της Πάδοβα, στη Βερόνα ανακατασκευάστηκαν σε μορφή θριαμβικού τόξου οι πύλες στα μέγαρα των ρεκτόρων, του capitano (1531-32) (εικ. 241) και του podestà (1532-33) (εικ. 242), σε σχέδια του Μικέλε Σανμικέλι⁸⁴³. Επιγραφές στις πύλες μνημόνευαν τους βενετούς αξιωματούχους Leonardo Giustiniani (capitano) και Giovanni Dolfin (podestà), που ήταν υπεύθυνοι για τα έργα, ενώ τα οικοσήματά τους τις κοσμούσαν. Λίγα χρόνια νωρίτερα (1524) στην πλατεία της Βερόνας υψώθηκε κολόνα με το φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου σε μια προσπάθεια αποκατάστασης των καλών σχέσεων μεταξύ Βερόνας και Βενετίας που είχαν διασαλευτεί μετά κρίση του Καμπρέ⁸⁴⁴.

Και στο Μπέργκαμο, η επιστροφή των ρεκτόρων της Βενετίας το 1516 σηματοδότησε μια νέα φάση παρεμβάσεων στον πολεοδομικό ιστό. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν η διάνοιξη μιας νέας πλατείας το 1520 στην περιοχή της Cittadella, η οποία αν και τειχισμένη αποδείχτηκε άχρηστη στον πόλεμο⁸⁴⁵. Καθώς η περιοχή ανήκε στη Βενετία και όχι στο Κοινό του Μπέργκαμο αποφασίστηκε η αξιοποίησή της με σκοπό το κέρδος: τεμαχίστηκε σε 12 μέρη με σκοπό την πώληση ή την ενοικίασή τους. Η διάνοιξη της πλατείας χρηματοδοτήθηκε ως συνήθως από τα πρόστιμα που μέχρι εκείνη την περίοδο πήγαιναν στις οχυρώσεις. Η νέα πλατεία είχε κυρίως οικονομικές λειτουργίες, ωστόσο μεταφέρθηκαν σ' αυτήν διάφορες διοικητικές υπηρεσίες, ενώ χτίστηκε στα νοτιοδυτικά της μια νέα *all'antica* Λότζια⁸⁴⁶. Η Λότζια δεν σώζεται

---

⁸⁴² Το 1537-1538 κατασκευάστηκαν οι νέες φυλακές στην Piazza delle Erbe, ακολούθ σε η έδρα του Podestà, η οποία ανακατασκευάστηκε εκ θεμελίων, με επιβλέποντα μηχανικό τον «proto pubblico» Andrea Moroni. Το έργο ξεκίνησε την δεκαετία του 1540 και ολοκληρώθηκε το 1612. Μετά το θάνατο του Μορόνι, το έργο ανέλαβαν άλλοι «πρωτομάστορες». Zaggia, "Padova...", οπ. παρ., σελ. 282-3. Βλ. στο ίδιο, σελ. 283-289, σχετικά με τα έργα που έγιναν με πρωτοβουλία των Βενετών (εσωτερική αυλή του Πανεπιστημίου (cortile antico del Bo') (1546-1555), ολοκλήρωση της πρόσοψης της έδρας του στρατιωτικού διοικητή και των Camerlenghi (1547-1605). Με το τελευταίο έργο που μοιάζει πραγματικά με θεατρικό σκηνικό ολοκληρώθηκε η εικόνα της Piazza dei Signori της Πάδοβας.

⁸⁴³ Paul Davies και David Hemsoll, *Michele Sanmicheli*, Electa, Milano 2004, σελ. 38, 359-360. Το πρότυπο για τη δευτέρα ήταν η αγίδα των Gavi, η οποία θεωρείται ότι ήταν έργο του Βιτρούβιου. (εικ. 243) Τα ίδια χρόνια που υπηρετούσαν οι δύο ρέκτορες στη Βερόνα κατασκευάστηκε από τον Σανμικέλι η Porta Nuova (βλ. παραπάνω). (εικ. 171).

⁸⁴⁴ Concina, *Macchina...*, οπ. παρ., σελ. 68.

⁸⁴⁵ Επρόκειτο για το φρούριο που είχαν κατασκευάσει οι ηγεμόνες της πόλης Visconti το 1379 και το οποίο μετά την κατάκτηση από τη Βενετία χρησιμοποιήθηκε ως έδρα του βενετού διοικητή του στρατού (καπιτάνο).

⁸⁴⁶ Δεν πρόκειται για τη δημόσια Λότζια της πόλης που χτίστηκε στην κεντρική πλατεία απέναντι από το παλαιό palazzo pubblico κατά τον 15^ο αιώνα (βλ. κεφ. 3). Η δημόσια Λότζια βρισκόταν πλέον σε πολύ κακή κατάσταση στα τέλη του 16^{ου} αιώνα οπότε και αποφασίστηκε να αντικατασταθεί. (εικ. 244)

πλέον, όμως διακρίνονται ακόμη εντοιχισμένα σε κτίριο του 18^{ου} αιώνα πέντε τόξα με τους αντίστοιχους κίονες (εικ. 245).

Στο Feltre⁸⁴⁷ η κεντρική πλατεία της πόλης πήρε την τελική της μορφή κατά τον 16^ο αιώνα (εικ. 246). Η Λότζια της πόλης ολοκληρώθηκε το 1526, στα μέσα του αιώνα κατασκευάστηκε το νέο ανάκτορο του ρέκτορα⁸⁴⁸, τοποθετήθηκε η κολόνα με το έμβλημα του Αγίου Μάρκου, λιθοστρώθηκε η πλατεία, και οργανώθηκε η αγορά, ενώ στο δεύτερο μισό κατασκευάστηκε η κεντρική κρήνη της πόλης.

Για τη Λότζια της Ceneda που ολοκληρώθηκε το 1538, (εικ. 29) σώζεται μια ενδιαφέρουσα περιγραφή που την κατατάσσει στις ωραιότερες Λότζιες της Ιταλίας!⁸⁴⁹.

Το 1592 κλήθηκε ο Andrea Vannone από τη Γένοβα (σχεδιαστής του palazzo ducale της πόλης), έκανε τα σχέδια και ένα μοντέλο, το έργο ξεκίνησε το 1600, αλλά προχώρησε με μεγάλη βραδύτητα και πολλά προβλήματα. Τελικά διακόπηκε και κλήθηκε ο Βιτσέντζο Σκαμότσι να κάνει νέα σχέδια το 1611. Οι εργασίες ξεκίνησαν άμεσα, όμως διακόπηκαν για οικονομικούς λόγους το 1616. Ξαναξεκίνησαν το 1662 και για τα επόμενα εννέα χρόνια προχώρησε το έργο αρκετά, ιδιαίτερα όσον αφορά στους εσωτερικούς χώρους. Το 1698-1702 έγιναν νέα έργα, η πρόσοψη του ορόφου ωστόσο παρέμεινε ατελείωτη. Το Palazzo Nuovo ολοκληρώθηκε από τον αρχιτέκτονα Ernesto Pirovano, σύμφωνα με το σχέδιο του Σκαμότσι, μεταξύ 1919-1928, ενώ τα αγάλματα που κοσμούν τον όροφο του κτιρίου τοποθετήθηκαν μόλις το 1958. Βλ. Carlo Salone, “La fabbrica di Palazzo Nuovo in Bergamo”, *Bergomum: Bollettino della Civica Biblioteca di Bergamo*, anno LXXXII, 1987, n. 4, σελ. 17-24· Salone, οπ. παρ., σελ. 3-25· Maria Antonietta Mascolo, “Vicenzo Scamozzi a Bergamo (1611)”, *Bergomum*, anno LXLI, n.2, 1996, σελ. 61-81.

⁸⁴⁷ Η πόλη είχε ισοπεδωθεί το 1511 κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι βενετοί αξιωματούχοι προχώρησαν άμεσα στην ανοικοδόμηση της πόλης η οποία προχώρησε με γοργούς ρυθμούς. Η Λότζια της πόλης καταδείχθηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Andrea Bona, “Feltre: XVI secolo. La ricostruzione della “*plathea magna*” nella prima metà del Cinquecento”, στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 327-353.

⁸⁴⁸ Ο Αντρέα Παλάντιο κλήθηκε στο Φέλτρε το 1550 προκειμένου να προτείνει λύσεις για την ανακατασκευή του μεγάρου. Έκανε ένα σχέδιο με έντονο bugnato – rustico στο ισόγειο, όμως δεν επέβλεψε ο ίδιος το έργο. Από το 1556 ανέλαβαν άλλοι μηχανικοί την κατασκευή του κτιρίου που ολοκληρώθηκε το 1567. Ο Πούπ θεωρεί ότι το ισόγειο του κτιρίου έγινε σύμφωνα με το σχέδιο του Παλάντιο. Puppi, *Palladio...*, οπ. παρ., σελ. 58.

⁸⁴⁹ “[...] poichè si vede primieramente la bellissima e stupendissima loggia della Comunità, posta sopra la piazza, di molto vaga e mirabile architettura, da molto belle, alte ed intere colonne di finissime pietre sostenuta, di pitture molto singolari e segnalate adorna, di quattro profeti co’ loro sacri motti, e di tre superbissime e gran quadri, in tre facciate distinti, vagamente illustrata, nel primo de’ quali si discopre il giudicio di Daniele per Susanna; nel secondo quello di Trajano contro il proprio figliulo; nel terzo quello di Salomone per li due figli vivo e morto dalla meretrice, così ben pennelleggiati, coloriti, avvivati, al vivo rappresentati con tanta finezza di arte, di scurzi, di atti, di moti, di gesti, di sguardi, di gente feroce a cavallo, di cavalli nobilissimi in istravagante moto, in isfrenato corso, di uomini penserosi, parlanti, appassionati, di donne meste, lagrimose e sospiranti, di gente inumana e crudele, di persone riverenti, ammirative, di chi ascolta, di chi teme, di chi attende, che veramente uomo non è di sì perfetta imaginativa, che non stupisca e non resti meravigliato, questi tre nobilissimi quadri contemplando; anzi, che non si dovrebbe pigliar punto di meraviglia, se sapesse che è pittura del famoso Pordenone, che perciò pittori si di Venezia, come di altri lontani paesi, a pigliar la copia di quelli sovente concorrono. E se io voglio dire il vero, altra loggia pari a questa per bellezza, e somigliante per grandezza, in alcuna città d’Italia non ho mai veduta, o sentita a dire. [...]”. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα θέματα των τοιχογραφιών στη Λότζια που ο συγγραφέας αποδίδει στον Πορντενόνε σχετίζονταν με τη δικαιοσύνη. D. De Bastiani, (επιμ.), *Vera descrizione della città di Ceneda del Signor Giorgio Graziani, nobile cenedese*, (1621), Vittorio Veneto 1982, σελ. 13-14. Σχετικά με την απόδοση των τριών έργων που κοσμούν τη Λότζια της Τσενέντα, στον Pordenone ή στον μαθητή του Pomponio Amalteo, βλ. Caterina Furlan, “Qualche precisazione sulle vicende decorative della Loggia Municipale di Ceneda”, στο Elisabetta Saccomani

Έχει ενδιαφέρον ότι και η Λότζια της Ceneda αποδίδεται σύμφωνα με την παράδοση στον Σανσοβίνο. Ο κατάλογος μπορεί να συνεχιστεί με πόλεις όπως η Montagnana, το Monselice, το Ronigo, το Pordenone κλπ., που κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα απέκτησαν την εικόνα της «βενετικής πόλης».

Προφανώς όλες αυτές οι πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις δεν ήταν συμπτωματικές. Τα *all'antica* έργα που παραγγέλνονταν από βενετούς αξιωματούχους σε όλες τις πόλεις της επικράτειας και κοσμούσαν με επιγραφές και τα οικοσήματά τους, υμνούσαν τους ίδιους και τη βενετική ελίτ που κυβερνούσε και βέβαια μέσω αυτής την ίδια τη Γαληνότητα. Τόνιζαν την υπεροχή της, ενώ ταυτόχρονα υπενθύμιζαν στις δυσαρεστημένες τοπικές ελίτ ότι μόνο η προστάτιδα Βενετία μπορούσε να εγγυηθεί την ειρήνη και τη δικαιοσύνη και ότι μόνο αυτή μπορούσε να αναλάβει ένα ανάλογο έργο με εκείνο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι τα έργα που παράγγελλαν οι βενετοί αξιωματούχοι προχωρούσαν συνήθως πολύ γρήγορα για δύο λόγους. Ο πιο σημαντικός είναι ότι δεν υπήρχαν κενά στη χρηματοδότηση και ο δεύτερος είναι ότι οι ίδιοι οι αξιωματούχοι που έρχονταν για μικρό χρονικό διάστημα στην πόλη, ενδιαφέρονταν να ολοκληρωθεί το έργο γρήγορα προκειμένου να συνδεθεί με το όνομα της οικογένειάς τους.

*****

Στη Δαλματία ο 16^{ος} αιώνας ήταν εξίσου καθοριστικός για τη διαμόρφωση της εικόνας των πόλεων. Και εδώ, όπως και στις αποικίες της Ανατολής, αυτό που κυρίως ενδιέφερε τη Βενετία ήταν η αποτελεσματική άμυνα των φρουριών και η καλή λειτουργία των λιμανιών. Στις εκθέσεις των ρεκτόρων που επέστρεφαν από τη Δαλματία διαβάζουμε τις ανάλογες αναφορές σχετικά με τα νεώρια, την εκβάθυνση των λιμανιών, την πορεία των οχυρωματικών έργων που έχουμε δει και στην Κρήτη. Και εδώ κατά τον 16^ο αιώνα, κατασκευάστηκαν στρατώνες, τελωνεία, λοιμοκαθατήρια και νοσοκομεία, και βέβαια σιταποθήκες⁸⁵⁰. Στις αναφορές τους οι βενετοί αξιωματούχοι φίνονται πεπεισμένοι ότι εκτός από τις οχυρώσεις, τα διάφορα δημόσια έργα και οι παρεμβάσεις βελτίωσης λειτουργίας των πόλεων μπορούσαν να

(επιμ.), *Il Cielo, o Qualcosa di Più. Scritti per Adriano Mariuz*, Bertinello Artigrafiche, Ιταλία 2007, σελ. 91-96.

⁸⁵⁰ Calabi, "Città e territorio...", οπ. παρ., σελ. 956-970.

εγγυηθούν την άμυνα⁸⁵¹. Όπως έχει ειπωθεί και παραπάνω, τα χρήματα που ξοδεύονταν στα δημόσια κτίρια του Stato da Mar ήταν ένα σημαντικό ποσοστό των «επενδύσεων» που έκανε η Γαληνότατη. Επιπλέον, στην προσπάθεια για κοινωνική και πολιτική συνοχή, οι βενετοί αξιωματούχοι έβλεπαν ότι ο «εξωραϊσμός» (*ornamento*) της πόλης ήταν ένα σημαντικό εργαλείο στα χέρια της διοίκησης. Όσον αφορά στην οικοδόμηση νέων κτιρίων προχωρούσαν με μοντέλα που ήδη γνώριζαν από τη Βενετία και την Τερραφέρμα, με την παραδοσιακή «σύνεση» (*mediocritas*), προσπαθώντας να διατηρήσουν μια τάξη (*ordine*) αντίστοιχη με εκείνη της Γαληνότατης, όπως οι ίδιοι δήλωναν. Ταυτόχρονα δήλωναν εμφατικά την παρουσία τους, τοποθετώντας φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου σε πολύ περισσότερα σημεία στις δαλματικές πόλεις (όπως και στην Κρήτη) απ' ό,τι στην Τερραφέρμα.

Προσπάθειες οργάνωσης της αγοράς στο κέντρο των πόλεων έλαβαν χώρα σε όλη τη βενετική επικράτεια. Στο Σίμπενικ (Sebenico), το 1597 κατασκευάστηκαν σιταποθήκες, ενώ παράλληλα μεταφέρθηκαν τα σφαγεία και η κρεαταγορά σε ειδικούς χώρους μακριά από την πλατεία⁸⁵². Στο Ζάνταρ μεταφέρθηκαν τα σφαγεία μακριά από την Piazza Marina το 1629 και η πλατεία πλακοστρώθηκε⁸⁵³. Στο Κότορ, κατά την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} και τις δύο πρώτες του 17^{ου} αιώνα, κατασκευάστηκαν σιταποθήκες και ειδική αγορά για τα κρέατα, ενώ ορθώθηκε ένας πύργος ρολογιού δίπλα στο ανάκτορο του βέκτορα⁸⁵⁴ (εικ. 246). Στη Ζάκυνθο ιδρύθηκαν δημόσιες σιταποθήκες το 1576, ενώ στην Κεφαλονιά το 1599⁸⁵⁵. Στην Κέρκυρα μεταφέρθηκε και αναδιοργανώθηκε η αγορά σε μια νέα πλατεία στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ενώ κατασκευάστηκαν στο κέντρο της δύο δεξαμενές «*copiose e ricche per gl'intagli e figure di pietra che le Rendon più belle*»⁸⁵⁶. Τα ίδια ακριβώς χρόνια που είδαμε ότι στην Κρήτη λάμβανε χώρα εκτεταμένη ανοικοδόμηση, στρατιωτικά νοσοκομεία και λοιμοκαθατήρια οικοδομήθηκαν στο Ζάνταρ, στο Σπλιτ, στο Κότορ, στην

---

⁸⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 954.

⁸⁵² A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 71, Αναφορά του Ambrosio Corner, conte di Sebenico, 15 Ιανουαρίου 1617 (m.v.). Η παραπομπή στο Calabi, "Città e territorio...", οπ. παρ., σελ. 960, υποσημ. 75.

⁸⁵³ A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 72, Αναφορά του Alvise Zorzio ritornato a provveditore a Zara, 1629. Calabi, "Città e territorio...", οπ. παρ., σελ. 962, υποσημ. 75.

⁸⁵⁴ A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 65, Αναφορά του Zuanne Loredan, rettore e provveditore di Cattaro, 10 Οκτωβρίου 1592· στο ίδιο και Αναφορά του Alvise Barbaro, Antonio Grimani, Francesco Dolfin, Pietro Morosini. Calabi, "Città e territorio...", οπ. παρ., σελ. 962, υποσημ. 75.

⁸⁵⁵ A.S.V., *Collegio: Relazioni*, b. 87 για την Ζάκυνθο, και A.S.V., *Senato Mare*, reg. 59, c. 73v, 24 Ιουλίου 1593 για την Κεφαλονιά. Η παραπομπή από το Calabi, "Città e territorio...", οπ. παρ., σελ. 962, υποσημ. 75.

⁸⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 962. Η αναφορά από το Andrea Marmora, *Della Historia di Corfu*, Curti, Βενετία 1672.

Κεφαλλονιά⁸⁵⁷. Κατασκευάστηκαν επίσης στρατώνες προκειμένου να αποσυμφορηθούν τα σπίτια και δεξαμενές και κρήνες για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες της ύδρευσης. Όπως υποστηρίζει η Καλάμπι, όλες οι οικοδομικές παρεμβάσεις είχαν κοινό χαρακτηριστικό την πολύ προσεκτική (διστακτική) ανανέωση και βραδύτητα τόσο στο στάδιο της απόφασης και του σχεδιασμού, όσο και στο στάδιο της οικοδομής. Οι Βενετοί δεν προχωρούσαν σε ριζικές αλλαγές, αλλά «ταλαντεύονταν μεταξύ ανικανότητας, αβεβαιότητας και συγκεκριμένων, αλλά αποσπασματικών επιλογών.»⁸⁵⁸ Τα περισσότερα κτίρια ήταν απλά στη μορφή τους, σε ορισμένες περιπτώσεις ωστόσο, σ' εκείνα στα οποία εκπροσωπείτο η Γαληνότατη, όπως οι Λότζιες, χρησιμοποιήθηκε το *all'antica* ιδίωμα.

Στη Δαλματία όπως και στην Κρήτη και την Τερραφέρμα, ενώ υπήρχαν Λότζιες ήδη από τους προηγούμενους αιώνες, κατά τον 16^ο αιώνα χτίστηκαν καινούριες στις περισσότερες πόλεις. Στο Σίμπενικ (εικ. 248), στη θέση της παλαιά Λότζιας⁸⁵⁹ κατασκευάστηκε νέα κατά τον 16^ο αιώνα. Σύμφωνα με τις επιγραφές το έργο ξεκίνησε το 1534 ενώ ρέκτορας της πόλης ήταν ο Alvise Renier και ολοκληρώθηκε το 1542 επί ρέκτορα Francesco Diedo⁸⁶⁰. Η Λότζια καταλαμβάνει ολόκληρη την ανατολική πλευρά της πλατείας απέναντι από τον εντυπωσιακό καθεδρικό ναό της πόλης (εικ. 15)⁸⁶¹.

Και από το Ζάνταρ υπάρχουν μαρτυρίες από τον 13^ο αιώνα, τον 14^ο και 15^ο αιώνα για την ύπαρξη δημόσιας Λότζιας. Υπάρχουν πληροφορίες για ανακαίνιση της δημόσιας Λότζιας το 1488 και το 1512, όμως σε συνεδρίαση του Συμβουλίου της πόλης του 1563 υποστηρίχθηκε ότι η Λότζια βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση και έπρεπε

---

⁸⁵⁷ Calabi, "Città e territorio...", οπ. παρ., σελ. 963, βλ. και σελ. 975 υποσημειώσεις 78, 79 για παραπομπές στα αντίστοιχα έγγραφα.

⁸⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 970.

⁸⁵⁹ Υπάρχουν μαρτυρίες από τον 14^ο και 15^ο αιώνα για διακηρύξεις στη *lobia magna* ή *lobia comunis* που βρισκόταν στην *plathea comunis*, ενώ στο γειτονικό *palatium comunis* στεγάζονταν οι νοτάριοι, η *cancelaria*, και οι φυλακές, Grujić, οπ. παρ., σελ. 58. Βλ. και Marija Anderle, *Die Loggia Comunis an der östlichen Andria*, Βαϊμάρη 2002, σελ. 186-191.

⁸⁶⁰ Η Λότζια είναι μακρόστενη με τοξοστοιχία εννιά ημικυκλικών τόξων στο ισόγειο που στηρίζονται σε οκτώ ελεύθερους κίονες, ενώ στις δύο άκρες του κτιρίου υπήρχε ημικίονας (στο ισόγειο) και παραστάδες (στον όροφο) με επίκρανα διακοσμημένα με θυρεούς. Στον όροφο, οι κίονες στηρίζουν οριζόντια οροφή. Η Λότζια βομβαρδίστηκε το 1943 και καταστράφηκε, όμως κατά τα έτη 1949-1956 ανακατασκευάστηκε. Κατά την ανακατασκευή οι καμάρες του ορόφου που αντικαταστάθηκαν από ταβάνι με δοκάρια. Σε παλιές φωτογραφίες φαίνεται ότι οι κίονες του ορόφου δεν ήταν ελεύθεροι αλλά προβάλλονταν πάνω σε τοίχο, ο οποίος δεν χτίστηκε στην ανακατασκευή. (εικ. 249).

⁸⁶¹ Μεταφέρθηκαν εκεί διάφορες διοικητικές λειτουργίες και τοποθετήθηκαν επιγραφές πάνω από τις εισόδους των αιθουσών που σηματοδοτούσαν την κάθε υπηρεσία. (εικ. 250) Σύμφωνα με έγγραφο του 16^{ου} αιώνα εκεί γίνονταν οι δημόσιοι πλειστηριασμοί, ενώ στον όροφο υπήρχε μεγάλη αίθουσα για τις συνεδριάσεις του τοπικού Συμβουλίου. Η Λότζια στεγάζει σήμερα το δημαρχείο της πόλης. Έχει ενδιαφέρον και αξίζει να επισημανθεί ότι σε Δημαρχεία έχουν μετατραπεί και πολλές από τις Λότζιες της Τερραφέρμα, όπως και η Λότζια IV του Ηρακλείου άλλωστε.

να κατεδαφιστεί και να κατασκευαστεί μια νέα με την «*ωραία μανιέρα*» ώστε να ταιριάζει a sua *Serenità prudentissima*⁸⁶². Ένα χρόνο νωρίτερα, το 1562, κατασκευάστηκε μία Λότζια-έδρα της φρουράς (*loggia della guardia municipale*) (εικ. 251) απέναντι από το σημείο που οικοδομήθηκε τελικά η νέα δημόσια Λότζια τρία χρόνια αργότερα. Η Λότζια-έδρα της φρουράς είχε κατασκευαστεί σύμφωνα με την *all'antica* τεχνοτροπία, με έντονο, αδρό *bugnato* (*rustico*). Έχει τρεις τοξωτές θύρες στην πρόσοψη. Πάνω από τις πλαϊνές, δύο κόγχες σε μορφή οστράκου φιλοξενούσαν προτομές, κάτω από τις οποίες υπήρχε χώρος για επιγραφή.

Η δημόσια Λότζια του Ζάνταρ (εικ. 45) κατασκευάστηκε σύμφωνα με την επιγραφή το 1565 (*IN AMPLIOREM FORMAM A FUNDAMENTIS RESTITVTVM / MDLXV*), ωστόσο διάφορα γλυπτά στοιχεία στο εσωτερικό της χρονολογούνται γύρω στο 1600 (πάγκοι, τραπέζι)⁸⁶³. Την κοσμούσαν οικόσημα, επιγραφές, ένα άγαλμα της Παναγίας, καθώς και αλληγορίες της δικαιοσύνης, που όμως εξαφανίστηκαν μετά την ανακαίνισή της το 1792⁸⁶⁴. Κι εδώ υπάρχει η άποψη ότι τα σχέδια έκανε ο Μικέλε Σανμικέλι ο οποίος έμεινε ένα μήνα στην πόλη το 1537, ενώ έχει υποστηριχθεί επίσης ότι το σχέδιο είναι του ανιψιού του Τζαντζιρόλαμο, ο οποίος όμως έφυγε από την πόλη το 1556

Έχει ενδιαφέρον ότι τα δύο κτίρια στην πλατεία του Ζάνταρ προσομοιάζουν αρκετά με τη Λότζια του Ρεθύμνου (εικ. 43), λόγω του *bugnato* και των διαστάσεων, ενώ οι κίονες που προβάλλουν πάνω στη λιθοδομή με το *bugnato* θυμίζουν και την Λότζια IV του Χάνδακα (εικ. 59). Να θυμίσουμε εδώ ότι τόσο η Λότζια του Ρεθύμνου, όσο και του Χάνδακα έχουν επίσης θεωρηθεί έργα του Μικέλε Σανμικέλι, παρά την απουσία στοιχείων⁸⁶⁵. Η τάση να αποδίδονται οι διάφορες Λότζιες σε διάσημους καλλιτέχνες υπάρχει όχι μόνο στην Ελλάδα και τη Δαλματία, αλλά και στην Ιταλία και ακόμη και αν δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η ανάμιξη του ίδιου του διάσημου καλλιτέχνη, προτείνεται κάποιος ακόλουθός του ή μαθητής του. Η τάση αυτή σχετίζεται βέβαια με την άποψη που κυριαρχούσε στο παρελθόν στην ιστορία της τέχνης περί αριστουργημάτων, σε σύγκριση με το κέντρο και το ένα μοναδικό πρότυπο.

---

⁸⁶² Grujić, *οπ. παρ.*, σελ. 59.

⁸⁶³ Η Λότζια έχει χτιστεί σε χαμηλό βάθρο και έχει δύο ελεύθερες πλευρές οι οποίες διαμορφώνονται από τρία τόξα. Το κεντρικό τόξο της πρόσοψης προς την πλατεία ήταν η είσοδος στην οποία οδηγούσε κλίμακα. Είναι χτισμένη με το σύστημα του *bugnato-rustico*, ενώ την πρόσοψή της κοσμού τέσσερα ζευγάρια διπλών δωρικών ημικιόνων. Τα κλειδιά των δύο πλαϊνών τόξων της πρόσοψης κοσμού οικόσημα.

⁸⁶⁴ Σώζεται περιγραφή του 1789.

⁸⁶⁵ Δημακόπουλος, «*Η Lozza...*», *οπ. παρ.*, σελ. 73-79.

Έτσι όταν ένα οικοδόμημα θεωρείτο ξεχωριστό δεν μπορούσε παρά να αποδοθεί σε κάποιον διάσημο καλλιτέχνη. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Σκουτέλης, «η πύλη της Στεριάς στη Ζάρα και η πύλη του οχυρού του San Nicolò στο Σεμπένικο μαζί με τις πύλες του Ιησού και του Παντοκράτορα στον Χάνδακα, παρόλο που δεν αποδεικνύεται με αρχειακές πηγές ότι είναι έργα του Μικέλε Σανμικέλι, θα μπορούσαν τουλάχιστον να αποδίδονται σε μέλη της ομάδας του.»⁸⁶⁶ Η πύλη της Στεριάς του Ζάνταρ (Ζάρα), το οχυρό και η πύλη του Σαν Νικολό στο Σίμπενικ (Σεμπένικο) είναι επιβεβαιωμένα έργα του Τζιρόλαμο Σανμικέλι.

Στη Λότζια του Χβαρ (Λεζίνα) (εικ. 46) βλέπουμε εκδοχές της ίδιας τεχνοτροπίας στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Κατασκευάστηκε μεταξύ 1600-1610, έχει μόνο ισόγειο και είναι υπερυψωμένη σε σχέση με το επίπεδο της πλατείας, όπως και στο Ζάνταρ. Βρισκόταν μπροστά από το δουκικό μέγαρο το οποίο κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ενώ δίπλα της υψώνεται πύργος ρολογιού του 16^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μια από τις εξαιρέσεις στον κανόνα, καθώς γνωρίζουμε τον αρχιτέκτονα της Λότζιας του Χβαρ! Ήταν έργο του Trifone Bokanić⁸⁶⁷. Κι εδώ η Λότζια ήταν το πιο διακοσμημένο δημόσιο κτίριο της πλατείας και ήταν το πρώτο κτίριο που έβλεπε κάποιος καθώς ερχόταν με πλοίο από τη θάλασσα. Πίσω του δέσποζε το δουκικό μέγαρο, το οποίο όμως αν κρίνουμε από φωτογραφίες του 19^{ου} αιώνα (εικ. 252) δεν ξεχώριζε ως προς την αρχιτεκτονική του, και με εξαίρεση ένα μεγάλο ανάγλυφο με τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου τίποτα πάνω του δεν πρόδιδε το ότι εκεί εκπροσωπείτο η βενετική εξουσία. Το ρόλο αυτό προφανώς ανέλαβε η νέα *all'antica* δημόσια Λότζια της πόλης η οποία κατασκευάστηκε μπροστά ακριβώς από το δουκικό μέγαρο.

*****

Είδαμε παραπάνω ότι η Λότζια του Συμβουλίου της Πάδοβα αποδιδόταν στον Φαλκονέτο, η Λότζια της Βερόνας στον Φρα Τζοκόντο, της Μπρέσια στον Μπραμάντε, της Ceneda στον Σανσοβίνο, κλπ. Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα η

---

⁸⁶⁶ Σκουτέλης, οπ. παρ., σελ. 78.

⁸⁶⁷ Τα διακοσμητικά στοιχεία του κτιρίου, όπως οι προτομές στα κλειδιά των τόξων και οι πυραμίδες στην οροφή επιβεβαιώνουν σύμφωνα με τον Prijatelj τη συμβολή του αρχιτέκτονα και γλύπη Trifone Bokanić στο έργο. Ο Bokanić, ήταν μέλος οικογένειας αρχιτεκτόνων, γλυπτών και λιθοξόων από το νησί Brač, οι οποίοι εργάστηκαν και στο Ζάνταρ στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα και τις αρχές του 17^{ου}. Prijatelj, οπ. παρ., σελ. 227.

νεότερη έρευνα έδειξε ότι οι Λότζιες κατασκευάστηκαν από ντόπιους αρχιτέκτονες χωρίς τη συμβολή κάποιου διάσημου αρχιτέκτονα. Θεωρούμε ότι το γεγονός της απόδοσης σε διάσημους αρχιτέκτονες επιβεβαιώνει μεταξύ άλλων τη μεγάλη συμβολική αξία που απέκτησαν αυτά τα κτίρια στις συνειδήσεις των κατοίκων των πόλεων, η οποία εκφραζόταν στην αρχιτεκτονική τους και τη διακόσμησή τους.

Κλείνοντας θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένες επισημάνσεις σε σχέση με τη χρηματοδότηση των δημόσιων κτιρίων στη βενετική επικράτεια. Στις πόλεις της Κρήτης, αλλά και της Δαλματίας, οι πρωτοβουλίες για οικοδόμηση δημόσιων κτιρίων λαμβάνονταν αποκλειστικά από τη βενετική διοίκηση και όχι από τα ντόπια Συμβούλια. Η Κρήτη είχε βέβαια την ιδιαιτερότητα ότι ήταν αποικία. Οι τοπικές ελίτ, οι βενετοκρητικοί ευγενείς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαράθεση με τους βενετούς αξιωματούχους και την κεντρική διοίκηση, κυρίως για οικονομικά θέματα. Οι ευγενείς της Κρήτης, παρόλο που ήταν μέλη της βενετικής αριστοκρατίας (όσοι δεν είχαν χάσει τη βενετική ευγένεια), δεν συμμετείχαν στην κεντρική διοίκηση, παρά μόνο στα τοπικά θέματα, όπως ακριβώς και οι ντόπιες αριστοκρατίες της Τερραφέρμα και της Δαλματίας. Παρά ταύτα, όσον αφορά στις δημόσιες Λότζιες, ενώ στις περισσότερες πόλεις της Τερραφέρμα τις αποφάσεις για την οικοδόμησή τους τις έπαιρναν τα τοπικά Συμβούλια, στην Κρήτη και στη Δαλματία όλα τα δημόσια κτίρια οικοδομήθηκαν με πρωτοβουλία των εκπροσώπων της κεντρικής διοίκησης⁸⁶⁸. Οι ντόπιοι αριστοκράτες ταν υποχρεωμένοι βέβαια να συνεισφέρουν οικονομικά στα έργα⁸⁶⁹, δεν ήταν όμως οι αποκλειστικοί χρηματοδότες όπως σε πολλές περιπτώσεις της Τερραφέρμα (Μπρέσια, Βιτσέντσα, Πάδοβα, Βερόνα, Ούντινε). Ιδιαίτερα όσον αφορά στις Λότζιες, πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι στην Τερραφέρμα μια από τις κεντρικές λειτουργίες των κτιρίων αυτών ήταν η στέγαση των συνεδριάσεων των τοπικών Συμβουλίων, κάτι που όπως έχουμε δει δεν συνέβαινε στις Λότζιες των κρητικών πόλεων, αλλά ούτε και των δαλματικών. Επιπλέον, στις Λότζιες της Τερραφέρμα, αλλά και της Δαλματίας, λάμβαναν χώρα οι ακροαματικές διαδικασίες των δικαστηρίων. Στο Χάνδακα, τόσο τα δικαστήρια, όσο και οι συνεδριάσεις των Συμβουλίων γίνονταν στο δουκικό μέγαρο. Αξίζει να τονιστεί η αντιστοιχία με την ίδια τη μητρόπολη, καθώς και στη Βενετία όλες οι παραπάνω λειτουργίες λάμβαναν χώρα στο δουκικό ανάκτορο.

---

⁸⁶⁸ Για τη Δαλματία, βλ. Anderle, *οπ. παρ.*, σελ. 59-62.

⁸⁶⁹ Ήταν συνήθως εξαιρετικά απρόθυμοι.

*****

Η Δημόσια Λότζια στέγαζε μία σειρά διοικητικών λειτουργιών καθιστώντας την τις περισσότερες φορές το πιο σημαντικό κτίριο της πλατείας, του πολιτικού κέντρου της πόλης. Δημόσιες λότζιες υπήρχαν σε όλες τις πόλεις της Τερραφέρμα, της Δαλματίας και της Κρήτης ήδη από τον 13^ο-14^ο αιώνα. Ωστόσο, από τα τέλη του 15^{ου} και καθ' όλη τη διάρκεια του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα χτίστηκαν νέες λότζιες σύμφωνα με το νέο *all'antica* ιδίωμα. Η Λότζια IV του Χάνδακα είναι η υστερότερη λότζια που κατασκευάστηκε στη βενετική επικράτεια. Το γεγονός δεν πρέπει να είναι τυχαίο και προφανώς έχει να κάνει με την τεράστια σημασία που απέκτησε η Κρήτη μετά την απώλεια της Κύπρου. Οι λότζιες ήταν κτίρια με έντονο συμβολικό ρόλο ως προς την εξουσία γι' αυτό και ήταν τα περισσότερο διακοσμημένα της πλατείας. Ο έντονα συμβολικός *all'antica* μανδύας με τον οποίο περιβλήθηκαν όλες οι νέες λότζιες διατυμπάνιζε το κύρος της Γαληνότατης και της αριστοκρατικής τάξης της και παράλληλα «εικονογραφούσε» τον μύθο της Βενετίας που ως ιδανική δημοκρατία συνέχισε να ανθεί υπό την θεία πρόνοια, πάντα ελεύθερη και ασφαλής, πλούσια, όμως ευσεβής και δίκαια, ειρηνόφιλη, αλλά και μαχητική υπερασπίστρια της ελευθερίας και ταυτόχρονα πιστή θυγατέρα της ρωμαϊκής εκκλησίας⁸⁷⁰.

---

⁸⁷⁰ Fasoli, οπ. παρ., σελ. 445-479.

9.

Ο «τύχες» της Λότζιας IV κατά τον 20^ο αιώνα

Α. Η προσπάθεια μετατροπής της Λότζιας IV σε μουσείο και η κατεδάφιση του ορόφου

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Λότζια IV του Χάνδακα ήταν ένα από τα ελάχιστα βενετικά δημόσια κτίρια που σώζονταν στην Κρήτη και μάλιστα σε καλή κατάσταση και χωρίς να έχει υποστεί ιδιαίτερες μετατροπές⁸⁷¹. Κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα αναγνωρίστηκε ως ιδιαίτερα σημαντικό μνημείο από διάφορους ξένους αρχαιολόγους, οι οποίοι βρίσκονταν στο νησί για να διενεργήσουν ανασκαφές ή να

---

⁸⁷¹ Φαίνεται ότι μετά την οθωμανική κατάκτηση του Χάνδακα (1669), οι περισσότερες αλλαγές στα δύο κτίρια, Οπλαποθήκη και Λότζια, αφορούσαν στη μείωση των εισόδων προς αυτά. Ο Σπανάκης αναφέρει πληροφορία που διασώζει οθωμανικό έγγραφο του 1670 που αφορά στην ανέγερση επτά καταστημάτων κατά μήκος της Οπλαποθήκης προς τη δημόσια οδό, τα οποία ωστόσο δεν σώζονταν το 1900 που επισκέφτηκε ο Τζερόλα το Ηράκλειο. Γενικά, τα στοιχεία που έχουμε προέρχονται από τις φωτογραφίες και τα σχόλια του Τζερόλα και επομένως δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για όλες τις μετατροπές που ενδεχομένως έγιναν μεταξύ του 1669 και του 1900. Στις φωτογραφίες του 1900-1902 φαίνεται ότι τα περισσότερα από τα τόξα του ισόγειου της Λότζιας είχαν κλείσει με τοίχο που έφτανε ως το ύψος των επικράνων που όριζαν την αρχή της γένεσης των τόξων, ενώ σε κάποια από αυτά ανοίχτηκαν ορθογώνια παράθυρα στον πρόσθετο τοίχο. Μία στενότερη, [σε σχέση με το αρχικό πλάτος του τόξου], είσοδος, με πόρτα που έκλεινε, τοποθετήθηκε στο πρώτο τόξο της βόρειας όψης. Λίγο ανατολικότερα από αυτήν, στην ίδια βόρεια όψη, ανοίχτηκε μία ακόμη θύρα στο κτίριο της Οπλαποθήκης. (εικ. 59) Πρόσβαση υπήρχε και από το κεντρικό τόξο της δυτικής πρόσοψης της Λότζιας. Από τις φωτογραφίες του Τζερόλα φαίνεται ακόμη ότι αποκλείστηκε οποιαδήποτε πρόσβαση από τα ανατολικά, καθώς χτίστηκε ολόκληρο το ισόγειο της ανατολικής πρόσοψης της Οπλαποθήκης μέχρι το ύψος του μέσου των παραθύρων. (εικ. 56) Από τη νότια όψη της Οπλαποθήκης επίσης δεν υπήρχε πρόσβαση. (εικ. 64) Με άλλα λόγια, από τις φωτογραφίες του Τζερόλα επιβεβαιώνονται μόνο δύο εισοδοί από τη βόρεια όψη του συμπλέγματος των δύο κτιρίων και μια θύρα στο κεντρικό τόξο της δυτικής πρόσοψης. Τα τρία τόξα που ήταν ανοιχτά στη δυτική πρόσοψη του ορόφου της Λότζιας κλείστηκαν και στο κέντρο τους ανοίχτηκαν μικρότερα ορθογώνια παράθυρα. Σύμφωνα με το Τζερόλα, στο εσωτερικό των δύο κτιρίων, υπήρχε επικοινωνία από το ισόγειο της Λότζιας προς το κτίριο της Οπλαποθήκης μέσω μιας τοξωτής θύρας, ενώ στον όροφο μέσω έξι τοξωτών θυρών, οι πέντε εκ των οποίων αντιστοιχούσαν στις τοξοστοιχίες του δυτικού τοίχου της Λότζιας. (εικ. 263) Gerola, III, οπ. παρ., σελ. 55. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στο σεισμό του 1856, η βόρεια πλευρά του κτιρίου της Οπλαποθήκης και η νότια πλευρά της Λότζιας κατέρρευσαν και ανοικοδομήθηκαν. Σπανάκης, «Η Λότζια...», οπ. παρ., σελ. 38. Ως προς τις χρήσεις, στα κτίρια στεγάστηκε η αντίστοιχη Οπλαποθήκη των Οθωμανών (cebehane), η οικονομική διοίκηση της Κρήτης (το Ντεφτερχανέ - Defterhane), καθώς και η υπηρεσία του γραμματικού της Πύλης, του γραμματέα δηλαδή του διοικητή της Κρήτης (karu yazacısı). Το κτίριο ήταν γνωστό ωστόσο, με το όνομα της Οπλαποθήκης, ως Τζεμπεχανές, ενώ πλέον κατά τις αρχές του 20ου αιώνα αναφερόταν ως «Τσεπανές». Το γεγονός ότι εκεί στεγάστηκαν οι οικονομικές υπηρεσίες του νησιού έχει ενδιαφέρον, κυρίως διότι δείχνει μια συνέχεια και στην οθωμανική περίοδο, μίας εκ των σημαντικότερων λειτουργιών της βενετικής Λότζιας. Υπάρχουν μάλιστα πληροφορίες ότι εκεί λάμβαναν χώρα οι δημόσιοι πλειστηριασμοί. Βλ. Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 32-38, ο οποίος παραπέμπει στον Σταυρινίδη. Βλ. Νικόλαος Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης, Α': έγγραφα της περιόδου ετών 1657-1672 (Εγίρας 1067-1082)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1976. Και του ίδιου, *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης, Ε' έγγραφα της περιόδου ετών 1752-1765 (Εγίρας 1165-1179)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1985. Αναφορές στη Λότζια, σποράδην.

διεκδικήσουν ανασκαφικές άδειες στη «γη της [αρχαιολογικής] επαγγελίας»⁸⁷². Όπως αναφέρει ο Στέφανος Ξανθουδίδης, «ό μέν διευθυντής του έν Αθήναις Γερμανικού Ίνστιτούτου κ. Dörpfeld, ιδών πολλάκις τό οικοδόμημα πρό τῆς τελευταίας καταστροφῆς, άποκαλεϊ αυτό έν έπιστολή του καλλιτέχνημα του ρυθμού τῆς Αναγεννήσεως, ό δέ E. Gerland λέγει περί αυτού ότι εἶναι ιστορικόν μνημεϊον καί τό μοναδικόν έγκαλλώπισμα τῆς πόλεως του Ήρακλείου.»⁸⁷³ Μάλιστα, το κτίριο θεωρήθηκε ιδανικό για να στεγάσει, μαζί με την παρακείμενη Οπλαποθήκη, το νέο *Κρητικό Μουσείο*⁸⁷⁴. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι προσπάθειες μετατροπής του παλαιού βενετικού κτιρίου σε μουσείο είχε ολέθρια αποτελέσματα σε σχέση με τη στατικότητα του, με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η κατεδάφιση του ορόφου το Σεπτέμβριο του 1904. Πώς όμως αποφασίστηκε η μετατροπή του *Τσεπανέ* στο πρώτο *Κρητικό Μουσείο*⁸⁷⁵, το οποίο θα στέγαζε τα αρχαιολογικά ευρήματα που έρχονταν στο φως με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα, προκαλώντας το ενδιαφέρον των ευρωπαίων και αμερικάνων αρχαιολόγων; Επρόκειτο για εκείνες ακριβώς τις αρχαιότητες, μινωικές αλλά και μεταγενέστερες, οι οποίες θα εξασφάλιζαν στην Κρήτη μια εξέχουσα θέση στο ελληνικό εθνικό ιστορικό αφήγημα⁸⁷⁶, σε μια εποχή που το κατεξοχόν μέλημα των χριστιανών της Κρήτης ήταν η «ένωση» με την Ελλάδα⁸⁷⁷.

---

⁸⁷² Η αναφορά στην Κρήτη ως «γη της επαγγελίας της αιγαιακής έρευνας» στους R.C. Bosanquet και D. G. Hogarth, "Archaeology in Greece, 1898-1899", *Journal of Hellenic Studies*, 19, (1899), σελ. 321. Βλ. και John C. McEnroe, "Cretan questions: politics and archaeology 1898-1913", στο Yannis Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited. Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2002, σελ. 59-63.

⁸⁷³ Στέφανος Ξανθουδίδης, «Ενετική Λέσχη εν Κρήτη», *Παναθήναια* 9, 1904-1905, σελ. 130.

⁸⁷⁴ Πρόκειται για το μετέπειτα Αρχαιολογικό Μουσείο της Κρήτης. Η μετατροπή ιστορικών κτιρίων σε μουσεία θα γίνει από τη δεκαετία του 1960 πολύ υνηθισμένη πρακτική, το 1900 όμως μοιάζει αρκετά νωρίς για τα ελληνικά δεδομένα. Στην Ευρώπη, έργα τέχνης βρίσκονταν συνήθως στο χώρο της αρχικής συλλογής και επομένως στεγάζονταν σε παλαιά κτίρια, κατοικίες ηγεμόνων και αρχόντων, τα οποία προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα δωρίζονταν στα κράτη και λειτουργούσαν ως μουσεία (τα παραδείγματα είναι πολλά, βλ. π.χ. Villa Borghese και Villa Giulia στη Ρώμη). Ειδικά στη Βενετία, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η μετατροπή ιστορικών κτιρίων σε μουσεία, όπως το Fondaco dei Turchi, προτάθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1860. Για την Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Δέσποινα Ευγενίδου, «Τα μνημεία ως μουσεία και τα μουσεία ως μνημεία», στο *Μουσεία σε Μνημεία: Μια πρόκληση* (Ημερίδα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 25/4/2002), *Μικρά Μουσειολογικά* 2, Αθήνα 2008, σελ. 41-52. Σχετικά με τη χρήση ιστορικών κτιρίων για τη στέγαση μουσείων στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1960, βλ. και Olga Gratziou, "Venetian monuments in Crete: a controversial heritage", στο Dimitris Damaskos, Dimitris Plantzos (επιμ.), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in twentieth-century Greece*, Μουσείο Βενετίας, 3rd Supplement, Αθήνα 2008, σελ. 216-217.

⁸⁷⁵ Την ίδια περίοδο, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οικοδομήθηκαν αρχαιολογικά μουσεία σε πολλές επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας. Βλ. σχετικά Αγγελική Κόκκου, *Η Μέριμνα για τις Αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα Πρώτα Μουσεία*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2009, (πρώτη έκδοση Εκδοτική «Ερμής» Ε.Π.Ε., Αθήνα 1977), σελ. 304-312.

⁸⁷⁶ Βλ. σχετικά Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας». Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σελ. 171-199.

⁸⁷⁷ Για την ιστοριογραφία της περιόδου, βλ. Ελευθερία Ζέη, «Η «ένωση» της Κρήτης με την Ελλάδα: παλαιότερες και σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις», στο Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη-

Η ανάγκη για έναν ασφαλή χώρο που θα στέγαζε τα αρχαιολογικά ευρήματα που από το 1884 συλλέγονταν από τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου⁸⁷⁸ θεωρήθηκε εξαρχής επιτακτική. Ο λόγος ήταν ότι τα ευρήματα ήταν πολλά και κινδύνευαν να φυγαδευτούν από το νησί προκειμένου να πωληθούν στο εξωτερικό ή να μεταφερθούν στο νεοιδρυθέν Αυτοκρατορικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης⁸⁷⁹. Ταυτόχρονα, οι προσδοκίες για τη ίδρυση ενός «σύγχρονου» ευρωπαϊκού κράτους επέβαλαν τη δημιουργία ενός Κρητικού Μουσείου. Το 1883 εκλέχθηκε στη θέση του προέδρου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου ο γιατρός Ιωσήφ Χατζιδάκης. Όπως υποστήριξε αργότερα, η πρότασή του την ίδια χρονιά, να επιμεληθεί ο Σύλλογος την διάσωση και περισυλλογή κρητικών αρχαιοτήτων και την ίδρυση Κρητικού Μουσείου για τη φύλαξή τους έγινε δεκτή με ενθουσιασμό⁸⁸⁰. Η ψήφιση της πρότασης θεωρείται η ληξιαρχική πράξη γέννησης της κρητικής αρχαιολογίας⁸⁸¹. Η περισυλλογή αρχαιοτήτων ξεκίνησε άμεσα, το 1884, ενώ το 1885 ο Σύλλογος ξεκίνησε να διενεργεί και ανασκαφές⁸⁸². Ο Σύλλογος μετατράπηκε πολύ σύντομα σε έναν ημιεπίσημο φορέα, υπεύθυνο των αρχαιοτήτων της Κρήτης, του οποίου την προστασία ζητούσαν όλοι οι

Αποστολάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2014, σελ. 19-32.

⁸⁷⁸ Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου ιδρύθηκε το Μάιο του 1879, όταν με τη σύμβαση της Χαλέπας (15/10/1878) επιτράπηκε η ίδρυση ελληνικών φιλολογικών συλλόγων, το τύγμα ελληνικών εφημερίδων κλπ. Αρχικός σκοπός του ήταν η «προαγωγή και εξάπλωση των Έλληνικων Σχολείων εις τόν νομόν Ηρακλείου καί τήν Κρήτην εν γένει.» Με εισήγηση και ενέργειες του Συλλόγου ψηφίστηκε νόμος από την Κρητική Συνέλευση που επέβαλε όλα τα εισοδήματα των μοναστηριών της Κρήτης να πηγαίνουν στην παιδεία και στην ίδρυση και συντήρηση ελληνικών σχολείων. Οι ενέργειες αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα, να μην χρειάζεται να ασχολείται πλέον ο Σύλλογος με τον αρχικό του στόχο. Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των Αρχαιολογικών Ερευνών εν Κρήτη*, Τυπογραφείον "Εστία", Αθήνα 1931, σελ. 7-8. Σχετικά με τις δραστηριότητες του Συλλόγου, βλ. και Vincenzo La Rosa, ««Σε ασπάζομαι αδελφικώς». Επιστολές του Ι. Χατζιδάκι στον F. Halbherr. Γ' Ντοκουμέντα και Παραρτήματα», *Κρητική Εστία*, τ. 9, 2002, σελ. 16-18.

⁸⁷⁹ Σχετικά με την «όχι και τόσο υπερβολική φοβία», βλ. Βασίλης Βαρουχάκης, «Ιωσήφ Χατζιδάκης: Η «λυσιδέσσεια αρχαιολογία» της Κρητικής Πολιτείας και οι αντιφάσεις της», στο Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2014, σελ. 178.

⁸⁸⁰ Χατζιδάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 8. Σύμφωνα με το γραμματέα του Συλλόγου, Ιωάννη Περδικάρη, η πρόταση σχετικά με την περισυλλογή και τη διάσωση των αρχαιοτήτων δεν ανήκε στον πρόεδρο, αλλά στο γραμματέα. Γιάννης Σακελλαράκης, *Αρχαιολογικές Αγονίες στην Κρήτη του 19^{ου} αιώνα: 51 έγγραφα για τις κρητικές αρχαιότητες (1883-1898)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998, σελ. 43.

⁸⁸¹ Vincenzo La Rosa, ««Σε ασπάζομαι αδελφικώς»: Επιστολές του Ι. Χατζιδάκι στον F. Halbherr», *Κρητική Εστία*, τ. 8, 2000/2001, σελ. 62. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Χατζιδάκης, φρόντισαν να κατοχυρωθούν πολιτικά, ενεργώντας έτσι ώστε να αναγνωριστεί με σουλτανικό διάταγμα το δικαίωμα στο Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου να συλλέγει και να φυλάσσει σε ειδικό Μουσείο τις κρητικές αρχαιότητες, ενώ παράλληλα πρόσφεραν την τιμητική προεδρία στον Γενικό Διοικητή Κρήτης, Φωτιάδη Πασά. Χατζιδάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 11.

⁸⁸² Τα πρώτα αρχαία που περισυλλέχθηκαν φυλάσσονταν σε δύο δωμάτια εντός της αυλής του Αγίου Μηνά, τα οποία του παραχωρήθηκαν γι' αυτό το σκοπό. Το 1885 ο Ιωσήφ Χατζιδάκης μαζί με τον Federico Halbherr ανέσκαψαν το Ιδαίο Άντρο και τα επόμενα χρόνια το Δικταίο Άντρο και αλλού. Σχετικά με τις ανασκαφικές δραστηριότητες του Συλλόγου, βλ. στο ίδιο, σελ. 13-21.

ξένοι αρχαιολόγοι που έρχονταν στο νησί, ενώ επιπλέον οι άδειες ανασκαφών χορηγούνταν απ' αυτόν.⁸⁸³ Στην πραγματικότητα, ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, μέσω του Συλλόγου, άρχισε να λειτουργεί εκείνη την εποχή ως μεσάζων ανάμεσα σε δυτικούς αρχαιολόγους και τις ντόπιες κοινότητες, με σκοπό την εκτέλεση ανασκαφών από τους πρώτους.⁸⁸⁴

Μετά τη Συνθήκη της Χαλέπας (1878) απαγορεύτηκε από τη Γενική Κρητική Συνέλευση οποιαδήποτε ανασκαφική δραστηριότητα στο νησί, καθώς κυριάρχησε η άποψη ότι όσο βρισκόταν η Κρήτη υπό οθωμανική κυριαρχία και κινδύνευαν να μεταφερθούν οι αρχαιότητες στην Κωνσταντινούπολη θα ήταν προτιμότερο να μη γίνονται ανασκαφές⁸⁸⁵. Ωστόσο, το 1884 με την ανακάλυψη του Ιδαίου Άντρου και της Μεγάλης Επιγραφής στη Γόρτυνα, ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος με πρωτοβουλία του προέδρου Χατζιδάκη, άρχισε να παρεμβαίνει, παίρνοντας μέρος σε ανασκαφές, χορηγώντας ανασκαφικές άδειες, διευκολύνοντας το έργο των ξένων ανασκαφέων, αλλά διασφαλίζοντας ταυτόχρονα ότι τα ευρήματα θα παρέμεναν στην κατοχή του Συλλόγου⁸⁸⁶. Γενικά, ο Χατζιδάκης, παρόλο που είχε ταχθεί υπέρ της Συνθήκης της Χαλέπας⁸⁸⁷ και ήταν αρχικά υπέρ της «αντίστασης σε κάθε επιθυμία ανασκαφής από ξένους», το 1885 είχε πλέον πλήρως μεταστραφεί σε σχέση με το ζήτημα των ξένων αρχαιολογικών αποστολών, θεωρώντας «αναγκαία την «ξένη» επιστήμη στην αποκάλυψη του παρελθόντος του νησιού»⁸⁸⁸. Ο Χατζιδάκης υποστήριζε ότι ο Σύλλογος ήταν ο μόνος που δικαιούνταν να χορηγεί άδειες ανασκαφής και να επιβλέπει την εκτέλεσή τους και ο μόνος, ως εκ τούτου, σε θέση να επιλέγει (με γνώμονα το συμφέρον του εμπλουτισμού του Κρητικού Μουσείου) ανάμεσα στους διάφορους αρχαιολόγους-μνηστήρες (κατ' ανάγκη μόνο ξένους, λόγω των περιστάσεων)⁸⁸⁹.

---

⁸⁸³ Στο ίδιο, σελ. 11.

⁸⁸⁴ Βαρουχάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 178. Βλ. και Σακελλαράκης, *οπ. παρ.*, σελ. 149.

⁸⁸⁵ Αυτός ήταν και ο λόγος που σταμάτησε η ανασκαφή του Μίνωος Καλοκαιρινού στην Κνωσό το 1879. Σχετικά με τις ανασκαφές του Καλοκαιρινού στην Κνωσό βλ. Κατερίνα Κόπακα, «Ο Μίνωος Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμν 1995, σελ. 501-511.

⁸⁸⁶ La Rosa, 2000/2001, *οπ. παρ.*, σελ. 56, 71

⁸⁸⁷ Βλ. Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Καραβίας, Αθήνα 1969 (1η έκδοση 1881).

⁸⁸⁸ La Rosa, 2000/2001, *οπ. παρ.*, σελ. 56-7, 62, 77-78. Η άποψη ενάντια στους «ξένους» τασσόταν παράλληλα και ενάντια στον Καλοκαιρινό, ένα από τα ιδρυτικά μέλη του Συλλόγου, ο οποίος θεωρείτο ότι έφερε τους ξένους (Γάλλους) στην ανασκαφή της Κνωσού. Γενικά, φαίνεται ότι οι λόγοι μεταστροφής του Χατζιδάκη ήταν σε μεγάλο βαθμό οικονομικοί, καθώς έβλεπε ότι η έλλειψη οικονομικών πόρων δεν επέτρεπαν ούτε στο Σύλλογο, ούτε και στην Αρχαιολογική Εταιρεία των Αθηνών να διενεργήσουν εκτεταμένες ανασκαφές, αλλά ούτε και να προστατεύουν επαρκώς τις αρχαιότητες που έρχονταν στο φως από χωρικούς ή λαθρανασκαφείς. Βλ. όμως και Βαρουχάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 190-192 σχετικά με «τις ταυτότητες που παρήγαγε η συμβιωτική σχέση εθνικισμού και αρχαιολογίας σε ένα ημιαποικιακό περιβάλλον».

⁸⁸⁹ La Rosa, 2000/2001, *οπ. παρ.*, σελ. 82.

Από γράμμα του Ιωάννη Περδικάρη, γραμματέα του Συλλόγου, προς τον γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Αθήνα, Στέφανο Κουμανούδη, στις 24 Μαΐου 1886, φαίνεται καθαρά ότι ο Σύλλογος είχε διχαστεί αναφορικά με την παραχώρηση αδειών στους Heinrich Schliemann και Wilhelm Dörpfeld, όταν αυτοί προσπάθησαν να εξασφαλίσουν άδεια ανασκαφής στην Κνωσό⁸⁹⁰. Ο Χατζιδάκης όχι μόνο τάχθηκε υπέρ στο θέμα της διαπραγμάτευσης για την εξασφάλισή της, αλλά επιχείρησε να διευκολύνει τους Γερμανούς αρχαιολόγους. Μάλιστα σε γράμμα του προς τον Federico Halbherr, στις 18 Μαΐου 1886, ανέφερε ότι «ἀφοῦ ἐπεσκεφθήκαν (Σλίμαν και Ντόρπφελντ) ἀμφοτέρους τού τόπους (Κνωσό και Γόρτυνα) ἀπεφάσισαν νά ἀνασκάψωσι τό παλαιόν ἐκεῖνο κτίριον ἐν Κνωσῶ ἔνθα ὁ κ. Καλοκαιρινός εἶχε ἀνεύρη τού μεγάλους ἀρχαῖ οὺς πίθους. Μοι ἀνέθηκε νά ἀγοράσω τόν ἀγρόν αὐτός δέ προσφέρεται νά ἀνασκάψη τοῦτον ἰδίᾳ δαπάνη, πάντα δέ τά ἀνακαλυφθησόμενα νά μείνωσιν εἰς τόν Σύλλογον. Αἱ προτάσεις συμφέρουσιν, ὡς φρονῶ, εἰς τόν Σύλλογον μας καί θά προσπαθῶ νά διευκολύνω τήν ὑπόθεσιν.»⁸⁹¹

⁸⁹⁰ Ο Περδικάρης αναφέρει στο γράμμα του: «Γινώσκετε ἤδη [...] ὅτι ὑπάρχει ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης Σύλλογος, ὅστις ἀπό δυ ἡδὴ ἐτῶν ἔχει περιλάβῃ κατὰ πρότασίν μου εἰς τόν κύριον τῶν ἐργασιῶν του καί τήν συλλογὴν τῶν τυχαίως ἀνασκαπτόμενων ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, ἵνα μὴ ταῦτα καταστρέφονται ὑπὸ τῶν ἀμαθῶν ἢ ἐξάγωνται ἐκ τῆς νήσου ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων· εἰς τοῦτο μόνον ἐνόουν ἐγὼ ὅτι ὄφειλε νά περιορίζηται τό καθήκον τοῦ Συλλόγου ὡς πρὸς τὰς ἀρχαιότητας, ἀλλ' ἐσχάτως ὁ πρόεδρος αὐτοῦ κ. Ἰωσήφ Χατζιδάκης, ἰατρός, ἐνόμισεν ὅτι δυ αὐτὰ νά προχωρήσῃ καί περαιτέρω, νά ἐπιτρέψῃ δηλαδὴ εἰς ξένους ἀρχαιολόγους νά ἀνασκάψωσι ταύτην ἢ ἐκείνην τήν ἀρχαίαν πόλιν τῆς Κρήτης· ἀφορμὴν δέ ἔδωκε πρὸς τοῦτο ὁ κ. Schliemann ἐπισκεφθεὶς ἐσχάτως τήν ἡμετέραν πόλιν καί ζητήσας παρὰ τοῦ Συλλόγου τήν ἄδειαν νά ἀνασκάψῃ τὰ εἰρηπία τῆς ἀρχαίας πόλεως Κνωσοῦ ἐφ' οἷς ὅροις ἐγένοντο καί αἱ ἐν Ὀλυμπία ἀνασκαφαί. Ὁ κ. Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου ἐφάνη διατεθειμένος νά ἀποδεχθῇ ὅπως ἀβασανίστως τὰς προτάσεις τοῦ κ. Schliemann καί ἔθηκε τό ζήτημα εἰς συζήτησιν ἐνώπιον τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου. Οἱ καθηγηταὶ τοῦ ἐδῶ Γυμνασίου πάντες σχεδόν καί ἄλλοι τινές τῶν πολιτῶν Ἡρακλείου ἐνόμισαμεν ὅτι εἴχομεν καθήκον νά πολεμήσωμεν τό ζήτημα τοῦτο, φρονοῦντες ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς ἡμετέρας πατρίδος εἶνε μετέωρος καί ἀόριστος, ἀσφαλέςτερον δυ αὐτὰ νά μένωσι κεκρυμμένα ὑπὸ τὴν γῆν τὰ κειμήλια τῆς ἀρχαιότητος. Ἐπειδὴ ὁμοῦ οἱ τῶ κ. πρόεδρῳ συμφωνοῦντες ἀντέλεγον ἰσχυρῶς ἐπιστημονικόν ζῆλον προβαλλόμενοι, ἠναγκάσθημεν ἐπὶ τέλους νά καταλήξωμεν εἰς τό ὅτι καί ἂν νομισθῇ ἀναγκαῖον νά ἐπιτραπῇ ἢ τῶ κ. Schliemann ἢ ἄλλῳ τινὶ νά κάμῃ ἀνασκαφὰς ἐν Κρήτῃ, ἡμεῖς τότε μόνον θά συμφωνήσωμεν, ὅταν ζητηθῇ πρότερον ἢ περὶ τοῦ οὗ γνώμη καί συμβουλὴ τῆς ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Δυστυχῶς οὐδέ ταῦτα ἡν τὴν παρατήρησιν ἡμῶν ἀπεδέξατο ὁ κ. πρόεδρος, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ φρονῶν ὅτι ἔχει πλῆρες τό δικαίωμα νά προβαίῃ ἀπ' εὐθείας εἰς διαπραγματεῖς εἰς περὶ τοιούτων ἐπιχειρήσεων καί εἶνε πολὺ πιθανόν ὅτι ἐν προσεχεί τοῦ Συλλόγου συνεδρία θέλει ἀποφασισθῇ νά χορηγηθῇ ἡ ἄδεια τῶ κ. Schliemann. [...]». Σακελλαράκης, *οπ. παρ.*, σελ. 43.

⁸⁹¹ La Rosa, 2000/2001, *οπ. παρ.*, σελ. 94. Ο ρόλος του Χατζιδάκη υπήρξε καθοριστικός και στις διαπραγματεύσεις του Evans για την αγορά του οικοπέδου της Κνωσού (Κεφάλαια) από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες το 1894, μια κίνηση που προκάλεσε διπλωματικό επεισόδιο ανάμεσα στους διευθυντές της γαλλικής και της αγγλικής σχολής, τον Th. Homolle και τον D. G. Hogarth, επειδή όπως φαίνεται οι διαπραγματεῖς εἰς εἶχαν γίνει ἐν κρυπτῷ. Γενικά για τὸ θέμα του εικοσαετούς (1879-1899) «πολέμου της Κνωσού» και της προσπάθειας εξασφάλισης αδειας για ανασκαφή εκεί έχουν γραφτεί πολλά. Βλ. ενδεικτικά, στο ίδιο, σελ. 64-80· Nadia Coutsinas, “À la conquête de Cnossos: archéologie et nationalismes en Crète 1878-1900”, *European Review of History-Revue européenne d'Histoire*, v.13, n.4, 2006, σελ. 515-532· Jan Driessen, “La bataille de Cnossos: Kalokairinos, Schliemann, l'École française et Evans à Cnossos”, *Διεθνές Συνέδριο: Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν – 100 ἔτη ἀπὸ τὸν*

Θεωρούμε ότι ο ρόλος του Ιωσήφ Χατζιδάκη, διευθυντή του Μουσείου για σαράντα χρόνια, από το 1883 έως το 1923, υπήρξε καθοριστικός σε σχέση με την απόφαση να στεγαστεί το *Κρητικό Μουσείο* στη Λότζια, κυρίως διότι οι πηγές δείχνουν ότι ως πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου κατείχε μια θέση κλειδί με μεγάλη καθώς φαίνεται εξουσία, όχι μόνο σε θέματα χορήγησης ανασκαφικών αδειών, περισυλλογής, αγοράς και φύλαξης των αρχαιοτήτων, αλλά και ως προνομιακός συνομιλητής με όλους τους αρχαιολόγους των ξένων αποστολών⁸⁹². Ο «πατριωτικός» του ζήλος⁸⁹³ σε σχέση με τις κρητικές αρχαιότητες ήταν τεράστιος, ωστόσο φαίνεται μάλλον απίθανο να μπορούσε να εκτιμήσει αρχικά το βενετσιάνικο κτίριο.

Είναι πολύ πιθανόν η ιδέα της μετατροπής της Λότζιας σε μουσείο να ανήκε στον αρχαιολόγο/επιγραφολόγο Φεντερίκο Άλμπερ. Ο Άλμπερ, μαθητής του ιταλού πατριώτη και φιλέλληνα Domenico Comparetti⁸⁹⁴, πρωτοήρθε στην Κρήτη το καλοκαίρι του 1884, μαζί με άλλους φοιτητές της *Scuola di Specializzazione di Roma* προκειμένου να εκπαιδευτούν στο πεδίο⁸⁹⁵. Η εξαιρετικά φιλική σχέση που ανέπτυξε με τον Ιωσήφ Χατζιδάκη την οποία μαρτυρούν οι πηγές⁸⁹⁶ πρέπει να ήταν καθοριστικής σημασίας ως προς την αναγνώριση της σημασίας της βενετικής Λότζιας και την ευαισθητοποίηση του Χατζιδάκη σε σχέση με τα βενετικά κτίρια. Σύμφωνα με την Petricioli, η στενή συνεργασία των δύο αντρών ήταν «ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία για τη συνέχιση των ιταλικών δραστηριοτήτων στο νησί»⁸⁹⁷. Η φιλική σχέση μαρτυρείται σε γράμμα του Άλμπερ προς τον Κομπάρετι ήδη από το 1886. Ο Άλμπερ στην ενημέρωση προς το δάσκαλό του σχετικά με την πολιτική του Συλλόγου να παραμένουν τα ευρήματα των ανασκαφών στο Σύλλογο, κάτι που είχε ήδη αποδεχτεί

θάνατο του, Αθήνα 1990. Αξίζει να σημειωθεί ότι αντίστοιχες «μάχες» σε μικρότερη κλίμακα λάμβαναν χώρα και για άλλες αρχαιολογικές θέσεις, όπως για παράδειγμα τη Γόρτυνα.

⁸⁹² Έχει επισημανθεί ότι παρά τις αργογραφίες που συνοδεύουν το όνομά του, με σύγχρονους όρους, οι δραστηριότητές του θα μπορούσαν να οριστούν καλύτερα ως “lobbying” προς όφελος των δυτικών αρχαιολόγων. Βαρουχάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 190.

⁸⁹³ Ο ίδιος ο Χατζιδάκης μάλιστα με υπερηφάνεια επαναλαμβάνει τον χαρακτηρισμό της «λυσσώδους» ή «μαινόμενης αρχαιολογίας» (*archéologie enragée*) που του απέδωσε ο Clemenceau όταν επισκέφτηκε την Κρήτη την άνοιξη του 1904. Χατζιδάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 9, υποσημ. 1.

⁸⁹⁴ Για τον Ντομένικο Κομπάρετι, βλ. λήμμα του Giovanni Pugliese Carratelli στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 27, Ρώμη 1982, σελ. 672-678.

⁸⁹⁵ Είχε μάλιστα την τύχη εκείνο το καλοκαίρι του 1884, να εντοπίσει ο ίδιος τη Μεγάλη Επιγραφή της Γόρτυνας.

⁸⁹⁶ Η «αδελφική» σχέση τους μαρτυρείται όχι μόνο στις επιστολές του Χατζιδάκη προς τον Άλμπερ που σώζονται στο Ροβερέτο στο Αρχείο Halbherr της Accademia Roveretana degli Agiati και φυλάσσονται στη Biblioteca Civica Tartarotti, αλλά και στις επιστολές του Άλμπερ προς τον καθηγητή του Κομπάρετι. La Rosa, 2000/2001, *οπ. παρ.*, σελ. 50. Ο Χατζιδάκης μάλιστα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, κατάφερε να κάνει τον Άλμπερ μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Συλλόγου, ως σύμβουλο καθώς δεν υπήρχε άλλος αρχαιολόγος με σπουδές. Χατζιδάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 40.

⁸⁹⁷ Marta Petricioli, “Federico Halbherr fra archeologia e politica”, *Creta Antica*, 1, 2000, σελ. 104.

ο Σλήμαν, αναφέρει πως «οτιδήποτε ζητάω φιλικά από τον πρόεδρο δεν μου το αρνείται ποτέ»⁸⁹⁸, υπονοώντας ότι παρά τη συμφωνία ένα μέρος των ευρεθέντων αντικειμένων (π.χ. διπλά, όμοια κλπ.) θα μπορέσει να τα κρατήσει αυτός, ενώ σε άλλο γράμμα της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1887 ανέφερε ότι «ο Πρόεδρος έχει εργαστεί για μας και ανεξάρτητα από το συμφέρον του Συλλόγου»⁸⁹⁹. Επιπλέον, ο Άλμπερ, λόγω των δυσκολιών που συνάντησε το 1893-4 κατά τη διάρκεια έρευνας που χρηματοδοτούσε το Αμερικανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, επιχείρησε να προωθήσει το διορισμό του Χατζιδάκη ως τιμητικού προξένου των Η.Π.Α., κάτι που τελικά επιτεύχθη το 1894⁹⁰⁰. Ο Άλμπερ είχε γενικά πολύ καλές σχέσεις, και με εξαίρεση τους Γάλλους, συνεργαζόταν στενά με όλους τους αρχαιολόγους των ξένων αρχαιολογικών σχολών (Αμερικάνους, Γερμανούς, Άγγλους)⁹⁰¹, ένα χαρακτηριστικό που φαίνεται ότι μοιραζόταν με τον επίσης «πολιτικό και διπλωμάτη» Χατζιδάκη.

Ο Άλμπερ ήταν εκείνος που διαπίστωσε το πλήθος των σωζόμενων βενετικών κτιρίων στην Κρήτη και δρομολόγησε τη αποστολή ενός ειδικού για την μελέτη τους. Από γράμμα του προς τον Έβανς, μαθαίνουμε ότι ήδη από το Νοέμβριο του 1895 σχεδιάζοταν από τους Ιταλούς μια αποστολή για τη μελέτη των βενετικών μνημείων στην Κρήτη, η οποία μάλιστα σύμφωνα με τον Άλμπερ θα ξεκινούσε σύντομα. Προέτρεπε μάλιστα όλους τους «φίλους και συναδέλφους της κρητικής εξερεύνησης» να του κοινοποιήσουν πληροφορίες σχετικές με βενετικά θέματα, επιγραφές, εκκλησίες, πίνακες ζωγραφικής, παραδόσεις κλπ. που είχαν συλλέξει στα ταξίδια τους.⁹⁰² Ο Χατζιδάκης δεν μπορεί παρά να είχε ενημερωθεί σχετικά με τη σχεδιαζόμενη αποστολή από το φίλο του.

---

⁸⁹⁸ «[...] quello che domando al presidente in via amichevole non mi viene mai rifiutato [...]», La Rosa, 2000/2001, σελ. 77, υπ. 121.

⁸⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 59, υπ. 49.

⁹⁰⁰ Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Ιωσήφ Χατζιδάκης (1848-1936). Σύ τομη αναφορά στην πολιτική και πατριωτική του δράση», *Παλίμνηστον*, 3, 1986, σελ. 132. Βλ. και La Rosa, 2000/2001, οπ. παρ., σελ. 79-80, 92.

⁹⁰¹ McEnroe, οπ. παρ., σελ. 62.

⁹⁰² Βλ. γράμμα του Άλμπερ προς τον Έβανς στις 30 Νοεμβρίου του 1895: «[...] Quello che attualmente si sta progettando in Italia è una spedizione per lo studio dei monumenti veneziani e della storia dell'isola sotto il dominio veneto. Questo progetto credo che sarà tra breve attuato; ed io prego da ora gli amici e colleghi d'esplorazione cretese a comunicarmi le notizie di cose venete, iscrizioni, chiese, pitture, tradizioni ecc. raccolte durante i viaggi. Forse anche Lei avrà segnalato alcunchè, e in questo caso gradirò averne cenno.». Nicoletta Momigliano, "Federico Halbherr and Arthur Evans: an archaeological correspondence (1894-1917)", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLIV/2, 2002, σελ. 280.

Και ο Στέφανος Ξανθουδίδης⁹⁰³, ο οποίος εκλέχθηκε γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου το 1897 και στη συνέχεια έπαιξε έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο όχι μόνο στα αρχαιολογικά θέματα, αλλά και στο πρώιμο ενδιαφέρον για την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη⁹⁰⁴ και βέβαια στην έκδοση των έργων της κρητικής λογοτεχνίας της ίδιας περιόδου, πρέπει να υποστήριξε τόσο την ιδέα της αποστολής ειδικού για τη μελέτη των βενετικών μνημείων, όσο και τη μετατροπή της βενετικής Λότζιας σε Μουσείο. Όπως σχολιάζει ο Λα Ρόζα, αναφερόμενος στον Στέφανο Ξανθουδίδα, «[ήταν] προσωπικότητα από την άποψη της επιστημονικότητας πολύ πιο πολύπλοκη και ικανή από εκείνη του ιατρού-αρχαιολόγου (Χατζιδάκη) [...] και υπήρξε σίγουρα λιγότερο «πολιτικός» από αυτόν».⁹⁰⁵

Όπως είναι γνωστό, το Δεκέμβριο του 1898 εγκαθιδρύθηκε στο νησί το λεγόμενο «Καθεστώς των Ναυάρχων», με το οποίο οι Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία) καθίσταντο εγγυήτριες της ανεξαρτησίας της Κρητικής Πολιτείας από την Υψηλή Πύλη⁹⁰⁶, ενώ ο πρίγκιπας Γεώργιος Β΄ ως ύπατος αρμοστής ανέλαβε τη θέση του επίσημου εγγυητή του καθεστώτος⁹⁰⁷. Στις 21 Ιουνίου 1899 δημοσιεύτηκε ο πρώτος κρητικός *Περί αρχαιοτήτων Νόμος*⁹⁰⁸ που τον είχαν συντάξει

---

⁹⁰³ Θεοχάρης Δετοράκης, *Στέφανος Ξανθουδίδης: Βιογραφικά-Βιβλιογραφικά*, Ηράκλειο 1990. Βλ. και Κατερίνα Κόπακα, «Στέφανος Ξανθουδίδης. Ο πρωτεργάτης της κρητικής αρχαιολογίας», *Cretan Studies*, τ. 7, 2002, σελ. 125-139.

⁹⁰⁴ Τα πρώτα του άρθρα σε κρητικές εφημερίδες σχετικά με την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας δημοσιεύθηκαν το 1899. Βλ. Ξανθουδίδης, Στέφανος, *Μελετήματα*, (επιμέλεια: Νικόλαος Παναγιωτάκης, Θεοχάρης Δετοράκης), Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1980, σελ. 477.

⁹⁰⁵ La Rosa, 2002, οπ. παρ., σελ. 31.

⁹⁰⁶ Ο Χατζιδάκης, τάχθηκε υπέρ της αυτονομίας και της παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων. Σχετικά με την αντιπαράθεσή του με τον Ε. Βενιζέλο κατά την Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών τον Αυγούστο του 1897, βλ. Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Ιωσήφ Χατζιδάκης...», οπ. παρ., σελ. 125-148.

⁹⁰⁷ Βλ. τη φωτογραφία της άφιξης του ύπατου αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου Β΄ στο Ηράκλειο, στις 30 Απριλίου 1899, όπου φαίνεται ότι έχει στηθεί θριαμβικό τόξο ακριβώς έξω από τη Λότζια. (εικ. 253) Θριαμβικά τόξα είχαν στηθεί σε όλη τη διαδρομή του ύπατου αρμοστή προς το ναό του Αγίου Μηνά: στο λιμάνι (εικ. 254), έξω από τη Λότζια, στην Πλατεία Στράτα (σημ. λεωφ. Καλοκαιρινού και έξω από τον Άγιο Μηνά. Πρόκειται για το σκηνικό της υποδοχής ενός ανθρώπου που έφερε το βάρος πολλών υποσχέσεων και ελπίδων. ΑΑ.VV., 1898-1899. *Κρήτη. Φωτογραφικές Μαρτυρίες από το Προσωπικό Λεύκωμα του Πρίγκιπα Γεωργίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σελ. 96.

⁹⁰⁸ Έχει ενδιαφέρον ότι από το 1885 απασχολούσε το Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο ο σχεδιασμός νόμου εκ μέρους της Κρητικής Βουλής σχετικά με τις αρχαιότητες. Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Περγικάρης, σε γράμμα της 17^{ης} Μαρτίου 1885 προς το Στέφανο Κουμανούδ, «[...] Η Κρητική Βουλή, όσον και αν είναι περιωρισμένη ή νομοθετική αυτής εξουσία, δύσπαιτος ίσως να ψηφίσει νόμον τινά περί αρχαιοτήτων, καθ' όν να υποχρεούται εκείνοι, εν τοις κτήμασι των οποίων ήθελεν εὑρεθῆ ἀρχαιότης τις, να παραδίδωσιν αὐτὴν ἐπ' ἀμοιβῇ εἰς τὸν σὺν λόγον ἢ εἰς τὴν Χριστ. Κοινότητα, ἢ νὰ πωλοῦσι τὸ κτῆμα ἐν ᾧ θὰ ὑπῆρχε πιθανότης ὅτι θὰ εὐρίσκοντο ἀρχαῖα πράγματα. Ἡθέλομεν ὅμως νὰ μάς δώσητε ὁδηγίας πῶς πρέπει νὰ γίνῃ ὁ νόμος οὗτος, καὶ ἂν ὑπάρχῃ ἀνάλογος τις νόμος ἐν Ἑλλάδι, ὃν νὰ μιμηθῶμεν καὶ ἡμεῖς ἐδῶ. Ἡ τέλος πάντων, περιμένομεν νὰ μας ὁδηγήσητε τί πρέπει νὰ πράττωμεν ἐν τοιαύταις περιστάσεσι διὰ νὰ μὴν χάνονται αἱ ἀρχαιότητες· καὶ δέν εἶνε μὲν βέβαιον ἂν καὶ ἡ πύλη θέλη ἐπικυρώσῃ τοιοῦτον νόμον, ἀλλ' ἐλπίζομεν ὅτι καὶ ὁ Γεν. Διοικητὴς κ. Φωτιάδης θέλει τὸν συστήσῃ τοῖς ἐν Κῶν/πόλει καὶ ἴσως ἐπικυρωθεῖ. [...]». Σακελλαράκης, οπ. παρ., σελ. 32.

οι Στέφανος Ξανθουδίδης και Ιωσήφ Χατζιδάκης. Με τον ίδιο νόμο η Κρήτη διαιρέθηκε σε δύο Αρχαιολογικές Περιφέρειες και ο μεν Χατζιδάκης διορίστηκε έφορος αρχαιοτήτων της πρώτης (νομοί Ηρακλείου και Λασιθίου), ο δε Ξανθουδίδης της δεύτερης (νομοί Χανίων και Ρεθύμνου). Στο 34^ο άρθρο του νόμου διαβάζουμε ότι «ὕπὸ τῶν Ἐφόρων τῶν ἀρχαιοτήτων θά γίνη κατά μικρόν κατάλογος τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων καί τῶν λειψάνων ἀρχαίων κτιρίων, τά ὅποια ἔνεκα τῆς ἱστορίας καί τῆς τέχνης θεωροῦνται ἄξια διατηρήσεως. Ἰδιαιτέρος κατάλογος θά γίνη τῶν ἀπό τῆς Ἐνετοκρατίας μέχρι τῆς ἐλευθερώσεως τῆς Κρήτης κτιρίων τῶν ἔνεκα λόγων ἱστορικῶν ἢ καί καλλιτεχνικῶν διατηρητέων».

Ὅπως προκύπτει ἀπό τα *Πρακτικά της Κρητικής Συνέλευσης* του 1899, ο νόμος ἐγινε ὕστερα ἀπό πρόταση του Ξανθουδίδη⁹⁰⁹. Η ευαισθητοποίηση ἀπέναντι στα βενετικά, ἀλλά και στα νεότερα, οθωμανικά κτίρια, τῶν συντακτῶν του νόμου, και ἰδιαίτερα του Ξανθουδίδη, ἦταν προφανῶς ο λόγος που «μπήκε» το συγκεκριμένο ἀρθρο για τα νεότερα κτίρια στη νέα αρχαιολογική νομοθεσία. Πιθανόν αὐτή η ευαισθησία προήλθε ἀπό τις υποδείξεις του Ἄλμπερ, ἀλλά ἐνδεχομένως και ἄλλων ξένων αρχαιολόγων που συνέρρεαν ἐκεῖνη την περίοδο στην Κρήτη. Επιπλέον, το γεγονός ὅτι στο νόμο γινόταν ἀναφορά στην κατάρτιση καταλόγου τῶν βενετικῶν και νεότερων μνημείων, δεν μπορεί παρά να μας παραπέμψει στη σχεδιαζόμενη ἰταλική ἀποστολή καταγραφῆς τῶν βενετικῶν μνημείων. Ὅπως θα δούμε στη συνέχεια, η ἰταλική ἀποστολή ἐφτάσε στην Κρήτη το καλοκαίρι του 1899, χωρίς τον καταγραφέα τῶν βενετικῶν μνημείων (Τζερόλα), ὡστόσο, η ἀνάθεση του ἔργου σ' αὐτόν εἶχε ἤδη δρομολογηθεῖ.

Με την ψήφιση της νέας νομοθεσίας⁹¹⁰, η οποία ἐπέτρεπε τη διενέργεια ἀνασκαφῶν ἀπό ξένες σχολές, οἱ ξένοι αρχαιολόγοι ἐπιδόθηκαν ἄμεσα σε ἕναν ἀγῶνα δρόμου για την ἐξασφάλιση ἀνασκαφικῶν ἀδειῶν και κυρίως για το μοίρασμα του νησιού σε ζώνες, στις οποίες κάθε ἐθνική ἀποστολή κατοχύρωνε ἀνασκαφικά δικαιώματα. Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία ἐχει χαρακτηριστεῖ «ἀρχαιολογικός ἀποικισμός» του νησιού ἀπό τους Ἄγγλους, Γάλλους, Ἰταλούς και Ἀμερικάνους ἐπιστήμονες⁹¹¹, σε μία περίοδο που σκληροί ἀνταγωνισμοί και ἐντονοί ἐθνικισμοί

---

⁹⁰⁹ Βασίλειος Πετράκος, *Δοκίμιο για την Αρχαιολογική Νομοθεσία*, Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ και Ἐπιστημῶν, Αθήνα 1982, σελ. 75.

⁹¹⁰ Ὅπως υποστηρίζει ο Βαρουχάκης, σε ἀνέκδοτες ἐπιστολές του Χατζιδάκη προς τον Ἐβανς, διαφαίνεται ὅτι ο πρώτος ὄχι μόνο ἐνημέρωνε τον δεῦ ἔρο σε σχέση με την πορεία του ἀρχαιολογικοῦ νόμου, ἀλλά τον συμβουλευόταν κιόλας σχετικά με τη συγγραφή του. Βαρουχάκης, ὀπ. παρ., σελ. 185.

⁹¹¹ Momigliano, ὀπ. παρ., σελ. 266.

έδιναν τον τόνο στα επιστημονικά θέματα. Λίγα χρόνια πριν την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου θεωρείτο ανεπίτρεπτο να μείνει κάποια από τις Μεγάλες Δυνάμεις πίσω σε θέματα επιστημονικών ανακαλύψεων. Έβλεπαν την αρχαιολογία ως εθνική αποστολή, ως ευκαιρία να αποδείξουν την υπεροχή τους σαν έθνη και βέβαια ως μέσο να εμπλουτίσουν τα μουσεία τους⁹¹². Ιδιαίτερα όσον αφορά στις ιταλικές αποστολές στη Μεσόγειο που έλαβαν χώρα πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο⁹¹³, έχει υποστηριχθεί ότι ο πολιτικός και εθνικιστικός τους χαρακτήρας ήταν ακόμη εντονότερος από εκείνο των άλλων δυνάμεων. Οι Ιταλοί ανησυχούσαν σοβαρά, ότι το πρόσφατα ενοποιημένο ιταλικό βασίλειο⁹¹⁴ δεν θα κατάφερνε να βρει τη θέση του μεταξύ των «πολιτισμένων εθνών» και των μεγάλων δυνάμεων⁹¹⁵.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και παρά την κατ' αρχήν «φιλελληνική» στάση του Άλμπερ και τη στήριξή του στον αγώνα των χριστιανών Κρητών για αυτονομία⁹¹⁶, η υπεροψία του εν δυνάμει αποικιοκράτη είναι διακριτή. Όταν για παράδειγμα το 1901, ο Ξανθουδίδης ξεκίνησε ανασκαφή στο χωριό Καλύβια, μετά από την τυχαία εύρεση και παράδοση ορισμένων αγγείων στο Μουσείο από κάποιο χωρικό, προέκυψε διπλωματικό επεισόδιο, στο οποίο ενεπλάκησαν τα υπουργεία Εξωτερικών των δύο χωρών, καθώς ο Άλμπερ αντέδρασε εξαιρετικά έντονα διότι επρόκειτο για «ιταλική περιοχή». Όπως σημειώνει η Momigliano, η άποψη του Άλμπερ σε σχέση με τα ιδιοκτησιακά του δικαιώματα στην Κρήτη ενέχει μια ειρωνεία αν σκεφτεί κανείς ότι στην ίδια την Ιταλία οι ανασκαφές από ξένους επιτράπηκαν μόλις το 1946⁹¹⁷. Σε γράμμα του προς τον Έβανς σχετικά με το επεισόδιο στα Καλύβια, ο «φιλέλληνας» Άλμπερ εξανίστατο: «Τι θα κάνουμε μ' αυτούς τους Έλληνες; Πιστεύ' ότι οι ξένες αποστολές πρέπει να δείξουν αλληλεγγύη μεταξύ τους, έτσι ώστε να εμφυσήσουμε λίγο σεβασμό σε αυτούς τους ανθρώπους που δεν ενεργούν σύμφωνα με τους κανόνες της ευγένειας και του πολιτισμού»⁹¹⁸.

---

⁹¹² Για το τεράστιο αυτό θέμα, το οποίο βέβαια δεν αποτελούσε αποκλειστικό πρόβλημα της Κρήτης, βλ. και Θανάσης Ε. Καλπαξής, *Αρχαιολογία και Πολιτική Ι. Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1990, και του ίδιου, *Αρχαιολογία και Πολιτική ΙΙ. Η Ανασκαφή του Ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1993.

⁹¹³ Η κρητική αποστολή με επί κεφαλής τον Άλμπερ ήταν η πρώτη από αυτές.

⁹¹⁴ Προκηρυχ ηκε το 1861, όμως η διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης ολοκληρώθηκε μόλις τη δεκαετία του 1870.

⁹¹⁵ Momigliano, οπ. παρ., σελ. 268. Βλ. και Marta Petricioli, οπ. παρ., σελ. 101-112, και της ίδιας, *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia (1898-1943)*, Ρώμη 1990.

⁹¹⁶ La Rosa, 2000/2001, οπ. παρ., σελ. 54, υποσημ. 22.

⁹¹⁷ Momigliano, οπ. παρ., σελ. 271-272.

⁹¹⁸ Γράμμα του Άλμπερ προς τον Έβανς, 12 Νοεμβρίου 1901. Στο ίδιο, σελ. 287.

Για να ξαναγυρίσουμε όμως στο θέμα της καταγραφής των βενετικών μνημείων, αλλά και της απόφασης της μετατροπής της Λότζιας σε Μουσείο και τη σχέση που υποστηρίζουμε ότι είχε ο Άλμπερ, οφείλουμε να παρακολουθήσουμε τα γεγονότα στη χρονολογική τους αλληλουχία. Είδαμε παραπάνω ότι σύμφωνα με τον Άλμπερ, ήδη από το Νοέμβριο του 1895, προετοιμαζόταν πρόγραμμα καταγραφής των βενετικών μνημείων στην Κρήτη, το οποίο μάλιστα θα ξεκινούσε σύντομα και θα συνόδευε την επίσημη Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή (*Missione Archeologica Italiana di Creta*). Λόγω της εξαιρετικά δύσκολης πολιτικής κατάστασης στο νησί και των δραματικών γεγονότων των ετών 1896-1898, η ιταλική αποστολή με επικεφαλής τον Άλμπερ, συνοδευόμενη από τους αρχαιολόγους Gaetano De Sanctis και Luigi Savignoni, αποβιβάστηκε τελικά στο νησί στις 2 Ιουνίου 1899.⁹¹⁹ Ο απεσταλμένος του Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Τζουζέπε Τζερόλα, που θα αναλάμβανε την καταγραφή και φωτογράφιση των βενετικών μνημείων της Κρήτης έφτασε στο νησί λίγους μήνες αργότερα, στις 18 Ιανουαρίου του 1900. Ήδη από τις αρχές του προηγούμενου χρόνου, το Istituto Veneto είχε συμφωνήσει να συμμετάσχει στην Αποστολή, ωστόσο η γραφειοκρατία, η προσπάθεια εξασφάλισης χορηγιών, αλλά κυρίως το γεγονός ότι δεν είχαν κάποιον «έτοιμο» να αναλάβει το έργο προκαλούσε καθυστερήσεις. Το όνομα του 22χρονου Τζερόλα, ο οποίος βρισκόταν για σπουδές στο Φράιμπουργκ προτάθηκε από τον ίδιο τον Άλμπερ τον Απρίλιο 1899, ενώ στον Τζερόλα ανακοινώθηκε επίσημα η πρόσληψή από το Βενετικό Ινστιτούτο τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς. Από την αλληλογραφία του Άλμπερ προς το Ινστιτούτο το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του ίδιου έτους, όταν δηλαδή ο Άλμπερ βρισκόταν ήδη στην Κρήτη, φαίνεται καθαρά ότι προετοιμάζε το έδαφος για την έλευση του νεαρού ιστορικού στο νησί, ότι ήταν διατεθειμένος να του παράσχει οποιαδήποτε διευκόλυνση, ενώ είχε ξεκινήσει μαζί με τον Ντε Σάνκτις την καταγραφή και φωτογράφιση βενετικών μνημείων.⁹²⁰

---

⁹¹⁹ Οι αρχαιολόγοι της Scuola di Roma, όπου ο Άλμπερ δίδασκε επιγραφική από το 1885 και οι οποίοι είχαν ήδη δουλέψει στην Κρήτη, κινητοποίησαν όλα τα μεγάλα επιστημονικά ινστιτούα (Lincei, Ακαδημίες του Τορίνο, Νάπολης, Βενετίας), καθώς και το Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης προκειμένου να εξασφαλίσουν πόρους για την Αποστολή. Petricioli, “Federico...”, οπ. παρ., σελ. 104. Σχετικά με την οργάνωση της αποστολής, βλ. και Giovanna Bandini, “Halbherr, Pigorini e la nascita della Missione Archeologica Italiana di Creta”, *Creta Antica*, 1, 2000, σελ. 155-170.

⁹²⁰ Όπως αναφέρει ο Gullino, ο Τζερόλα ήταν μακρινός συγγενής του Άλμπερ. Γενικά για το χρονικό της διαδικασίας της απόφασης της συμμετοχής του Istituto Veneto στην Αποστολή στην Κρήτη με δικό τους απεσταλμένο, βλ. Giuseppe Gullino, *L' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti: Dalla Rifondazione alla Seconda Guerra Mondiale (1838-1946)*, L' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1996, σελ. 140-143. Βλ. και Spiridione Alessandro Curuni και Lucilla Donati, *Creta Veneziana. L' Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola. Collezione fotografica (1900-1902)*, Istituto

Στις 24 Δεκεμβρίου 1899, λίγες μέρες πριν ο Τζερόλα επιβιβαστεί στο πλοίο που θα τον μετέφερε στην Ελλάδα, με γράμμα του προς τον γραμματέα του Ινστιτούτου Guglielmo Berchet ζήτησε την άδεια να μείνει δυο μέρες στη Βενετία, προκειμένου να κάνει μια ειδική έρευνα που του ανατέθηκε από τον Άλμπερ, σχετικά με το βενετικό κτίριο της Οπλαποθήκης, το οποίο η Κρητική Κυβέρνηση είχε σκοπό να αναστηλώσει στην παλαιά του μορφή⁹²¹. Η αναστήλωση είχε προφανώς σχέση με τη μετατροπή της Οπλαποθήκης σε Μουσείο. Στις 19 Μαρτίου 1900 έγραφε ο Άλμπερ στον δάσκαλό του Κομπαρέτι: «Η τοπική κυβέρνηση έχει κάνει ήδη το σχέδιο και τον προϋπολογισμό για τη μετατροπή της παλαιάς ενετικής Οπλαποθήκης σε Μουσείο και φαίνεται ότι οι εργασίες θα αρχίσουν φέτος. Έτσι η μεταφορά της Μεγάλης Επιγραφής πρέπει να θεωρηθεί λίγο πολύ εξασφαλισμένη».⁹²² Όπως θα φανεί στη συνέχεια βέβαια, αυτά που κινδύνευαν ήταν τα βενετσιάνικα κτίρια που θα στέγαζαν τη διάσημη επιγραφή.

Σύμφωνα με τον Στέφανο Ξανθουδίδη⁹²³, αποφασίστηκε από την Κρητική Πολιτεία να μετατραπεί η Λότζια σε Αρχαιολογικό Μουσείο μετά από υπόδειξη ξένων αρχαιολόγων και της αρχαιολογικής υπηρεσίας Ηρακλείου, ενώ ο Σπανάκης αναφέρει ότι «ή αιμάσσουσα εισέτι, ἐκ τῶν πληγῶν τόσων αἰῶνων, Κρήτη μεταξύ τῶν πρωτίστων μελημάτων αὐτῆς ἔθεσε καί τήν ἀναστήλωσιν τοῦ θαυμασίου τούτῳ μνημείου τῆς μεσαιωνικῆς Κρήτης, τῆ ὑποδείξει, πιθανότατα, τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας Ἡρακλείου».⁹²⁴ Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Σπανάκης, στο άρθρο που έγραψε το 1939 για τη Λότζια, δηλώνει αβέβαιος σχετικά με την «υπόδειξη» της αρχαιολογικής υπηρεσίας, ενώ από τα στοιχεία που παραθέτει φαίνεται ότι έχει κάνει μια πολύ σοβαρή έρευνα σχετικά με το θέμα. Επιπλέον, όπως έχει αναφερθεί ήδη, ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, από τον Ιούνιο 1899, ήταν όχι μόνο ο έφορος της αρχαιολογικής

Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1988, σελ. 37-48, όπου παρατίθεται η αλληλογραφία μεταξύ Άλμπερ, Βενετικού Ινστιτούτου και Τζερόλα. Βλ. και Τσικνάκης Κώστας Γ., «Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου», στο Θεοχάρης Δετοράκης και Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η Τελευταία Φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, ειδικά σελ. 563-568.

⁹²¹ “[...] ache per delle ricerche speciali di cui fui incaricato dal prof. Halbherr, relative al palazzo veneziano dell’Armeria in Candia, che il Governo Cretese intende restaurare ridonandolo alla forma antica.[...]”. Cuguni, Donati, *οπ. παρ.*, σελ. 47. Στο ίδιο γράμμα ο Τζερόλα ανέφερε ότι πριν φύγει θα περνουσε από τη Φλωρεντία να δει το χειρόγραφο του Μπουοντελμόντι, καθώς και από τη Ρώμη ώστε να ενημερωθεί από τους Ντε Σάνκτις και Σαβινιόνι που είχαν μόλις επιστρέψει από την Κρήτη, ενώ ο αρχαιολόγος Λουτσίο Μαριάνι θα έθετε στη διάθεση του Τζερόλα υλικό σχετικό με τα βενετικά μνημεία που είχε ο ίδιος συλλέξει στην Κρήτη.

⁹²² La Rosa, 2000/2001, *οπ. παρ.*, σελ. 63, υποσημ. 70. Όπως φαίνεται στο σχέδιο κάτοψης του μουσείου (εικ. 256) που σώζεται στο φωτογραφικό αρχείο του Τζερόλα, αντίγραφο του οποίου υπάρχει στη Βικελαία Βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο, είχε προβλεφθεί εξέχουσα θέση για την επιγραφή της Γόρτυνας στον όροφο, ακριβώς απέναντι από το σημείο που θα έβγαζε η σκάλα.

⁹²³ Ξανθουδίδης, *οπ. παρ.*, 129-132.

⁹²⁴ Σπανάκης, «Η Λότζια...», *οπ. παρ.*, σελ. 38.

υπηρεσίας του Ηρακλείου, αλλά και ο διευθυντής του Μουσείου το οποίο θα στεγαζόταν στο αναστηλωμένο κτίριο. Επομένως, είναι μάλλον απίθανο να μην είχε εμπλακεί στο θέμα η αρχαιολογική υπηρεσία. Πιθανόν, ο λόγος ήταν η προσπάθεια αποφυγής καταλογισμού ευθυνών στην υπηρεσία μετά την αποτυχία του σχεδίου μετατροπής της Λότζιας σε Αρχαιολογικό Μουσείο.

Το έργο δημοπρατήθηκε το Μάιο του 1900⁹²⁵ και οι εργασίες ξεκίνησαν το ίδιο καλοκαίρι υπό την επίβλεψη του νομομηχανικού Νικόλαου Σαλίβερου, ο οποίος είχε κάνει και τα σχέδια (εικ. 255, 256). Μετά από μια σειρά λαθών διαπιστώθηκε ότι το κτίριο δεν ήταν αρκετά στέρεο, γεγονός που οδήγησε στην παύση των εργασιών. Κρίνοντας από τα σχέδια που σώζονται στο αρχείο φωτογραφιών του Τζερόλα, οι μετατροπές αφορούσαν κυρίως στο κτίριο της Λότζιας. Εξωτερικά, τα τόξα θα κλείνονταν με τοιχοποιία που θα έφτανε μέχρι το μέσον περίπου του ύψους τους (λίγο παραπάνω σε εκείνα του ισογείου, λίγο χαμηλότερα στου ορόφου), ενώ το κτίριο θα έστεφαν λίθινοι κιονίσκοι, αγάλματα και αγγεία (εικ. 257). Η είσοδος του μουσείου θα βρισκόταν στο κεντρικό τόξο της δυτικής πρόσοψης της Λότζιας. (εικ. 255, 257) Ο επισκέπτης θα εισερχόταν σε έναν προθάλαμο που θα καταλάμβανε σε πλάτος τα τρία κεντρικά τόξα της Λότζιας. Στα αριστερά του προθαλάμου θα υπήρχε είσοδος προς το αναγνωστήριο το οποίο θα καταλάμβανε το χώρο που αντιστοιχούσε σε πλάτος στα δύο πρώτα τόξα της Λότζιας προς τα βόρεια. Μια θύρα στον ανατολικό τοίχο του αναγνωστηρίου (πίσω τοίχος της Λότζιας) θα οδηγούσε σε αίθουσα στη βορειοδυτική γωνία της Οπλαποθήκης (σε σχήμα τραπέζιου) που θα φιλοξενούσε τη βιβλιοθήκη. Δεν διευκρινίζεται στο σχέδιο της κάτοψης η χρήση που θα είχε ο χώρος στα δεξιά του προθαλάμου, που αντιστοιχεί σε πλάτος στο ένα τόξο. Στο χώρο που αντιστοιχούσε στο πρώτο τόξο από τα νότια, ο αρχιτέκτονας είχε τοποθετήσει υπηρεσίες και γραφεία του μουσείου. Μια θύρα αντίστοιχη με εκείνη του αναγνωστηρίου προς τη βιβλιοθήκη, οδηγούσε σε μικρή αίθουσα στα νοτιοδυτικά της Οπλαποθήκης που θα χρησιμοποιείτο ως φυλάκιο. Τέλος, μια κεντρική θύρα οδηγούσε από τον προθάλαμο σε τετράγωνη αίθουσα (στο χώρο της Οπλαποθήκης) και από κει μέσω δύο ανοιγμάτων στον κυρίως χώρο του Μουσείου. Στη δεξιά πλευρά της τετράγωνης αίθουσας είχε τοποθετηθεί η κλίμακα που ανέβαζε στον όροφο (εικ. 255). Στον όροφο, στο χώρο της Λότζιας, φαίνεται ότι θα υπήρχε μια αντίστοιχη διαρρύθμιση με εκείνη του ισογείου, με τρεις

---

⁹²⁵ Η προκήρυξη της μειοδοτικής δημοπρασίας δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος 3°, αρ. 20, 12/5/1900.

αίθουσες των οποίων η χρήση δεν διευκρινίζεται στο σχέδιο. Διευκρινίζεται, ωστόσο, η θέση που θα καταλάμβανε η Μεγάλη Επιγραφή της Γόρτυνας. Πρόκειται για το χώρο στον οποίο έβγαζε η κλίμακα που οδηγούσε τον επισκέπτη από το ισόγειο στον όροφο. Όσον αφορά στην Οπλαποθήκη, μετατροπές θα γίνονταν μόνο στους χώρους που θα καταλάμβανε η βιβλιοθήκη, η κλίμακα και το φυλάκιο και οι αντίστοιχοι στον όροφο⁹²⁶. Αντίθετα, για το μεγαλύτερο μέρος της Οπλαποθήκης δεν προβλέπονταν μετατροπές, όπως φαίνεται και από τη σημείωση στο σχέδιο της κάτοψης: «Μέρος μη μεταρρυθμιζόμενον».⁹²⁷

Πρακτικό συνεδρίασης της 9ης Οκτωβρίου 1902⁹²⁸ του Συμβουλίου του Ηγεμόνα, ρίχνει φως σε ορισμένα σημεία του χρονικού των λανθασμένων κινήσεων που οδήγησαν στην κατεδάφιση του ορόφου της Λότζιας δύο χρόνια αργότερα. Το Συμβούλιο⁹²⁹ συνεδρίασε προκειμένου να αποφανθεί σε αίτημα της Νομαρχίας Ηρακλείου που κατέθεσε ο επί της Παιδείας και Δικαιοσύνης Σύβουλος, Αντώνιος Βορεάδης, και αφορούσε στη Λότζια. Σύμφωνα με έγγραφο της Νομαρχίας Ηρακλείου, η Λότζια, η οποία μάλιστα αναφέρεται ως *Μουσείο* και σε παρένθεση *Τσεπανές*, ήταν περιβεβλημένη με παλαιά ξυλεία (σκαλωσιά), η οποία κινδύνε να κλαπεί και δεν υπήρχε τρόπος να διαφυλαχτεί. Η Νομαρχία Ηρακλείου πρότεινε να

---

⁹²⁶ Ο χώρος αυτός διακρίνεται καθαρά σε μια από τις φωτογραφίες του Τζερόλα, η οποία τραβήχτηκε μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες μετατροπής του κτιρίου σε μουσείο. Πρόκειται για το χώρο μεταξύ Λότζιας και Οπλαποθήκης, από τον οποίο έχει αφαιρεθεί η στέγη. (εικ. 258).

⁹²⁷ Έχουν ενδιαφέρον οι αναφορές σε σχέση με την Οπλαποθήκη ως το πρώτο «μουσείο» του Ηρακλείου ήδη από τον 19^ο αιώνα. Όπως αναφέρει ο Πρακτικίδης, «Εἰς δὲ τὸ κέντρον σχεδὸν τῆς Πόλεως ἐστὶν ἡ Μεγάλῃ Ὀπλοθήκῃ, ἐν ἣ εὐρίσκονται ὅλα τὰ τῶν Ἑνετῶν μείναντα ἐκεῖ ὄπλα, θώρακες, περικεφαλαίαι, ἀσπίδες, κνημίδες, βραχιονίδες, λόγχοι, ὁμοίως καὶ ἓν κανόνιον μηχανικόν ὡς τροχός, ἔχων δώδεκα στόματα. Ἔτι δὲ μερικοὶ πίθοι πλήρεις βαλσάμων καὶ ναφθελαιίου ἢ νεφτ γιαγῆ, τὰ μὲν διὰ πληγᾶς, τὰ δὲ διὰ ἔναυσσας. Ἐκεῖ εὐρίσκεται καὶ ἡ μεγάλη μάχαιρα τοῦ περιβόητου Δελῆ Μάρκου καὶ ἡ ἀσπίς αὐτοῦ, ὁμοίως καὶ τὸ ρόπαλον τοῦ Δελῆ Χουσεῖν Πασᾶ τῶν μονομαχησάντων ποτέ. Ἐνταῦθα συνάγονται οἱ τῶν Χριστιανῶν φόροι, ἵνα διανεμῶνται εἰς τὰ ρηθησόμενα στρατιωτικὰ τάγματα. Ζαχαρίας Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθεῖσα τῷ 1818*, ὑπὸ Ζαχαρίου Πρακτικίδου, Παραστάτου πληρεξουσίου και Γενικοῦ Φροντιστοῦ της Δικαιοσύνης τῷ 1822-1829 ἐν Κρήτῃ, ἔκδοσις τοῦ Τεχνικοῦ Επιμελητηρίου Ελλάδος-Τμήμα Ανατολικῆς Κρήτης, 1983 (επανέκδοσις), σελ. 36-37. Όπως ανέφερε ο αμερικανός περιηγητής Baylard Taylor που επισκέφτηκε την Οπλαποθήκη το Φεβρουάριο του 1858, τα πάντα φαίνονταν να είναι στην κατάσταση που τα άφησαν οι Βενετοί πριν δύο αιώνες. Μάλιστα, οι φύλακες του επέτρεψαν να πάρει ως αναμνηστικό ένα βέλος, ενώ άλλο ένα πήρε κρυφά οι συνοδοὶ του περιηγητή. Την πληροφορία δημοσίευσε ο Γ. Π. Εκκεκάκης, «Θέματα και Αφιέρωματα», εφημερίδα *Μεσόγειος*, 6/5/2001. Μερικά ξύλινα κιβώτια με βέλη, εξαρτήματα όπλων και πανοπλιών, βόλια κλπ. σώζονταν ακόμη όταν ο Τζερόλα επισκέφτηκε το Ηράκλειο το 1900. Τα κιβώτια ήταν χρωματισμένα κόκκινα με κίτρινα πλαίσια και σε κάθε τους πλευρά είχαν δύο λευκούς κύλους, μέσα στους οποίους ήταν ζωγραφισμένοι με κόκκινο χρώμα λέοντες του Αγίου Μάρκου, με λευκές φτερούγες με μαύρο περίγραμμα. Gerola, III, σελ. 111.

⁹²⁸ Αρχείο Κρητικής Πολιτείας, Αρχείο Ηγεμονικού Συμβουλίου, Φάκελος 12, υποφάκελος 1, αρ. πρακτ. 84.

⁹²⁹ Παρόντες στη συνεδρίαση ήταν ο Σύβουλος Εσωτερικών Γ. Μιχαλογιαννάκης, ο Σύβουλος Παιδείας και Δικαιοσύνης Α. Βορεάδης, ο Σύβουλος Οικονομικών Ι. Τσουδερός και ο γραμματέας Γ. Ορφανουδάκης.

δημοπρατηθεί η ξυλεία. Επιπλέον, υποστήριζε ότι το οικοδόμημα «ἐκτός τῆς ἀηδείας [sic] ἦν προξενῆ, δύναται νά ἐπιφέρῃ καί διά τῆς ὀσημέραι συντελουμένης φθοράς αὐτῆς σημαντικὴν ζημίαν εἰς τό δημόσιον χωρίς νά αποκρουσθῆ καί πᾶς ἐνδεχόμενος κίνδυνος δυστυχήματος ἐκ τῆς καταπτώσεως τεμαχίων σανίδων καί ἄλλων ξύλων. Τό δέ ὅλον οἰκοδόμημα καί ἰδία τὰ ἄνω ἀσκεπῆ μέρη ἐπαπειλοῦσιν ἐπικειμένην κατάπτωσιν κατά τόν ἐπερχόμενον μάλιστα χειμῶνα, τῆς ὁποίας τὰ δυσάρεστα δέν δύνανται νά προληφθῶσιν καί νά αποσοβηθῶσιν ἄνευ ἐγκαίρου μερίμνης.» Στην ἴδια συνεδρίαση του Ηγεμονικού Συμβουλίου του Οκτωβρίου του 1902 παρουσιάστηκε η υπ. αριθμ. 1525 ἐκθεση της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1902 της Διεύθυνσης Δημοσίων Ἔργων σχετικά με το ἴδιο θέμα. Την ἐκθεση υπογράφει ο Νομομηχανικός της 2^{ης} περιφέρειας των Δημοσίων ἔργων⁹³⁰. Ο μηχανικός υποστήριζε ότι οι βόρειοι τοίχοι του ορόφου ἦταν σε τόσο κακή κατάσταση, ὥστε αν αφαιρούνταν τα υπόλοιπα ξύλα της στέγης και η σκαλωσιά, θα κατέρρεαν. Ἦταν της ἀποψης μάλιστα ότι οι βόρειοι τοίχοι θα κατέρρεαν ἔτσι κι αλλιῶς σε ἐνδεχόμενο σεισμοῦ ἢ θύελλας. Η γνώμη του νομομηχανικού, με την οποία ο Βορεάδης δήλωσε ότι συμφωνοῦσε, ἦταν να κατεδαφισθεῖ «ἐκ βάθρων ὅλον τό πρόσθιον οἰκοδόμημα καί νά ἀνεγερθῆ ἐκ νέου καί κατά τόν αὐτόν ρυθμόν, τότε μόνον, ὅπότεν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐπιμένουν πρὸς τοῦτο, καθότι ἐάν ἀντί νά τό κατεδαφίσωμεν ἐπιμένωμεν νά τό ἐπισκευάζωμεν, οἱ γενησόμενες κατά καιρούς ἐπισκευαί θ' ἀποβαίνωσι μάταιαι καί θά δαπανῶνται χρήματα χωρίς ποσῶς νά βελτιωθῆ ποτέ ἡ στερεότης τοῦ κτιρίου», το οποίο θα λειτουργοῦσε παράλληλα ὡς Δαμόκλειος σπάθη για τους διαβάτες.

Ο μηχανικός συνεχίζει λέγοντας ότι η ἰδέα της Ἀνώτερης Διεύθυνσης Παιδείας να μετασκευάσει το κτίριο σε μουσεῖο ἦταν ἐξαρχῆς ἐσφαλμένη και ατυχῆς για πολλούς λόγους, ἕνας ἐκ των οποίων ἦταν το μικρό μέγεθος του κτιρίου και ότι κανονικά θα χρειαζόταν δεκαπλάσιος χώρος⁹³¹. Αναφέρει ότι η Ἀνώτερη Διεύθυνση Παιδείας χωρίς «νά ἐξετάση ἐπισταμένως καί μετὰ προσοχῆς τήν ἐν γένει κατάστασιν τοῦ κτιρίου, ὅπότε ἀκραδάντως θά ἐπέιθετο ὅτι ἀληθῶς εἶνε ἐντελῶς ἀκατάλληλον διά Μουσεῖον, διέταξε τόν παρά τῆ ὑπηρεσίᾳ τῶν Δημοσίων Ἔργων τότε ὑπηρετοῦντα ἀρχιτέκτονα Νικόλαον Σαλίβερον ὅπως προβῆ εἰς τήν ἐκπόνησιν τῆς μελέτης καί μεταρρυθμισθῆ τό κτίριον τοῦτο εἰς Μουσεῖον ὅπερ καί ἔπραξε.» Συνεχίζει, ότι ὄχι

⁹³⁰ Το ὄνομά του εἶναι δυσανάγνωστο.

⁹³¹ Υποθέτουμε ὅτι ο μηχανικός αναφερόταν μόνο στο χώρο της Λότζιας και ὄχι σ' ἐκεῖνον της Οπλαποθήκης, καθὼς η παρατήρησις ὅτι θα χρειαζόταν δεκαπλάσιος χώρος (Λότζια και Οπλαποθήκη ἐπὶ δέκα) για να γίνει το μουσεῖο μοιάζει μᾶλλον υπερβολικὴ για το ἔτος 1902.

μόνο δεν υποβλήθηκε η μελέτη για έγκριση στην αρμόδια Υπηρεσία Δημοσίων Έργων, η οποία σίγουρα θα τους προέτρεπε να εγκαταλείψουν την ιδέα, αλλά εγκρίθηκε από την Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας⁹³².

Φαίνεται ωστόσο ότι τα κυριότερα λάθη έγιναν κατά τη διάρκεια των εργασιών. Όπως αναφέρεται στο έγγραφο, ο αρχιτέκτονας Σαλίβερους άφησε τους εργολάβους χωρίς επίβλεψη, καθώς ο ίδιος έλειπε από το Ηράκλειο, με αποτέλεσμα αυτοί να αφαιρέσουν το δάπεδο του ορόφου και τη στέγη (πλην τριών δοκών-ζευκτών), κι έτσι «ἐγύ νωσαν ἐν γένει τό σεσαθρωμένον κτίριον πάσης συνοχῆς καί στερεότητος». Επιπλέον τοποθέτησαν σιδερένιο δάπεδο, χωρίς προηγουμένως να τοποθετήσουν «τάς τέσσερας μαρμαρίνους κολώνας» για να μοιραστεί το βάρος. Ακόμη, όπως κατηγορεί ο νομομηχανικός, τον συνάδελφό του Σαλίβερο, εφόσον ο τελευταίος διαπίστωσε ότι το κτίριο είχε κατασκευαστεί με «ἀπλοῦν χῶμα»⁹³³, όφειλε να διατάξει την στέγασή του πριν την έλευση του χειμώνα και να λάβει μέτρα κατά την τοποθέτηση του σιδερένιου δαπέδου, ώστε τα όμβρια ύδατα να μην διαλύουν τη συνδετική ύλη. Όλα τα παραπάνω λάθη είχαν ως αποτέλεσμα, μετά από τις δονήσεις ενός μικρού σεισμού, να καταρρεύσει μέρος του δυτικού τοίχου. Τότε συστάθηκε μια επιτροπή (16 Μαρτίου 1901), στην οποία συμμετείχε και ο Σαλίβερος, η οποία αποφάνθηκε ότι οι εργασίες έπρεπε να παύσουν. Ο συντάκτης του εγγράφου υποστήριζε ότι είχαν ήδη ξοδευτεί 25 χιλιάδες δραχμές και θα χρειαζόνταν άλλες δέκα χιλιάδες για να κατεδαφιστούν τα επικίνδυνα μέλη και προέτρεπε την κυβέρνηση να «ζητήση τόν υπεύθυνον διά τήν ἄσκοπον δαπάνην, τῶν 35 χιλιάδων δραχμῶν καί τήν καταστροφήν τοῦ ὠραίου καλλιτεχνικοῦ οἰκοδομήματος»⁹³⁴.

Κατέληγε ότι «ἐάν κατά τήν ἐπιθυμίαν τῶν Ἰταλῶν ἀρχαιολόγων θελήσωμεν νά ἐπαναφέρωμεν τό εἰρημένον ἴδρυμα εἰς τήν προτέραν αὐτοῦ καλλιτεχνικήν κατάστασιν, δέον προηγουμένως νά τό κατεδαφίσωμεν ἐξ ὀλοκλήρου καί ἀνεγείρωμεν αὐτό συμφώνως τῷ σχεδίῳ τῷ ἀποσταλέντι ἐξ Ἰταλίας τοῖς εἰρημένοις ἀρχαιολόγοις [...]». Στην περίπτωση αυτή η δαπάνη θα ήταν περίπου 60.000 δραχμές. Και συνεχίζει, ότι αν η εξεύρεση των χρημάτων είναι δύσκολη, θα μπορούσε το κτίριο να παραχωρηθεί στο Δήμο που το έχει ζητήσει επανειλημμένως για να το χρησιμοποιήσει

---

⁹³² Μάλιστα υποστηρίζει ότι έγιναν ακριβώς τα ίδια σφάλματα με τις φυλακές Ιτζεδίν και με τα ίδια αποτελέσματα.

⁹³³ Όταν λέει «χώμα» προφανώς εννοεί το αποσαθρωμένο συνδετικό κονίαμα. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με πέτρα, αργολιθοδομή και κονίαμα, και στις όψεις είχε «επενδυθεί» με λαξευμένους λίθους.

⁹³⁴ Έχει ενδιαφέρον ο χαρακτηρισμός «ωραίο καλλιτεχνικό οικοδόμημα», ιδιαίτερα τη στιγμή που ζητείται η κατεδάφισή του!

ως Δημαρχιακό Κατάστημα, υπό τον όρο όμως να κατεδαφίσει το «ἔμπροσθεν ἄνω πάτωμα»⁹³⁵ και να διατηρήσει το ισόγειο, αφού προηγουμένως υποστηρίξει και ανασκευάσει τις αψίδες σύμφωνα με τις οδηγίες της Διεύθυνσης Δημοσίων Ἔργων. Ὅλα τα υλικά που θα εξαχθούν από την κατεδάφιση (τούβλα, σίδερα, κουφώματα κλπ.) ανήκουν στο Δημόσιο και μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε άλλα κτίρια και ιδιαίτερα στο νέο Μουσείο⁹³⁶, σχέδια του οποίου είχε κάνει ο συντάκτης της έκθεσης. Η απόφαση του Ηγεμονικού Συμβουλίου ήταν να πωληθεί η παλαιά ξυλεία (πλην δύο δοκών), να παραχωρηθεί το κτίριο στο Δήμο Ηρακλείου εφόσον το ζητήσει εκ νέου και μόνο σύμφωνα με τους παραπάνω όρους, και τέλος να αναζητήσει του υπαίτιους εξαιτίας των οποίων υπέστη ζημιὰ το Δημόσιο⁹³⁷.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι εργασίες είχαν παύσει από τις 16 Μαρτίου 1901, ενάμιση χρόνο δηλαδή πριν τη συνεδρίαση του Ηγεμονικού Συμβουλίου. Ἐχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι αναφέρεται με ἔμφαση η «επιθυμία των ιταλών αρχαιολόγων», οι οποίοι φαίνεται ότι ἔπαιζαν σημαντικό ρόλο, ασκώντας πιέσεις ὥστε να μην εγκαταλειφθεί το σχέδιο αναστήλωσης του κτιρίου. Η Ιταλία βέβαια ήταν μία από τις δυνάμεις που διατηρούσε στρατό στο νησί, επομένως η «επιθυμία των ιταλών αρχαιολόγων» είχε μια ιδιαίτερη βαρύτητα. Ὅσον αφορά στο μηχανικό που συνέταξε

---

⁹³⁵ Της Λότζιας δηλαδή, ὄχι της Οπλαποθήκης.

⁹³⁶ Το Μουσείο που το 1900 παραχωρήθηκε στη νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία μεταφέρθηκε με τη φροντίδα των Χατζιδάκη και Ξανθοδίδη την ίδια χρονιά στους Στρατώνες-Κισλάδες (πρόκειται για τους πρώην στρατώνες του Αγίου Γεωργίου που κατέρρευσαν στο σεισμό του 1856 και ανοικοδομήθηκαν το 1883). Μάλιστα, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο της Κρητικής Πολιτείας, αποφασίστηκε από το Ηγεμονικό Συμβούλιο τον Ιούλιο 1902, να μην ενοικιαστούν τα γύρω καταστήματα λόγω κινδύνου πυρκαγιάς (εγγρ. 61). Το Σεπτέμβριο του 1902 (εγγρ. 76.) το Συμβούλιο του Ηγεμόνα αποφάνθηκε αρνητικά στην αίτηση της Μονίμου Επιτροπής του Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου να της παραχωρηθεί το διαμέρισμα στα δυτικά του στρατώνα στο οποίο στεγαζόταν το Ειρηνοδικείο για να εγκατασταθεί εκεί το Δημαρχείο, ενώ αρνητική ήταν η απάντηση και στη Χωροφυλακή που ζήτησε το νότιο τμήμα του κτιρίου. Ο λόγος της άρνησης ήταν ότι στους στρατώνες ήταν εγκατεστημένο το αρχαιολογικό μουσείο «ὄπερ κέκτηται μεγάλιν ἄξιαν» και ο φόβος πυρκαγιάς δεν επέτρεπε άλλες χρήσεις του χώρου, ὥσπου να κατασκευαστεί το νέο μουσείο και να μεταφερθούν εκεί τα εκθέματα. Βλ. Αρχείο Κρητικής Πολιτείας, Αρχείο Ηγεμονικού Συμβουλίου, Φάκελος 12, υποφάκελος 1, αρ. εγγράφων 61 και 76. Το 1904-1907 κατασκευάστηκε η πρώτη μουσειακή αίθουσα, στη θέση όπου βρίσκονταν τα ερείπια της μονής του Αγίου Φραγκίσκου, δίπλα στο Χουνκιάρ Τζαμί. Δεν γνωρίζουμε αν τα σχέδια έγιναν πράγματι από το μηχανικό που συνέταξε το έγγραφο που παρουσιάστηκε παραπάνω. Το 1908, μετά την προσθήκη μίας δεύτερης αίθουσας, μεταφέρθηκαν εντέλει εκεί οι αρχαιότητες. Το 1912, το μικρό αυτό κτίσμα πήρε τη μορφή νεοκλασικού κτιρίου με την προσθήκη της δυτικής πτέρυγας, σε σχέδια του αρχιτέκτονα-αρχαιολόγου W. Dörpfeld και του γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, Παναγή Καββαδία (εικ. 259). Η οικοδόμηση του σημερινού κτιρίου, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καραντινού, ξεκίνησε το 1937. Υπό την επανέκθεση και παρουσίαση των συλλογών του μουσείου και το μουσείο επαναλειτούργησε το 1952. Βλ. την επίσημη ιστοσελίδα του μουσείου: http://odysseus.culture.gr/h/1/gh152.jsp?obj_id=3327.

⁹³⁷ Από πρακτικό συνεδρίασης του ηγεμονικού συμβουλίου της 30-8-1902 (αρ. πρακτ. 73) μαθαίνουμε ότι ο Σαλιβέρος απολύθη κε. Είχε ζητήσει διετή άδεια από τον Αύγουστο του 1901. Κατά πάσα πιθανότητα η απόλυση είχε σχέση με την υπόθεση της Λότζιας-Μουσείου.

την έκθεση, φαίνεται αρκετά καθαρά, ότι διαφωνούσε με την αναστήλωση/ανακαίνιση που πρότειναν «οι αρχαιολόγοι». Επίσης, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στο έγγραφο, στους επικεφαλής της αρχαιολογικής υπηρεσίας, Ιωσήφ Χατζιδάκη και Στέφανο Ξανθουδίδη, αλλά ούτε και στην άποψη του πρώτου ως διευθυντή του Μουσείου. Άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία που παρέχει το έγγραφο είναι ότι ο Δήμος Ηρακλείου είχε ήδη εκφράσει την επιθυμία να αποκτήσει το κτίριο, καθώς επίσης και το ότι υπήρχε ήδη σχέδιο αναστήλωσης που έχει σταλεί από την Ιταλία στους ιταλούς αρχαιολόγους. Προφανώς πρόκειται για το σχέδιο του Federico Berchet.⁹³⁸ (εικ. 260).

---

⁹³⁸ Ο Φεντερίκο Μπερσέ (1830-1909), αδελφός του γραμματέα του Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Guglielmo, και ανιψιός του λόγιου και ποιητή, εκπρόσωπου του «ρομαντικού πατριωτισμού», Giovanni Berchet, προερχόταν από μια πλούσια αστική οικογένεια και ο ίδιος έχοντας πολύ καλές σπουδές στα μαθηματικά στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ακολούθησε, μετά την ενσωμάτωση της Βενετίας στο ιταλικό βασίλειο (1866), πολιτική καριέρα, καταλαμβάνοντας διάφορες θέσεις στη διοίκηση. Το 1860 συνέγραψε μαζί με τον Agostino Sagredo μία μονογραφία που παρουσίαζε την πρόταση αναστήλωσης του Fondaco dei Turchi, το οποίο είχε μόλις αγοραστεί από το δήμο της Βενετίας. Ο ιστορικός Σαγκρέντο, ασχολήθηκε με την ιστορική τεκμηρίωση του κτιρίου και τόνισε ότι η οικοδόμησή του και οι διάφορες κατασκευαστικές του φάσεις ήταν μαρτυρίες των έξι αιώνων ζωής της πόλης της Βενετίας και επομένως του μεγαλείου της. Ο Μπερσέ ανέλαβε την καλλιτεχνική τεκμηρίωση. Η μονογραφία κατέληξε στην άποψη ότι μετά την αναστήλωσή του το κτίριο θα ήταν ιδανικό για να στεγάσει το μουσείο της πόλης της Βενετίας (Museo Civico). Agostino Sagredo και Federico Berchet, *Il Fondaco dei Turchi in Venezia: studi storici ed artistici, con documenti inediti e tavole illustrative*, Giuseppe Civelli, Μιλάνο 1860. Ο τριαντάχρονος Μπερσέ ανέλαβε από το 1861 την αναστήλωση και προχώρησε με στόχο την αναβίωση μιας εικόνας του κτιρίου και της Βενετίας *com'era*. Στηρίχθηκε σε μια λεπτομερή ιστορική και εικονογραφική έρευνα, σύμφωνα με την οποία όμως, δικαιολογείται να απαλείφει από το κτίριο όλα εκείνα τα στοιχεία που δεν ταιριάζανε με την προσωπική του, «αναγεννημένη» (και εν τέλει επινοημένη) εικόνα του κτιρίου. Όταν είδε ότι υπήρχε θέμα στατικότητας, δεν δίστασε να προχωρήσει στην κατεδάφιση και ανακατασκευή του χρησιμοποιώντας τόσο παλαιά, και μάλιστα από άλλα κτίρια, όσο και σύγχρονα υλικά. Επιπλέον, προχώρησε σε προσθήκες αρχιτεκτονικών στοιχείων, των οποίων δεν είχε επιβιώσει κανένα κατασκευαστικό ίχνος, παρά μόνο υπόνοιες της ύπαρξής τους σε εικονογραφικές πηγές (π.χ. οι δύο πλαινοί πυλώνοι). (εικ. 261) Βλ. Gianfranco Pertot, *Venice. Extraordinary Maintenance: A history of the restoration, conservation, destruction and adulteration of the fabric of the city from the Fall of the Republic to the present*, (1^η έκδοση στα ιταλικά με τον τίτλο: *Venezia «restaurata». Centosettanta anni di interventi di restauro sugli edifici veneziani*, Franco Angeli, Μιλάνο 1988), Paul Holberton publishing, Λονδίνο 2004, σελ. 52-58. Έχει επισημανθεί ότι ο Μπερσέ ήταν ενήμερος για τις δύο αντικρουόμενες τάσεις σε σχέση με τις αναστηλώσεις (Ruskin και Viollet-le-Duc) που κυριαρχούσαν εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη και ο ίδιος μάλλον ακροβατούσε μεταξύ των δύο απόψεων, υποστηρίζοντας στη θεωρία την άποψη του Ράσκιν, αλλά λειτουργώντας στην πράξη στα πλαίσια των απόψεων του Βιολέ-λε-Ντυκ. Βλ. ενδεικτικά, Dario Lugato, “Federico Berchet: tra ripristino e conservazione”, στο Gianfranco Spagnesi (επιμ.), *Storia e restauro dell'architettura : aggiornamenti e prospettive* : (Πρακτικά 21^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Ρώμη, 12-14 Οκτωβρίου 1983, Centro di studi per la storia dell'architettura: Casa dei Crescenzi, Ρώμη 1984, σελ. 338· και Chiara Ferro, “Restaurare, ripristinare, abbellire... Episodi veneziani di Giovanbattista Meduna e Federico Berchet”, στο Franca Cosmai, Stefano Sorteni (επιμ.), *La città degli ingegneri*, Marsilio, Βενετία 2005, σελ. 107-119. Η υποδοχή του αναστηλωμένου κτιρίου ολοκληρώθηκε προς στο Μεγάλο Κανάλι ολοκληρώθηκε 1869, ενώ η αναστήλωση του υπόλοιπου κτιρίου ολοκληρώθηκε είκοσι χρόνια μετά, το 1889), υπήρξε ενθουσιώδης, καθώς το Fondaco – μουσείο, αναστηλωμένο στην «αρχική» του πλούσιου μορφή, μετατράπηκε «σε σύμβολο της ζωτικότητας και της δόξας του παρελθόντος της βενετικής εμπορικής τάξης, η οποία πολλοί πίστευαν ότι θα ανθούσε ξανά με το Risorgimento». Pertot, *οπ. παρ.*, σελ. 57-58. Το Fondaco στέγασε το Museo Correr μέχρι το 1921 και στη συνέχεια έγινε η έδρα του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας.

Όπως αναφέρει ο Σπανάκης, αλλά και ο ίδιος ο Μπερσέ, ο Τζερόλα συνέλεξε τα απαιτούμενα στοιχεία, σχεδιαγράμματα, φωτογραφίες κλπ., τα οποία έστειλε στον Ιταλό μηχανικό, διευθυντή τότε του Περιφερειακού Γραφείου για την Συντήρηση των Μνημείων του Βένετο⁹³⁹, ο οποίος «εξεπώνησε επιτυχές σχέδιον» αναστήλωσης του κτιρίου στην αρχική του μορφή. Η πρόταση αναστήλωσης της Λότζιας του Χάνδακα παρουσιάστηκε από τον Μπερσέ στη συνεδρίαση του Βενετικού Ινστιτούτου στις 27 Οκτωβρίου 1901 και στη συνέχεια δημοσιεύτηκε στον 61^ο τόμο του περιοδικού του Ινστιτούτου το 1902⁹⁴⁰. Ο Μπερσέ πίστευε ότι η Λότζια IV του Χάνδακα ήταν έργο του Σανμικέλι⁹⁴¹. Στο άρθρο του, εκτός από την παρουσίαση του σχεδίου και των προτάσεών του ως προς τη μορφή που θα έπρεπε να έχει το κτίριο μετά την αναστήλωση, προχώρησε σε πολλές τεχνικές λεπτομέρειες σε σχέση με τους διάφορους τρόπους ενίσχυσης των τοίχων, των θεμελίων, σχετικά με τη στέγαση και γενικότερα ανέλυσε τον τρόπο με τον οποία θα εργαζόταν αν αναλάμβανε ο ίδιος το έργο. Η υγεία του και η ηλικία του όπως λέει, δεν του επέτρεπαν να επισκεφτεί την Κρήτη, όμως δήλωνε σίγουρος ότι θα υπήρχαν ικανοί χτίστες στο νησί ώστε να καταφέρουν να το αναστηλώσουν⁹⁴². Φαίνεται καλά ενημερωμένος σε σχέση με την κακή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Λότζια μετά τις προσπάθειες μετατροπής της σε μουσείο. Υποστήριζε μάλιστα, ότι στην περίπτωση που κρινόταν αδύνατη η ενίσχυση του κτιρίου ώστε να μην καταρρεύσουν οι τοίχοι, θα έπρεπε να αφαιρεθούν ένα-ένα τα αρχιτεκτονικά λίθινα μέλη της «επένδυσης», να αριθμηθούν, να γίνουν λεπτομερή σχέδια και αφού οικοδομηθεί το νέο κτίριο, να τοποθετηθούν τα παλαιά μέλη στην αρχική τους θέση «χωρίς να τροποποιηθούν, να προσαρμοστούν, να αλλάξουν διαστάσεις ή να αντικατασταθούν», διότι όπως δήλωνε «η μεγαλύτερη αξία

---

⁹³⁹ Από το 1866 ως το 1875, ο Μπερσέ ήταν μέλος της συμβουλευτικής Επιτροπής Καλών Τεχνών της Βενετίας, ενώ από το 1876 ως το 1902 μέλος της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων και αντικειμένων της τέχνης και της αρχαιότητας της επαρχίας της Βενετίας. Από το 1886 τέθηκε επικεφαλής της Αντιπροσωπείας της Περιφέρειας για τα μνημεία του Βένετο (Delegazione regionale per I monumenti del Veneto), θέση την οποία διατήρησε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1891 που η Αντιπροσωπεία αντικαταστάθηκε από το Ufficio regionale per la conservazione dei monumenti del Veneto. Ο Μπερσέ ανέλαβε τη διεύθυνση του Περιφερειακού Γραφείου μέχρι το 1902 που συνταξιοδοτήθηκε εν μέσω γενικής κατακραυγής μετά την κατάρρευση του καμπαναριού του Αγίου Μάρκου.

⁹⁴⁰ Federico Berchet, "La Loggia Veneziana di Candia", Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1901-1902, τ. LXI (serie ottava-tomo quarto), parte seconda, σελ. 1-17.

⁹⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 15. Ο Τζερόλα βρισκόταν ακόμη στην Κρήτη και δεν είχε βρει τα στοιχεία στα αρχεία της Βενετίας που επιβεβαιώνουν ότι η Λότζια χτίστηκε στα χρόνια του Φραντσέσκο Μοροζίνι. Κατά πάσα πιθανότητα επομένως ήταν ο ίδιος ο Τζερόλα που πρότεινε στον Μπερσέ την απόδοση της Λότζιας στον Μικέλε Σανμικέλι.

⁹⁴² Στο ίδιο, σελ. 7-12.

τους είναι η αρχαιότητά τους»⁹⁴³. Μάλιστα, διαφωνούσε απόλυτα με την μετατροπή της Λότζιας σε Μουσείο και θεωρούσε ότι το μουσείο έπρεπε να γίνει στην Οπλαποθήκη, ενώ η Λότζια να παραμείνει μια ανοιχτή στοά, λειτουργώντας ως είσοδος του μουσείου.⁹⁴⁴ Από την άλλη, σύμφωνα με την πρότασή του, η στέψη του κτιρίου θα αποτελέιτο από κιονίσκους, αγάλματα και πυραμίδες, παρά το ότι δεν υπήρχε κανένα στοιχείο που να υποστήριζε ότι τέτοια ήταν η αρχική στέψη του κτιρίου ή έστω ότι κάτι τέτοιο υπήρχε στο αρχικό σχέδιο που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, όπως πίστευε ο Τζερόλα.

Το σχέδιο του Μπερσέ παρουσιάστηκε στον ύπατο αρμοστή της Κρήτης, πρίγκιπα Γεώργιο⁹⁴⁵, παρακάμπτοντας όπως φαίνεται τη Διεύθυνση Δημοσίων Έργων

---

⁹⁴³ Στο ίδιο, σελ. 8. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον η αλλαγή στη στάση του σε σχέση με την εποχή της αναστήλωσης του Fondaco dei Turchi της δεκαετίας του 1860. Είχε προηγηθεί το 1877, με αφορμή την έντονα επεμβατική αναστήλωση της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου από τον Gianbattista Meduna, η δημοσίευση της μονογραφίας-καταδίκης από τον αργότερα επιμελητή του Μουσείου Correr, Alvise Pietro Zorzi, *Osservazioni intorno ai restauri interni ed esterni della Basilica di San Marco*, Ongania, Βενετία 1877. Η δημοσίευση είχε χρηματοδοτηθεί από τον ίδιο τον Ράσκιν, ο οποίος έγραψε μια μεγάλη και εγκάρδια εισαγωγή στο κείμενο. Μάλιστα, ο Zorzi προσκλήθηκε το Νοέμβριο 1879 από τον William Morris να συμμετάσχει στη συνέλευση της Society for the Protection of Ancient Buildings που είχε ιδρυθεί δύο χρόνια πριν. Γενικά, το κείμενο του Τζόρτζι προκάλεσε τεράστια συζήτηση και σηματοδότησε στη Βενετία το πέραςμα από την αναστήλωση στην συντήρηση, τουλάχιστον στη θεωρία. Ο Μπερσέ, σε αυτή την αντιπαράθεση, πήρε ξεκάθαρα το μέρος του Τζόρτζι και της συντήρησης εναντίον της αναστήλωσης και κατήγγειλε και αυτός τις παρεμβατικές και εν τέλει «πλαστογραφικές» πρακτικές του Μεντού α. Μάλιστα, σε ένα διάσημο κείμενό του, το 1887, που παρουσιάζε τον τρόπο της δουλειάς του στο Fondaco dei Turchi, δήλωνε ότι ο ίδιος δεν πρόσθεσε τίποτε το προσωπικό στην αναστήλωση του κτιρίου! Federico Berchet, “Sui restauri del Fondaco dei Turchi”, στο *L’ingegneria a Venezia nell’ultimo ventennio. Pubblicazione degli ingegneri veneziani in omaggio ai colleghi del VI Congresso*, Βενετία 1887. Οι προσπάθειές του να αποδείξει ότι ήταν από την πλευρά της συντήρησης και του σεβασμού της ιστορίας του κτιρίου προκάλεσαν σφοδρές αποδοκιμασίες και επιθέσεις, ιδιαίτερα από τους Pompeo Molmenti και Giacomo Boni. Οι Μανφρέντο Ταφού ρι, Massimo Cacciari, Francesco Dal Co, σε ένα κείμενό τους σχετικά με το μύθ ο της Βενετίας έγραψαν για τον Μπερσέ ότι «ήταν η χειρότερη δυνατή προδοσία της βενετικής “συνέχειας”»: μπροστά σε μια προφανή κρίση (ή καλυ ερα ρήξη) αυτής της «συνέχειας», επινοήθηκε ο “υπερβενετσιανισμός”. Ένα όνομα το συνοψίζει όλο αυτό: Μπερσέ. Γνωρίζουμε τι έκανε ο Μπερσέ στο Fondaco dei Turchi, όμως υπάρχουν και άλλα παραδείγματα της συνεχιζόμενης διαστροφής αυτού του είδους. Καταλήξαμε σε τόσα πλαστά, που είναι πλέον απαραίτητο να ανατρέχει κανείς στις αρχαιακές πηγές, προκειμένου να μπορέσει να τα ταυτοποιήσει». Massimo Cacciari, Francesco Dal Co και Manfredo Tafuri, “Il mito di Venezia”, στο Vittorio Gregotti (επιμ.): *Venezia Città del Moderno/Venice: City of the Modern, Rassegna* 22, CIPIA, Μιλάνο 1985, σελ. 8. Όπως και να έχει, είναι προφανές, ότι όταν ο Μπερσέ έκανε τα σχέδια «αναστήλωσης» της Λότζιας του Χάνδακα το 1901, είχε «αφομοιώσει» όλη η συζήτηση που είχε προηγηθεί στη Βενετία σε σχέση με τη συντήρηση των μνημείων, και είχε τουλάχιστον στα λόγια, ενστερνιστεί τις απόψεις των επικριτών του.

⁹⁴⁴ Berchet, “La Loggia...”, οπ. παρ., σελ. 12.

⁹⁴⁵ Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς, υποθέτουμε ότι αυτό έγινε κάποια στιγμή το 1901. Πρόκειται ακριβώς για την περίοδο που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται σοβαρά προβλήματα στην διακυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας. Η θέση του υπ του αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου Β΄ ως διττού πληρεξουσίου, ταυτόχρονα «αντιπρόσωπου» των Μεγάλων Δυνάμεων και εκπροσώπου των Κρητικών, χριστιανών και μουσουλμάνων, σε συνδυασμό με τον εκκεντρικό του χαρακτήρα και τους αυταρχικούς του τρόπους, τον έφεραν σε σύγ ρουση και με τα δύο μέρη της εξίσωσης που συνταγματικά είχε αναλάβει να εκπροσωπεί. Η ευφορία που είχε συνοδεύ σι την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη είχε συν τω χρόνω μετατραπεί σε δυσαρέσκεια μιας σημαντικής μερίδας του πληθυσμού. Η διάψευση των ελπίδων για ένωση, τις οποίες ο ίδιος είχε καλλιεργήσει, η οικονομική καχεξία, η αδυναμία εύ εσης πόρων για

και προκαλώντας έτσι σειρά αντιδράσεων. Σύμφωνα με τον Σπανάκη, «ή ύποβολή του σχεδίου τούτο, ίσως δέ και ή ανάμιξις τῆς ἀποστολῆς του R. Istituto Veneto εἰς τό ζήτημα, προκάλεσαν δριμεῖαν πολεμικήν περί τῆς σκοπιμότητος ἢ μή τῆς διατηρήσεως του ἐξόχου τούτου μνημείου».⁹⁴⁶ Το γεγονός ότι το σχέδιο αναστήλωσης παρουσιάστηκε στον πρίγκιπα Γεώργιο, σε μια εποχή που η δημοτικότητα του μεταξύ των Κρητικών (ειδικά των χριστιανών στην προκειμένη περίπτωση) και ιδιαίτερα των κατοίκων της πόλης είχε μειωθεί σημαντικά, καθώς έβλεπαν το όνειρο της «ένωσης» που τους είχε υποσχεθεί να απομακρύνεται, πρέπει να ενέτεινε τις αντιδράσεις.

Όπως αναφέρει ο Σπανάκης, η συζήτηση κορυφώθηκε και το Σεπτέμβριο του 1904⁹⁴⁷ με τη δικαιολογία ότι ο πάνω όροφος ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπος, δόθηκε εντολή από την Διεύθυνση Δημόσιας Εκπαίδευσης να κατεδαφισθεί ολόκληρος μέσα σε 48 ώρες⁹⁴⁸. Η κατεδάφιση ολοκληρώθηκε χωρίς την παραμικρή επιμέλεια, ενώ το υλικό που αφαιρέθηκε δεν φυλάχθηκε. Όπως αναφέρει ο αυτόπτης μάρτυρας της κατεδάφισης Στέφανος Ξανθουδίδης, «κατερρίπτοντο μετά λύσεως καί μανίας πρωτοφανοῦς, ἀπό ὕψους 10-15 μέτρων ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς ὁδοῦ, οἱ κίονες καί τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη καί ἐθρυμματίζοντο, ἐν τῇ φοβερᾷ δέ ταύτῃ πτώσει

την ενίσχυση της γεωργίας, των δημοσίων έργων και της εμπορικής δραστηριότητας ήταν από τις βασικές αιτίες απογοήτευσης. Επιπλέον, ο αυταρχικός χαρακτήρας και η απολυταρχική συμπεριφορά του Γεωργίου και των συνεργατών του επιδεινώναν την κατάσταση. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η δυσaráσκεια απέναντι στον Γεώργιο Β΄ μεγάλης μερίδας της αστικής τάξης των πόλεων. Μετά την αποπομπή του Βενιζέλου από την κυβέρνηση το Μάρτιο του 1901, έως το κίνημα του Θερίσου (Μάρτιος 1905), και μέχρι την παραίτηση του Γεωργίου το 1906, η κατάσταση ήταν εξαιρετικά τεταμένη και οι αντιπαραθέσεις στο πολιτικό επίπεδο σφοδρότατες. Βλ. σχετικά Philip Carabot, "A Country in a 'State of Destitution' Labouring under an 'Unfortunate Regime': Crete at the Turn of the 20th century (1898-1906)", στο Yannis Hamilakis, Nicoletta Momigliano (επιμ.), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans', Creta Antica*, 7, Bottega d'Erasmus, Πάδοβα 2007, σελ. 39-53· Γιάννης Κοκκινάκης, «Πολιτικές εξελίξεις στην Κρητική Πολιτεία, 1898-1913. Φωτογραφία και Ιστορία: Σκέψεις με αφορμή την παρουσίαν έκδοσης», στο *1898-1899 Κρήτη. Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. xix-xxxii.

⁹⁴⁶ Σπανάκης, «Η Λότζα...», οπ. παρ., 1939, σελ. 41. Όπως είδαμε παραπάνω, η πολεμική υπέρ της κατεδάφισης του κτιρίου υπήρχε τουλάχιστον από το 1902. Κατά πάσα πιθανότητα ξεκίνησε αμέσως μόλις έγινε γνωστή η παρουσίαση του σχεδίου στον ύπτο αρμοστή από τους «ιταλούς αρχαιολόγους».

⁹⁴⁷ Δεν γνωρίζουμε αν μεσολάβησε κάτι άλλο μεταξύ του Οκτωβρίου 1902 και του Σεπτεμβρίου 1904, πέρα από την αναμενόμενη επιδείνωση της κατάστασης του «πληγωμένου» κτιρίου.

⁹⁴⁸ Η πληροφορία σχετικά με την εσπευσμένη κατεδάφιση, σε 48 ώρες και μάλιστα με πρόστιμο 1000 λιρών στην περίπτωση που δεν τελείωνε στην ώρα της, προέρχεται από επιστολή που έστειλε ο Τζερόλα στο περιοδικό *Illustrazione Italiana*, XXXI, τ. 47, και δημοσιεύθηκε με τίτλο «La Loggia Veneta di Candia Demolita» στις 20 Νοεμβρίου 1904. Όπως δηλώνει ο Τζερόλα, το σχέδιο του Μπερσέ, προέκυψε «λόγω πατριωτικού ενδιαφέροντος του Ιστιτούτο Βένετο», προσφέρθηκε τιμητικά ως δώρο (in omaggio) στον πρίγκιπα Γεώργιο και κυκλοφόρησε ευρέως στον Τύπο. Υποστηρίζει επιπλέον ότι το βασικότερο πρόβλημα για την αναστήλωση ήταν το οικονομικό, ότι πριν την κατεδάφιση, υπήρχε η σκέψη στην Ιταλία για οικονομική βοήθεια και ότι λίγο πριν κατεδαφιστεί ο όροφος με εντολή της Διεύθυνσης Δημόσιας Εκπαίδευσης, ο Δήμος Ηρακλείου είχε δηλώσει ότι με δικά του έξοδα θα το αναστήλωνε. Δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί εφημερίδες που δημοσίευσαν το σχέδιο.

ήκρωτηρίαζον καί κατεκερμάτιζον καί τά κάλλιστα διατηρούμενα μέρη τοῦ ἰσογείου ὀρόφου, μάλιστα δέ τόν στυλοβάτην καί τά προέχοντα γείσα, τά ὅποια καί ἐκολόβωσαν κατά τρόπον οἰκτρόν.»⁹⁴⁹ Συμπληρώνει ὅτι ἡ καταστροφή ἐγένε παρὰ τις διαμαρτυρίες καί τις συστάσεις τῆς ἀρχαιολογικῆς υπηρεσίας καί σημειώνει ὅτι «ἦτο εὐκόλον καί λογικόν νά ἀφαιρῆται μετὰ προσοχῆς τό ὑλικόν καί νά φυλάσσεται διά τήν μέλλουσαν τοῦ κτιρίου ἀνακαίνισιν.»⁹⁵⁰ (εἰκ. 262).

Δυστυχῶς δέν ἐχει γίνει ἐνδελεχῆς ἐρευνα στον τοπικό Τύπο⁹⁵¹, καί δέν ἔχουν ἐντοπιστεῖ φωνές που ἐνδεχομένως τάχθηκαν ἐνάντια στην κατεδάφιση πέραν του Ξανθουδίδη. Ὅσον ἀφορᾶ στα ἐπιχειρήματα ἐκείνων που υποστήριζαν τήν κατεδάφιση τῆς Λότζιας, δέν θα διέφεραν πολὺ ἀπό ἐκεῖνα που παρουσιάστηκαν ἀπό τον μηχανικό του Δημοσίου στο ἐγγράφο του 1902. Ὅπως δὴποτε, θα πήραν πολιτική/ἐθνικιστική χροιά, ἀν σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι μία ἀπό τις «προστάτιδες» δυνάμεις ἦταν αὐτή που πίεζε νά διατηρηθεῖ τό μνημεῖο, καί μάλιστα χωρίς νά κρατά τα προσχήματα, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν παράκαμψη τῶν δημοσίων υπηρεσιῶν. Ἡ Λότζια ἦταν ἓνα ἀπό τα κτίρια που θύμιζαν τήν περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, τους «ἀπογόνους» τῆς ὁποίας ἐβλεπαν οἱ Κρητικοί στα ἰταλικά στρατεύματα. Ἐπιπλέον, ἡ τόσο ἐνεργητική παρέμβαση του Βενετικοῦ Ἰνστιτούτου ἀλλά καί ἡ ρητορική του περί «πατριωτικοῦ ἐνδιαφέροντος», δήλωνε εὐθέως ὅτι οἱ Βενετοί ἐβλεπαν τήν Λότζια ὡς «δικό» τους ἐθνικό μνημεῖο. Μάλιστα, σέ ἄρθρο στη *Frankfurter Zeitung*, XLIX, τῆς 23^{ης} Νοεμβρίου 1904, τό ὁποῖο ἀναδημοσιεύτηκε στο Ἡράκλειο λίγες μέρες μετὰ, ὁ Ernst Gerland ἔγραφε, «[τ]ό κομψόν κτίριον ἀντιπροσώπευε τήν προσφιλέστατην τοῖς Ἰταλοῖς ἀνάμνησιν τῆς ἐν Κρήτη κυριαρχίας καί διά τοῦτο εἶναι λίαν εὐεξήγητον ὅτι ἐν Ἰταλίαν ἔδειξαν μέγα ἐνδιαφέρον διά τήν διατήρησιν αὐτοῦ. [...] Αἱ Ἰταλικά ἐφημερίδες εὐλόγως ἐταράχθησαν διά τό γεγονός ἐρμηνεύουσαι τήν καταστροφήν τῆς Λέσχης ὡς πράξιν Βανδαλισμοῦ, δι' ἧς ὁ κρητικός λαός ἐξεδήλωσε τήν ἀποστροφήν αὐτοῦ κατά τῶν χρόνων τῆς ἐνετικῆς δεσποτείας, ἡμεῖς δέ προσθέτωμεν καί ἐναντίον τῶν σημερινῶν Ἰταλικῶν πρὸς ἐπεκτάσεις βλέψεων»⁹⁵².

⁹⁴⁹ Ξανθουδίδης, ὁπ. παρ., σελ. 131.

⁹⁵⁰ Στο ἴδιο, σελ. 131.

⁹⁵¹ Ἀσφαλῶς μία τέτοια ἐρευνα στον τοπικό Τύπο, ἀλλά καί στο Ἀρχεῖο τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, θα δώσει στοιχεῖα καί γιά ἄλλα βενετικά καί ὀθωμανικά κτίρια που κατεδαφίστηκαν τήν ἴδια περίοδο, ἀλλά καί πληροφορίες ἀναφορικά με τήν ρητορική που χρησιμοποιοῦνταν προκειμένου νά δικαιολογηθεῖ ἡ ἐξαφάνισή τους ἀπό τό τοπίο τῶν πόλεων.

⁹⁵² Το ἄρθρο ἀναδημοσιεύθηκε μεταφρασμένο στις 28 Νοεμβρίου 1904 στήν ἐφημερίδα του Ἡρακλείου *Νέα Ἐλευθερία*.

Από το άρθρο που ο Στέφανος Ξανθουδίδης δημοσίευσε στο περιοδικό *Παναθήναια* την ίδια χρονιά, συνάγεται ότι στη ρητορική υπέρ της κατεδάφισης χρησιμοποιήθηκαν πράγματι επιχειρήματα περί έθνους. Όπως σημειώνει, «τά ιστορικά μνημεία παρ' οίουδήποτε και ἄν προέρχονται, και παρά τυράννων και κατακτητῶν ἀκόμη, σήμερον εἶναι σεβαστά και πᾶσα πολιτισμένη Κυβέρνησις ὀφείλει νά τά σώζη και τά διατηρή. Εἶναι ταῦτα αἱ ζῶσαι και φθεγγόμεναι σελίδες τῆς πατρίου ιστορίας, ὁ θέλων δέ νά καταστρέφῃ τά μνημεία ταῦτα διά λόγους δῆθεν ἐθνικούς, ὡς ἀναμνησκοντα χρόνους δυστυχεῖς και ἡμέρας ἐθνικῶν συμφορῶν, παραλογίζεται, ὅπως και ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νά ἐξαλείφῃ ἐκ τῆς ιστορίας τῆς ἐθνικῆς τάς σελίδας ἐκείνας ἐν αἷς ἀναφέρονται ἀτυχία και συμφοραί και ταπεινώσεις ἐθνικαί.»⁹⁵³

Το ότι επιχειρήματα τέτοιου τύπου κυκλοφορούσαν ευρέως στον τοπικό Τύπο φαίνεται και από δημοσιεύσεις στην Ιταλία σε σχέση με τις κατεδαφίσεις των τειχῶν που συνέβαιναν την ίδια περίοδο. Σε άρθρο στο περιοδικό *Illustrazione Italiana* το 1903, με τίτλο “Vandalismi moderni: Le fortificazioni veneziane di Candia e la loro distruzione”, ο συντάκτης Ernesto Mancini αναφέρει: «Οἱ Ἕλληνες ελευθεροὶ πλέον, χάρη και στην Ιταλία, με μια αἴσθησις υπερηφάνειας (θράσους) που εἶναι μια πραγματική ανοησία, εξισώνουν τον Λέοντα του Αγίου Μάρκου με το μισοφέγγαρο, μετατρέποντάς τα σε αντικείμενα κοινῆς εχθρότητας και καταδικάζοντας τα πάντα που τους θυμίζουν την εξουσία τους, ακόμα και αν εἶναι πολύτιμα τεκμήρια της ιστορίας και της τέχνης, σε μια ἄμεση καταστροφή.[...] Με πρόσχημα τον εξωραϊσὸν ὁ και τον εκσυγχρονισμό καταστρέφουν ἓνα ἀπὸ τα πιο σημαντικά μνημεία της στρατιωτικῆς τέχνης του 16^{ου} αἰῶνα και παρά τις επίσημες διαμαρτυρίες του Βενετικού Ἰνστιτούτου, ὁ Τύπος δεν δίνει καμία σημασία, παρά μόνο κοιτάει να ικανοποιήσει το λαϊκὸν αἶσθημα· ἐνῶ θα ἦταν εύκολο ὁ υπεύθυνος του οικοδομικοῦ προγράμματος του Ηρακλείου να μετατρέψῃ τη μισητὴ αλυσίδα των βενετικῶν προμαχῶνων, σε ἓνα

---

⁹⁵³ Στο ἴδιο, σελ. 131. Ἐχει ενδιαφέρον και αξίζει να ερευνηθεῖ το γεγονός ὅτι ὁ Ξανθουδίδης ἀπὸ πολὺ νωρὶς μοιάζει ἐνήμερος για τις συζητήσεις που λάμβαναν χώρα στην Ευρώπη και αφοροῦσαν στην ιστορική, την καλλιτεχνική ἢ την αξία χρήσης των μνημείων, καθώς και στην αντιμετώπιση των μνημείων ὡς ιστορικῶν μαρτυριῶν. Ὁ Alois Riegl παρουσίασε τα συμπεράσματά του σχετικά με τα ζητήματα αὐτά στο διάσημο ἄρθρο του, «Ἡ σύγχρονη λατρεία του μνημείου: ὁ χαρακτήρας του και ἡ προέλευσή του» που δημοσίευσε το 1903 ἀπὸ τη θέση του επικεφαλῆς της Επιτροπῆς των Μνημείων της Αυστρίας. Βλ. και Sandro Scarrocchia, “I fondamenti della teoria disciplinare della conservazione di Alois Riegl”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, τ. 50, (1997), σελ. 41-74. Ἢδη ἀπὸ το 1877, ὁ William Morris εἶχε ἐκδώσει τὸ *Μανιφέστο της Εταιρείας για την Προστασία των Αρχαίων Κτιρίων* (Society for the Protection of Ancient Buildings), στο οποίο δινόταν μεγάλη σημασία στην ιστορικότητα των κτιρίων και γι' αὐτὸ τασσόταν υπέρ της συντήρησης, ἀντὶ της αναστήλωσης που ἦταν ἡ κυρίαρχη τάση ὡς τότε.

διάδημα μονοπατιών και ανθισμένων κήπων⁹⁵⁴. Αυτός ο ανόητος θυμός απέναντι στα κατάλοιπα της βενετικής κυριαρχίας, ακόμη και αν είναι έργα μεγάλης αξίας, δικαιολογείται από τους Κρητικούς με επιχειρήματα χωρίς λογική. [...] Η εφημερίδα *Νέα Ελευθερία* απάντησε υπεροπτικά στις δικαιολογημένες διαμαρτυρίες του Βενετικού Ινστιτούτο, παρατηρώντας ότι με τη διατήρηση των βενετικών οχυρώσεων, διακονίζονται τα σημάδια της υποταγής της κρητικής γης, διότι πρόκειται για φρούρια που διατηρούνταν από τους κατακτητές φτιαγμένα με τον ιδρώτα και το αίμα των καταπιεσμένων. Η ίδια εφημερίδα διακηρύττει ανοιχτά ότι αυτά τα κολοσσιαία μνημεία σύντομα θα εξαφανιστούν διότι η Κρήτη είναι πλέον ελεύθερη, δεν χρειάζονται πια, και ακόμα και αν ενδιαφέρουν το μελετητή της αρχαίας στρατιωτικής τέχνης, στον λαό θυμίζουν απλώς ένα μαύρο παρελθόν δύο μακρόχρονων εποχών». Το άρθρο αφού περιγράφει τις οχυρώσεις του Ηρακλείου και τα σημεία που κατεδαφίζονταν, αναφέρει ότι το έργο συμπλήρωναν οι Άγγλοι, οι Γάλλοι και οι Ρώσοι, όχι μόνο στο Ηράκλειο αλλά και στις υπόλοιπες πόλεις. Ο συντάκτης του άρθρου αναρωτιέται πώς δεν καταλαβαίνουν ότι η καταστροφή πολύτιμων ντοκουμέντων για την ιστορία και την τέχνη, ακόμη και αν θυμίζουν περιόδους θλιβερής δουλείας, είναι το έγκλημα ενός αρρωστημένου πολιτισμού. Κλείνει λέγοντας ότι «όσον αφορά στην επίμονη εχθρότητα απέναντι στους κατακτητές του παρελθόντος, εκείνη του μισοφέγγαρου είναι κατανοητή, αλλά να γίνεις χειρότερος από αυτούς δεν είναι άξιο ενός λαού που έφτασε επιτέλους στην ποθητή ελευθερία» και καταλήγει ότι «θα αναγκαστούμε να πούμε για τους Κρητικούς “quod non fecerunt i barbari...”»⁹⁵⁵.

Το γεγονός της κατεδάφισης του ορόφου της Λότζιας προκάλεσε πληθώρα διαμαρτυριών σε εφημερίδες και περιοδικά του εξωτερικού, ιδιαίτερα στην Ιταλία, αλλά και στη Γερμανία⁹⁵⁶. Οι τίτλοι τους αναφέρονταν σε βανδαλισμούς, ενώ στα

⁹⁵⁴ Στο ίδιο άρθρο γίνεται καταγγελτική αναφορά στο μυθιστόρημα του Ζαμπέλιου, *Κρητικοί Γάμοι*. Η εικόνα των τειχών του Ηρακλείου ως «ένα στέμμα μονοπατιών και ανθισμένων κήπων» αντιπαραβάλλεται εσκεμμένα με την εικόνα των τειχών ως αγκάθινο στεφάνι του Ζαμπέλιου.

⁹⁵⁵ *Illustrazione Italiana*, anno XXX, 27, 7/7/1903, 1903.

⁹⁵⁶ Βλ. για παράδειγμα *Illustrazione Italiana*, anno XXXI, 47, 20/11/1904, σελ. 417, *Marzocco*, XI, σελ. 43, *Rassegna d'arte*, IV, σελ. 11, *Tribuna*, XXII, σελ. 352, *Gazzetta di Venezia*, CLXII, σελ. 292, *Illustrazione popolare*, XXXVI, σελ. 1, *Gazzettino* XVIII, σελ. 325, *Frankfurter Zeitung*, XLIX, σελ. 326. Μάλιστα η εφημερίδα *Νέα Ελευθερία*, η ίδια εφημερίδα που ένα χρόνο πριν δήλωνε ότι με τη διατήρηση των βενετικών οχυρώσεων, διακονίζονται τα σημάδια της υποταγής της κρητικής γης, αναδημοσίευσε μεταφρασμένο το άρθρο του Ernst Gerland στη *Frankfurter Zeitung*, στις 28/11/1904 (βλ. παραπάνω). Ορισμένα από τα ιταλικά περιοδικά δημοσίευσαν γράμματα που έστειλε ο ίδιος ο Τζερόλα. Μάλιστα το γράμμα που έστειλε στο *Marzocco* και δημοσιεύτηκε στις 23-10-1904, τελειώνει με την φράση «Ευτυχώς δεν λείπει ο τρόπος να δώσουμε σ' αυτό το λαό ένα καλό μάθημα!» και απαντάει στο γράμμα του δημοσιογράφου του περιοδικού με τα αρχικά N. d. D. ότι «όσον αφορά στις

κείμενα γίνονταν υποτιμητικές αναφορές στους «απολίτιστους Κρητικούς». Ο τρόπος που ο Ξανθουδίδης αναφέρεται στο άρθρο του στα *Παναθήναια* στο τι είναι εθνικό και τι όχι, τι οφείλουν να κάνουν οι πολιτισμένοι λαοί κλπ. φαίνεται ότι απαντά σε αυτού του είδους τις κατηγορίες, παροτρύνοντας παράλληλα τους συμπατριώτες του να δουν με άλλο μάτι τα βενετικά μνημεία. Έγραφε λοιπόν ότι, «ή εξαφάνισις τοιούτου μνημείου είναι αμάρτημα ἔθνικόν, ἐπιβουλή κατά τῆς πατρίου ἱστορίας, βανδαλισμός μή δικαιολογού ενος εἰμὴ παρ' ἀνθρώπους στερουμένους παντός ἴχνους ἡμερώσεως καί ἀνθρωπισμοῦ. Ἡμεῖς μάλιστα οἱ νέοι Ἕλληνες, οἵτινες ὀφείλομεν πλεῖστον μέρος τῆς ἔθνικῆς μας ὑποστάσεως εἰς τό ἱστορικόν τῆς φυλῆς παρελθόν, δέν πρέπει κατά τοῦτο νά φαινόμεθα κατώτεροι ἄλλων ἔθνῶν, τά ὅποια μετά τόσης ζηλοτυπίας διαφυλάττουσι τά ἱστορικά μνημεῖα οὐχί μόνον τά ἔθνικά ἀλλά καί ἐκεῖνα τά ὅποια ξένοι ἀφῆκαν ἐπί τοῦ πατρίου ἐδάφους, διότι καί ταῦτα θεωροῦσιν οὐχ ἦττον ἔθνικά, ὅπως λόγου χάριν οἱ Ἴταλοί τά ἄπειρα Ἑλληνικά καί Βυζαντιακά ἐν τῇ Κάτῳ Ἰταλία καί Σικελία, οἱ Γάλλοι τά Ρωμαῖ ἄ καί τά Φραγκικά, οἱ Ἴσπανοί τά Ἀραβικά καί ἄλλοι ἄλλα. Ἄν ἡμεῖς θέλομεν νά φαινόμεθα σοφώτεροι καί ἔθνικώτεροι τῶν ἄλλων, περιπίπτωμεν ἀκριβῶς εἰς τό ἐναντίον.»⁹⁵⁷

Ο Γκέρλαντ στο άρθρο του στη *Frankfurter Zeitung*, πιο «διαλλακτικός» από τους Ιταλούς, θέλοντας να στηρίξει τον Ξανθουδίδη, δικαιολόγησε εν μέρει τους Κρητικούς, ρίχνοντας το φταίξιμο στην άγνοια και στο κακό παράδειγμα που έδιναν οι Ευρωπαίοι. Έγραφε ότι «[...]εἶναι γνωστόν ὅτι κατά τόν Μάιον τοῦ 1902 κατερρίφθησαν καθ' ὅμοιον τρόπον τά παρά τήν ὠραίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Λαζαρέτου) πύλην, ἐνετικά τείχη. Ἀλλά τότε ἐπρόκειτο περί κατασκευῆς νέας μᾶλλον ἀνέτου εἰσόδου εἰς τήν πόλιν, καί παρ' ἡμῖν δέ ἐν Γερμανία ποῖον παλαιόν μνημεῖον δέν θυσιάζεται χάριν τῶν σκοπῶν τῆς συγκοινωνίας μολονότι ἔχομεν δημοσίους τῶν ἀρχαιοτήτων φύλακας; Διά τοῦτο δέν ἡδυνάμην νά δεχθῶ ἀναιτιολογήτως τάς ἰδέας τῶν Ἰταλῶν. Διότι γνωρίζω ὅτι παρά τῇ Κρητικῇ Πολιτείᾳ, ἀπαρχῆς ἐλήφθησαν ὑπό σπουδαίαν ἔποψιν ἐπιστημονικαί ἀπαιτήσεις, γνωρίζω δέ ἀκόμη ὅτι εἰς τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐν γένει ἐχόντων νεωτέραν ἐπιστημονικήν μόρφωσιν καί ἔφορος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχαιοτήτων ὁ κ. Ξανθουδίδης ἐνδιαφέρεται διά τά λείψανα τοῦ μεσαίωonos. Τό πράγμα διά τήν Ἑλλάδα δέν εἶναι μικρόν, ἀφοῦ ἡμεῖς οἱ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης

προσβολές/επιθέσεις (offese) που κάνουν οι Κρητικοί εναντίον της Ιταλίας και στο μάθημα που ο δρ. Τζερόλα θα ήθελε να τους δάσουμε, δεν μπορού ε να βρού ε καλύ ερο δάσκαλο από τους γενναίους Carabiniere που η ιταλική κυβέρνηση διατηρεί στο νησί σύ φωνα με τις διεθνείς συμφωνίες.»!

⁹⁵⁷ Ξανθουδίδης, οπ. παρ., σελ. 131.

έδειξαμεν τό κακόν παράδειγμα. Ἡ ἐξαφάνισις Βυζαντιακῆς ἐκκλησίας, ἡ κατακρήμνισις μεσαιωνικοῦ φρουρίου, ἡ καταστροφή νεωτέρας ἐπιγραφῆς δέν θεωρεῖτο τόσον κακόν πρᾶγμα μεταξύ τοῦ κύκλου τῶν νεωτέρων ἀρχαιολόγων. Ἄλλ’ ὅτι διά τοιούτων πράξεων καταστρέφεται παρά τῶ λαῶ τό ἱστορικόν αἶσθημα ὀλίγον ἐλήφθη ὑπόψιν καί παρ’ αὐτῶν τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας. Καί ἐν τούτοι εἶναι ἀνάγκη οἱ Ἕλληνες συνερχόμενοι σεαυτοῦ νά στρέψωσιν ἅπαξ τόν νοῦν ἀπό τῶν ὑπερβολικῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἀναμνήσεων⁹⁵⁸ πρὸς τό πλησιέστερον παρελθόν καί ἐπί τούτ υ θεμελιώσωσι τάς ἐξ αὐτῶν πηγάζουσας ὑποθήκας τοῦ μέλλοντος. Εἶναι ἀπίστευτον πόσον κακῶς οἱ Ἕλληνες εἶναι ἱστορικῶς μορφωμένοι. Ἄνδρες ὡς ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ὁ ἀντιπροσωπεύων τήν μέσσην καί τήν νεωτέραν ἱστορίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν ἴστανται μεμονωμένοι. Τά ἐν Ἑλλάδι δημοσιευόμενα ἱστορικά ἔργα εἶναι ὡς τά πολλά ἀνεπαρκῆ. Ὁ λαός ὁ διαδραματίσας πρωτεῦον πρόσωπον δὲς ἐν τῇ παγκοσμίᾳ ἱστορίᾳ (ἀρχαία Ἑλλάς καί Βυζάντιον) δέν παρήγαγε νῦν οὐδέ ἓνα ἱστορικόν ἔργον ἀπολαῦτον εὐρωπαϊῆς φήμης. Διά τοῦτο πρέπει νά δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀναφερόμενος σήμερον ἐν Κρήτῃ βανδαλισμός εἶναι νέα μαρτυρία τῆς ἐλλείψεως ἱστορικοῦ αἰσθήματος. [...]

Δύο μήνες μετά το σάλο που προκλήθηκε από την κατεδάφιση του ορόφου της Λότζιας, σε έκτακτη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου του Ηρακλείου που έλαβε χώρα στις 23 Νοεμβρίου 1904⁹⁶⁰, αποφασίστηκε να ζητηθεί από την κυβέρνηση η παραχώρηση του κτιρίου στο Δήμο, ούτως ώστε ο τελευταίος να οικοδομήσει εκεί «ἴδιον εὐπρεπές Δημοτικόν Κατάστημα»⁹⁶¹. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ ἰδέα υπήρχε

⁹⁵⁸ Ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, τήν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο ἀποκαλυπτόταν ὁ μινωικός πολιτισμός, ὁ ὁποῖος γνῶριζε τεράστια δημοσιότητα, καθώς παρουσιαζόταν ὡς ἡ ἀπαρχή τοῦ ἐλληνικοῦ καί ἐν γένει εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, προκαλώντας παράλληλα τεράστια υπερηφάνεια στους κατοίκους τοῦ νησιοῦ σε σχέση με τή θέση τους στήν εὐρωπαϊκή ἱστορία, ἐνῶ συνέδεαν παράλληλα τό ὅλο θέμα με τό αἶτημα τῆς ἔνωσης. Ὅπως σημειώνει ὁ Βαρουχάκης, ἡ μυθολογική-ἐθνική ἀφήγησις συνδεόταν με τά υλικά κατάλοιπα γιά ἄλλη μία φορά (εἶχε προηγηθεῖ ὁ Σλίμαν με τίς Μυκίνες), ἐνῶ ἐπιπλέον τρεφόταν ἡ τοπικιστική υπερηφάνεια, καθώς ὁ Ἐβανς γιά τούς δικούς του λόγους, διακήρυσσε ὅτι οἱ κρητικές ἀρχαιολογικές θέσεις ἦταν πολύ σημαντικότερες ἀπό τά υπόλοιπα ἀρχαιολογικά μνημεῖα στήν Ἑλλάδα, ὅπως οἱ Μυκίνες καί ἡ Τίρυνθα. Βαρουχάκης, ὁπ. παρ., σελ. 185.

⁹⁵⁹ Ἀναδημοσίευσή τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Γκέρλαντ που πρωτοδημοσιεύθηκε στή *Frankfurter Zeitung* στίς 23-11-1904, στήν *Νέα Ἐλευθερία*, 28-11-1904.

⁹⁶⁰ Ἀριθ. πρακτ. 35 τῆς 23-11-1904.

⁹⁶¹ Ὅπως ἀναφέρει ὁ Σπανάκης, ἀρχικά υπήρχε ἡ σκέψη ὅτι παράλληλα με τό Δημαρχεῖο θα στεγαζόταν στο ἴδιο κτίριο καί ἡ Ταχυδρομεῖα καί ἡ «Βικελαία» Δημοτική Βιβλιοθήκη. Μάλιστα υπέθεταν ὅτι θα ἔμενε ἀρκετός χώρος γιά νά ἐνοικιαστεῖ, γι’ αὐτό καί ὁ τότε διευθυντής τῆς Τράπεζας Ἀθηνῶν, Ἰωάννης Βορεάδης, υπέβαλε πρόταση ἐκ μέρους τῆς Τράπεζας, ὅτι ἦταν διατεθειμένος νά νοικιάσει τό πρόσθιο καί ἰσόγειο διαμέρισμα τῆς Λότζιας, με ἓνα ἢ δύο δωμάτια στο ἐσωτερικό καί ἰσόγειο μέρος τῆς Ὀπλαποθήκης, ὑπό τόν ὄρο νά ἀρχίσει ἀμέσως ἡ ἀνοικοδόμησις, ὥστε νά μπορέσουν νά ἐγκατασταθοῦν ἐν ἑνάμιση χρόνῳ τά γραφεῖα τῆς τράπεζας. Προσφερόταν μάλιστα νά ἐνεργήσει ὥστε νά χορηγηθεῖ δάνειο στο Δήμο. Σπανάκης, «Ἡ Λότζια...», ὁπ. παρ., σελ. 42, ὑποσημ. 1.

τουλάχιστον από το 1902 και το Ηγεμονικό Συμβούλιο είχε ήδη αποφασίσει να παραχωρήσει το κτίριο στο Δήμο, εφόσον ο τελευταίος το ζητού ε. Έτσι, ένα χρόνο μετά, στις 5 Οκτωβρίου 1905 εκδόθηκε το υπ' αριθμόν 788 *Διάταγμα περί παραχωρήσεως τῆς Λότζιας καί τῆς Ὀπλαποθήκης εἰς τόν Δήμον Ἡρακλείου* προκειμένου να οικοδομήσει εκεί το Δημαρχείο της πόλης. Μάλιστα, η παραχώρηση έγινε «ὑπό τόν ὄρο νά ἐπαναφέρῃ τό εἰρημένον οἰκοδόμημα εἰς τήν προτέραν αὐτοῦ καλλιτεχνική κατάστασιν, ἀνεγείρων αὐτό συμφώνως τῷ σχεδίῳ τῷ ἐξ Ἰταλίας ἀποσταλέντι ὑπό τοῦ Ἑνετικοῦ Ἰνστιτούτου.»!

B. Η δεύτερη προσπάθεια αναστήλωσης της Λότζιας

Όπως αναφέρει ο Σπανάκης, παρόλο που στο δημοτικό προϋπολογισμό του 1907 αναγράφτηκε πίστωση για την ανέγερση της Λότζιας 100 χιλιάδων δραχμών, «τό ζήτημα τῆς ανοικοδομήσεως τῆς Λότζιας ἀπετελεματώθη καί πάλιν, τίς οἶδε διά ποῖον λόγον». Οι λόγοι ήταν προφανώς πολιτικοί και οικονομικοί. Επρόκειτο για τη δύσκολη πολιτικά περίοδο ανάμεσα στην Κρητική Αυτονομία και την ενσωμάτωση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος⁹⁶².

Το θέμα της αναστήλωσης της Λότζιας τέθηκε εκ νέου σε συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου στις 6 Αυγού του 1911. Ο δήμαρχος Ηρακλείου Στυλιανός Γεωργίου δήλωσε ότι είχε συνέντευξη με τον πρόξενο της Ιταλίας στα Χανιά, Bartolucci Godolini, ο οποίος έδειξε ενδιαφέρον για την ανοικοδόμηση του κτιρίου της Λότζιας και μάλιστα δήλωσε ότι θα ενεργούε έτσι ώστε η Ιταλική κυβέρνηση να αποστείλει ειδικό μηχανικό προκειμένου να καταρτίσει το διάγραμμα της οικοδομής, όμως εφόσον συμφωνούσε ο δήμος θα έπρεπε να το ζητήσει επίσημα.

Εκλέχτηκε μια επιτροπή⁹⁶³, η οποία υπό την προεδρία του δημάρχου ανέλαβε να μελετήσει το θέμα και να υποβάλει τη γνώμη της. Η επιτροπή συνήλθε στις 13 Σεπτεμβρίου και ένα μήνα μετά κατέθεσε την πρότασή της (υπ. αριθ. 38/2 της 13 Οκτωβρίου 1911):

«Τό οἰκοδόμημα συνίσταται ἐκ δύο διακεκριμένων κτιρίων ἤτοι: πρὸς δυσμάς καί κατά μῆκος τῆς μεγάλης ὁδοῦ διήκοντος ὀρθογωνίου ἐκ ξεστῶν λίθων καί στοῶν καλλιτεχνικοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ἐνετικῆς Λέσχης, Loggia, καί τοῦ ὀπισθεν αὐτῆς ἀπλοῦ πολυγωνικοῦ κτιρίου τῆς ὀπλοθήκης (armeria). Ἡ Ἐπιτροπή ἀναγνωρίζει καί ἀποφαίνεται ὅτι μόνον ἡ Λέσχη ἔχει ἀναμφισβήτητον ἱστορικὴν καί καλλιτεχνικὴν ἀξίαν καί πρέπει νά θεωρηθῆ ὡς μνημεῖον ἀρχιτεκτονικόν ἀξιόλογον, τό ὁποῖον πάση θυσίᾳ πρέπει νά διασωθῆ καί ἀνακαινισθῆ κατά τόν ἴδιόν του ρυθμόν. Διά τήν ὀπλοθήκην ἀποφαίνεται ὁμοφώνως ὅτι στερεῖται ἐνδιαφέροντος ἀρχιτεκτονικοῦ καί ὅτι ἀνακαινιζομένης καί ἀποκαθισταμένης τῆς Λέσχης, δύναται ὁ Δήμος νά καταρρίψῃ τό ἀδιάφορον αὐτό κτίριον, καί χρησιμοποιήσῃ τόν ὑπ' αὐτοῦ καταλαμβανόμενον χῶρον ὅπως

⁹⁶² Βλ. γενικά, Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 51-83.

⁹⁶³ Την απάρτιζαν οι Χριστόφορος Ανερράνης, Γεώργιος Γιαννακάκης, Μιλτιάδης Καμπανάρης, Μιχαήλ Ξετρυής, Στέφανος Ξανθουδίδης, και ο μηχανικός του δήμου Δημήτριος Κυριακού

θέλει. Η Λέσχη, ανακαινιζομένη και ανακτῶσα τὸ ἀρχικόν της σχῆμα, θὰ ἀποτελέσῃ κόσμημα ἀρχιτεκτονικόν τῆς πόλεως, καί θὰ ἦτο σέμνωμα διὰ τὸν Δῆμον Ἡρακλείου ὅτι διέσωσεν αὐτό καί τὸ χρησιμοποιοεῖ ὡς δημοτικόν αὐτοῦ κατάστημα. Εἶναι γνωστόν ὅτι ἡ Ἑνετικὴ Λέσχη εἶναι τὸ κάλλιστον δεῖγμα τοῦ κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα ἀκμάσαντος, καί ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ λαβόντος τὴν ἀρχήν, Παλλαδιανοῦ ρυθμοῦ. Ἀκριβῶς δέ διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὸ ἐνετικόν Ἰστιτοῦτον τῶν Ἐπιστημῶν, Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν προέβη πρό ὀλίγων ἐτῶν, καί πρό τῆς κατεδαφίσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου, εἰς μελέτην αὐτοῦ διὰ τοῦ κ. Gerola καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Berchet, δημοσιευθεῖσαν ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ, καὶ ἐγχρωμον μέγαν πίνακα τῆς Λέσχης, οἷα ἀρχικῶς ἦτο καὶ οἷα πρέπει νὰ ἀποκατασταθῇ, παρεσκεύασεν, ὃν ἐδώρησατο τῷ Πρίγκηπι Γεωργίῳ, ἀποκείμενον νῦν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Χανίων⁹⁶⁴ ...Διὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ ἐπιτροπὴ φρονεῖ ὅτι ἡ ἐργασία τῆς διασώσεως καὶ ἀνακαινίσεως τοῦ οἰκοδομήματος πρέπει νὰ γίνῃ μεθ' ὅλης τῆς προσηκούσης ἐπιστημονικῆς σοβαρότητος καὶ αὐθεντίας. Ἡ θεμελιώδης ἀρχή, ἡ ὁποία πρέπει νὰ πρυτανεύσῃ εἶναι, νὰ διατηρηθῇ μὲν ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος οἰκοδομήματος ὅ,τι κατόπιν ἐπισταμένης μελέτης τοῦ εἰδικοῦ ἀρχιτέκτονος εὐρεθῇ στερεόν καὶ διατηρήσιμον, ἄνευ βλάβης τῆς εὐσταθείας τοῦ νέου κτιρίου, νὰ ἀνακαινισθῇ δέ τὸ λοιπὸν καὶ ἀνακτισθῇ ὁ κρημισθῆς ἄνω ὄροφος κατὰ τὸ παλαιὸν σχῆμα καὶ ρυθμόν, καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν καὶ ἀσφαλές, καὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ ἢ νέου ἐντελῶς ὁμοίου⁹⁶⁵. Πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας ταύτης ἀπαιτεῖται ἀρχιτέκτων ἐκ τῶν ὀλίγων ἐν Ἰταλίᾳ ὑπαρχόντων εἰδικῶν, τῶν ἐργαζομένων διὰ τὴν διατήρησιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων, ὁ ὁποῖος νὰ ἔχῃ κῦρος ἀνεγνωρισμένον, καὶ νὰ ἔχῃ ἤδη ἐκτελέσει ὁμοίας ἐργασίας⁹⁶⁶. Διὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐπιτροπὴ συνιστᾷ εἰς τὴν δημοτικὴν Ἀρχὴν νὰ ἀποτανθῇ πρὸς τὴν Ἰταλικὴν Κυβέρνησιν, τῆς ὁποίας γνωστόν εἶναι τὸ μέγα ἐνδιαφέρον περὶ διασώσεως τῶν ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν αὐτῶν μνημείων, καὶ παρακαλέσῃ αὐτὴν νὰ ἀποστείλῃ τοιοῦτον ἀρχιτέκτονα τῆς ἐκλογῆς της, ὁ ὁποῖος, πρῶτον μὲν νὰ προβῇ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐργασίας καὶ ὑπόδειξιν τῶν

⁹⁶⁴ Το σχέδιο, το οποίο ήταν ἐγχρωμο καὶ μεγάλων διαστάσεων, λανθάνει.

⁹⁶⁵ Ὅπως θα φανεῖ στη συνέχεια, δὲν ἐγίνε τίποτα ἀπὸ τα δύο .

⁹⁶⁶ Ἡ συγκεκριμένη πρόταση εἶναι πιθανότατα φωτογραφικὴ γιὰ τὸν Massimiliano Ongaro (1858-1924), διευθυντὴ τοῦ Regio ufficio regionale per le conservazione dei monumenti di Venezia, (μετέπειτα Soprintendenza ai monumenti di Venezia) που ὅπως θα δοῦ εἰς τὴν συνέχεια ἀνέλαβε τὸ ἔργο. Κατὰ πάσα πιθανότητα ἐμπλεκόταν καὶ ἐδῶ ὁ Φεντερικό Ἀλμπερ.

δεόντων καί δυνατόν νά γίνωσιν, ὕστερον δέ, εἰ δυνατόν, παραμείνη καί διευθύνη καί τήν ἐργασίαν μέχρι πέρατος.»⁹⁶⁷

Το ότι αποφάσισαν ότι η Οπλαποθήκη ήταν ένα αδιάφορο κτίριο το οποίο θα μπορούσαν να κατεδαφίσουν χωρίς τη γνώμη κάποιου ειδικού, δείχνει καθαρά ότι δεν ενδιέφερε η ιστορικότητα του κτιρίου παρά μόνο το «καλλιτεχνικό του ενδιαφέρον». Ο μόνος «ειδικός» στην επιτροπή ήταν ο Ξανθουδίδης, ο οποίος όπως φαίνεται δεν διαφώνησε με την κατεδάφισή του. Αντίθετα, η «ελληνικότητα του Παλλαδιανού ρυθμού» της Λότζιας ήταν ένα σημαντικό επιχείρημα υπέρ της αναστήλωσης του κτιρίου. Η έκθεση στάλθηκε στο Γενικό Πρόξενο της Ιταλίας στα Χανιά έτσι ώστε να ενεργήσει για την αποστολή του ειδικού από την Ιταλία.

Το ανανεωμένο ενδιαφέρον σε σχέση με την ανοικοδόμηση της Λότζιας δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με το γεγονός ότι την ίδια χρονιά η Βενετία εκπροσωπήθηκε στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης που οργανώθηκε για τα πενήνταχρονα της ένωσης της Ιταλίας, με περίπτερο που αναπαριστούσε τη Λότζια του Χάνδακα⁹⁶⁸ (εικ. 264) σε σχέδια του αρχιτέκτονα μηχανικού Massimiliano (Max) Ongaro⁹⁶⁹. Είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι στον κατάλογο του βενετικού περιπτέρου διαβάζουμε ότι «η Λότζια του Χάνδακα κατασκευάστηκε από τον Francesco Morosini τον Peloponnesiaco⁹⁷⁰, ο οποίος όταν κατέλαβε [sic] το νησί της Κρήτης για λογαριασμό της Γαληνότητας,

⁹⁶⁷ Η έκθεση/πρόταση της επιτροπής παρατίθεται στο Σπανάκης, «Η Λότζια...», οπ. παρ., σελ. 44-47.

⁹⁶⁸ Βλ. *Guida Ufficiale Illustrata del Padiglione Veneto*, / Comitato regionale veneto per le feste commemorative del 1911 in Roma, Alfieri & Lacroix, Μιλάνο 1911. Στην πίσω πλευρά του περιπτέρου είχε στηθεί ένα ομοίωμα του πύργου του ρολογιού της Βενετίας και άλλα κτίρια που σχημάτιζαν μια εσωτερική αυλή, τα οποία όπως υποστηρίζεται στον οδηγό/κατάλογο «θύλαξαν την αρχιτεκτονική του Σανμικέλου». Στο ίδιο, σελ. 8-15. (εικ. 265).

⁹⁶⁹ Ο Ονγκαρο κλήθηκε από τον πρώην συμφοιτητή του στο Regio Istituto tecnico superiore di Milano και διευθυντή τότε του Περιφερειακού γραφείου για τη συντήρηση των μνημείων της Βενετίας, Gaetano Moretti, προκειμένου να πάρει μέρος στην ανοικοδόμηση του Καμπαναριού του Αγίου Μάρκου που είχε καταρρεύσει το καλοκαίρι του 1902. Το Istituto tecnico superiore di Milano ιδρύθηκε το 1865, χάρη στις προσπάθειες του Camillo Boito, μιας από τις σημαντικότερες προσωπικότητες στα θέματα αναστήλωσης στην Ιταλία στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Βλ. σχετικά, Guido Zucconi, *L'invenzione del passato: Camillo Boito e l'architettura neomedievale*, Marsilio, Βενετία 1997. Ο Ονγκαρο έγινε διευθυντής του Περιφερειακού γραφείου για τη συντήρηση των μνημείων της Βενετίας το 1909. Γενικά, για τις σπουδές του, το έργο του στην υπηρεσία, τις δύο ολόκληρες σχέσεις του με το υπουργείο στη Ρώμη, βλ. Marco Pretelli, «Massimiliano Ongaro : ingegneria e restauro tra Otto e Novecento» στο Franca Cosmai, Stefano Sorteni (επιμ.), *La città degli ingegneri*, Marsilio, Βενετία 2005, σελ. 169-177. Για τον Μασσιμιλιάνο Ονγκαρο, βλ. επίσης το λήμμα του Marco Pretelli στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 79, 2013.

⁹⁷⁰ Προφανώς πρόκειται για λάθος λόγω της συνωνυμίας του προνοητή Φραντσέσκο Μοροζίνι με τον Φραντσέσκο Μοροζίνι τον Πελοποννησιακό (1619-1694) που πήρε μέρος ως στρατηγός στην υπεράσπιση του Χάνδακα και ήταν αυτός που παρέδωσε την πόλη το 1669 στους Οθωμανούς Μετέπειτα δόγης, απέκτησε τον τίτλο του «Πελοποννησιακού» χάρη στην κατάληψη της Πελοποννήσου (1683-87). Μεταξύ των «κατορθωμάτων» του συγκαταλέγεται και ο βομβαρδισμός του Παρθενώνα. Εντύπωση προκαλεί η έκφραση «κατέλαβε το νησί της Κρήτης για λογαριασμό της Γαληνότητας», ενώ στην πραγματικότητα ήταν επικεφαλής της υπεράσπισης του Χάνδακα κατά τα τελευταία χρόνια της μακρόχρονης πολιορκίας της πόλης.

οικοδόμησε στην πλατεία τη Λότζια ως διάκοσμο για την πόλη του Χάνδακα, και ως υπόμνηση της βενετικής κυριαρχίας και του λατινικού πολιτισμού»⁹⁷¹! Στη συνέχεια παρουσιάζεται ένα μικρό ιστορικό σε σχέση με την κατεδάφιση του 1904 και του σχεδίου του Μπερσέ που μοιάζει να είναι αντιγραφή της επιστολής του Τζερόλα στο περιοδικό *Illustrazione Italiana*, της 20^{ης} Νοεμβρίου 1904, στην οποία έγινε αναφορά παραπάνω⁹⁷². Στον κατάλογο του περιπτέρου, υποστηρίζεται ότι το κτίριο επιλέχτηκε διότι «ήταν χαρακτηριστικό της βενετικής αρχιτεκτονικής και ταυτόχρονα υπενθύμιζε αποτελεσματικά και συνόψιζε την ένδοξη ιστορία των Βενετών». Έτσι, σύμφωνα με τον κατάλογο του περιπτέρου, οι αντιπρόσωποι της περιφέρειας και της ίδιας της Βενετίας, μαζί με το δήμαρχο της πόλης και την επιτροπή που συστάθηκε για τη συμμετοχή στους εορτασμούς για την ένωση (Comitato Regionale per le Feste commemorative dell'unità d'Italia) αποφάσισαν να ακολουθήσουν τη πρόταση του Gino Fogolari⁹⁷³ να εκπροσωπηθεί η Βενετία στην έκθεση της Ρώμης με περίπτερο – ομοίωμα της Λότζιας του Χάνδακα. Ο στόχος ήταν «να υπενθυμίσουμε με τις κατεστραμμένες [πλέον], αξιοθαύαστες μορφές που επινόησε το πνεύμα του Σανμικέλι, πως ο βενετικός λαός, στα εδάφη τα οποία αποτελούσαν τις ένδοξες κατακτήσεις του, και στα οποία κυριαρχούσε με σοφία, άφησε θαυμάσια μνημεία της τέχνης και του λατινικού πολιτισμού».⁹⁷⁴ Η κατασκευή του περιπτέρου ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1910, ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 1911 και εγκαινιάστηκε από το βασιλιά Vittorio Emanuele III και τη βασίλισσα Elena στις 12 Μαΐου.

Δεν έχουμε εντοπίσει από ποια πλευρά πρωτοεμφράστηκε το ενδιαφέρον για την αναστήλωση στο οποίο αναφέρθηκε ο δήμαρχος Ηρακλείου στην συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 6^{ης} Αυγού του 1911. Δεν γνωρίζουμε δηλαδή, αν η πρωτοβουλία προήλθε από την ιταλική πλευρά και κοινοποιήθηκε από τον πρόξενο της Ιταλίας στα Χανιά, Μπαρτολούτσι-Γκοντολίνι, ή από την πλευρά των δημοτικών συμβούλων και του δημάρχου του Ηρακλείου, οι οποίοι ενημερώθηκαν σχετικά με το βενετικό περίπτερο στην έκθεση της Ρώμης και έτσι ανατυρώθηκε το ενδιαφέρον τους για την αναστήλωση. Είναι αρκετά πιθανόν ο Φεντερίκο Άλμπερ να εμπλέκεται με κάποιο τρόπο και σε αυτήν τη πρωτοβουλία. Στην Υπηρεσία των Μνημείων της

---

⁹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 9.

⁹⁷² Βλ. εδώ υποσημείωση 948.

⁹⁷³ Για τον ιστορικό τέχνης Τζίνο Φογκολάρι βλ. το λήμμα του Gian Maria Varanini στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 48, 1997, σελ.500-503. Από το 1910, ήταν ο πρώτος έφορος των Πινακοθηκών, των μεσαιωνικών και μοντέρνων μουσείων και των αντικειμένων τέχνης της Βενετίας (soprintendente alle Gallerie, ai musei medievali e moderni e agli oggetti d'arte di Venezia).

⁹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 11.

Βενετίας (Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici di Venezia), στο αρχείο του Μαξ Όνγκαρο, εντοπίστηκε φάκελος με τίτλο *Loggia di Candia*. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός επιστολών αφορά στην αλληλογραφία μεταξύ του Φεντερίκο Άλμπερ⁹⁷⁵ και του Μαξ Όνγκαρο, από την οποία προκύπτει το ενεργό ενδιαφέρον και η ανάμιξη του πρώτου στο θέμα της αναστήλωσης της Λότζιας του Χάνδακα⁹⁷⁶.

Κάποια στιγμή το φθινόπωρο του 1911 πρέπει να στάλθηκε η έκθεση του Δήμου Ηρακλείου στον πρόξενο της Ιταλίας στα Χανιά, με την οποία το Δημοτικό Συμβούλιο αιτήθηκε την αρωγή της ιταλικής κυβέρνησης⁹⁷⁷, προκειμένου να αποσταλεί ειδικός σε θέματα αναστηλώσεων από την Ιταλία. Σύμφωνα με τον Σπανάκη, σε έγγραφο της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1911 προς το Δημοτικό Συμβούλιο, ο δήμαρχος Γεωργίου⁹⁷⁸ ανέφερε ότι συναντήθηκε με τον Άλμπερ, ο οποίος του είπε ότι θα προσπαθούσε να επιτύχει την αποστολή του ίδιου αρχιτέκτονα που εργάστηκε για την αναπαράσταση της Λότζιας στη Ρώμη και μάλιστα, ότι ο ίδιος «πρόκειται καί πάλιν νά αναπαραστήση, εις ώρισμένον μέρος τῆς Ρώμης, τό αὐτό οἰκοδόμημα μονίμως διά ὕλικου καλοῦ, ὡς μνημεῖον διαρκές τοῦ οἰκοδομικοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀναγεννήσεως.»⁹⁷⁹

Η σημασία που απέδιδε ο Άλμπερ στην αναστήλωση της Λότζιας διαφαίνεται σε επιστολή του προς τον συνάδελφό του αρχαιολόγο Ντε Σάνκτις στις 20 Ιανουαρίου 1912. Όπως αναφέρει στην επιστολή: «Αυτή η ανακατασκευή πρέπει να είναι σαν μια μνημειακή ανάμνηση που αφήνει η Αποστολή μας στους Κρητικούς πριν να φύγει και από την πλευρά των Κρητικών είναι μια άρνηση του σωβινισμού, με την οποία

---

⁹⁷⁵ Οι επιστολές του Άλμπερ παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον γενικότερα. Όταν προστεθού στο μεγάλο corpus της αλληλογραφίας του που έχει εκδοθεί ή βρίσκεται υπό έκδοση, θα ρίξουν περισσότερο φως στις διάφορες πλευρές της ενδιαφέρουσας αυτής προσωπικότητας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης, οι ανταποκρίσεις από τη Βενετία του αντικαταστάτη του Όνγκαρο, Piuco, όταν ο πρώτος βρισκόταν στην Κρήτη, σχετικά με τα έργα προστασίας των μνημείων της Βενετίας και του Βένετο από τους βομβαρδισμούς. Τα έγγραφα που περιέχονται στο φάκελο φωτογραφήθηκαν και πρόκειται να εκδοθού.

⁹⁷⁶ Σύμφωνα με την Petricioli, ο Άλμπερ, ήδη από το 1909 και την προσπάθεια οργάνωσης αποστολής στην Κυρηναϊκή «είχε μετατραπεί πλέον από υποστηρικτής και οργανωτής των ιταλικών αποστολών στο Λεβάντε, σε εκτελεστής κυβερνητικών προγραμμάτων.», Petricioli, “Federico...”, οπ. παρ., σελ. 107. Ο La Rosa τον αποκαλεί αντίστοιχα «archeologo ministeriale».

⁹⁷⁷ Πρόκειται για την ίδια ακριβώς περίοδο που η Ιταλία προωθείτο πλέον ως σοβαρή αποικιοκρατική δύαμη. Εισέβαλε στη Λιβύη το Σεπτέμβριο του 1911 και κατέλαβε τη Δωδεκάνησο το Μάιο του 1912.

⁹⁷⁸ Δεν έχει εντοπιστεί στα πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων του Ηρακλείου.

⁹⁷⁹ Σπανάκης, «Η Λότζια...», οπ. παρ., σελ. 47. Προφανώς αυτό το σχέδιο δεν προχώρησε. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι την ίδια περίοδο στη Ρώμη και επί τη ευκαιρία της Διεθνούς Έκθεσης γίνονταν μεγάλης έκτασης κατεδαφίσεις, με πιο διάσημο το παράδειγμα της μονής dell' Aracoeli προκειμένου να ανεγερθεί το μνημείο στον Vittorio Emanuele II, που εγκαινιάστηκε το Φεβρουάριο του 1911. Marco Pizzo, “Il Vittoriano e la demolizione del convento dell' Aracoeli”, στο Maria Giulia Barberini (επιμ.), *Tracce di pietra: La collezione dei marmi di Palazzo Venezia*, Campisano Editore, Ρώμη 2008, σελ. 55-59.

αποδεικνύουν ότι αποδέχονται ευχαρίστως το συμφιλιοτικό έργο μας.»⁹⁸⁰ Από την ίδια επιστολή μαθαίνουμε ότι στο έργο θα συμβάλλονταν ο Δήμος Ηρακλείου, το Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας και η Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών με επί κεφαλής τον Corrado Ricci⁹⁸¹, ενώ το Βενετικό Ινστιτούτο θα έπαιζε ένα σημαντικό ρόλο στο έργο⁹⁸². Στο αρχείο του Όνγκαρο για τη Λότζια του Χάνδακα, εντοπίστηκε τηλεγράφημα της 12ης Φεβρουαρίου 1912 με το οποίο ο Κορράντο Ρίτσι ρωτούσε τον Όνγκαρο αν δέχεται να αναλάβει το έργο και τι αποζημίωση θα ήθελε, ενώ την επόμενη μέρα, πάλι με τηλεγράφημά του ζητούσε έναν προϋπολογισμό για το έργο⁹⁸³. Στις 27 Μαρτίου 1912, ο Ρίτσι ενημέρωσε τον Όνγκαρο ότι το Ινστιτούτο Βένετο δέχτηκε να βοηθήσει οικονομικά την αποστολή, την οποία αποφάσισαν να αναθέσουν στον ίδιο και στον Τζερόλα, ενώ ζήτησε εκ νέου προϋπολογισμό για το έργο.

Για τα επόμενα δύο χρόνια δεν έχει εντοπιστεί κανένα στοιχείο και φαίνεται ότι το σχέδιο κάπου «κόλλησε», όμως δεν γνωρίζουμε γιατί και με ποια πλευράς υπαιτιότητα. Όπως γράφει ο Σπανάκης, ο Λουκάς Κανακάρης-Ρούφος, ο οποίος ανέλαβε το αξίωμα του γενικού διοικητή Κρήτης το 1913, «ένεστερνίσθη μετ' εξαιρετικού ενδιαφέροντος τό ζήτημα τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς Λόδζιας» και κατάφερε μετά από συνεννοήσεις με τον γενικό πρόξενο της Ιταλίας στα Χανιά να πετύχει την αποστολή ειδικού αρχιτέκτονα από την Ιταλία και μάλιστα με δαπάνες της ιταλικής

---

⁹⁸⁰ “Questa ricostruzione dev’essere come un ricordo monumentale che la nostra Misione lascia ai Cretesi prima di congedarsi da loro, e da parte dei Cretesi è una rinuncia di *chauvinisme*, colla quale mostrano di aver gradito l’opera nostra conciliatrice.”, Silvio Accame, *F. Halbherr e G. De Sanctis: Pionieri delle Missioni Archeologiche Italiane a Creta e Cirenaica, (dal carteggio De Sanctis 1909-1932)*, Istituto Italiano per la Storia Antica, Ρώμη 1984, σελ. 127. Σε επιστολή του προς τον Κομπάρετι, δυ χρόνια αργότερα, στις 11 Μαΐου 1914, έγραφε ο Άλμπερ: «η εργασία [της ανακαίνισης της Λότζιας] θα πρέπει να μείνει ως σφραγίδα της ιταλικής επιστημονικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας στην Κρήτη την τελευταία τριακονταετία.», *La Rosa*, 2000-1, σπ. παρ., σελ. 123, υποσημ. 260.

⁹⁸¹ Στη θέση αυτή από το 1906 ως το 1919. Για την εξαιρετικά σημαντική αυτή προσωπικότητα στο χώρο της ιστορίας της τέχνης στην Ιταλία έχουν γραφτεί πάρα πολλά. Βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά του συνεδρίου που έγινε στη Ραβέννα το 2001: Andrea Emiliani, Donatino Domini, (επιμ.), *Corrado Ricci storico dell’arte tra esperienza e progetto*, Longo, Ραβέννα, 2004. Ειδικά για τις απόψεις και τη συνεισφορά του στο θέμα της προστασίας των μνημείων βλ. Mario Bencivenni, “Corrado Ricci e la tutela dei monumenti in Italia”, στο ίδιο, σελ. 125-145.

⁹⁸² Ο Άλμπερ μάλιστα στην επιστολή του, ζητάει μια χάρη από τον Ντε Σάνκτις: να συγγράψει εκείνος μια έκθεση για την έρευνα στην όαση της Σίβα, που είχε χρηματοδοτήσει το Ινστιτούτο και την οποία δεν έστειλε ποτέ ο Άλμπερ, με αποτέλεσμα να έχει κατά κάποιο τρόπο διακόψει τις σχέσεις του με το Ινστιτούτο και να βρίσκεται σε εξαιρετικά δύσκολη θέση. Την ίδια παράκληση θα επαναλάβει σε επιστολή της 27 Ιουλίου 1912. Στο ίδιο, σελ. 131-133.

⁹⁸³ Ο Όνγκαρο απάντησε ότι δεν μπορούσε να κάνει προϋπολογισμό, καθώς δεν γνώριζε το κόστος ζωής, τα μεροκάματα, το κόστος των υλικών κλπ. Δήλωνε ωστόσο, ότι θα ήταν τιμή του να αναλάβει το έργο χωρίς πληρωμή. Βλ. Αρχείο Max Ongaro, φάκελος Loggia di Candia, τηλεγραφήματα 12/2/1912, 13/2/1912.

κυβέρνησης⁹⁸⁴. Από τους πρώτους μήνες του 1914 ξεκίνησαν εκ νέου οι ενέργειες προκειμένου να μεταβεί ο Όγκαρο μαζί με τον Τζερόλα στο Ηράκλειο για να προχωρήσει το έργο, ταξίδι το οποίο πραγματοποιήθηκε τελικά το Μάιο και Ιούνιο της ίδιας χρονιάς.⁹⁸⁵ Στις 4/17 Ιουλίου 1914 υπογράφηκε σύμβαση⁹⁸⁶ μεταξύ γενικού διοικητή Ρούφου-Κανακάρη και του προξένου Μπαρτολούτσι-Γκοντολίνι. Το ίδιο καλοκαίρι ο Όγκαρο συνέταξε προϋπολογισμό 300.000 δραχμών για το σύνολο του έργου⁹⁸⁷, ενώ σύμφωνα με τον Μπαρτολούτσι-Γκοντολίνι, η Τράπεζα Κρήτης επρόκειτο να εγκρίνει δάνειο 300 χιλιάδων δραχμών⁹⁸⁸. Το Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας ενέκρινε 3.000 λίρες από την αποστολή της Μικράς Ασίας για το έργο του Ηρακλείου, οι οποίες δόθηκαν στον Όγκαρο για τα έξοδα του ταξιδιού.

Από την αλληλογραφία που σώζεται στο αρχείο του Όγκαρο, συνάγεται ότι κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1914 γίνονταν προσπάθειες να βρεθεί ο μηχανικός που θα αναλάμβανε το έργο στην Κρήτη, υπό την επίβλεψη του Όγκαρο. Ο ίδιος υπολόγιζε ότι το έργο θα ολοκληρωνόταν σε δύο χρόνια και ότι θα χρειαζόταν να κάνει περίπου τρία ταξίδια του ενός μηνός κάθε χρόνο προκειμένου να το

---

⁹⁸⁴ Σπανάκης, *οπ. παρ.*, σελ. 47-48. Σε επιστολή της 11^{ης} Μαΐου του 1914 προς τον Κομπαρέτι, ο Άλμπερ ενημέρωνε ότι: «Η κυβέρνησή μας θα αναλάβει τα έξοδα του αρχιτέκτονα, η ελληνική κυβέρνηση θα αναλάβει τα έξοδα κατασκευής». La Rosa, 2000-1, *οπ. παρ.*, σελ. 123, υποσημ. 260.

⁹⁸⁵ Επιβεβαιώνεται από σειρά επιστολών και τηλεγραφημάτων της άνοιξης του 1914 που σώζονται στο αρχείο του Όγκαρο.

⁹⁸⁶ Η σύμβαση που ήταν γραμμένη στα γαλλικά σώζεται στο αρχείο του Όγκαρο, αλλά την δημοσιεύει μεταφρασμένη στα ελληνικά και ο Σπανάκης, στο ίδιο, σελ. 48-49. Έχει ως εξής: «1^{ον} Ό υπό τής Ιταλικής Κυβερνήσεως αποσταλείς μηχανικός αναλαμβάνει τήν τεχνικήν, καλλιτεχνικήν και διοικητικήν διευθύνει των εργασιών τής ανοικοδομήσεως τής εν Ηρακλείω Λότζιας. Θα τεθῆ καί θά διατελῆ εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τής Α.Ε. τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ, παρά τοῦ ὁποῦ ἀποκλειστικῶς θά λαμβάνη τὰς διαταγὰς τής ὑπηρεσίας. Οὐδέν ἄλλον πρόσωπον θά ἔχη δικαίωμα νά ἐπεμβαίῃ δι' οἰονδήποτε λόγον. 2^{ον} Ὁ εἰρημένος μηχανικός ἀναλαμβάνει ὀλόκληρον τήν εὐθύναν των εργασιών. Ἐπομένως θά ἔχη πλήρη ἐλευθερίαν τοῦ ἐκλέγειν ἐν τῇ Νήσῳ ἢ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ τό προσωπικόν τό ὁποῖον θά τῷ φανῆ ἰκανώτερον, τοῦ προσδιορίζειν τού μισθοῦ καί τὰς ἀποδοχὰς αὐτοῦ, καί, περιπτώσεως δοθείσης, τοῦ ἀποπέμπειν αὐτό. Θά ἔχη τήν αὐτήν ἐλευθερίαν διά τήν ἐκλογήν καί τήν ἀγοράν των ὑλικῶν. 3^{ον} Ὅπως ἐξασφαλισθῆ ἡ πληρεστέρα ἐπιτυχία τής ἐπιχειρήσεως, αἱ ἐργασίαι θά παραχωροῦνται κατ' ἀμοιβαίαν συγκατάθεσιν. 4^{ον} Ὁ Ἴταλός ἀποσταλμένος (envoyé italien) εἶναι ἐπιφορτισμένος τήν πληρωμήν των δαπανῶν των προκυπτουσῶν ἐκ τής ἀγορᾶς τοῦ ὑλικοῦ, των μισθοδοσιῶν τοῦ προσωπικοῦ κλπ... Ἴνα ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς διαφόρους ταύτας δαπάνας ἡ Γεν. Διοίκησις θά καταθέσῃ ἐν ποσόν ἀρκετόν παρά τῇ Τραπεζῇ Κρήτης εἰς τήν διάθεσιν τοῦ ἀρχιμηχανικοῦ (ingenieur en chef). Οὗτος ἔχει τό δικαίωμα νά ἀποσῆ τὸ ἀναγκαῖον χρῆμα ἀναλόγως των ἀναγκῶν. Ὁ Γενικός Διοικητής θά εἰδοποιῆται περὶ ἐκάστης ἀναλήψεως δι' ἐγγράφου συνοδευομένου ὑπὸ των δικαιολογητικῶν. 5^{ον} Ὁ Ἴταλός ἀποσταλμένος ἔχει τό δικαίωμα νά διορίσῃ δαπάναις τής ἐγχωρίου Κυβερνήσεως (gouvernement local) ἕνα ὑποδιευθυντὴν τής ἐμπιστοσύνης του, ὅστις θά τὸν βοηθῆ εἰς τὰς ἐργασίας καί ὁ ὁποῖος, κατὰ τήν ἀπουσίαν του, θά ἀναλαμβάνῃ τήν διεύθυνσιν τοῦ ἑνὸς μὲν τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα».

⁹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Σπανάκη, τα έξοδα θα κατανέμονταν ως εξής: 82.280,20 δρχ. για το οικοδομικό μέρος, 162.111,65 δρχ. για το διακοσμητικό μέρος, 55.608,15 δρχ. για τη διακόσμηση της αίθουσας υποδοχής. Στο ίδιο, σελ. 51.

⁹⁸⁸ Το δάνειο που εγκρίθηκε τελικά ήταν 250.000 δραχμών.

επιβλέψει⁹⁸⁹. Από άλλες επιστολές του ίδιου μήνα συνάγεται ότι για πολιτικούς λόγους, ο Ρούφος βιαζόταν να ξεκινήσει το έργο πριν εγκαταλείψει την Κρήτη⁹⁹⁰, ενώ φαίνεται επίσης ότι το τοπίο σχετικά με το οικονομικό μέρος και το δάνειο δεν ήταν τελείως καθαρό. Παρά ταύτα, από επιστολή του Άλμπερ προς τον Όγκαρο στις 18 Νοεμβρίου 1914, μαθαίνουμε ότι ο πρώτος έχει παραλάβει τα σχέδια για την αναστήλωση με το ταχυδρομείο, τα οποία και βρήκε εξαιρετικά, καθώς επίσης και ότι ο Όγκαρο ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για την Κρήτη και ότι ο Σταύρος [Γαλιεράκης], επιστάτης της ιταλικής αποστολής στην Κρήτη, είχε λάβει οδηγίες να ετοιμάσει δωμάτιο στο σπίτι της ιταλικής αποστολής. Ο Όγκαρο έφτασε στην Κρήτη αρχές Δεκεμβρίου⁹⁹¹ μαζί με το μηχανικό Ugo Carraro. Ιδρύθηκε ειδική υπηρεσία με την ονομασία «Διεύθυνσις Ἐργασιῶν Λέσχης Ἡρακλείου - Direzione dei Lavori Loggia di Candia» υπό τη διεύθυνση του Όγκαρο, ενώ υποδιευθυντής του έργου ορίστηκε ο Καρράρο, ο οποίος ανέλαβε και την οικονομική διαχείριση⁹⁹².

Ο Όγκαρο έφερε μαζί του τα σχέδια της αναστήλωσης και επεξηγηματικό κείμενο που τα συνόδευε το οποίο μεταφράστηκε⁹⁹³ και παρουσιάστηκε στο κοινό της πόλης⁹⁹⁴. Σύμφωνα με τα σχέδια, ορισμένα εκ των οποίων σώζονται στη Βικελαία

---

⁹⁸⁹ Σύμφωνα με επιστολή που έστειλε στις 13 Νοεμβρίου 1914 στον πρόξενο στα Χανιά, Μπαρτολούτσι-Γκοντολίνι.

⁹⁹⁰ Έληγε η θητεία του στις 28/1/1915. Στις 9 Απριλίου του 1915 ο θεσμός των γενικών διοικήσεων καταργήθηκε. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Νέα Εφημερίς*, αναχώρησε τελικά από την Κρήτη στις 13 Απριλίου 1915 (βλ. φύλ ο της ίδιας ημέρας).

⁹⁹¹ Μάλιστα, από επιστολή, χωρίς ημερομηνία, που έστειλε στον αντικαταστάτη του στη Βενετία φαίνεται ότι μάλλον έπαθε «πολιτισμικό σοκ». Αναφέρει μεταξύ άλλων ότι τα ταχυδρομεία δεν λειτουργούν, ότι δεν πρόκειται περί πολιτισμένου κράτους και ότι έχει χάσει κάθε ενθουσιασμό. Επιπλέον, ότι οι Τούκοι είναι πιο συμπαθητικοί, πιο ειλικρινείς, πιο καθαροί και δουλεύουν, ενώ οι Έλληνες όχι. Παρατηρεί επίσης ότι εδώ ο χρόνος είναι σχετικός και ότι το ραντεβού σημαίνει ότι πρέπει να περιμένεις κάποιον τουλάχιστον μία ώρα!

⁹⁹² Σύμφωνα με τη σύμβαση του έργου, τον υποδιευθυντή του έργου θα πλήρωνε η ελληνική πλευρά και όπως θα φανεί στη συνέχεια αυτό ήταν ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα. Όπως είδαμε, ο Όγκαρο είχε δεχτεί να κάνει το έργο χωρίς πληρωμή, επομένως τα μόνα έξοδα που βάραιναν την ιταλική κυβέρνηση ήταν τα οδοιπορικά του Όγκαρο.

⁹⁹³ Δεν έχει εντοπιστεί το πρωτότυπο κείμενο στα ιταλικά. Το μεταφρασμένο στα ελληνικά φυλάσσεται στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. Φάκελος Λότζια—αρ. 16-2, 1-9. Βλ. Παράρτημα Β.

⁹⁹⁴ Η εφημερίδα *Ιδη*, παρουσίασε το σχέδιο του Όγκαρο για την αναστήλωση της Λότζιας στις 26 Νοεμβρίου 1914 (9 Δεκεμβρίου σύμφωνα με το γρηγοριανό ημερολόγιο που χρησιμοποιούν οι Ιταλοί). Η εφημερίδα αναγνώριζε ότι χάρη στις ενέργειες του γενικού διοικητή Κρήτης Ρούφου «ήρθησαν τά πολυειδή προσκόμματα, άτινα παρεκάλουν μέχρι τούδε τήν άνοικοδόμησιν καί χρησιμοποίησιν τού ιστορικού τού ου έρειπίου.» Τόνιζε δε ότι το κτίριο κτίστηκε «κατά ρυθμόν Ἑλληνικόν καί υπό Κρητῶν τεχνιτῶν κατά σχέδιον τού δαιμονίου Βερονέζου άρχιτέκτονος Σαμικιέλην». Αφού έκανε μια μικρή αναδρομή στο ιστορικό της κατεδάφισης σημείωνε ότι ο Ιωσήφ Χατζιδάκης ήταν εκείνος που πρότεινε στην κυβέρνηση να εισηγηθεί νόμο προκειμένου να δωρηθεί το κτίριο στο δήμο Ηρακλείου, με την υποχρέωση να «άνακτίση αυτό κατά τό άρχικόν του σχέδιον διατηρῶν κατά τό δυνατόν τά σωζόμενα άρχαία αυτού μέρη». Στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας δημοσιεύθηκαν δύο από τα σχέδια του Όγκαρο (δυτική πρόσοψη και κάτοψη ισογείου) και στο κείμενο που τα συνόδευε αναφερόταν ότι ο αρχιτέκτονας ήταν «παγκοσμίου φήμης». Υποστηριζόταν ότι τα σχέδια ήταν «τέλεια από κάθε άποψη» και το άρθρο κατέληγε ότι σύμφωνα με το δήμο θα αποκτούσε δημαρχείο «ίστορικής

Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου (εικ. 266, 267, 268, 269, 270), το ισόγειο της Λότζιας θα παρέμενε ανοικτό (εικ. 268). Η σύνδεση με την Οπλαποθήκη θα γινόταν μέσω μιας πολυγωνικής αυλής, η οποία θα κατασκευαζόταν σύμφωνα με το ρυθμό της πρόσοψης της Λότζιας (με τόξα με δωρικούς ημικίονες στο ισόγειο και ιωνικούς στον όροφο). (εικ. 269) Από την αυλή αυτή θα ξεκινούσε ένας διάδρομος που θα έφτανε ως την άλλη άκρη (ανατολική) του κτιρίου της Οπλαποθήκης (εικ. 270) και θα έβγαζε στην πλατεία του Αγίου Τίτου (Βεζίρ Τζαμί). Στα δεξιά του διαδρόμου είχε προβλεφθεί χώρος για τη βιβλιοθήκη, ενώ στα αριστερά θα υπήρχε μια μεγάλη αίθουσα που σύμφωνα με τον Όγκαρνο, θα μπορούσε ο δήμος να την χρησιμοποιήσει όπως ήθελε. Ο ίδιος πρότεινε καφενείο, τράπεζα ή ταχυδρομείο. Μια μεγάλη σκάλα που θα οδηγούσε στον όροφο είχε τοποθετηθεί στη δεξιά πλευρά της εσωτερικής αυλής⁹⁹⁵. Εδώ (εικ. 271), δύο μεγάλες αίθουσες (του Δημοτικού Συμβουλίου και των υποδοχών) καταλάμβαναν το χώρο του ορόφου της Λότζιας, ενώ στο χώρο της Οπλαποθήκης διανέμονταν τα διάφορα γραφεία για τις υπηρεσίες του δήμου. Είχε γίνει πρόβλεψη έτσι ώστε όλα τα γραφεία να συγκοινωνούν μεταξύ τους «οὕτως ὥστε ὁ δήμαρχος ἢ γραμματεὺς νά δύνανται νά μεταβαίνωσιν ἐκ τῶν γραφείων τῶν πρὸς οἰονδήποτε ἄλλο γραφεῖον χωρὶς νά ἐξέρχωνται διόλου εἰς τὸν διάδρομον καὶ χωρὶς νά βλέπωσιν αὐτοῦ οἱ ἐν τοῖς διαδρόμοις ἀναμένοντες».

Σύμφωνα με το κείμενο που συνόδευε τα σχέδια⁹⁹⁶ θα δινόταν μεγάλη έμφαση στη διακόσμηση του Δημαρχείου. Κατ' αρχήν, στο μέσον της εσωτερικής αυλής, σε σημείο που θα φαινόταν από το δρόμο διαμέσου του κεντρικού τόξου της δυτικής εισόδου της Λότζιας, θα τοποθετείτο «ἐντὸς ἀψίδος, κρήνη μέ μαρμαρίνην λεκάνην, ἔχουσαν βάσιν κοσμημένην διὰ δελφίνων ὡς συμβόλου τῆς θαλάσσης. Εἰς δέ τὸ μέσον τῆς λεκάνης θά ὑψοῦται ἄγαλμα εὐπλάστου καὶ εὐτραφοῦς γυναικὸς παριστᾶνον τὴν Κρήτην κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς θυρεὸν ἔχοντα ὡς ἔμβλημα τὸν λαβύρινθον.»⁹⁹⁷

ἀξία» και μάλιστα με σχετικά μικρή δαπάνη, θα στέγαζε παράλληλα όλες του τις ανάγκες σε 17 διαμερίσματα τα οποία θα χρησίμευαν για τα γραφεία του δήμου, μια μεγαλοπρεπής αίθουσα θα στέγαζε «έορτάς έθνικάς καί πανηγύεις δημοτικάς» και εκτός της βιβλιοθήκης θα περίσσευαν χώροι (μεγάλα μαγαζεία) για ενοικίαση.

⁹⁹⁵ Η περιγραφή γίνεται με προσανατολισμό από τα δυτικά (Λότζια) προς τα ανατολικά (Οπλαποθήκη).

⁹⁹⁶ Για ολόκληρο το κείμενο, βλ. Παράρτημα Β.

⁹⁹⁷ Στο αρχείο “Loggia di Candia” της Soprintendenza per I Beni Ambientali e Architettonici di Venezia σώζεται επιστολή του Όγκαρνο προς τον Καρράρο, με ημερομηνία 8/6/1915, που φαίνεται ότι είχε παραγγελθεί στον γλύπη Annibale De Lotto (1877-1932), πρόπλασμα για το άγαλμα που θα αναπαριστούσε την Κρήτη. Σύμφωνα με τον Όγκαρνο, το πρόπλασμα στο 1/3 του κανονικού μεγέθους ήταν έτοιμο, το έργο ήταν πολύ καλό και ο γλύπης ζήτησε 400 λίρες για αμοιβή, ποσό που ο συντάκτης της επιστολής θεωρούσε ότι δεν ήταν υπερβολικό διότι το έργο ήταν πολύ καλό. Όπως αναφέρει ο Όγκαρνο, ο γλύπης δούλεψε εκείνη την περίοδο τα προπλάσματα των φτερωτών νικών που θα διακοσμούσαν την θύρα εισόδου της σκάλας. Δεν έχει εντοπιστεί κάποιο από τα προπλάσματα αυτά. Ο

Μεγάλη έμφαση δινόταν και στην εσωτερική διακόσμηση του Δημαρχείου, η οποία όπως σημειώνεται από τον Όνγκαρο, είχε στόχο την υπόμνηση στον κρητικό λαό και τους δημοτικούς συμβούλους του ένδοξου παρελθόντος τους και των υψηλών ιδεωδών που όφειλαν υπηρετούν. Γύψινα ανάγλυφα θα κοσμούσαν την οροφή των περισσότερων γραφείων, ενώ ιδιαίτερη προσοχή θα δινόταν στη διακόσμηση της σκάλας, του γραφείου του δημάρχου και βέβαια της αίθουσας υποδοχών/τελετών και της αίθουσας του Δημοτικού Συμβουλίου. Όπως αναφέρεται «ή κλίμαξ καί τά πλατύ καλά θά ἦναι στεγασμένα δι' ἀψιδωτῆς ἢ καμαρωτῆς στέγης καί θά κοσμῶνται διά ἀναγλύφων ἐκ γύ ου καί τοιχογραφιῶν. Όλα τά γραφεῖα θά ἦναι κοσμημένα διά ὀρόφων (ταβανίων) διά γύψου (stucco). Ἰδιαιτέρα φροντίς λαμβάνεται διά τό γραφεῖον τοῦ δημάρχου ὄπερ διακοσμεῖται πλουσίως καί κομψῶς, ὡς ἐμπρέπει εἰς τόν πρῶτον ἐκλεκτόν ἄρχοντα τῆς πόλεως. Ἡ αίθουσα τῶν ὑποδοχῶν συνέχεται μέ τό γραφεῖον τοῦ δημάρχου καί τῆς αίθούσης τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου καί θά ἔχη σοβαρόν, ἀλλ' ἐπιβλητικὴν διακόσμησιν. Περί τήν αίθουσαν θά διατρέχη (κορνίζα) θριγκός μέ πλουσίας ἐπιχρυσώσεις κάτωθεν ταύτης θά ὑπάρχη εὐρεῖα ζωοφόρος ἐν ἧ μεταξύ κλάδων ἐλαίας, δρυός καί δάφνης θά ζωγραφηθῶσιν εἰκόνες παριστῶσαι διασήμους πράξεις ὑπομνησκούσας εἰς τούς συνεδριάζοντας δημοτικούς συμβούλους ὅτι ὀφείλουσι διαρκῶς νά ἀποβλέπωσι πρὸς ὑψηλά ιδεώδη. Συγκοινωνοῦσα διά μεγαλοπρεποῦς θύρας πρὸς τήν αίθουσα ταύτην θά εὐρίσκηται ἡ αίθουσα τῶν ὑποδοχῶν, ἥτις καί θά ἦναι ἀφθονώτερον διακεκοσμένη ὑπέρ πᾶν ἄλλο διαμέρισμα τοῦ κτιρίου. Όλα ἐμελετήθησαν ὅπως ὁ λαός τῆς Κρήτης ἀποβλέπων εἰς τάς τοιχογραφίας τῆς αίθούσης ταύτης παροτρύνεται ἵνα δεικνύηται πάντοτε ἄξιος τοιοῦτου ένδόξου παρελθόντος. Ἡ αίθουσα αὕτη θά ἦναι, δύναται τις εἰπεῖν, ἡ ἀποθέωσις τῆς Κρήτης. Ἐπί τοῦ πλουσίου φατώματος (ταβάνι) μέ ἀφθόνους ἐπιχρυσώσεις θά εὔρωσι θέσιν αἱ τοιχογραφίαι, ἅς ὁ διάσημος ζωγράφος Ettore Rito

---

Ντε Λόττο ήταν ένας αρκετά γνωστός και επιτυχημένος γλύπης που δούεψε στη Βενετία. Το έργο του περιλαμβάνει πολλές προτομές και μνημεία πεσόνητων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (εικ. 272, 273). Γενικά για τον γλύπη Ντε Λόττο, βλ. και το λήμμα της Maria Teresa De Lotto στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 38, 1990, σελ. 203-205.

[sic]⁹⁹⁸ ὁ πρῶτος τῶν ζώντων Ἰταλῶν ζωγράφων συγκατετέθη νά ἐκτελέσῃ παρακληθεῖς ἐπί τούτῳ ὑπό τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄλμπερ καί ἐμοῦ»⁹⁹⁹.

Ο θεμέλιος λίθος της αναστήλωσης τέθηκε στις 8/21 Ιανουαρίου 1915 και ο Όνγκαρο αποχώρησε από την Ελλάδα στις 6 Φεβρουαρίου 1915.

Οι δύο εφημερίδες με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στο Ηράκλειο εκείνη την περίοδο, η «βενιζελική» *Νέα Εφημερίς* και η «βασιλόφρων» *Τδη*, αφιέρωσαν την πρώτη τους σελίδα στην τελετή της έναρξης των εργασιών. Η *Νέα Εφημερίς* έγραψε τη μέρα πριν την τελετή (7/1/1915) θεμελίωσης άρθρο με τίτλο «Ἐν μέγα ἔργον», στο οποίο τονιζόταν «τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τῆς ἀνεγέρσεως τῆς Βενετικῆς Λόγκιας» και παρουσιαζόταν ως ένα «εκ τῶν σπουδαιότερων βημάτων προόδου εἰς τήν πόλιν μας, ἡ ὁποία καί ἐάν ἀκόμα δέν ἦτο ὀνομαστή εἰς ὄλον τόν κόσμον διά τὰς πολυτίμους ἀρχαιότητάς της, διά τοῦ ἔργου τούτ' ἡ θά ἀπέκτα δικαίωμα καταλέξεώς της εἰς τούς καταλόγους τῶν πόλεων ἐκείνων τὰς ὁποίας εἰς μορφωμένους ἄνθρωπος θά πρέπει νά ἐπισκεφθῆ.»! Υποστηρίζεται μάλιστα στο αφιέρωμα, ὅτι το ἔργο θα αντιπροσωπεύει την Βενετική τέχνη του μεσαίωνα [sic], και ὅτι πέρα ἀπό την καλλιτεχνική και ιστορική του ἀξία θα ἔχει μεγάλη οικονομική ἀξία, καθώς θα στεγάζει το δημαρχεῖο, τη βιβλιοθήκη και το ταχυδρομεῖο. Ο δήμαρχος μάλιστα ἦταν της ἀποψης ὅτι θα μπορούσε να λειτουργεῖ στο χώρο πάγια και διαρκῆς ἐκθεση ὅλων των ειδῶν παραγωγῆς του τόπου, ἐνῶ θα μπορούσαν ἀκόμα να ἐνοικιαστούν κάποιοι χώροι σε ιδιώτες. Στο ἀρθρο τονιζόταν το γεγονός ὅτι ἐσωτερικά θα διακοσμούνταν οἱ αἴθουσες του δημοτικού συμβουλίου και των τελετῶν με θέματα ἀπό την ιστορία της Κρήτης. Τρεις μέρες μετὰ (10/1/1915), στην ἴδια εφημερίδα διαβάζουμε περιγραφή «της τελετῆς κατάθεσης του θεμέλιου λίθου ἐπί των ερειπίων της ἀρχαίας Βενετικῆς Λέσχης

---

⁹⁹⁸ Σε ἐπιστολή του Όνγκαρο πρὸς τον Τζερόλα με την ἡμερομηνία 18/11/1914, μαθαίνουμε ὅτι την εικονογράφηση της οροφῆς του αναστηλωμένου κτιρίου εἶχε ἀναλάβει ὁ ζωγράφος Ettore Tito (1859-1941). Σε ἐπιστολή του τρεις μέρες μετὰ (21/11/1914) πρὸς τὸν ζωγράφο, ὁ Όνγκαρο, τον προέτρεπε να μιλήσει με τον Ἄλμπερ σχετικά με τὰ θέματα πρὸς εικονογράφηση, και για να δει φωτογραφίες και σχέδια για τις «διάφορες ἐποχές» θὰ πρὸς να ἀναπαριστοῦσε. Ἐν τῷ μεταξύ, ὅλες οἱ ἀναφορές στο Ηράκλειο στο ζωγράφο (εφημερίδες κλπ.) κάνουν λόγο για τον Ἐκτορα Ρίτο. Προφανῶς τὸ λάθος στην μετάφραση του κειμένου που συνόδευε τὰ σχέδια του Όνγκαρο ὁδήγησε στο λάθος που τὸ ἀναπαρήγαγαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως, καθώς προφανῶς δὲν γνώριζαν τον ζωγράφο. Ο ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχημένος και δημοφιλῆς ζωγράφος Ettore Tito, ἐγίνε γνωστός ἀρχικά ἀπὸ τις ἀπεικονίσεις καθημερινῶν σκηνῶν και τοπίων της Βενετίας και του Βένετο (εἰκ. 274). Ἀπὸ τὸ 1900 ἀρχισε να στρέφεται πρὸς μυθολογικά και συμβολικά θέματα (εἰκ. 275) ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν βενετικὴ ζωγραφικὴ τὸν 18^{οῦ} αἰῶνα, ἐνῶ ἀσχολήθηκε πολὺ και με τις προσωπογραφίες και τὰ γυναικεῖα γυμνά. Εξέθετε συχνά στο ἐξωτερικό, ἀπὸ τὸ Παρίσι μέχρι τὸ Σαν Φρανσίσκο, ἐνῶ τὸ 1915 πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο σε ἐκθεση στις Βρυξέλες με τὸ ἔργο του *La gomina* (εἰκ. 276). Τὸ 1929 ἐγίνε ἀκαδημαϊκός.

⁹⁹⁹ Ὅπως φαίνεται, και για τὸ θέμα αὐτὸ μεσολάβησε ὁ Ἄλμπερ και υποθέτουμε ὅτι για να τὸ μνημονεύει ὁ Όνγκαρο στην περιγραφή των δικῶν του σχεδίων, πρέπει να ἦταν σημαντικός ὁ ρόλος που ἐπαιξε ὁ «ἀρχαιολόγος/πολιτικός» οὕτως ὥστε να πειστεῖ ὁ ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχημένος καλλιτέχνης να ἀναλάβει τὸ ἔργο.

Λόγκιας». Παρόντες ήταν ο Γενικός Διοικητής, ο Νομάρχης, ο ιταλός Πρόξενος στα Χανιά, οι υποπρόξενοι των Δυνάμεων στο Ηράκλειο, οι αρχές της πόλης και πολύς κόσμος. Ο Μητροπολίτης έβαλε τον αγιασμό, και μετά ο Κανακάρης-Ρούφος έβγαλε λόγο και εναπόθεσε το θεμέλιο λίθο τονίζοντας ότι «θα αποτελέσει περίλαμπρον κόσμημα διά τήν πόλιν τοῦ Ἡρακλείου καί ἀπαρχήν νέας προόδου διά τόν ἔξωραῖς ὄν τῆς πόλεως.» Ο δήμαρχος ευχαρίστησε το γενικό διοικητή εκ μέρους του δήμου για τις ενέργειές του χάρις στις οποίες επετεύχθει «ἡ ἀπόσπασις τοῦ διαπρεπεστέρου ἀρχιτέκτονος κ. Ὅγγαρο ὅπως εκπονήσῃ τό ἀρχαῖ ὄν σχέδιον τοῦ κτιρίου καί ἐπιστατήση κατά τήν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ὅπως τοῦτο ἐφαρμοσθῇ ἐπακριβῶς καί προσλάβει οὕτω τόν ἀρχαῖον τοῦ τύπο τό μέγαρον.» Επαινέθηκε η πρόβλεψη για τον εσωτερικό διάκοσμο των δύο κεντρικών αιθουσών με μεγαλοπρεπείς τοιχογραφίες «διά τῶν ὁποῖων θά ἀπεικονίζεταί ὀλοζώντανη ἡ περιπετειώδης ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπό τῆς Μυκηναῖ ἤς ἐποχῆς [sic] μέχρι τῶν καθ' ἡμάς χρόνων». Κατά τη διάρκεια της τελετῆς παίζονταν διάφορα εμβατήρια και προσφέρθηκε από το Δήμο στους παρευρισκόμενους σαμπάνια (καμπανίτης).

Λίγες μέρες μετά την τελετή έναρξης των εργασιών, η *Ιδη* αφιέρωσε το πρωτοσέλιδό της στο θέμα της Λότζιας με ἄρθρο του Αντώνιου Μιχελιδάκη που είχε τίτλο «Ὀλίγαι λέξεις ἐκ τῆς ἱστορικῆς μας ἐξελίξεως»¹⁰⁰⁰ και το οποίο συνέδεε το βενετσιάνικο κτίριο με την «εθνική ιδέα». Έκανε μια μικρή αναδρομή στη βενετική ιστορία της Κρήτης τονίζοντας ότι η Ενετική θαλασσοκρατία ήταν αντάξια διάδοχος της Μινωικής, αναφερόταν στα τείχη του Ηρακλείου ως θαύμα και πρότυπο της οχυρωματικής τέχνης που ἀκόμη και «νῦν ἀντάξια τῆς περιεργείας καί τοῦ φιλοθεάμονος τῶν θαυμαστών τοῦ παρελθόντος» και παραλλήλιζε το χτίσιμό τους με τις αιγυπτιακές πυραμίδες! Για τη Λότζια ἔγραφε «Εἰς τό καλλιτεχνικόν ἐκεῖνο οἰκοδόμημα, συνήρχοντο οἱ εὐπατρίδαι τῆς Ἑνετίας καί ἠῤφραινον καί τήν σωματικὴν καί τήν νοητικὴν ὄρασιν των μέ τήν ἄδολον καί ἀνόθευτον χαράν τήν ὁποῖαν παρέχει εἰς τοῦ θαυμαστάς του ἢ τοῦ καλοῦ θέα, καί ἐνίσχουν τήν πρός τήν ρώμην τῆς πατρίδος πεποίθησίν των. Καί ὅπως οἱ Τρῶες δημογέροντες ἐπὶ τῇ θέα τῆς καλλιμόρφου Ἑλένης ἠσθάνοντο εἰς ἑαυτού ἔπανερχομένην τήν νεανικὴν πρός τό κάλλος ἐκτίμησιν, οὕτω καί οἱ μέλλοντες να ἐγκαθιδρυθῶσιν εἰς τό ἐπὶ τῶν αὐτῶν βάσεων καί τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ μέλλον νά ἀνακαινισθῇ οἰκοδόμημα, θά ἀναπολῶσιν ἐν τῇ μνήμῃ των ἐκάστοτε τά ἔνδοξα τρόπαια, τά ὁποῖα κατήγαγεν ἡ ἐθνικὴ ιδέα!» Το

---

¹⁰⁰⁰ *Ιδη*, 14/1//1915, αρ. 407.

άρθρο καταλήγει σε διθυράμβους υπέρ των μαρτύρων του κρητικού αγώνα και «τῶν νομίμων κληρονόμων τῆς τρισηνδόξου τοῦ Μίνως βασιλείας».

Από μονόστηλο στη δεύτερη σελίδα της εφημερίδας, στο οποίο περιγράφεται η τελετή της κατάθεσης του θεμέλιου λίθου, μαθαίνουμε ότι λόγο εκφώνησε και ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, μεταξύ άλλων. Αφού έπλεξε το εγκώμιο του γενικού διοικητή Ρούφου, συνέχισε παρουσιάζοντας τον Όνγκαρο και ανέφερε ότι τη ζωγραφική διακόσμηση του δημαρχείου ανέλαβε «ὁ διασημότητος τῶν ἐν Ρώμῃ ζωγράφων Ἔκτωρ Ρίττο [sic]». Συνέχισε αναφέροντας τη θεματολογία των τοιχογραφιών που θα ήταν η «αποθέωση της Κρήτης» αναπαράγοντας κατά γράμμα το επεξηγηματικό κείμενο που συνόδευε τα σχέδια του Όνγκαρο. Έχει ενδιαφέρον ότι ολοκλήρωσε την ομιλία του προτείνοντας να προστεθούν αναθηματικές στήλες στην εσωτερική αυλή του κτιρίου στις οποίες θα αναγράφονταν τα ονόματα των «ἡρωικῶς πεσόντων υπέρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Κρήτης» από το 1700 με το Δασκαλογιάννη, ως το 1821 με τον Μαλικούτη και τους συντρόφους του. Πρότεινε ακόμη να τοποθετηθούν στην είσοδο του δημαρχείου επιπλέον αναθηματικές στήλες με τα ονόματα των πεσόντων των δύο τελευταίων πολέμων. Και κατέληξε: «τότε τό οἰκοδόμημα τοῦτο δέν θά χρησιμεύῃ μόνον ὡς μεγαλοπρεπές εὐμαρέςτατον δημοτικόν μέγαρον, δέν θά στεγάσῃ μόνον τήν πλουσίαν δημοτικήν βιβλιοθήκην, δῶρον ὁμογενοῦς ἐκ τῶν ἀριστέων τοῦ Ἔθνους, τοῦ αιμνήστου Βικέλα, δέν θά συντελέσῃ μόνον εἰς τόν καλλωπισμόν τῆς πόλεως, δίδον τήν πρώτην ἐντύπωσιν εἰς τούς ἀναβαίοντας ἀπό τοῦ λιμένος, δέν θά μαρτυρῇ μόνον τήν ἀδελφικήν ἔνωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ καί Ἰταλικοῦ πνεύματος, ἀλλ' ὑπέρ πάντα ταῦτα θά ἦναι ὁ μέγας καί περίλαμπρος ναός τῆς Ἐλευθερίας, ὁ στεγάζων τήν ἀποθέωσιν τῆς Κρήτης, θά ἦναι τό μαγικόν ἄντρον τοῦ ἀκαταβλήτου καί φοβεροῦ λέοντος, τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὅστις ἐπί αἰῶνας ἀγωνισθεῖς υπέρ τῆς ἐλευθερίας του ἀναπαύεται τώρα ἐπί τῶν δαφνῶν του ἀνακτῶν δυνάμεις καί ἔτοιμος νά ἐξεγερθῇ πάλιν ὀρμητικώτερος καί φοβερώτερος, ἂν ποτέ ἤθελεν ἀντιληφθῆ ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς Πατρίδος ἢ ἡ ἐνότης του Ἔθνους κινδύνευε. Τώρα μάλιστα, εἶπερ ποτέ, ἀτενῶς στρέφει τοῦ μεγάλους αὐτοῦ ὀφθαλμούς πρὸς τόν δαφνοστεφῆ στρατηλάτην Βασιλέα Ἐκείνον τὰς διαταγὰς ἀπεκδεχόμενος. Ζήτω τό Ἔθνος! Ζήτω ὁ Βασιλεύ !»

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ὅλοι ὅσοι στήριζαν την προσπάθεια αναστήλωσης της Λότζιας και μετατροπῆς της σε δημαρχεῖο ἐνίωθαν την ἀνάγκη να ἐξελληνίσουν με κάποιο τρόπο το βενετικό κτίριο. Τόνιζαν το ὅτι ήταν

κατασκευασμένη με τον «ελληνικό ρυθμό»¹⁰⁰¹ και επέμεναν στην περιγραφή της ζωγραφικής του διακόσμησης, όπως αυτή προτεινόταν από τον Όνγκαρο¹⁰⁰². Η κεντρική ιδέα ήταν να παρουσιάζεται ζωγραφικά το σχήμα της συνέχειας-αναγέννησης της κρητικής ιστορίας, ξεκινώντας από τη μινωική εποχή και καταλήγοντας στους αγώνες των Κρητικών για ανεξαρτησία και την ένωση με την Ελλάδα¹⁰⁰³. Προφανώς, η οθωμανική περίοδος δεν θα εκπροσωπείτο στο πρόγραμμα, παρά μόνο ως πεδίο ηρωικών αγώνων εναντίον των Τούρκων, σε αντίθεση με τη βενετική περίοδο, η οποία ως «συντελέσασα εις τήν διατήρησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Κρήτῃ» λαμβάνει περιοπτη θέση στο εικονογραφικό πρόγραμμα.

Πρέπει να παρατηρήσουμε επιπλέον, ότι το σχέδιο της αναστήλωσης εξελισσόταν σε ένα καθαρά ιταλικό έργο, με την έννοια ότι δούλευαν γι' αυτό αποκλειστικά Ιταλοί: αρχιτέκτονες, μηχανικοί, καλλιτέχνες, τεχνίτες. Όσον αφορά στους τελευταίους, ο Όνγκαρο ανέθεσε σε τέσσερις λιθοξόους που κάλεσε από τη Βενετία, το έργο της λάξευσης των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών και ανάγλυφων που θα κοσμούσαν το κτίριο εξωτερικά. Πρόκειται για τους Vittorio Barel, αρχιτεχνίτη-αρχιλιθοξόο, Pietro Sopracordevole, λιθοξόο-γλύπτη, Pietro Pace και Giovanni Massaria, λιθοξόους¹⁰⁰⁴.

Για τους επόμενους τρεις-τέσσερις μήνες μετά την αποχώρηση του Όνγκαρο από την Κρήτη στις αρχές Φεβρουαρίου 1915 δεν υπάρχει κανένα νέο και υποθέτουμε ότι τα έργα ξεκίνησαν και προχωρούσαν. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Σπανάκης, η ανάληψη των εργασιών της ανοικοδόμησης της Λότζιας, οι οποίες γίνονταν χωρίς

---

¹⁰⁰¹ Μάλιστα, το «παλλαδιανός ρυθμός», σιγά σιγά εξοβελίστηκε από τα κείμενα και παρέμεινε μόνο το «ελληνικός ρυθμός».

¹⁰⁰² Θεωρού ε ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα που προτάθηκε από τον Όνγκαρο συντάχθηκε κατά πάσα πιθανότητα από τον Άλμπερ, σε συνεννόηση με τους Χατζιδάκη και Ξανθουδίδη.

¹⁰⁰³ Το εικονογραφικό πρόγραμμα περιγράφεται στο συνοδευτικό των σχεδίων κείμενο: «Εἰς τό κέντρον θά ζωγραφηθῆ ἡ ἀλληγορία τῆς ἐνώσεως τῆς Κρήτης πρός τήν Ἑλλάδα. Πέριξ θά ὑπάρχωσιν εἰς στρογγυλάς στεφάνας (κορνίζες) εἰκόνες διά (chiaro-scuro) ἀνοικτοῦ σκοτεινοῦ συμβολίζουσαι ἄλλα ἔνδοξα γεγονότα ἱστορικά τῆς νήσου. Ὑπό τόν θριγκόν τόν ἐπίχρυσον θά ὑπάρχη προεξέχουσα ζωοφόρος (fregio), ἐν ἧ θά ἐκτυλίσσωνται διαδοχικῶς παραστάσεις τῶν διαφόρων ἱστορικῶν ἐποχῶν τῆς Κρήτης ἀπό τῆς Μινωϊκῆς μέ τας ταυρομαχίας της καί τά μεγαλοπρεπή της ἀνάκτορα κατόπιν θά ἀκολουθῆ ἡ Δαιδαλική ἐποχή, κατόπιν ἡ Ἑλληνική, ἡ Ῥωμαϊκή, ἡ Βυζαντινή, ἡ Βενετική ἡ συντελέσασα εἰς τήν διατήρησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Κρήτῃ καί τέλος θά συμβολίζωνται οἱ ἔνδοξοι ἀγῶνες τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνεξαρτησίας του μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας ἀνυψωθεῖσιν ἐπισήμως ἐπί τῶν ἐπάλξεων τῆς νήσου συνετελέσθη ὁ προαιώνιος πόθος τῆς ἐνώσεως μέ τήν Ἑλλάδα».

¹⁰⁰⁴ Οἱ λιθοξόοι ἐφτάσαν στην Κρήτη τον Απρίλιο του 1915. Οἱ δύο τελευταῖοι ἦταν σύ φωνα με τον Σπανάκη ἀπλοῖ τετραγωνιστές λίθων. Σπανάκης, «Η Λότζια...», οπ. παρ., σελ. 52. Ὅπως θα φανεί στη συνέχεια, ἕνα μικρό δείγμα (μετόπες) ἀπό τα ἔργα που λάξευσαν αυτοῖ οἱ τεχνίτες, κατά τους μήνες που παρέμειναν στο Ηράκλειο, εἶναι τα μόνα ἔργα που ἔχουν διασωθεῖ ἀπό ὅλη αυτή την προσπάθεια αναστήλωσης της βενετικῆς Λότζιας του Χάνδακα που ἔλαβε χώρα το 1915. Βλ. Παράρτημα Γ.

δημοπρασίες, προκάλεσαν τα παράπονα του Συλλόγου των εργολάβων Ηρακλείου, ο οποίος ζήτησε μάλιστα την παρέμβαση του Εισαγγελέα.¹⁰⁰⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, όλες οι εργασίες περιορίστηκαν κατ' αρχήν στην Οπλαποθήκη¹⁰⁰⁶. Στα τέλη Μαΐου 1915, τα πρώτα προβλήματα έκαναν την εμφάνισή τους. Από επιστολή της 24^{ης} Μαΐου του Καρράρο προς τον Όνγκαρο, μαθαίνουμε ότι το έργο προχωρούσε καλά, ότι όλο τσακωνόταν με τον δήμαρχο για τα χρήματα, όμως ο τελευταίος έδειχνε πολύ μεγάλο ενθουσιασμό και ήθελε να ολοκληρωθεί το έργο. Εν τω μεταξύ, η Ιταλία είχε μόλις μπει στον πόλεμο και ο νεαρός μηχανικός Καρράρο που είχε επιστρατευτεί δήλωνε την ενθουσιώδη πίστη του στην στρατιωτική δύναμη της Ιταλίας ξεκινώντας και κλείνοντας την επιστολή του με *Viva Italia!* Όπως γράφει, περίμενε πάντα επιστολή του Όνγκαρο η οποία δεν έφτανε και ρωτούσε αν ο Όνγκαρο έλαβε τις δικές του¹⁰⁰⁷. Στην ίδια επιστολή της 24^{ης} Μαΐου, δηλώνει ότι οι λιθοξόοι προχωράνε πολύ καλά και ότι το λατομείο του Καρτερού¹⁰⁰⁸ βγάζει κομμάτια λίθων οποιασδήποτε διάστασης.

Όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του Όνγκαρο, από αυτή την ημερομηνία και για το επόμενο δίμηνο ξεκίνησε ένας αγώνας δρόμου προκειμένου, να μην στρατευτεί ο Καρράρο για να μπορέσει να ολοκληρώσει το έργο, και όταν αυτό αποδείχθηκε αδύνατο¹⁰⁰⁹, να βρεθεί αντικαταστάτης του. Επιπλέον την ίδια περίοδο προέκυψε πρόβλημα με το δάνειο. Οι περισσότερες επιστολές του Ιουνίου, του Ιουλίου και του Αυγούστου του 1915 στο φάκελο «Loggia di Candia» του αρχείου του Όνγκαρο είναι μεταξύ Όνγκαρο και Άλμπερ, ενώ παρεμβάλλονται και ορισμένες του πρόξενου στα Χανιά, Μπαρτολούτσι. Για παράδειγμα, ο Άλμπερ ενημερώνει στις 4/6 τον Όνγκαρο ότι υπάρχει κίνημα ιταλοφοβίας στο Ηράκλειο και ότι από ενημέρωση του Μπαρτολούτσι οι εργασίες για την αναστήλωση της Λότζιας βρίσκονταν σε σοβαρό κίνδυνο (sono seriamente compromesi). Ενημερώνει επίσης ότι θα πιέσει πολιτικά για να μην επιστρατευτεί ο Καρράρο, ενώ υπάρχουν ελπίδες ότι με την αναμενόμενη

---

¹⁰⁰⁵ Δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί τα έγγραφα του Συλλόγου, τα οποία σύμφωνα με τον Σπανάκη, φέρουν ημερομηνίες 11 Απριλίου, 22 Μαΐου και 5 Σεπτεμβρίου του 1915. Στο ίδιο, σελ. 52.

¹⁰⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 53.

¹⁰⁰⁷ Δεν έχει εντοπιστεί επιστολή του Καρράρο στο αρχείο «Loggia di Candia» του Όνγκαρο πριν από αυτήν της 24-5-1915.

¹⁰⁰⁸ Όπως επιβεβαιώνει και ο Σπανάκης, με την έγκριση του Όνγκαρο, επιλέχθηκε το λατομείο του Καρτερού για την εξόρυξη των λίθων που θα χρησιμοποιούταν για τα ανάγλυφα και τα λοιπά ξεστά μέρη της οικοδομής. Σημειώνει μάλιστα ότι από όλες τις μετόπες της Λότζιας που παρίσταναν τον λέοντα του Αγίου Μάρκου μόνο ένας ήταν σε καλή κατάσταση, από τον οποίο ελήφθη αποτύπωμα για την αναπαράσταση αυτού στη νέα οικοδομή. Αναφέρει ακόμη ότι μόνον οι κίονες της Λότζιας είχαν κατασκευαστεί από λίθους σκληρούς/στρεπτούς και μη αποσαθρούς ενους.

¹⁰⁰⁹ Δεν γινόταν να αναβληθεί η στράτευση του καθότι δεν ήταν δημόσιος υπάλληλος, αλλά ελεύθερος επαγγελματίας. Βλ. τηλεγράφημα της 8-6-1915.

εκλογή του Βενιζέλου στις επικείμενες εκλογές θα λυθούν τα προβλήματα σχετικά με το δάνειο¹⁰¹⁰. Από γράμμα του Όγκαρο προς τον Καρράρο, στις 8/6, καταλαβαίνουμε ότι ο Καρράρο δεν ενημέρωνε κανονικά σε σχέση με την πρόοδο του έργου ή ότι οι επιστολές δεν έφτασαν ποτέ στον προορισμό τους. Ο Όγκαρο μοιάζει να μην έχει ιδέα για το που βρισκόταν η αναστήλωση μετά από πέντε μήνες εργασιών, ενώ ρωτάει ακόμη πώς πάνε οι εργάτες που έστειλε από την Ιταλία. Προτρέπει τον Καρράρο να προχωρήσει άμεσα σε αγορές υλικών, καθώς λόγω του πολέμου υπήρχαν ελλείψεις σε ξυλεία και σίδερα και οι τιμές ανέβαιναν συνεχώς. Τον ρωτάει σε σχέση με την ιταλοφοβία, αν οφείλεται στο ότι οι Ιταλοί είχαν καταλάβει τη Ρόδο, και του προτείνει να μιλήσει με τον Χατζιδάκη και τον Ξανθουδίδη για να δει τι πιστεύουν οι καλλιεργημένοι και με τον Σταύρο Γαλιεράκη για να δει τι πιστεύει ο λαός. Από την ίδια επιστολή μαθαίνουμε ακόμη ότι ο Όγκαρο είχε αναλάβει να σχεδιάσει ένα εικονοστάσι για τον μητροπολίτη, καθώς και να κάνει τα σχέδια του Μουσείου, τα οποία δηλώνει ότι είναι έτοιμα¹⁰¹¹. Ενημερώνει επίσης, σχετικά με την παραγγελία στον γλύπτη De Lotto σχετικά με το άγαλμα που σύμφωνα με τα σχέδια θα αναριστούσε την Κρήτη και στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Τόσο στην επιστολή αυτή, όσο και σε επιστολές του Άλμπερ διαβάζουμε συχνά ότι πρέπει να βάλουν όλοι μαζί τις δυνάμεις τους, προκειμένου να ολοκληρωθεί το έργο για το οποίο έχουν σπαταλήσει χρόνο και δυνάμεις με μοναδικό σκοπό *il decoro d'Italia*¹⁰¹² (8/6, 14/6, 15/6). Γενικά η αλληλογραφία μεταξύ Όγκαρο και Άλμπερ ήταν σχεδόν καθημερινή κατά τον μήνα Ιούνιο και Ιούλιο, με την οποία ενημέρωνε ο ένας τον άλλον σχετικά με τις ενέργειες που έκαναν προκειμένου να συνεχιστεί το έργο, στο οποίο σύμφωνα με γράμμα του Άλμπερ της 16/6 έπρεπε να δοθεί πολιτική χροιά¹⁰¹³. Όπως έγραφε ο Όγκαρο, ο ίδιος δεν μπορούσε να φύγει άμεσα από τη Βενετία διότι ήταν επιφορτισμένος με την προστασία των μνημείων από τους βομβαρδισμούς, οι νέοι μηχανικοί ήταν όλοι επιστρατευμένοι και ακόμη και αν βρισκόταν κάποιος θα έπρεπε να πάει ο Όγκαρο μαζί του για να του δείξει, πράγμα αδύνατο υπό τις παρούσες συνθήκες. Στις αρχές Ιουλίου ο Καρράρο επέστρεψε στην Ιταλία, και έφερε

---

¹⁰¹⁰ Οι εκλογές ήταν σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο στις 31 Μαΐου.

¹⁰¹¹ Δεν γνωρίζουμε μέχρι τώρα σχετικά με αυτή την παραγγελία που προφανώς δεν ευοδώθηκε, ενώ ούτε ο Χατζιδάκης αναφέρει κάτι επ' αυτού το βιβλίο του για το Μουσείο. Χατζιδάκης, *οπ. παρ.*

¹⁰¹² Ο Άλμπερ χρησιμοποιεί τον όρο με την έννοια του γοήτρου.

¹⁰¹³ «insaltare l'importanza del monumento, come una delle più insigni memorie della Serenissima e però dell'Italia, in Levante mostrando che la sua ricostruzione era opera d'interesse politico per noi».

«ανακουφιστικά» νέα στον Όγκαρνο¹⁰¹⁴, τα οποία όμως έρχονταν σε αντίθεση με τις πολύ ανησυχητικές πληροφορίες που έφταναν από τον πρόξενο Μπαρτολούτσι αναφορικά με νέες περιπλοκές στο δάνειο. Σε επιστολή του Όγκαρνο (14/7) προς τον Άλμπερ αναφωνεί: «δεν ξέρω τι συμβαίνει με αυτό το αίνιγμα, αλλά κάτι δεν πάει καθόλου καλά!» Σε άλλη της 10/7 αναρωτιέται αν η ελληνική κυβέρνηση έχει σκοπό να συνεχίσει με την παραγγελία που του ανέθεσε για το σχεδιασμό του Κρητικού Μουσείου. Μια άλλη ενδιαφέρουσα πληροφορία που μαθαίνουμε από αυτή την αλληλογραφία είναι ότι ο Καρράρο δούλευε και ως μυστικός πράκτορας και πληροφοριοδότης για την ιταλική πρεσβεία και το προξενείο¹⁰¹⁵. Στις 21/7 φαίνεται ότι λύθηκε το πρόβλημα με το δάνειο και ο Μπαρτολούτσι άρχισε να πιέζει ώστε να σταλεί άμεσα αρχιτέκτονας. Στις 28/7 ο Όγκαρνο απάντησε ότι μάλλον είχε βρει κάποιον, αλλά θα έπρεπε να ανέβει ο μισθός από 750 σε 1000 δρχ. Στο ίδιο γράμμα, αναφέρεται ξανά στο έργο για το εικονοστάσι του αρχιεπίσκοπου (ή μητροπολίτη)¹⁰¹⁶, και αναρωτιέται τι θα γίνει με το σχέδιο του Μουσείου που του ανατέθηκε από τον Ρούφο και επίσης για εκείνο της πύλης του Αγίου Γεωργίου στις Τρεις Καμάρες¹⁰¹⁷.

Γενικά, από την αλληλογραφία του καλοκαιριού του 1915 φαίνεται ότι ο Όγκαρνο, παρόλο που υποψιαζόταν από τις ειδήσεις που έφταναν σποραδικά από την Κρήτη ότι τα πράγματα με την αναστήλωση δεν πήγαιναν καλά, δεν είχε σαφή εικόνα της κατάστασης¹⁰¹⁸. Συνειδητοποίησε την κρισιμότητά της, όταν στις 19 Αυγούστου 1915 έφτασε επιστολή από το Ηράκλειο, με την οποία ο αρχιτεχνίτης Vittorio Barel, περιέγραφε την κατάσταση που επικρατούσε σε σχέση με το έργο και εκλιπαρούσε για την άμεση αποστολή μηχανικού από την Ιταλία και αν ήταν δυνατόν με τη συνοδεία του ίδιου του Όγκαρνο¹⁰¹⁹. Σύμφωνα με τον Μπαρέλ, φεύγοντας ο Καρράρο άφησε

---

¹⁰¹⁴ Είχε αφήσει όπως υποστήριζε σαφείς οδηγίες για τη συνέχιση του έργου, μέχρι να έρθει ο νέος μηχανικός.

¹⁰¹⁵ Βλ. επιστολή 12/7/1915 από Όγκαρνο προς Άλμπερ.

¹⁰¹⁶ Άλλες φορές τον αναφέρει ως μητροπολίτη και άλλες ως αρχιεπίσκοπο.

¹⁰¹⁷ Πρόκειται για έργα, ο σχεδιασμός των οποίων απ' ό,τι φαίνεται είχε ανατεθεί στον Όγκαρνο με την ευκαιρία της αναστήλωσης της Λότζιας και της επίσκεψής του στο Ηράκλειο και για τα οποία δεν γνωρίζουμε κάτι παραπάνω. Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς είχε αναλάβει να σχεδιάσει σε σχέση με την πύλη του Αγίου Γεωργίου, που ως γνωστόν κατεδαφίστηκε δύο χρόνια μετά.

¹⁰¹⁸ Η άποψη του Άλμπερ ήταν να περιμένουν να δουν πώς θα πάνε οι πολιτικές εξελίξεις, διότι αν έμπαινε η Ελλάδα στον πόλεμο θα διακόπτονταν οι προσπάθειες αναστήλωσης της Λότζιας. (επιστολή 7-8-1915).

¹⁰¹⁹ Ο Όγκαρνο την ίδια μέρα που έλαβε την επιστολή του Μπαρέλ, έστειλε τηλεγραφήματα και επιστολές στον επιστάτη της ιταλικής αποστολής Σταύρο Γαλιεράκη «να πει στο δήμαρχο να κάνει υπομονή και ότι σύμφωνα με το μεταβίβωτο στον Ηράκλειο» και στον πρόξενο Μπαρτολούτσι για να τον ενημερώσει μεταξύ άλλων ότι, «όπως πιστεύει και ο Άλμπερ, ο υπουργός Ρίτσι θα του δώσει άδεια και ότι θα μεταβεί άμεσα στο Ηράκλειο με νέο μηχανικό». Ο Μπαρτολούτσι με τηλεγράφημα στις 22/8/1915, απάντησε ότι οι διαταγές του να σταματήσουν όλα τα έργα (εκτός από εκείνα των λιθοξόων) όταν αποχώρησε ο Καρράρο δεν εισακούστηκαν και ότι εφόσον δεν μπορούσαν να επιβάλει τους όρους

σαφείς οδηγίες στον ίδιο και στους επιβλέποντες, όμως με το να μην υπάρχει κάποιος να διευθύνει το έργο, προχωρούσαν στην τύχη (a casaccio), σκάβοντας τα θεμέλια, χωρίς να λαμβάνουν προληπτικά μέτρα με αποτέλεσμα να κινδυνεύει, τόσο η ίδια η Οπλαποθήκη, όσο και ο δρόμος και τα γύρω κτίρια¹⁰²⁰. Ο Μπαρέλ αναφέρει ακόμη ότι «οι δημοτικοί σύμβουλοι (ειδικά της αντίπαλης παράταξης)¹⁰²¹ είχαν σε αναμμένα κάρβουνα (mettevano sulle spine), όσους ήταν υπέρ, με τις δικαίως σκληρές και σαρκαστικές παρατηρήσεις τους. Τι νόημα είχε, γι' αυτού και για όλους, το να βρίσκεται με τις ώρες ο δήμαρχος στο εργοτάξιο; Και ακόμη χειρότερα, να διατάζει κιόλας;»¹⁰²²

Ο Καρράρο φεύγοντας είχε αφήσει μεν οδηγίες, όμως αυτές αφορούσαν στην κατεδάφιση των τοίχων της Οπλαποθήκης και την εκσκαφή των θεμελίων της, στα οποία προχώρησε ο μηχανικός του δημοσίου σύμφωνα και με τις επιθυμίες του δημάρχου Γεωργίου. Όπως γράφει ο Σπανάκης αρκετά χρόνια αργότερα, «ή μετ' έξαιρετικού ενδιαφέροντος παρακολούθησις τοῦ ἔργου ὑπὸ τοῦ τότε δημάρχου Στ. Γεωργίου, καὶ ἡ ἀνάμιξις του, ἀκόμη καὶ εἰς ζητήματα τεχνικῆς φύσεως» προκάλεσε, με την πάροδο του χρόνου, σοβαρές διαφωνίες μεταξύ της Δημοτικής Αρχής και της «Διεύθυνσης των εργασιών της Λέσχης Ηρακλείου»¹⁰²³. Ο Όνγκαρο σε έκθεσή του προς το δημοτικό συμβούλιο τον Νοέμβριο του 1915 υποστήριξε ότι «[...] θέλανε να προβούν σε τροποποιήσεις του σχεδίου, εμπνευστής των οποίων ήταν ο δήμαρχος, βρίσκοντας αξιοθρήνητο υποστηρικτή στο πρόσωπο του μηχανικού, του οποίου όμως μοναδική αποστολή ήταν η εκτέλεση του σχεδίου, χωρίς να του έχει δοθεί η παραμικρή εξουσία να κάνει σ' αυτό ουσιώδεις μετατροπές».¹⁰²⁴

του συμβολαίου, σύμφωνα με τους οποίους το έργο ήταν θέμα καθαρά ιταλικό, αλλά και εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης, ήταν υποχρεωμένος να αρνηθεί οποιαδήποτε ευθύνη για το συγκεκριμένο έργο!

¹⁰²⁰ Και ιδιαίτερα η οικία Ιωσήφ Χατζιδάκη που βρισκόταν στα νοτιοανατολικά της Οπλαποθήκης.

¹⁰²¹ Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Γεωργίου είχε κατέβει στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν την 1η Μαΐου 1911 με το συνδυασμό "Δάφνη-Ελιά", έχοντας την αμέριστη συμπαράσταση του «αρχηγού» των αντιβενιζελικών, Αντώνιου Μιχελιδάκη. Το καλοκαίρι του 1915 στις αρχές δηλαδή του Εθνικού Διχασμού, ενώ ο Βενιζέλος είχε μόλις κερδίσει τις εκλογές, οι αντιπαραθέσεις σε όλα τα επίπεδα ήταν ιδιαίτερα σφοδρές. Από έρευνα που έγινε στον τοπικό Τύπο της περιόδου, έχει ενδιαφέρον ότι το καλοκαίρι του 1915, οι δύο αντίπαλες εφημερίδες *Νέα Εφημερίς* και *Ιδη* δεν κάνουν καμία αναφορά στο έργο που λάμβανε χώρα στο κέντρο της πόλης. Βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα πολιτικά γεγονότα εκείνης, αλλά και της επόμενης χρονιάς ήταν τόσο δραματικά που επισκίαζαν οποιοδήποτε άλλο θέμα. Οι δυήρακλειώτικες εφημερίδες, κατά το καλοκαίρι του 1915, πέρα από τις καταγγελίες της μίας προς την άλλη, προσπαθούσαν να πείσουν, η *Νέα Εφημερίς* υπέρ της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και η *Ιδη* υπέρ της ουδετερότητας.

¹⁰²² Το γράμμα έχει ημερομηνία 5-8-1915 αλλά έφτασε στη Βενετία δύο εβδομάδες μετά στις 19-8.

¹⁰²³ Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 54.

¹⁰²⁴ Δυστυχώς η έκθεση αυτή του Όνγκαρο, η οποία παρουσιάστηκε στο Δημοτικό Συμβούλιο στις 9 Νοεμβρίου 1915, όπως και μία δεύτερη με ημερομηνία 4/17 Οκτωβρίου δεν έχουν εντοπιστεί στα πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων του Ηρακλείου. Ο Σπανάκης δημοσιεύει ποσπάσματά τους στο

Ο Όγκαρο, μαζί με τον μηχανικό που είχε βρει, τον Aldo Scolari, αναχώρησαν για την Κρήτη στις 8 Σεπτεμβρίου 1915, θεωρώντας ότι θα λύσουν τα προβλήματα σε 15-20 μέρες και ότι σε ένα μήνα θα επέστρεφαν στη Βενετία¹⁰²⁵. Τα προβλήματα όμως ήταν πλέον πολύ σοβαρά. Από επιστολή της 19ης Σεπτεμβρίου 1915 του Ιωσήφ Χατζιδάκη προς τον Άλμπερ μαθαίνουμε ότι: «[...]Ο κ. Ongaro μετέβη χθές εις Χανιά καί Αθήνας ίσως γιά νά έξομαλύνη τήν δυσκολίαν, ήν τοῦ κάμνει τό ἐδῶ Δημοτικόν Συμβούλιον μή θέλον νά παραδεχθῆ τήν πληρωμήν τοῦ μηχανικοῦ Scolari, ὄν ἔφερεν ὁ κ. Ongaro συνεννοηθεῖς ὡς λέγει μέ τόν ἐν Χανίοις πρόξενον χωρίς ὅμως νά ερωτηθῆ τό Δημοτ. Συμβούλιον. Ὁ κ. Ongaro τόν ἐσυμφώνησε 1000 δραχμάς τόν μῆνα. Τό δέ δημοτ. Συμβούλιον δέν παραδέχεται νά πληρωθῆ περισσότερον ἢ ὅσα ἐλάμβανεν ὁ Carraro ἤτοι 750 κατά μῆνα».¹⁰²⁶ Τα προβλήματα και οι ρήξεις που είχαν συμβεί ωστόσο ήταν ακόμη σοβαρότερα. Η πλειοψηφία του δήμου φαίνεται ότι δεν ήθελε πλέον να συνεχίσουν το έργο οι Ιταλοί. Σε έγγραφο του προς το Δήμο στις 4/17 Οκτωβρίου ο Όγκαρο γράφει ότι «μένω πιστός στην υποχρέωση που είχα αναλάβει, να ανεγείρω δηλαδή το κατεδαφισθέν. Θυμίζω δε, ότι η αποστολή που μου ανατέθηκε ήταν να διατηρήσω ὅ,τι ήταν δυνατόν από το αρχαίο κτίριο και ὄχι να το καταστρέψω για να φτιάξω καινούριο.»¹⁰²⁷

Στις 9 Νοεμβρίου, οι δύο μηχανικοί βρίσκονταν ακόμη στην Κρήτη και σε επιστολή προς τον αντικαταστάτη του στη Βενετία ο Όγκαρο γράφει ότι δουλεύουν νυχθημερόν προσπαθώντας να λύσουν τα προβλήματα που δημιούργησε ο Καρράρο, καθώς και ότι λόγω των πολιτικών εξελίξεων¹⁰²⁸ υπήρχαν σοβαρές καθυστερήσεις και κυρίως ότι ο πρόξενος δεν τους επέτρεπε να αναχωρήσουν¹⁰²⁹. Γενικά, φαίνεται ότι παρόλο που το έργο της αναστήλωσης είχε ουσιαστικά διακοπεί από τον Οκτώβριο του 1915, ο Όγκαρο, ο Σκολάρι και οι τέσσερις λιθοξόοι εγκλωβίστηκαν στην Ελλάδα

άρθρο του για τη Λότζια του Ηρακλείου, του 1939. Δημοσιεύει επιπλέον, αποσπάσματα της έκθεσης του δημάρχου Γεωργίου προς το δημοτικό συμβούλιο που διαβάστηκε στις 20 Οκτωβρίου 1915, η οποία πρέπει να απαντά στις κατηγορίες του Όγκαρο και των αντιπάλων του.

¹⁰²⁵ Σύμφωνα με το σχέδιο, ο Σκολάρι δεν θα έμενε μόνιμα στο Ηράκλειο, αλλά θα πηγαίνοερχόταν μεταξύ Κρήτης και Βενετίας συντονίζοντας τα έργα, καθώς είχε φόρτο εργασίας στην Ιταλία.

¹⁰²⁶ La Rosa, 2000/1, οπ. παρ., σελ. 123.

¹⁰²⁷ “[...] fedele al compito assunto io non faccio chi rialzare ciò che fu demolito. È bene che io ricordi come la missione chi mi fu affidata fu quella di conservare quanto più è possibile dell’antico, non già quella di tutto distruggere per far cose nuove[...]”. Το παραθέτει ο Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 55.

¹⁰²⁸ Να υπενθυμίσουμε ότι στις 22 Σεπτεμβρίου οι δυνάμεις της Αντάντ κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη. Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, ο ιταλικός και ο γαλλικός στρατός, κατέλαβε την Κέρκυρα εγκαθιστώντας εκεί την εξόριστη σέρβικη κυβέρνηση, καθώς και τα υπολείμματα του σέρβικου στρατού. Ο εθνικός διχασμός είχε ξεκινήσει. Βλ. σχετικά, Μποχώτης, οπ. παρ., σελ. 83-95.

¹⁰²⁹ Σε νέα επιστολή στις 8 Δεκεμβρίου, παρόλο που διατείνεται ότι οι δυσκολίες μπαίνουν σε μια σειρά και ελπίζει να βρίσκεται τα Χριστούγεννα στη Βενετία, επαναλαμβάνει ότι όλα εξαρτιούνται από τον πρόξενο και την ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα.

διότι η ιταλική πρεσβεία και το προξενείο στα Χανιά είχαν επενδύσει στο έργο πολιτικά και ήθελαν να ολοκληρωθεί. Οι δύο ιταλοί μηχανικοί ήταν απελπισμένοι¹⁰³⁰.

Μια επιστολή του Χατζιδάκη προς τον Άλμπερ, των αρχών του 1916, παρόλο που δεν έχει αναφορές σε πολιτικές αντιπαραθέσεις μέσα στο δημοτικό συμβούλιο, ξεκαθαρίζει κάπως το πρόβλημα που είχε προκύψει. Κατ' αρχήν, όπως δηλώνει ο Χατζιδάκης, η σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ Ρούφου, ως γενικού διοικητή και του αντιπροσώπου της ιταλικής κυβέρνησης δεν είχε μελετηθεί επαρκώς και δεν στηριζόταν στους κρητικούς και ελληνικούς νόμους. Γι' αυτό το λόγο, ο δήμος ήταν ελεύθερος να μην αναγνωρίζει καμία υποχρέωση απέναντι σ' αυτά που υπέγραψε ο Ρούφος, αφού μπορούσε να πει ανά πάσα στιγμή «ἐγώ ὁ δῆμος οὐδεμίαν ἐντολήν ἔδωσα εἰς αὐτόν». Και ακριβώς αυτό έκανε ο δήμος το Δεκέμβριο του 1915. Όμως, όπως υποστηρίζει ο Χατζιδάκης, για να φτάσουν τα πράγματα σ' αυτό το σημείο συνετέλεσαν και άλλα γεγονότα. Πρώτον, η δυσφορία της κοινής γνώμης του Ηρακλείου, που μέσα σ' αυτούς τους χαλεπούς καιρούς δεν καταλαβαίνει «πῶς ὁ δῆμος καταγίνεται καὶ δαπανᾷ εἰς ἀνίδρυσιν μεγάλης πολυτελείας ἐνῶ ὁ λαὸς πεινᾷ». Προσθέτει δε, και μία φράση που υποθέτουμε ότι υπονοεί τον ιταλικό μεγαλοιδεατισμό: «Δέν εἶναι ἀδιάφορος καὶ ὁ ρόλος γενικωτέρας πολιτικῆς, ἡ ἐμφάνισις π.χ. απαιτήσεων αντιστρατευομένων πρὸς Ἑλληνικάς βλέψεις καὶ δικαιώματα». Τέλος, υποστηρίζει και αυτός, ότι ήταν ατυχέστατη η επιλογή του Καρράρο, ο οποίος σε συνεννόηση με το δήμαρχο αλλοίωσε τα σχέδια, δαπάνησαν 40.000 δρχ., ενώ όταν ήρθε ο Όνγκαρο στο Ηράκλειο, ο δήμαρχος επέμενε στην εφαρμογή και εξακολούθηση των δικών του σχεδίων και του Καρράρο. Όπως γράφει ο Χατζιδάκης, «τώρα ἐνεργεῖ διπλωματικῶς ἐν Ἀθήναις ἡ Ἰταλική πρεσβεία παρά τῆ Ἑλ. Κυβερνήσει ἀξιούσα νά ἐφαρμοσθῆ ἢ μεταξύ Γεν. Διοικητοῦ κ' Ἰταλ. Προξενείου σύμβασις». Μάλιστα η ελληνική κυβέρνηση διέταξε το νομάρχη να πείσει το Δημοτικό Συμβούλιο να εξακολουθήσει το έργο, ο οποίος όμως όσο και να προσπαθούσε δεν

---

¹⁰³⁰ Στις επιστολές του Όνγκαρο διαβάζουμε σειρά απαξιωτικών, «αποικιοκρατικών» τύπων, σχολίων για τους Έλληνες, όπως: «εἶμαι αναγκασμένος νὰ ζω μεταξύ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων που ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα δὲν μῖμουται καμία ἀπὸ τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ δείχνουν με κάθε τρόπο ὅτι κατὰγονται ἀπὸ ἐκείνους που οδήγησαν στὸν ἐξοστρακισμό τοῦ Ἀριστείδη!» (15-1-1916) ἢ «δὲν βλέπω τὴν ὥρα ν' ἀφήσω αὐτὴ τὴ χώρα, ὁμορφὴ ὡς πρὸς τὴν τέχνη, τὰ μνημεῖα, τὴ φύση, μα με ἕναν ξεπεσμένο καὶ τόσο ἀντιπαθητικὸ λαὸ που ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους διατηρεῖ μόνο τὰ ελαττώματα! Δὲν ἔχουν καμία αἴσθησι τῆς τέχνης, ὅλοι μὴς πολὺ χαμηλῆς κοιλτοῦ ας [...]» (29-2-1916). Γενικά, στις επιστολές του συγκεκριμένου ἀρχαίου ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς τὸν τρόπο που ἀντιλαμβάνοταν ὁ Όνγκαρο καὶ ἐνημέρωνε τὸν ἀντικαταστάτη του στὴ Βενετία σχετικά με τὴν πολιτικὴν ἐξελίξι, ἀλλὰ καὶ τὸ καρναβάλι τῆς Ἀθήνας, καὶ ἄλλα θέματα. Ἐπιπλέον, ἔχουν ἐνδιαφέρον καὶ οἱ επιστολές του ἀντικαταστάτη του, Ριουτσο, εἰδικά ἀναφορικά με τὴν ἐνημέρωσι πρὸς τὸν Όνγκαρο γιὰ τοὺς βομβαρδισμούς καὶ τὴν προστασία τῶν μνημείων στὴ Βενετία.

μπορούσε να το υποχρεώσει¹⁰³¹. Προσθέτει ακόμη, ότι ο Όγκαρο δεν έχει λόγο παραμονής στην Κρήτη αυτή τη στιγμή, καθώς χάνει την αξιοπρέπειά του μένοντας εκεί χωρίς εργασία. Άλλωστε οι διπλωματικές ενέργειες μπορούν να γίνουν και χωρίς αυτόν και όταν λυθούν τα προβλήματα να κληθεί να επιστρέψει. Ο Χατζιδάκης υποστηρίζει ακόμη, ότι το «τελευταίο καταφύγιο» θα ήταν να αποσύρει η ελληνική κυβέρνηση τη δωρεά της Λότζιας από το δήμο και να εκτελέσει η ίδια το έργο μαζί με τον Όγκαρο.¹⁰³²

Να σημειώσουμε εδώ ότι στις 12 Νοεμβρίου 1915 είχε αποφασιστεί σύσταση επιτροπής που θα διερευνούσε το όλο ζήτημα, η οποία κατέθεσε την έκθεσή της στο Δημοτικό Συμβούλιο στα τέλη του μήνα.¹⁰³³ Η επιτροπή θεώρησε τον δήμαρχο υπεύθυνο για τη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο δήμος αναφορικά με τη μετατροπή της Λότζιας και του Οπλοστασίου σε δημαρχείο. Όπως αναφέρει στην έκθεσή της, ο δήμαρχος σε συνεννόηση με τον μηχανικό Καρράρο προχώρησαν σε μετατροπές του σχεδίου του Όγκαρο που είχε ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση των τοίχων της Οπλαποθήκης και επιπλέον δαπάνες, χωρίς να ενημερώνει το Δημοτικό Συμβούλιο ως όφειλε. Η επιτροπή αποφάνθηκε ωστόσο, ότι το έργο έπρεπε να συνεχιστεί και εκτιμούσαν ότι παρά την υπέρβαση στον αρχικό προϋπολογισμό, με την ολοκλήρωση του δημαρχείου, οι αποδόσεις από τα μισθώματα που θα γλίτωνε ο δήμος, αλλά και τα χρήματα που θα κέρδιζε από την ενοικίαση χώρων στο νέο δημοτικό κατάστημα θα επέτρεπαν την απόσβεση της ζημιάς. Η σημαντικότερη διαφωνία με τους Ιταλούς αφορούσε στον τρόπο που θα συνεχίζονταν οι εργασίες. Υποστήριζαν ότι προκειμένου να είναι νομικά κατοχυρωμένοι απέναντι στους νόμους του ελληνικού κράτους, όλες οι εργασίες όφειλαν να γίνονται μετά από δημόσιο διαγωνισμό και μόνο για τα «καλλιτεχνικά έργα» μπορούσαν να γίνονται απευθείας αναθέσεις.

Στα τέλη του Φεβρουαρίου 1916 οι Ιταλοί μετέβησαν στην Αθήνα ελπίζοντας πάντα στην αναχώρηση, όμως ακόμα στις 7 Μαρτίου διαβάζουμε σε επιστολή του Όγκαρο ότι την επόμενη εβδομάδα θα αποφασιστεί από τον πρέσβη Bosdari τι θα γίνει με τη Λότζια¹⁰³⁴. Οι πιέσεις που ασκούσε η ιταλική κυβέρνηση φαίνονται και

---

¹⁰³¹ Βλ. Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου, αρ. 39, 14 Δεκεμβρίου 2015.

¹⁰³² Στο ίδιο, σελ. 125. Η λύση που πρότεινε ο Χατζιδάκης ως τελευταίο καταφύγιο, προφανώς συζητιόταν ήδη και όπως θα δούμε στη συνέχεια προτάθηκε ένα χρόνο περίπου μετά.

¹⁰³³ Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου, αρ. 37, 30 Νοεμβρίου 2015.

¹⁰³⁴ Εν τέλει, αναχώρησαν για την Ιταλία στις αρχές Απριλίου, ο Σκολάρι και οι δύο «τετραγωνιστές των λίθων», Πάτσε και Μασσαρία, ενώ ο Όγκαρο υποχρεώθηκε μετά από τηλεγράφημα του Κοράντο Ρίτσι (15-3-1915) να αναλάβει για τους επόμενους έξι μήνες τη διεύθυνση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας. Μαζί του έμειναν και οι δύο γλύπτες-λιθοξόοι, Μπαρέλ και Σοπρακορντέβολε, προκειμένου να εργαστούν σε έργα της Σχολής. Μάλιστα, στο αρχείο του Όγκαρο σώζονται επιστολές

από έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών που στάλθηκε στη Νομαρχία Ηρακλείου στις 2 Απριλίου 1916. «[...]άνακοινώσατε Δημοτ. Συμβουλίω ὅτι ἐπί τῆς εκκρεμοῦς ὑποθέσεως τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς Loggia ἐπετεύχθη, μετὰ συζήτησιν μετὰ τῶν ἀρμοδίων ἰταλικῶν Ἀρχῶν, ἡ ἐξῆς λύσις: Νά ἀκολουθήσωσιν αἱ ἐργασίαι τῆς ἀνοικοδομήσεως καί τῆς συμπληρώσεως τοῦ πρώτου ὀρόφου, ἀφιεμένου ἐλευθέρου τοῦ κ. Ὀγκαρὸ ἵνα ἐνεργήσῃ κατὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, ἅτινα ἔχει ἐκπονήσει, καί τοῦτο ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ διατήρησις τῆς μέχρι τοῦδε γενομένης ἐργασίας τοιχοποιΐας, καί κατόπιν νά διακοπῶσιν αἱ ἐργασίαι δι' εὐθετώτερον χρόνον μετὰ τὴν λήξιν τοῦ Εὐρωπαϊοῦ Πολέμου. Οὕτω θά τεθῇ τέρμα εἰς παράπονα καί παραστάσεις τῆς Ἰταλικῆς Κυβερνήσεως, ἥτις διεκινῶει ἐνδιαφέρον ἰδιαίτερον διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ὁ Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Δ. Γούναρης.»¹⁰³⁵ Μετά από αυτό, το Δημοτικό Συμβούλιο πήρε εκ νέου απόφαση στις 9 Μαΐου να συνεχίσει το έργο σύμφωνα με τις υποδείξεις, όμως τελικά το έργο διακόπηκε¹⁰³⁶. Ὅπως γράφει ο Ὀγκαρὸ ἓνα μῆνα μετὰ, «πάντα ἡ ἴδια ἱστορία, πάνω που θεωροῦμε ὅτι τα λύσαμε ὅλα, πάντα κάτι λείπει. Ἔτσι και με τὴ διάσημη Λότζια. Το δημοτικό συμβούλιο ψήφισε νὰ γίνουν πληρωμές, νὰ συνεχιστεῖ τὸ ἔργο, κλπ, ὁμως ὁ ὑπουργὸς μετὰ ἀπὸ ἓνα μῆνα ἀπὸ τὴν ψηφοφορία λέει ὅτι δεν ἔχει λάβει ἀκόμα καμία ἐπικοινωνία. Εἶναι ἀλήθεια; Το ἀμφιβάλω. Εἶναι οἱ μικροπρέπειες αὐτῶν τῶν ὑπουργῶν που ἀρέσκονται νὰ μποροῦν νὰ περιφρονοῦν τοὺς Ἰταλοὺς [...]»¹⁰³⁷.

Στὴ συνέχεια, ὁ δήμος ἐπιχείρησε νὰ χρησιμοποιοῦσε τὰ χρήματα τοῦ δανείου που εἶχαν ἀπομείνει προκειμένου νὰ γίνουν ἔργα γιὰ τὴν ὑδρευση τῆς πόλης, ὡστόσο ἡ κυβέρνηση δεν ἔδωσε τὴν ἀδεια¹⁰³⁸. Στις 8 Απριλίου 1917 ἐγίνε πρόταση ἀπὸ τὸ δήμο

καὶ παραστάσεις διαμαρτυρίας πρὸς διάφορους ὑπουργοὺς καθὼς ὅταν ἐπέστρεψαν στὴν Ἰταλία, κανεὶς δεν ἠθέλε νὰ πληρώσει τοὺς δὺ τεχνίτες γιὰ αὐτοὺς τοὺς ἔξι μῆνες. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους που οἱ σχέσεις τοῦ Ὀγκαρὸ με τὸ ὑπουργεῖο στὴ Ρώμη καὶ ἰδιαίτερα με τὸν Ρίτσι δεν ἦταν ἰδιαίτερα καλές, καθὼς ὁ Ὀγκαρὸ ἦταν ἀρκετὰ ἐπιθετικὸς στὶς ἐπιστολές που ἔστελνε στὴ Ρώμη προκειμένου νὰ υποστηρίξει τοὺς υπαλλήλους του. Δεν γνωρίζουμε ἀν ἡ ἀπειλή γιὰ ἀπόλυση που ἦρθε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ρίτσι καὶ ἐξανάγκασε τὸν Ὀγκαρὸ νὰ ζητήσει συγνώμη οφείλεται στὴ συγκεκριμένη ὑπόθεση με τοὺς λιθοξόους στὴν Κρήτη ἢ σε ἄλλη ἀντίστοιχη. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει, φαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι ἡ σχέση τοῦ Ὀγκαρὸ με τοὺς ἀνώτερους του δεν ἦταν ἡ καλύτερη. Βλ. Pretelli, ὀπ. παρ., σελ. 175-176.

¹⁰³⁵ Ἀρ. 12323 τῆς 2-4-1916. Το παραθέτει ὁ Σπανάκης, ὀπ. παρ., σελ. 56.

¹⁰³⁶ Πρακτικὸ Δημοτικὸ ὑμβουλίου, ἀρ. 21, 9 Μαΐου 2016.

¹⁰³⁷ Συνεχίζει με πολὺ βαριά λόγια: «Δεν βλέπω τὴν ὥρα νὰ ἀφήσω αὐτὴ τὴ χώρα, ὅπου ἡ ἀπέχθεια μεγαλώνει κάθε μέρα, γιὰτὶ κάθε μέρα καὶ περισσότερο ριζώνει ἡ σκέψη ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης τῆς ἱστορίας που ἔκαναν ἱερό τὸ ὄνομα τῆς Ἀθήνας, τώρα ξεπροβάλλουν ἀπὸ ἓνα πεδίο βρωμερῆς κοπριάς ὅπου τὰ πρησμένα περιττώματα τῶν μισμάτων ἔχουν τὴν ἐμφάνιση ἀνθρώπων ὄντων. Ὅπως γιὰ νὰ χάσεις τὴν πίστη σου ἀρκεῖ νὰ ζήσεις στὴ Ρώμη, ἔτσι καὶ γιὰ νὰ χάσεις τὸ φιλελληνισμό σου ἀρκεῖ νὰ ζήσεις μερικὸς μῆνες στὴν Ἀθήνα» (7-6-1916).

¹⁰³⁸ Πρακτικὸ Δημοτικὸ ὑμβουλίου, ἀρ. 24, 30 Δεκεμβρίου 1916.

στην κυβέρνηση, να της παραχωρήσει το υπόλοιπο του δανείου¹⁰³⁹ και να αναλάβει εκείνη τη συνέχιση και αποπεράτωση του έργου σύμφωνα με τα σχέδια του Όνγκαρο, και με τη σειρά της να παραδώσει το αποπερατωμένο έργο στο δήμο. Οι λόγοι που παρουσίασαν ήταν ότι αφ' ενός η ανάληψη του έργου από το δήμο οφειλόταν σε εισηγήσεις της κυβέρνησης και αφ' ετέρου «διότι η Κυβέρνησις ως έκ τῆς θέσεώς της, δύναται, διαθέτουσα μεγάλα υλικά καί ἠθικά μέσα πρὸς προμήθειαν τῶν ἀπαιτουμένων υλικῶν, καί τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου νά αποπερατώσῃ, δαπανῶσα πολὺ ὀλιγότερα ἐκείνων τὰ ὅποια θά ἔδαπάνῃ ὁ Δῆμος[...]».¹⁰⁴⁰ Η κυβέρνηση αποδέχτηκε το αίτημα και στις 18 Μαΐου του 1917 υπογράφηκε νέα σύμβαση μεταξύ του Δήμου Ηρακλείου, τον οποίο εκπροσωπούσε ο νέος δήμαρχος Ιωάννης Βογιατζάκης και της Προσωρινῆς Κυβέρνησης που εκπροσωπούσε ο Ιωάννης Τσιριμώκος. Η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να ολοκληρώσει το έργο εντός ενός έτους από την ολοκλήρωση του πολέμου και ο Δήμος Ηρακλείου παραιτήθηκε από οποιαδήποτε ανάμιξη ή παρέμβαση σε θέματα τεχνικά, νομικά ή οικονομικά.¹⁰⁴¹

Από την αλληλογραφία του Όνγκαρο, του Άλμπερ και του Χατζιδάκη μαθαίνουμε ότι έγιναν κάποιες προσπάθειες να ξεκινήσει εκ νέου το έργο στις αρχές του 1919. Ο Χατζιδάκης έστειλε επιστολή στον Άλμπερ στις 7 Φεβρουαρίου 1919, λέγοντάς του ότι η Ελληνική Κυβέρνηση επιθυμεί ειλικρινώς να περαιώσει το έργο της αναστήλωσης της Ενετικής Λέσχης σύμφωνα με τα σχέδια του Όνγκαρο. Μάλιστα είχε ήδη διατάξει τον αρχιτέκτονα του Δημοσίου να έρθει στο Ηράκλειο από τα Χανιά για να συντάξει προϋπολογισμό του έργου, ενώ ετοιμαζόταν να προκηρύξει μειοδοσία προκειμένου να αναλάβει εργολάβος της εκτέλεση του έργου. Όπως λέει, «Ο κ. Ongaro μου εἶπε πολλάκις ὅτι φρονεῖ ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου τῆς ἀναστηλώσεως ἀνάγκη νά γίνῃ μέχρι τοῦ διαζώματος ἢ τῆς ζωοφόρου ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψίν του διὰ ἐργατῶν καί τεχνητῶν ἡμερομισθίων¹⁰⁴². Τὰ δέ λοιπὰ ἔργα δύνανται νά δοθῶσιν εἰς ἐργολάβους. Ὅλα τὰ ἀνάγλυφα τῆς ζωοφόρου ἔχουσιν ἤδη ἐτοιμασθῆ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ κ. Ongaro διὰ τεχνιτῶν τῆς ἐκλογῆς του. Ὡστε λίγη ἐργασία ἀπομένει νά γίνῃ χωρὶς ἐργολαβίαν [...]»¹⁰⁴³. Ο Χατζιδάκης θεωρούσε ότι αρκούσε να έρθει ο

¹⁰³⁹ 180.293,87 δρχ. από το σύ ολο των 250.000 του αρχικού δανείου.

¹⁰⁴⁰ Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου, αρ. 38, 8 Απριλίου 1917.

¹⁰⁴¹ Βλ. Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 59. Αντίγραφο μέρους της σύμβασης σώζεται και στα ιταλικά, σε επιστολή που απέστειλε το υπουργείο Εξωτερικών στο υπουργείο Παιδείας, το οποίο το προώθησε στον Όνγκαρο στις 7 Σεπτεμβρίου 1917.

¹⁰⁴² Είχαν αποφασίσει να φτιάξουν μόνο το ισόγειο απ' ότι φαίνεται. Το ίδιο είχε αποφασίσει και ο δήμος τον Μάιο του 1916. Στο ίδιο, σελ. 57.

¹⁰⁴³ Σχετικά με τα ανάγλυφα που λαξεύθηκαν κατά το 1915, φαίνεται ότι ο Όνγκαρο, παρά τις διακηρύξεις του για το αντίθετο, θα προχωρούσε σε αντικατάσταση των παλαιών αναγλύφων με νέα.

Όνγκαρο έναν-δυο μήνες και κυρίως ότι έπρεπε να υποχωρήσει και να μην επιμένει να φέρει βοθητό του από την Ιταλία, αλλά να αναζητήσει κάποιον μεταξύ των Ελλήνων. Επίσης να μην φέρει τεχνίτες από την Ιταλία, αφού τα ανάγλυφα είχαν ήδη ολοκληρωθεί από το 1915, διότι «γνωρίζετε πόσον επικίνδυνα είναι τώρα τά εργατικά ζητήματα.»!¹⁰⁴⁴

Ο Όνγκαρο έγραψε στον Άλμπερ για το ίδιο θέμα τρεις μέρες μετά, στις 10 Φεβρουαρίου 1919. Αυτός όχι μόνο δεν σκεφτόταν να έρθει ο ίδιος στο Ηράκλειο, αλλά είχε ήδη μιλήσει στον Σκολάρι και στον Μπαρέλ. Από τον δεύτερο δεν είχε νέα ακόμη, όμως ο Σκολάρι είχε δεχτεί, εφόσον θα πληρωνόταν τα έξοδα ταξιδιού στην πρώτη θέση και 50 χρυσές λίρες, το ισοδύναμο όπως λέει για την απουσία του από τη Βενετία. Επίσης, συζητούσαν και για έναν αρχι-χτίστη (capo muratore). Κλείνει την επιστολή λέγοντας ότι «ελπίζουμε ότι θα ολοκληρωθεί, καθώς ο Βενιζέλος μοιάζει να θέλει να έρθει σε συμφωνία μαζί μας. Είναι πολύ έξυπνος για να μην καταλάβει ότι η συμφωνία με την Ιταλία αυτή τη στιγμή είναι προς όφελος της Ελλάδας. Δεν είναι Γιουγκοσλάβος ο Βενιζέλος, και πιστεύω ότι η Συνεννόηση θα μπορούσε να προχωρήσει, όπως μου έλεγε στην Αθήνα ο Πολυχρωμίδης(?), στη βάση του να δώσουμε την Αστυπάλαια και να κρατήσουμε τη Ρόδο.»

Ένα χρόνο μετά, μαθαίνουμε από επιστολή του Άλμπερ προς τον Όνγκαρο (2-3-1920), και τηλεγράφημα του προξένου Μπαρτολούτσι (3-3-1920) ότι το έργο θα αναλάβει ο Όνγκαρο, θα φιλοξενηθεί στο σπίτι της ιταλικής αποστολής στο Ηράκλειο, στην περίπτωση που χρειαστεί να φύγει θα τον αντικαταστήσει αρχιτέκτονας της δικής του επιλογής, όμως οι εργάτες και οι τεχνίτες θα είναι ντόπιοι. Τα έξοδα τα αναλαμβάνει η ελληνική κυβέρνηση. Προφανώς οι πολιτικές εξελίξεις δεν επέτρεψαν ούτε και αυτή τη φορά να ολοκληρωθεί το έργο και τόσο η Λότζια, όσο και η Οπλαποθήκη παρέμειναν στην ίδια ερειπιώδη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει μετά τα έργα του 1904 και του 1915.

*****

Στην έκθεση της επιτροπής στην οποία έγινε αναφορά παραπάνω, αναφέρεται ότι είχαν λαζευτεί ανάγλυφα για την πρόσοψη της Οπλαποθήκης, τα οποία για λόγους οικονομίας αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθούν αλλού. Βλ. Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου, αρ. 37, 30 Νοεμβρίου 2015, σελ. 320-321. Γενικά για το θέμα των μετοπών βλ. Παράρτημα Γ.

¹⁰⁴⁴ La Rosa, 2000/2001, οπ. παρ., σελ. 131-132.

Το 1922 στη Οπλαποθήκη στεγάστηκαν πρόσφυγες, οι οποίοι έστησαν πρόχειρα παραπήγματα στη νότια πλευρά της για να χρησιμοποιηθούν ως μικροκαταστήματα για μία δεκαετία περίπου.¹⁰⁴⁵ Γενικά, όπως μαθαίνουμε και από επιστολή του Άλμπερ προς τον Ντε Σάνκτις, η κατάσταση μετά τη μικρασιατική καταστροφή στην Κρήτη ήταν πολύ άσχημη, λόγω των χιλιάδων προσφύγων που διαβιούσαν σε άθλιες συνθήκες, ενώ ο κίνδυνος της πείνας και της εξάπλωσης λοιμωδών νοσημάτων ήταν, όπως γράφει, πολύ σοβαρός. Επιπλέον, συμπληρώνει, ότι οι διαθέσεις του κόσμου απέναντι στους Ιταλούς, λόγω της στάσης της Ιταλίας στον πόλεμο, ήταν εξαιρετικά επιθετικές. Όπως μας πληροφορεί, η δυσαρέσκεια εκφράστηκε και πάνω στα βενετικά μνημεία: «Το πνεύμα των Ελλήνων, δεν ξέρω δίκαια ή άδικα, είναι άγριο απέναντί μας. Η αποστολή μας, αν δεν έχει γίνει αντικείμενο αντιποίνων, το οφείλει στην παράδοση του σεβασμού από παλιά. Ποτέ δεν υπήρξε τόσο έντονος ο σωβινισμός αυτών των ανθρώπων. Τα ενετικά μνημεία κάτι ξέρουν από αυτό. Με τη δικαιολογία ενός νέου πολεοδομικού σχεδίου και στις τρεις πόλεις και εξαιτίας των κατεδαφίσεων συνοικιών και των τακτοποιήσεων, όλα τα τείχη, οι πύλες, οι εκκλησίες καταστράφηκαν εν μέρει ή εντελώς. Είναι κρίμα και ματώνει η ψυχή να βλέπει κανείς αυτού τους βανδαλισμούς. Σε είκοσι χρόνια πιστεύω ότι από όλα αυτά που αποτελούσαν μνημεία στην Κρήτη, δεν θα παραμείνει ούτε η σκόνη. Η πύλη του Λαζαρέτου¹⁰⁴⁶ στις Τρεις Καμάρες δεν υπάρχει πια: στη θέση της βρίσκεται ένα σκοπισμένο πλάτωμα. Εκείνη της Ak-Tabia¹⁰⁴⁷ το ίδιο. Οι μιναρέδες των τζαμιών και οι τούκιες κρήνες έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος κατεδαφιστεί και καταστραφεί. Τώρα θα έλθει η σειρά της κρήνης των Λιονταριών, ή κρήνη του Μοροζίνι, στην κεντρική πλατεία της Κάντιας».¹⁰⁴⁸ Παρά τους φόβους του Άλμπερ, δεν καταστράφηκαν όλα τα βενετικά μνημεία, ωστόσο είναι σίγουρο ότι ήταν μάλλον αδύνατον εκείνη την περίοδο να ασχοληθεί κανείς με το θέμα της Λότζιας, όχι μόνο για οικονομικούς λόγους, αλλά και διότι το έργο ήταν συνδεδεμένο απόλυτα με τους μέχρι χτες αντιπάλους στη Μικρά Ασία και κατακτητές της Δωδεκανήσου Ιταλούς.

---

¹⁰⁴⁵ Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 60.

¹⁰⁴⁶ Η πύλη του Αγίου Γεωργίου (ή Λαζαρέτου) κατεδαφίστηκε το 1917 και όχι το 1922 όπως υπονοεί ο Άλμπερ. Βέβαια, η κατεδάφισή της σύμφωνα με τις πηγές φαίνεται ότι έγινε μέσα σε εορταστικό κλίμα, καθώς ανατινάχτηκε κατά την «πρώτη Ανάσταση το Πάσχα του 1917». Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου, 1897-1947: Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πενηκονταετίας*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1959, τ. Β, σελ. 207.

¹⁰⁴⁷ Φρούριο Αγίου Δημητρίου, εκτός του κυρίως περιβάλλοντος, προς τα νοτιοανατολικά.

¹⁰⁴⁸ Accame, οπ. παρ. σελ. 179-181.

Το 1926 η κυβέρνηση έκδωσε νομοθετικό διάταγμα «Περί ἄρσεως πάσης ὑποχρεώσεως τοῦ Δημοσίου πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης κτιρίου τῆς Ἑνετικῆς Λέσχης.»¹⁰⁴⁹ Με το διάταγμα η κυβέρνηση παραχώρησε ξανά τη Λότζια στο Δήμο Ηρακλείου μαζί με αποζημίωση 2.000.000 δραχ. που θα καταβαλλόταν σε τέσσερις ετήσιες δόσεις.

---

¹⁰⁴⁹ Φ.Ε.Κ., τ. Α, 9 Ιουνίου 1926. Την περίοδο εκείνη ο Λουκάς Ρούφης-Κανακάρης ήταν υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Ευταξία, από 06/11/1925 έως 22/08/1926, αλλά δεν γνωρίζουμε αν σχετιζόταν με την απόφαση.

Γ. Η τρίτη προσπάθεια αναστήλωσης της Λότζιας

Εργασίες ανοικοδόμησης στο κτίριο της Οπλαποθήκης ξανάρχισαν το 1932 υπό τη δημαρχία του Ανδρέα Παπαδόπουλου. Στις 18 Μαΐου έγινε μυστική δημοπρασία για την ανοικοδόμηση της Οπλαποθήκης σύμφωνα πάντα με τη μελέτη και τα σχέδια του Όνγκαρο, προσαρμοσμένα όμως πλέον από τον μηχανικό του δήμου Αλέξανδρο Τζαντηράκη και θεωρημένα από τον διευθυντή αναστηλώσεων και συντηρήσεων αρχαίων και ιστορικών μνημείων, Α. Κ. Ορλάνδο. Τελευταίος μειοδότης αναδείχθηκε ο εργολάβος Ανδρέας Μαυράκης, ο οποίος υπέγραψε συμβόλαιο στις 15 Ιουνίου 1932 και ξεκίνησε την «αναστήλωση» στις 20 Ιουνίου 1932. Το έργο προχώρησε με γοργούς ρυθμούς υπό την επίβλεψη του αρχιμηχανικού του δήμου Ιωάννη Μαραγιάννη και ολοκληρώθηκε δύο χρόνια μετά στα τέλη του 1934. Στις αρχές του 1935 εγκαταστάθηκαν οι διάφορες υπηρεσίες¹⁰⁵⁰, ενώ τοποθετήθηκε επιγραφή που έγραφε: ΕΝΕΤΙΚΗ ΛΕΣΧΗ. ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ ΤΟ 1932 ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΟΣ ΕΙΣ ΣΜΥΡΝΗΝ ΥΠΟ ΕΡΓΟΛΑΒΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΑΥΡΑΚΗ ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΟΣ ΕΙΣ ΓΟΥΒΕΣ ΠΕΔΙΑΔΟΣ. Έχει ενδιαφέρον ότι αφ' ενός αναφέρεται το νέο δημαρχείο ως Ενετική Λέσχη, ενώ επρόκειτο για την Οπλαποθήκη και αφ' ετέρου ότι δεν αναφέρεται στην επιγραφή το όνομα του αρχιτέκτονα Μαξ Όνγκαρο, ή έστω του Τζαντηράκη που προσάρμοσε τα σχέδια, αλλά του εργολάβου. Επίσης, το κτίριο, όπως το δηλώνει και η επιγραφή άλλωστε, ανοικοδομήθηκε εκ νέου. Πρέπει να σημειώσουμε επιπλέον, ότι αν συγκρίνει κανείς τις φωτογραφίες της ανατολικής πρόσοψης της Οπλαποθήκης του Τζερόλα (εικ. 56), με το σχέδιο του Όνγκαρο (εικ. 270) και αυτό με την ανακατασκευασμένη πρόσοψη φαίνεται ότι τα σχέδια που ακολουθήθηκαν για την οικοδόμηση του Δημαρχείου Ηρακλείου (εικ. 277) το 1932-1934 ήταν πολύ κοντά στα σχέδια του Όνγκαρο. Ο ιταλός αρχιτέκτονας είχε προχωρήσει σε σημαντικές αλλαγές του αρχικού σχεδίου του κτιρίου με κυριότερη, την μετατροπή των ορθογώνιων παραθύρων του ορόφου σε τοξωτά (τα ημικύκλια των τόξων εγγράφονται σε ορθογώνιο εξωτερικά ανώφλι). Η άλλη μεγάλη αλλαγή σε σχέση με το αρχικό κτίριο αφορά στο τελείωμα του ορόφου με προβόλους που στηρίζουν το γείσο.

---

¹⁰⁵⁰ Υπηρεσίες του δήμου -γραμματεία, λογιστήριο, ταμείο, μηχανικές υπηρεσίες, στρατολογία- και οι υπηρεσίες της επιτροπής εκμετάλλευσης ηλεκτρικού ικτύου.

Το 1937 τέθηκε εκ νέου το θέμα της αναστήλωσης της «πραγματικής» Λότζιας. Ο Σπανάκης μας πληροφορεί ότι «ο φιλόπολις και φιλοπρόοδος Δήμαρχος Ήρακλείου κ. Μηνάς Γεωργιάδης¹⁰⁵¹ ἔθεσεν εἰς τό πρόγραμμά του μεταξύ τῶσων ἄλλων ἔργων καί τήν ἀναστήλωσιν τῆς Λότζιας»¹⁰⁵². Για ἄλλη μία φορά, μετά ἀπό μειοδοτικό διαγωνισμό, εγκαταστάθηκε εργολάβος (Ιωάννης Παπαδογιάννης) στις 22-10-1937, και ξεκίνησε βάσει σχεδίων του νέου αρχιτέκτονα του δήμου Ιωάννη Τζομπανάκη, τα οποία είχαν και αυτά βέβαια, ως βάση τα σχέδια του Όνγκαρο. Οι εργασίες άρχισαν και τελείωσαν με την κατεδάφιση και του εναπομείναντος ορόφου (ισόγειο) της Λότζιας. Και αυτή η κατεδάφιση έγινε με τρόπο παρόμοιο με εκείνη του 1904, χωρίς να γίνει δηλαδή περισυλλογή του γλυπτού διακόσμου. Ο Σπανάκης γράφοντας το 1939, σημειώνει ότι οι εργασίες προχωρούν με γοργούς ρυθμούς και δηλώνει βέβαιος ότι σύντομα θα αποπερατωθεί «τό οἰκοδομικόν τοῦτο καλλιτέχνημα καί οὕτω, ἐπί τῶν ἡμερῶν του [του δημάρχου Γεωργιάδη], ὁ Δήμος Ήρακλείου θά ἀποκτήσῃ δημαρχιακόν Μέγαρον ἀνταποκρινόμενον πρός τήν ἔνδοξον ἱστορίαν τῆς Νήσου, ἣτις ὑπῆρξεν ὁ φωτεινότερος φάρος τοῦ Μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, συνέχεια τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ σημερινός καί πρός τό μέλλον αὐτῆς τό ὅποῖον προμηνύεται λαμπρόν».¹⁰⁵³ Παρά τα «προμηνύματα ενός λαμπρού μέλλοντος για τη Νήσο της Κρήτης», ξεκίνησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι εργασίες διακόπηκαν, ενώ το μόνο που πρόλαβε να οικοδομηθεί ήταν το επικλινές βάθρο πάνω στο οποίο θα πατούσε η αναστηλωμένη Λότζια. Έτσι, στη θέση του κτιρίου ἔμεινε για τα επόμενα εικοσιπέντε περίπου χρόνια ένα κενό οικόπεδο.

Έχει ενδιαφέρον και αξίζει να σχολιαστεί το γεγονός ότι όταν κατεδαφίστηκε η Λότζια το 1937, είχε ήδη κηρυχτεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο μαζί με τα τείχη του Ηρακλείου με Βασιλικό Διάταγμα της 8-6-1931 (ΦΕΚ 159/Α/13-6-1931). Παρά τις συζητήσεις και διακηρύξεις που είχαν προηγηθεί στο εξωτερικό, ἤδη ἀπό τα τέλη του προηγούμενου αιώνα¹⁰⁵⁴, αλλά και στην Ελλάδα με τη διεθνή Συνδιάσκεψη που κατέληξε στη Χάρτα των Αθηνών το 1931, με τις οποίες υποστηριζόταν η συντήρηση και διατήρηση των μνημείων ἔναντι τῶν ολικῶν ἀποκαταστάσεων, στην περίπτωση της Λότζιας του Ηρακλείου επιλέχτηκε η κατεδάφιση και ανακατασκευή του μνημείου. Δεν γνωρίζουμε αν οι υπεύθυνοι της «αναστήλωσης» της Λότζιας ήταν ενήμεροι

¹⁰⁵¹ Βενιζελικός, εκτελέστηκε από τους Γερμανούς το καλοκαίρι του 1942.

¹⁰⁵² Στο ίδιο, σελ. 62.

¹⁰⁵³ Στο ίδιο, σελ. 64.

¹⁰⁵⁴ Βλ. William Morris, *Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings*, 1877.

σχετικά με τα συμπεράσματα της Συνδιάσκεψης που εκφράστηκαν στη Χάρτα των Αθηνών¹⁰⁵⁵. Ο Σπανάκης, δεν φαίνεται να διαφωνεί με την κατεδάφιση του ισογείου της Λότζιας. Δημοσιεύει μάλιστα στο άρθρο του μια φωτογραφία (εικ. 278) με λεζάντα «Η κατά τό 1937 κατεδάφισις τοῦ ἰσογείου τῆς Λότζιας» χωρίς να διαφαίνεται κριτική στάση απέναντι σ' αυτήν¹⁰⁵⁶. Ο έφορος αρχαιοτήτων Ηρακλείου, Νικόλαος Πλάτωνας, που δεν μπορεί παρά να ήταν ενήμερος, έλειπε εκείνη την περίοδο στο Παρίσι για μετεκπαίδευση. Υποψιαζόμαστε ωστόσο, ότι ούτε αυτός θα διαφωνούσε με την κατεδάφιση, καθώς η έλλειψη ευστάθειας του κτιρίου ήταν ένα θέμα που ήδη από το 1902 προκαλούσε αντιπαραθέσεις. Επιπλέον, υπήρχε μεγάλη πίστη στις νέες τεχνικές και υλικά. Ταυτόχρονα, στη Χάρτα των Αθηνών απλώς διαπιστωνόταν μια γενική τάση εγκατάλειψης των ολικών στυλιστικών αποκαταστάσεων¹⁰⁵⁷, συστηνόταν στις περιπτώσεις που η αποκατάσταση κρινόταν απαραίτητη να γίνει σεβαστό το ιστορικό ή καλλιτεχνικό έργο του παρελθόντος, ενώ εγκρινόταν «η με περίσκεψη χρήση όλων των μέσων της σύγχρονης τεχνολογίας και ειδικότερα του οπλισμένου σκυροδέματος».¹⁰⁵⁸

Αυτό που διαπιστώνουμε, στην περίπτωση της Λότζιας του Ηρακλείου είναι ότι η αξία της δεν είχε τόσο να κάνει με την ιστορικότητά της¹⁰⁵⁹, ή την αυθεντικότητα¹⁰⁶⁰ των υλικών, όσο με τη μορφή και τον αρχιτεκτονικό της ρυθμό, και αυτός πιστεύουμε ήταν ένας από τους λόγους που δεν υπήρξε καμία αντίδραση για την κατεδάφισή της. Εφόσον θα κατασκευαζόταν ένα «ίδιο» κτίριο, πιο στέρεο, με νέα υλικά, με νέα γλυπτά μέλη λαξευμένα από τους Ιταλούς, θα ήταν καλύτερο και από το

---

¹⁰⁵⁵ Ο Σπανάκης ήταν ένας επαρχιακός λόγιος και ιστοριοδίφης και είναι αρκετά πιθανόν να μην είχε εικόνα. Κατά πάσα πιθανότητα, ού ε οι ηρακλειώτες αρχιτέκτονες και μηχανικοί που ενεπλάκησαν στο έργο ήταν ενήμεροι. Αντίθετα, ο Ορλάνδος ασφαλέστατα και ήταν ενήμερος σχετικά με τη Συνδιάσκεψη και τα συμπεράσματά της. Άλλωστε, είχε ο ίδιος υποδεχτεί το Συνέδριο και είχε βγάλει λόγο με μια από τις πολλές ιδιότητες που είχε.

¹⁰⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 61.

¹⁰⁵⁷ Όπως αναφέρεται στο πρώτο άρθρο της Χάρτας, «επικρατεί μια τάση εγκατάλειψης των ολικών στυλιστικών αποκαταστάσεων και αποφυγής των σχετικών κινδύνων με την πραγματοποίηση τακτικών και συνεχών εργασιών στερέωσης, ικανών να εξασφαλίσουν τη συντήρηση των κτιρίων». Φανή Μαλλούχ υ-Tufano, «Διεθνείς χάρτες, συστάσεις, διακηρύξεις και συμβάσεις για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς», στο Χαράλαμπος Μπού ας, Παναγιώτης Τουρνικιώτης (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα 2010, σελ. 300.

¹⁰⁵⁸ Για ολόκληρο το κείμενο με τα συμπεράσματα της Χάρτας βλ. στο ίδιο, σελ. 300-302.

¹⁰⁵⁹ Είδαμε άλλωστε ότι Οπλαποθήκη σύ φωνα με την επιτροπή του δήμου (1911), στερείτο αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος και μπορούσ να κατεδαφιστεί για να ανεγερθεί στη θέση της το νέο Δημαρχείο.

¹⁰⁶⁰ Μια έννοια που θα αποκτήσει μεγάλη ισχύ αρκετά χρόνια αργότερα με τη Χάρτα της Βενετίας (1964).

πρωτότυπο. Επιπλέον, με τον τρόπο αυτό το κτίριο κατά κάποιο τρόπο θα «εξελληνιζόταν».

*****

Είναι γνωστό ότι οι στάσεις απέναντι στα ιστορικά μνημεία της σύγχρονης Ελλάδας καθορίστηκαν από το ρόλο που κλήθηκε να παίξει η αρχαιότητα στη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους. Το ένδοξο παρελθόν της Ελλάδας χρησιμοποιήθηκε προκειμένου, όχι μόνο να υποστηριχθεί η ενότητα του νέου κράτους, αλλά και να νομιμοποιηθεί το αίτημα της ανεξαρτησίας στα μάτια των Ευρωπαϊκών δυνάμεων. Όταν προς το τέλος του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον των Δυτικοευρωπαίων επιστημόνων, αλλά και Ελλήνων διανοούμενων και θεσμών του ελληνικού κράτους στράφηκε προς τα μεσαιωνικά κτίρια, χρησιμοποιήθηκαν και αυτά προκειμένου να επιδειχθεί η ευθεία σχέση ανάμεσα στους σύγχρονους Έλληνες και τους αρχαίους προγόνους τους, εξασφαλίζοντας τον απαραίτητο ενδιάμεσο κρίκο στην μακριά αλυσίδα του ελληνικού πολιτισμού¹⁰⁶¹. Όπως έχει δείξει η Γκράτζιου, η πολυσυζητημένη αυτή τριμερής διάταξη της Ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα διαμέσου του Βυζαντίου στην σύγχρονη περίοδο είχε σαν αποτέλεσμα τα κτίρια ή τα εναπομείναντα ίχνη κτιρίων που κατασκευάστηκαν σε ελληνικό έδαφος σε περιόδους ξένης κυριαρχίας να μην συμπεριληφθούν σε εκείνα τα μνημεία τα οποία θεωρούνταν αντιπροσωπευτικά του πολιτισμού και της ταυτότητας του έθνους. Ρωμαϊκά, φράγκικα, βενετσιάνικα και οθωμανικά μνημεία δεν θεωρούνταν αληθινά μνημεία, αλλά αντιμετωπίζονταν με αδιαφορία ή και εχθρότητα για μεγάλο μέρος του 20^{ου} αιώνα¹⁰⁶². Το ενδιαφέρον στρεφόταν αποκλειστικά στα μνημεία εκείνα που «δικαιωματικά» ήταν μνημεία της εθνικής ιστορίας των προγόνων.

Ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος του ελληνικού κράτους του 1834, θεωρείται από τους πιο προοδευτικούς της εποχής του ως προς το θέμα της ιδιοκτησίας των αρχαιοτήτων. Στο άρθρο 61 αναφέρει ότι, «ὄλαι αἱ ἐντός τῆς Ἑλλάδος ἀρχαιότητες, ὡς ἔργα τῶν προγόνων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, θεωροῦνται ὡς κτῆμα ἐθνικόν ὄλων τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει.» Στο τέλος του νόμου, στο άρθρο 111 από σύνολο 114 άρθρων, αναφέρεται ότι τα αντικείμενα «προερχόμενα από τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τοῦ

---

¹⁰⁶¹ Σχετικά με τα πολυσυζητημένα αυτά θέματα βλ. ενδεικτικά, Λιάκος, *οπ. παρ.*, σελ. 171-199· Ευγένιος Μαθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», στο Ευγένιος Μαθιόπουλος, Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ. 419-475.

¹⁰⁶² Gratziou, “Venetian monuments...”, *οπ. παρ.*, σελ. 209-221.

χριστιανισμού ή τόν καλούμενον μεσαίωνα, δέν ἐξαιροῦνται ἀπό τοῦ κανονισμοῦ τοῦ παρόντος νόμου». Βέβαια, αὐτή ἡ μικρὴ αναφορά δὲν ἔσωσε τὰ δεκάδες βυζαντινὰ μνημεῖα ποὺ κατεδαφίστηκαν, οὔτε βέβαια τὸ Φράγκικο Πύργο τῆς Ἀκρόπολης ποὺ κατεδαφίστηκε τὸ 1875 στὰ πλαίσια μιᾶς «τελετουργικῆς ἀποκάθαρσης τοῦ χώρου ἀπὸ καθετὶ τοῦ ὁποῖο λογιζόταν ὡς κατάλοιπο «βαρβαρότητας» καὶ υλικὴ ἔκφραση τῆς κατοχῆς τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ ξένους εἰσβολεῖς.»¹⁰⁶³ Στὴν ἀναθεώρηση τοῦ νόμου τοῦ 1899, ἀντανακλά ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου στὸ ἐθνικὸ ἀφήγημα ποὺ ἔχει πλέον σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ στα τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Τὸ Ἄρθρο 111 τοῦ νόμου τοῦ 1834, μεταφέρθηκε πλέον στὸ πρῶτο ἀρθρο τοῦ *Περὶ ἀρχαιοτήτων Νόμου ΒΧΜς*’ τοῦ 1899. Νὰ προσθέσουμε βέβαια ὅτι ἡ ἀναφορά στὸ νόμο τοῦ 1899 γινόταν εἰδικὰ γιὰ ἀρχαιότητες τοῦ «μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ». Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὁ πρῶτος κρητικὸς *Περὶ ἀρχαιοτήτων Νόμος*, ποὺ ἐκδόθηκε ἓνα μῆνα πρὶν τὸν ἐλληνικὸ, στὶς 21 Ἰουνίου 1899, παρόλο ποὺ σύμφωνα με τὸν Ἰωσήφ Χατζιδάκη¹⁰⁶⁴ ἦταν σχεδὸν ἀντιγραφή τοῦ ἀντίστοιχου ἐλληνικοῦ νόμου, ἦταν ἓνα βῆμα μπροστὰ σὲ σχέση με τὰ «ξένα» μνημεῖα. Τόσο ὁ Χατζιδάκης, ὅσο καὶ ὁ Ξανθοιδίδης, συμμετείχαν ἐνεργὰ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὸν ἐνθουσιασμό ποὺ προκάλεσε ἡ «εὕρεση» ἐνὸς ἀκόμη κρῖκου στὸ μεγάλο ἀφήγημα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἡ ταυτοποίηση τοῦ πρῶτου ἐυρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὸ ἔδαφος τῆς ἀυτόνομης πλέον Κρήτης. Ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή τους ἐκτὸς νήσου ἦταν ποὺ κατέστησε τὸ νόμο ἐπείγουσα ἀνάγκη. Ἡ ἀναφορά λοιπὸν στὴν προστασία καὶ διατήρηση κτιρίων τῆς Ἐνετοκρατίας, ἀλλὰ καὶ κτιρίων μέχρι τῆς «ἐλευθέρωσης τῆς Κρήτης» (σύγχρονα δηλαδή) ἐν ἔτει 1899, εἶναι ἓνα θέμα πολὺ ἐνδιαφέρον ποὺ ἀξίζει ἴσως νὰ διερευνηθεῖ περισσότερο. Παρὰ ταῦτα, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Λότζιας, ἀλλὰ καὶ ὅπως δείχνει ἡ ἱστορία τῶν κατεδαφίσεων πληθώρας βενετικῶν καὶ ὠθωμανικῶν κτιρίων κατὰ τὸν 20^ο αἰῶνα, δὲν ἀρκοῦσε οὔτε ἡ νομοθεσία, οὔτε βέβαια ἡ εὐαισθησίες κάποιων διανοοῦμενων, ἀκόμη καὶ ἀν αὐτοὶ ἦταν πλέον οἱ ἔφοροι ἀρχαιοτήτων τοῦ νησιοῦ, γιὰ νὰ σωθεῖ ἓνα μνημεῖο. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι με τὴν Ἑνωσι, ἡ νομοθεσία γιὰ τὶς ἀρχαιότητες ἐνοποιήθηκε με ἐκείνη τῆς Ἑλλάδας, ἀφήνοντας ἀπ’ ἐξω τὰ βενετικά καὶ ὠθωμανικά κτίρια γιὰ ἀρκετὰ χρόνια.

---

¹⁰⁶³ Γιάννης Χαμηλάκης, *Τὸ Ἔθνος καὶ τὰ Ερεπίπιά του: Ἀρχαιότητα, ἀρχαιολογία καὶ ἐθνικὸ φαντασιακὸ στὴν Ἑλλάδα*, (ἀρχικὴ ἐκδόση στα ἀγγλικά, Oxford University Press 2007, μετάφραση Νεκτάριος Καλαϊτζής), Ἐκδόσεις τοῦ Εικοστοῦ Πρώτου, Ἀθήνα 2012, σελ. 115. Σχετικὰ με τὸν Φράγκικο Πύργο στὴν Ἀκρόπολη βλ. καὶ Φανή Μαλλοῦχ υ-Tufano, *Ἡ ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων μνημείων στὴ νεώτερη Ἑλλάδα 1834-1939*, Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήνα 1998, σελ. 59-61.

¹⁰⁶⁴ Χατζιδάκης, ὀπ. παρ., σελ. 22.

Στη νομοθεσία του ελληνικού κράτους, η πρώτη φορά που εμφανίζεται αναφορά σε νεότερα μνημεία είναι σε διάταξη του 1920 η οποία ενσωματώθηκε στο Προεδρικό Διάταγμα της 9^{ης} Αυγού του 1932, με τον αριθμό 5351 και τον τίτλο «περί Αρχαιοτήτων». Με αυτό κωδικοποιήθηκαν όσες σχετικές διατάξεις ίσχυαν μέχρι τότε¹⁰⁶⁵. Η διάταξη του νόμου 2447 του 1920 ανέφερε ότι «Ἐπισκευή ἢ καθ' οἰονδήποτε τρόπον μετασκευή ἐκκλησιῶν ἢ ἄλλων καλλιτεχνικῶν καί ἱστορικῶν μνημείων καί οἰκοδομημάτων παλαιότερων τοῦ 1830 γίνεται μόνο μετ' ἔγκρισιν τοῦ γραφείου ἀναστυλώσεως καί συντηρήσεως ἀρχαίων μνημείων, παρεχομένην μετά γνωμοδότησιν τοῦ γνωμοδοτικοῦ συμβουλίου ἀναστυλώσεως κλπ.»¹⁰⁶⁶ και ενσωματώθηκε στο άρθρο 56 του προεδρικού διατάγματος του 1932. Επιπλέον, ενώ από το 1921 και εξής άρχισαν να κηρύσσονται διατηρητέα ορισμένα βυζαντινά κατ' αρχήν και στη συνέχεια βενετσιάνικα και οθωμανικά κάστρα, ωστόσο, στο σύνολό τους σχεδόν, παρέμεναν αποσαθρωμένα, ερειπωμένα, χωρίς προστασία, σε υποβαθμισμένες περιοχές. Οι λόγοι ήταν σε μεγάλο βαθμό οικονομικοί. Οι προτεραιότητες σύμφωνα με τις οποίες ξοδεύονταν τα κονδύλια, καθορίζονταν από τις ανάγκες που ανέκυπταν από το ιδεολογικό πλαίσιο της συντήρησης και επίδειξης των αρχαίων μνημείων, από τις σωστικές ανασκαφές λόγω της ανοικοδόμησης των νέων πόλεων¹⁰⁶⁷, από το ενδιαφέρον των δυτικοευρωπαίων για τα αρχαία μνημεία, το οποίο εκφραζόταν είτε μέσω της δραστηριότητας των ξένων αρχαιολογικών σχολών/θεσμών στην Ελλάδα, είτε με το πέρασμα του χρόνου μέσω του τουρισμού¹⁰⁶⁸.

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 κηρύττονταν διατηρητέα πολλά βενετικά, αλλά και οθωμανικά μνημεία. Ενδεικτικά κηρύχθηκαν διατηρητέα: Η Λότζια και τα τείχη του Ηρακλείου (8-6-1931), ο μιναρές του Αγίου Νικολάου στη Σπλάτζια στα Χανιά (13-1-1936), η βενετική Λότζια του Ρεθύμνου (16-8-1937), ενώ στις 13-1-1938 κρίθηκαν διατηρητέα το τζαμί της Φορτέτζας, το Νερατζέ τζαμί (πρώην Santa Maria των Αυγουστινιανών μοναχών), ο τεκές του Μασταμπά στο Ρέθυμνο, το τζαμί του Σιντριβανιού στα Χανιά, το τέμενος και το νεκροταφείο Χουνκιάρ, η κρήνη Μοροζίνι και η κρήνη Σαν Σαλβαντόρ (Μπέμπο) στο Ηράκλειο, καθώς και πολλά τζαμιά και χαμάμ σε άλλες πόλεις της Ελλάδας (Βέροια, Φάρσαλα, Σέρρες,

¹⁰⁶⁵ Πετράκος, οπ. παρ., σελ. 25.

¹⁰⁶⁶ Ν. 2447/1920 (ΦΕΚ 169, 29 Ιουλίου 1920, τ. Α'). Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Νομ. ΓΨΛ', 479 «περί αρχαιολογικής Υπηρεσίας».

¹⁰⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά, Καραδήμου-Γερούλου, Αλέκα, «Πόλεις και Πολεοδομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 223-253.

¹⁰⁶⁸ Gratziou, οπ. παρ., σελ. 210.

Θεσσαλονίκη, Μυτιλήνη κλπ.). Στις 4-1-1939 κηρύχθηκε διατηρητέο το βενετικό ρολόι¹⁰⁶⁹ του Ρεθύμνου, ενώ στις 23-12-1941 κηρύχθηκαν 24 βενετικά και 4 οθωμανικά κτίρια στα Χανιά που είχαν επιβιώσει από τους βομβαρδισμούς και ξανά η Λότζια, το Ρολόι και η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Ήδη από τη δεκαετία του 1930, αλλά κυρίως από τη δεκαετία του 1950, η οικονομική ανάπτυξη και η επιθυμία εκσυγχρονισμού των πόλεων οδήγησε σε μεγάλης κλίμακας κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων και ιδιαίτερα των τειχών, που κατεδαφίζονταν προκειμένου να προχωρήσουν σε διαπλατύνσεις των οδικών αξόνων, να ενοποιηθούν τα προάστια εκτός των τειχών και να πάρουν οι πόλεις μια πιο «ευρωπαϊκή» όψη¹⁰⁷⁰.

Δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης η παρακολούθηση των αλλαγών στην αντιμετώπιση των «ξένων» μνημείων κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, η οποία έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και αξίζει να ερευνηθεί, όμως πρέπει να τονιστεί ότι δεν αρκούσε η κήρυξή τους ως διατηρητέων. Μόνο όταν αυτά βρήκαν μια θέση στο εθνικό αφήγημα και στη συνείδηση των Αρχών και των πολιτών, μόνο τότε άρχισαν σταδιακά να προστατεύονται¹⁰⁷¹.

Βέβαια πρέπει να επισημανθεί ότι η Λότζια είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση και δεν εμπίπτει ακριβώς στην κατηγορία των απαξιωμένων ή παραμελημένων «ξένων» μνημείων, καθώς όπως είδαμε είχε αναγνωριστεί η αρχιτεκτονική αξία του κτιρίου και όλες οι καταστροφές και κατεδαφίσεις της έγιναν στα πλαίσια των προσπαθειών

---

¹⁰⁶⁹ Σχετικά με το ρολόι του Ρεθύμνου, βλ. Sofia Katopi, “Venetian Monuments in Crete: A Reinvented Heritage”, στο Großmann, Georg Ulrich; Krutisch, Petra (επιμ.), *The challenge of the object: 33rd congress of the International Committee of the History of Art, Nuremberg, 15th - 20th July 2012 = Die Herausforderung des Objekts: 33. Internationaler Kunsthistoriker-Kongress/ CIHA 2012, Nürnberg. Germanisches Nationalmuseum*, τ. 2, Verlag des Germanischen Nationalmuseums, Νουρεμβέργη 201, σελ. 490. Βλ. και Κοκονάς, οπ. παρ.

¹⁰⁷⁰ Καραδήμου-Γερούλου, οπ. παρ., σελ. 242-247. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις βέβαια, τα τείχη είχαν ήδη κατεδαφιστεί από τα μέσα 19^{ου} αιώνα.

¹⁰⁷¹ Βλ. για παράδειγμα το κείμενο του Στέργιου Σπανάκη για το Ηράκλειο με μια παρουσίαση των μνημείων και της ιστορίας τους, αλλά και επισήμανση των κινδύνων που παραμόνευαν, το οποίο γράφτηκε το 1965 και απευθυνόταν στον τότε δήμαρχο Ανδρέα Καλοκαιρινό, που λίγους μήνες νωρίτερα είχε αναλάβει τα καθήκοντά του. Το 25 σελίδων δακτυλογραφημένο κείμενο που σώζεται στα αρχεία του Δήμου Ηρακλείου, στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, πρέπει να συνοδευόταν από χάρτη ή εικόνες της πόλης και των μνημείων, καθώς υπάρχουν διάφορα σημεία στα οποία οι αναφορές παραπέμπουν σε επεξηγήσεις εικόνων. Ο Σπανάκης κάνει διάφορες επισημάνσεις σχετικά με την πολιτική που κατά τη γνώμη του θα πρέπει να εφαρμοστεί για τη διάσωση πολλών μνημείων, ακόμη και ολόκληρων περιοχών.

Το κείμενο κυκλοφορεί ευρέως στο διαδίκτυο, <http://www.kairatos.com.gr/mnimiairakleioy.htm> και μάλιστα σχολιάζεται συνήθως το ότι αν ο Σπανάκης είχε τότε εισακουστεί τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά για το Ηράκλειο σήμερα. Και μόνο το γεγονός ότι του ζητήθηκε να συντάξει την έκθεση αυτή από το δήμο, δείχνει ότι οι Αρχές πλέον ενδιαφέρονταν όλο και περισσότερο για τα βενετικά μνημεία. Έχει σημασία βέβαια ότι δήμαρχος ήταν τότε ο Ανδρέας Καλοκαιρινός, πρωτεργάτης και κύριος χρηματοδότης της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών (EKIM), του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης και των Κρητολογικών Συνεδρίων.

αναστήλωσής της. Παρά τούτα, θεωρούμε ότι την δεκαετία του 1930 πλέον, η κατεδάφιση και ανακατασκευή με νέα υλικά δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση η επιλογή αναστήλωσης/συντήρησης ενός αρχαίου ναού για παράδειγμα, καθώς σε εκείνη την περίπτωση είχε εμπεδωθεί η σημασία της ιστορικότητας/παλαιότητας και κυρίως της αυθεντικότητας των μελών, κάτι που προφανώς δεν ίσχυε στην περίπτωση του βενετικού κτιρίου.

Δ. Η αλλαγή στη στάση απέναντι στα βενετικά μνημεία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η ανακατασκευή της Λότζιας (V)

Η Λότζια δεν υπήρχε πια μετά τον πόλεμο και στη θέση της έμενε κενό ένα οικοπέδο το οποίο χρησίμευε για τη φύλαξη διαφόρων υλικών του δήμου¹⁰⁷². Τον Αύγουστο του 1952 αποφασίστηκε από το δημοτικό συμβούλιο να γίνει δημοπρασία προκειμένου βρεθεί άλλος χώρος για τη φύλαξη των υλικών, καθώς η εναπόθεσή τους στο κεντρικότερο σημείο της πόλης «παρουσίαζε μεγάλην άσχημian καί διά τουριστικούς λόγους ὄφειλε νά ἔξωραίσ ἢ οὗτος διά τῆς δημιουργίας πρασίνου»¹⁰⁷³.

Εν τω μεταξύ, το 1946, η Επιτροπή Περισυλλογής και Προστασίας Μεσαιωνικών Κειμηλίων και Μνημείων Κρήτης¹⁰⁷⁴ ξεκίνησε να δραστηριοποιείται καταγράφοντας μνημεία (κυρίως εκκλησίες) και περισυλλέγοντας γλυπτά, αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές, εικόνες κλπ.¹⁰⁷⁵ Μάλιστα, ο έφορος βυζαντινών και μεσαιωνικών αρχαιοτήτων Μαρίνος Καλιγιάς ήρθε στην Κρήτη και περιόδευσε μαζί με μέλη της Επιτροπής. Έγιναν νέες κηρύξεις διατηρητέων μνημείων (εκκλησίες, κρήνες, νεώρια), εργασίες στήριξης διαφόρων μνημείων, ενώ ξεκίνησαν προσπάθειες για την προστασία των τειχών του Ηρακλείου. Ο Νικόλαος Πλάτων, στην έκθεση του έργου της αρχαιολογικής υπηρεσίας του 1947 που παρατίθεται στον πρώτο τόμο των *Κρητικών Χρονικών* αναφέρει ότι εκτός της καταστροφής πολλών προσόψεων βενετικών μεγάρων από τους βομβαρδισμούς και τις κατεδαφίσεις των Γερμανών, καταστράφηκε εκ θεμελίων το βενετικό ρολόι του Ρεθύμνου¹⁰⁷⁶ (εικ. 279, 280), αλλά και ότι υπήρξε μερική διασπορά του υλικού της Λότζιας του Ηρακλείου¹⁰⁷⁷.

Στα *Κρητικά Χρονικά* του 1949 και του 1950 διαβάζουμε ότι παρά τις αντιδράσεις «ἐξ ἰδιοτελείας ὠρισμένων παραγόντων τῆς πόλεως», προωθείται η

---

¹⁰⁷² Τον Ιανουάριο του 1947 συζητήθηκε σε συνέλευση του Εμπορικού Επιμελητηρίου το ενδεχόμενο ανταλλαγής δικού του οικοπέδου με εκείνο της Λότζιας προκειμένου να οικοδομηθεί εκεί το μέγαρο του επιμελητηρίου. Η πληροφορία από το Σπύρο Δημανόπουλο.

¹⁰⁷³ Βλ. Πρακτικό Δημοτικού Σμβουλίου 26/8/1952, αρ. 19.

¹⁰⁷⁴ Είχε συσταθεί με υπουργική απόφαση με αρ. 92.856 στις 24/2/1940.

¹⁰⁷⁵ Όπως διαβάζουμε στα «Χρονικά» του πρώτου τόμου των *Κρητικών Χρονικών* του 1947, σελ. 461-462, που υπογράφει ο Μητροπολίτης Λάμπης και Σφακίων Ευμένιος, το έργο της δημιουργίας μεσαιωνικής συλλογής είχε ξεκινήσει ο Στέφανος Ξανθουδίδης. Την ίδια χρονιά περισυλλέχθηκαν γλυπτά, οικοδόμημα, αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές, εικόνες κλπ, από το Ηράκλειο, αλλά και την υπ. ιθρο (από το μέγαρο Ίτταρ, από τον Άγιο Τίτο, τους Κάτω Αστρακούς κ.α.), όχι μόνο βενετικά, αλλά και οθωμανικά προερχόμενα από νεκροταφεία, τεκέδες, κρήνες κλπ.

¹⁰⁷⁶ Τονίζει μάλιστα ότι αυτό έγινε «ὑπό ἡμετέρων».

¹⁰⁷⁷ Υποθέτουμε ότι μέρος του υλικού αυτού ήταν τα ανάγλυφα που είχαν ετοιμάσει οι ιταλοί λιθοξόοι το 1915, τα οποία είχαν αφεθεί στο οικοπέδο που καταλάμβανε παλαιότερα η Λότζια.

αποκατάσταση της βενετικής Λότζιας του Ρεθύμνου¹⁰⁷⁸ προκειμένου να στεγαστεί εκεί το αρχαιολογικό μουσείο της πόλης¹⁰⁷⁹, όμως πολλές προσόψεις βενετικών μεγάρων εξαφανίζονται με γοργούς ρυθμούς. Επιπλέον, η αρχαιολογική υπηρεσία φαίνεται να δίνει μάχη για τη διατήρηση των τειχών του Ηρακλείου, καθώς το Αρχαιολογικό Συμβούλιο επέτρεψε διάνοιξη και νέου ρήγματος παρακάμπτοντάς την¹⁰⁸⁰.

Γενικά, την ίδια περίοδο έλαβε χώρα μια δημόσια συζήτηση με σφοδρές αντιπαραθέσεις σε σχέση με τον εκσυγχρονισμό της πόλης, τη χρήση του αστικού χώρου και την τύχη των μεσαιωνικών και βενετικών κατάλοιπων. Η συζήτηση περί εκσυγχρονισμού που είχε ξεκινήσει στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁰⁸¹, στο Ηράκλειο αναζωπυρώθηκε μεταπολεμικά και μετατράπηκε από το 1945 σε έντονη και μακροχρόνια αντιπαράθεση που θα απασχολήσει την τοπική κοινωνία μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960¹⁰⁸².

Γενικά, την ίδια περίοδο οι αντιδράσεις απέναντι στο έργο των αρχαιολόγων στην πόλη του Ηρακλείου και ιδιαίτερα σε σχέση με τα τείχη «φούντωναν». Επρόκειτο για έναν «πόλεμο» συμφερόντων στον οποίο εμπλέκονταν όχι μόνο ιδιώτες, αλλά και ο ίδιος ο δήμος. Στις αρχές του 1946, επί δημαρχίας Δημητρίου Χαλκιαδάκη το Δημοτικό Συμβούλιο υιοθέτησε μια εισήγηση των μηχανικών της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Ηρακλείου, (του αρχιμηχανικού Ι. Βαρκαράκη, του αρχιτέκτονα Ι. Τζομπανάκη και του μηχανικού Α. Τσαντηράκη)¹⁰⁸³ η οποία έβλεπε στα τείχη την αιτία όλων των κακών. Η πόλη δεν αεριζόταν από το νότο εξαιτίας των τειχών, με αποτέλεσμα την υγρασία και την πρόκληση ασθενειών. Επιπλέον, η πόλη δεν μπορούσε να αναπτυχθεί πολεοδομικά, καθώς τα τείχη «παρεμποδίζουν την

---

¹⁰⁷⁸ Νικόλαος Πλάτων, «Χρονικά», *Κρητικά Χρονικά*, 1950, σελ. 531. Η Λότζια του Ρεθύμνου μετατράπηκε σε τζαμί το 1655 (του Χατζή Ιμπραήμ Αγά), ενώ μετά το 1922 περιήλθε στην περιουσία της Εθνικής Τράπεζας ως ανταλλάξιμο. Το 1929 προτάθηκε να κατασκευαστεί εκεί το Ταχυδρομικό Μέγαρο (*Κρητική Επιθεώρηση*, 7/12/1929, 11/1/1930). Το 1930 κατεδαφίστηκε ο μιναρές της ως ετοιμόρροπος. Στις 29/11/1931 μαθαίνουμε από την *Κρητική Επιθεώρηση* ότι ο δήμαρχος Τίτος Πετυχάκης ζήτησε εγγράφως την εξαγορά της με σκοπό τη μετατροπή της σε μουσείο. Στις 13/1/1935 λειτουργούσε ως αποθήκη ελαιοπυρήνα. Την ίδια χρονιά (1935) προτάθηκε η μετατροπή της σε Στρατιωτική Λέσχη, αλλά και σε Δημαρχιακό Μέγαρο, πιθανόν λόγω επιρροής των έργων στο Ηράκλειο. Στις 25/8/1937 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο.

Βλ. και http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_monuments_display.php?id=44.

¹⁰⁷⁹ Βλ. στα *Κρητικά Χρονικά* του 1951, σελ. 403-404 σχετικά με τις ιδιαίτερα επεμβατικές εργασίες αποκατάστασης που έγιναν προκειμένου να μετατραπεί σε μουσείο. Το μουσείο άρχισε να λειτουργεί το 1954.

¹⁰⁸⁰ Νικόλαος Πλάτων, «Χρονικά», *Κρητικά Χρονικά*, 1950, σελ. 531.

¹⁰⁸¹ Καραδήμου – Γερολύπου, «Πόλεις και πολεοδομία», οπ. παρ., σελ. 242-247.

¹⁰⁸² Βλ. σχετικά, Σπύρος Δημανόπουλος, «Αστικός χώρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη, η περίπτωση του Ηρακλείου 1945 – 1960», *Μνήμων*, τ. 34, (2015), σελ. 197-124.

¹⁰⁸³ Να θυμίσουμε ότι ο Τζομπανάκης και ο Τσαντηράκης ήταν αυτοί που ανέλαβαν τα σχέδια και την «αναστήλωση» της Λότζιας το 1937.

φυσιολογικήν ανάπτυξιν και επέκτασιν της πόλεως», ενώ «δια της αφαιρέσεως των υφισταμένων εμποδίων (ενετικά τείχη, περιφερειακή τάφρος)» θα πετύαιναν την «αποδέσμευση των εξελεκτικών δυνάμεων της πόλεως». Ακόμη, «η ιδιοκτησία είναι κατατεμαχισμένη, εξ ου και η δημιουργία οικονομικού και αισθητικού κυκεώνος, με αποτέλεσμα μέγα κόστος ζωής, ο δήμος να μην μπορεί να εφαρμόση ρυμοτομίας λόγω αποζημιώσεων, αισθητική αναρχία εις τα κεντρικάς οδούς. Κυρία αιτία όλων αυτών η ύπαρξις των τειχών». Η λύση σε όλα τα προβλήματα ήταν μία: «Δι αφαιρέσεως των υφισταμένων εμποδίων, πραγματικών και ψυχολογικών¹⁰⁸⁴ [sic], δηλαδή κατεδάφισις των τειχών ή μέρους αυτών, κάλυψις της περιφερειακής τάφρου και δημιουργία πρασίνου επί της περιφερειακής τάφρου».

Ο γνωστός γιατρός του Ηρακλείου Στέφανος Σαριδάκης, χαρακτήριζε «επαναστατική πράξη» την κατεδάφιση των τειχών και πρότεινε οι τεράστιοι χώροι που καταλαμβάνουν να γίνουν οικόπεδα ώστε να χτιστεί το νέο Ηράκλειο. Απαντώντας σε παρεμβάσεις εκείνων που διαφωνούσαν με την κατεδάφιση κι έδιναν μάχη για τη διατήρησή τους (Νικόλαος Πλάτων, Ιωάννης Τωμαδάκης, Στέργιος Σπανάκης, Νικόλαος Σταυρινίδης κ.ά.) υποστήριζε ότι προέχει το Ηράκλειο και οι αρχαιολόγοι θα έχουν τα βιβλία και τις εικόνες των τειχών, ώστε να κάνουν έρευνα για την επιστήμη τους γύρω από αυτά. Ο Σαριδάκης συνέχισε να αρθρογραφεί και στη δεκαετία του 1950 με τα ίδια επιχειρήματα¹⁰⁸⁵. Το 1951 στην εφημερίδα *Πατρίς*, με σειρά άρθρων με τίτλο «Άς αγαπήσωμεν τό Ήράκλειον: τά προβλήματα τῆς πόλεως» αναφέρεται συχνά στον «πόλεμο που διεξάγεται εις βάρος της πόλης μεταξύ της αρχαιολογικής υπηρεσίας και εκείνων που σκέπτονται διαφορετικά από αυτήν». Αναφέρεται στο πρόβλημα του σχεδίου πόλης, οι συνεχείς μετατροπές του οποίου ήταν το μόνιμο θέμα των δημοτικών συμβουλίων¹⁰⁸⁶. Απαιτεί μόνιμο σχέδιο πόλης. Ζητάει να βρεθεί τουλάχιστον μια συμβιβαστική λύση, με το να κατεδαφιστούν τμήματα του τείχους προς το νότο και να παραμείνουν κάποιες νησίδες ως ακροπόλεις που θα διακόπτουν τη «μονοτονία» της πόλης και θα παρέχουν ευκαιρίες για τη δημιουργία κέντρων αναψυχής και περιπάτου, ενώ επιπλέον θα μπορούν οι κάτοικοι να θαυμάσουν από ψηλά την ωραία θέα και να αναπνεύσουν καθαρό αέρα. Ταυτόχρονα με την κατεδάφιση των τειχών θα γίνουν

¹⁰⁸⁴ Υποθέτουμε ότι η αναφορά είναι στους αρχαιολόγους.

¹⁰⁸⁵ Πρόκειται βέβαια για τα ίδια επιχειρήματα που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τον εκσυγχρονισμό πολλών ευρωπαϊκών πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα που είχε ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση των τειχών τους. Τα παραδείγματα είναι πολλά με πιο διάσημα το Παρίσι (Georges-Eugène Haussmann) και τη Βαρκελώνη (Ildefons Cerdà).

¹⁰⁸⁶ Πράγματι, στα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων, οι μετατροπές του σχεδίου πόλης ήταν το μόνιμο θέμα συζητήσεων, τόσο πριν όσο και μετά τον πόλεμο.

λεωφόροι που θα επιτρέπουν τη σύνδεση της εντός με την εκτός των τειχών πόλη. Επιπλέον, θα αυξηθούν οι τιμές των οικοπέδων και ο δήμος θα έχει μεγάλο κέρδος.

Κατά το τέλος της ίδιας χρονιάς προέκυψε θέμα με το Δεφτεδάρ Τζαμί (Άγιο Μάρκο) που χρησιμοποιείτο ως κινηματογράφος, το οποίο η Εθνική Τράπεζα ζητούσε να της παραχωρηθεί προκειμένου να εγκαταστήσει εκεί το υποκατάστημά της. Η Τράπεζα προσφέρθηκε σε αντάλλαγμα να οικοδομήσει στο ίδιο οικόπεδο με δικά της έξοδα Δημοτικό Θέατρο¹⁰⁸⁷. Το Δημοτικό Συμβούλιο ήταν εξαιρετικά θετικό¹⁰⁸⁸ στην πρόταση και ορίστηκαν οι πρώτες συναντήσεις και συνεννοήσεις με το μηχανικό της Τράπεζας. Αμέσως μετά την απόφαση παραχώρησης ωστόσο, έφτασε τηλεγράφημα από την Αθήνα που απαγόρευε την κατεδάφιση του κηρυγμένου μνημείου, το οποίο κοινοποιήθηκε στη νομαρχία, το δήμο, τον εισαγγελέα και τη διοίκηση χωροφυλακής: «Πληροφορούμεθα ότι επίκειται κατεδάφισις ένετικου κτιρίου Αγ. Μάρκου χρησιμοποιουμένου ως κινηματογράφου (Πρόκειται περί τῆς «Μινώας»). Γνωρίζομεν ὅτι πρόκειται περί ιστορικοῦ καί καλλιτεχνικοῦ μνημείου διατηρητέου μεγίστης σημασίας. Πᾶσα ἀυθαίρετος καταστροφή αὐτοῦ ἀντικειμένη εἰς ἰσχύουσας Νομοθεσίαν θέλει ἐπιφέρει βαρείας κυρώσεις κατά τῶν ὑπευθύνων.»¹⁰⁸⁹.

Την ίδια χρονιά, το 1951, ιδρύθηκε η Εταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν (EKIM)¹⁰⁹⁰ με σκοπό την «ἐν γένει προαγωγή τῶν Κρητικῶν ἱστορικῶν καί λαογραφικῶν σπουδῶν ἀπό τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καί ἐντεῦθεν». Ἐνας ἀπό τους στόχους της Εταιρίας ἦταν ἐξαρχῆς ἡ περισυλλογή καὶ προστασία των βενετικῶν ἔργων καὶ μνημείων¹⁰⁹¹. Πρωτεργάτης της προσπάθειας ἦταν ὁ λόγιος, μεγαλοκτηματίας καὶ γόνος ἰσχυρῆς οικονομικά, τοπικῆς οικογένειας με φιλανθρωπικό ἔργο Ἀνδρέας Καλοκαιρινός, ὁ οποίος ἀπὸ το 1945 ἦταν διαχειριστῆς της μεγάλης ἀκίνητης περιουσίας στην πόλη καὶ τὴν ὑπαιθρο των Φιλανθρωπικῶν Ἰδρυμάτων της οικογένειάς του¹⁰⁹². Το 1953 χάρη στις προσπάθειες της EKIM ολοκληρώθηκε τὸ Ἱστορικό Μουσείο Κρήτης¹⁰⁹³, στο οποίο μεταφέρθηκαν ὅλα τα γλυπτά καὶ ἀρχιτεκτονικά μέλη της βενετικῆς περιόδου τα οποία εἶχαν περισυλλεχθεῖ τα

¹⁰⁸⁷ Μοιάζει παράξενη ἡ πρόταση να χτιστοῦ στο ἴδιο οικόπεδο καὶ Δημοτικό Θέατρο καὶ υποκατάστημα της Εθνικῆς Τράπεζας, ωστόσο αὐτὴ ἦταν ἡ πρόταση. Υποθέτουμε ὅτι κανένα ἀπὸ τα δύο δεν θα ἦταν πολὺ ἐγᾶλο.

¹⁰⁸⁸ Βλ. Πρακτικά Δημοτικῶν Συμβουλίων, 9/11/1951, 19/11/1951, 11/12/1951.

¹⁰⁸⁹ *Πατρίς*, 23/12 1951.

¹⁰⁹⁰ Ἰδρυτικὴ συνέλευση, 7/10/1951.

¹⁰⁹¹ Εἶναι εὐλόγιο να υποθέσουμε ὅτι τὴν ἀπαγόρευση κατεδάφισης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐκ μέρους τοῦ Υπουργοῦ ροκάλεσε μεσολάβηση μελῶν της EKIM.

¹⁰⁹² Δημανόπουλος, *οπ. παρ.*, σελ. 113.

¹⁰⁹³ Εγκαινιάστηκε στις 25 Μαΐου 1953.

προηγούμενα χρόνια¹⁰⁹⁴. Η ΕΚΙΜ το 1956 ανέλαβε την αναστήλωση του δουκικού ναού του Αγίου Μάρκου¹⁰⁹⁵ και παρόλο που η αναστήλωση έγινε χωρίς αρχιτεκτονική και αρχαιολογική τεκμηρίωση, είναι ενδεικτική της σταδιακής αλλαγής της στάσης ενός σημαντικού τμήματος της πόλης και οπωσδήποτε της πνευματικής ελίτ απέναντι στα βενετσιάνικα μνημεία.

Κατά τη δεκαετία του 1960 πλέον, παρά τις περιστασιακές πιέσεις μέσω του τοπικού Τύπου για κατεδαφίσεις βενετικών κτιρίων που βρίσκονταν σε ερειπιώδη κατάσταση και των τειχών¹⁰⁹⁶, το κλίμα είχε πλέον αλλάξει.

Είχε έρθει το πλήρωμα του χρόνου και για την ανακατασκευή της Λότζιας. Το 1961, μετά από ενέργειες του δημάρχου Νικολάου Κρασαδάκη και του εφόρου αρχαιοτήτων Κρήτης Νικολάου Πλάτωνα προς την Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως εγκρίθηκε από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο η «αναστήλωση» του μνημείου «υπό τόν ὄρον ὅτι τό ἔργον θά παρακολουθῆται μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν ὑπό τῆς Ὑπηρεσίας». Επιπλέον, πάρθηκε απόφαση ότι η Αρχαιολογική Υπηρεσία θα μετείχε κατά το ήμισυ στη δαπάνη της αναστήλωσης που υπολογίστηκε σε δύο εκατομμύρια δραχμές.¹⁰⁹⁷ Δεν ανήκει στους στόχους αυτής της εργασίας η περιγραφή και κριτική ανάλυση της ανακατασκευής του μνημείου που ολοκληρώθηκε το 1987¹⁰⁹⁸, όμως αξίζει να επισημανθούν ορισμένα σημεία που έχουν σύμφωνα με την άποψη μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Κατ' αρχήν, ερωτήματα προκύπτουν σε σχέση με την ανάθεση του έργου. Όπως αναφέρει η Σταρίδα, ο δήμαρχος Νικόλαος Κρασαδάκης μετά από παραίνεση του Αναστασίου Ορλάνδου και του Νικολάου Πλάτωνα, ανέθεσε στην αρχιτέκτονα Εριφύλη Μαθιουδάκη τη μελέτη των αρχιτεκτονικών σχεδίων¹⁰⁹⁹. Στη συνέχεια η Μαθιουδάκη μετέβη στην Αθήνα μαζί με τον Πλάτωνα προκειμένου να ενημερωθεί

---

¹⁰⁹⁴ Όσες μετόπες από τη Λότζια διασώθηκαν καταλάμβαναν στην πρώτη έκθεση σημαντικό χώρο στο μουσείο. Στυλιανός Αλεξίου, *Οδηγός Ιστορικού Μουσείου Κρήτης*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1953, πίνακας Α, σελ. 17-18. Βλ. Παράρτημα Γ.

¹⁰⁹⁵ Βλ. σχετικά, Στυλιανός Αλεξίου και Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης, *Η αποκατάσταση του ναού του Αγίου Μάρκου του Χάνδακος*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1958.

¹⁰⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα του Δημήτρη Κεχαγιαδάκη στην εφημερίδα *Πατρίς* το καλοκαίρι του 1965, ο οποίος επιτίθεται στους «επιδρομείς», όπως αποκαλεί τους αρχαιολόγους, και ζητά την κατεδάφιση των τειχών με τα γνωστά επιχειρήματα (μικρής ιστορικής αξίας, ασχημαίνουν το φυσικό περιβάλλον, είναι χοντροκομμένα κάστρα βάρβαρων κατακτητών, θυμίζουν μέρες σκλαβιάς, δεν επιτρέπουν τον αερισμό της πόλης, φθείρουν την υγεία, παρακωλύουν τις συγκοινωνίες, εμποδίζουν την ανάπτυξη της πόλης, δεν έχουν τουριστική αξία κλπ.)

¹⁰⁹⁷ Βλ. Απόφαση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου (9/27.12.1960) και Έγκριση αναστήλωσης Ενετικής Λέσχης Ηρακλείου (9974/741/2.1.1961). Παρατίθενται στο Σταρίδα, *οπ. παρ.*, σελ. 163.

¹⁰⁹⁸ Σχετικά με την ανακατασκευή βλ. Σταρίδα, *οπ. παρ.*, σελ. 163 και εξής.

¹⁰⁹⁹ Η μόνη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι η Μαθιουδάκη είχε υπάρξει μαθήτρια του Ορλάνδου κι έτσι προέκυψε η «παραίνεση».

από τον τότε διευθυντή αναστήλωσης Ευστάθιο Στίκα¹¹⁰⁰. Δύο μήνες αργότερα και αφού είχε ξεκινήσει την μελέτη η Μαθιουδάκη, ο Ιωάννης Τζομπανάκης, μηχανικός του δήμου και μελετητής της «αναστήλωσης» του 1937, ζήτησε να μην αποκοπεί από τη σχεδιαζόμενη μελέτη λόγω της προηγούμενης ενασχόλησής του με το έργο. Εν τέλει, το έργο ανατέθηκε από κοινού στους αρχιτέκτονες Τζομπανάκη και Μαθιουδάκη.¹¹⁰¹

Και σ' αυτή τη μελέτη, ανακατασκευής πλέον της Λότζιας, τα νέα σχέδια θα ήταν βασισμένα στη μελέτη του Όγκαρο. Η μελέτη υποβλήθηκε στο δήμο τον Οκτώβριο του 1961, εγκρίθηκε από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο το Νοέμβριο του ίδιου έτους, ενώ στα τέλη Μαρτίου 1962 εγκρίθηκε από το ίδιο Συμβούλιο η επίβλεψη από τους Μαθιουδάκη και Τζομπανάκη, σύμφωνα με τις οδηγίες των εφόρων αρχαιοτήτων Νικολάου Πλάτωνα και Στυλιανού Αλεξίου.¹¹⁰² Τον Απρίλιο αποφασίστηκε από το Δήμο η εκτέλεση της πρώτης φάσης του έργου (πρόκειται για τη μεγάλη αίθουσα, όπως τονίζουν) και εγκρίθηκε μέρος της χρηματοδότησης. Αποφασίστηκε στην ίδια συνεδρίαση, μετά από υπόδειξη του Πλάτωνα, να αναλάβει το έργο ο εργολάβος Γεώργιος Κασιμάτης, λόγω εμπειρίας, καθώς ο ίδιος είχε εκτελέσει την αναστήλωση της βασιλικής του Αγίου Μάρκου. Ο ίδιος εργολάβος δήλωσε μάλιστα ότι ήταν πιθανόν να καλούσε λιθοξόους από την Ιταλία για την εκτέλεση των εργασιών λάξευσης, ενώ επίσης πρότεινε να χρησιμοποιηθούν λίθοι από το λατομείο του Καρτερού, όπως και στην πρώτη αναστήλωση. Δήμαρχος και δημοτικοί σύμβουλοι δήλωσαν συγκινημένοι διότι πέραν του κοσμήματος που θα αποκτούσε η πόλη, θα στεγαζόταν εκεί και η Βικελαία Βιβλιοθήκη, ο δήμαρχος μάλιστα ήταν πεπεισμένος ότι το έργο θα ολοκληρωνόταν εντός του 1963¹¹⁰³. Στις 2 Μαΐου υπογράφηκε το συμφωνητικό μεταξύ των εφόρων αρχαιοτήτων, του δημάρχου και του εργολάβου και στις 5 Μαΐου ξεκίνησαν οι εργασίες.

Όταν ξεκίνησαν οι μελέτες για την ανακατασκευή του μνημείου οι μελετητές είχαν στη διάθεσή τους:

---

¹¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 163. Υποθέτουμε ότι η πληροφορία αυτή δόθηκε από την ίδια την Εριφύη Μαθιουδάκη-Λυμπερίου, η οποία εμπιστεύτηκε το αρχείο της στη Λιάνα Σταρίδα. Όπως αναφέρει η τελευταία, αυτός ήταν ο λόγος που έγραψε το βιβλίο της σχετικά με τη Λότζια του Ηρακλείου και όχι για να κρίνει «αν η εκ θεμελίων ανακατασκευή της Loggia ήταν σωστή ή όχι, ού ε αν έγινε σύμφωνα με τις επιταγές του Χάρτη της Βενετίας, ού ε αν έπρεπε να πραγματοποιηθεί καν». Στο ίδιο, εισαγωγή, χ.σ.

¹¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 164. Απόφαση 3052/1.4.1961 που αποτελεί τροποποίηση της προηγούμενης απόφασης της 15.2.1961.

¹¹⁰² Απόφαση 62/3.11.1961 και 21/30.3.1962. Σταρίδα, οπ. παρ., σελ. 163.

¹¹⁰³ Βλ. Πρακτικά Δημοτικών Συμβουλίων Ηρακλείου, 20/4/1962.

1. Τα σωζόμενα θεμέλια και το βάθρο του κτιρίου που είχε αποκατασταθεί στην επέμβαση του 1937-1939
2. Τις φωτογραφίες του Τζερόλα
3. Τα σχέδια του Όγκαρο
4. Ελάχιστα λείψανα αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν κατά την εκσκαφή των θεμελίων
5. Τις μετόπες που φυλάσσονταν πλέον στο Ιστορικό Μουσείου Κρήτης

Οι κατασκευαστές είχαν να αντιμετωπίσουν διάφορα προβλήματα. Κατ' αρχήν, τα σχέδια του Όγκαρο ήταν προφανώς σε αρχικό στάδιο και περιείχαν σαφείς αντιφάσεις, καθώς παρουσίαζαν τη δυτική όψη (την πρόσοψη) κατά 1,50 μ. ψηλότερη από τη βόρεια και τη νότια πλευρά του κτιρίου. Επιπλέον, τα μεγέθη των μετοπών που σώζονταν στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης διέφεραν μεταξύ τους¹¹⁰⁴ και δεν αντιστοιχούσαν στις αναλογίες που έδειχναν οι φωτογραφίες του Τζερόλα. Ακόμη, όπως δήλωσαν οι μελετητές, το υλικό που βρέθηκε στις επιχώσεις του βάθρου δεν μπορούσε να διευκρινιστεί αν ήταν αυθεντικό υλικό του μνημείου ή αν προερχόταν από τις εργασίες του συνεργείου του Όγκαρο¹¹⁰⁵.

Στην ανακατασκευή ακολουθήθηκαν τα σχέδια του Όγκαρο για τις όψεις, αλλά και για τη σύνδεση της Λότζιας με το ήδη υπάρχον Δημαρχείο (Οπλαποθήκη) με προσαρμογές στις αναλογίες του κτιρίου, όπως σώζονταν στις φωτογραφίες του Τζερόλα, αλλά και στις διαστάσεις του βάθρου και των θεμελίων. Παρότι υπήρχαν τα θεμέλια κρίθηκε αναγκαία για τη νέα χρήση η επαναθεμελίωση με κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα, καθώς και η οικοδόμηση όλου του φέροντος οργανισμού από σκελετό οπλισμένου σκυροδέματος πάνω στον οποίο στηρίχτηκε επένδυση από πωρόλιθο ώστε να αποδίδεται η αρχική μορφή του κτιρίου. (εικ. 281, 282). Προφανώς δεν εξετάστηκε το ενδεχόμενο ανακατασκευής του συνόλου από πωρόλιθο πάνω στα ήδη υπάρχοντα θεμέλια.¹¹⁰⁶

Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε τελικά για την επένδυση ήταν πωρόλιθος από την Αλφά Μυλοποτάμου¹¹⁰⁷. Τα μέλη από πωρόλιθο στηρίχτηκαν πάνω στο

---

¹¹⁰⁴ Βλ. Παράρτημα Γ.

¹¹⁰⁵ Προφανώς μέρος αυτού του υλικού ήταν τα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν σε υπαίθρια αποθήκη του Δήμου Ηρακλείου και ταυτίσαμε ως αυθεντικά στο κεφάλαιο 6. Μεταξύ του υλικού αυτού υπήρχαν και μετόπες που κατασκευάστηκαν από το συνεργείο του Όγκαρο το 1915. Βλ. Παράρτημα Γ.

¹¹⁰⁶ Η στατική μελέτη σύμφωνα με την Μαθιουδάκη έγινε από τον πολιτικό μηχανικό Σολωμονίδη. Σταρίδα, *οπ. παρ.*, σελ. 261.

¹¹⁰⁷ Για το χρονικό της απόφασης βλ. στο ίδιο, σελ. 173-174.

σκυρόδεμα με μπρούτζινους συνδέσμους. Οι πλάκες των πατωμάτων και της οροφής επενδύθηκαν με ξύλινες ψευδοροφές και μαρμάρινα πατώματα. Τα τόξα και των δύο ορόφων κλείστηκαν με χαμηλό θωράκιο από πωρόλιθο αντίστοιχα με τα θωράκια του άνω ορόφου που σώζονταν στις φωτογραφίες του Τζερόλα¹¹⁰⁸. Ανοιχτά έμειναν τα δύο τόξα της νότιας πλευράς (προς την πλατεία) και το μεσαίο τόξο της δυτικής πρόσοψης διαμορφώθηκε με τέσσερις μαρμαρίνες βαθμίδες. Τα τόξα του ορόφου στην ανακατασκευή έμειναν όλα ανοιχτά, αν και ήταν εναλλάξ ανοιχτά και κλειστά τόσο στο αρχικό κτίριο, όσο και στα σχέδια του Όγκαρο. (εικ. 268) Σε αυτά τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα και τζάμια. Στην επίστεψη του κτιρίου ακολουθήθηκαν τα σχέδια του Όγκαρο, με κιονίσκους και πυραμίδες στις γωνίες. Σε γενικές γραμμές ακολουθήθηκε το σχέδιο του Όγκαρο με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις, τόσο στο εσωτερικό του κτιρίου, όσο και στο εξωτερικό¹¹⁰⁹.

Όσον αφορά στα γλυπτά μέλη, σύμφωνα με την επιβλέπουσα αρχιτέκτονα Μαθιουδάκη, θα έπρεπε πρώτα να γίνουν τα προπλάσματά τους σε πηλό και στη συνέχεια να λαξευτούν από τους λιθοξόους. Τα προπλάσματα θα γίνονταν από τον γλύπτη Ιωάννη Γιουλούντα. Ωστόσο, όπως ανέφερε η ίδια, τα προπλάσματα των κιονοκράνων και των επικράνων δεν πραγματοποιήθηκαν, διότι παρά τις προσπάθειές του επί δύο μήνες δεν κατόρθωσε να μεταφέρει σωστά τα σχέδια της μελέτης. Το έργο στη συνέχεια ανέλαβε ο καλύμνιος λιθοξόος Ιωάννης Σακαρέλος. Ειδικά όσον αφορά στις μετόπες, ο Γιουλούντας τις κατασκεύασε με χυτό λευκό τσιμέντο σε καλούπια χρωματίζοντας κατάλληλα το τσιμέντο ώστε να μην διαφέρει από το χρώμα του πωρόλιθου που χρησιμοποιήθηκε για τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη¹¹¹⁰. Το αποτέλεσμα είναι εξαιρετικά κακό. Οι φτερωτοί λέοντες του Αγίου Μάρκου μοιάζουν να αιωρούνται, ενώ στις μετόπες με τα τρόπαια έχουν χαθεί όλες οι ποιότητες της επιφάνειας, αλλά και οι όποιες αναλογίες τους. (εικ. 283).

Το 1965, συμπληρώθηκαν τα τόξα του ορόφου και το γείσο, ενώ με την τοποθέτηση των μετοπών ολοκληρώθηκε το πρώτο μέρος της αναστήλωσης. Την επόμενη χρονιά ξεκίνησε το δεύτερο τμήμα της μελέτης που αφορούσε στη σύνδεση της Λότζιας με την Οπλαποθήκη-Δημαρχείο, όμως φαίνεται ότι οι εργασίες πλέον

¹¹⁰⁸ Σύμφωνα με το σχέδιο του Όγκαρο, μεταξύ των τόξων του ισογείου θα τοποθετούταν λίθινοι κιονίσκοι, αντίστοιχοι με εκείνους της στέψης.

¹¹⁰⁹ Βλ. Δέσποινα Κουτσούπα, "Η Ενετική Loggia στο Ηράκλειο Κρήτης", Δ.Π.Μ.Σ. "Προστασία Μνημείων", Άσκηση 4.1: η κριτική μιας αποκατάστασης. Αποσπάσματα παραθέτει η Σταρίδα, οπ. παρ., σελ. 255-267. Βλ. και στο ίδιο, σελ. 224-229 όπου παρατίθεται ανυπόγραφη κριτική της ανακατασκευής που σώζεται στο αρχείο της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

¹¹¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 174, 262. Βλ. και *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19 (1964), σελ. 458.

προχωρούσαν πολύ αργά¹¹¹¹. Το 1971 προέκυψε θέμα με την θολωτή (αντί για επίπεδη) κάλυψη του κλιμακοστασίου με πλάκα σιδηροπαγού σκυροδέματος και ξύλινη ψευδοροφή για λόγους οικονομίας και ταχύτητας. Όπως αποδείχτηκε, το τμήμα αυτό δεν περιλαμβανόταν στην εγκεκριμένη μελέτη¹¹¹², όμως αφού επισκέφτηκε το έργο ο Ιορδάνης Δημακόπουλος, αρχιτέκτονας της διεύθυνσης αναστηλώσεως, έγινε αποδεκτή η λύση.

Από το 1972, το έργο άρχισε να χρηματοδοτείται και από τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού.¹¹¹³ Την ίδια χρονιά η Μαθιουδάκη, με έγγραφό της προς τον ΕΟΤ ανέφερε ότι η ανακατασκευή βρισκόταν στο τελικό στάδιο αποπεράτωσής του και θα έπρεπε εγκαίρως να αντιμετωπιστεί το θέμα της κατάλληλης επίπλωσης του οικοδομήματος, ανάλογης με τον προορισμό και το ρυθμό του κτιρίου και ειδικότερα της περιόδου του 17^{ου} αιώνα. Πρότεινε μάλιστα να χρησιμοποιηθεί ο ισόγειος χώρος της Λότζιας για φιλοξενία εκθεμάτων από την περίοδο της βενετοκρατίας, ενώ ο τότε υφυπουργός, περιφερειακός διοικητής Κρήτης Γεώργιος Γεωργαλάς με έγγραφό του προς το πρόσφατα ιδρυμένο Υπουργείο Πολιτισμού πρότεινε τη δημιουργία πινακοθήκης Κρητών ζωγράφων. Το 1973 συστάθηκε επιτροπή που θα πρότεινε χρήσεις της Λότζιας και ο ΕΟΤ γνωστοποίησε στο γενικό γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών ότι όλα τα μέλη της επιτροπής συμφώνησαν για τη σκοπιμότητα της επίπλωσης και της διακόσμησης της μεγάλης αίθουσας ώστε να αναπαρασταθεί όπως ήταν επί βενετοκρατίας!¹¹¹⁴ Η επιτροπή αποφάσισε να χρησιμοποιείται η μεγάλη αίθουσα του ορόφου για τελετές και συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου και το αίθριο να διακοσμηθεί με αντικείμενα ενετικής εποχής. Τελικά, τοποθετήθηκαν μετάλλια με προτομές διάσημων Κρητών ή ευεργετών (Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Μιχαήλ Δαμασκηνός, Κύριλλος Λούκαρις, Βιτσέντζος Κορνάρος, Ιωσήφ Χατζιδάκης, Στέφανος Ξανθουδίδης, Μίνως Καλοκαιρινός, Μαρία

---

¹¹¹¹ Για την πορεία των εργασιών, τις διαφωνίες, τις καθυστερήσεις, τις αλλαγές στα σχέδια για λόγους οικονομίας και χρόνου, Βλ. στο ίδιο, σελ. 175-180.

¹¹¹² Γενικά φαίνεται ότι η μελέτη δεν ήταν πολύ λεπτομερής, με αποτέλεσμα να προχωράει το έργο και οι εγκρίσεις να έρχονται μετά. Κάπως έτσι βέβαια γίνονταν τότε όλα τα έργα, ακόμη και σε αρχαία μνημεία. Απλώς εκείνα είχαν συνήθως καλύτερη επίβλεψη, συνήθως του αρχαιολόγου.

¹¹¹³ Το γεγονός δείχνει τις νέες διαστάσεις και τα νέα ενδιαφέροντα που πήρε η αντιμετώπιση τέτοιου είδους μνημείων. Τελικά η Λότζια δεν έχασε ποτέ τη σημασία της για την πόλη. Η νοηματοδότηση μεταβαλλόταν. Ο ΕΟΤ κατά τη δεκαετία του 1960 άρχισε να χρηματοδοτεί μεγάλα μουσεία, αλλά και διάφορες ανασκαφές. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ο ΕΟΤ «αναβαθμίστηκε» αναλαμβάνοντας σημαντικό ρόλο στην προβολή των αρχαίων μνημείων και τη σύδεσή τους με τον τουρισμό.

¹¹¹⁴ Αξίζει να επισημανθεί ότι το 1972, την ίδια περίοδο δηλαδή που γίνονταν οι συζητήσεις εν μέσω χούτας, σχετικά με την ανακατασκευή του εμβληματικού κτιρίου της Λότζιας στην κατάσταση που βρισκόταν κατά την βενετική περίοδο, ο Πατακός με προσωπική παρέμβαση διέταξε την κατεδάφιση της μονής του Σωτήρα (Βαλιδέ Τζαμί) του 14^{ου} αιώνα που βρισκόταν στην πλατεία Κορνάρου.

και Ανδρέας Καλοκαιρινός, Πανάνος και Αθηνά Θεοδουλάκη, Νίκος Καζαντζάκης), αλλά και των δύο Ελλήνων με βραβείο Νόμπελ (Γιώργος Σεφέρης, Οδυσσέας Ελύτης). (εικ. 284, 285, 286). Σύμφωνα με όσα αναφέρει η Σταρίδα, το 1976 ανατέθηκε και πάλι στην Μαθιουδάκη-Λυμπερίου η μελέτη επίπλωσης και διακόσμησης του κτιρίου, η οποία ταξίδεψε στην Ιταλία προκειμένου να συλλέξει στοιχεία από μουσεία για να προτείνει σχέδια που θα θύμιζαν «την αυθεντική επίπλωση του κτιρίου του 17^{ου} αιώνα». Το κατά πόσο το πέτυχε είναι εξαιρετικά συζητήσιμο. Το 1978 εγκρίθηκε η μελέτη για τους τύπους των καθισμάτων, των πάγκων, των τραπεζιών, των πολυελαίων, των καλυμμάτων των καλοριφέρ κλπ.¹¹¹⁵ Τα έπιπλα είναι βέβαια αισθητικής της δεκαετίας του 1970 και όχι του 17^{ου} αιώνα.

Το 1987 στη Λότζια απονεμήθηκε το βραβείο Europa Nostra (εικ. 287), ως ιδιαίτερα επιτυχημένη αναστήλωση και όχι ανακατασκευή. Ωστόσο το έργο δεν έμεινε χωρίς κριτική. Πέρα από τους αναμενόμενους διθυράμβους και τις αναφορές στο ωραιότερο Δημαρχείο της χώρας, επιστολή του πρώην δημάρχου του Ηρακλείου, Ανδρέα Καλοκαιρινού στις ηρακλειώτικες εφημερίδες στις 19-2-1988, στην οποία απάντησε η Μαθιουδάκη-Λυμπερίου στις 11-3-1988, λέγοντας ότι «τα εκτεθέντα από τον Ανδρέα Καλοκαιρινό [...] έχουν ως συνέπεια τη μείωση της προσωπικότητάς της και την ηθική και υλική βλάβη της λόγω του σφετερισμού της συμβολής της ως αρχιτέκτονος»¹¹¹⁶ δείχνουν ότι προβλήματα με την λεγόμενη αναστήλωση υπήρχαν ήδη από το 1965¹¹¹⁷.

*****

Το πόσο άλλαξε η στάση απέναντι στα βενετικά μνημεία κατά τα τελευταία πενήντα-εξήντα χρόνια φαίνεται από ένα δημοσίευμα της διαδικτυακής εφημερίδας CandiaNews του Δεκεμβρίου του 2014 με τον τίτλο «Πώς γλίτωσαν τα Ενετικά Τείχη που βάλθηκε να κατεδαφίσει η πόλη, αμέσως μετά την κατοχή, στο όνομα της ανάπτυξης και της επέκτασής της». Διαβάζουμε: «Μοιάζει απίστευτο ή τουλάχιστο μια ιστορία υπερβολής. Αλλά δυστυχώς είναι πραγματική ιστορία. Λίγο μετά την

---

¹¹¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 199-201.

¹¹¹⁶ Τα παραθέτει η Σταρίδα, στο ίδιο, σελ. 209.

¹¹¹⁷ Δυστυχώς η έρευνά μας στα αρχεία δεν έφτασε μέχρι αυτή την ημερομηνία. Κατά τη δεκαετία του 1960 οι πιθανές αντιπαραθέσεις δεν έφτασαν στις εφημερίδες, αλλά ούτε στα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων εντοπίστηκε κάποια διαφωνία. Οποσδήποτε είναι ένα θέμα για περαιτέρω έρευνα στο μέλλον.

απελευθέρωση ο Δήμος Ηρακλείου - ακούγοντας τις φωνές διαφόρων γνωστών Ηρακλειωτών της εποχής- αποφάσισε την κατεδάφιση των Ενετικών Τειχών ώστε να "ανασάνει" η πόλη και να επεκταθεί το σχέδιο πόλης! Μάλιστα εκείνοι που είχαν αυτή την άποψη έφταναν στο σημείο να λένε ότι ήταν και θέση αντίστασης κατά της γερμανικής κατοχής: αφού τα Τείχη εξέφραζαν την περίοδο της Ενετοκρατίας, και αφού η συνέχεια των Ενετών ήταν οι ιταλοί σύμμαχοι των Γερμανών, θα έπρεπε να κατεδαφιστούν για να μη θυμίζει το μνημείο ούτε την κατοχή!». Όπως έχουμε δει, η ρητορική αυτή ήταν πολύ παλαιότερη και συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Ωστόσο, εν έτει 2014 «μοιάζει απίστευτο», όπως απίστευτη μοιάζει στους περισσότερους Ηρακλειώτες (και όχι μόνο) η πληροφορία ότι η βενετική Λότζια που εμφανίζεται σε όλους τους ταξιδιωτικούς οδηγούς και τα τουριστικά φυλλάδια, μαζί με την κρήνη Μοροζίνι, την Κνωσό και τις ηρακλειώτικες παραλίες, είναι κατασκευασμένη κατά κύριο λόγο από οπλισμένο σκυρόδεμα, δεν έχει πάνω της ούτε ένα λιθαράκι από το αυθεντικό υλικό, και εν τέλει δεν είναι το αρχικό κτίριο αναστηλωμένο, αλλά μια ανακατασκευή που έγινε μεταξύ των ετών 1962 και 1987. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε ότι θεωρούμε ότι η έλλειψη σχετικών πληροφοριών που οδηγεί σε μια διαπιστωμένη άγνοια σχετικά με τη χρονολόγηση της Λότζιας V είναι εσκεμμένη. Είναι σχεδόν αδύνατο να βρει κανείς πληροφορίες σχετικά με την κατεδάφιση του ισογείου του 1937, ενώ η βράβευση του κτιρίου το 1987 με το βραβείο Europa Nostra ως η πλέον πετυχημένη «αναστήλωση» ενισχύει τη συσκότιση.

Συμπεράσματα

Με αφορμή ένα δημόσιο κτίριο, που οικοδομήθηκε στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα κατά τον 17ο αιώνα, εξετάστηκε ένα μωσαϊό θεμάτων που εκτείνονται στο χρόνο, αλλά και στο γεωγραφικό χώρο ολόκληρης της βενετικής επικράτειας. Παράλληλα, μελετώντας την περιπετειώδη ιστορία του κτιρίου της Λότζιας IV του Χάνδακα διερευνήθηκαν θέματα που αφορούν στην Κρήτη και την κοινωνία της από την πρώιμη νεωτερικότητα μέχρι και τον 20ο αιώνα.

Η διατριβή αυτή είχε εξ αρχής μια ιδιαιτερότητα: είχε ως αντικείμενο ένα κτίριο που δεν υπάρχει πια, ένα κτίριο που κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, αν και ένα ‘σχεδόν αντίγραφό του’, κατασκευάστηκε στα τέλη του ίδιου αιώνα. Επρόκειτο για ένα μνημείο που αν και πολύ γνωστό δεν είχε μελετηθεί συστηματικά. Τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας ήταν λιγοστά. Μερικές φωτογραφίες των αρχών του 20ου αιώνα, λίγες ανάγλυφες πλάκες που σώζονταν στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, κάποιες μαρτυρίες για τον τρόπο κατεδάφισης του κτιρίου και για τις προσπάθειες αναστήλωσής του. Είχαμε ωστόσο τα στοιχεία που ο Τζερόλα εντόπισε στα αρχεία της Βενετίας, τα οποία υποδείκνυαν μια πρώτη κατεύθυνση που έπρεπε να κινηθούμε.

Καταρχήν, στραφήκαμε προς τα πίσω αναφορικά με το χρόνο και διαπιστώσαμε ότι η Λότζια του 17ου αιώνα του Χάνδακα δεν ήταν μια μεμονωμένη περίπτωση ενός δημόσιου κτιρίου που χτίστηκε σε μια πόλη μιας αποικίας της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο. Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν ότι οι βενετοί άποικοι οικοδόμησαν μια δημόσια Λότζια στην πρωτεύουσα του νησιού αμέσως μόλις εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη. Επιπλέον, οι πηγές του 13^{ου}, 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα ‘υπονοούν’ πολλαπλές χρήσεις του κτιρίου εκ μέρους των νέων κυρίαρχων, αλλά και μια ‘ειδική σχέση’ των αποίκων με αυτό. Αυτές οι ‘υπόνοιες’ και οι ‘ενδείξεις’ μας ώθησαν να στραφούμε στην Ιταλία για να απαντήσουμε σε ερωτήματα σχετικά με τις χρήσεις και τη σημασία των ανάλογων κτιρίων εκεί. Διαπιστώθηκε έτσι ότι η πλειονότητα των χρήσεων ήταν κοινές με εκείνες που είχαν οι Λότζιες της Ιταλίας και των δαλματικών πόλεων, αν και εντοπίστηκαν ορισμένες ενδιαφέρουσες διαφορές, όπως για παράδειγμα, ότι κάποιες από τις λειτουργίες των αντίστοιχων ιταλικών κτιρίων, στην αποικία λάμβαναν χώρα στο δουκικό μέγαρο (συνελεύσεις τοπικών συμβουλίων, δικαστήρια).

Τα στοιχεία που έφερε στο φως η έρευνα που αναλάβαμε, κατέστησαν σαφές, ότι η άποψη που υποστηρίζει ότι οι Λότζιες ήταν κτίρια, των οποίων η κυρίως λειτουργία είχε να κάνει με τον ελεύθερο χρόνο και την αναψυχή των ευγενών, δεν ευσταθεί. Οι Λότζιες, όπως διαπιστώθηκε και από τις συγκρίσεις με την Ιταλία, ήταν κτίρια με πολλαπλές διοικητικές λειτουργίες από τα οποία εκφραζόταν δημοσίως η ρητορική της εξουσίας. Από εκεί διακήρυττε ο δημόσιος κήρυκας τα διατάγματα και τις αποφάσεις του κράτους, εκεί γίνονταν οι δημόσιοι πλειστηριασμοί των φόρων, εκεί λάμβαναν χώρα διάφορες κρατικές τελετές, εκεί συνεδρίαζαν τα τοπικά Συμβούλια.

Κατά τη βιβλιογραφική, αλλά και την επιτόπια έρευνα στον ευρύτερο χώρο της βενετικής επικράτειας, διαπιστώθηκε ότι πολυτελείς δημόσιες λότζιες οικοδομήθηκαν σε όλες τις κεντρικές πλατείες σε όλες τις πόλεις του βενετικού κράτους, ενώ τεκμηριώθηκε ότι και στις πόλεις της Κρήτης ακολουθείτο ένα κοινό πολεοδομικό πρότυπο που χαρακτήριζε όλες τις πόλεις του κράτους της Βενετίας.

Είδαμε μάλιστα, ότι από τον 15^ο αιώνα οι πόλεις στην Ιταλία εισήλθαν σε έναν μεταξύ τους ανταγωνισμό αναφορικά με την οικοδόμηση της πιο ‘όμορφης’ Λότζιας της επικράτειας, καθώς στα μάτια των παραγγελιοδοτών, στα κτίρια αυτά ‘εκπροσωπείτο’ το κύρος της πόλης και της άρχουσας τάξης της. Αυτός είναι ο λόγος που όχι μόνο διακοσμούνταν πολυτελώς, αλλά γίνονταν προσπάθειες να οικοδομούνται σύμφωνα με τους τελευταίους συρμούς στην αρχιτεκτονική. Μέσω της διακόσμησής τους επιδεικνυόταν η εξουσία. Για την ακρίβεια, με τα οικοδόμημα, τις επιγραφές, την πολυτέλεια, τη θεματολογία των διακοσμήσεων, επιδεικνυόταν η άρχουσα τάξη που κατείχε την εξουσία. Εκτός όμως από τις τοπικές αριστοκρατίες της κάθε πόλης, φάνηκε καθαρά κατά την έρευνα, ότι οι Βενετοί κυρίαρχοι ενδιαφέρονταν εξίσου για την εικόνα των πόλεων της επικράτειάς τους και την αρχιτεκτονική των κτιρίων που στέγαζαν του θεσμούς της διοίκησής τους.

Η Λότζια IV, μαζί με τα άλλα έργα για τον εξωραϊσμό του κέντρου του Χάνδακα που πραγματοποίησε ο Μοροζίνι παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με έργα σε πλατείες άλλων πόλεων της Βενετικής επικράτειας, στην Κρήτη, στη Δαλματική ακτή και στην βενετική Τερραφέρμα. Συζητήθηκε επομένως το θέμα του κοινού πολεοδομικού προτύπου και η σημασία που έδωσε η βενετική πολιτική στη μορφή των πόλεων και στην εικόνα του αστικού τοπίου που εξέφραζε την ηγεμονία της και επιπλέον εξετάστηκαν οι οικοδομικές πρακτικές και πολιτικές της Γαληνότατης αναφορικά με τις Λότζιες. Διαπιστώθηκε έτσι, ότι η *all'antica* αρχιτεκτονική

χρησιμοποιήθηκε στις Λότζιες ως φορέας μιας ρητορικής που είχε να κάνει με την ηγεμονία της Βενετίας.

Διαπιστώθηκε ότι η οικοδόμηση της Λότζιας IV προέκυψε μέσα από έναν καλά μελετημένο σχεδιασμό. Οι μετόπες που ταυτίστηκαν έδειξαν ότι το επίπεδο της γλυπτικής που χρησιμοποιήθηκε στο κτίριο δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Σαφώς και υπήρχαν γλύπτες ικανοί για πιο εκλεπτυσμένη γλυπτική όπως αποδεικνύουν τα ανάγλυφα της κρήνης Μοροζίνι που χτιζόταν παράλληλα με τη Λότζια, λίγα μόνο μέτρα μακριά από αυτήν. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η Λότζια IV δεν είναι το επίπεδο των αναγλύφων που την κοσμούν, αλλά ο σχεδιασμός του αρχιτεκτονικού συνόλου και βέβαια η εφαρμογή του. Είναι η ισορροπία που επιτυγχάνεται μέσω της χρήσης των επάλληλων ρυθμών, των αντιθέσεων μεταξύ αδρών και λείων στοιχείων, κατακόρυφων και οριζόντιων. Είναι η διάρθρωση των μερών, η εναλλαγή ανοιχτών κλειστών παραθύρων, η χρήση του εκλεπτυσμένου bugnato, τα καλολαξευμένα κιονόκρανα και κλειδιά των τόξων.

Διερωτηθήκαμε αν θα μπορούσε κάποιος να αποκτήσει την απαραίτητη αρχιτεκτονική παιδεία στην Κρήτη, ώστε να μπορεί να σχεδιάσει και να επιβλέψει την οικοδόμηση ενός κτιρίου σαν τη Λότζια IV του Χάνδακα ή αν έπρεπε να έχει «μορφωθεί» και εκπαιδευτεί αρχιτεκτονικά στην Ιταλία. Η απάντηση είναι καταφατική. Καταλήξαμε ότι πλέον το 1626-1628 όχι μόνο μπορούσε κάποιος να σχεδιάσει το κτίριο, αλλά και ότι υπήρχε πλέον η τεχνογνωσία ώστε να οικοδομηθεί το κτίριο χωρίς τη συνδρομή ιταλών τεχνιτών ή αρχιτεκτόνων.

Μια από τις συνεισφορές αυτής της διατριβής είναι η ερμηνεία που προτείνουμε για την τεχνοτροπία που επιλέχτηκε για τη Λότζια IV του Χάνδακα. Από τη μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων για το κτίριο προέκυψε το συμπέρασμα ότι τεχνοτροπικά παραπέμπει στον 16ο αιώνα, γεγονός που κατά την άποψή μας θα πρέπει να ερμηνευθεί ως μια εσκεμμένη αναφορά στην πλατεία και τη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, σ' εκείνο το τμήμα της πλατείας δηλαδή που είχε ολοκληρωθεί περίπου εβδομήντα χρόνια νωρίτερα από τη Λότζια IV και αποτελούσε σύμβολο και μέρος της «ερής» πολεοδομικής της παράδοσης. Καταλήξαμε σ' αυτό συμπέρασμα αναλύοντας τις καλλιτεχνικές και πολιτικές συζητήσεις που λάμβαναν χώρα στην ίδια τη Βενετία στα τέλη του 16ου αιώνα μεταξύ των «παλαιών-ρωμαϊστ ν» και των «νέων» και θέτοντας την οικοδόμηση της κρητικής Λότζιας IV, στα πλαίσια αυτών των συζητήσεων. Θεωρούμε ότι η διαμάχη αυτή, η οποία μάλιστα αναζωπυρώθηκε προσωρινά κατά τα χρόνια που γενικός προνοητής Κρήτης ήταν ο Μοροζίνι, είχε

μεταφερθεί και στην αποικία. Εντοπίσαμε άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία στις γραπτές πηγές που δείχνουν ότι ο Μοροζίνι ανήκε σ' εκείνους που υποστήριζαν τις θέσεις των «νέων». Η υπόθεση ότι η Λότζια IV σκοπίμως παραπέμπει σε κτίρια του 16^{ου} αιώνα στην πλατεία του Αγίου Μάρκου συνιστά μια εναλλακτική ερμηνεία του υποτιθέμενου «αναχρονισμού» της Λότζιας του Χάνδακα.

Η σύνδεση της Λότζιας IV με τη βενετική εξουσία και η διαπίστωση ότι επρόκειτο για ένα χώρο από όπου εκφραζόταν αυτή, οδήγησε στην υπόθεση ότι η μορφή του κτιρίου όφειλε να εκφράζει αισθητικά την ιδεολογία εκείνης της τάξης που κατείχε την εξουσία. Η τάξη που ασκούσε την εξουσία στην αποικία της Κρήτης, αλλά και σε όλες τις πόλεις της Τερραφέρμα και των δαλματικών ακτών ήταν βέβαια η αριστοκρατία της Βενετίας. Είδαμε πώς η *all'antica* αρχιτεκτονική συνδέθηκε με το μύθο της Βενετίας ως αρχαίας Ρώμης. Σε ένα κτίριο σαν τη Λότζια IV επομένως και μάλιστα στη σημαντικότερη αποικία της Βενετίας μετά το 1571, η επιλογή της *all'antica* τεχνοτροπίας ήταν 'μονόδρομος'.

Η Λότζια IV του Χάνδακα ήταν ένα ιδιαίτερα πρόσφορο παράδειγμα ώστε με την ανασύσταση της ιστορίας του να προχωρήσουμε από απλές διαπιστώσεις, στην ανάλυση και ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο η ιταλική *all'antica* αρχιτεκτονική και γλυπτική τέχνη εισχώρησε και υιοθετήθηκε από ορισμένες κοινωνικές τάξεις της αποικίας. Διαπιστώθηκε, ότι η οχυρωματική δραστηριότητα που έλαβε χώρα από το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα συνιστά μία από τις σημαντικότερες αιτίες του φαινομένου της διάδοσης της *all'antica* αρχιτεκτονικής στην Κρήτη. Τα τεράστια ποσά που διατέθηκαν για τα οχυρωματικά έργα, η εισροή των χρημάτων στην κρητική κοινωνία μέσω μισθών, εργολαβιών κλπ. είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική άνθιση του κλάδου της οικοδομής, αλλά και τη μεταφορά της τεχνογνωσίας αναφορικά με τις νέες οικοδομικές τεχνικές. Η μετάβαση από την Ιταλία ικανότατων στρατιωτικών μηχανικών και αρχιτεχνιτών ειδικευμένων στις οχυρώσεις, προκειμένου να οχυρώσουν το νησί ήταν καταλυτική. Οι ιταλοί μηχανικοί λειτούργησαν όχι μόνο ως φορείς της τεχνογνωσίας, αλλά και ως «εισηγητές» των «νέων» για την αποικία *all'antica* αισθητικών αντιλήψεων. Δεκάδες τοπικοί τεχνίτες εκπαιδεύτηκαν στις νέες τεχνικές δόμησης και στη νέα αρχιτεκτονική γλώσσα και μέσω αυτών διαδόθηκε η *all'antica* αρχιτεκτονική στις οικοδομές ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Είδαμε ότι μέσα σε λίγα χρόνια όλα τα κτίρια κάποιων αξιώσεων, ιδιωτικά και δημόσια, κοσμικά και εκκλησιαστικά και των δύο δογμάτων, άρχισαν να χτίζονται σε αυτό το αρχιτεκτονικό ιδίωμα. Το πέρασμα από το υστερογοτθικό αρχιτεκτονικό ύφος, σε μια *all'antica*

αρχιτεκτονική στην Κρήτη δεν προέκυψε μέσα από μια διαδικασία μελέτης της αρχαιότητας ή κάποιο ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον γι' αυτήν. Αντίθετα, όχι μόνο δεν είχε προηγηθεί η εμπέδωση της τέχνης της αναγέννησης στο νησί, αλλά φαίνεται ότι η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική δεν «έφτασε» ποτέ στην Κρήτη, καθώς δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος σ' αυτήν.

Με άλλα λόγια, φάνηκε ότι η οικειοποίηση της *all'antica* αρχιτεκτονικής έγινε κάπως 'επιπόλαια', και συνδέθηκε με τη διάθεση για επίδειξη του πλούτου και της ευμάρειας του ιδιοκτήτη. Η *all'antica* αρχιτεκτονική συνδέθηκε επιπλέον με την επίδειξη καλλιέργειας και αρχαιομάθειας (και μέσω και των λατινικών επιγραφών), ενώ δήλωνε συχνά την ιδεολογική συνάφεια του παραγγελιοδότη με την άρχουσα τάξη της Βενετίας και το γόητρό της. Διαπιστώθηκε ταυτόχρονα ότι πολλά από τα *all'antica* θυρώματα κατοικιών που σώζονται στο Ρέθυμνο και στα Χανιά ακολουθούν ένα συρμό, χωρίς απαραίτητα να κατανοούν το ιδεολογικό του υπόβαθρο. Διαφαίνεται με άλλα λόγια, μια προσπάθεια οικειοποίησης της γλώσσας της εξουσίας εκ μέρους κάποιων τάξεων που έφεραν έντονα τα στοιχεία του νεοπλουτισμού. Θεωρούμε ότι έτσι εξηγείται η ταχύτητα με την οποία εξαφανίστηκε αυτού του τύπου η αρχιτεκτονική, όπως άλλωστε εμφανίστηκε. Διότι ως μόδα, αντιγράφηκε επιφανειακά και δεν ρίζωσε.

Η Λότζια του Χάνδακα ήταν ένα εξαιρετικό παράδειγμα, προκειμένου να προσεγγίσουμε το θέμα της αντιμετώπισης των δυτικοευρωπαϊκών μνημείων από το ελληνικό κράτος. Από την έρευνά μας, φάνηκε καθαρά ότι η αρχική εντύπωση περί περιφρόνησης εκ μέρους του ελληνικού κράτους όλων των 'ξένων' μνημείων μέχρι και τη δεκαετία του 1950 δεν ισχύει στη περίπτωση της Λότζιας.

Η Λότζια IV αναγνωρίστηκε ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως ένα εξαιρετικό δείγμα 'μεσαιωνικής' αρχιτεκτονικής που άξιζε όχι μόνο να διατηρηθεί, αλλά να μετατραπεί σε μουσείο και να στεγάσει τα ευρήματα του μινωικού πολιτισμού τα οποία είχαν ξεκινήσει να έρχονται στο φως εκείνη την περίοδο. Είδαμε ωστόσο ότι ο υπερβάλλον ζήλος των ιταλών αρχαιολόγων για την αναστήλωσή του και μάλιστα σε μια περίοδο που οι ίδιοι ήταν μια από τις δυνάμεις κατοχής του νησιού, οι ανταγωνισμοί, οι μεγαλοϊδετισμοί, ο πόλεμος και εγγενείς αδυναμίες οδήγησαν στη σταδιακή του κατεδάφιση του κτιρίου. Δεν εγκαταλείφθηκε ωστόσο ποτέ η δηλωμένη επιθυμία για αναστήλωσή του και στέγαση του Δημαρχείου της πόλης του Ηρακλείου σε αυτό.

Κατά το 1915 έλαβε χώρα η πιο ενδιαφέρουσα προσπάθεια αναστήλωσης, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η λάξευση νέων μετοπών, ορισμένες εκ των οποίων σώζονται και εκτίθενται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο, χωρίς όμως να επισημαίνεται το γεγονός ότι χρονολογούνται στον 20^ο αιώνα, ενώ κάποιες άλλες εντοπίστηκαν και ταυτίστηκαν από τη γράφουσα σε υπαίθρια αποθήκη του δήμου. Ο φάκελος με την αλληλογραφία των ετών 1911-1933 που εντοπίστηκε στο αρχείο του Max Ongaro, στην Υπηρεσία των Μνημείων της Βενετίας (Soprintendenza per I Beni Ambientali e Architettonici di Venezia) αποκάλυψε άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία σχετικά με την προσπάθεια αυτή που ανέλαβαν ιταλοί ειδικοί. Όπως ειπώθηκε ήδη, το αρχείο αυτό αξίζει να δημοσιευτεί αυτοτελώς.

Η δεκαετία του 1930 ήταν πολύ σημαντική αναφορικά με την αναγνώριση των 'ξένων' μνημείων και την κήρυξή τους ως διατηρητέα. Είδαμε ωστόσο ότι αυτό δεν ήταν αρκετό για τη διατήρησή τους. Πολλά βενετικά μνημεία χάθηκαν καθώς δεν είχαν καταξιωθεί ως τέτοια στις συνειδήσεις των υπευθύνων και της κρητικής κοινωνίας εν γένει, δεν είχαν βρει ακόμη τη θέση τους στο εθνικό αφήγημα. Αυτό συνέβη σταδιακά από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και βέβαια το έργο της ΕΚΙΜ από τη δεκαετία του 1950 συνετέλεσε αποφασιστικά προς αυτή την κατεύθυνση. Για τη Λότζια ωστόσο, όπως είδαμε, δεν ίσχυε η απαξίωση που περιέβαλλε άλλα μνημεία όπως τα τείχη ή το βενετικό ρολόι του Ρεθύμνου. Το εναπομείναν τμήμα της Λότζιας IV κατεδαφίστηκε το 1937 με αποκλειστικό σκοπό την αναστήλωσή του. Οι αμφιλεγόμενοι, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, κανόνες περί αναστηλώσεων της Χάρτας των Αθηνών, η πίστη στα νέα υλικά και στο ότι μπορούσαν να αναστηλώσουν τη Λότζια χρησιμοποιώντας τις μετόπες που είχαν λαξευτεί από το ιταλικό συνεργείο το 1915 και επομένως να κατασκευάσουν ένα 'ομοίωμα' του αρχικού κτιρίου όμως πιο στέρεο, σε συνδυασμό με την αισιοδοξία ότι επιτέλους είχε έρθει το πλήρωμα του χρόνου για την ολοκλήρωση του Δημαρχείου του Ηρακλείου, είχε ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση του ισόγειου του κτιρίου. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν επέτρεψε όμως ούτε και σε αυτήν την προσπάθεια να τελεσφορήσει.

Τελικά η ανακατασκευή της πέμπτης Λότζιας-Δημαρχείο (V) ξεκίνησε μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960, και ολοκληρώθηκε το 1987, χρονιά κατά την οποία βραβεύτηκε από την Europa Nostra ως υποδειγματική αναστήλωση.

Το νέο κτίριο στεγάζει σήμερα στον όροφο την αίθουσα τελετών και συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου του Ηρακλείου, ενώ το ισόγειο λειτουργεί

ως επίσημη είσοδος στο Δημαρχείο της πόλης. Μετάλλια που εικονίζουν επιφανείς Ηρακλειώτες κοσμούν τους τοίχους της στοάς λειτουργώντας τρόπον τινά ως σύγχρονα οικόσημα, ως υπόμνηση της πολιτικής, οικονομικής, αλλά και πνευματικής εξουσίας της πόλης. Η 'βενετική Λότζια' του Ηρακλείου διατηρεί την αίγλη της και θεωρείται πλέον ένα εμβληματικό κτίριο της ιστορίας της πόλης. Όπως έδειξε η διατριβή αυτή η Λότζια ήταν εξ αρχής ένα εμβληματικό κτίριο, μέσω της αρχιτεκτονικής του οποίου εκφραζόταν η ρητορική της ηγεμονίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕΤΟΠΩΝ ΠΟΥ ΚΑΤΕΓΡΑΨΕ Ο GIUSEPPE GEROLA

ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

1. Λέων του Αγίου Μάρκου
2. Λείπει
3. Λείπει
4. Λείπει
5. Λείπει
6. Λείπει
7. Λέων του Αγίου Μάρκου
8. Λέων του Αγίου Μάρκου
9. Τρόπαιο με θώρακα, περιβραχιόνιο και ρόπαλο
10. Τύμπανο
11. Λέων του Αγίου Μάρκου
12. Τρόπαιο με ωοειδή ασπίδα, targa, τόξο, δύο βέλη και ρόπαλο
13. Λέων του Αγίου Μάρκου
14. Κήρυκας
15. Λέων του Αγίου Μάρκου
16. Τρόπαιο με τύπανο και δύο τουφέκια
17. Τρόπαιο με στρογγυλή ασπίδα, τέσσερα φυτίλια, γεμιστήρα, τρίαίνα κλπ.
18. Λέων του Αγίου Μάρκου

ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ - ΠΡΟΣΟΨΗ

19. Λέων του Αγίου Μάρκου
20. Στρογγυλή ασπίδα, κανόνια, θρυαλλίδες
21. Κανόνι (columbrina), θρυαλλίδες, ρόπαλα κλπ. (ότι και το 62)
22. Λέων του Αγίου Μάρκου
23. Τρόπαιο με κράνος, γουδί; (mortaiο), κέρατο πυριτοθήκης, παγούρι; (fiaschetta), και δύο γεμιστήρες (ότι και το 60)
24. Δύο κανόνια, τέσσερις γεμιστήρες, θρυαλλίδες, τρεις σφαίρες/βόλια
25. Λέων του Αγίου Μάρκου
26. Τύμπανο, τουφέκι, διάφορα εργαλεία
27. Περικνημίδες, βέλος και ρόπαλο
28. Λέων του Αγίου Μάρκου
29. Θώρακας, σιδηροχειρίδες, ρόπαλο, δύο λογχοπελέκεις
30. Σημαία, ρόπαλο, περιβραχιόνιο, κράνος
31. Λέων του Αγίου Μάρκου
32. Γουδί, σφαίρα, θρυαλλίδες, κανόνι, γεμιστήρας

33. Δύο ημαίεις, φαρέτρα, δύο δόρατα
34. Λέων του Αγίου Μάρκου
35. Κανόνι, οβίδα, γεμιστήρες κλπ
36. Ωοειδής ασπίδα, φαρέτρα, τόξο, σπαθί
37. Λέων του Αγίου Μάρκου
38. Ωοειδής ασπίδα, τόξο, φαρέτρα, δύο βέλη
39. Τρόπαιο με ωοειδή ασπίδα, targa, τόξο, δύο βέλη και ρόπαλο (όπως και το 12)
40. Λέων του Αγίου Μάρκου
41. Τρόπαιο με τύπανο και δύο τουφέκια (ότι και το 16 και 67)
42. Κανόνι, οβίδα, γεμιστήρες κλπ (ότι και το 35)
43. Λείπει
44. Μουσικά όργανα
45. Τρόπαιο με στρογγυλή ασπίδα, τέσσερα φυτίλια, γεμιστήρα, τρίαίνα κλπ. (ότι και το 17)
46. Λέων του Αγίου Μάρκου
47. Ωοειδής ασπίδα, φαρέτρα, τόξο, σπαθί (ότι και το 36)
48. Μουσικά όργανα (ότι και το 44)
49. Λέων του Αγίου Μάρκου
50. Γουδί, σφαίρα, θρυαλλίδες, κανόνι, γεμιστήρας (ότι και το 32)
51. Δύο ημαίεις, φαρέτρα, δύο δόρατα (ότι και το 33)
52. Λέων του Αγίου Μάρκου
53. Σημαία, ρόπαλο, περιβραχιόνιο, κράνος (ότι και το 30)
54. Θώρακας, σιδηροχειρίδες, ρόπαλο, δύο λογχοπελέκεις (ότι και το 29)
55. Λείπει
56. Περικνημίδες, βέλος και ρόπαλο (ότι και το 27)
57. Τύμπανο, τουφέκι, διάφορα εργαλεία (ότι και το 26)
58. Λέων του Αγίου Μάρκου
59. Δύο κρόνια, τέσσερις γεμιστήρες, θρυαλλίδες, τρεις σφαίρες/βόλια (ότι και το 24)
60. Τρόπαιο με κράνος, γουδί; (mortaiο), κέρατο πυριτοθήκης, παγούρι; (fiaschetta), και δύο γεμιστήρες (ότι και το 23)
61. Λέων του Αγίου Μάρκου
62. Κανόνι (columbrina), θρυαλλίδες, ρόπαλα κλπ. (ότι και το 21)
63. Λείπει (λογικά ήταν ότι και το 20)
64. Λέων του Αγίου Μάρκου

ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

65. Λέων του Αγίου Μάρκου
66. Ωοειδής ασπίδα, τόξο, φαρέτρα, δύο βέλη (ότι και το 38)
67. Τρόπαιο με τύπανο και δύο τουφέκια (ότι και το 16 και το 41) (βρίσκεται στην αντίστοιχη θέση με το 16)
68. Λέων του Αγίου Μάρκου
69. Δύο ημαίεις, δόρυ, κράνος
70. Δύο ημαίεις, λογχοπέλεκυς κλπ
71. Λέων του Αγίου Μάρκου

72. Λείπει
73. Τρόπαιο με ωοειδή ασπίδα, targa, τόξο, δύο βέλη και ρόπαλο (ότι και το 12)
74. Λέων του Αγίου Μάρκου
75. Λείπει
76. Λείπει
77. Λέων του Αγίου Μάρκου
78. Λείπει
79. Λείπει
80. Λέων του Αγίου Μάρκου
81. Λείπει
82. Λέων του Αγίου Μάρκου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Γενική Εισαγωγή του σχεδίου της επισκευής Λότζιας και μετασκευής της οπλοθήκης εις Δημαρχεῖον¹¹¹⁸.

Συνεπεία ἐνεργειῶν τῆς Α. Ἐ. του Γενικοῦ Διοικητοῦ Κρήτης κυρίου Ρούφου καί τῶν θερμῶν συστάσεων τοῦ ἐν Χανίοις Γενικοῦ Προξένου τῆς Ἰταλίας Μαρκησίου Bartoluci παρά τῇ Ἰταλικῇ Κυβερνήσει ὁ ἐπί τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ὑπουργός τῆς Ἰταλίας τῇ συναινέσει καί τοῦ συναδέλφου του Ὑπουργοῦ ἐπί τῶν Ἐξωτερικῶν ηὐδόκησε νά ἀναθέσῃ εἰς ἐμέ τήν λίαν τιμητικὴν ὑπηρεσίαν διατάξας με νά τεθῶ εἰς τήν διάθεσιν τῆς Κρητικῆς Κυβερνήσεως πρὸς ἐπισκευὴν καί ἀνοικοδόμησιν τῆς Ὑμετέρ᾽ ἀρχαίας Λότζιας.

Ἐλθὼν εἰς Κρήτην τό παρελθὸν θέρος καί συνενοηθεὶς μετὰ τῆς Α. Ε. τοῦ κ. Ρούφου ὅτι εἰς τήν Λότζια θά ἐνιδρύετο τό Δημαρχεῖον μετέβην εἰς Ἡράκλειον καί προέβην εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων τῶν λειψάνων τῆς Λότζιας καί τῆς οπλοθήκης εἰς τήν σημερινὴν αὐτῶν κατάστασιν. Ἔσχον δέ τήν εὐτυχίαν νά συλλάβω καί ὑποδείξω γενικὸν σχέδιον τυχόν τῆς ἐπιδοκιμασίας πάντων ὡς πληροῦν τελείας τάς παρ' ἐμοῦ ζητηθείσας ἀξιώσεις.

Ἐπιστρέψας εἰς Ἰταλίαν ἐμελέτησα ἐπισταμένως πάσας τάς λεπτομερείας τοῦ σχεδίου καί τήν ἀνέλιξην τῆς αρχικῆς ιδέας καί σήμερον λαμβάνω τήν τιμὴν νά παρουσιάσω πρὸς ὑμᾶς τό ἀποτέλεσμα τῶν ἐργασιῶν μου.

Διατηρῶ ἀκέραιον τὸν ἀρχαῖον ρυθμὸν τῆς Λότζιας, ἧς ἦτο ἐντελῶς ἀνοικτὸν εἰς τό ἰσόγειον, χρησιμοποιοῦν τό ἄνω πάτωμα διὰ δύο αἰθούσας, τήν μίαν διὰ τό δημοτικὸν συμβούλιον καί τήν ἄλλην διὰ τὰς ὑποδοχάς, διασκευάζων αὐτάς οὕτως ὥστε νά ὑπενθυμίζωσιν εἰς ὅλους τοὺς Κρητας τὰς ἐνδόξους σελίδας τῆς ἱστορίας τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ ἀρχαιοτάτου αὐτῆς πολιτισμοῦ, ὅστις προηγῆθη πολλοὺς αἰῶνας τοῦ κυρίως Ἑλληνικοῦ, μέχρι τῆς πληρώσεως τῶν θερμῶν πόθων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

Εἰς τὸν ἀντίκρου τῆς πύλης τῆς Λότζιας τοῖχον ἐσκέφθων νά κατασκευάσω τρία τόξα. Τὰ δύο πλάγια θά κλεισθῶσι διαρκῶς διὰ σιδηρῶν κινγκλίδων, τό δέ μεσαῖον θά ἀνοίγῃ ἢ θά κλείεται διὰ κινγκλιδωτῆς σιδηρᾶς θύρας. Ἐπειδὴ ὑπάρχει διαφορὰ τῆς

¹¹¹⁸ Δεν ἔχει ἐντοπιστεῖ το πρωτότυπο κείμενο στα ιταλικά. Το μεταφρασμένο στα ελληνικά που παρατίθεται ἐδῶ φυλάσσεται στη Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Φάκελος Λότζια—αρ. 16-2, 1-9.

ἐπιφανείας καθ' ὕψος μεταξύ τῆς Λότζιας καί τῆς ὄπλοθήκης, οὔσης τῆς τελευταίας ὑψηλοτέρας τοποθετῶ ὀλίγας βαθμίδας μαρμαρίνας πρό τοῦ μεσαιού τόξου διότι κρίνω καλόν πρός ἀποφυγὴν ὑγρασίας νά διατηρήσω τήν ὑπάρχουσαν διαφορὰν τοῦ ὕψους.

Ἀπό τοῦ μεσαιού τόξου εἰσέρχεται τις εἰς διάδρομον, ὅστις ἀνοίγει εἰς πολυγωνικὴν αὐλὴν οἰκοδομημένην κατὰ τόν ρυθμόν τῆς προσόψεως τῆς Λότζιας.- Ἄντικρὺ τοῦ τόξου θά φαίνεται καί ἀπὸ τόν δρόμον (Ὀδὸν Μαρτύρων) ἀκόμη, ἐντὸς ἀψίδος, κρήνη μέ μαρμαρίνην λεκάνην, ἔχουσαν βάσιν κοσμημένην διὰ δελφίνων ὡς συμβόλου τῆς θαλάσσης. Εἰς δέ τό μέσον τῆς λεκάνης θά ὑψοῦται ἄγαλμα εὐπλάστου καί εὐτραφοῦς γυναικός παριστᾶνον τήν Κρήτην κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς θυρεόν ἔχοντα ὡς ἔμβλημα τόν λαβύρινθον. Ἀριστερᾶ τῆς κρήνης ἀνοίγει θύρα ὀδηγοῦσα εἰς εὐρύν διάδρομον (4,50 μετρ. πλάτος) διήκοντα μέχρι τῆς αὐλῆς τοῦ Βεζύρ-Τζαμί.

Δεξιᾶ τοῦ ἀπλοῦ, ἀλλὰ ἐπιβλητικοῦ τούτου διαδρόμου, φωτιζομένου καὶ ἐκ τῶν ἄνω εἰς τό μέσον περίπου διὰ εὐρέως φεγγίτου, τοποθετῶ δύο εὐρύχωρα δωμάτια, ἐν οἷς δύναται νά τοποθετηθῆ ἡ δημοτικὴ βιβλιοθήκη. Αὕτη θά δύναται νά περιλάβῃ μέγαν ἀριθμόν βιβλίων, θά ἔχῃ καί ἀναγνωστήριον καί ἰδιαίτερον δωμάτιον καί ἄλλα διὰ τὰ ἐπανωφόρια. Ἰδρυομένη οὕτω ἡ βιβλιοθήκη εἰς κεντρικόν καί εὐπρόσιτον οἶκμα θά συχνάζεται περισσότερο συντελοῦσα εἰς τήν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ.

Εἰς τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς τοῦ διαδρόμου θά ἦναι ἄλλη αἴθουσα ἀρκετά μεγάλη (μῆκος πλεόν τῶν 20 μέτρων καί πλάτος 7 καί μισό περίπου) ὅπερ θά χρησιμοποιηθῆ ὅπως ἀποφασίσῃ ὁ δῆμος.- Θά δύναται νά χρησιμοποιηθῆ ἢ ὡς καφενεῖον ἢ τράπεζα ἢ ταχυδρομεῖον. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει ἡ σκεπασμένη εὐρεῖα δίοδος θά ἦτο χρησιμωτάτη.- Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκ τοῦ διαμερίσματος τούτου ὁ δῆμος θά ἔχῃ ἀξιόλογον εἰσόδημα.

Ἐπιστρέφοντες εἰς τόν διάδρομον ἢ προπύλαια, αἵτινα ἀπαντῶμεν εὐθύς μετὰ τήν Λότζιαν παράλληλα πρός ταύτην, δεξιᾶ εὐρίσκομεν τήν εἴσοδον τῆς κλίμακος, ἣτις ἄγει εἰς τὰ γραφεῖα τῆς δημαρχίας. Ἀριστερᾶ δέ εὐρίσκεται δωμάτιον ἀρκετά μέγα, εἰς ὃ δυνατόν νά ἐγκατασταθῶσιν οἱ δημοτικοὶ φύλακες ἢ οἱ πυροσβέσται, ἢ, ἂν κριθεῖ σκοπιμώτερον, δύναται νά χρησιμοποιηθῆ διὰ τόν δημοτικόν ἰατρόν.- Τό δέ ὑπόσκαλον, ἐπειδὴ εἶναι ἀρκετά εὐρὺ, ἐσκέφθην νά χρησιμοποιήσω ὡς αποθήκη.

Ἄντικρὺ τῆς θύρας, ἣτις ἐνώνει τόν μέγαν διάδρομον ἢ τήν δίοδον πρός τό Τζαμί, ἀπαντᾶ τόξον κλειόμενον διὰ θύρας διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχεται τις εἰς ἰδιαίτεραν

κρίμακα, ἦν δύναται νά μεταχειρίζηται ὁ δήμαρχος ἢ ὁ γραμματεὺς, ὡσάκις θέλουσι νά ἀποφεύγωσι τὴν μεγάλην κλίμακα, δι' οἰονδήποτε λόγον π.χ. διὰ συρροήν πλήθους.

Ἡ μεγάλη κλίμαξ, ἣτις θά ἔχη ἀναπαυτικὴν κλίσιν (36 βαθμίδας, ὕψος ἐκάστης βαθμίδος 0,17, πλάτος 0,35, μῆκος 2,50).

Θά ἦναι μαρμαρίνη μέ πλατὺ καλά διά χρωματιστῶν μαρμάρων.

Ἄνερχόμενοι τὴν κλίμακα ταύτην φθάνομεν εἰς τὸ πρῶτον (ἄνω) πάτωμα. Ὅλη ἡ κλίμαξ καὶ τὰ πλατὺ καλά θά ἦναι στεγασμένα δι' ἀψιδωτῆς ἢ καμαρωτῆς στέγης καὶ θά κοσμῶνται διά ἀναγλύφων ἐκ γύου καὶ τοιχογραφιῶν. Ἐκ τῆς κλίμακος στρέφοντες δεξιᾷ θά ἀπαντῶμεν τὴν αἴθουσαν τῶν ὑποδοχῶν καὶ τὴν τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου. Στρέφοντες τὸν αἰθουσῶν ἀριστερὰ θά εὐρίσκωμεν τοὺς διαδρόμους οἵτινες ὀδηγοῦσιν εἰς τὰ γραφεῖα. Οἱ διάδρομοι ὡς καὶ τὰ γραφεῖα θά φωτίζονται ἀφθόνως διά τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων, αἵτινα ἀνοίγουσιν εἰς τὴν ταράτσαν, ἣτις θά εὐρίσκονται ὑπὲρ τὴν δίοδον τοῦ ἰσογείου ἢ ὁποῖα διήκει ἀπὸ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς εἰς τὸ Τζαμί καὶ ἦν περιγράψαμεν προηγουμένως.- Ὅλα τὰ γραφεῖα συγκοινωνοῦσι πρὸς τοὺς διαδρόμους καὶ πρὸς ἄλληλα ἰδιαιτέρως οὕτως ὥστε ὁ δήμαρχος ἢ γραμματεὺς θά δύναται νά μεταβαίνωσιν ἐκ τῶν γραφείων τῶν πρὸς οἰονδήποτε ἄλλο γραφεῖον χωρὶς νά ἐξέρχωνται διόλου εἰς τὸν διάδρομον καὶ χωρὶς νά βλέπωσιν αὐτοῦ οἱ ἐν τοῖς διαδρόμοις ἀναμένοντες.

Ὅλα τὰ γραφεῖα θά ἦναι κοσμημένα διά ὀρόφων (ταβανίων) διά γύψου (stucco). Πρὸς προφύλαξιν δὲ τοῦ ὑπερβολικοῦ καύσωνος ἢ ψύχους θά κατασκευασθῶσι ταῦτα δι' εἰδικοῦ τρόπου.- Ἐπὶ τούτοις τὰ παράθυρα θά ᾄσιν ἐφωδιασμένα διά σκούρων ξυλίνων συμπυκνωμένων εἰς κυλίνδρους καὶ δυναμένων νά ἐπεκτείνωνται πρὸς τὰ ἔξω ἐν εἴδει τέντας.

Τὰ πρὸς εὐμάρειαν δωμάτια τοποθετοῦνται εἰς τὴν ταράτσαν, ἵνα μηδεμίαν παρέχωσιν ἐνόχληση εἰς τὰ γραφεῖα, ἂν παρά προσδοκίαν δι' ἀμέλειαν περὶ τὴν καθαριότητα ἀποδίδωσι ποτέ δυσάρεστον ὀσμήν, μολονότι θά κατασκευασθῶσιν ἐπιμελέστατα κατὰ τὰς τελευταίας ἀποδείξεις τῆς ἐπιστήμης. Ἰδιαιτέρα φροντίς λαμβάνεται διά τὸ γραφεῖον τοῦ δημάρχου ὅπερ διακοσμεῖται πλουσίως καὶ κομψῶς, ὡς ἐμπρέπει εἰς τὸν πρῶτον ἐκλεκτὸν ἄρχοντα τῆς πόλεως.

Εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ δημάρχου φθάνει τις διατρέχων κατὰ μῆκος φωτεινὸν διάδρομον ὠκοδομημένον ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἰσογείου διαδρόμου. Εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον

τοῦ διαδρόμου εὐρίσκεται ἡ εἴσοδος τῆς κλίμακος. Ἀντικρὺ δὲ τῶν παραθύρων εὐρίσκονται αἱ δύο θύραι, δι' ὧν εἰσερχόμεθα εἰς τὰς δύο αἰθούσας τὴν τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου καὶ τὴν τῶν ὑποδοχῶν. Αὐτός δὲ ὁ διάδρομος θὰ χρησιμεύει πρὸς ἀπόθεσιν τῶν ἐπανωφορίων κ.λ.

Ἡ αἴθουσα τῶν ὑποδοχῶν συνέχεται μὲ τὸ γραφεῖον τοῦ δημάρχου καὶ τῆς αἰθούσης τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου καὶ θὰ ἔχη σοβαρόν, ἀλλ' ἐπιβλητικὴν διακόσμησιν. Περί τὴν αἴθουσαν θὰ διατρέχη (κορνίζα) θριγκὸς μὲ πλουσίας ἐπιχρυσώσεις κάτωθεν ταύτης θὰ ὑπάρχη εὐρεῖα ζωοφόρος ἐν ἧ μεταξὺ κλάδων ἐλαίας, δρυὸς καὶ δάφνης θὰ ζωγραφηθῶσιν εἰκόνες παριστῶσαι διασήμους πράξεις ὑπομιμησκούσας εἰς τοῦ συνεδριάζοντος δημοτικούς συμβούλους ὅτι ὀφείλουσι διαρκῶς νὰ ἀποβλέπωσι πρὸς ὑψηλά ἰδεώδη.

Συγκοινωνοῦσα διὰ μεγαλοπρεποῦς θύρας πρὸς τὴν αἴθουσα ταύτην θὰ εὐρίσκηται ἡ αἴθουσα τῶν ὑποδοχῶν, ἣτις καὶ θὰ ἦναι ἀφθονώτερον διακεκοσμένη ὑπὲρ πᾶν ἄλλο διαμέρισμα τοῦ κτιρίου.

Ὅλα ἐμελετήθησαν ὅπως ὁ λαὸς τῆς Κρήτης ἀποβλέπων εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς αἰθούσης ταύτης παροτρύνεται ἵνα δεικνύηται πάντοτε ἄξιος τοιοῦτου ἐνδόξου παρελθόντος.

Ἡ αἴθουσα αὕτη θὰ ἦναι, δύναται τις εἰπεῖν, ἡ ἀποθέωσις τῆς Κρήτης.

Ἐπὶ τοῦ πλουσίου φατνώματος (ταβάνι) μὲ ἀφθόνους ἐπιχρυσώσεις θὰ εὔρωσι θέσιν αἱ τοιχογραφίαι, ἅς ὁ διάσημος ζωγράφος Ettore Rito ὁ πρῶτος τῶν ζώντων Ἰταλῶν ζωγράφων συγκατετέθη νὰ ἐκτελέσῃ παρακληθεῖς ἐπὶ τούτῳ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄλμπερ καὶ ἐμοῦ.

Εἰς τὸ κέντρον θὰ ζωγραφηθῇ ἡ ἀλληγορία τῆς ἐνώσεως τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Πέριξ θὰ ὑπάρχωσιν εἰς στρογγυλὰς στεφάνας (κορνίζες) εἰκόνες διὰ (chiaroscuro) ἀνοικτοῦ σκοτεινοῦ συμβολίζουσαι ἄλλα ἐνδοξα γεγονότα ἱστορικά τῆς νήσου. Ὑπὸ τὸν θριγκὸν τὸν ἐπίχρυσον θὰ ὑπάρχη προεξέχουσα ζωοφόρος (fregio), ἐν ἧ θὰ ἐκτυλίσσωνται διαδοχικῶς παραστάσεις τῶν διαφόρων ἱστορικῶν ἐποχῶν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς Μινωῖ ἥς μὲ τὰς ταυρομαχίας της καὶ τὰ μεγαλοπρεπῆ της ἀνάκτορα κατόπιν θὰ ἀκολουθῇ ἡ Δαιδαλική ἐποχή, κατόπιν ἡ Ἑλληνική, ἡ Ῥωμαῖ ἢ, ἡ Βυζαντινὴ, ἡ Βενετικὴ ἢ συντελέσασα εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ τέλος θὰ συμβολίζωνται οἱ ἐνδοξοὶ ἀγῶνες τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς

ανεξαρτησίας του μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας ἀνυψωθείσης ἐπισήμως ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς νήσου συνετελέσθη ὁ προαιώνιος πόθος τῆς ἐνώσεως μέ τὴν Ἑλλάδα.

Ὑπὸ τὴν προέχουσα ταύτην ζωοφόρον (fregio) θά ἐξαπλοῦται μετὰξιν ὕφασμα ἰσχυροῦ χρώματος, ὅπερ θά αὐξήσῃ τὴν ἐπιβολὴν τῆς διακοσμῆσεως.

Ἴδού εἰς ὀλίγας νύξεις τὸ ἔργον, ὅπερ ἀνέλαβον καὶ τὸ ὅποιον ἐξηγοῦσι καλύτερον τα σχέδια. Ἐλπίζω νὰ τὴν τοῦτο τῆς ἐπιδοκίμασίας σας. Διαβεβαίω δέ Ὑμᾶς ὅτι ἔπραξα πᾶν ὅτι ἐδυνάμην, ἵνα τὸ μέγαρο τοῦ δημαρχείου σας ἀνταποκρίνηται πρὸς τὴν ἐνδοξὴν ἱστορίαν τῆς νήσου, ἣτις ὑπῆρξεν ὁ φωτεινὸς φάρος τοῦ Μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πολιτισμὸς τοῦ κόσμου σύμπαντος, καὶ τοῦ μέλλοντος, ὅπερ προμηνύεται ἀκτινοβόλον εἰς τὴν εὐγενῆ ταύτην πόλιν.

Μάξιμος Ὅγγαρο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

Το πρόβλημα των μετοπών του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης

Σήμερα το Δημαρχείο Ηρακλείου κοσμούν 82 μετόπες από λευκό τσιμέντο (εικ. 283, 287). Υπάρχουν δεκαεπτά (17) διαφορετικά σχέδια μετοπών που εικονίζουν τρόπαια και δύο σχέδια με λέοντες του Αγίου Μάρκου, στο ένα ο λέων κοιτάει προς τα δεξιά και στο άλλο προς τα αριστερά. Είκοσι δύο (22) διαφορετικά σχέδια με τρόπαια κοσμούσαν την Λότζια όταν τη φωτογράφησε ο Τζερόλα (βλ. Παράρτημα Α). Με άλλα λόγια, σήμερα κοσμούν το κτίριο πέντε λιγότερα σχέδια σε σχέση με το 1900.

Δεκαεπτά (17) μετόπες με προέλευση από τη Λότζια φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Από αυτές 9 εικονίζουν τρόπαια (5 στην έκθεση και 4 στην αποθήκη) (εικ. 288, 289, 290, 291). Σχετικά πρόσφατα εντοπίστηκαν δύο ακόμα μετόπες που εικονίζουν τρόπαια και προέρχονται από τη Λότζια, η μία βρίσκεται εντοιχισμένη σε χαμηλό σημείο των τειχών στην περιοχή της «Οασης» (εικ. 292) και η δεύτερη φυλάσσεται στην αυλή της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (εικ. 293). Και οι 11 αυτές σωζόμενες μετόπες με θεματολογία τροπαιών «αντιπροσωπεύονται» στο ανακατασκευασμένο κτίριο. Όταν ο γλύπτης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωάννης Γιουλούντας, έφτιαξε τα καλούπια των μετοπών για την ανακατασκευή στις αρχές της δεκαετίας του 1960, αντέγραψε προφανώς τα σχέδια από μετόπες που τότε σώζονταν. Ένα πρόβλημα που προκύπτει επομένως, είναι ότι δεν γνωρίζουμε τι απέγιναν έξι επιπλέον μετόπες οι οποίες σώζονταν οπωσδήποτε το 1962.

Ένα επιπλέον πρόβλημα προκύπτει αν αντιπαραβάλλει κανείς τον κατάλογο των μετοπών του Τζερόλα με τις μετόπες που κοσμούν σήμερα τη Λότζια V και με τις μετόπες που σώζονται στο Ιστορικό Μουσείο και στους χώρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας: ορισμένες από τις μετόπες που σώζονται και τσιμεντένια αντίγραφά τους κοσμούν σήμερα το Δημαρχείο Ηρακλείου δεν ταιριάζουν με καμία από τις μετόπες που σώζονταν *in situ* και περιέγραψε στοιχειωδώς ο Τζερόλα το 1900-1902.

Όπως είδαμε παραπάνω, στο έκτο κεφάλαιο που συζητήθηκε το θέμα της οικοδόμησης της Λότζια IV, τρεις μετόπες, αρκετά φθαρμένες και σχετικά χαμηλής ποιότητας ως προς τη λάξευση, οι οποίες σώζονται στο Ιστορικό Μουσείο (εικ. 288) διακρίνονται στις φωτογραφίες του Τζερόλα και το σχέδιό τους συμπίπτει και με την περιγραφή του. Μία τέταρτη που δεν φαίνεται στις φωτογραφίες μοιάζει πολύ ως προς

την κατάσταση διατήρησης, το μέγεθός της, την ποιότητα και τρόπο λάξευσής της με τις άλλες τρεις (εικ. 289α). Και στις τέσσερις αυτές μετόπες οι αποκρούσεις στις πλαϊνές και στην πίσω πλευρά μοιάζουν πολύ μεταξύ τους. Υποθέσαμε παραπάνω ότι οι 4 αυτές μετόπες είναι αυθεντικές, πρωτότυπες μετόπες της Λότζιας IV.

Έξι από τις μετόπες (εικ. 290-293) που σώζονται στο ΙΜΚ, στα τείχη και στην 13^η Εφορεία Αρχαιοτήτων και εικονίζουν τρόπαια φαίνεται να αποτελούν μια δεύτερη ομάδα. Είναι σαφώς καλύτερης ποιότητας ως προς τη λάξευση, αλλά και ως προς την κατάσταση διατήρησής τους, ενώ οι διαστάσεις τους είναι αρκετά μεγαλύτερες σε σχέση με τις τέσσερις μετόπες που προέρχονται από τη Λότζια IV. Επιπλέον, φέρουν όλες ένα κοινό διακοσμητικό στοιχείο, το μοτίβο με το φιόγκο και τις ανεμίζουσες ταινίες. Η μεγάλη ομοιομορφία που παρουσιάζει η λάξευση των ταινιών αυτών μας κάνει να πιστεύουμε ότι οι μετόπες αυτές έχουν λαξευτεί από το ίδιο χέρι¹¹⁹. Η ποιότητα της λάξευσης των μετοπών αυτής της ομάδας είναι πολύ καλή, ενώ εντύπωση προκαλεί η πολύ καλά συντηρημένη επιφάνεια του λίθου. Σε πολλές από αυτές διακρίνονται καθαρά τα ίχνη από τα εργαλεία του γλύπτη. Για παράδειγμα, στη μετόπη που εικονίζει μουσικά όργανα (εικ. 290β) ο γλύπτης έχει επιτύχει να αποδώσει σε πολύ υψηλό ανάγλυφο τόσο την υφή του μαλακού δέρματος της ασκομαντούρας που κάμπτεται καθώς περνά μέσα από το κόρνο, όσο και την υφή του κοντότριχου δέρματος του βούκινου. Η λάξευση της αλυσίδας είναι επίσης ιδιαίτερα επιτυχημένη. Ο τρόπος που ο γλύπτης έχει καταφέρει να αποδώσει το περίπλοκο αυτό σύμπλεγμα των μουσικών οργάνων δείχνει έμπειρο τεχνίτη.

Στο Ιστορικό Μουσείο φυλάσσονται ακόμη 8 μετόπες (εικ. 294-296) που εικονίζουν λέοντες του Αγίου Μάρκου οι δύο εκ των οποίων είναι «γωνιακές», καθώς είναι στην ίδια πλάκα λαξευμένο και το τρίγλυφο. (εικ. 296) Μεγάλες διαφορές υπάρχουν και μεταξύ των υπόλοιπων λεόντων του Αγίου Μάρκου. Για παράδειγμα, το λιοντάρι που εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (εικ. 294α) αποδίδεται ήρεμο και στατικό συγκριτικά με τους υπόλοιπους λέοντες, οι οποίοι αποδίδονται σχηματοποιημένοι, με μεγάλη εκφραστικότητα στο πρόσωπο και έντονη κινητικότητα. (εικ. 294β, γ, 295α, β) Το αποτέλεσμα αυτό επιτυγχάνεται με την μεγάλη χρήση της ελικοειδούς απόληξης των αυλακώσεων της χαίτης και των βοστρύχων που σκεπάζουν όλη την περιοχή θώρακα και του προσώπου γύρω από τα μάτια, ενώ αντίθετα στο

---

¹¹⁹ Μία έβδομη μετόπη φέρει στοιχεία και από τις δύο ομάδες, θεωρού εωστόσο ότι μάλλον ανήκει στην δεύτερη ομάδα, του 1915. (εικ. 289, δεξιά).

λιοντάρι που εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (εικ. 294α) η χαίτη σχηματίζεται με απαλές, κυματοειδείς, ρηχές αυλακώσεις. Διαφορές υπάρχουν και σε λεπτομέρειες όπως στο φωτοστέφανο, στα μάτια και στις ουρές των ζώων. Επίσης, και στους λέοντες του Αγίου Μάρκου παρατηρούνται μεγάλες διαφορές ως προς την κατάσταση διατήρησής τους.

Πέρα ωστόσο από τις διαφορές στην ποιότητα, οι διαφορές στα μεγέθη των μετοπών της Λότζιας του Ηρακλείου συνιστούν ένα ιδιαίτερο πρόβλημα. Όσον αφορά στο πλάτος, κάποιες μετόπες διαφέρουν μεταξύ τους περισσότερο από είκοσι εκατοστά. Ωστόσο, είναι οι διαφορές στο ύψος, οι οποίες κυμαίνονται μεταξύ 3 και 9 εκατοστών, που κάνουν το πρόβλημα ακόμη πιο έντονο, καθώς σε μια ζωφόρο ακόμα και αν οι μετόπες δεν είναι ίσες ως προς το πλάτος, οφείλουν να έχουν το ίδιο ύψος. Τα 20 εκατοστά βέβαια είναι υπερβολικά μεγάλη απόκλιση και για το πλάτος.

Οι τόσο μεγάλες διαφορές στο μέγεθος των μετοπών, σε συνδυασμό με τη διαφορετική ποιότητα στη λάξευσή τους και την άνηση φθορά στην επιφάνειά τους δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι οι μετόπες αυτές δεν ανήκουν στο ίδιο σύνολο. Το πρόβλημα των διαφορετικών μεγεθών των μετοπών οδήγησε τη Σταρίδα να θεωρήσει ότι όλες οι μετόπες που σώζονται είχαν λαξευτεί από το συνεργείο του Όγκαρο και ότι κανένα παλαιό αρχιτεκτονικό μέλος δεν διασώθηκε¹¹²⁰. Ωστόσο, όπως είδαμε παραπάνω τουλάχιστον τέσσερις μετόπες προέρχονται από το παλαιό κτίριο.

Στον πρώτο κατάλογο του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης που εκδόθηκε το 1953 διαβάζουμε ότι στην έκθεση «άνασυνετέθη τμήμα τῆς δωρικοῦ ρυθμοῦ ζωφόρου με πλάκας, τὰς ὁποίας κατασκεύασε τὸ συνεργεῖον τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχιτέκτονος Ὅγκαρο κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τοῦ 1914-15. Εἰς τὰ δύο ἄκρα καὶ τὸ μέσον τοῦ διαζώματος λέοντες. Αἱ λοιπαὶ πλάκες εἶναι ἐναλλάξ τρίγλυφα (γύ νια, πλὴν δύο) αἱ μετόπαι πώριναι, παριστάνουσαι θέματα ἐκ τῆς στρατιωτικῆς ζωῆς, σάλπιγγας πελέκεις, φαρέτρας, τουφέκια κ.λ. Αἱ μεμονωμέναι πλάκες κάτω ἀπὸ τὴν ζωφόρον εἶναι μετόπαι πρωτότυποι εἰκονίζουσαι λέοντας, ἀσπίδας, βέλη, γιαταγάνια, τὺ πανα, τουφέκια, δᾶδας, μυδράλλιον, κνημῖδας κ.λ. Κάτω ἀπὸ τὰς δύο σειρὰς ἀναγλύφων εἰς ἐνετικός λέων, ἐπίσης ἐκ τῆς Λέσχης.»¹¹²¹ Στον κατάλογο υπάρχει και μία φωτογραφία του τοίχου στον οποίο εκθέτονταν τα μέλη από τη Λότζια (εικ. 297). Στη φωτογραφία

¹¹²⁰ Σταρίδα οπ. παρ., σελ. 166.

¹¹²¹ Στυλιανός Αλεξίου, *Οδηγός Ιστορικού Μουσείου Κρήτης*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1953, σελ. 18.

διακρίνεται η ανασύνθεση του τμήματος του δωρικού ρυθμού με τα γύρινα τρίγλυφα και τις μετόπες του συνεργείου του Όνγκαρο και φαίνεται ότι εκθέτονταν στις δύο άκρες οι δύο γωνιακοί λέοντες του Αγίου Μάρκου και τέσσερις ακόμη μετόπες με τρόπαια. Διακρίνεται η μετόπη με τη φαρέτρα και τη βαλίστρα (εικ. 290α), καθώς και εκείνη που σήμερα βρίσκεται στην αποθήκη του Ιστορικού Μουσείου που εικονίζει στρογγυλή ασπίδα και δύο κανόνια (εικ. 291β). Με σχετική σιγουριά μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι άλλες δύο ήταν η μετόπη με τα μουσικά όργανα (εικ. 290β) και εκείνη με τις διασταυρούμενες ασπίδες και λογχοπελέκεις (εικ. 291α). Κάτω από τη σειρά αυτή βλέπουμε άλλες επτά μετόπες. Πρώτη από τα δεξιά διακρίνεται μετόπη με το λέοντα του Αγίου Μάρκου στραμμένο προς τα αριστερά (όπως κοιτάμε εμείς) και αμέσως μετά η μετόπη με τις περικνημίδες (εικ. 288, 93) που και εμείς έχουμε καταλήξει ότι είναι αυθεντική, καθώς διακρίνεται στις φωτογραφίες του Τζερόλα. Αν υποθέσουμε ότι τη σειρά των μετοπών έκλεινε στα αριστερά λέοντας του Αγίου Μάρκου στραμμένος κατ' αντιστοιχία προς τα δεξιά, σύνολο πέντε αυθεντικών μετοπών (σύμφωνα με τον Αλεξίου) εκθέτονταν στην έκθεση. Ένας λέων του Αγίου Μάρκου έκλεινε τη σύνθεση μόνος του στο κέντρο του τοίχου κάτω από τις δύο σειρές μετοπών. Υποθέτουμε ότι οι τέσσερις από τις πέντε μετόπες με τρόπαια της έκθεσης του 1953 είναι οι ίδιες τέσσερις μετόπες που έχουμε θεωρήσει ως αυθεντικές και φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο. Πιθανότατα, η πέμπτη είναι η μετόπη με την ασπίδα με το αποτροπαϊό προσωπείο στην οποία απεικονίζονται βέλη, σπαθί, κρανιοθραύτης και γιαταγάνι¹¹²² (εικ. 289β). Πρόκειται για τη μετόπη που παρόλο που ταιριάζει ως προς τις διαστάσεις με την ομάδα των αυθεντικών μετοπών, η κατάσταση διατήρησής της είναι καλύτερη από τις αυθεντικές, αλλά χειρότερη από τις νεότερες, και επιπλέον δεν ταιριάζει με κάποια από αυτές που περιέγραψε ο Τζερόλα.

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον το πώς χάθηκε η παραπάνω πληροφορία, με αποτέλεσμα σήμερα στην έκθεση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης να εκτίθενται ως αυθεντικές της Λότζιας του 17^{ου} αιώνα, μετόπες που σύμφωνα με τον πρώτο κατάλογο του Μουσείου, είχαν λαξευτεί από το συνεργείο του Όνγκαρο. Μόνο μία από τις αυθεντικές μετόπες εκτίθεται σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο (εικ. 91, 288 πάνω αριστερά). Κατά τη διάρκεια καταγραφής γλυπτών της βενετικής περιόδου με το πρόγραμμα «Δυτική Τέχνη στην Κρήτη» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών διαπιστώθηκε ότι οι περισσότερες μετόπες που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο

---

¹¹²² Το γιαταγάνι ταιριάζει με την αναφορά του Αλεξίου στον κατάλογο.

Κρήτης φέρουν δύο αριθμούς καταγραφής: ο ένας του Ιστορικού Μουσείου και ο δεύτερος του μεσαιωνικού καταλόγου του Αρχαιολογικού Μουσείου του Ηρακλείου. Όπως είναι γνωστό, η μεσαιωνική συλλογή που φυλασσόταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο δόθηκε στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Μάλιστα, όλα τα έργα φέρουν ημερομηνία εισαγωγής 24/5/1953, μία ημέρα δηλαδή πριν τα εγκαίνια του Ιστορικού Μουσείου. Όλες οι μετόπες που εκτέθηκαν στην πρώτη έκθεση του Ιστορικού Μουσείου φέρουν και τους δύο ταξινομικούς αριθμούς¹¹²³.

Πιστεύω με ότι είναι πλέον ξεκάθαρο ότι οι μεγαλύτερες και καλύτερα διατηρημένες (εικ. 290α-293) μετόπες σκαλίστηκαν από τους λιθοξόους του συνεργείου του Όνγκαρο (Vittorio Barel, αρχιτεχνίτη-αρχιλιθοξόο, Pietro Sorracordevole, λιθοξόο-γλύπτη, Pietro Pace και Giovanni Massaria, λιθοξόους), κατά το καλοκαίρι του 1915. Την υπόθεση αυτή επιβεβαιώνει η επιστολή του Ιωσήφ Χατζηδάκη προς τον Φεντερίκο Άλμπερ στις 7 Φεβρουαρίου 1919, με την οποία τον ενημέρωνε ότι θα ξανάρχιζαν οι εργασίες αναστήλωσης της Λότζιας και ότι όλα τα ανάγλυφα ήταν έτοιμα από την ομάδα του Όνγκαρο¹¹²⁴. Αντίστοιχα ο Σπανάκης γράφει το 1939: «το μεγαλύτερο μέρος των γλυπτών μερών της οικοδομής επερατώθη υπό των ιταλών τεχνιτών.»¹¹²⁵ Όπως αναφέρουν οι πηγές, κατά τη διάρκεια της κατοχής χάθηκαν ή καταστράφηκαν πολλές από τις μετόπες. Προφανώς η αναφορά είναι και για τις νεότερες μετόπες που θα κοσμούσαν το αναστηλωμένο μνημείο. Υποθέτουμε ότι οι μετόπες και τα υπόλοιπα γλυπτά μέλη που είχαν λαξευτεί το 1915 παρέμειναν στο χώρο που καταλάμβανε η Λότζια μέχρι και την περίοδο της κατοχής, οπότε κλάπηκαν πολλές ή και καταστράφηκαν.

Το γεγονός ότι λαξεύτηκαν νέες μετόπες και μάλιστα με διαφορετικά σχέδια από εκείνες που ήδη υπήρχαν πάνω στο κτίριο¹¹²⁶ δείχνει ότι η αναστήλωση του Ονγκαρο θα ήταν πολύ περισσότερο επεμβατική από αυτό που ο ίδιος δήλωνε όταν έλεγε ότι «ο αναστήλωση όφειλε να είναι απόλυτα πιστή στο πρωτότυπο και μάλιστα να χρησιμοποιηθεί πρωτότυπο υλικό όπου αυτό ήταν εφικτό.» Αυτός άλλωστε παρουσιάστηκε και ως ένας από τους κύριους λόγους της διαφωνίας του με τη

---

¹¹²³ Με μοναδική εξαίρεση έναν λέοντα του Αγίου Μάρκου που φαίνεται στη φωτογραφία του καταλόγου και δεν έχουμε εντοπίσει για πια μετόπη πρόκειται.

¹¹²⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 332-333.

¹¹²⁵ Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 54.

¹¹²⁶ Είναι πιθανόν βέβαια πολλές από αυτές να είχαν καταστραφεί ολοσχερώς κατά την κατεδάφιση του ορόφου το 1904, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να αντιγραφού τα παλαιά σχέδια.

Δημοτική Αρχή, καθώς κατά την απουσία του, ο υπεύθυνος μηχανικός Καρράρο σε συνεννόηση με το δήμαρχο Στυλιανό Γεωργίου προχώρησε στην κατεδάφιση του κτιρίου της Οπλοθήκης. Όπως είδαμε παραπάνω, σε αναφορά του προς το Δήμο, ο Όγκαρρο δήλωνε: «Οφείλω δε να υπενθυμίσω ότι η εντολή που έλαβα ήταν να διατηρήσω ό,τι ήταν δυνατό από το αρχαίο κτίριο και όχι να το καταστρέψω για να αναγείρω νέο.» Ωστόσο, αν οι μεγάλες μετόπες προορίζονταν για τη διακόσμηση της Λότζιας, αυτό σημαίνει ότι ο Όγκαρρο είχε σκοπό να μεταβάλλει τις αρχικές διαστάσεις του κτιρίου.

Μια εναλλακτική υπόθεση προς την οποία τείνουμε είναι ότι οι μεγάλες μετόπες δεν λαξεύτηκαν για τη Λότζια, αλλά θα τοποθετούνταν στο κτίριο Οπλοθήκης. Όπως έχουμε δει παραπάνω, 17 μετόπες μεταξύ τριγλύφων κοσμούσαν αρχικά την ανατολική πρόσοψη του κτιρίου (εικ. 298). Οι τέσσερις εξ αυτών που σώζονταν στις αρχές του 20ου αιώνα είχαν μοτίβα με τρόπαια (εικ. 299) και δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε ότι και οι υπόλοιπες μετόπες θα εικονίζαν αρχικά τρόπαια. Μάλιστα, μια απ' αυτές, απ' όσο μπορεί να διακρίνει κανείς στη φωτογραφία του Τζερόλα, μοιάζει να είναι η μετόπη με τις διασταυρούμενες ασπίδες και τους λογχοπελέκεις που φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.¹¹²⁷ Στη συγκεκριμένη μετόπη δεν διακρίνεται στη φωτογραφία κομβίο και ανεμίζουσες ταινίες, ωστόσο στις άλλες τρεις μετόπες της Οπλοθήκης φαίνεται ότι υπήρχε η συγκεκριμένη λεπτομέρεια. Μια δεύτερη μετόπη που διακρίνεται στη φωτογραφία και εικονίζει διασταυρούμενες πανοπλίες ήταν το πρότυπο μιας εκ των μετοπών που κοσμούν σήμερα το Δημαρχείο¹¹²⁸. Τόσο αυτή, όσο και η μετόπη με τις διασταυρούμενες ασπίδες φέρουν κομβίο και ταινίες χωρίς όμως φιόγκο. Από τις φωτογραφίες του Τζερόλα φαίνεται ότι οι μετόπες της Οπλοθήκης είχαν μεγαλύτερο πλάτος από εκείνες της Λότζιας. Είναι πολύ πιθανόν λοιπόν οι τέσσερις μετόπες (εικ. 290α- 293) με το μεγάλο πλάτος που λαξεύτηκαν το 1915 να έγιναν προκειμένου να κοσμήσουν την ανατολική πρόσοψη της Οπλοθήκης που άλλωστε ήταν και το κτίριο από το οποίο ξεκίνησαν οι εργασίες αναστήλωσης εκείνη τη χρονιά. Όπως διαβεβαιώνει ο Σπανάκης, το διάστημα των πρώτων εννέα μηνών του 1915 «Πάσα ή έργασία περιωρίσθη απ' αρχής έν τῆ όπλοθήκη καί έκει συνεκεντρώθη άπασα ή προσοχή τῆς διευθύνσεως τῶν έργων»¹¹²⁹.

¹¹²⁷ Πρόκειται για τη δεύτερη από τα αριστερά.

¹¹²⁸ Η συγκεκριμένη μετόπη σήμερα λανθάνει, όμως υπήρχε το 1962 και φωτογραφία του έχει δημοσιεύσει η Σταρίδα.

¹¹²⁹ Σπανάκης, οπ. παρ., σελ. 53.

Μία πληροφορία που σώζεται στα πρακτικά των δημοτικών συμβουλίων του Ηρακλείου φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας. Στην έκθεση της επιτροπής που συστάθηκε το Νοέμβριο του 1915 προκειμένου να μελετήσει τα προβλήματα που είχαν ανακύψει με την αναστήλωση και να προτείνει λύσεις, αναφέρεται ότι αποφασίστηκε για λόγους οικονομίας, οι ήδη κατεργασμένοι λίθοι που προορίζονταν για την πρόσοψη του οπλοστασίου να χρησιμοποιηθούν αλλού¹¹³⁰. Αν ισχύει η υπόθεση αυτή, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να προχωρήσουμε σε μία ακόμη υπόθεση σε σχέση με την μετόπη με την ασπίδα με το αποτροπαϊό ή προσωπείο τα σπαθιά και τα βέλη (εικ. 289β). Όπως αναφέραμε παραπάνω, ενώ η κατάσταση διατήρησης της είναι καλύτερη από τις αυθεντικές μετόπες της Λότζιας, οι διαστάσεις της μοιάζουν με τις μετόπες αυτές. Η υπόθεσή μας έχει ως εξής: Το συνεργείο του Όνγκαρο λάξευσε τις μεγαλύτερες μετόπες με το μοτίβο του φιόγκου και των ανεμίζουσων ταινιών για να τοποθετηθούν στην ανατολική πρόσοψη της Οπλοθήκης, ενώ λάξευσαν μετόπες μικρότερων διαστάσεων για τη Λότζια, η πλειονότητα των οποίων έχει χαθεί.

Διάφορα προβλήματα παραμένουν: που βρίσκονται τα πρωτότυπα των μετοπών που κοσμούν σήμερα τη Λότζια και οι οποίες δεν βρίσκονται μεταξύ των γνωστών μετοπών, τι απέγιναν δηλαδή οι μετόπες που σώζονταν το 1962, από τις οποίες πήρε το καλούπι ο Γιουλούντας και κοσμούν σήμερα το δημαρχείο. Πρόκειται για έξι μετόπες. Η μία είναι αυτή που εικονίζει πανοπλίες/θώρακες που διακρίνεται στη φωτογραφία του Τζερόλα *in situ* στην Οπλαποθήκη. (εικ. 299) Δύο ακόμη που δημοσιεύει η Σταρίδα, φέρουν το μοτίβο του φιόγκου, εικονίζουν ασπίδες και από τις φωτογραφίες φαίνεται ότι προφανώς ανήκαν στην ομάδα των μεγάλων καλοδιατηρημένων μετοπών που λαξεύτηκαν το 1915 (εικ. 300α, β). Μία μετόπη που επίσης δημοσιεύει η Σταρίδα, (εικ. 301) πιστεύουμε ότι ανήκε στην ομάδα των αυθεντικών μετοπών, όχι μόνο λόγω της μεγάλης φθοράς της επιφάνειας, αλλά και λόγω του ίδιου τρόπου απεικόνισης του τυμπάνου με τη μετόπη που σώζεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (εικ. 90, 288). Τέλος, δύο ακόμη μετόπες κοσμούν τη Λότζια σήμερα (εικ. 302), το σχέδιο των οποίων ταιριάζει με την περιγραφή του Τζερόλα για τις οποίες δεν γνωρίζουμε κάτι παραπάνω. Είναι πιθανόν, όπως εντοπίστηκαν δύο μετόπες που λάνθαναν μέχρι πρότινος (εικ. 292, 293), να βρεθούν και οι έξι αυτές μετόπες που γνωρίζουμε ότι χάθηκαν μετά το 1962.

---

¹¹³⁰ Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου, αρ. 37, 30 Νοεμβρίου 1915. Αναφέρεται μάλιστα ότι ο δήμος ζημιώθηκε κατά 11500 δραχ. εξαιτίας της λάξευσης μετοπών που δεν χρησιμοποιήθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΑ.ΒΒ., *Guida Ufficiale Illustrata del Padiglione Veneto*, / Comitato regionale veneto per le feste commemorative del 1911 in Roma, Alfieri & Lacroix, Μιλάνο 1911.

ΑΑ.ΒΒ., *Venezia e la terraferma attraverso le relazioni dei rettori veneti*, Πρακτικά Συνεδρίου, Μιλάνο 1981.

ΑΑ.ΒΒ., “*Intorno allo Stato degli Studi sulla Terraferma Veneta*”, Πρακτικά Συνεδρίου, *Terra d’ Este*, anno IX, τ. 17, 1999.

ΑΑ.ΒΒ., *Ville Venete: La Provincia di Venezia*, Istituto regionale per le ville venete, Marsilio, Βενετία 2005.

Accame, Silvio, *F. Halbherr e G. De Sanctis: Pionieri delle Missioni Archeologiche Italiane a Creta e Cirenaica, (dal carteggio De Sanctis 1909-1932)*, Istituto Italiano per la Storia Antica, Ρώμη 1984.

Ackerman, James S., *The Cortile del Belvedere*, Studi e documenti per la storia del Palazzo apostolico Vaticano, τ.3, Βατικανό 1954.

Ackerman, James S., “Architectural practice in the Italian Renaissance”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, v.13, n. 3, 1954, σελ. 3-11.

Ackerman, James S., “The geopolitics of Venetan architecture in the time of Titian”, στο David Rosand (επιμ.) *Titian. His World and His Legacy*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, σελ.41-71.

Ackerman, James S., *The Villa: form and ideology of country houses*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1990.

Ackerman, James S., “The Tuscan/Rustic order: A study in the metaphorical language of architecture”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 42, no. 1, 1983, σελ. 15-34.

Alexiou, Margaret, «Λογοτεχνία και λαϊή παράδοση», στο David Holton (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995. (1^η έκδοση στα αγγλικά *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press 1991, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), σελ. 293-336.

Anderle, Marija, *Die Loggia Communis an der östlichen Andria*, Βαϊμάρη 2002. (Διδακτορική διατριβή που κατατέθηκε το 1999 στο Πανεπιστήμιο του Mainz)

Anselmi, Gianni, et. al., *La Loggia dei Cavalieri in Treviso*, Grafiche Italprint, Treviso 2000.

Arbel, Benjamin, “Riflessioni sul ruolo di Creta nel commercio mediterraneo del cinquecento”, στο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 245-259.

Bandelloni, Enzo, *La Loggia del Consiglio in Padova*, Università degli Studi di Padova, Istituto di Architettura della Facoltà della Ingegneria, Πάδοβα 1964.

Bandini, Giovanna, “Halbherr, Pigorini e la nascita della Missione Archeologica Italiana di Creta”, *Creta Antica*, 1, 2000, σελ. 155-170.

Barbieri, Franco, *La Basilica Palladiana [Corpus Palladianum II]*, Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Βιτσέντσα 1968.

Barbieri, Franco και **Beltramini, Guido** (επιμ.), *Vincenzo Scamozzi 1548–1616*, Marsilio, Βενετία 2003. Κατάλογος έκθεσης Βιτσέντσα, Σεπτέμβριος 2003–Ιανουάριος 2004.

Barozzi, Francesco, *Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8): Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της αναγέννησης*, εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια, απόδοση στα ελληνικά Στέφανος Κακλαμάνης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004.

Bartolini, Elio (επιμ.), *Giovanni da Udine, la vita*, Udine 1987.

Bassi, Elena, *Ville della Provincia di Venezia: Storia e Problemi*, Rusconi, Μιλάνο 1987.

Battilotti, Donata, “Piazza Contarena a Udine. Uno spazio Veneziano per la Serenissima”, στο Manfredo Tafuri (επιμ.), *La Piazza, la Chiesa, il Parco. Saggi di storia dell'architettura (XV-XIX secolo)*, Electa, Μιλάνο 1991, σελ. 9-55.

Beltramini, Guido, Burns, Howard, (επιμ.), *Palladio*, (κατάλογος έκθεσης 2008-2010 Βιτσέντσα, Λονδίνο, Βαρκελώνη, Μαδρίτη), διοργάνωση Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Royal Academy of Arts, αγγλική έκδοση Royal Academy of Arts, Λονδίνο 2008.

Beltramini, Guido, “Architetture firmate nel rinascimento italiano”, στο Beltramini, Guido και Burns, Howard, (επιμ.), *L' Architetto: Ruolo, Volto, Mito*, Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Marsilio Editore, Vicenza, Βενετία 2009, σελ. 49-66.

Bencivenni, Mario, “Corrado Ricci e la tutela dei monumenti in Italia”, στο Andrea Emiliani, Donatino Domini, (επιμ.), *Corrado Ricci storico dell’arte tra esperienza e progetto*, Longo, Παβέννα, 2004, σελ. 125-145.

R. Bentmann και M. Müller, *Die Villa als Herrschaftsarchitektur: Versuch einer kunst- und sozialgeschichtlichen Analyse*, Φρανκφούρτη 1970.

Benyovsky, Irena, “Interventi sul piano urbanistico di Traù durante i primi decenni del dominio veneto (1420-1450)”, *Atti dell’Istituto Veneto di Scienze, Lettere, ed Arti, CLXI*, (2002-2003), σελ. 981-1016.

Benzoni, Gino, “La storiografia o l’erudizione storico-antiquari. Gli storici municipali”, στο Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dalla Controriforma alla fine della Repubblica*, τομ. 4/II, Neri Pozza Editore, Vicenza 1984, σελ. 67-93.

Berchet, Federico, “Sui restauri del Fontaco dei Turchi”, στο *L’ingegneria a Venezia nell’ultimo ventennio. Pubblicazione degli ingegneri veneziani in omaggio ai colleghi del VI Congresso*, Βενετία 1887.

Berchet, Federico, “La Loggia Veneziana di Candia”, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 1901-1902, τ. LXI (serie ottava-tomo quarto), parte seconda, σελ. 1-17.

Bernini Pezzini, Grazia, *Il fregio dell’arte della Guerra nel palazzo ducale di Urbino: Catalogo dei rilievi*, Istituto poligrafico, Libreria dello Stato, Ρώμη 1985.

Beschi, Luigi, “Scuola archeologica italiana di Atene e missioni in oriente: Antichità cretesi a Venezia”, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, v. L-LI, nuova serie XXXIV-XXXV (1972-1973), σελ. 479-502.

Beschi, Luigi, *Onorio Belli a Creta: Un manoscritto inedito della Scuola Archeologica Italiana di Atene (1587)*, Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, Αθήνα 1999.

Beschi, Luigi (επιμέλεια, σχολιασμός), *Onorio Belli Accademico Olimpico, Scritti di antiquaria e botanica (1586-1602)*, Viella, Ρώμη 2000.

Bettini, Sergio (εισαγωγή), **Lorenzoni, Giovanni** και **Puppi, Lionello** (κείμενα), *Padova. Ritratto di una città*, Neri Pozza, Πάδοβα 1973.

Bevilacqua, Eugenia, *Le immagini dell’Isola di Creta nella cartografia storica*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1997.

Bona, Andrea “Feltre: XVI secolo. La ricostruzione della “*plathea magna*” nella prima metà del Cinquecento”, στο **Donatella Calabi** (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 327-353.

Boorsch, Suzanne, “The Building of the Vatican: The Papacy and Architecture”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 40, 3 (1982), σελ. 4-64.

Bosanquet, R.C. και **Hogarth, D.G.**, “Archaeology in Greece, 1898-1899”, *Journal of Hellenic Studies*, 19 (1899), σελ. 319-329.

Boucher, Bruce, *The Sculpture of Jacopo Sansovino*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1991.

Braudel, Fernand, “La vita economica di Venezia nel secolo XVI”, στο *La Civiltà Veneziana del Rinascimento*, Sansoni 1958, σελ. 81-102.

Brenzoni, Raffaello, “La Loggia del Consiglio Veronese nel suo quadro documentario”, *Atti dell’ Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 1957-8, τ. CXVI, σελ. 265-307.

Bruschi, Arnaldo, *Bramante architetto*, Laterza, Bari 1969.

Buondelmonti, Cristoforo, *Descriptio Insule Crete et Liber Insularum, Cap. XI: Creta*, (κριτική έκδοση Marie-Anne van Spitael, επιμέλεια έκδοσης Στέργιος Γ. Σπανάκης, Σύ λογος Πολιτιστικής Αναπτύ εως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981.

Buondelmonti, Cristoforo, (μετάφραση και εισαγωγή Μάρθα Αποσκίτη, πρόλογος Στυλιανός Αλεξίου), *Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415: περιγραφή της νήσου Κρήτης*, Σύ λογος Πολιτιστικής Αναπτύ εως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983.

Burns, Howard, Frommel, Christoph Luitpold, Puppi, Lionello, (επιμ.), *Michele Sanmicheli: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995.

Cacciari, Massimo, Dal Co, Francesco και **Tafari, Manfredo**, “Il mito di Venezia”, στο Vittorio Gregotti (επιμ.): *Venezia Città del Moderno/Venice: City of the Modern*, *Rassegna* 22, CIPIA, Μιλάνο 1985, σελ. 7-9.

Cafà, Valeria, “Interventi sul Teatro Olimpico a Vicenza (1584-85), στο Barbieri, Franco και Beltramini, Guido (επιμ.), *Vincenzo Scamozzi 1548–1616*, Marsilio, Βενετία 2003, σελ. 251-260.

Calabi, Donatella, “Il regno di Candia e le “fatiche” del Governo civile: le “cento città”, le popolazioni, le fabbriche pubbliche”, στο *Venezia e la Difesa del Levante: Da*

Lepanto a Candia 1570-1670, (Κατάλογος έκθεσης στο palazzo ducale) Arsenale Editrice, Βενετία 1986, σελ. 97-135.

Calabi, Donatella, “Città e territorio nel Dominio da mar”, στο Gaetano Cozzi, Paolo Prodi (επιμ.) *Storia di Venezia: Dal Rinascimento all’Età Barocca*, τ. VI, Istituto della Enciclopedia Italiana, Ρώμη 1994, σελ. 943-977.

Calabi, Donatella, “La «plathea magna». Il disegno, il committente, l’architetto” στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 9-33.

Calabi, Donatella, “Città e insediamenti pubblici. XVI-XVII Secolo”, στο Gherardo Ortalli (επ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 261-281.

Calabi, Donatella, *The Market and the City: Square, Street and Architecture in Early Modern Europe*, (μτφρ από τα ιταλικά Marlene Klein), Ashgate 2004. (1^η έκδοση στα ιταλικά *Il mercato e la città: Piazze, strade, architetture d’Europa in età moderna*, Saggi Marsilio, 1993).

Calabi, Donatella, *Η πόλη στην πρόωμη Αναγέννηση*, (μετάφραση Σπύρος Παρίτσης, Δήμητρα Δότση, επιμέλεια-διορθώσεις, Έφη Παφίλη), Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2004.

Calabi, Donatella, και **Morachiello, Paolo**, “Rialto, 1514-1538: gli anni della ricostruzione” στο Manfredo Tafuri (επιμ.), *Renovatio urbis : Venezia nell’eta di Andrea Gritti (1523-1538)*, Officina, Ρώμη 1984, σελ. 291-334.

Calabi, Donatella, και **Morachiello, Paolo**, *Rialto: le fabbriche e il Ponte 1514-1591*, Giulio Einaudi editore, Torino 1987.

Camesasca, Ettore (επιμ.), *Lettere sull’arte di Pietro Aretino*, 1^{ος} τόμος (1526-1542), Edizioni del Milione, Μιλάνο 1957.

Carabot, Philip, “A Country in a ‘State of Destitution’ Labouring under an ‘Unfortunate Regime’: Crete at the Turn of the 20th century (1898-1906)”, στο Yannis Hamilakis, Nicoletta Momigliano (επιμ.), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the ‘Minoans’, Creta Antica*, 7, Bottega d’Erasmus, Πάδοβα 2007, σελ. 39-53.

Cardini, Francesco και **Raveggi, Sergio**, *Palazzi pubblici di Toscana. I centri minori*, Sansoni, Φλωρεντία 1983.

Carpo, Mario, *L'Architettura dell'Età della Stampa: Oralità, scrittura, libro stampato e riproduzione meccanica dell'immagine nella storia delle teorie architettoniche*, Editoriale Jaca Book, Μιλάνο 1998.

Carpo, Mario, “The making of the typographical architect”, στο Vaughan Hart και Peter Hicks (επιμ.), *Paper Palaces: The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1998, σελ. 158-169.

Carpo, Mario, “How do you imitate a building you have never seen: Printed images, ancient models, and handmade drawings in Renaissance architectural theory”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 64, 2, 2001, σελ. 223-233.

Castelnuovo, Enrico και **Ginzburg, Carlo**, “Centro e periferia”, στο Giovanni Previtali (επιμ.) *Storia dell'Arte Italiana, Parte Prima: Materiali e Problemi, Volume Primo: Questioni e Metodi*, Einaudi, Τορίνο 1979, σελ. 285-352.

Chabod, Federico, “Venezia nella politica italiana ed europea del cinquecento”, στο AA.VV. *La Civiltà Veneziana del Rinascimento*, Sansoni 1958, σελ. 29-55.

Chambers, David, *The Imperial Age of Venice, 1380-1580*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1970.

Concina, Ennio, *Verona veneziana e rinascimentale*, στο Lionello Puppi (επιμ.), *Ritratto di una città. Lineamenti di una storia urbana*, Βερόνα 1978, σελ. 271-344.

Concina, Ennio, *La Macchina Territoriale: La progettazione della difesa nel Cinquecento veneto*, Laterza, Μπάρι 1983.

Concina, Ennio, *L'Arsenale della Repubblica de Venezia*, Μιλάνο 1984.

Concina, Ennio, «“Munire et ornare”: Sanmicheli e le porte di Verona”, στο Howard Burns, Christoph Luitpold Frommel, Lionello Puppi, (επιμ.), *Michele Sanmicheli: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995, σελ. 196-203.

Concina, Ennio, *A History of Venetian Architecture*, (μτφ. από τα ιταλικά Judith Landry), Cambridge University Press, Cambridge, Νέα Υόρκη 1998. (1^η έκδοση στα ιταλικά 1995).

Conti, Graziella, *Panoplie e Trofei a Genova: un motivo antico per una lingua nuova*, Erga edizioni, Γένοβα 1995.

Cooper, Tracy E. *Palladio's Venice: Architecture and Society in a Renaissance Republic*, Yale University Press, New Haven & Λονδίνο 2005.

Coutsinas, Nadia, “À la conquête de Cnossos: archéologie et nationalismes en Crète 1878-1900”, *European Review of History-Reveu européenne d’Histoire*, v.13, n.4, 2006, σελ. 515-532.

Cozzi, Gaetano “Domenico Morosini e il *De bene instituta re publica*”, *Studi Veneziani*, τ.12, (1970), σελ. 405-458.

Cozzi, Gaetano “Authority and law in Renaissance Venice”, στο J. R. Hale (επιμ.), *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 293-345.

Cozzi, Gaetano, “La politica del diritto nella Repubblica di Venezia”, στο Gaetano Cozzi (επιμ.), *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV-XVIII)*, Ρώμη 1980, σελ. 15-152.

Cozzi, Gaetano, “Ambiente veneziano, ambiente veneto. Governanti e governati nel dominio di qua dal Mincio nei secoli XV-XVIII”, στο Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dalla Controriforma alla fine della Repubblica*, τομ. 4/II, Neri Pozza Editore, Vicenza 1984, σελ. 495-539.

Cozzi, Gaetano και **Knapton, Michael**, *Storia della Repubblica di Venezia dalla Guerra di Chioggia alla Riconquista della Terraferma*, UTET, Torino 1992.

Cozzi, Gaetano, «Dal Rinascimento al Barocco. La vicenda storica», στο Gaetano Cozzi, Paolo Prodi (επιμ.) *Storia di Venezia*, τ. VI: *Dal Rinascimento all’Età Barocca*, Ρώμη, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1994, σελ. 3-125.

Curuni, Spiridione Alessandro και **Donati, Lucilla**, *Creta Veneziana. L’ Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola. Collezione fotografica (1900-1902)*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1988.

Dacos, Nicole και **Furlan, Caterina**, *Giovanni da Udine 1487-1561*, Udine 1987.

Dal Forno, Federico, *Porte e Portali di Verona*, Fiorini, Βερόνα 1977.

Davidson, Nicholas, “‘As Much for Its Culture as for Its Arms’: The Cultural Relations of Venice and its Dependent Cities, 1400-1700”, στο Alexander Cowan (επιμ.), *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700*, University of Exeter Press, Exeter 2000, σελ. 197-214.

Davies, Paul, και **Hemsoll, David**, *Michele Sanmicheli*, Electa, Milano 2004.

De Bastiani, D. (επιμ.), *Vera descrizione della città di Ceneda del Signor Giorgio Graziani, nobile cenedese, (1621)*, Vittorio Veneto 1982.

De Jonge, Krista, “Vitruvius, Alberti and Serlio: Architectural treatises in the Low Countries, 1530-1620”, στο Vaughan Hart και Peter Hicks (επιμ.), *Paper Palaces: The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1998, σελ. 281-296.

De Monacis, Laurentius, *Chronicon de rebus venetis ad U.C. ad annum MCCCLIV*, Flaminio Corner (εκδ.), Βενετία 1758.

De Vivo, Filippo, “Historical justifications of venetian power in the Adriatic”, *Journal of the History of Ideas*, 2003, σελ. 159-176.

Di Vita, Antonino, “1884-1984: cento anni di archeologia italiana a Creta”, στο *Creta Antica: cento anni di archeologia italiana 1884-1984*, De Luca Editore, Ρώμη 1984, σελ. 27-34.

Dorigo, Wladimiro, *Venezia romanica. La formazione della città medioevale fino all'età gotica*, τ.1, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Cierre Edizioni, Regione del Veneto 2000.

Doumerc, Bernard, “Il dominio del mare”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 113-180.

Emiliani, Andrea, και **Domini, Donatino**, (επιμ.), *Corrado Ricci storico dell'arte tra esperienza e progetto*, Longo, Παβέννα, 2004.

Fasoli, Gina, “Nascita di un mito” στο *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe*, 1, Φλωρεντία 1958, σελ. 445-479.

Ferro, Chiara, “Restaurare, ripristinare, abbellire... Episodi veneziani di Giovanbattista Meduna e Federico Berchet”, στο Franca Cosmai, Stefano Sorteni (επιμ.), *La città degli ingegneri*, Marsilio, Βενετία 2005, σελ. 107-119.

Finlay, Robert, “The Immortal Republic: The Myth of Venice during the Italian Wars (1494-1530)”, *The Sixteenth Century Journal*, v. 30, n. 4, (1999), σελ. 931-944.

Fortini Brown, Patricia, *Venice and Antiquity: The Venetian Sense of the Past*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1996.

Fрати, Vasco, Gianfranceschi, Ida, Robecchi, Franco, *La Loggia di Brescia e la sua piazza: Evoluzione di un fulcro urbano nella storia di mezzo millennio*, (3 τόμοι), Fondazione Banca Credito Agrario Bresciano, Istituto di cultura Giovanni Folonari, Brescia 1993-1995.

Friedman, David, “Monumental urban form in the late medieval Italian commune: loggias and the Mercanzie of Bologna and Siena”, *Renaissance Studies*, 12, 1998, 325-340.

Frommel, Christoph Luitpold, *The Architecture of the Italian Renaissance*, Λονδίνο 2007.

Furlan, Caterina, “Qualche precisazione sulle vicende decorative della Loggia Municipale di Ceneda”, στο Elisabetta Saccomani (επιμ.), *Il Cielo, o Qualcosa di Più. Scritti per Adriano Mariuz*, Bertinoro Artigrafiche, Ιταλία 2007, σελ. 91-96.

Gaeta, Franco, “Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento”, στο Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 1/III, Neri Pozza Editore, Βιτσέντσα 1981, σελ. 1-91.

Gaeta, Franco, “L’ idea di Venezia”, στο Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/III, Neri Pozza Editore, Βιτσέντσα 1981, σελ. 565-641.

Gaggia, Mario, “Le due loggie pubbliche e la chiesa di S. Stefano in Feltre”, *Archivio Storico di Belluno, Feltre, e Cadore* 5, (1933), σελ. 384-386, 397-399, 411-413.

Gallo, R., “Le donazioni alla Serenissima di D. e G. Grimani”, *Archivio Veneto*, 5, L-LI, 1952, σελ. 34-59.

Georgopoulou, Maria, *The meaning of the architecture and the urban layout of the Venetian Candia: Cultural conflict and interaction in the late Middle Ages*, διδακτορική διατριβή στο University of California, Los Angeles 1992. (UMI number 9310857).

Georgopoulou, Maria, *Venice’s Mediterranean Colonies: architecture and urbanism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Gerland, Ernst, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im königl. Staatsarchiv zu Venedict*, Karl J. Trubner, Στρασβούργο 1899.

Gerola, Giuseppe, *I monumenti Veneti nell’ isola di Creta*, (1905: τόμοι I - I2, 1908: τόμος II, 1917: τόμος III, 1932: τόμος IV). Βενετία.

Gerola, Giuseppe, “I Francescani in Creta al tempo del dominio Veneziano”, *Collectanea Franciscana*, II, 1932, σελ. 3-4, 301-325, 445-461.

Gilbert, Felix, “Venice in the crisis of the League of Cambrai”, στο J. R. Hale (επιμ.) *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 274-292.

Gini, Chiara, “Un modello veneziano in terraferma: la loggia del Lionello a Udine, storia e documenti”, *Studi Veneziani*, τ. 31, (1996), σελ. 155-176.

Ghisalberti, Carla, “Il Broletto nel quadro dello sviluppo urbano della Milano comunale”, *Arte medioevale*, II Serie, Anno III, n.2 (1989), 73-83.

Gobbi Sica, Grazia, *The Florentine Villa: Architecture, History, Society*, (1^η ιταλική έκδοση 1998, μετάφραση από τα ιταλικά Ursula Creigh), Routledge, Νέα Υόρκη 2007.

Goy, Richard J., *Building Renaissance Venice: patrons, architects and builders, c.1430-1500*, Yale University Press, New Haven 2006.

Gratziou, Olga, “Venetian monuments in Crete: a controversial heritage”, στο Dimitris Damaskos, Dimitris Plantzos (eds), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Αθήνα 2008, σελ. 209-222.

Greene, Molly, *Κρήτη: Ένας Κοινός Κόσμος: Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 2000 από το Princeton University Press, τίτλος πρωτοτύπου: *A Shared World: Christian and Muslims in the Early Modern Mediterranean*).

Grubb, James S., “When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography”, *The Journal of Modern History*, vol. 58, no. 1 (1986), σελ. 43-94.

Grujić, Nada, “Les Loggias communales en Dalmatie aux XVe et XVIe si siècles”, in Konrad Ottenheim, Krista De Jonge, Monique Chatenet (eds), *Public Buildings in Early Modern Europe*, 2010, Σειρά *Architectura Moderna: Architectural Exchanges in Europe, 16th-17th Centuries*, v.9, σελ. 53-64.

Guillaume, Jean, “Styles and manners: reflections on the *longue durée* in the history of architecture”, στο Thomas DaCosta Kaufmann και Elizabeth Pilliod (eds.), *Time and Place: the Geohistory of Art*, Ashgate 2005, σελ. 37-58.

Gullino, Giuseppe, *L' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti: Dalla Rifondazione alla Seconda Guerra Mondiale (1838-1946)*, L' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1996.

Gullino, Giuseppe, “Le frontiere navali”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 13-111.

Hale, John R., “Industria del libro e cultura militare a Venezia nel Rinascimento”, στο Girolamo Arnaldi και Manlio Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta: Dal Primo Quattrocento al Concilio di Trento*, 3/II, Neri Pozza Editore, Βιτσέντζα 1980, σελ. 245-288.

Hemsoll, David, “Le piazze di Brescia nel medioevo e nel rinascimento. Lo sviluppo di piazza della Loggia”, *Annali di Architettura*, 4-5, (1992-1993), σελ. 168-177.

Hart, Vaughan και **Hicks, Peter**, “On Sebastiano Serlio: Decorum and the art of architectural invention”, στο Vaughan Hart, Peter Hicks (επιμ.), *Paper Palaces: The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1998, σελ. 140-157.

Holton, David, «Η κρητική αναγέννηση» στο David Holton (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995. (1^η έκδοση στα αγγλικά *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press 1991, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), σελ. 1-20.

Hopkins, Andrew, “Spazi sacri a San Marco. Venezia architettura, arredo, cerimonia e apparati effimeri”, *Italian History and Culture*, 13, 2008, σελ. 83-89.

Howard, Deborah, *Jacopo Sansovino: Architecture and Patronage in Renaissance Venice*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 1975.

Howard, Deborah, *The Architectural History of Venice*, Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 2002. (Πρώτη έκδοση B.T. Batsford Ltd 1980)

Howard, Deborah, *Venice Disputed: Marc'Antonio Barbaro and Venetian Architecture 1550-1600*, Yale University Press, Yale, Λονδίνο 2011.

Hülsen, Christian και **Michaelis, Adolf**, *Codex Escorialensis, ein Skizzenbuch aus der Werkstatt Domenico Ghirlandaios*, Βιέννη 1905.

Imhaus, Brunehilde, “Les maisons de la Commune dans le district de Candie aux XIVe siècle”, *Θησαυρίσματα* 10, 1973, σελ. 124-137.

Jacoby, David, “Social Evolution in Latin Greece”, στο K. M. Setton (επιμ.), *A History of the Crusades*, v.6, Madison, Wisc. 1989, σελ. 175-221.

Jacoby, David, “Creta e Venezia nel contesto economico del mediterraneo orientale sino alla metà del Quattrocento”, στο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 73-106.

Jegerlehner, Johannes, “Der Aufstand der kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig, 1363-1365”, *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903), σελ.78-125.

Jegerlehner, Johannes, “Beitrage zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV Jahrhundert”, *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904): 435-479.

Kaklamanis, Stefanos, «Partendo da Candia. Pubbliche manifestazioni in onore di Gian Giacomo Zane, ex capitano general di Creta (1598)», *Κρητικά Χρονικά*, 31 (2011), σελ. 69-138.

Kantor-Kazovsky, Lola, “‘La zecca vecchia’: myth, archaeology and architectural design in the high Renaissance concept of rustication”, *Renaissance Studies*, v. 25, n. 2, Απρίλιος 2011, σελ. 248-275.

Katopi, Sofia, “Venetian Monuments in Crete: A Reinvented Heritage”, στο Großmann, Georg Ulrich; Krutisch, Petra (επιμ.), *The challenge of the object: 33rd congress of the International Committee of the History of Art, Nuremberg, 15th - 20th July 2012 = Die Herausforderung des Objekts: 33. Internationaler Kunsthistoriker-Kongress/ CIHA 2012, Nürnberg. Germanisches Nationalmuseum*, τ. 2, Verlag des Germanischen Nationalmuseums, Νουρεμβέργη 201, σελ. 487-491.

Kaufmann, Thomas Dacosta, *Toward a Geography of Art*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2004.

Knapton, Michael, “Lo Stato Veneziano fra la Battaglia di Lepanto e la Guerra di Candia (1571-1644)”, στο *Venezia e la Difesa del Levante: Da Lepanto a Candia 1570-1670*, (Κατάλογος έκθεσης στο palazzo ducale) Arsenale Editrice, Βενετία 1986, σελ. 233-241.

Krekić, Bariša, “Venezia e l’ Adriatico”, στο Girolamo Arnaldi, Giorgio Cracco, Alberto Tenenti (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, III, La Formazione dello Stato Patrizio*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1997, σελ. 51-85.

Kubelik, Martin, “The Basilica Palladiana and the Loggia del Capitaniato: an architectural and socio-historical confrontation”, στο Kurt W. Forster και Martin Kubelik, *Palladio: Ein Symposium*, Schweizerisches Institute in Rom, Ρώμη 1980, σελ. 47-56.

Lane, Frederic C., *Βενετία: η θαλασσοκράτειρα*, (μτφ. Κώστας Κουρεμένος, επιστημονική επιμέλεια Γεράσιμος Δ. Παγκράτης), (τίτλος πρωτοτύπου: *Venice. A Maritime Republic*, πρώτη έκδοση στα αγγλικά Johns Hopkins University Press, 1973), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σειρά: Ναυτιλία, Εμπόριο, Οικονομία, Αθήνα 2007.

La Rosa, Vincenzo, “«Σε ασπάζομαι αδελφικώς»: Επιστολές του Ι. Χατζιδάκι στον F. Halbherr”, *Κρητική Εστία*, τ. 8, 2000/2001, σελ. 49-145.

La Rosa, Vincenzo, “«Σε ασπάζομαι αδελφικώς». Επιστολές του Ι. Χατζιδάκι στον F. Halbherr. Γ' Ντοκουμέντα και Παραρτήματα”, *Κρητική Εστία*, τ. 9, 2002, σελ. 9-42.

La Rosa, Vincenzo, “Federico Halbherr: ένας «πολύ ειδικός απεσταλμένος» από την Κρήτη πολλά χρόνια πριν (1884-1930)”, *Κρητική Εστία*, τ. 10, 2004, σελ. 227-262.

Lowry, Martin John Clement, “The reform of the Council of X, 1582-3: an unsettled problem?”, *Studi Veneziani*, τ.13, (1971), σελ. 275-310.

Lemerle, Frédérique, “Le bucrane dans la fries dorique à la Renaissance: un motif véronais”, *Annali di Architettura*, 9, (1996), σελ. 85-92.

Lillie, Amanda, *Florentine Villas in the Fifteenth century: an architectural and social history*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Lotz, Wolfgang, “The roman legacy in Sansovino's venetian buildings”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, v. 22, 1963, σελ. 3-12.

Lotz, Wolfgang, “Mannerism in Architecture: changing aspects”, *Studies in Western Art, Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art*, 1963, σελ. 239-246.

Lotz, Wolfgang, *Studies in Italian Renaissance Architecture*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1977.

Lotz, Wolfgang, *Architecture in Italy 1500-1600*, (εισαγωγή Deborah Howard), Yale University Press/Pelican History of Art, New Haven, Λονδίνο 1995. (πρώτη έκδοση 1974).

Lugato, Dario, “Federico Berchet: tra ripristino e conservazione”, στο Gianfranco Spagnesi (επιμ.), *Storia e restauro dell'architettura : aggiornamenti e prospettive :* (Πρακτικά 21^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Ρώμη, 12-14 Οκτωβρίου 1983, Centro di studi per la storia dell'architettura: Casa dei Crescenzi, Ρώμη 1984, σελ. 333-343.

Lupo, Giulio, “Platea magna comunis Brixiae”, στο Manfredo Tafuri (επιμ.) *La Piazza, la Chiesa, il Parco. Saggi di storia dell’ architettura (XV-XIX secolo)*, Electa, Μιλάνο 1991, σελ. 56-95.

Maffei, Marco, “I. Il trasferimento in piazza dei Signori della sede del Consiglio Maggiore dopo l’annessione di Padova alla Repubblica di Venezia (1405-1420)”, *Bollettino del Museo Civico di Padova*, LXXXII, 1993, σελ. 287-319.

Maffei, Marco, “II. La Loggia del Consiglio di Padova. La ricostruzione della sede del Consiglio della Comunità (1491-1535)”, *Bollettino del Museo Civico di Padova*, LXXXIII, 1994, σελ. 65-115.

Magagnato, Licisco, *Il Teatro Olimpico*, Electa, Μιλάνο 1992.

Mallett, Michael E., “La conquista della Terraferma”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 181-244.

Mallet, Michael E., “Venezia e la politica italiana: 1454-1530”, στο Alberto Tenenti, Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia dalle Origini alla Caduta della Serenissima, IV, Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Istituto della enciclopedia Italiana, Ρώμη 1996, σελ. 245-306.

Manno, Antonio, “Buonaiuto Lorini e la scienza delle fortificazioni”, *Architettura* 1985, 2, σελ. 34-50.

Manno, Antonio, “Politica e architettura militare: le difese di Venezia (1557-1573)”, *Studi Veneziani*, τ.12, (1986), σελ. 91-137.

Manno, Antonio, “Un compromesso fra «vecchi» e «giovani»: il nuovo castello di Brescia (1580-1611)”, *Studi Veneziani*, τ. 13, (1987), σελ. 255-284.

Mascolo, Maria Antonietta, “Vicenzo Scamozzi a Bergamo (1611)”, *Bergomum*, anno LXLI, n.2, 1996, σελ. 61-81.

Massa, Renata, “Apparati effimeri nelle feste bresciane dei secoli XVI e XVII”, *Brixia sacra*, 19, 1984, σελ. 77-88.

Mc Andrew, John, *Venetian Architecture of the Early Renaissance*, Cambridge, Λονδίνο 1981.

McEnroe, John C., “Cretan questions: politics and archaeology 1898-1913”, στο Yannis Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited. Rethinking ‘Minoan’ Archaeology*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2002, σελ. 59-72.

McKee, Sally, “The Revolt of St. Tito in Fourteenth-Century Venetian Crete: A Reassessment”, *Mediterranean Historical Review* 9, 1995, σελ. 173-204.

McKee, Sally, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2000.

Miller, Maureen C., “From Episcopal to Communal Palaces: Palaces and Power in Northern Italy (100-1250)”, *JSAH* 54, 2, 1995, σελ. 175-185.

Momigliano, Nicoletta, “Federico Halbherr and Arthur Evans: an archaeological correspondence (1894-1917)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLIV/2, 2002, σελ. 263-318.

Morachiello, Paolo, “Candia. I Baluardi del Regno”, στο *Venezia e la Difesa del Levante: Da Lepanto a Candia 1570-1670*, (Κατάλογος έκθεσης στο palazzo ducale) Arsenale Editrice, Βενετία 1986, σελ. 133-143.

Moretti, Italo, «I Palazzi Pubblici», in *La Costruzione della Città Comunale Italiana (secoli XII – inizio XIV)*, *Atti del XXI Convegno Internazionale di Studi (Pistoia, 11-14 Μαΐου 2007)*, Pistoia 2009, σελ. 67-90.

Moretti, Silvia, «Vicenza: XV-XVII secolo. Tra volontà di riscatto e “normalizzazione”», στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 224-254.

Morolli, Gabriele, “Vincenzo Scamozzi e la fabbrica delle Procuratie Nuove”, in *Le Procuratie Nuove in Piazza San Marco*, Editalia, Ρώμη 1994, σελ. 13-116.

Morozzo della Rocca, Raimondo, (επιμ.), *Benvenuto de Brixano : notaio in Candia, 1301-1302*, Βενετία : Alfieri, 1950.

Morris, William, *Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings*, Λονδίνο 1877.

Mueller, Reinhold C., “Aspects of venetian sovereignty in medieval and renaissance Dalmatia”, *Quattrocento Adriatico* 5, 1996, σελ. 29-56.

Muir, Edward, “Images of Power: Art and Pageantry in Renaissance Venice”, *The American Historical Review*, v.84, n.1, (Φεβρ. 1979), σελ. 16-52.

Muir, Edward, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton University Press, Princeton 1981.

Murray, Peter, *The Architecture of the Italian Renaissance*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1969, (ανατύπωσ 1998)

Muraro, Michelangelo, *Venetian Villas: The History and Culture*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1986.

Noiret, Hippolyte, *Documents inédits pour servir a l'histoire della domination vénitienne en Crète de 1380 a 1485: tires des archives de Venise*, Σειρά: Bibliothèque des écoles français d'Athènes et de Rome, Thorin et fils, Παρίσι 1892.

O'Connell, Monique, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2009.

Onians, John, *Bearers of Meanings. The Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*, Princeton University Press, Princeton 1988.

Pagliara, Pier Nicola, "Sanmicheli e gli ordini", στο Howard Burns, Christoph Luitpold Frommel, Lionello Puppi, (επιμ.), *Michele Sanmicheli: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995, σελ. 134-153.

Palladio, Andrea, *The Four Books on Architecture*, (μετάφραση και επιμέλεια Robert Tavernor και Richard Schofield), MIT Press, Κέμπριτζ και Λονδίνο 1997.

Papadopoli, Zuanne, *L' Occio (Time of leisure): Memories of Seventeenth-Century Crete*, (έκδοση με αγγλική μετάφραση, εισαγωγή, σχολιασμό, γλωσσάρι του Alfred Vincent), Ελληνικό Ινστιτούτ Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών στη Βενετία, Βενετία 2007.

Paul, Jürgen, *Die mittelalterlichen Kommunalpaläste in Italien*, PhD Thesis, Freiburg im Breisgau University 1963.

Pertot, Gianfranco, *Venice. Extraordinary Maintenance: A history of the restoration, conservation, destruction and adulteration of the fabric of the city from the Fall of the Republic to the present*, (1^η έκδοση στα ιταλικά με τον τίτλο: *Venezia «restaurata»*. *Centosettanta anni di interventi di restauro sugli edifici veneziani*, Franco Angeli, Μιλάνο 1988), Paul Holberton publishing, Λονδίνο 2004.

Petricioli, Marta, *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia (1898-1943)*, Ρώμη 1990.

Petricioli, Marta, “Federico Halbherr fra archeologia e politica”, *Creta Antica*, 1, 2000, σελ. 101-112.

Pincus, Debra, “Venice and the two Romes: Byzantium and Rome as a Double Heritage in Venetian Cultural Politics”, *Artibus and Historiae* 26, (1992), σελ. 101-114.

Pizzo, Marco, “Il Vittoriano e la demolizione del convento dell’ Aracoeli”, στο Maria Giulia Barberini (επιμ.), *Tracce di pietra: La collezione dei marmi di Palazzo Venezia*, Campisano Editore, Ρώμη 2008, σελ. 55-59.

Porfyriou, Heleni, “Verona: XV-XVI secolo. Da “virtù civile” a “decoro pubblico”, στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 189-223.

Porfyriou, Heleni, “La cartografia veneziana dell’ isola di Creta” στο Gherardo Ortalli (επ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 375-413.

Porfyriou, Heleni, “The cartography of Crete in the first half of the 17th century: a collective work of a generation of engineers”, *Tetradia Ergasias: Eastern Mediterranean Cartographies*, 25/26, 2004, σελ. 65-92.

Pretelli, Marco, “Massimiliano Ongaro: ingegneria e restauro tra Otto e Novecento” στο Franca Cosmai, Stefano Sorteni (επιμ.), *La città degli ingegneri*, Marsilio, Βενετία 2005, σελ. 169-177.

Prijatelj, Kruno, “Sanmicheli e la Dalmazia”, στο Howard Burns, Christoph Luitpold Frommel, Lionello Puppi, (επιμ.), *Michele Sanmicheli: architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, Μιλάνο 1995, σελ. 222-227.

Prinz, Wolfram, “Simboli ed immagini di pace e di guerra nei portali del Rinascimento: la porta della guerra nel palazzo di Federico da Montefeltro”, στο Giorgio Cerboni Baiardi, Giorgio Chittolini, Piero Floriani (εκδότες), *Federico da Montefeltro: Lo Stato Le Arti La Cultura*, (v. 2 Le Arti), Bulzoni Editore, Ρώμη 1986, p. 65-71, fig. 1-30.

Puppi, Lionello, *Michele Sanmicheli: architetto di Verona*, Padova 1971.

Puppi, Lionello, *Ritratto di Verona. Lineamenti di una storia urbanistica*, Banca Popolare, Βερόνα 1978.

Puppi, Lionello (επιμ.), *Alvise Cornaro e il suo tempo*, (κατάλογος έκθεσης), Comune di Padova, Assessorato ai beni culturali, Πάδοβα 1980.

Puppi, Lionello, “La piazza come spazio simbolico del potere marciano e di civiche memorie”, *50 rue de Varenne*, Δεκέμβριος 1985, σελ. 96-110.

Puppi, Lionello, *Michele Sanmicheli architetto: opera completa*, Caliban Editrice, Ρώμη 1986.

Puppi, Lionello, *Palladio: Introduzione alle Architetture e al Pensiero teorico*, Arsenale Editrice, Βενετία 2005.

Puppi, Lionello και **Universo, Mario**, *Le città nella Storia d'Italia. Padova*, Laterza, Ρώμη 1982.

Ratti Vidulich, Paola, *Duca di Candia: Bandi (1313-1329)*, Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, Venezia 1965.

Riegl, Alois, “The Modern Cult of Monuments: its character and origin”, 1^η έκδοση *Der modern Denkmalkultus: Sein Wesen und seine Entstehung*, W. Braumuller, Βιέννη 1903. Μετάφραση από τις Karin Bruckner και Karen Williams για την έκδοση εγχειριδίου του Πανεπιστημίου του Harvard.

Rodolico, Niccolò και **Marchini, Giuseppe**, *I palazzi del popolo nei comuni toscani del Medio Evo*, Electa, Μιλάνο 1962.

Rose, Paul Lawrence, “A Venetian Patron and Mathematician of the Sixteenth Century: Francesco Barozzi (1537-1604)”, *Studi Veneziani*, n.s. 1, 1977, σελ. 119-178.

Rosenthal, Earl, «The Diffusion of the Italian Renaissance Style in Western European Art», *Sixteenth Century Journal IX*, 4 (1978), σελ. 33-45.

Rubinstein, Nicolai, “Italian reactions to Terraferma expansion in the fifteenth century”, στο J. R. Hale (επιμ.), *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 197-217.

Rusconi, Giacomo, “La Loggia del Consiglio di Padova”, *Padova*, n.4, anno IX, 1935, σελ. 3-18.

Sacchi, Archimede, *Il Palazzo del Comune ditto “Arengario” in Monza*, Milano, Tip. F. Pagnoni, 1890.

Sagredo, Agostino και **Berchet, Federico**, *Il Fondaco dei Turchi in Venezia: studi storici ed artistici, con documenti inediti e tavole illustrative*, Giuseppe Civelli, Μιλάνο 1860.

Salone, Carlo, “La fabbrica di Palazzo Nuovo in Bergamo”, *Bergomum: Bollettino della Civica Biblioteca di Bergamo*, anno LXXXII, 1987, n. 4, σελ. 3-25.

Sansovino, Francesco, *Venetia, città nobilissima et singolare, descritta in XIII libri*, πρώτη έκδοση Βενετία 1581, εδώ χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του Giustiniano Martinioni του 1663.

Sansovino, Francesco, *Delle cose notabili che sono in Venetia*, Βενετία 1561, εδώ χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του Domenico de' Farri του 1562.

Santschi, Elisabeth, *La Notion de “feudum” en Crète vénitienne (XIIIe-XVe siècles)*, Imprimerie Ganguin et Laubscher S.A., Montreux 1976.

Santschi, Elisabeth, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète*, Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Etudes Byzantines et Post-byzantines de Venise, n.9, Βενετία 1976.

Sanuto, Marino, *Itinerario di Marin Sanuto per la terraferma veneziana nell'anno MCCCCLXXXIII*, Rawdon Brown (επιμ.) Πάδοβα 1847,

Sanuto, Marino, *I Diarii di Marino Sanuto*, v. XII, (58 τόμοι σύνολο) (Ανατύπωσ έκδοσης F. Visentini Βενετία 1879-1903, συγκεκριμένος τόμος 1886, Ανατύπωση από Forni Editore, Μπολόνια 1969,

Sarnataro, Maria Maddalena, “La rivolta di Candia del 1363-65 nelle fonti veneziane”, *Studi Veneziani*, τ.31, (1996), σελ. 127-153.

Savonarola, Michele, *Libellus de magnificis ornamentis: regie civitatis Padue* (1466) πρώτη έκδοση 1902 από τον Arnaldo Segarizzi.

Scarrocchia, Sandro, “I fondamenti della teoria disciplinare della conservazione di Alois Riegl”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, τ. 50, (1997), σελ. 41-74.

Scolari, Massimo, “L'idea di modello”, *Eidos* 2, 1988, σελ. 16-39.

Serlio, Sebastiano, *On Architecture, Books I-V of Tutte l'Opere d' Architettura et Prospetiva*, μετάφραση στα αγγλικά και σχολιασμός από τους Vaughan Hart και Peter Hicks, Yale University Press, Λονδίνο 1996.

Sexton, Kim Susan, *A History of Renaissance Civic Loggias in Italy from the Loggia dei Lanzi to Sansovino's Loggetta*, Phd. dissertation presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University, 1998, (UMI Number: 9817400).

Sheard, Wendy Stedman, “Bramante e i Lombardo: ipotesi su una connessione”, στο *Venezia – Milano*, 1984, σελ 25-56.

Svalduz, Elena, “Treviso: XV-XVII secolo. Gli edifici pubblici e il mercato tra eredità e rinnovo”, στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 294-326.

Svalduz, Elena, “Palazzi pubblici: i luoghi di governo e le sedi dell’ amministrazione cittadina”, στο Donatella Calabi, Elena Svalduz (επιμ.) *Luoghi, Spazi, Architetture*, Σειρά: Il Rinascimento italiano e l’ Europa, 6, Fondazione Cassamarca, Costabissara : Colla, Τρεβίζο 2010, σελ. 126-158.

Tabarelli, Gian Maria, *Palazzi Pubblici d’Italia. Nascita e trasformazione del Palazzo Pubblico in Italia fino al XVI secolo*, Bramante Editrice, 1978.

Tabak, Faruk, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2008.

Tafel, Gottlieb Lukas Friedrich και Thomas, Georg Martin, *Urkunden zu alteren Handels – und Staatgeschichte der Republik Venedig: mit besonderer Beziehung auf Byzanz und Levante*, Άμστερνταμ : Hakkert, 1964.

Tafari, Manfredo, *Jacopo Sansovino e l’architettura del ’500 a Venezia*, Marsilio Editori, Πάδοβα 1969.

Tafari, Manfredo, «“Sapienza di Stato” e “Atti Mancati”»: Architettura e tecnica urbana nella Venezia del ‘500» στο Lionello Puppi (επιμ.), *Architettura e Utopia nella Venezia del Cinquecento*, Electa Editrice, Μιλανο 1980, σελ. 16-39.

Tafari, Manfredo, «“Renovatio urbis Venetiarium”»: il problema storiografico» στο Tafari, Manfredo, (επιμ.), *Renovatio urbis : Venezia nell’età di Andrea Gritti (1523-1538)*, Officina, Ρώμη 1984, σελ. 9-55.

Tafari, Manfredo, “Politica, scienza e architettura nella Venezia del ‘500”, στο Vittore Branca, Carlo Ossola (επιμ.) *Cultura e Società nel Rinascimento: tra Riforme e Manierismi*, Leo S. Olschki editore, Φλωρεντία 1984, σελ. 97-133.

Tafari, Manfredo, *Venice and the Renaissance*, The MIT Press, Cambridge, Λονδίνο 1995, (μετάφραση από τα ιταλικά Jessica Levine), (1^η έκδοση *Venezia e il Rinascimento*, Giulio Einaudi editore s.p.a., Τορίνο 1985).

Tafari, Manfredo, *Interpreting the Renaissance: Princes, Cities, Architects*, (πρώτη έκδοση στα ιταλικά Giulio Einaudi editore, Torino 1992), (μετάφραση από τα ιταλικά

Daniel Sherer, πρόλογος Κ. Michal Hays), Yale University Press, New Haven, Λονδίνο 2006).

Tagliaferri, Amelio, (επιμ.), *Relazioni dei Rettori Veneti in Terraferma*, Istituto di storia economica dell'Università di Trieste, 14 τόμοι, A. Giuffrè, Μιλάνο 1973-1979.

Tenenti, Alberto, *Piracy and the decline of Venice 1580-1615*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1967.

Tenenti, Alberto, “The Sense of Space and Time in the Venetian World”, στο J. R. Hale (επιμ.), *Renaissance Venice*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973, σελ. 17-46.

Tenenti, Alberto, “Les places du gouvernement dans la terre ferme vénitienne”, *50 rue de Varenne*, 1985, σελ. 91-95.

Thiriet, Freddy, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1975 (πρώτη έκδοση 1958).

Tosco, Carlo, «Potere civile e architettura: la nascita dei palazzi comunali nell'Italia nord occidentale», *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, 97, 1999, 2, 513-545.

Trainello, Leobaldo, et. al., *Rovigo: Ritratto di una città*, 1988.

Tucci, Ugo, “Il commercio del vino nell' economia cretese”, στο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1998, σελ. 183-206.

Van Gemert, Arnold F., «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17, 1980, σελ. 36-130.

Vasari, Giorgio, *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Gaetano Milanesi (επιμ.), Φλωρεντία 1878-1881, επανέκδοση Φλωρεντία 1906, φωτομηχανική επανέκδοση από τις εκδόσεις Sansoni Editore, Φλωρεντία 1973, εννέα τόμοι.

Vasari, Giorgio, *Le Vite de' più eccellenti Pittori Scultori e Architettori*, έξι τόμοι, Rosanna Bettarini, Paola Barocchi (επιμ.), Sansoni Editore, Φλωρεντία 1966-1973 (τρεις πρώτοι τόμοι), Studio Per Edizioni Scelte, Φλωρεντία 1976-1987, (τρεις τελευταίοι τόμοι).

Venditti, Arnaldo, *La Loggia del Capitaniato [Corpus Palladianum IV]*,], Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Βιτσέντσα 1969.

Ventura, Angelo, *Nobiltà e popolo nella società veneta del'400 e '500*, Editori Laterza, Bari 1964.

Vincent, Alfred, Χρυσοχόου, Στέλλα Α., «Ο κρητικός χαρτογράφος Zorzi Corner», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2004, σελ. 369-384.

Visioli, Monica, “Bergamo: XV-XVII secolo. Organizzazione e trasformazione degli spazi urbani”, στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 159-188.

Vitruvio, *I Dieci Libri Dell' Architettura: Tradotti e Commentati da Daniele Barbaro. 1567*, Edizioni Il Polifilo, Μιλάνο 1997.

Vitti, Mario, «Η ακμή της Κρητικής λογοτεχνίας και το ευρωπαϊκό σύνολο (ΙΣΤ΄-ΙΖ΄)», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 371-377.

Vlachou, Foteini, “Why Spatial? Time and the Periphery”, *Visual Resources*, 32, 1-2, σελ. 9-24.

Uberti, Carla, “I palazzi pubblici” στο Amerigo Restucci (επιμ.), *L'architettura civile in Toscana. Il Medioevo*, Monte dei Paschi di Siena, Σιένα 1995, σελ. 151-223.

Waddy, Patricia, “The Design and Designers of Palazzo Barberini”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, v. 35, n. 3 (1976), σελ. 151-185.

Wolfgang Wolters, *Architettura e Ornamento: La decorazione nel Rinascimento veneziano*, Cierre edizioni, Verona 2007 (μετάφραση από τα γερμανικά της Benedetta Heinemann Campana, τίτλος πρωτοτύπου: *Architektur und Ornament. Venezianischer Bauschmuck der Renaissance*, Verlag C.H. Beck, Μόναχο 2000).

Woolf, S. J., “Venice and the Terraferma: Problems of Change from Commercial to Landed Activities”, στο Brian Pullan (επιμ.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen and Co Ltd, Λονδίνο 1968, σελ. 175-203, [πρώτη έκδοση στο *Bolletino dell'istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano*, τ. IV, 1962].

Zaggia, Stefano, “Padova: XV-XVII secolo. Trasformazione e continuità negli spazi urbani centrali”, στο Donatella Calabi (επιμ.), *Fabbriche, Piazze, Mercati. La Città Italiana nel Rinascimento*, Officina Edizioni, Ρώμη 1997, σελ. 255-293.

Zaggia, Stefano, “Ornamenti e memoria. Divagazioni su città, piazze, monumenti: l’arco di Falconetto in Piazza dei Signori a Padova” στο Rosa Tamborrino, Guido Zucconi (επιμ.), *Lo spazio narrabile: Scritti di storia della città in onore di Donatella Calabi*, Quodlibet, Macerata 2014, σελ. 73-82.

Zamperini, Alessandra, “La decorazione militare come simbolo di virtus civile: il De re militari di Valturio a Verona tra Quattro e Cinquecento”, http://www.antiqua.mi.it/A_OrnatoMil_VR_Zamperini_giu13.htm#

Žmegač, Andrej, “La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un’opera importante di Giangirolamo Sanmicheli”, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 49. Bd., H. 1/2 (2005), σελ. 133-151.

Zucconi, Guido, “Architettura e topografia delle istituzioni nei centri minori della Terraferma (XV-XVI secolo)”, *Studi Veneziani*, τ. 17, (1989), σελ. 27-49.

Zucconi, Guido, *L’invenzione del passato: Camillo Boito e l’architettura neomedievale*, Marsilio, Βενετία 1997.

*****

ΑΑ.VV., *1898-1899. Κρήτη. Φωτογραφικές Μαρτυρίες από το Προσωπικό Λεύκωμα του Πρίγκιπα Γεωργίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

Αλεξίου, Στυλιανός, *Οδηγός Ιστορικού Μουσείου Κρήτης*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1953.

Αλεξίου, Στυλιανός, «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8, (1954), σελ. 76-108.

Αλεξίου, Στυλιανός, «Το Δουκικόν Ανάκτορον του Χάνδακος», *Κρητικά Χρονικά*, 14, (1960), σελ. 102-108.

Αλεξίου, Στυλιανός, «Το κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα», *Κρητικά Χρονικά*, 19, (1965), σελ. 146-178.

Αλεξίου, Στυλιανός, «Βενετοκρητικές επιγραφές Σιλάμου, Περιβολίων Ρεθύμνου», στο Όλγα Γκράτζιου, Χρήστος Λούκος, (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009, σελ. 221-227.

Ανδριανάκης, Μιχάλης, «Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη», στο Όλγα Γκράτζιου, (επιμ.) *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή: 13^{ος} -17^{ος} αιώνας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 14-33.

Αντωνιάδη, Σοφία, «Ο χρονογράφος Zancaruolo και η Κρητική Επανάσταση του 1363», *Κρητικά Χρονικά*, 15-16, (1961-1962), σελ. 353-362.

Αρακαδάκη, Μαρία, «Ο Francesco Basilicata στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη; (Η μήπως ο Angelo Oddi;)», *Κρητολογικά Γράμματα*, 18, (2002/2003), σελ. 47-100.

Βακονδίου, Μαρία και Γκράτζιου, Όλγα (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

Βαρθαλίτου, Πετρούλα, «Η κρήνη Bembo στον Χάνδακα», στο Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 152-163.

Βαρθαλίτου, Πετρούλα, «Περίτεχνες κρήνες με γλυπτό διάκοσμο», στο Μαρία Βακονδίου, Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτικής της βενετικής περιόδου στην Κρήτη* (προσωρινός τίτλος καταλόγου, υπό δημοσίευση).

Βαρουχάκης, Βασίλης, «Ιωσήφ Χατζιδάκης: Η «λυσώσα αρχαιολογία» της Κρητικής Πολιτείας και οι αντιφάσεις της» στο Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2014, σελ. 175-199.

Βιολιδάκης, Γιώργος Ν., «Προσπάθειες περιορισμού της αμπελοκαλλιέργειας στην Κρήτη κατά την ύστερη περίοδο της Βενετοκρατίας: πολιτικός σχεδιασμός και τοπική αντίδραση», *Θησαυρίσματα* 39/40, (2009/2010), σελ. 249-303.

Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* (Vitruvii, *De architettura*), 2 τόμοι, μετάφραση, σχόλια Παύλος Λέφας, Πλέθρον, Αθήνα 1997-1998.

Βιτρούβιος [Marcus Vitruvius Pollio], *Δέκα βιβλία περί αρχιτεκτονικής* (*De architettura libri decem*), απόδοση στα ελληνικά, σχόλια και επιμέλεια Στέλιος Χ. Ζερέφος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Βλάχου, Φωτεινή, *Τέχνη στην Ευρωπαϊκή Περιφέρεια: Η ιστορική ζωγραφική στην Πορτογαλία στις αρχές του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2013.

Γάσπαρης, Χαράλαμπος, «Τα αστικά φέουδα (burgessie): Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στον Χάνδακα», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σελ. 137-50.

Γάσπαρης, Χαράλαμπος, «“Φτωχοί” φεουδάρχες και “πλούσιοι” αγρότες. Η οικονομική διαστρωμάτωση των τάξεων στη μεσαιωνική Κρήτη», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Πλούσιοι και Φτωχοί στην Κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1998, σελ. 293-303.

Γιαλαμά, Διονυσία, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα*, 20, 1990, σελ. 300-403.

Γιαλαμά, Διονυσία, «Εκκλησιαστικές και κοινωνικές αντιθέσεις στο Ρέθυμνο στα τελευταία χρόνια του ΙΣΤ΄ αιώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 103-115.

Γιαννόπουλος, Ι. Γ., *Η Κρήτη κατά τον Τέταρτο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1570-1571)*, [χ.ε.], Αθήνα 1978.

Γκράτζιου, Όλγα, «Spolia βενετικής ευγένειας από την περιοχή του Ρεθύμνου», στο Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου*, (Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2003, σελ. 435-446.

Γκράτζιου, Όλγα, «Κείμενο και εικόνα στο Μαρκιανό χειρόγραφο του Γεωργίου Κλόντζα», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες: χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002 προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert, (επιμέλεια D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 215-241.

Γκράτζιου, Όλγα, «Αναζητώντας τη γλυπτική των Βενετών στην Κρήτη: ένα πρόγραμμα καταγραφής έργων γλυπτικής της βενετικής περιόδου», στο Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 180-195.

Γκράτζιου, Όλγα, *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή: Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010.

Γκράτζιου, Όλγα, «Η γλυπτική στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου και ιδιαίτερα στην Κρήτη», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιστημονική διεύθυνση), Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμέλεια κειμένων) *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα, Βενετία 2010, σελ. 575-604.

Δετοράκης, Μανώλης Ε., «Ιωσήφ Χατζιδάκης (1848-1936). (Σύντομη αναφορά στην πολιτική και πατριωτική του δράση)», *Παλίμψηστον*, 3, 1986, σελ. 125-148.

Δετοράκης, Θεοχάρης Στέφανος Ξανθουδίδης: *Βιογραφικά-Βιβλιογραφικά*, Ηράκλειο 1990.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., «Η «Μεγάλη Βρύση» του Ρεθύμνου», *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), σελ. 322-343.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., «Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τ. Στ' (1970-1972), σελ. 233-245.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., «Ένα αναγεννησιακό θύρωμα του Ρεθύμνου σε σχέδιο του Sebastiano Serlio», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), σελ. 209-223.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., «Το Ρέθυμνο στα 1573. Μια σελίδα από τις "Memorie" του Francesco da Molin », *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), σελ. 322-340.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., «Η Lozza του Ρεθέμνου: Ένα αξιόλογο έργο της αρχιτεκτονικής του Michele Sanmicheli στην Κρήτη», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 64-83.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., «Η Πύλη του Ιησού των βενετσιάνικων οχυρώσεων του Χάνδακα», *Φρουριακά Χρονικά* 1, (1973), σελ. 175-212.

Δημακόπουλος, Ιορδάνης Ε., *Τα Σπίτια του Ρέθεμνου: Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, (πρώτη έκδοση Αθήνα 1977), ανατύπωση 2001

Δημανόπουλος, Σπύρος, «Αστικός χώρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960», *Μνήμων*, 34, 2016, σελ. 97-124.

Ευγενίδου, Δέσποινα, «Τα μνημεία ως μουσεία και τα μουσεία ως μνημεία», στο *Μουσεία σε Μνημεία: Μια πρόκληση* (Ημερίδα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 25/4/2002), *Μικρά Μουσειολογικά* 2, Αθήνα 2008, σελ. 41-52.

Ζέη, Ελευθερία, «Η «ένωση» της Κρήτης με την Ελλάδα: παλαιότερες και σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις», στο Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2014, σελ. 19-32.

Θεοτόκης, Σπυρίδων Μ., *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας: Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας 1255-1669*, τόμος Α΄, τεύχος ΙΙ, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1933.

Θεοτόκης, Σπυρίδων Μ., *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας: Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας, Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385*, Ακαδημία Αθηνών, τόμος Β΄-τεύχ Ι-ΙΙ, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1936-1937.

Θεοτόκης, Σπυρίδων Μ., «Ιάκωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α, 1938, σελ. 186-206.

Ιωάννου, Παναγιώτης Κ., «Γεώργιος Κλόντζας ή Natale Bonifacio; Σχετικά με την πατρότητα της εικονογράφησης του Marc. Gr. VII 22», *Θησαυρίσματα* 35, (2005), σελ. 213-242.

Καζανάκη-Λάππα, Μαρία, «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στο Χάνδακα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα του 17^{ου} αιώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 175-180.

Καζανάκη-Λάππα, Μαρία, «Η συμβολή των αρχαιικών πηγών στην ιστορία της τέχνης», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.) *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού: Αρχαιικά Τεκμήρια*, Σειρά: Venetiae quasi alterum Byzantium, 1, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σελ. 435-484.

Κακλαμάνης, Στέφανος, «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στο βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα του 16^{ου} αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά* 26, (1986), σελ. 152-176.

Κακλαμάνης, Στέφανος, «Biblioteche private in Creta durante il dominio veneziano (XVI-XVII sec.)», *Cretan Studies* 6, 1998, σελ. 287-291.

Κακλαμάνης, Στέφανος, «Η χαρτογράφηση του τόπου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», στον κατάλογο της έκθεσης *CANDIA / CRETA / ΚΡΗΤΗ: Ο Χώρος και ο Χρόνος, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*. Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Κακλαμάνης, Στέφανος, «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το 16^ο βιβλίο της *Istoria Candiana* του Ανδρέα Κορνάρου», στο Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη (Βυζάντιο - Βενετοκρατία). Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2008, σελ. 115-249.

Καλπαξής, Θανάσης Ε., *Αρχαιολογία και Πολιτική Ι. Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1990.

Καλπαξής, Θανάσης Ε., *Αρχαιολογία και Πολιτική ΙΙ. Η Ανασκαφή του Ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1993.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Αλέκα, «Πόλεις και πολεοδομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 223-253.

Κοκκινάκης, Γιάννης, «Πολιτικές εξελίξεις στην Κρητική Πολιτεία, 1898-1913. Φωτογραφία και Ιστορία: Σκέψεις με αφορμή την παρούσα έκδοση», στο *1898-1899 Κρήτη. Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. xix-xxxii.

Κόκκου, Αγγελική, *Η Μέριμνα για τις Αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα Πρώτα Μουσεία*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2009, (πρώτη έκδοση Εκδοτική «Ερμής» Ε.Π.Ε., Αθήνα 1977).

Κοκονάς, Ν.Α., *Το Βενετσιάνικο Ρολόι του Ρεθύμνου: ένα μνημείο της Κρητικής Αναγέννησης στην πορεία του χρόνου*, Γραφοτεχνική Κρήτης, Ρέθυμνο 1995.

Κόπακα, Κατερίνα, «Στέφανος Ξανθουδίδης. Ο πρωτεργάτης της κρητικής αρχαιολογίας», *Cretan Studies*, τ. 7, 2002, σελ. 125-139.

Κουγκλέρη, Φωτεινή και Γιαπιτζόγλου, Κώστας, «Ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου Ρεθύμνου», *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (2006), τ. Β3, Χανιά 2011, σελ. 137-157.

Κριτσωτάκη, Νίκη, «Η ενετική έπαυλη Dei Mezzo στην Ετιά Σητείας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (2000), σελ. 347-364.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μαρία, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα», *Θησαυρίσματα* 12, 1975, σελ. 35-135.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μαρία, «Έργα «σκουλτόρων» και «μουράρων»: γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον δέκατο έκτο αιώνα με βάση αρχαιακές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Έτη ΣΤ'-Ζ', τεύ. η 11-14, 1994-1995, σελ. 361-403.

Λαμπρινός, Κώστας Ε., «Λειτουργίες της Loggia στη βενετοκρατού' ενη Κρήτη», στο Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σελ. 227-242.

Λαμπρινός, Κώστας Ε., *Κοινωνία και διοίκηση στο Βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: το ανώτερο κοινωνικό σώμα των ευγενών (1571-1646)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1999.

Λαμπρινός, Κώστας Ε., «Σαν «εξορία παντοτινή»: η πορεία του Ιταλού μηχανικού Angelo Oddi στη βενετική Κρήτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 10, 2012, σελ. 35-58.

Λάμπρος, Σπυρίδων, «Βραχέα Χρονικά», (επιμ. Κωνσταντίνος Άμαντος), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τόμος Α΄, τεύχος 1, Γραφείο Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1932-1933, σελ. α΄-112.

Λιάκος, Αντώνης, «“Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος”. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σελ. 171-199.

Λιανός, Νίκος, «Το θαλάσσιο κράτος της Βενετίας και η παράκτια μνημειακή αρχιτεκτονική στην Αδριατική», στο Elias Beriatos και Evangelos Livieratos (eds.), *From an ancient sea to a modern network. Adrionian. Extrema-Proxima. Visions, echoes, maps and routes*, Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 181-261.

Λυδάκη, Ειρήνη, «Η ύπαρξη ιδιωτικών βιβλιοθηκών στο Χάνδακα τον 17^ο αιώνα», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 422-445.

Μαλλούχου-Tufano, Φανή, *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα 1834-1939*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1998.

Μαλλούχου-Tufano, Φανή, «Διεθνείς χάρτες, συστάσεις, διακηρύξεις και συμβάσεις για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς», στο Χαράλαμπος Μπούρας, Παναγιώτης Τουρνικιώτης (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα 2010, σελ. 299-336.

Μαλτέζου, Χρύσα Α., «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο David Holton (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995. (1^η έκδοση στα αγγλικά *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press 1991, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), σελ. 21-57.

Μαλτέζου, Χρύσα Α., «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σελ. 105-161.

Μαλτέζου, Χρύσα Α., «Η τύχη των τελευταίων ευγενών της Κρήτης», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 447-458.

Μαλτέζου, Χρύσα Α., *ire debeas in rettorem Canepae: Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σειρά: Graecolatinitas nostra, πηγές 4, Βενετία 2002.

Μανούσακας, Μανούσος Ι., «Δανιήλ Φουρλάνος: ένας λησμονημένος λόγιος του Ρεθέμνου», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 185-206.

Ματθιόπουλος, Ευγένιος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», στο Ευγένιος Ματθιόπουλος, Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ. 419-475.

Μπαρούτσος, Φώτης, «Ο δημόσιος πλειστηριασμός των φόρων του 1578 στον Χάνδακα της Κρήτης. Η αποχή των φοροενοικιαστών», *Θησαυρίσματα* 28, (1998), σελ. 175-195.

Μπαρούτσος, Φώτης, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16^ο αιώνα. Η ενοικίαση φόρων και οι επιπτώσεις της*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2002.

Μπαρούτσος, Φώτης, «Η εξέλιξη του θεσμού των συμβουλίων των ευγενών στη βενετική Κρήτη: αντανάκλαση κοινοτικής ή διοικητικής οργάνωσης;», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2006, σελ. 181-196.

Μπαρούτσος, Φώτης, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16ο αιώνα. Η ενοικίαση φόρων και οι επιπτώσεις της*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2002.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, *Μελετήματα*, (επιμέλεια: Νικόλαος Παναγιωτάκης, Θεοχάρης Δετοράκης), Έκδοση Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1980.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Ενετική Λέσχη εν Κρήτη», *Παναθήναια* 9, 1904-1905, σελ. 129-132.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών*, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher, Αθήνα 1939, σελ. 129-132.

Πάγκαλος, Θεόδωρος, *Τα απομνημονεύματα μου, 1897-1947: Η παραχώρης περίοδος της τελευταίας πενηκονταετίας*, τ. Β', Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1959.

Παλιούρας, Αθανάσιος, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci.-1608) και οι μικρογραφίες του κώδικος αυτού*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1977.

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σελ. 45-118.

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Βίνι του Ρεθύμνου». *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Αθήνα 1974, σελ. 232-251.

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Σύνδεσος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σελ. 163-195.

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου», στο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Τα Νεανικά Χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, επιμέλεια Νίκος Χατζηνικολάου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σελ. 39-163. Πρώτη δημοσίευση: *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τόμος 2, Ρέθυμνο 1986, σελ. 1-121.

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Ο Μανούσος ο πειρατής: 1571-1572», στο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Τα Νεανικά Χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, επιμέλεια Νίκος Χατζηνικολάου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σελ. 181-188. Διαβάστηκε ως ανακοίνωση στο συνέδριο *ο Γκρέκο στην Ιταλία και η Ιταλική Τέχνη* (Ρέθυμνο 1995).

Πανοπούλου, Αγγελική, *Συντεχνίες και Θρησκευτικές Αδελφότητες στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα, Βενετία 2012.

Πανοπούλου, Αγγελική, «Οι Πρωτομάστορες του Χάνδακα (16^{ος}-17^{ος} αιώνας)», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2004, σελ. 257-270.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σελ. 99-136.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 431-438.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη το 17^ο αιώνα (prove di cittadinanza), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Έτη ΣΤ'-Ζ', τεύ η 11-14, 1994-1995, σελ. 619-634.

Παπαδάκη, Ασπασία, *Θρησκευτικές και Κοσμικές Τελετές στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Παράρτημα αρ. 1, Ρέθυμνο 1995.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17^{ου} αιώνα): συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Παρουσία*. Σειρά αυτοτελών δημοσιευμάτων 2, Αθήνα 1987.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Συμβολή στην ιστορία της Μονής του Σωτήρα Χριστού στο Αρκάδι κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», στο Χρύσα Μαλτέζου, Θεοχάρης Δετοράκης, Χρ. Χαραλαμπάκης (εκδοτική επιτροπή), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. Β', Ρέθυμνο 1994, σελ. 397-410.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1996.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Συσσωματώσεις του αστικού χώρου και πολιτισμική ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Cretan Studies*, 6, 1998, σελ. 37-49.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο: αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002*, τ. Β', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2002, σελ. 553-572.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Ο Θεσμός των Αστικών Κοινοτήτων στον Ελληνικό Χώρο κατά την Περίοδο της Βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.): μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Αρ. 24, Βενετία 2004.

Παπαδόπουλος, Τζουάνες, *Στον Καιρό της Σχολής: αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αιώνα*, εισαγωγή και σχολιασμός Alfred Vincent, μετάφραση και επιμέλεια Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

Πλουμίδης, Γεώργιος, *Αιτήματα και Πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1985.

Πλουμίδης, Γεώργιος, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: παραρτήματα αρ. 25, Ιωάννινα 1986.

Πλουμίδης, Γεώργιος, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1604-1640)*, τχ. 2, Ιωάννινα 1988.

Πετράκος, Βασίλειος, *Δοκίμιο για την Αρχαιολογική Νομοθεσία*, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1982.

Σακελλαράκης, Γιάννης, *Αρχαιολογικές Αγωνίες στην Κρήτη του 19^{ου} αιώνα: 51 έγγραφα για τις κρητικές αρχαιότητες (1883-1898)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998.

Σβορώνος, Νίκος, «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13^{ου} αι.», *Σύμμεικτα* 8, 1989, σελ.1-14.

Σήφακας, Γεώργιος Α., *Παραχώρησις υπό της Ενετικής Συγκλήτου του Διαμερίσματος των Χανίων ως Φέουδου εις Ενετούς Ευγενείς εν έτει 1252*, [χ.ε.], Αθήνα 1940.

Σκουτέλης, Νίκος, *Ο Πόλεμος Χωροτάκτης: Το Δίκτυο των Πόλεων-Οχυρών στο Κατά Θάλασσαν Κράτος της Βενετίας, 16^{ος}-17^{ος} αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα 2013.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., «Η Λότζα του Ηρακλείου», Ανατύπωση από το *Κρητικάί Σελίδες*, τ. Γ', Ηράκλειο 1939, σελ. 5-65.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Zuanne Mocenigo (1589)*, τόμος 1, «Εκδόσεις Σφακιανός», Ηράκλειο 1940.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., «Η Έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604)», *Κρητικά Χρονικά* (1949), τ. Γ, 519-533.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., «Η έκθεση του δούκα της Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ (1610)», *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, σελ. 319-352.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Francesco Morosini (1629)*, τόμος 2, «Εκδόσεις Σφακιανός», Ηράκλειο 1950.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Καπετάνιου του Χάνδακα και Προβλεπτή Χανίων Filippo Pasqualigo (1589)*, τόμος 3, «Εκδόσεις Σφακιανός», Ηράκλειο 1953.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)», *Κρητικά Χρονικά*, 9, τ.ΙΙΙ, 1955, σελ. 379-478.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας: Έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Benetto Moro (1602)*, Ηράκλειο 1958.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., «Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη», *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1968-1969, σελ. 142-168.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., «Η έκθεση του γενικού προβλεπτή Κρήτης Isero Civran του 1639», *Κρητικά Χρονικά* 21, 1969, σελ. 365-458.

Σπανάκης, Στέργιος Γ., *Η Ύδρευση του Ηρακλείου 828-1939*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Τμήμα Ανατολικής Κρήτης, Ηράκλειο 1981.

Σταρίδα, Λιάνα, *Η Λέσχη των Ευγενών του Χάνδακα*, Εκδόσεις Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2008.

Σταυρινίδης, Νικόλαος Σ., *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης, Α': έγγραφα της περιόδου ετών 1657-1672 (Εγίρας 1067-1082)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1976.

Σταυρινίδης, Νικόλαος Σ., *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης, Ε' έγγραφα της περιόδου ετών 1752-1765 (Εγίρας 1165-1179)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1985.

Στεριώτου, Ιωάννα Θ., *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646): Συμβολή στη Φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, 2 τόμοι, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992.

Στεριώτου, Ιωάννα Θ., «Βενετοί και δημόσια έργα στον ελληνικό χώρο», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.) *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού: Αρχαιακά Τεκμήρια*, Σειρά: Venetiae quasi alterum Byzantium, 1, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σελ. 485-518.

Στεριώτου, Ιωάννα Θ., *Τα Βενετικά Τείχη του Χάνδακα (τον 16^ο και 17^ο αι.): το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχειακές πηγές*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1998.

Στεριώτου, Ιωάννα Θ., «Τοπογραφικός προσδιορισμός εκκλησιών του Χάνδακα», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 661-674.

Τσελεμπί, Εβλιά, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671): Πελοπόννησος-Νησιά Ιονίου-Κρήτη-Κυκλάδες-Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, (Εισαγωγή, Απόδοση από τα Τουρκικά, Σημειώσεις: Δημήτρης Λούπης), Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994.

Τσικνάκης, Κώστας Γ., «Ένα άγνωστο κείμενο του Onorio Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591)», *Παλίμνηστον*, 9/10, 1989-1990, σελ. 179-238.

Τσικνάκης, Κώστας Γ., «Η αρχαιολογική έρευνα του Onorio Belli στην Κρήτη», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 577-589.

Τσικνάκης, Κώστας Γ., «Οι Ordini του Giacomo Foscarini, γενικού προνοητή και ανακριτή της Κρήτης (1574-1577). Ερευνητικά και εκδοτικά προβλήματα», *Σεμινάριο Εργασίας: Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων*, τ. 1 *Προβλήματα έκδοσης πηγών* (Βενετία 3-4 Νοεμβρίου 2000), Βενετία 2001, σελ. 33-52.

Τσικνάκης, Κώστας Γ., «Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου», στο Θεοχάρης Δετοράκης και Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η Τελευταία Φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, σελ. 561-583.

Τσικνάκης, Κώστας Γ., «Μεταφορές αρχαιοτήτων και μαρμάρων από την Κρήτη για την επισκευή του Δουκικού Παλατιού της Βενετίας το έτος 1576», στο Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, Κώστας Γ. Τσικνάκης (επιμ.) *Γαληνοτάτη: Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2013, σελ. 759-783.

Τσουγκαράκης, Δημήτρης, «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13^ο-14^ο αιώνα. Παραγωγή, διακίνηση και τιμές του σιταριού», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σελ. 333-385.

Τσουραπά, Ελένη, «Il buon governo: σχεδιάζοντας το σύστημα διακυβέρνησης στην ελληνοβενετική Ανατολή. Το παράδειγμα της Κρήτης (13^{ος}-17^{ος} αι.)» στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σελ. 171-184.

Φατούρου-Ησυχάκη, Κάντω, *Η Ρετόντα της Κρήτης: Η Χρήσις ενός Αρχιτεκτονικού Θέματος του Palladio εις Έπαυλιν της Κρητικής Αναγεννήσεως*, Αθήνα, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, 1972.

Φατούρου-Ησυχάκη, Κάντω, «Η κρητική Αναγέννηση και τα ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της», *Αριάδνη 1* (1983), σελ. 103-138.

Φατούρου-Ήσυχάκη, Κάντω, «Ιταλική και κρητική αναγεννησιακή τέχνη. Σημεία συγκρίσεως», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σελ. 652-670.

Χαμηλάκης, Γιάννης, *Το Έθνος και τα Ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, (αρχική έκδοση στα αγγλικά, Oxford University Press 2007, μετάφραση Νεκτάριος Καλαϊτής), Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2012.

Χατζηνικολάου, Νίκος, «Καλλιτεχνικά κέντρα και περιφερειακή τέχνη», *Νοήματα της εικόνας. Μελέτες ιστορίας και θεωρίας της τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, σελ. 387-414 [πρώτη δημοσίευση του κειμένου: *Kritische Berichte*, τόμ. 11, τχ. 4, 1983, σελ. 36-56].

Χατζηνικολάου, Νίκος, «Σκέψεις για την «Κρητική Αναγέννηση»», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σελ. 777-812.

Χατζιδάκης, Ιωσήφ, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Καραβίας, Αθήνα 1969 (1η έκδοση 1881).

Χατζιδάκης, Ιωσήφ, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των Αρχαιολογικών Ερευνών εν Κρήτη*, Τυπογραφείον "Εστία", Αθήνα 1931.

Χρυσοχόου, Στέλλα Α., *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη*, Σύλλογος Φίλων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Αθήνα 2001.

Χρυσοχόου, Στέλλα Α., «Ο μηχανικός Raffael Monanni και η χαρτογράφηση της Γαύδο περί το 1620-1630», στο Αστέριος Αργυρίου (επιμ.) *Η Ελλάδα των νησιών από την Φραγκοκρατία ως σήμερα*, (Πρακτικά του Β΄ Ευρωπαϊού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002), τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ. 63-79.

Χρυσοχόου, Στέλλα Α., «Πέντε Βενετοί μηχανικοί στην Κρήτη του 17^{ου} αιώνα», *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2004, σελ. 399-416.

Η βενετική Λότζια του Χάνδακα: η ιστορία του μνημείου από την ανέγερσή του έως σήμερα

Τόμος Β

Διδακτορική διατριβή

Όλγα Γκράτζιου (επιβλέπουσα καθηγήτρια)

Παναγιώτης Ιωάννου

Θανάσης Καλπαξής

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Εικ. 1. Loggia dei Cavalieri, Τρεβίζο, 1276-1277.

Εκτ. 2. Loggia dei Cavalieri, Τρεβίζο, 1276-1277. Εσωτερική άποψη.

Εικ. 3. Loggia degli Osii, Μιλάνο (τέλη 13^{ου} -αρχές 14ου αιώνα).

Εικ. 4. Arengario, Μάντοβα, τέλη 13^{ου} αιώνα.
Ανακατασκευή του 20^{ου} αιώνα.

Εικ. 5. Loggia dei Militi, Κρεμόνα (1292).

Εικ. 6. Palazzo della Ragione, Πάδοβα (13^{ος}-14^{ος} αιώνας).

Εικ. 7. Δημόσια Λότζια της Κορčουλα, μέσα 16ου αιώνα, Κροατία.

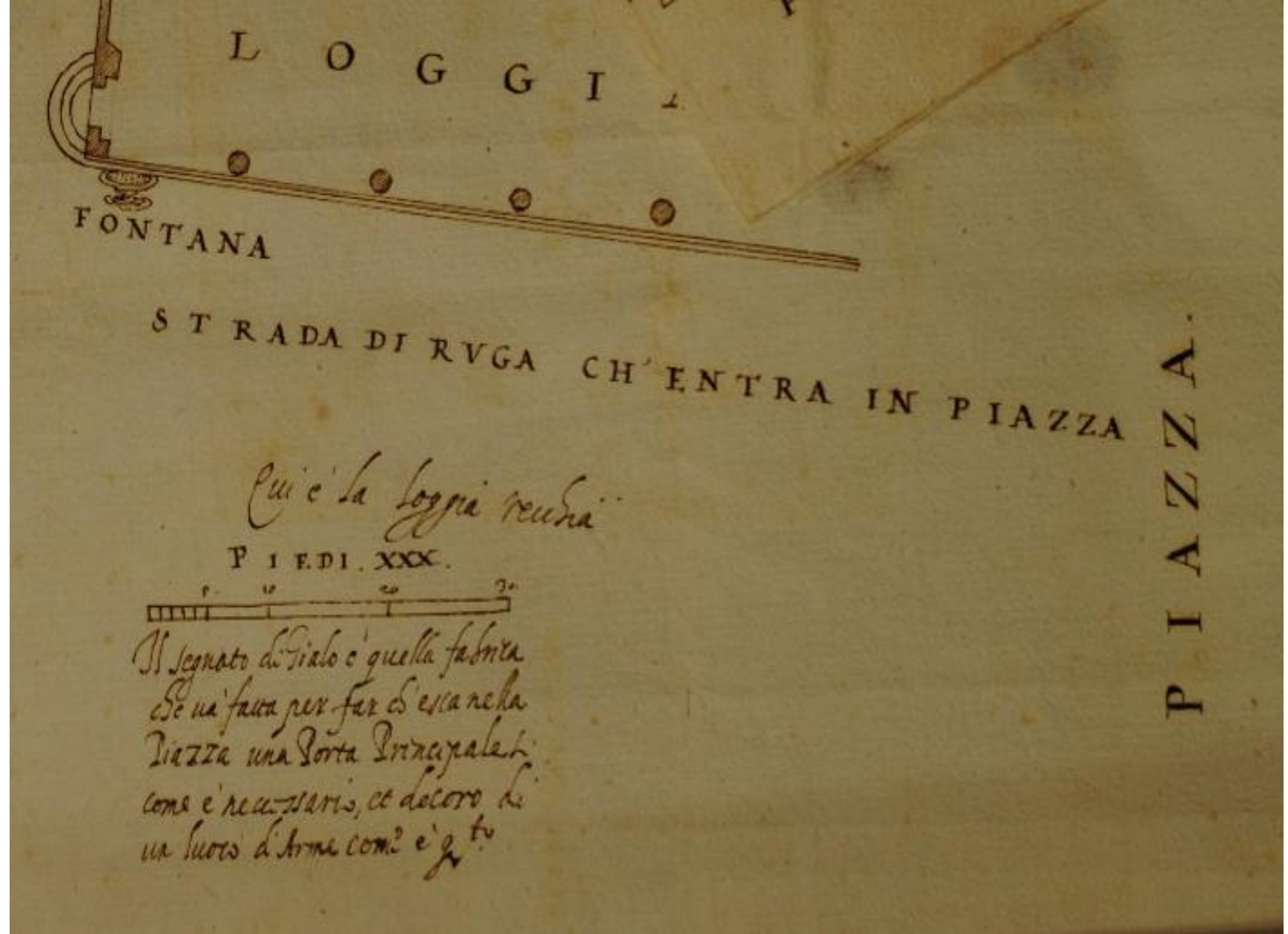

Εικ. 8. Χαράγματα πάνω στα χαμηλά τοιχία (στην κουπαστή) της Λότζιας της Κορϋύλα.

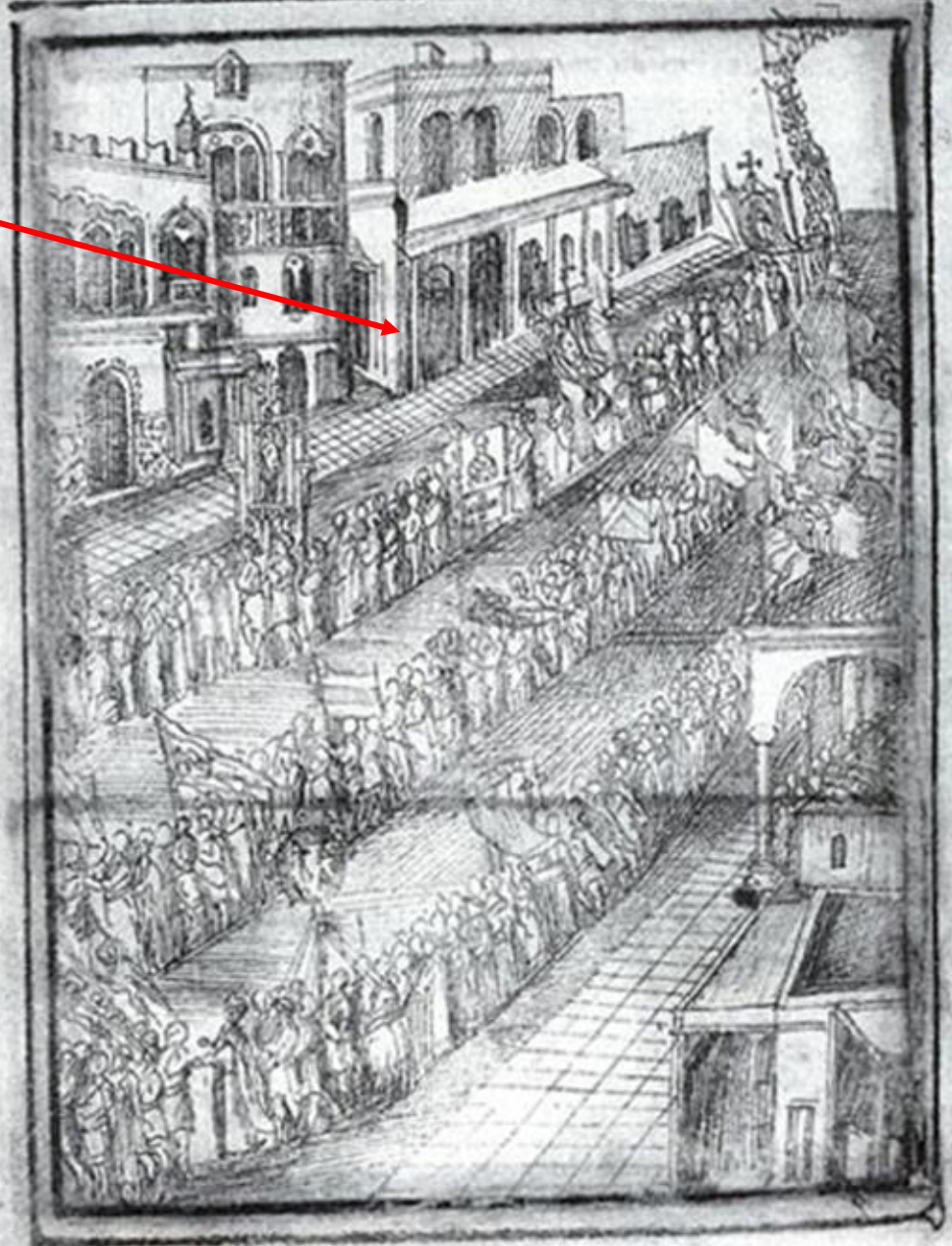

Εικ. 10. Σχέδιο κάτοψης της Λότζιας ΙΙΙ και της Οπλαποθήκης. Α.Σ.Ν., Dispacci dei Rettori di Candia, F. 1, n. 2-2, (1604). Λεπτομέρεια.

Ἐδὺ θ' εἰρήνη μετὰ ἡμεῖς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ κορποκρίστο· εἰς τὴν ὁ
πρῶτον ἡμέραν ἐκινήσω, ἢ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δεκάφορου δεκάτουρχο
κτε· ἢ ὅποια καὶ ἄλλα θύματα· καὶ ὁ λαὸς τῆς ἀστυνοίας

Εικ. 11. Η λιτανεία του Corpus Cristi στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα. Γεωργίου Κλόντζα, Κώδικας Marcianus graecus 1466 (Cl. VII. 22), φ. 134v. Τέλη 16ου αιώνα. Με το βέλος σημειώνεται το κτίριο που ο Τζερόλα ταύτ σε με τη Λότζια II.

Εικ. 12. Δημόσια Λότζια του Trogir (Traù), Κροατία, 1470.

Εικ. 13. Δημόσια Λότζια του Rab (Arbe), Κροατία, 1509.

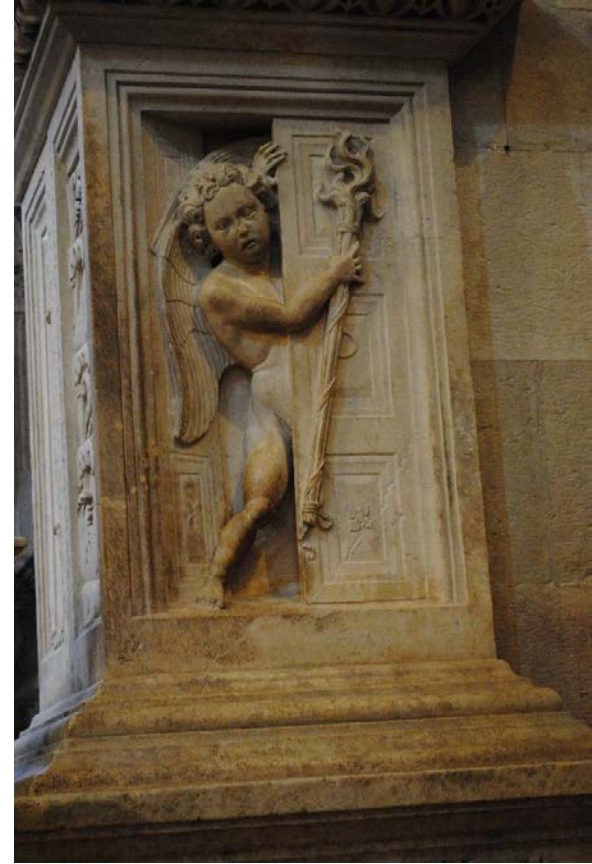
Εικ. 14. Κάστρο στο νησί του Τρόγκιρ (1420-1437).

Εικ. 15. Καθεδρικός ναός του Άγιου Ιάκωβου στο Šibenik (1431-1535).
Δεξιά: λεπτομέρειες με ανάγλυφα από τον βόρειο τοίχο (εξωτερικό) προς την πλατεία.

Εικ. 16. Nicolò di Giovanni Fiorentino. Παρεκκλήσι Orsini (1468), καθεδρικός ναός του Αγίου Λαυρέντιου στο Τρόγκιρ.
Δεξιά: λεπτομέρειες.

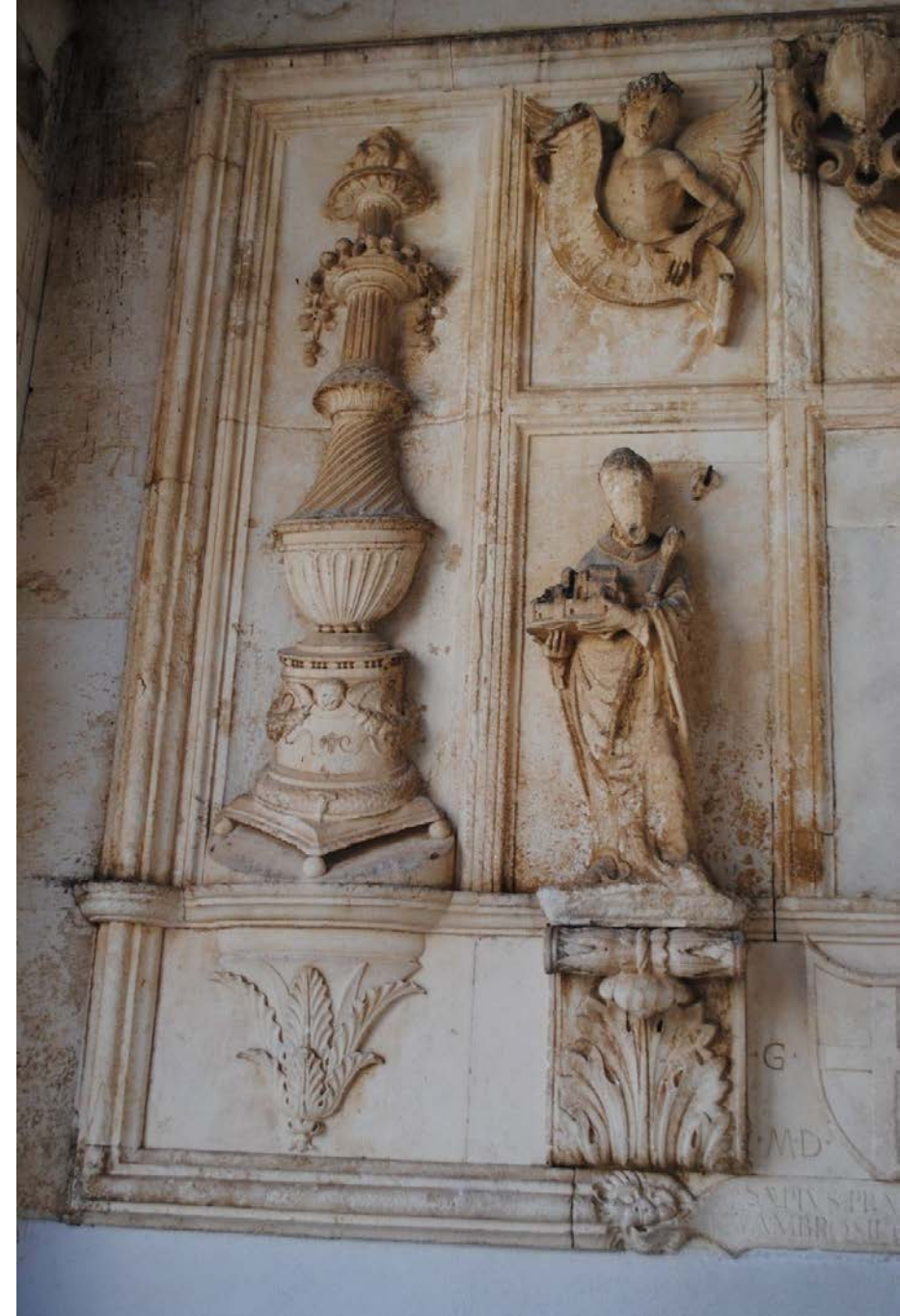
Εικ. 17. Nicolò di Giovanni Fiorentino. Ανάγλυφα στον πλαϊνό τοίχο της Λότζιας του Τρόγκιρ (1470).

Εικ. 18. Πάγκος και τραπέζι – έδρα δικαστών που τοποθετήθηκαν το 1606 στη Λότζια του Τρόγκιρ.

Δεξιά: λεπτομέρεια από το ανάγλυφο του Nicolò di Giovanni Fiorentino.

Εικ. 19. Loggia malatestiana del broletto, Brescia. Αρχές 15^{ου} αιώνα.

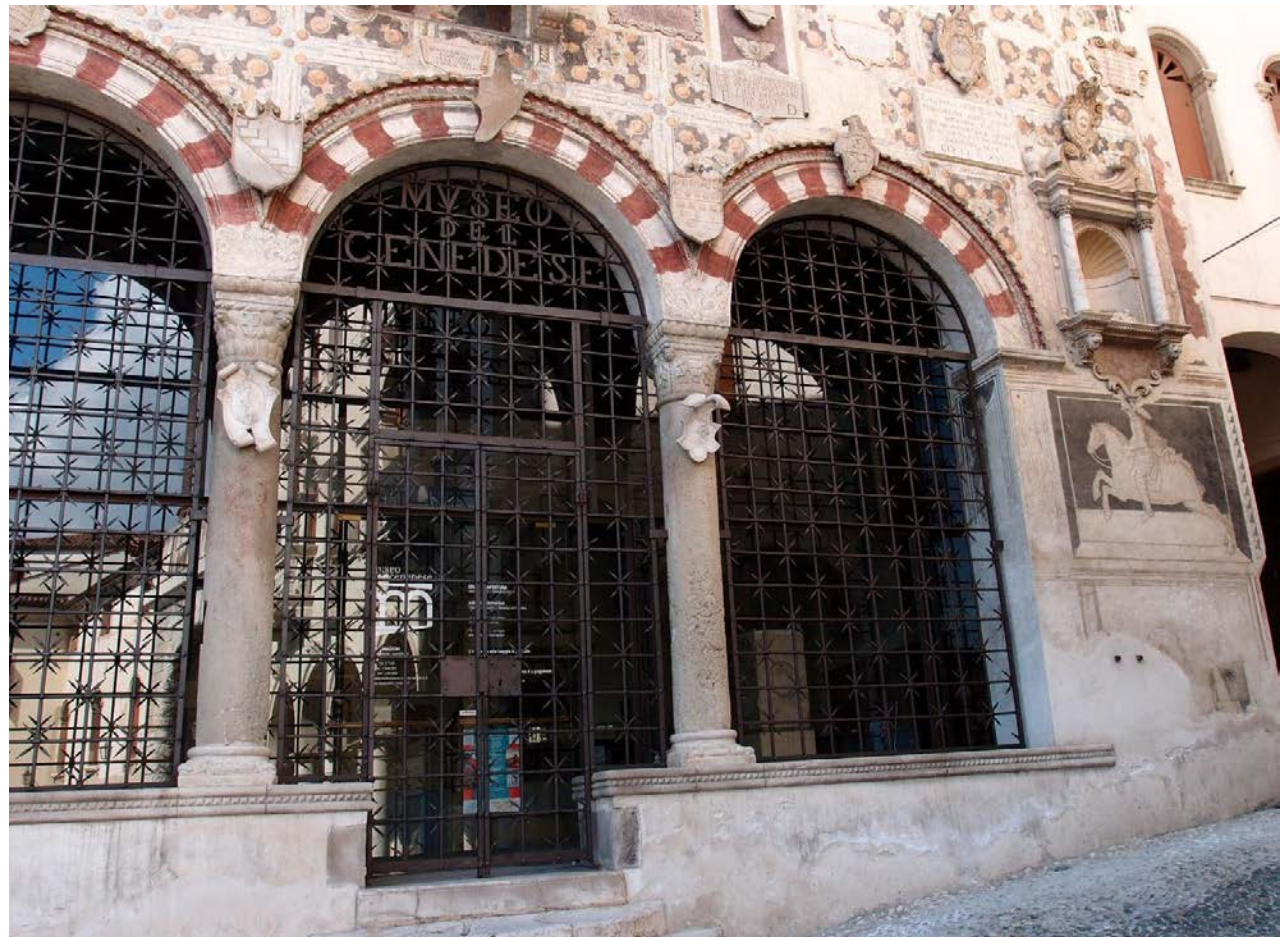
Εικ. 20. Δημόσια Λότζια του Udine (Loggia del Lionello). Το δυτικό τμήμα του κτιρίου (δεξιά) οικοδομήθηκε μεταξύ 1448-1466. Το ανατολικό τμήμα του κτιρίου (αριστερά) οικοδομήθηκε μεταξύ 1550-1560.

Εικ. 21. Πλατεία της Serravalle. Η Λότζια που οικοδομήθηκε μεταξύ 1466-1476 είναι το κτίριο στα δεξιά του πύλου του ρολογιού.

Εικ. 22. Η Δημόσια Λότζια της Serravalle (1462-1476).

Εικ. 23. Δημόσια Λότζια του Bassano del Grappa. Η οικοδόμησή της ξεκίνησε το 1405.

Εικ. 24. Αριστερά: Πύλη Μεγάλου Νεωρίου στη Βενετία, 1460. Δεξιά: Αψίδα θριάμβου Σεργίων στην Pula.

Εικ. 25. Loggia del Consiglio, Βερόνα (1482-1493).

Εικ. 26. Βάθρα παραστάδων στο ισόγειο της Λότζιας της Βερόνας που κοσμούνται με τρόπαια.

Εικ. 27. Loggia del Consiglio, Πάδοβα, (1496-δεκ. 1530).

Εκ. 28. Giovanni Maria Falconetto, Λότζια και Ωδείο Cornaro, 1524-1530, Πάδοβα.

Εικ. 29. Λότζια της Ceneda (1537-1538).

Εικ. 30. Λότζια της Gemona del Friuli, 1502.

Εκ. 31. Jacopo Sansovino, Νομισματοκοπείο (Zecca), Βενετία, 1535-1545.

Εικ. 32. Jacopo Sansovino, Λοτζέτα, Βενετία, 1537-1545.

Εικ. 33. Jacopo Sansonino, Βιβλιοθήκη Αγίου Μάρκου, Βενετία, 1537- 1554.

Εικ. 34. Piazza San Marco, Βενετία.

Εικ. 36. Arco Foscari, από τη σκάλα των Γιγάντων. Στο βάθος διακρίνεται η Λοτζέτα του Σανσοβίνο.

Εικ. 35. Lazzaro Bastiani, Άποψη της Ριαzzetta, ελαιογραφία, δεκαετία 1480, Museo Correr, Βενετία.

Εικ. 37. Jacopo Sansonino, Μπρούτ ινα αγάλματα που κοσμούν τις κόγχες της Λοτζέτας.
Από αριστερά προς τα δεξιά: Αθηνά, Απόλλωνας, Ερμής, Ειρήνη, 1545.

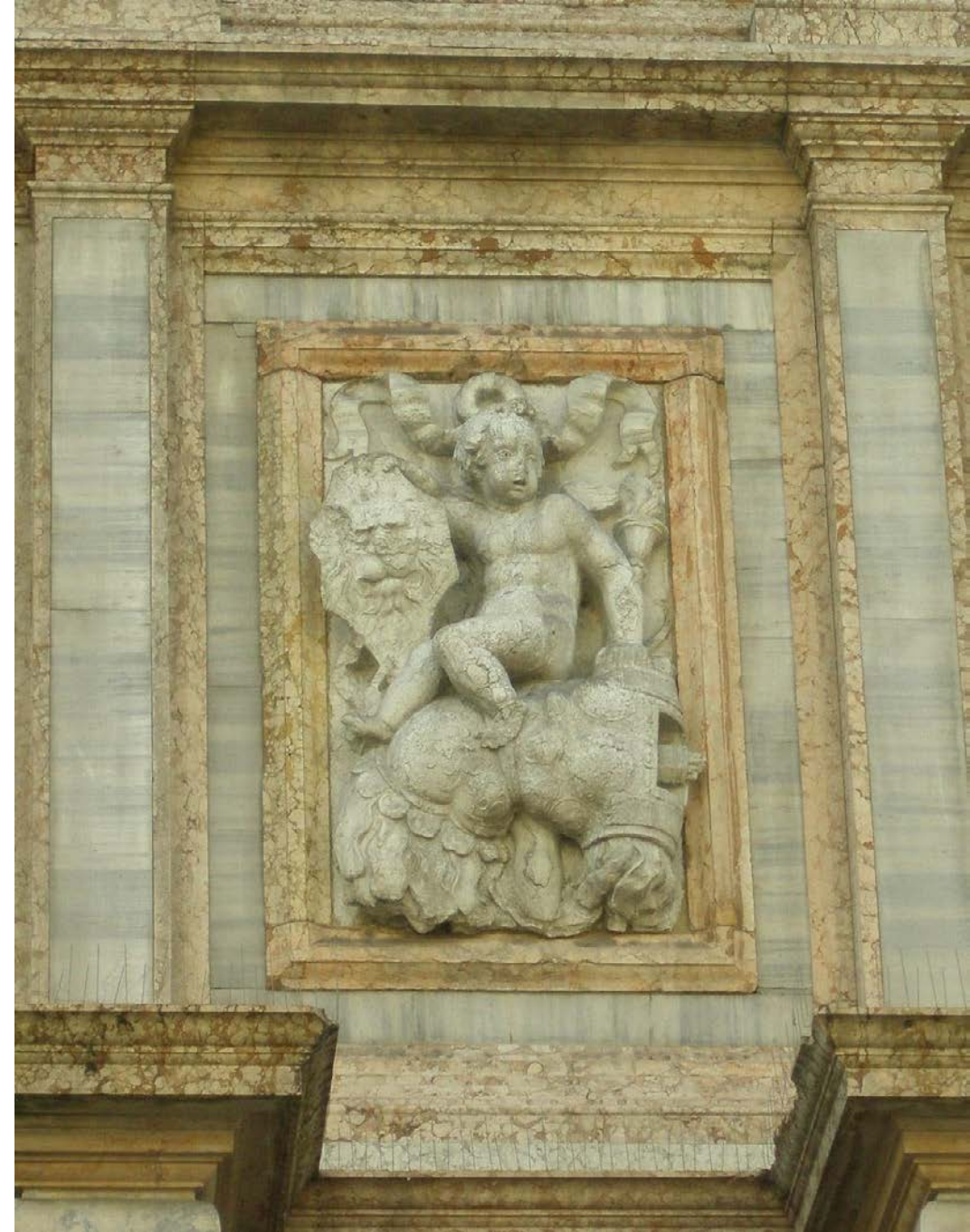
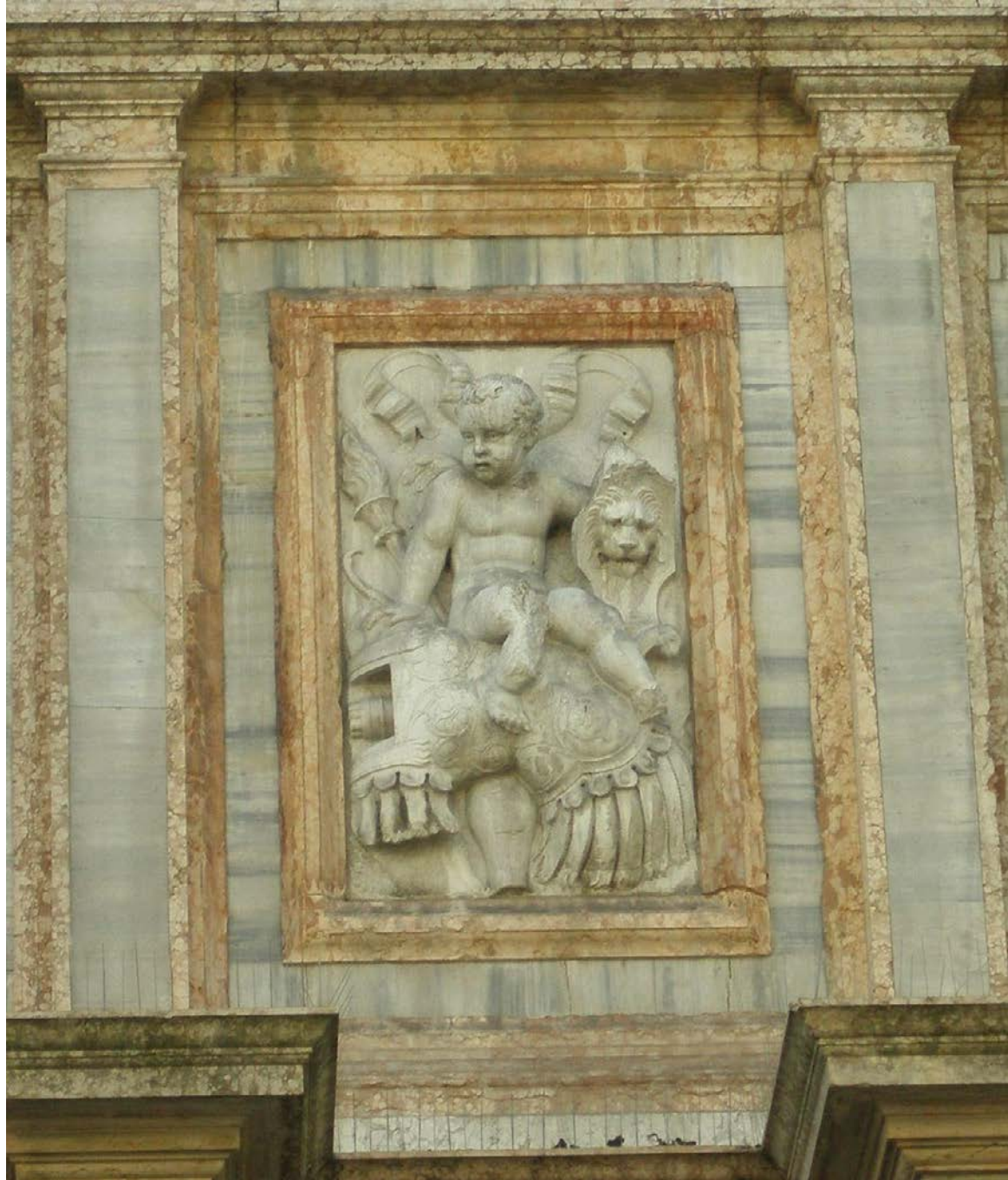
Εικ. 38. Jacopo Sansovino, Λοτζέτα, λεπτομέρεια διακόσμησης με ανάγλυφα του μετώπου πάνω από το θριγκό.

Εικ. 39. Ανάγλυφα με αλληγορίες από τη «ζωφόρο» της Λοτζέτας του Σανσοβίνο των μαθητών του Tiziano Minio, Girolamo Lombardo, Danese Cattaneo. Πάνω εικονίζεται η αλληγορία του κράτους της Βενετίας ως ενσάρκωση της Δικαιοσύνης μεταξύ δύο ποταμών που συμβολίζουν την Τερραφέρμα. Κάτω αριστερά εικονίζεται ο Δίας ως αλληγορία της Κρήτης και κάτω δεξιά η Αφροδίτη ως αλληγορία της Κύπρου.

Εικ. 40. Ανάγλυφες πλάκες με ερωτιδείς και τρόπαια από τη «ζωφόρο» της Λοτζέτας του Σανσοβίνο.

Εικ. 41. Alessandro Leopardi, βάσεις για κοντάρια για σημαίες και λάβαρα μπροστά από τον Άγιο Μάρκο, 1505, Βενετία.

Εικ. 42. Canaletto, ο
πύ γος του ρολογιού στην
Πλατεία του Αγίου
Μάρκου, 1728-1730,
Nelson-Atkins Museum of
Art, Kansas City, Η.Π.Α.

Εικ. 43. Βενετική Λότζια του Ρεθύμνου, 1595-1597.

Εικ. 44. Δημόσια Λότζια του Σπλιτ (Spalato), 15^{ος} αιώνας.

Εικ. 45. Δημόσια Λότζια του Zadar (Zara), 1565.

Εικ. 46. Δημόσια Λότζια του Hvar (Lesina), Κροατία (1600-1610).

Εικ. 47. Πρβλ. Τη Λοτζέττα (αριστερά) από το χαρακτηριστικό του Giacomo Franco που εκδόθηκε το 1610 στο *Habiti d'huomeni e donne venetiani*, με τη Λοτζέττα (δεξιά) όπως ολοκληρώθηκε κατά τους 18^ο-20^ο αιώνες.

Εικ. 48. Λότζια της Μπρέσια (1492-20^{ος} αιώνας).

Εικ. 49. Andrea Palladio, Basilica της Βιτσέντσα (Palazzo della Ragione), 1481-1597.

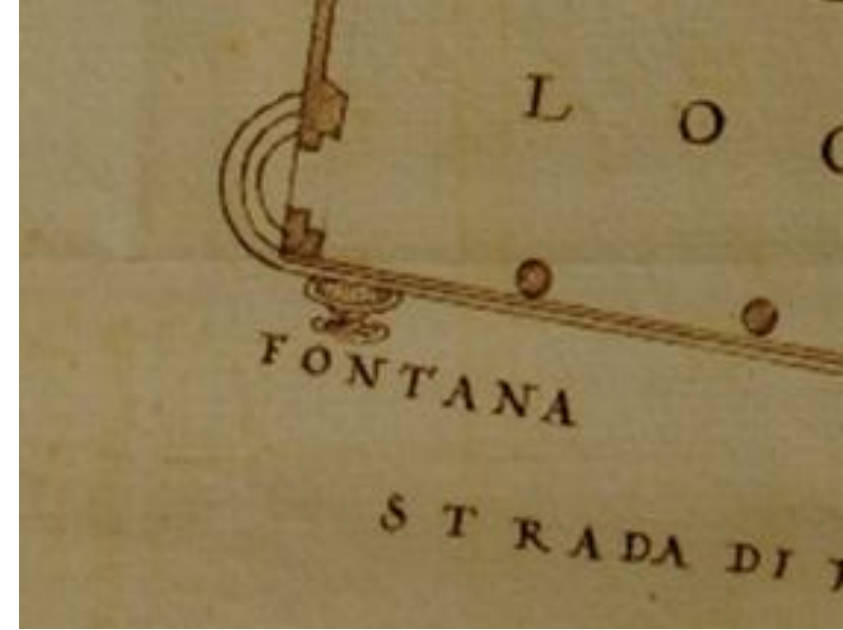

Εικ. 50. Σχέδιο κάτοψης της Λότζιας III και της Οπλοθήκης. ASV, Dispacci dei Rettori di Candia, F. 1, n. 2-2, (1604)

Εικ. 51. Σχέδιο κάτοψης της Λότζιας III και της Οπλοθήκης. ASV, Dispacci dei Rettori di Candia, F. 1, n. 2-2, (1604). Φαίνονται εδώ οι προτεινόμενες μετατροπές στα νοτιοδυτικά της Λότζιας

Εικ. 52. Ανάγλυφο της κρήνης Sagredo εντοιχισμένο σήμερα στη βόρεια πλευρά της ανακατασκευασμένης Λότζιας. Στα δεξιά λεπτομέρεια απεικόνισής της στο σχέδιο κάτοψης της Λότζιας III, 1604.

Εικ. 53. Zorzi Corner, Il Regno di Candia, descritto nell' anno 1625, Biblioteca Marciana, Ital. VI 75 (8303), Città di Candia, ff.6v-7r. (λεπτομέρεια). Στον κύκλο σημειώνεται η εκκλησία του Αγίου Μάρκου.

Fig. 54. Zorzi Corner, Il Regno di Candia, descritto nell' anno 1625, Biblioteca Marciana, Ital. VI 75 (8303), Città di Candia, ff.6v-7r.

Εικ. 55. Χάρτης Werdmüller (1668), με κίτρινο σημειώνεται η Via dello Spedale.

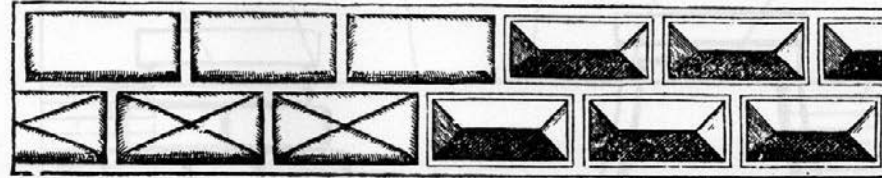

Εικ. 56. Ανατολική πρόσοψη της Οπλαποθήκης. Φωτογραφία του Τζερόλα, 1900-1901.

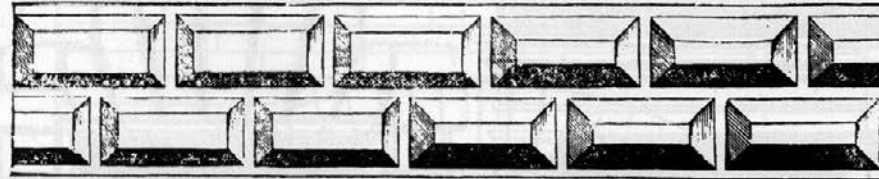

Subsequently, with a little more delicacy, they compartioned the squares with this border, making them more carefully worked. Afterwards they added these sharp edges for greater decora-

tion. Other architects, wanting to imitate cut diamonds, carved them in this way, working them with sharper corners.

Thus from age to age such work was continually varied: sometimes imitating diamonds with a flat surface, sometimes in greater relief, as can be seen in the figure drawn below.

Some other architects wanted to use even greater delicacy and a more ordered compartition.⁹⁹ Nevertheless, all such work had its origin in Rustic work even though it is commonly called 'diamond edge'.

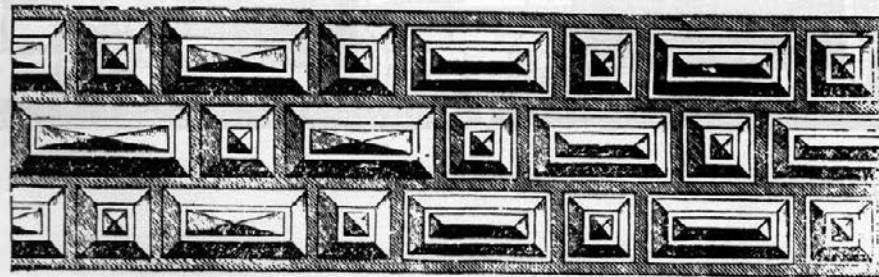

Fig. 57. Sebastiano Serlio, Libro IV, *Regole Generali di Architettura*, XVIv (138v).

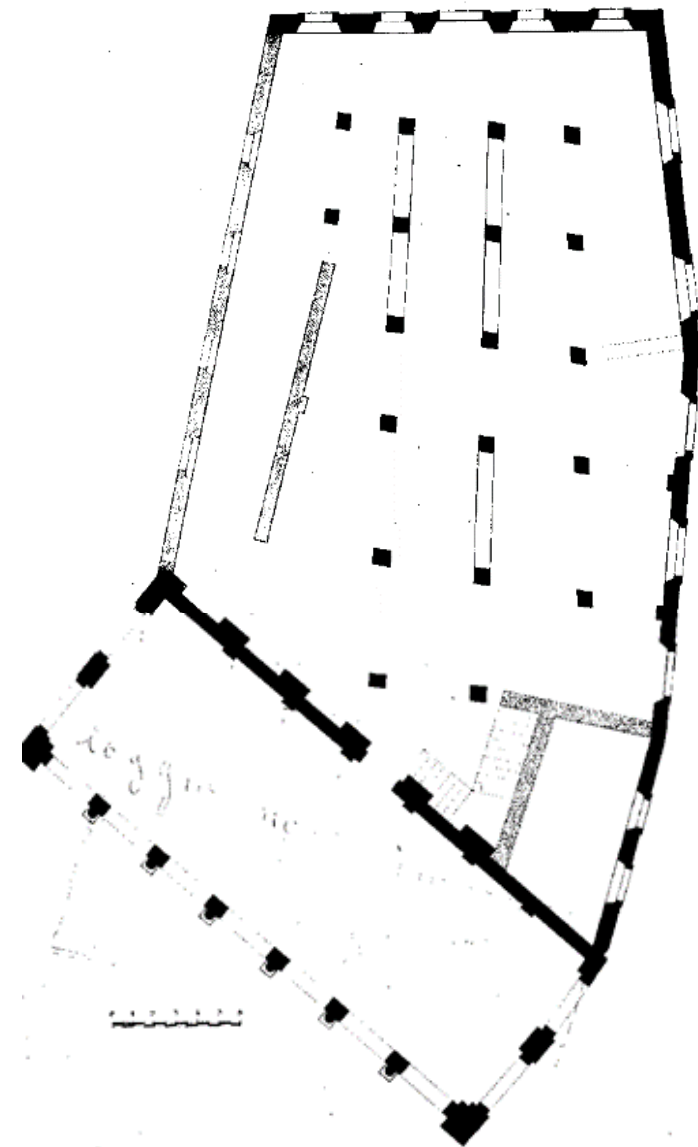
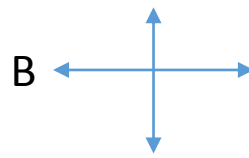
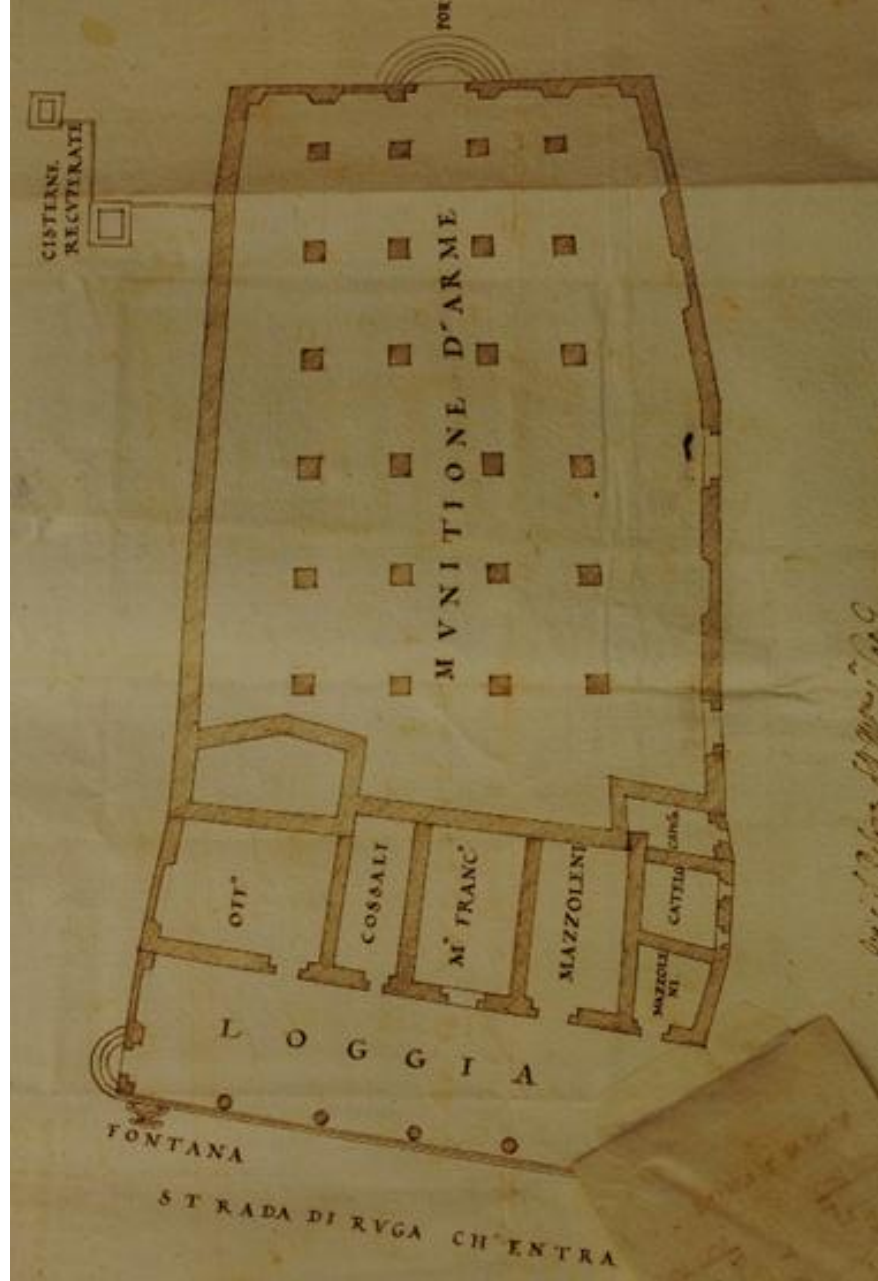
Εικ. 58. Andrea Vicentino, Άφιξη του Ερρίκου ΙΙΙ στο Λίντο το 1574, Sala delle Quattro Porte, Δουκικό Μέγαρο, Βενετία.

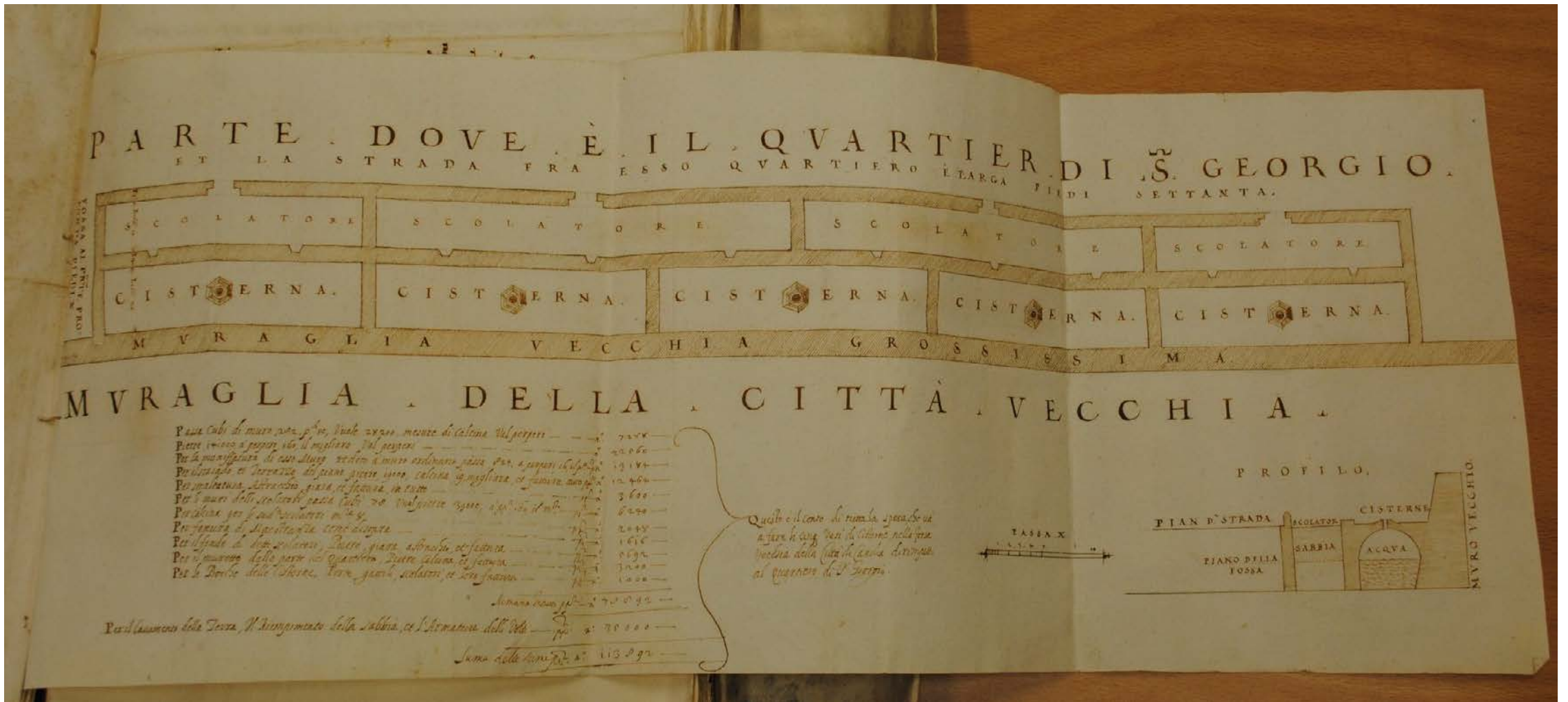
Εικ. 59. Άποψη της Λότζιας IV από τα βόρεια, όπως σωζόταν το πρώτο εξάμηνο του 1900 όταν τη φωτογράφησε ο Giuseppe Gerola.

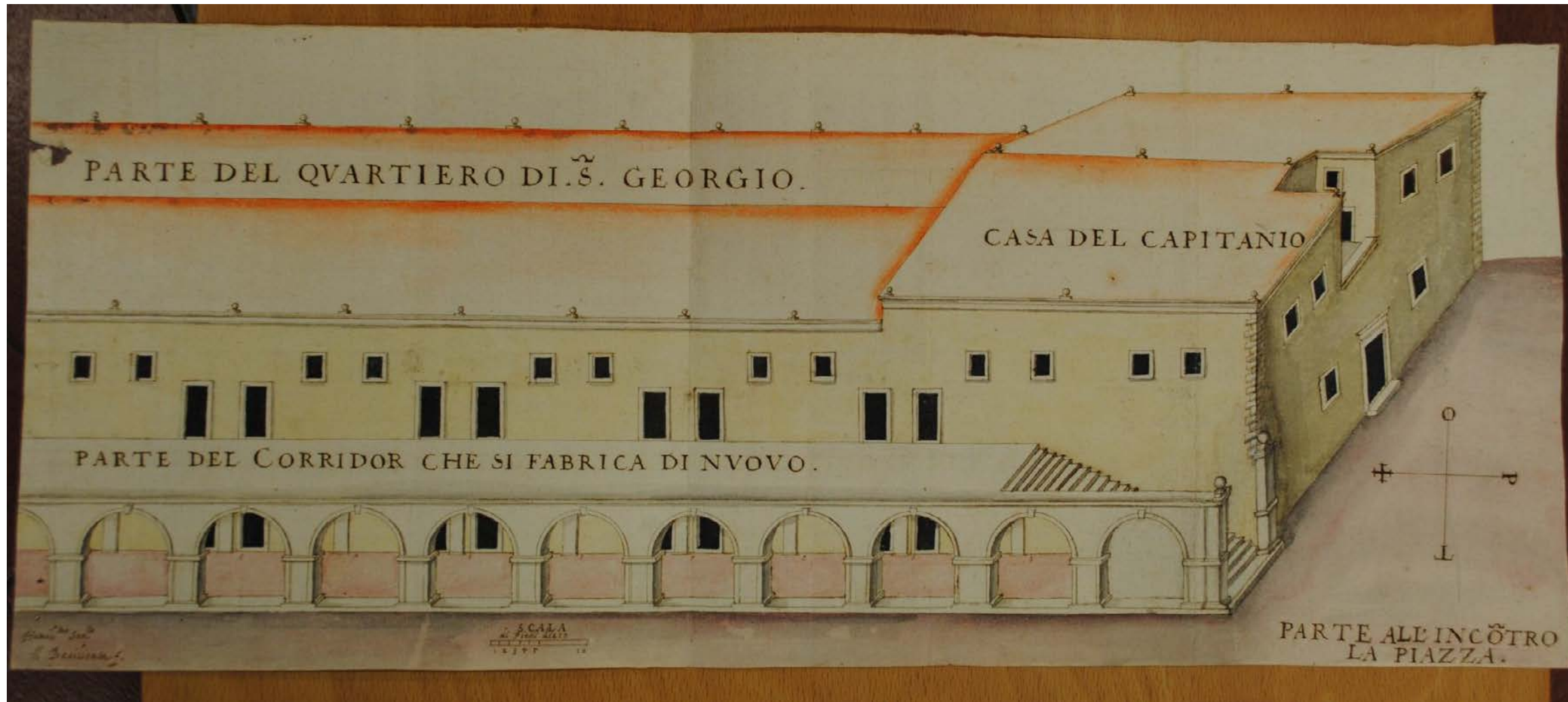
Εικ. 60. Σχέδιο κάτοψης της Λότζιας III και της Οπλοθήκης, 1604.

Εικ. 60. Σχέδιο κάτοψης της Λότζιας IV και της Οπλοθήκης που δημοσίευσε ο Τζερόλα το 1917, 1914-1915.

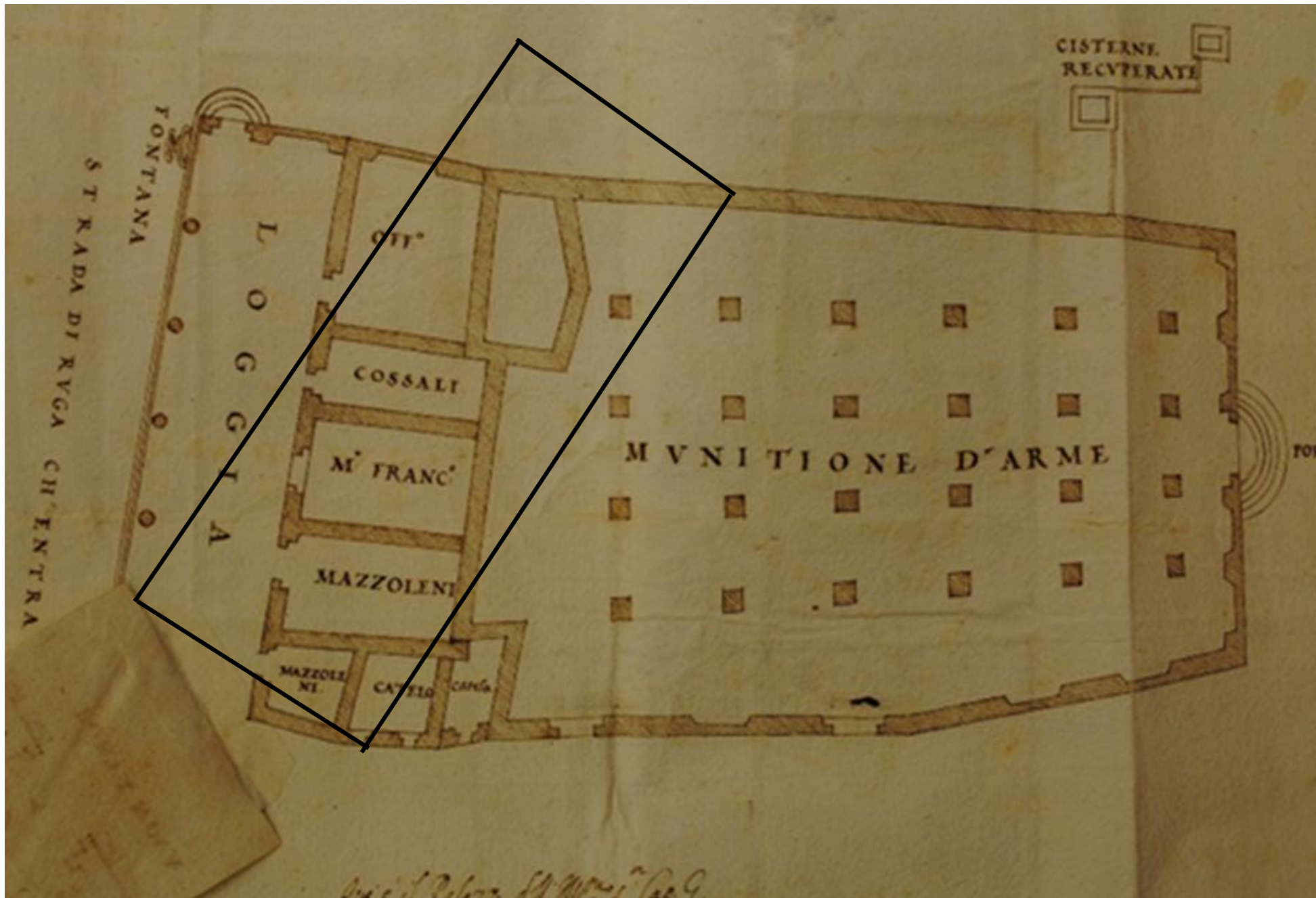

Εικ. 61. Σχέδιο για την κατασκευή των δεξαμενών του Αγίου Γεωργίου. A.S.V., *Dispacci* 787, (Morosini).

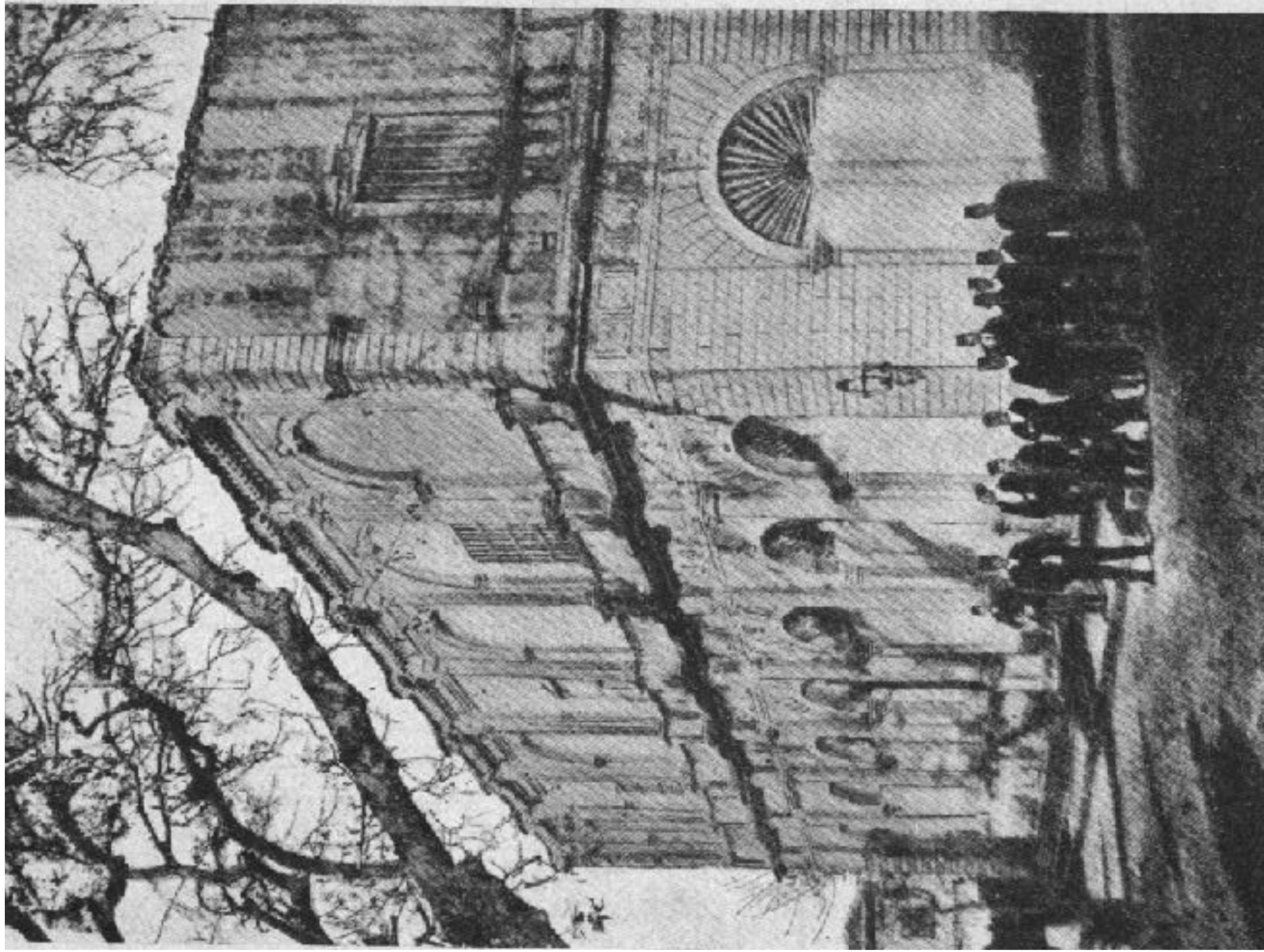

Εικ. 62. Francesco Basilicata, Στρατόνες Αγίου Γεωργίου και κατοικία του Capitano, 29 Μάρτιος 1629, [ASV, Provveditori da terra e da mare, F.787].

Εικ. 63. Σημειώνεται η θέση της Λότζιας IV πάνω στο σχέδιο κάτοψης της Λότζιας III και της Οπλοθήκης του 1604.

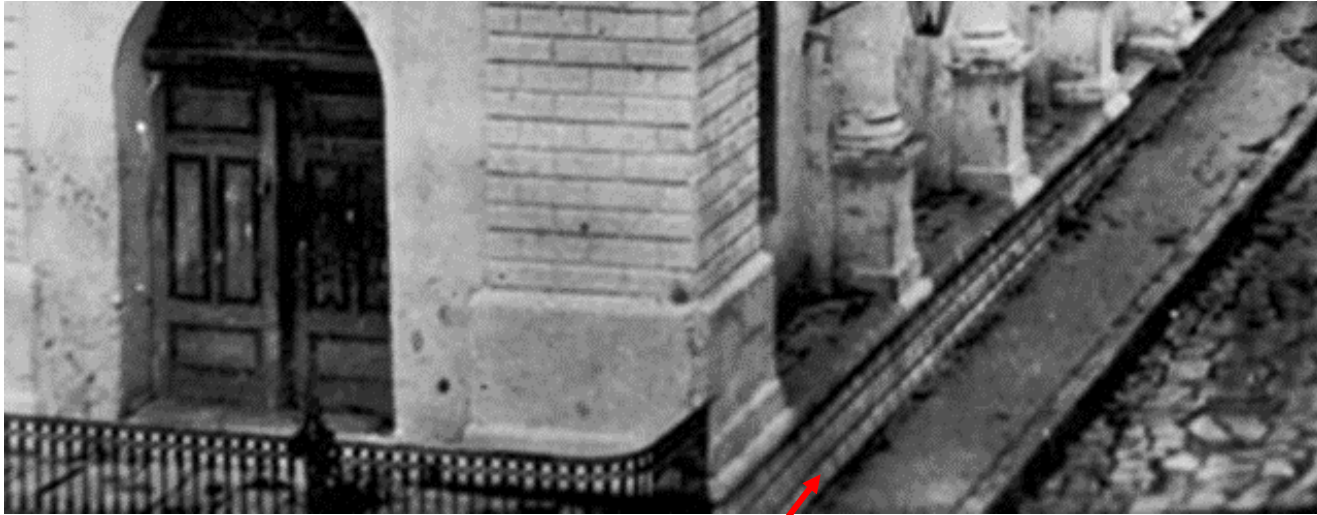

Εικ. 64. Αποψη της Λούτζιας IV από τα νότια, όπως σωζόταν το πρώτο εξάμηνιο του 1900 όταν τη φωτογράφησε ο Giuseppe Gerola.

Εικ. 65. Φωτογραφία του πρώτου τόξου από τα βόρεια της δυτικής πρόσοψης της Λότζιας ΙV. Φωτογραφία του Lucio Mariani. 1893.

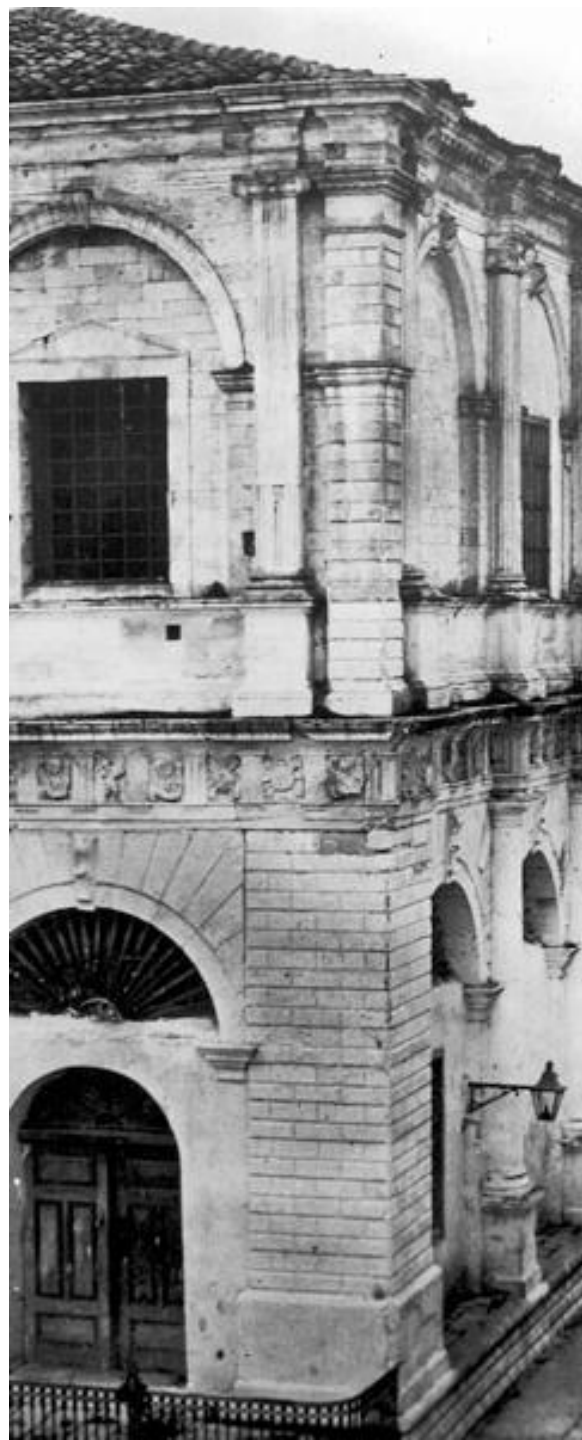

Εικ. 66. Χαμηλή σκάρπα στη βάση της Λότζιας IV

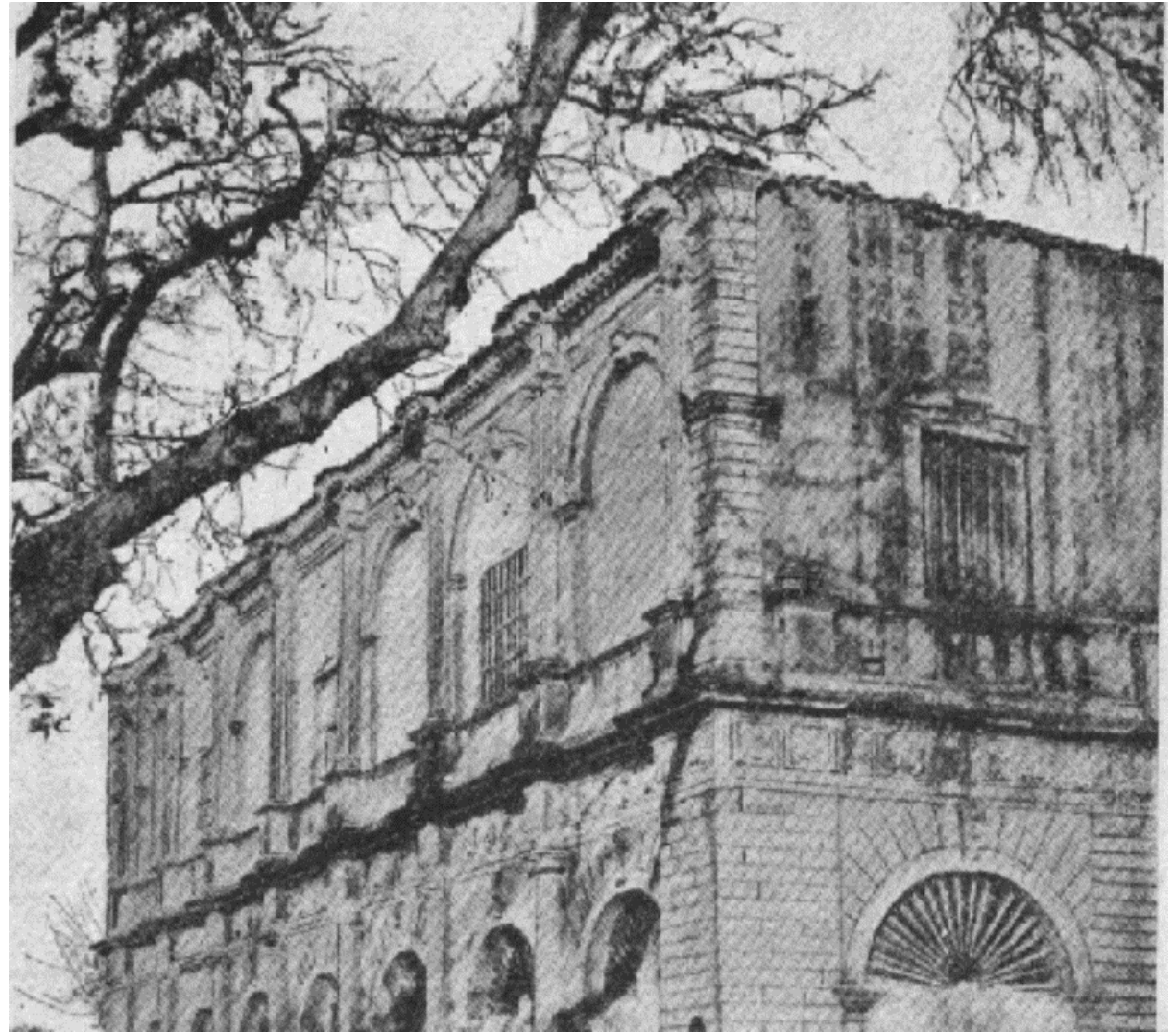
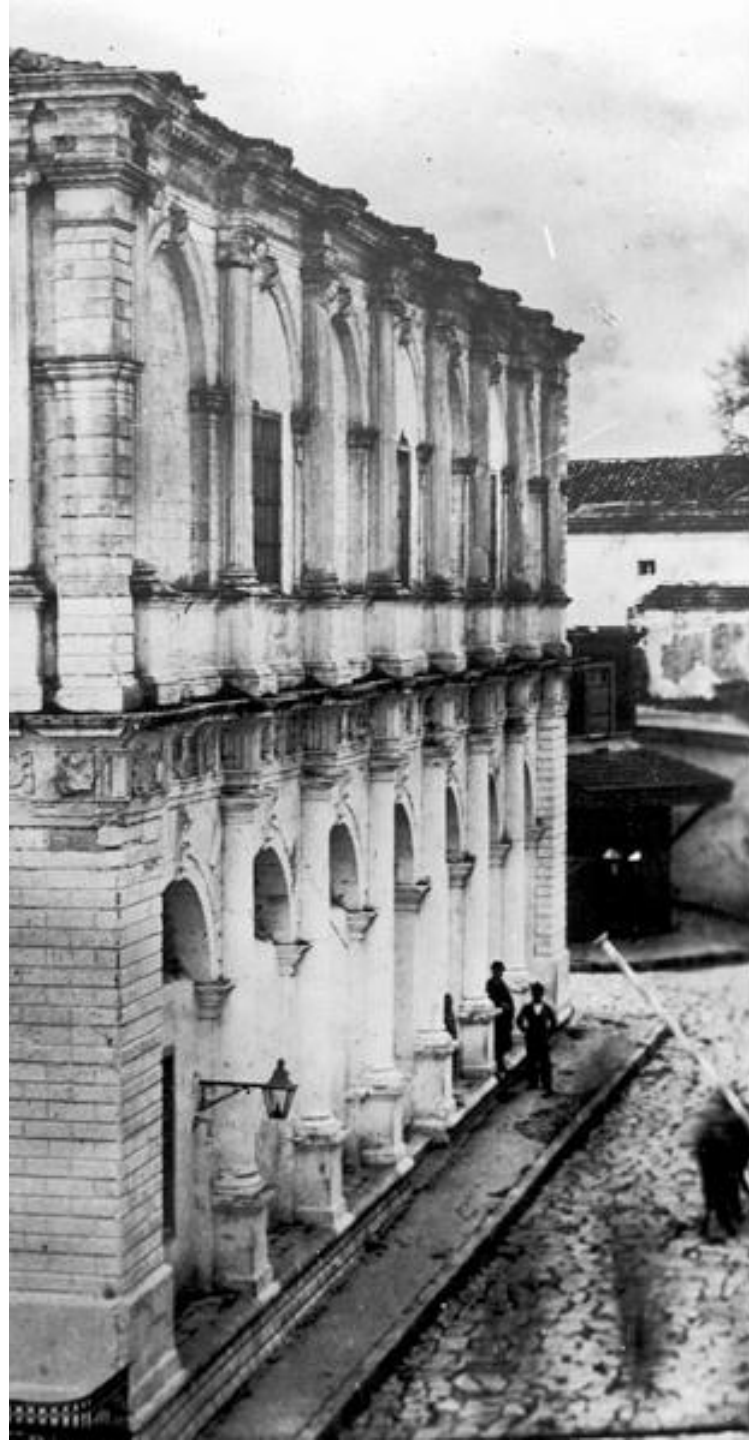

Εικ. 67. Τόξο ορόφου της βόρειας όψης της Λότζιας IV.

Εικ. 68. Βορειοδυτική γωνία της Λότζιας IV.

Εικ. 69. Τα τόξα του ορόφου στα οποία διακρίνονται παράθυρα ήταν εκείνα που κατά την βενετική περίοδο ήταν ανοιχτά.

Εικ. 70. Βάθρο δωρικού μίκινα του ισογείου. Αριστερά του κεντρικό τόξου.

Εικ. 71. Θριγκός ισογείου.

Εικ. 72. Βάθρα ημικιώνων και στηθαίο ορόφου. Γενική άποψη και λεπτομέρεια.

Εικ. 73. Δωρικός ημικίονας και προβολή με τρίγλυφα πάνω από το κιονόκρανο.

Εικ. 74. Θρυγκός του ορόφου.

Εικ. 75. Βάθρα και βάσεις ημικιόνων, ισογείου και ορόφου.

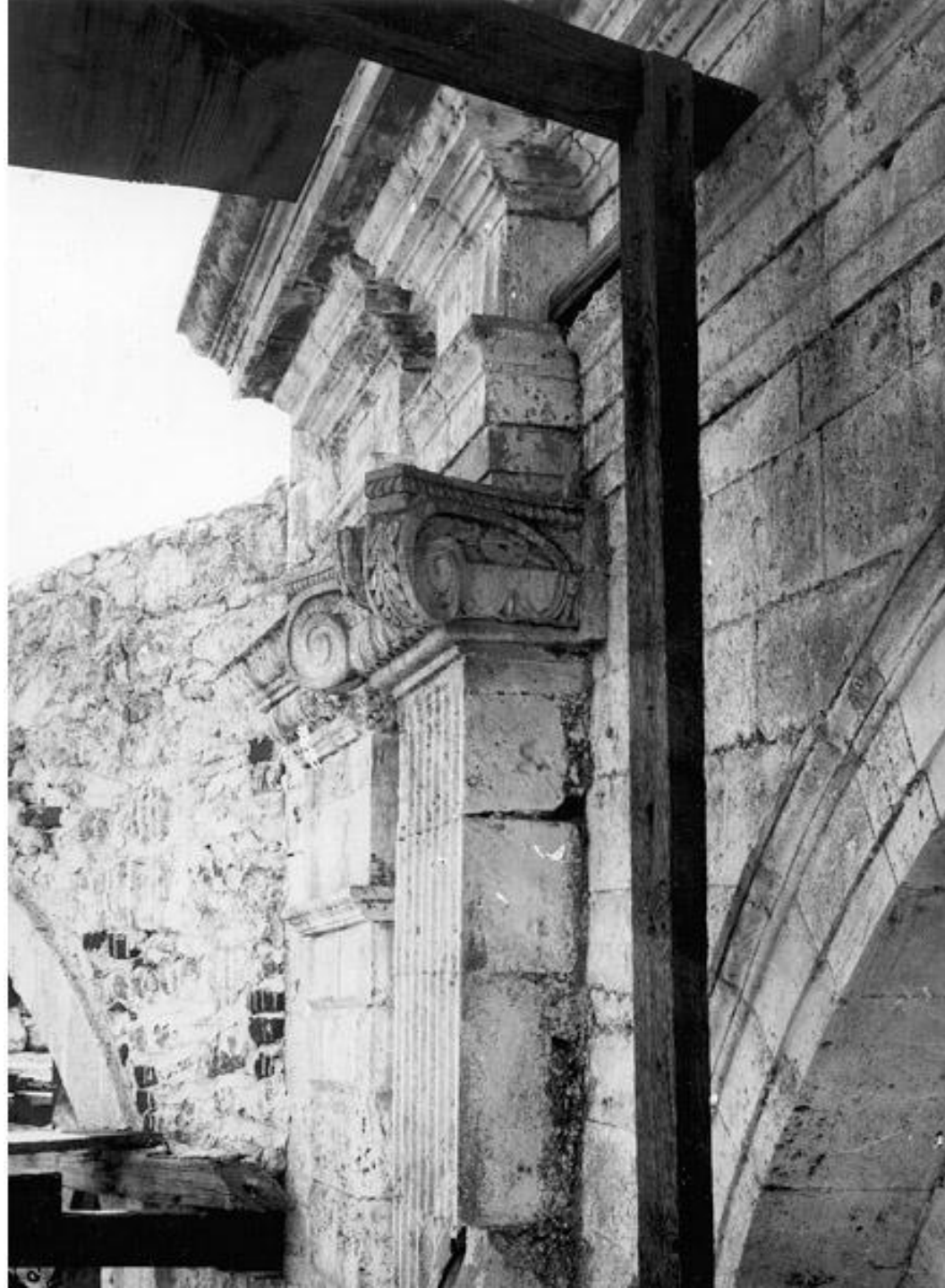

Εικ. 76. Βάση γωνιακής παραστάδας.

Εικ. 77. Επίκρανα της
βορειοδυτικής γωνίας της
Λότζιας IV.

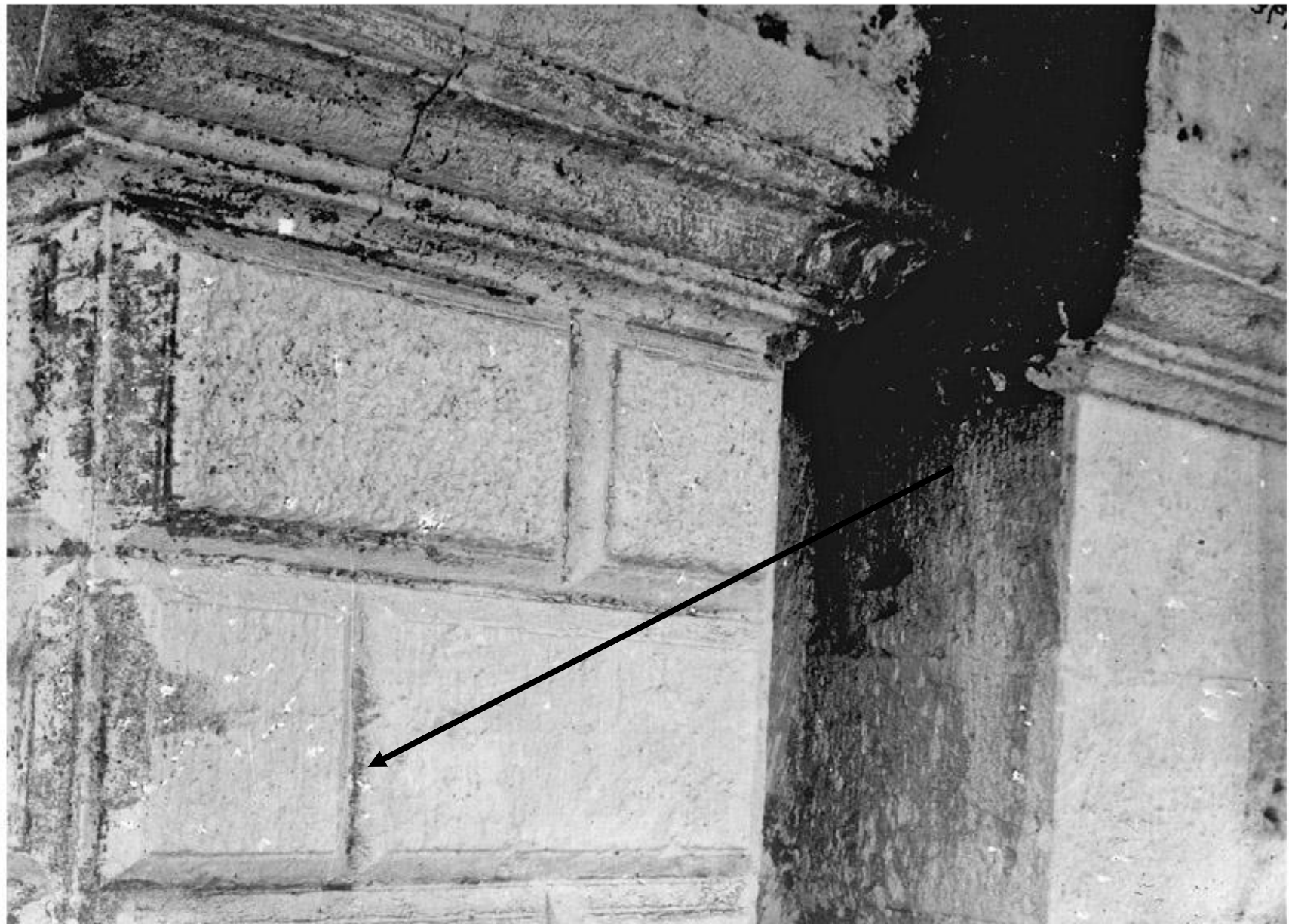

Εικ. 78. Βορειοανατολική γωνία ορόφου της Λότζιας IV. Ζευγάρι ιωνικής και γωνιακής παραστάδας με bugnato. Στην ιωνική παραστάδα διακρίνονται οι δομικοί λίθοι.

Εικ. 79. Βάθρο ιωνικής παραστάδας βόρειας όψης.

Εικ. 80. Ο αρμός που δείχνει το τόξο φαίνεται ότι δεν είναι πραγματικός αλλά λαξευμένος επιφανειακά.

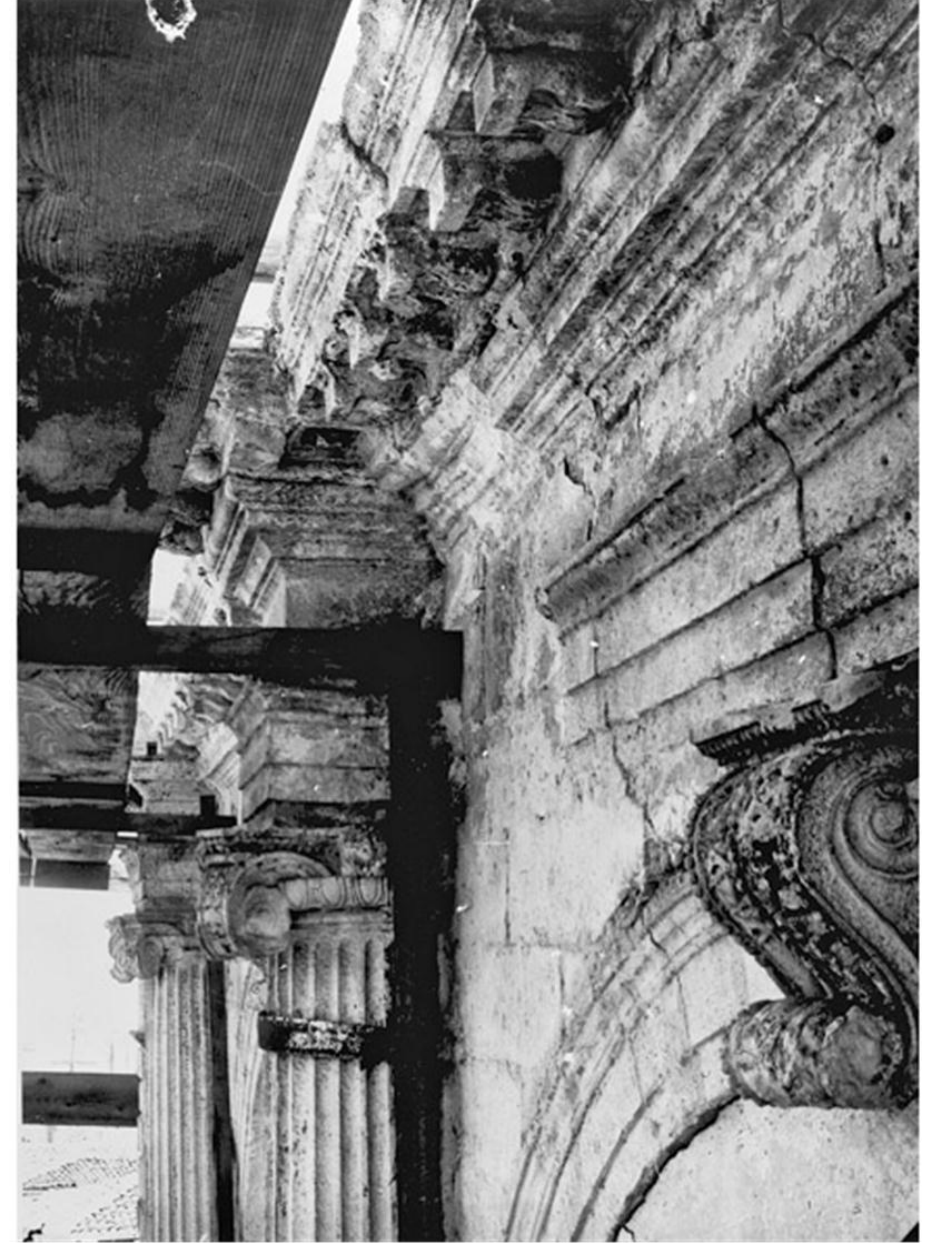

Εικ. 81. Λεπτομέρειες δόμων της πύλης του Ιησού του Χάνδακα (1587), όπου φαίνεται ότι κάποιοι από τους αρμούς είναι επιφανειακοί και δεν αντιστοιχούν στους πραγματικούς αρμούς

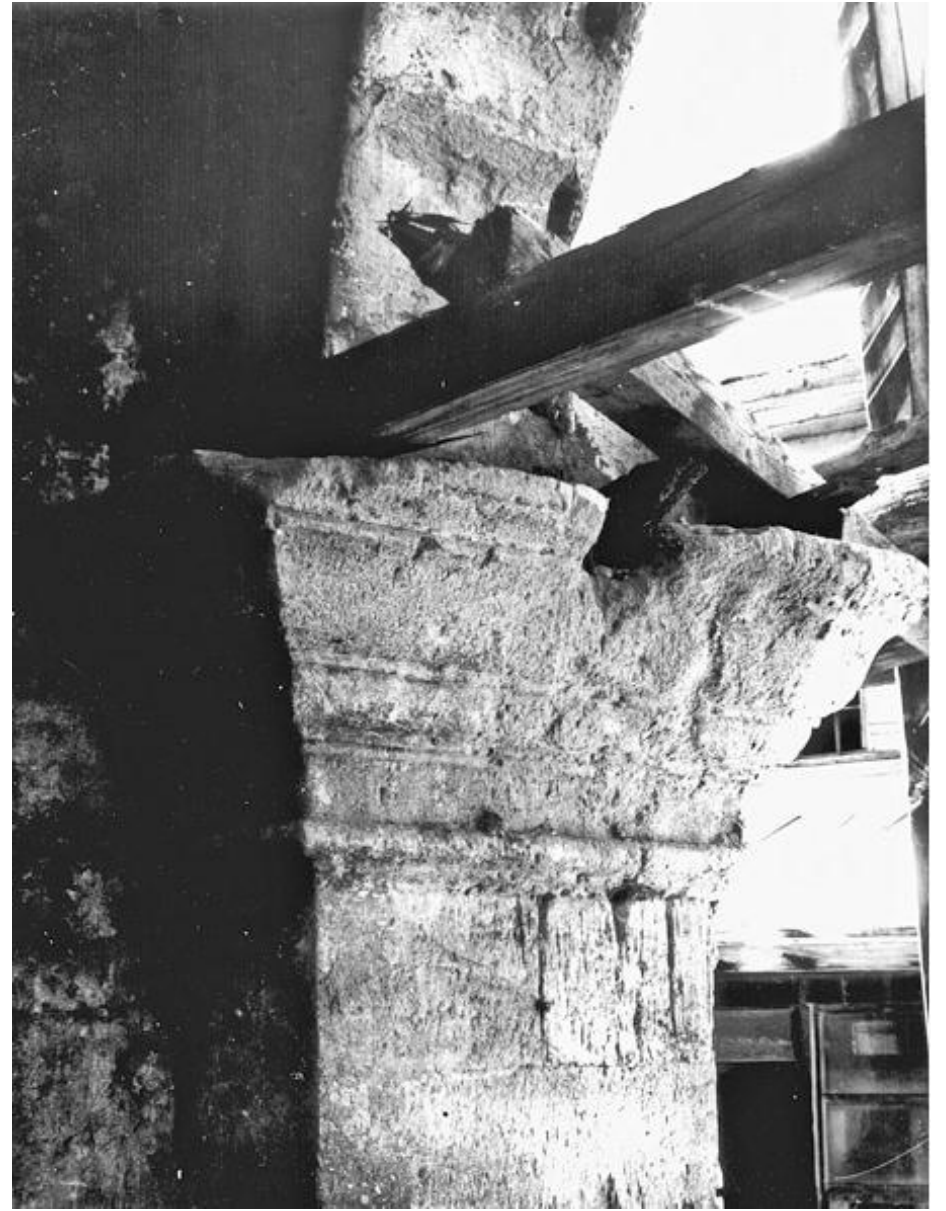

Εικ. 82. Πρβλ. θολίτες ισογείου (αριστερά) και ορόφου (δεξιά).

Εικ. 83. Κλειδί τόξου ισογείου (αριστερά) και ορόφου (δεξιά).

Εικ. 84. Επίκρανα στα σημεία γένεσης των τόξων.

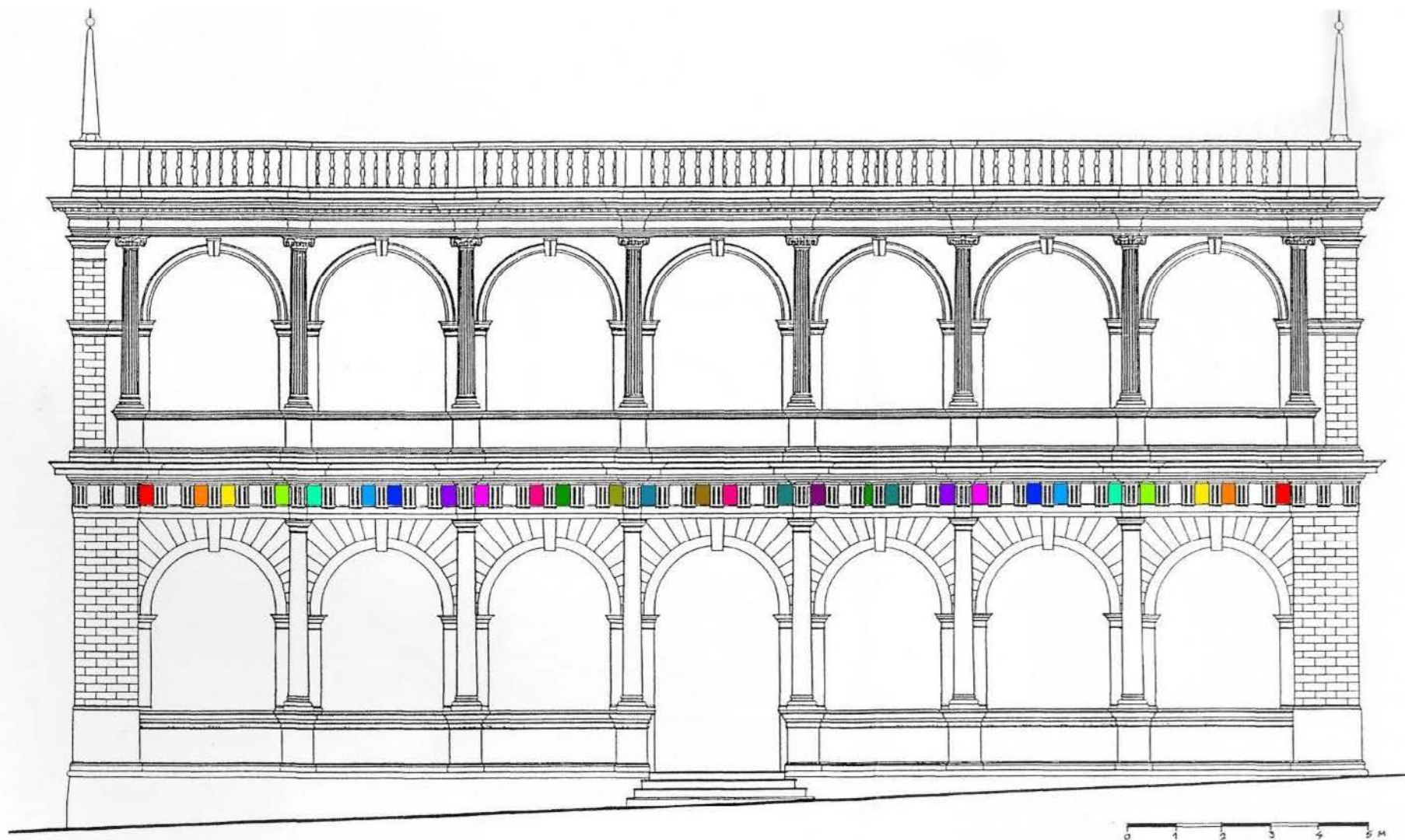

Εικ. 85. Η ανακατασκευασμένη Λότζια του Ηρακλείου. Παρά τις πολλές διαφορές από το πρωτότυπο μπορεί να δώσει μια εικόνα της ρυθμικότητας. Διαφορές: στη Λότζια του 17^{ου} αιώνα υπήρχε κεραμοσκεπή και όχι επίστεψη με κιονίσκους. Αντί για στηθαίο στο ισόγειο υπήρχαν κιονίσκοι. Τα τόξα του ορόφου ήταν εναλλάξ κλειστά και ανοιχτά.

Εικ. 86. Τμήμα της δωρικής ζωφόρου της βόρειας όψης της Λότζιας IV.

Μετόπες με τρόπαια που εικονίζουν:

- Κανόνι (κολυμβήτρια), θρυαλλίδες, ρόπια κλι.
- Κράνος, γουδί, κέρα (για πυρίτιδα), παγούρι, δύο γεμιστήρες
- Δύο κανόνια, τέσσερις γεμιστήρες, θρυαλίδα, τρεις σφαίρες
- Τύμπανο, τουφέκι, διάφορα εργαλεία
- Περικνημίδες, βέλος, ρόπαλο
- Οώρακας, σιδηροχειρίδες, ρόπαλο, δύο λοχχοπελέκεις
- Σημαία, ρόπαλο, περιβραχιόνιο, κράνος
- Γουδί, σφαίρα, θρυαλλίδες, κανόνι, γεμιστήρας
- Δύο σημαίες, φαρέτρα, δύο δόρατα
- Κανόνι, οβίδα, γεμιστήρας κλι.
- Ωοειδής ασπίδα, φαρέτρα, τόξο, σπαθί
- Ωοειδής ασπίδα, τόξο, φαρέτρα, δύο βέλη
- Ωοειδής ασπίδα, targa, τόξο, δύο βέλη και ρόπαλο
- Τύμπανο και δύο ιουφέκια
- Μουσικά όργανα
- Στρογγυλή ασπίδα, τέσσερις θρυαλλίδες, γεμιστήρας, τριάντα κλι.

Εικ. 87. Με τα ίδια χρώματα έχουν σημειωθεί οι μετόπες που επαναλαμβάνονταν, ξεκινώντας από τις δύο άκρες του κτιρίου. Σύμφωνα με την αρίθμηση του Τζερόλα, στη δωρική ζωφόρο της Λότζιας IV, ξεκινώντας από αριστερά (βόρεια) προς τα δεξιά (νότια), η πρώτη μετόπη είναι ο αρ. 19 και η τελευταία ο αρ. 64.

Εικ. 88. Μετόπες που φυλάσσονται το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και ανήκαν στον πρωτότυπο διάκοσμο της Λότζιας IV.

Εικ. 89. Φτερωτός λέοντας του Αγίου Μάρκου που ανήκε στον πρωτότυπο διάκοσμο της Λότζιας IV.

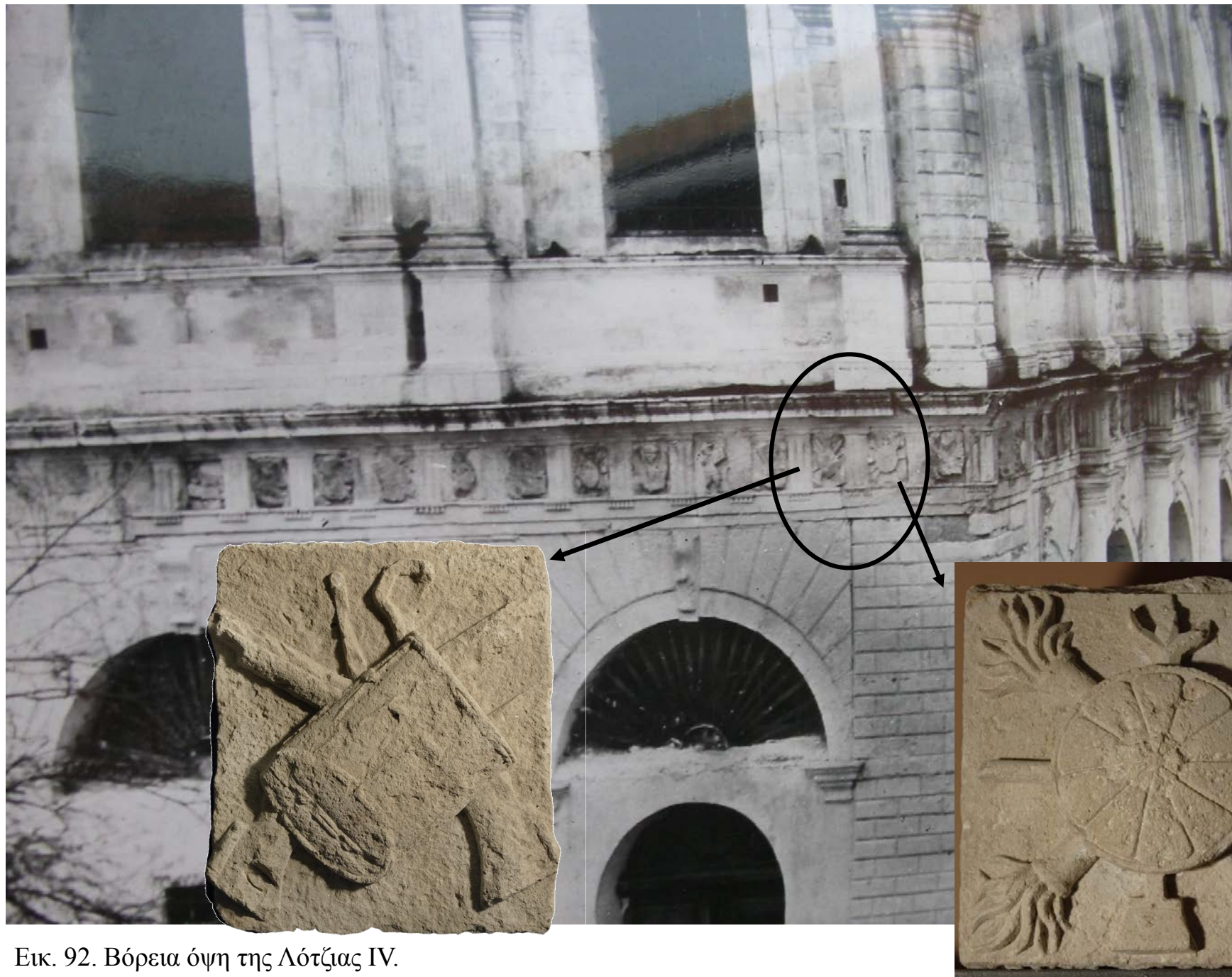

Εικ. 90. Ανάγλυφη πλάκα με παράσταση τροπαίων από τον πρωτότυπο αρχιτεκτονικό διάκοσμο της Λότζιας IV.

Εικ. 91. Ανάγλυφη πλάκα με παράσταση τροπαίων από τον πρωτότυπο αρχιτεκτονικό διάκοσμο της Λότζιας IV.

Εικ. 92. Βόρεια όψη της Λότζιας IV.

Εικ. 93. Ανάγλυφη πλάκα με παράσταση τροπαίων από τον πρωτότυπο αρχιτεκτονικό διάκοσμο της Λότζιας IV.

Εικ. 94. Δυτική όψη Λότζιας IV.

Εικ. 95. Ανάγλυφη πλάκα με παράσταση τροπαίων από τον πρωτότυπο αρχιτεκτονικό διάκοσμο της Λότζιας IV.

Εικ. 96. Πρβλ. Δύ φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και έχουν και οι δύο τόπο προέλευσης τη Λότζια του Ηρακλείου. Ο λέων στα δεξιά θεωρού ε ότι κοσμού ε τη Λότζια IV.

I LEONI DI SAN MARCO

LEONI N. 21.

Εικ. 97. Μετόπες με φτερωτούς λέοντες του Αγίου Μάρκου από τη Λότζια IV που δημοσιεύτη αν το 1932 από το Τζερόλα. Στα δεξιά γύψινο ανάγλυφο του φτερωτού λέοντα του Αγίου Μάρκου από τη Λότζια IV που φυλάσσεται στο Ναυτικό Μουσείο της Βενετίας.

Εικ. 98. Λιθοσωρός στην τάφρο του Ηρακλείου (περιοχή Όασης).

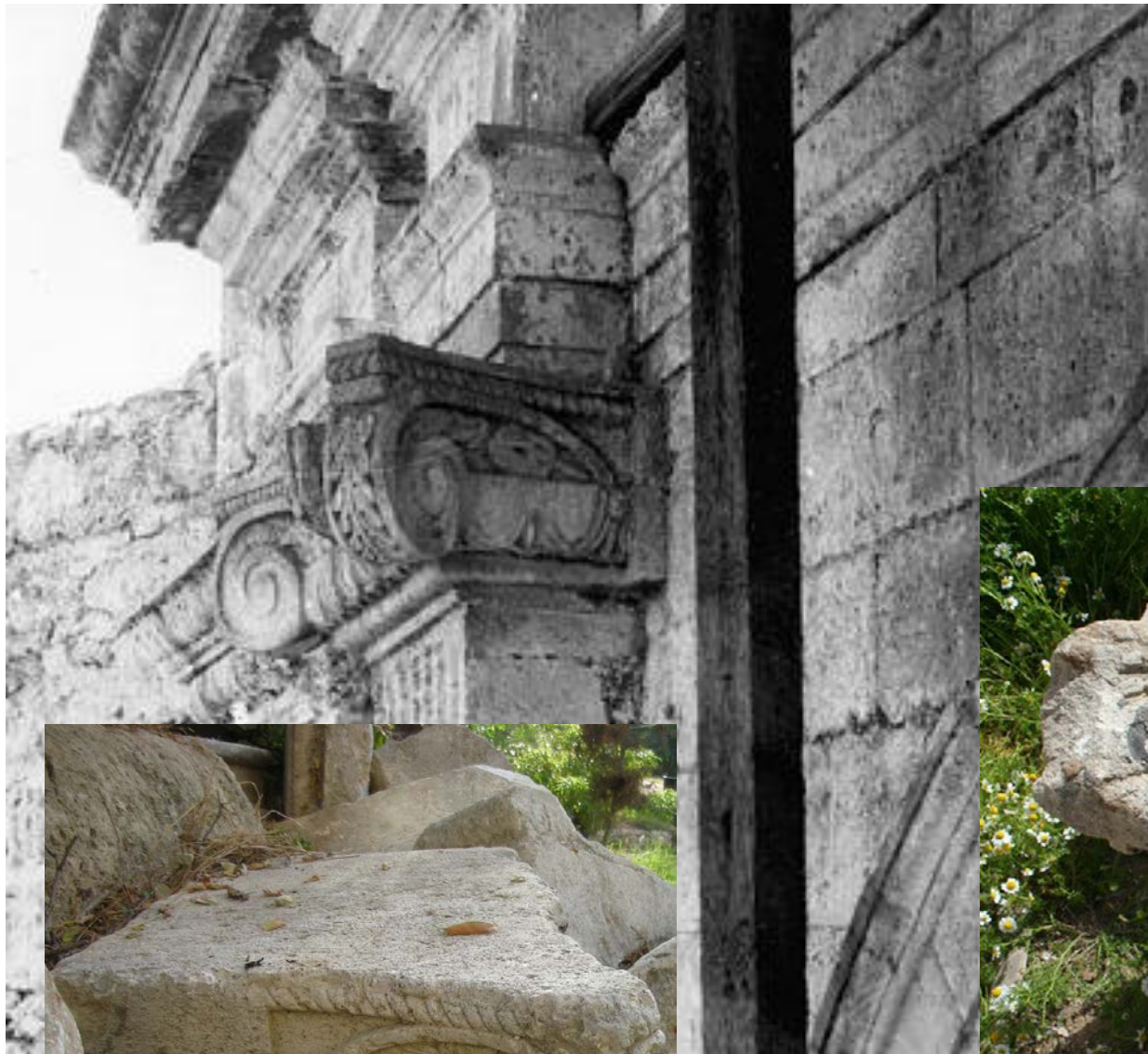
Εικ. 99. Ιωνικό επίκρανο προερχόμενο από τη Λότζια IV.

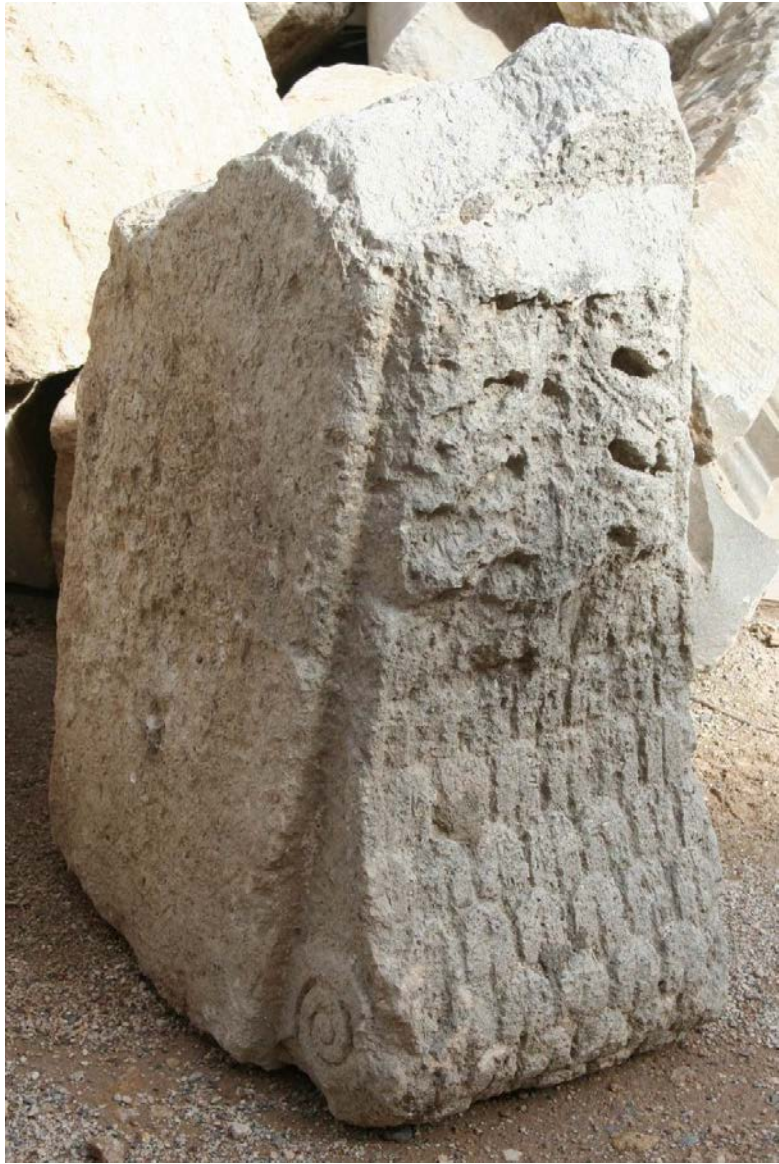
Εικ. 100. Ιωνικό επίκρανο προερχόμενο από τη Λότζια IV.

Εικ. 101. Πρβλ. φωτογραφία του Τζερόλα με ιωνικό επίκρανο και επίκρανα που φυλάσσονται στη 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Εικ. 102. Κλειδί τόξου προερχόμενο από τη Λότζια IV (αριστερά) και κλειδί τόξου ισογείου της Λότζιας φωτογραφημένο από τον Τζερόλα (δεξιά) .

Εικ. 103. Τρίγλυφο προερχόμενο από τη Λότζια IV.

Εικ. 104. Βάση ημικίονα και δωρικό κιονόκρανο που φυλάσσονται στην 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και προέρχονται πιθανόν από τη Λότζια IV

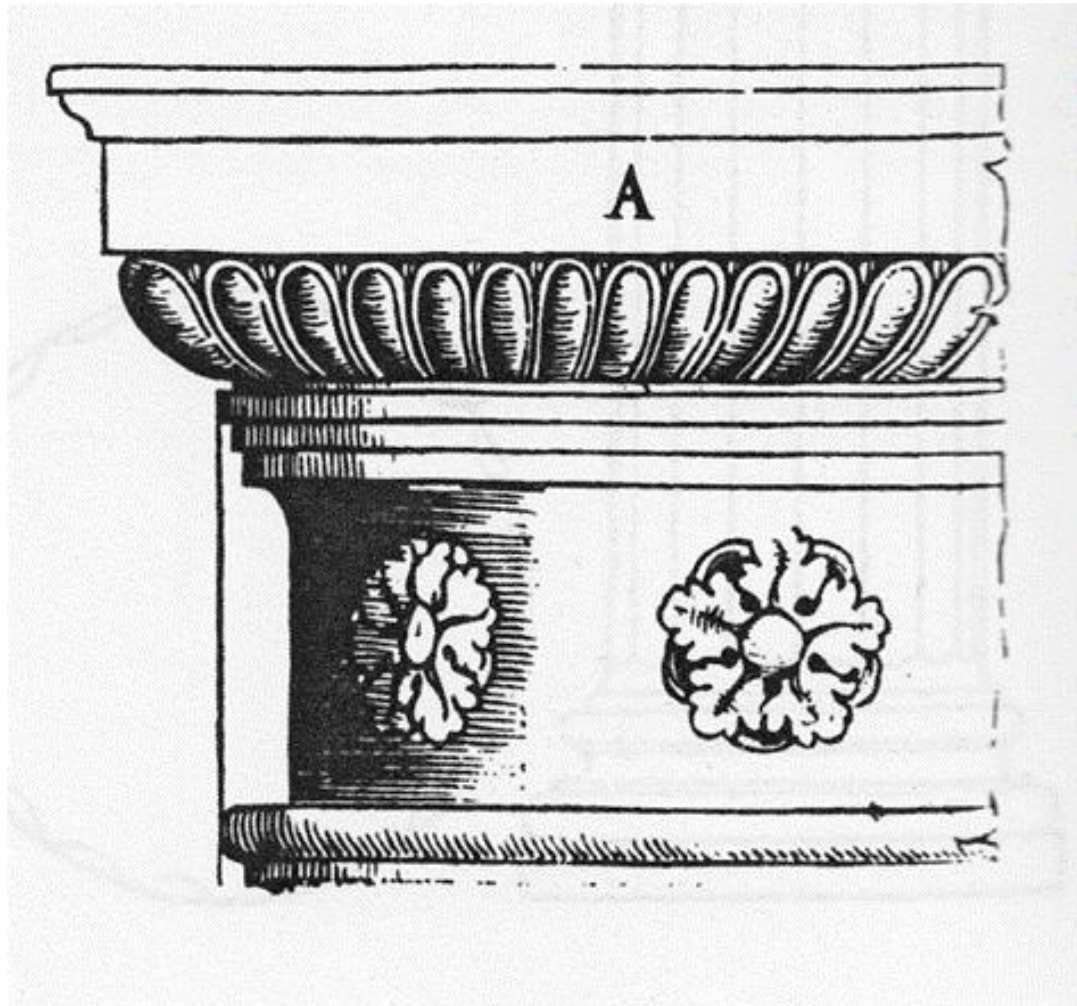
Εικ. 105. Πρβλ. Βάση δωρικού μίκιονα της Λότζιας IV (φωτογραφία Τζερόλα) στα δεξιά, και βάση που φυλάσσεται στην αυλή της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα αριστερά.

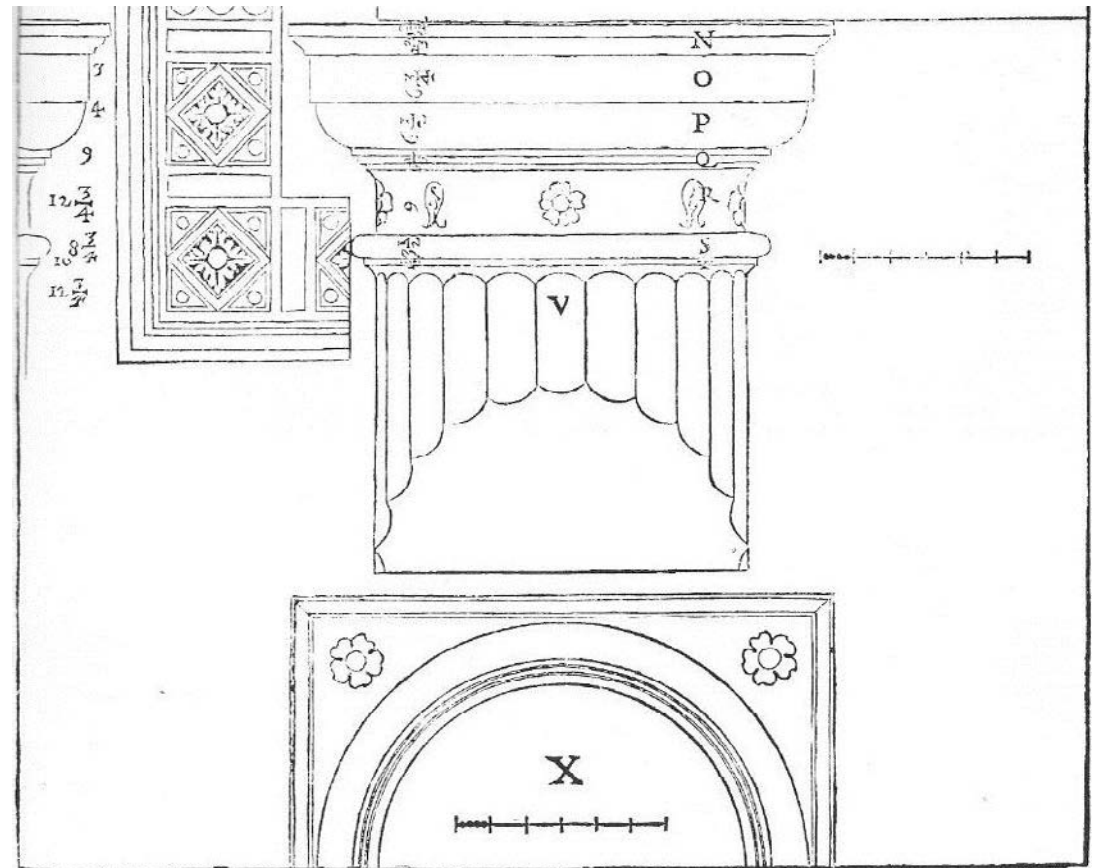

Εικ. 106. Πρβλ. Δωρικό κιονόκρανο της Λότζιας IV όπως φαίνεται σε φωτογραφία του Τζερόλα στα δεξιά, με δωρικό κιονόκρανο ημικίονα που φυλάσσεται στην αυλή της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

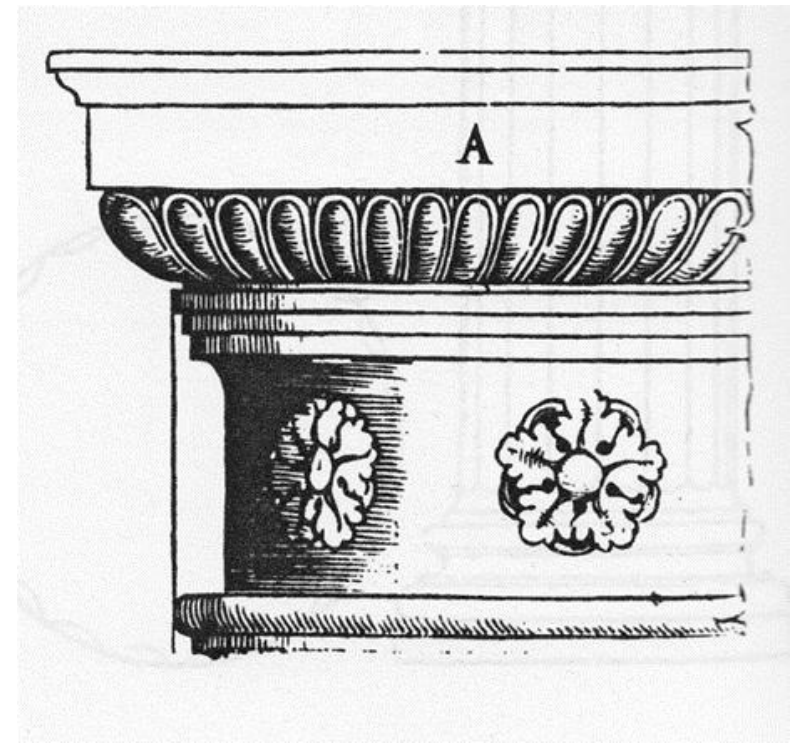

Εικ. 107. Sebastiano Serlio, Libro IV, δωρικό κιονόκρανο, (XIXv (141v)).

Εικ. 108. Palladio, Libro I, δωρικό κιονόκρανο, [27].

Εικ. 109. Στα αριστερά δωρικό κιονόκρανο από τη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου, στο κέντρο δωρικό κιονόκρανο της Λότζιας IV, στα δεξιά δωρικό κιονόκρανο από το τέταρτο βιβλίο του Σέρλιο. XIXv (141v).

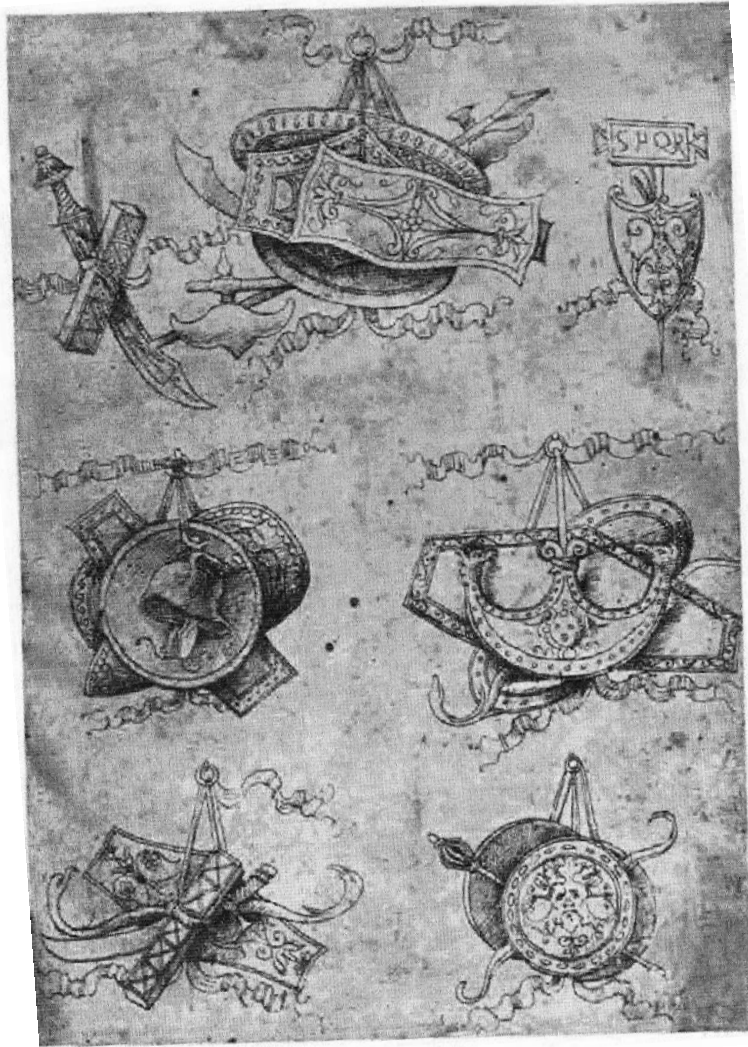
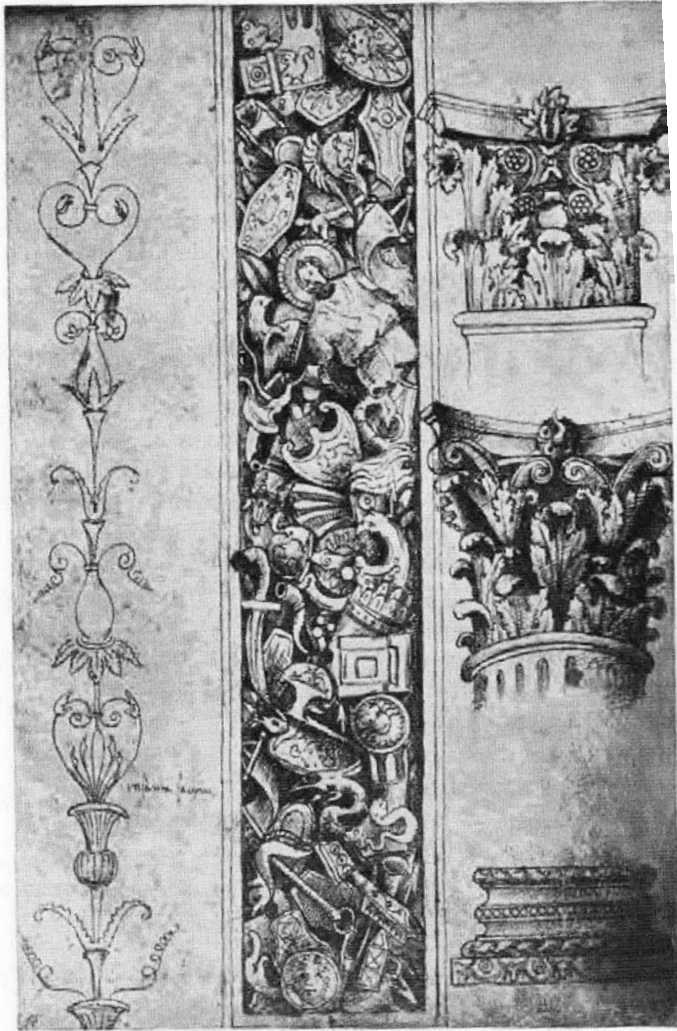
Εικ. 110. Λεπτομέρειες από το περίθροο της Porta della Guerra, Urbino, (ca. 1480).

Εικ. 111. Ρωμαϊκές παραστάδες (ύψος 3 μέτρα) που εικονίζουν τρόπαια και λεπτομέρειες. Σήμερα στα Uffizi της Φλωρεντίας.

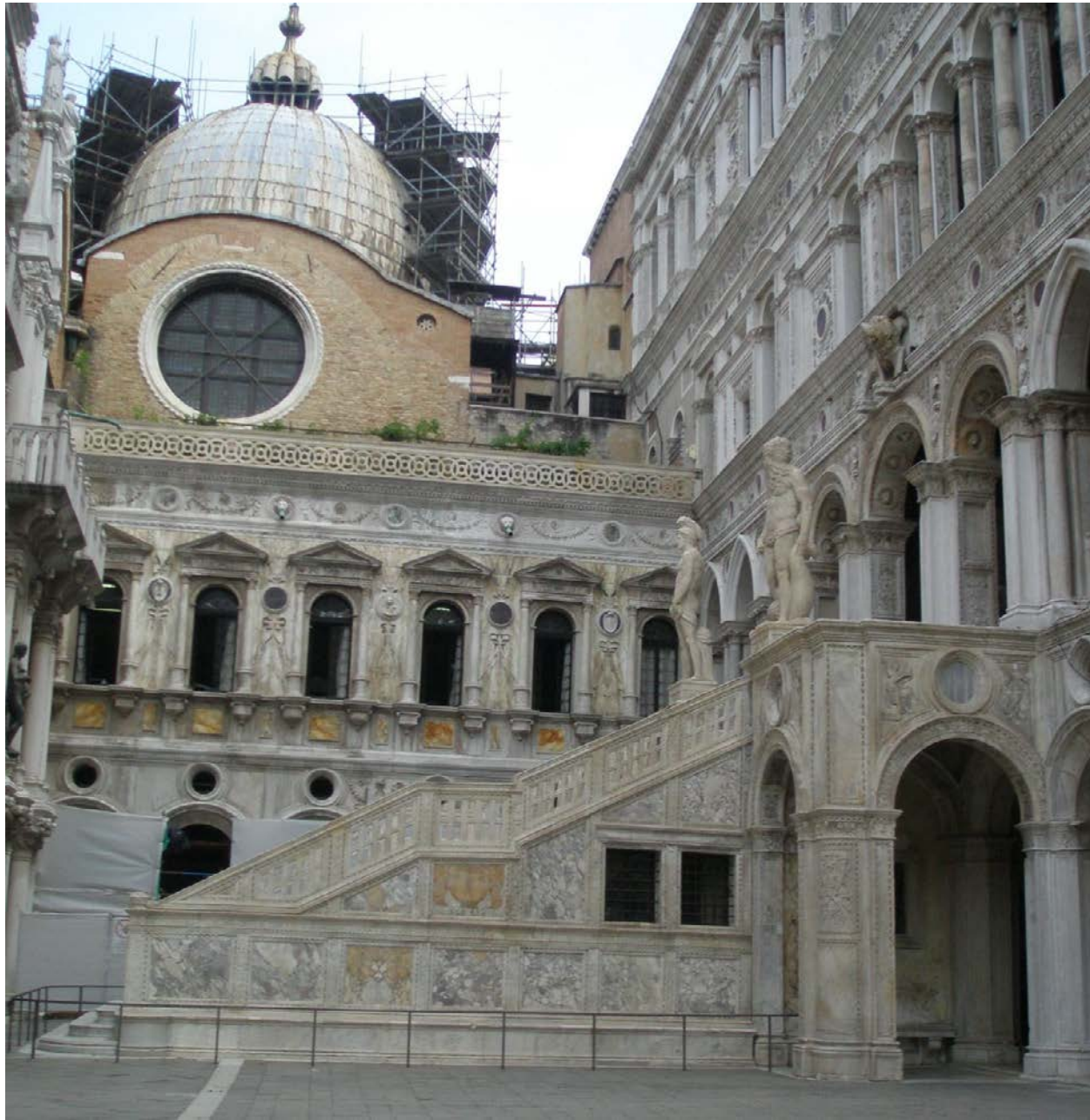
Εικ. 112. Κώδικας του Εσχοριάλ που φιλοτεγήθηκε από τον κύκ ο του Ghirlandaio (1490-1508), 12v, 16r, 16v.

Εικ. 113. Εσωτερική αυλή του δουκικού μεγάρου, Βενετία.

Εικ. 114. Σκάλα των Γιγάντων στην εσωτερική αυλή του δουκικού μεγάρου της Βενετίας και λεπτομέρεια.

Εικ. 115. Λεπτομέρειες με απεικονίσεις με τρόπαια από την εσωτερική αυλή του δουκικού μεγάρου και της σκάλας των Γιγάντων στη Βενετία.

Εικ. 116. Θύρωμα Palazzo Dal Verme Maffei,
Βερόνα, τέλη 15^{ου} αιώνα.

Εικ. 117. Θύρωμα Palazzo Zavarise-Palazzoli, Βερόνα, 1506.

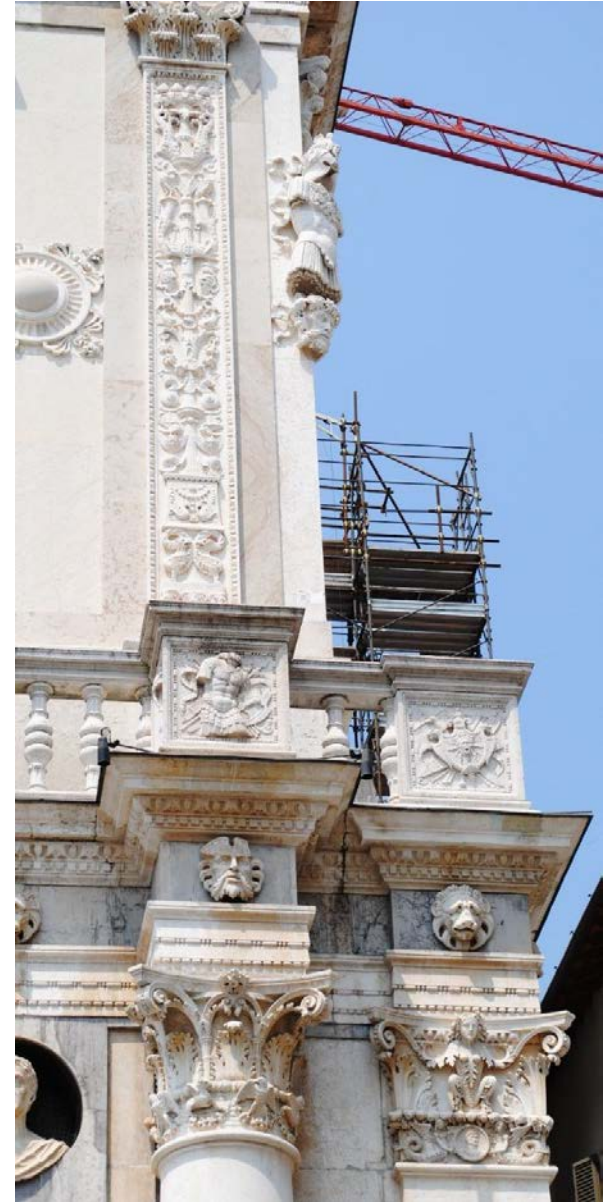
Εικ. 118. Παραστάδες θυρώματος Palazzo Butturini Paletta Da Prè, Βερόνα, 1506.

Εικ. 119. Βάσεις των δύο κεντρικών κίωνων της εισόδου της Λότζιας της Πάδοβας που κοσμούνται με τροπαια.

Εικ. 120. Διακόσμηση με ανάγλυφες παραστάσεις τροπαιών στη Λότζια της Μπρέσια. Μέσα 16^{ου} αιώνα.

Εικ. 121. Επίκρανο παραστάδας με ανάγλυφες παραστάσεις τροπαίων. Λότζια της Μπρέσια. Μέσα 16^{ου} αιώνα.

Εικ. 122. Antonio da Sangallo, Palazzo Baldassini, Ρώμη, 1516-19.

Εικ. 123. Giulio Romano, Εσωτερική αυλή Palazzo Té, Μάντοβα, (1524–34).

Εκ. 124. Antonio da Sangallo, Michelangelo Buonarroti, Εσωτερική αυλή του Palazzo Farnese και λεπτομέρεια με μετόπες που εικονίζουν τρόπαια στη δωρική ζωφόρο, Ρώμη, ca. 1540.

Εικ. 125. Δωρική ζωφόρος με διακόσμηση με τρόπαια της εσωτερική αυλής Palazzo Spada (δεκ. 1540) στη Ρώμη.

Εικ. 126. Jacopo Sansovino, Μαρκανή Βιβλιοθήκη, Βενετία, 1537-1554.
Λεπτομέρεια από το δωρικό θριγκό.

Fig. 60- Genova. Piazza Pinelli. P.Pinelli. Portale (foto Morelli)

Fig. 61- Genova. Piazza Pinelli. P.Pinelli, particolare (foto Morelli)

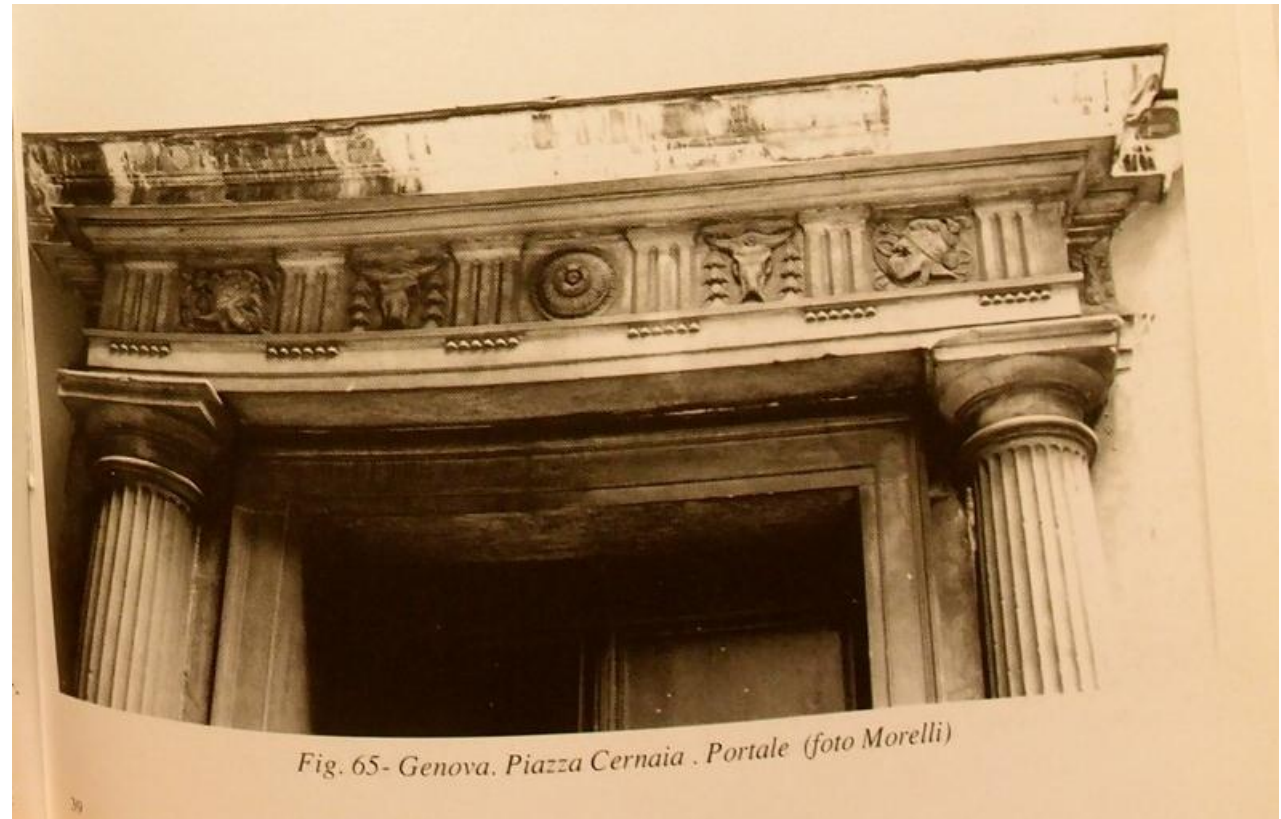
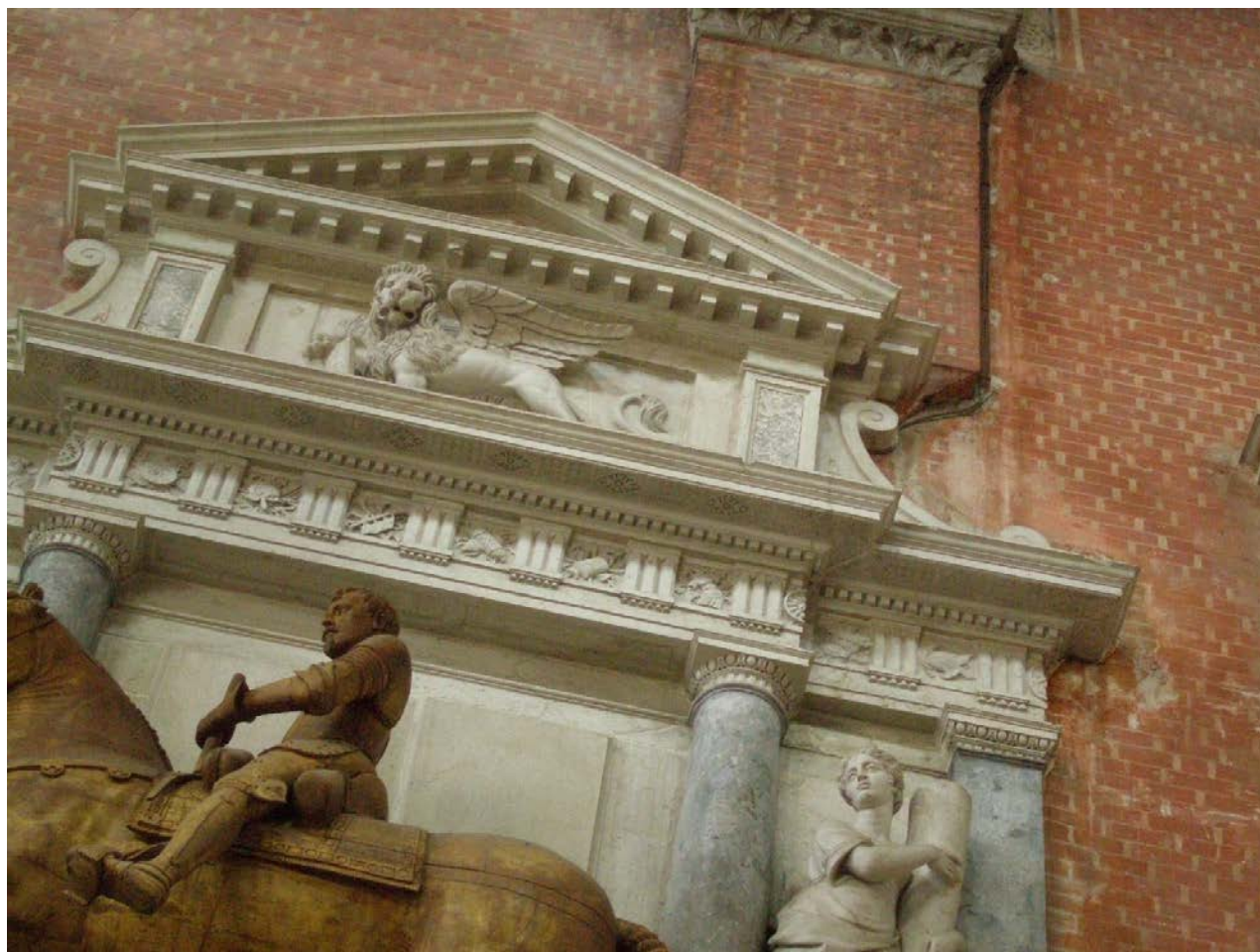

Fig. 65- Genova. Piazza Cernaia . Portale (foto Morelli)

Εικ. 127. Θυρώματα του 16^{ου} αιώνα από τη Γένοβα με μετόπες και τρίγλυφα με ανάγλυφα που εικονίζουν τρόπαια.

Εικ. 128. Francesco Terilli da Feltre, ταφικό μνημείο του Pompeo Giustiniani (αρχές 17^{ου} αιώνα) San Giovanni e Paolo, Βενετία. Λεπτομέρεια.

Εικ. 129. Ταφικό μνημείο του Orazio Baglioni (ca. 1620) στην εκκλησία των San Giovanni e Paolo, Βενετία.

Εικ. 130. Λεπτομέρεια της εσωτερικής όψης (προς την πόλη) της πύλης του Ιησού, Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 131. Τμήμα πλαισίου, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Προέλευση: άγνωστη.
Ταξινομικός αριθμός καταλόγου βάσης δεδομένων ΙΜΣ: 232.

Εικ. 132. Ανάγλυφη ζώνη από αρχιτεκτονικό διάκοσμο, πλαίσιο ή κοσμήτη, σε δυο συγκολλού' ενα τμήματα. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
Τέλη 16ου – αρχές 17ου αιώνα.

Εικ. 133. Giuseppe Miglioranzi, θύρωμα των Bombardieri στη Βερόνα, 1687.

Εικ. 134. Ανατολική πρόσοψη της Οπλοθήκης του Χάνδακα. Φωτογραφία του Τζερόλα, 1900-1901.

Εικ. 135. Σαρκοφάγος μέλους οικογένειας Καλλέργη και λεπτομέρειω. Προέλευση: Ορθές Μυλοποτάμου. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμν υ

Εικ. 136. Κρήνη Bembo στην πλατεία Κορνάρου, 1552-1554.

Εικ. 137. Κολοσσαίο, Ρώμη. 72-80 μ.Χ.

Εικ. 138. Θέατρο Μαρκέλλου, Ρώμη, 13-11 π.Χ.

Εικ. 139. Donato Bramante, Cortile del Belvedere, Ρώμη, η κατασκευή ξεκίνησε το 1505.

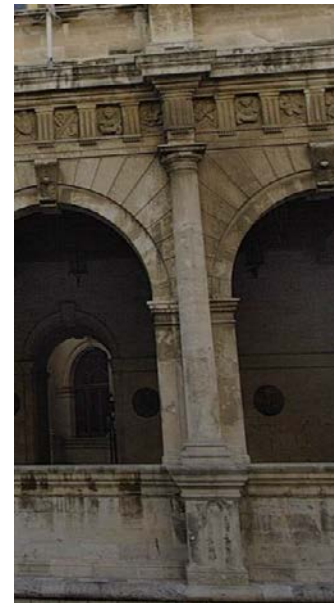

Εικ. 140.

Giovanni Maria Falconetto,
Loggia Cornaro, Πάδοβα,
1524.

Ανακατασκευασμένη Loggia
του Χάνδακα, δεύτ ρο μισό
του 20^{ου} αιώνα.

Εκ. 141. Basilica της Βιτσέντσα (Palazzo della Ragione), 1546-1597.

Εκφ. 142. Andrea Palladio, Palazzo Chiericati, Βιτσέντσα, 1550.

Εικ. 143. Andrea Palladio, εσωτερική αυλή της Santa Maria della Carità, Βενετία, 1560-1.

Ек. 144. Jacopo Sansovino, Villa Garzoni, Pontecasale , 1527-1540.

Εικ. 145. Jacopo Sansovino, Palazzo Dolfin Manin, Βενετία 1538-1545.

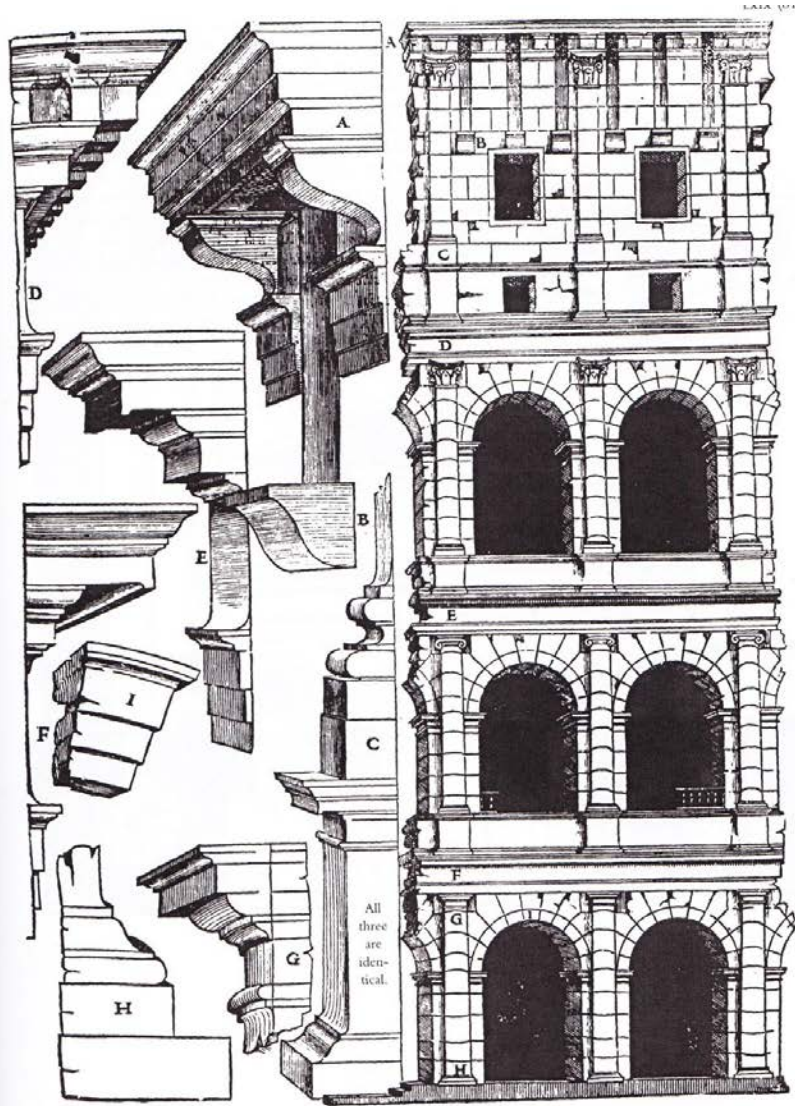

Εικ. 146. Jacopo Sansovino, Palazzo Corner, Βενετία, 1533-1560.

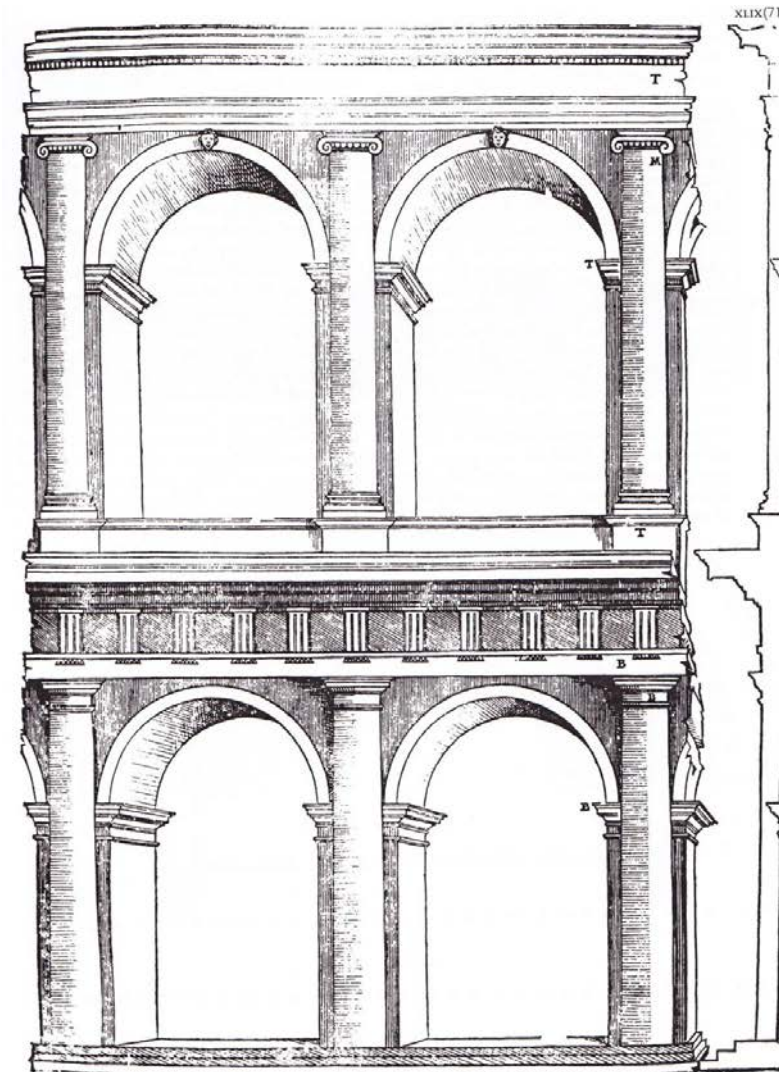

Εικ. 147. Carlo Maderno, Francesco Borromini, Palazzo Barberini, Ρώμη, 1625-1633.

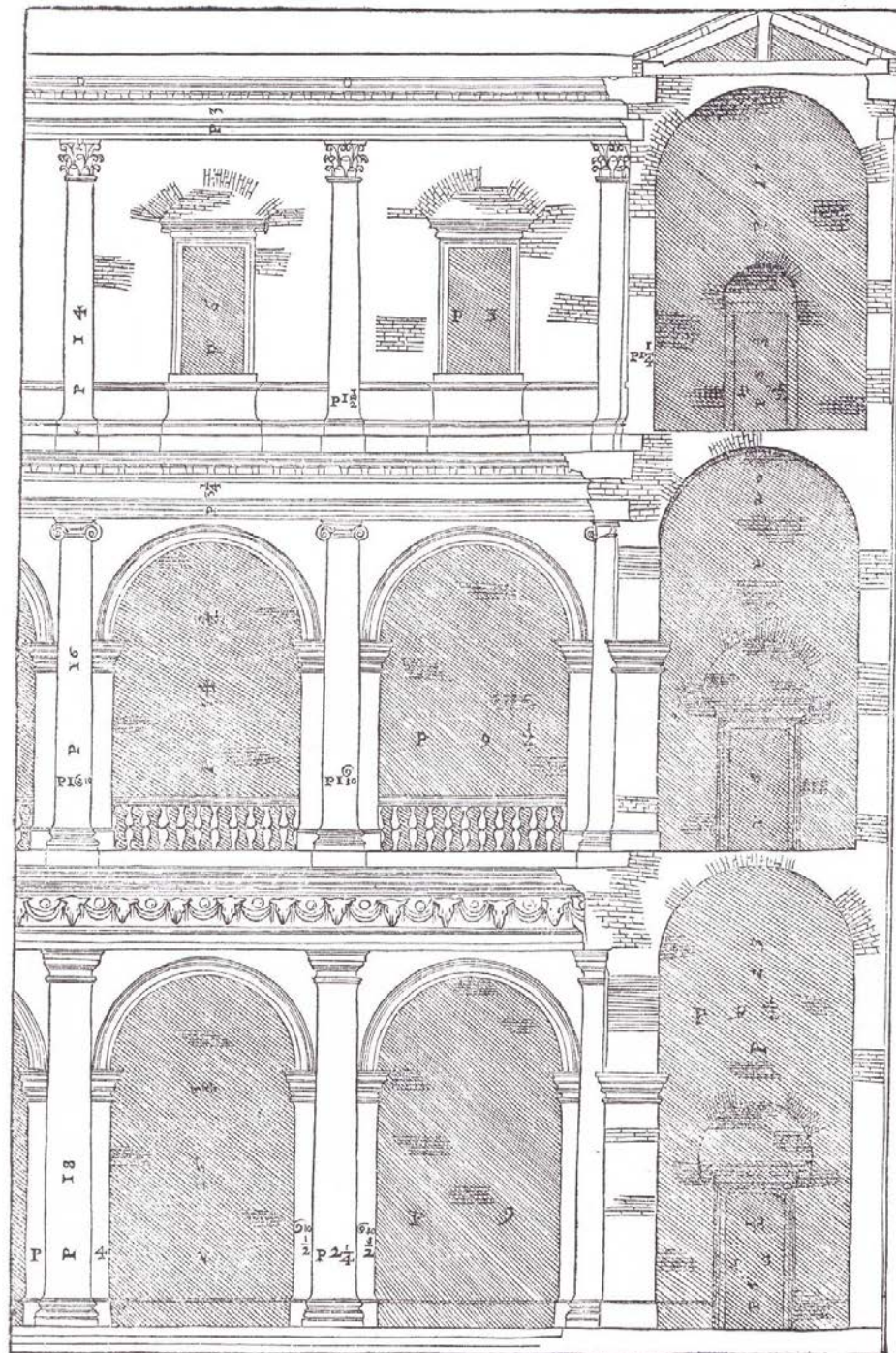

Sebastiano Serlio, εξωτερικό του Κολοσσαίου, *Βιβλίο III, Περί Αρχαιοτήτων*, f.LXIX (81r), 1^η έκδοση 1540.

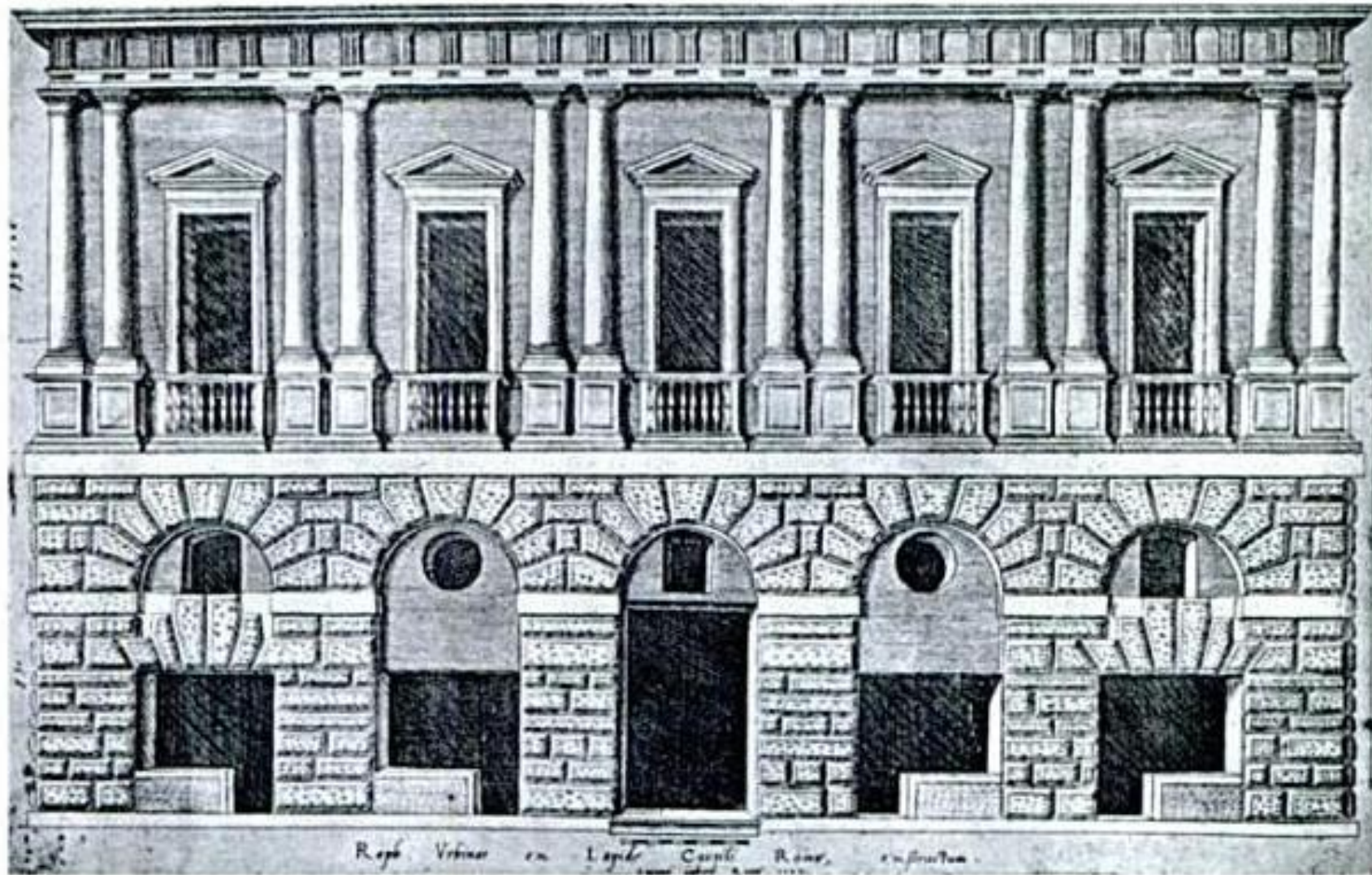
Sebastiano Serlio, Θέατρο Μαρκέλλου, *Βιβλίο III, Περί Αρχαιοτήτων*, f. XLIX (71r), 1^η έκδοση 1540.

Εικ. 149. Andrea Palladio, *Τα Τέσσερα Βιβλία της Αρχιτεκτονικής*, Κεφάλαιο VII, Σχετικά με την σκεπαστή αυλή και την κατοικία των αρχαίων Ρωμαίων, f.33, 1^η έκδοση 1570.

Εκ. 150. Donato Bramante, Palazzo Carpinini, Ρώμη, 1501-1510.

Εκ. 151. Michele Sanmicheli, Palazzo Canossa, Βερόνα 1527-31 .

Εικ. 152. Michele Sanmicheli, Palazzo Bevilacqua, Βερόνα, ca.1534.

Εκτ. 153. Michele Sanmicheli, Palazzo Pompei, Βερόνα, 1535-1540.

Εικ. 154. Andrea Palladio, Palazzo Porto, Βιτσέντσα ,
1542-1552.

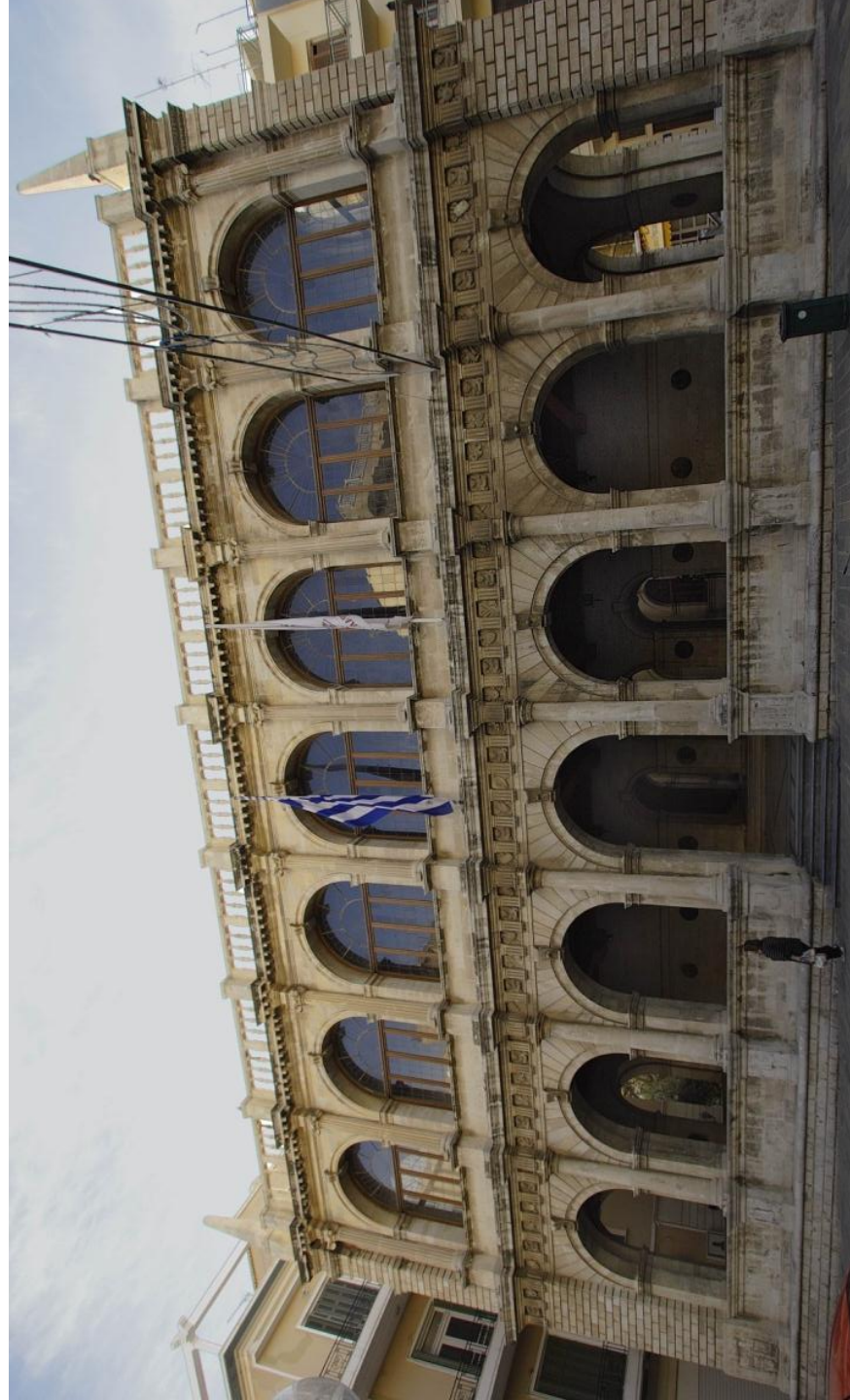
Εικ. 155. Andrea Palladio, Palazzo Schio, Βιτσέντσα,
σχέδιο 1560, ολοκλήρωση τέλη δεκ. 1570.

Εικ. 156. Jacopo Sansonino, Νομισματοκοπείο και Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου, νότια όψη, Βενετία.

Εικ. 157. Βιβλιοθήκη Αγίου Μάρκου, αριστερά.
Ανακατασκευασμένη Λότζια του Χάνδακα, δεξιά.

Εικ. 158. Μισή μετόπη στη γωνία της δωρικής ζωφόρου της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου.

Εικ. 159. Βόρειο τμήμα της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου, Βενετία.

Εικ. 160. Michele Sanmicheli, Palazzo Grimani, Βενετία, 1561-1575.

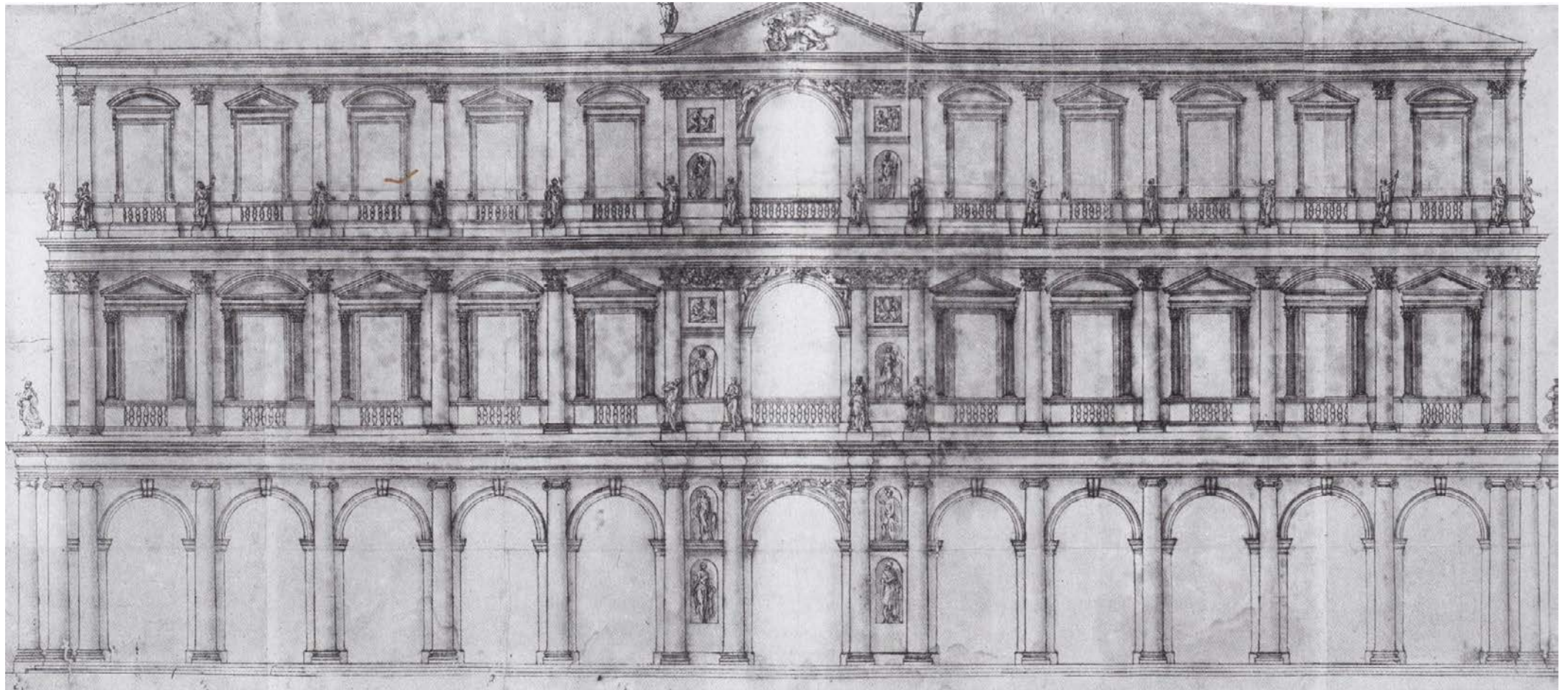
Εικ. 161. Αεροφωτογραφία της Piazzetta από το Μόλο προς τον πύργο του ρολογιού.

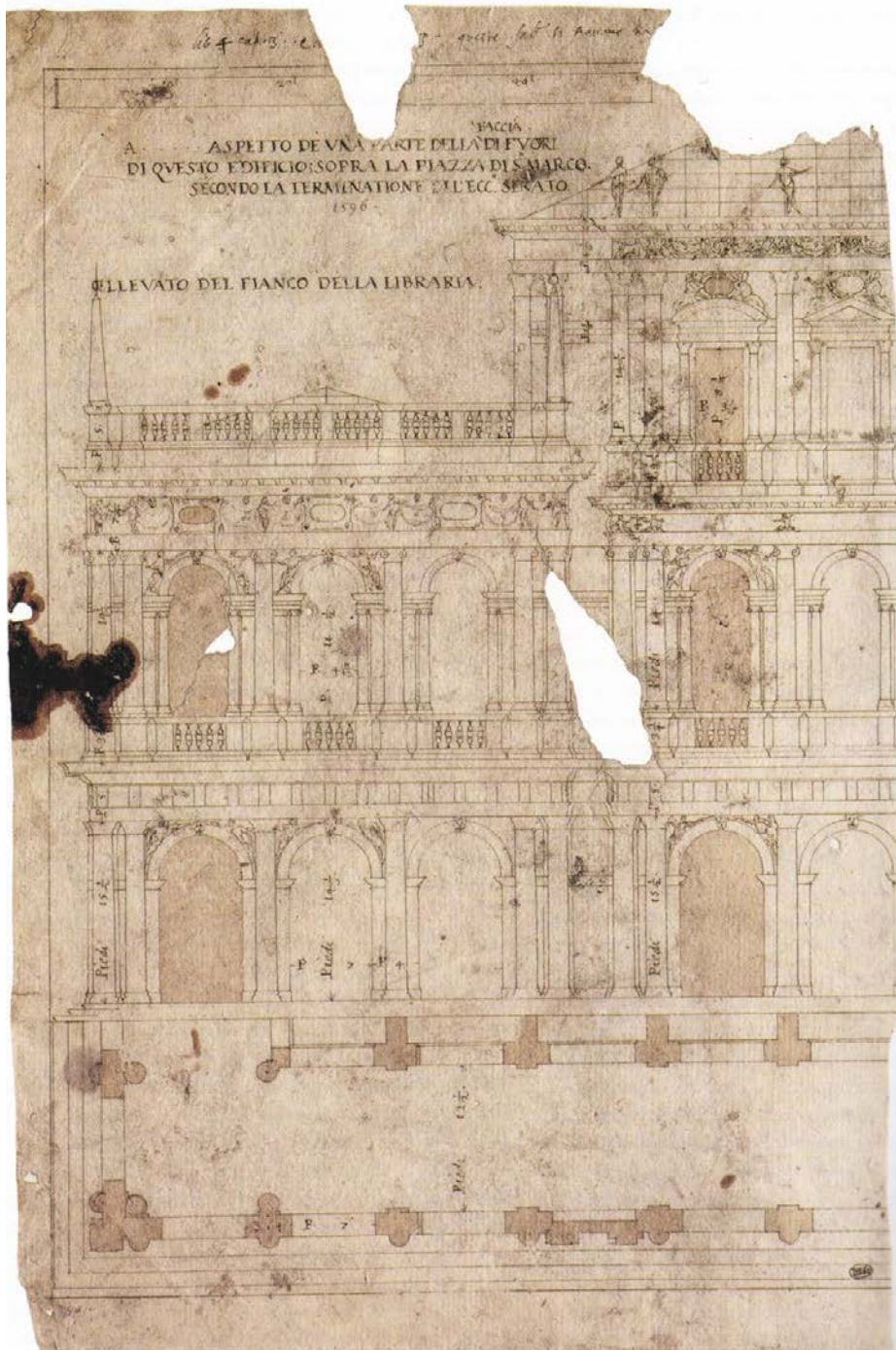
Εικ. 162. Δουκικό μέγαρο, Βενετία.

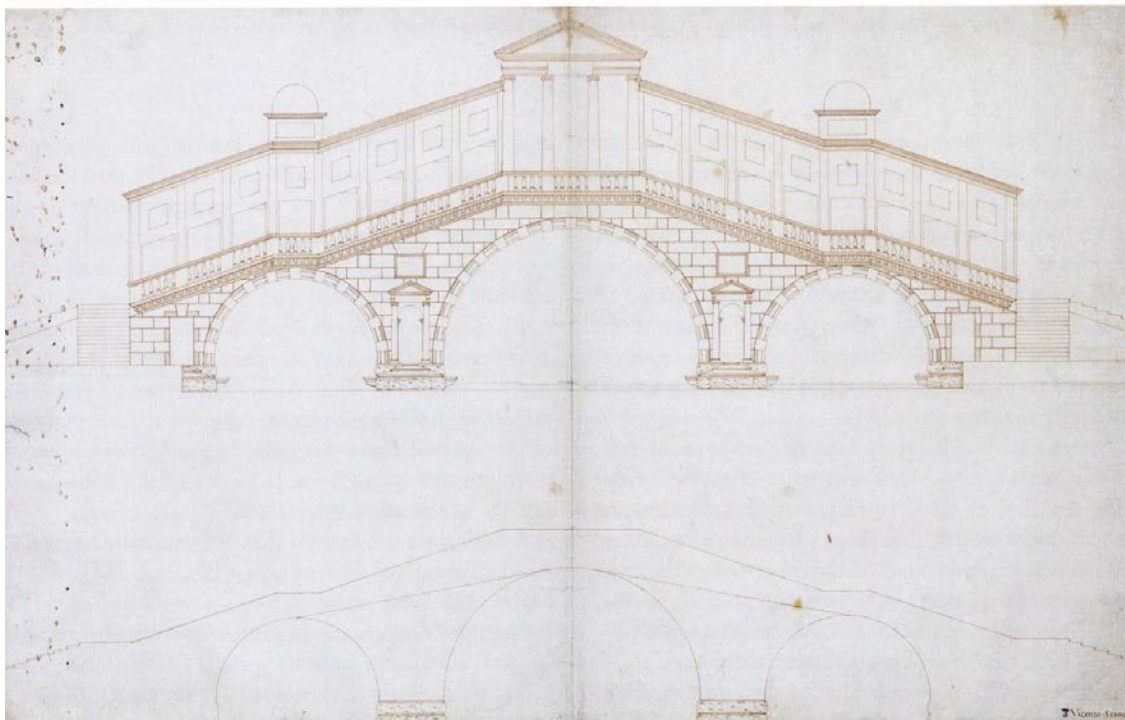

Εικ. 163. Αποδιδόμενο στον Andrea Palladio, Σχέδιο για δημόσιο μέγαρο, πιθανότατα για το Δουκικό Μέγαρο, ca. 1577, Chatsworth, Συλλογή Devonshire.

Εικ. 164. Vincenzo Scamozzi, Σχέδιο για τις Procuratie Nuove στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου, 1596, 30,5x20 εκ., Παρίσι, Μουσείο Λού ρου, 5448.

Εικ. 165. Πάνω: Vincenzo Scamozzi, Σχέδιο για τη γέφυρα του Ριάλτο, 1587, 46,3x73,8 εκ., Λονδίνο, Royal Institute of British Architects, VIII/10 .
Κάτω: Η γέφυρα όπως οικοδομήθηκε σύμφωνα με το σχέδιο του Antonio da Ponte, 1588-1591.

Εικ. 166. Procuratie Vecchie. Το έργο ξεκίνησε το 1513 από τον Bartolomeo Bon και ολοκληρώθηκε το 1526. Πλατεία Αγίου Μάρκου, Βενετία.

Εικ. 167. Την ολοκλήρωση της κατασκευής των Procuratie Nuove ανέλαβε ο proto Simon Sorella το 1605 και αργότερα ο Baltassare Longhena, σε σχέδια του Vincenzo Scamozzi, που βασίζονταν στα σχέδια του Jacopo Sansonino, με την προσθήκη ενός επιπλέον ορόφου. Ολοκληρώθηκαν το 1640.

Εκ. 168. Giovanni Maria Falconetto, Πύλη San Giovanni, Πάδοβα, 1528.

Εικ. 169. Giovanni Maria Falconetto, Πύλη Savonarola, Πάδοβα, 1530.

Εκ. 170. Michele Sanmicheli, εσωτερική όψη της Porta Nuova, Βερόνα (1531-1540).

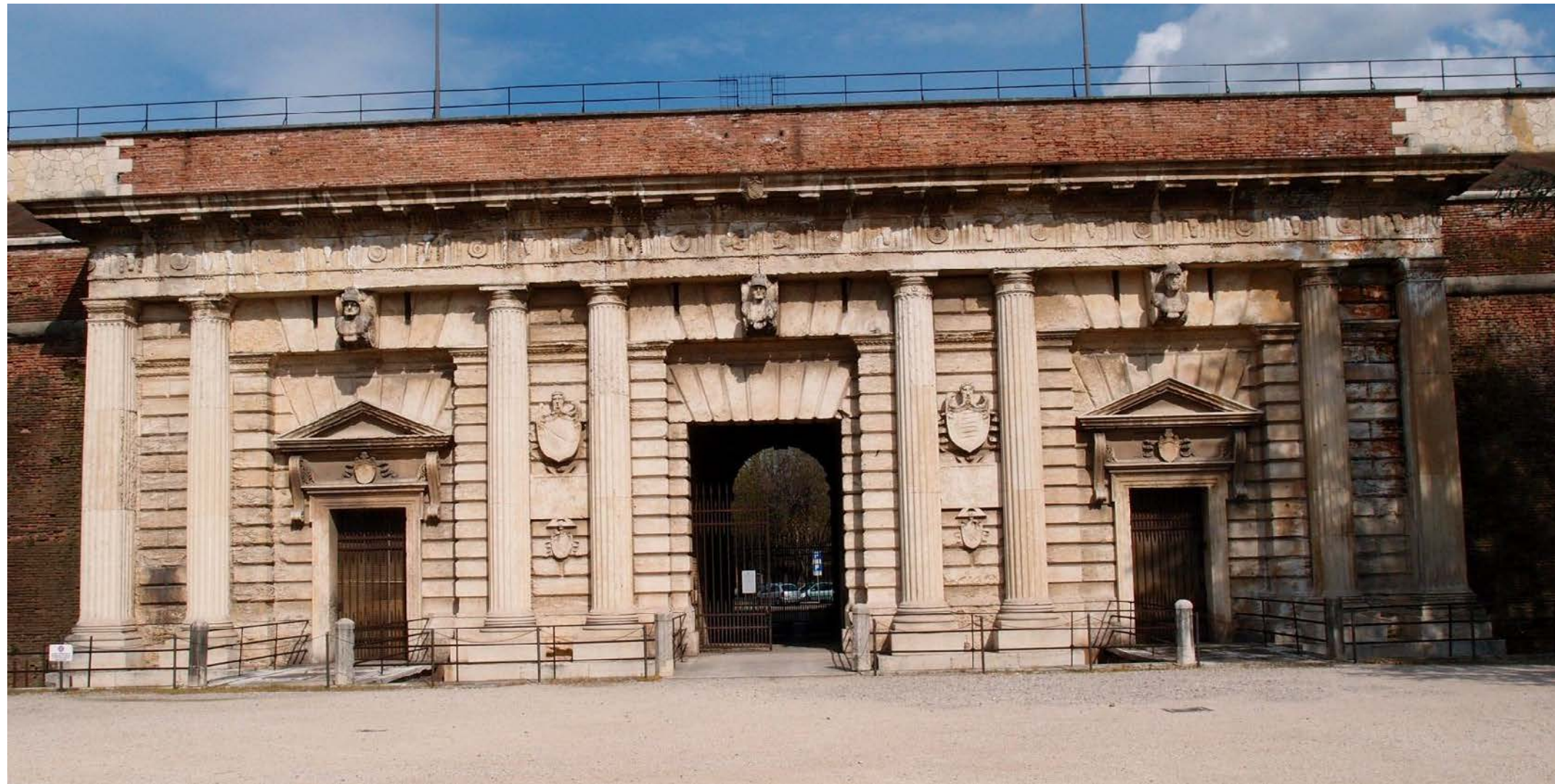
Εικ. 171. Michele Sanmicheli, εξωτερική όψη της πύλης Porta Nuova, Βερόνα, 1531-1540.

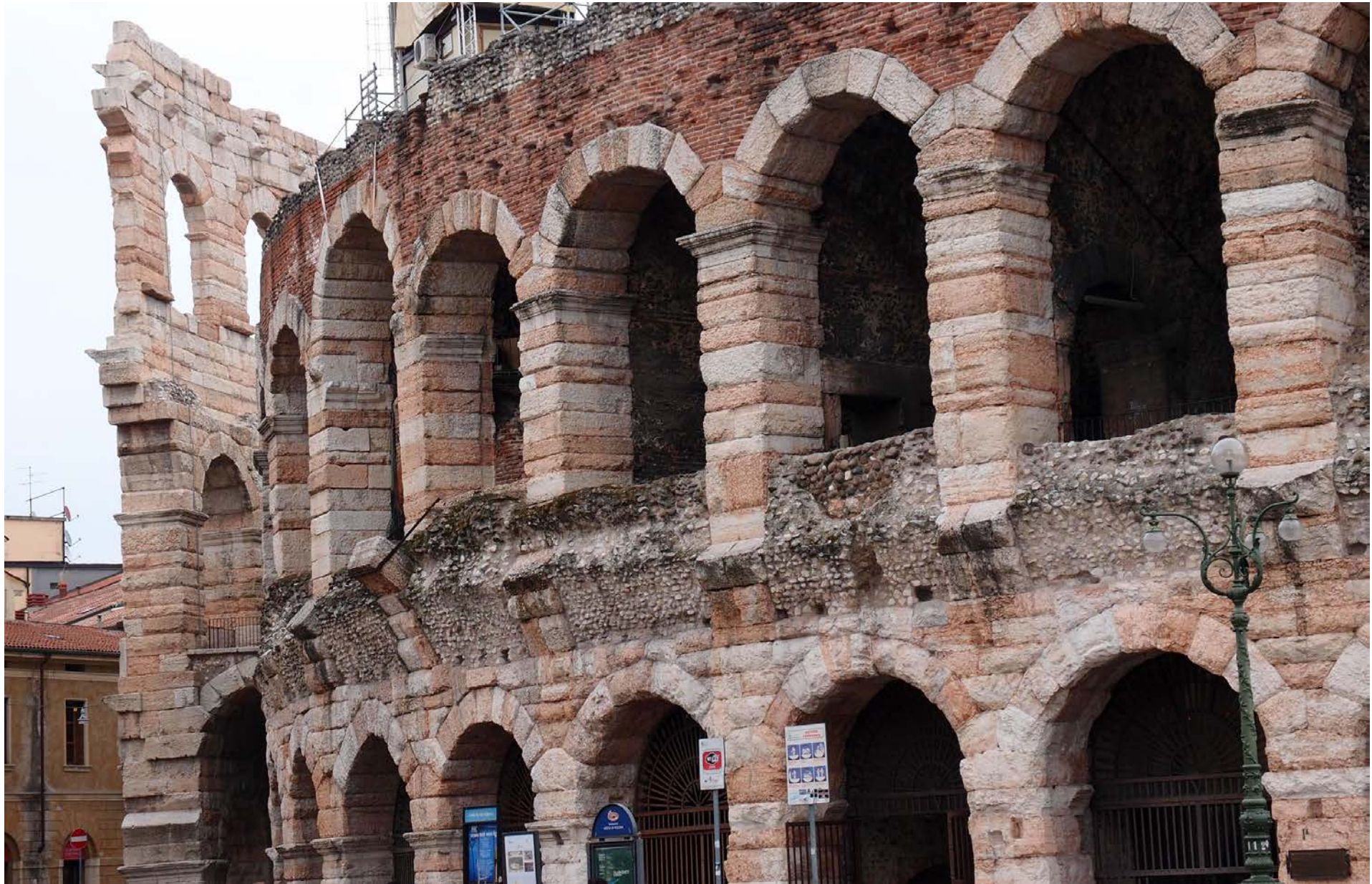
Εικ. 172. Michele Sanmicheli, εσωτερική όψη της Porta Palio, Βερόνα, 1550-1560.

Εικ. 173. Michele Sanmicheli, εξωτερική όψη της Porta Palio, Βερόνα, 1550-1560.

Εικ. 174. Λεπτομέρεια από το ρωμαϊκό αμφιθέατρο της Βερόνας, 1^{ος} αιώνας.

Εικ. 175. Θριγκοί από τις πύλες του Σανμικέλι στη Βερόνα.
Πάνω: εσωτερικές όψεις της Porta Nuova (αριστερά) Porta Palio (δεξιά)
Αντίστοιχα κάτω οι εξωτερικές όψεις.

Cymatium, called cyma recta.

Cyma, called cyma reversa.

Corona, called 'gocciolatoio'.

Cyma.

Capital.

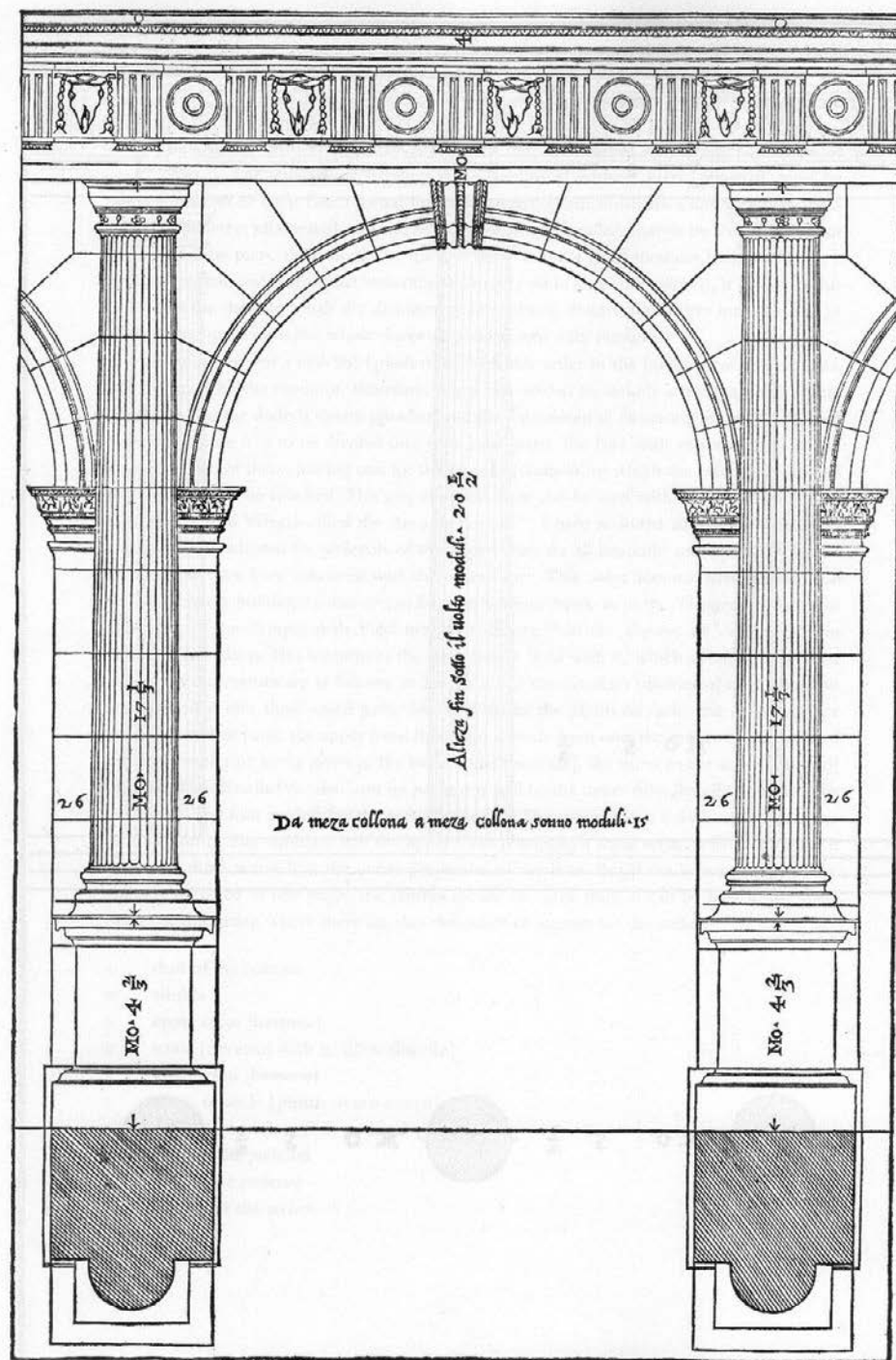

Tenia, called 'lista'.

Guttae or 'goccie'.

Fig. 176. Sebastiano Serlio, Libro IV, f. XVIIIv(140v)

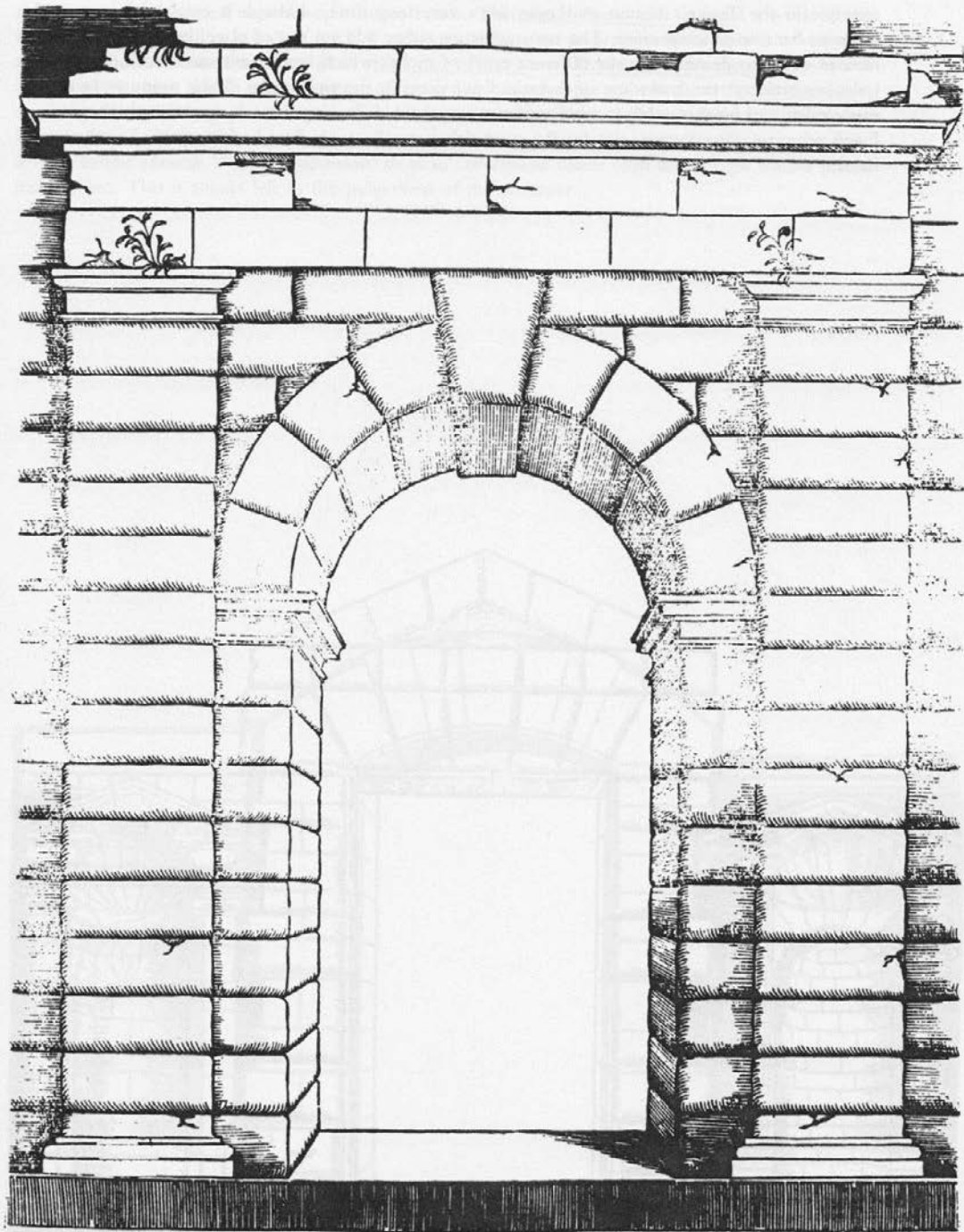

Εικ. 177. Andrea Palladio, *I dieci libri dell' architettura*, Libro I, σελ. 24.

Εικ. 178. Andrea Palladio, Basilica, λεπτομέρεια της δωρικής ζωφόρου, Βιτσέντσα.

Εικ. 179. Sebastiano Serlio,
Libro IV, *Regole Generali di
Architettura*, f. Xr (132v), 1^η
έκδοση 1537.

Εικ.180. Zadar, Πύλη της Τετραφέρμα, 1543.

Εκ. 181. Πύλη του κάστρου San Nicolò, Šibenik,)1539-1546.

Εικ. 182. Loggia di San Giovanni και πύργος ρολογιού, Udine, 1527-1532. Η Λότζια ολοκληρώθηκε το 1565.

Εικ. 183. Πύλη Αγίου Γεωργίου του Χάνδακα. Κατεδαφίστηκε το 1917. Φωτογραφία του Gerola, 1900-1901.

Εικ. 184. Ανάγλυφο με παράσταση του Αγίου Γεωργίου από την ομώνυμη πύλη του Χάνδακα. Φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

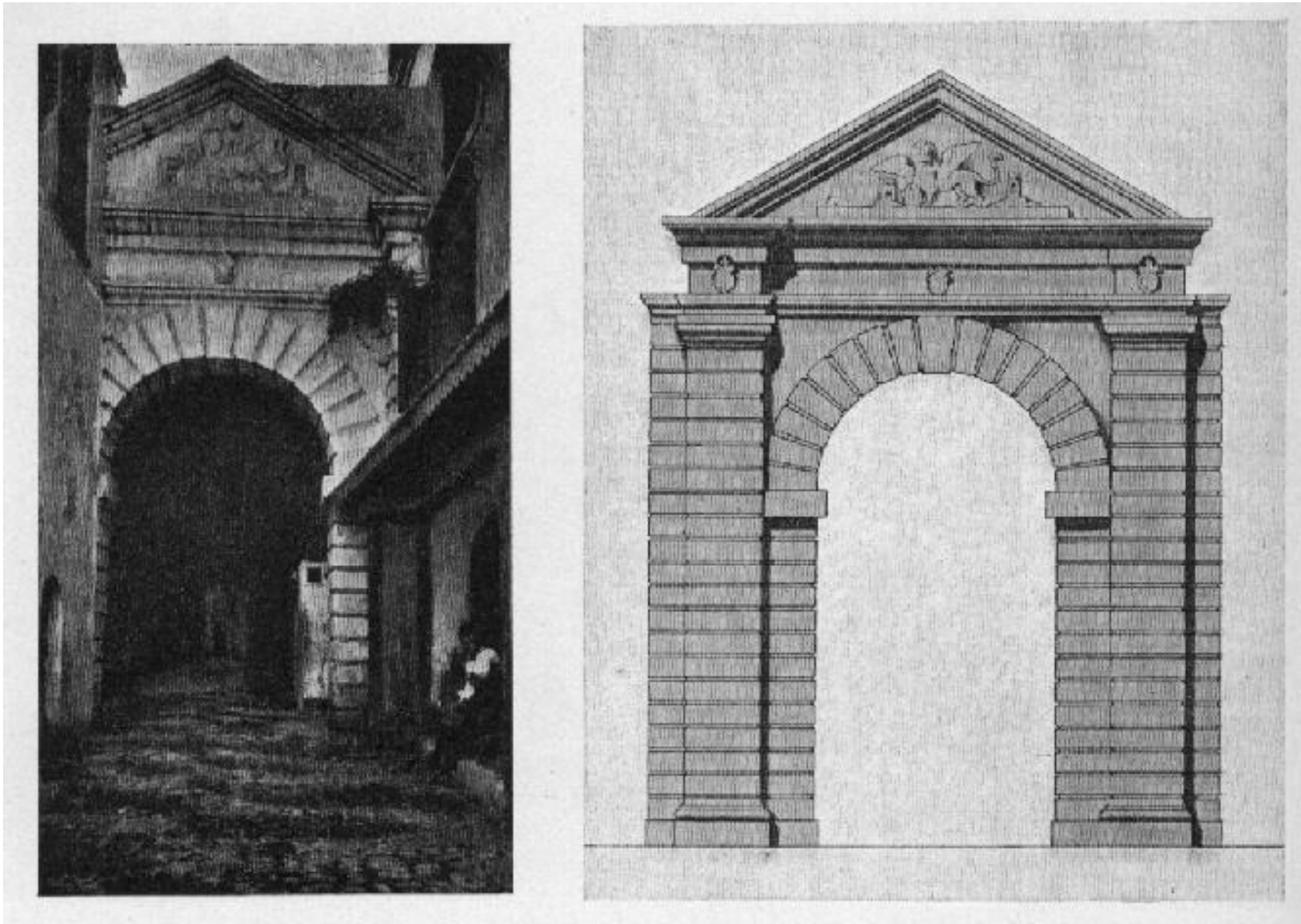
Εικ. 185. Εσωτερική όψη πύλης Παντοκράτορα, Ηράκλειο, 1567-1570.

Εικ. 186. Λεπτομέρεια από τη εσωτερική όψη της πύλης Guora (Μεγάλη Πύλη) του Ρεθύμνου όπως σώζεται σήμερα, 1556-1568.

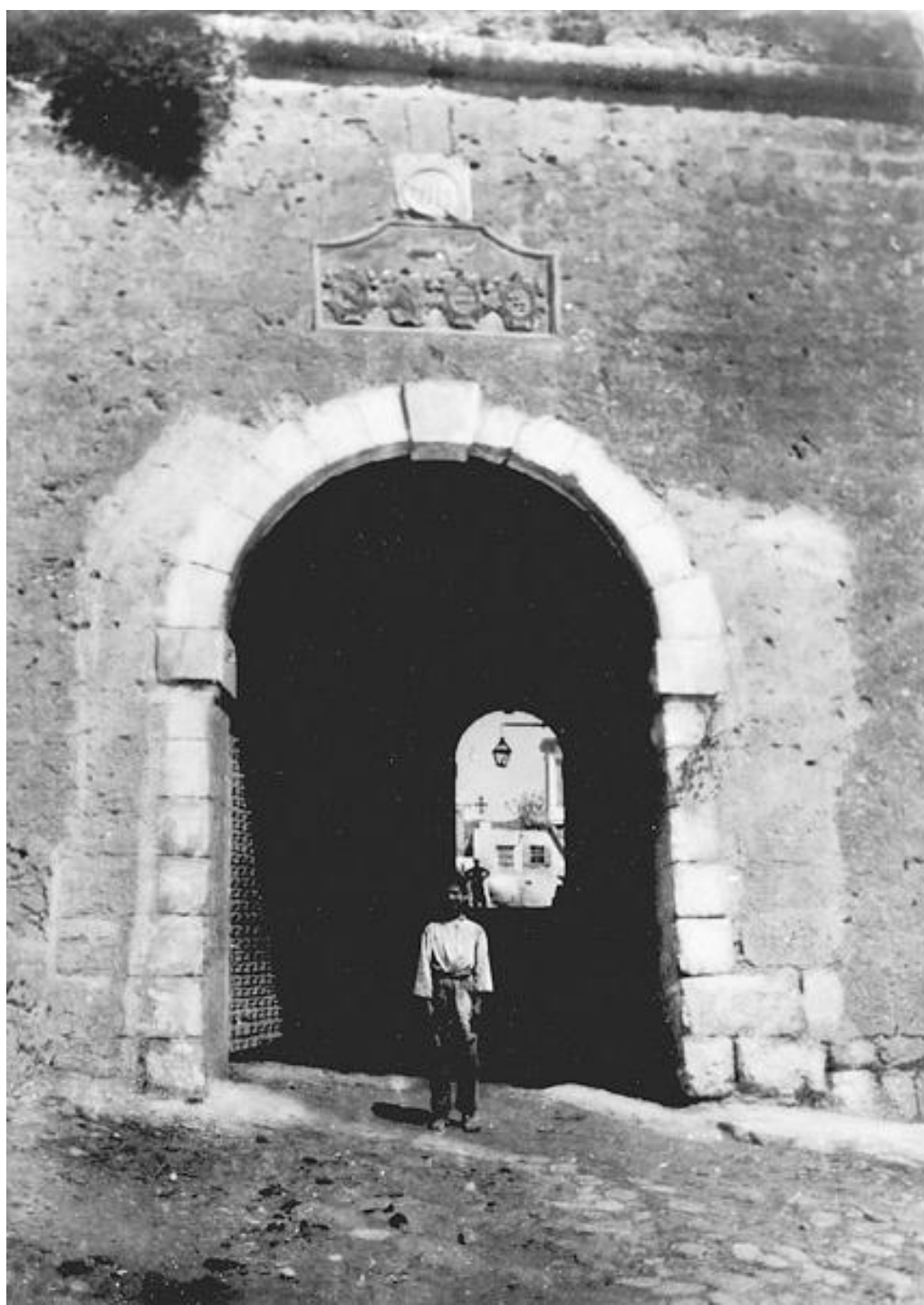

Εικ. 187. Στα αριστερά, η εσωτερική όψη της πύλης Guora του Ρεθύμνι όπως σωζόταν όταν τη φωτογράφησε ο Τζερόλα. Στα δεξιά σχέδιο αναπαράστασης σύμφωνα με τον ίδιο.

Εικ. 188. Ανάγλυφο με φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου από την πύλη Guora του Ρεθύμνου. Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.

Εικ. 189. Εξωτερική όψη της πύλης του Ιησού στο Ηράκλειο, φωτογραφία Τζερόλα, 1900-1902.

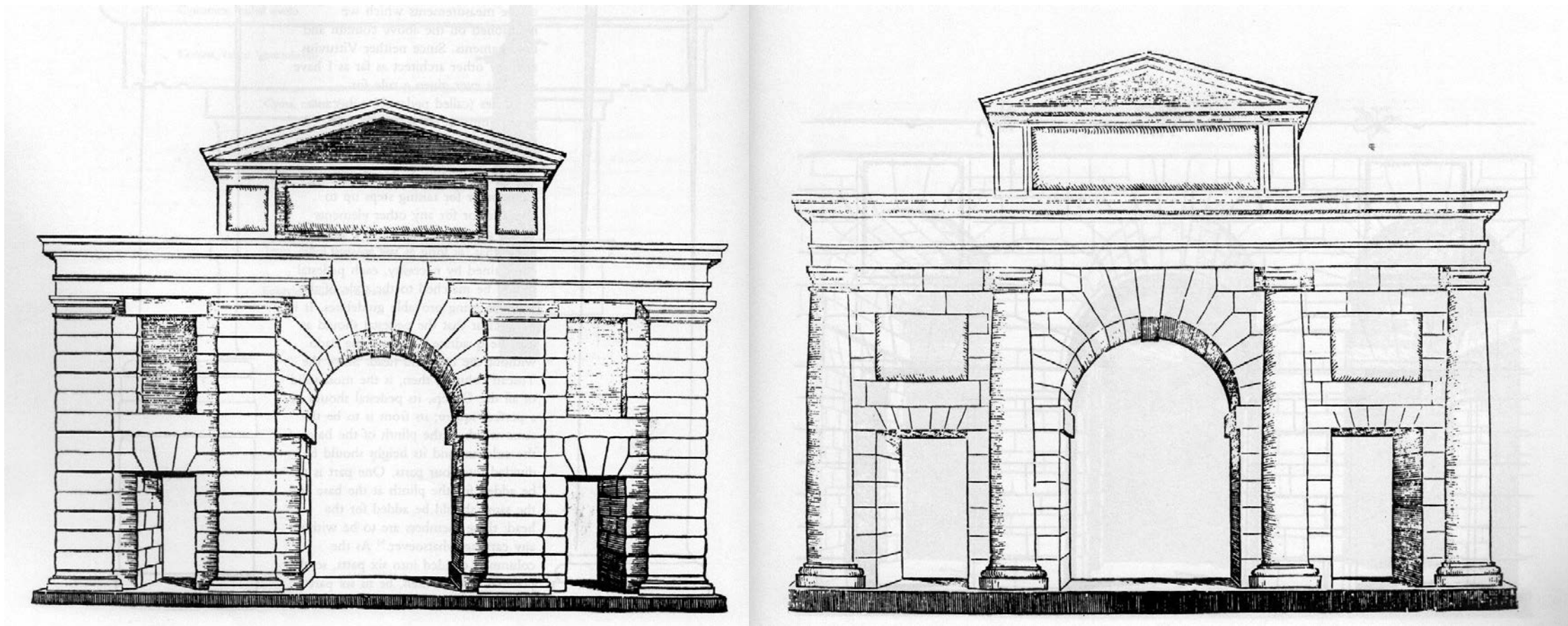

Εικ. 190. Giovanni Fava, Πύλη Ιησού (εσωτερική όψη),
Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 191. Sebastiano Serlio, Libro IV, *Regole Generali di Architettura*, f. *VIV - VIIr* (129v-130r), 1^η έκδοση, Βενετία 1537.

Εικ. 192. Δωρική ζωφόρος πύλης Ιησού και λεπτομέρεια.

Εικ. 193. Επιγραφή πύλης Ιησού «IOANNE MOCENIGO PROCONSULE MDLXXXVIIIT», Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 194. Μετόπη με λέοντα του Αγίου Μάρκου από την πύλη του Ιησού, Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 195. Μετόπες με βούκρانا από την πύλη του Ιησού, 1587.

Εικ. 196. Μετόπη με θώρακες από την πύλη του Ιησού, Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 197. Μετόπες που εικονίζουν ρόδακες από την πύλη του Ιησού, Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 198. Κλειδί κεντρικού τόξου
πύλης Ιησού, Ηράκλειο, 1587.

Εικ. 199. Κλειδιά τόξων και ορθογώνιων εσοχών από την πύλη του Ιησού.

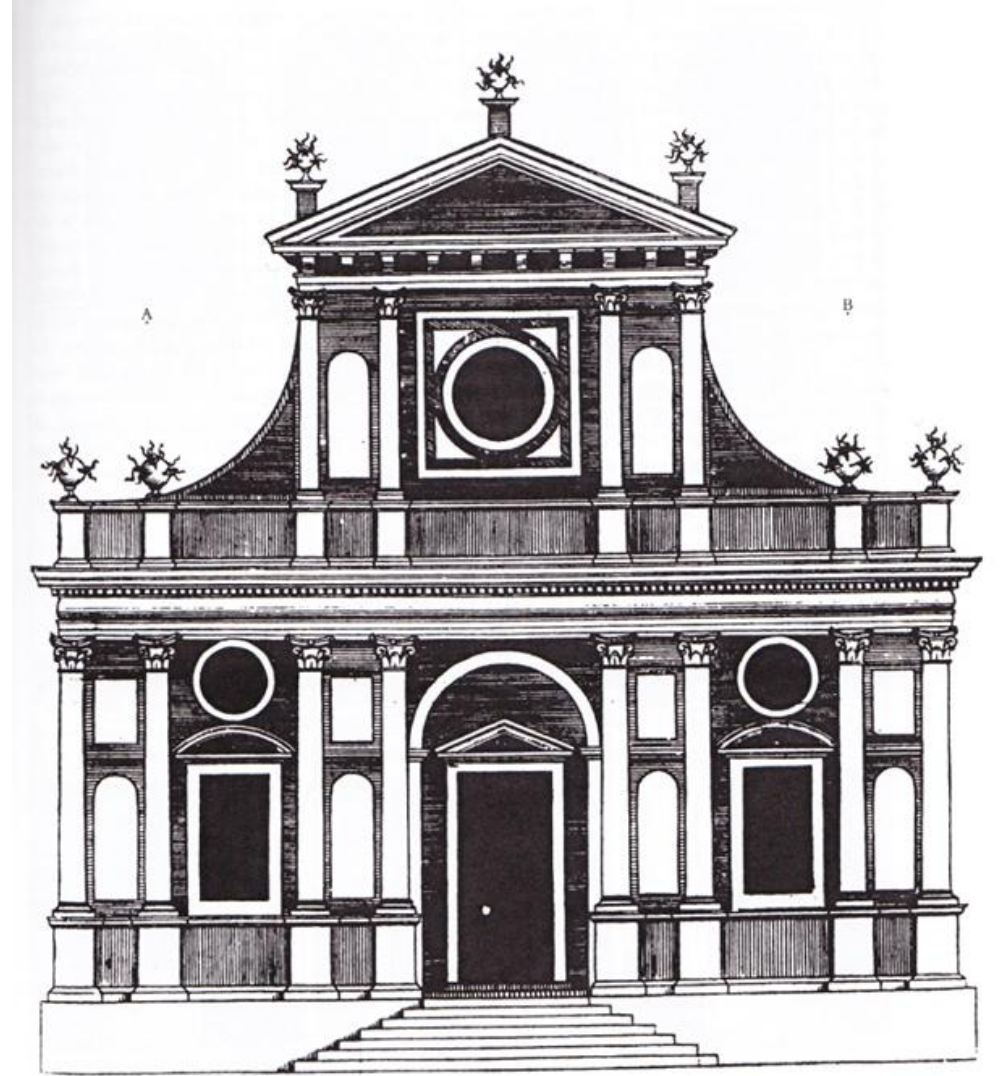

Εικ. 200. Andrea Palladio, Vincenzo Scamozzi, Teatro Olimpico, Βιτσέντζα, 1580-1585 .

Εικ. 201. Πρόσοψη Μονής Αρκαδίου, νομός Ρεθύμνου, 1587.

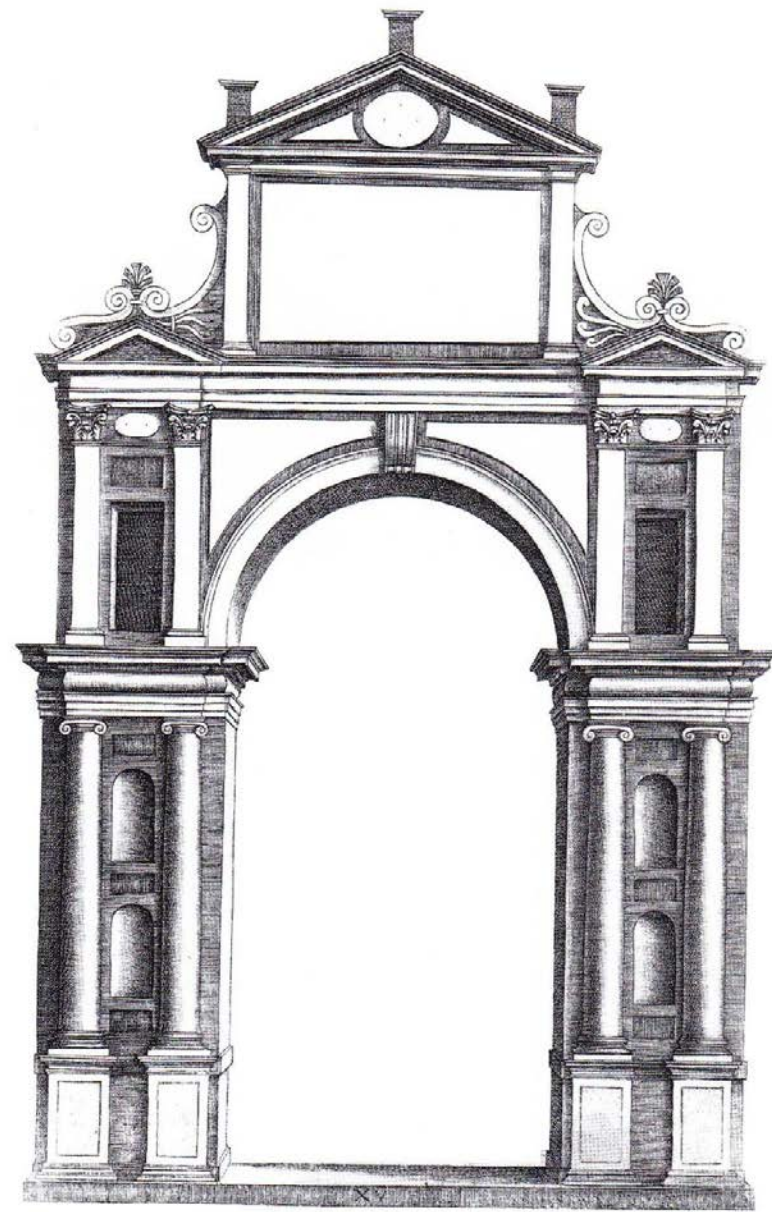

Serlio, Βιβλίο IV, LIIIr (175r), 1^η έκδοση 1537.

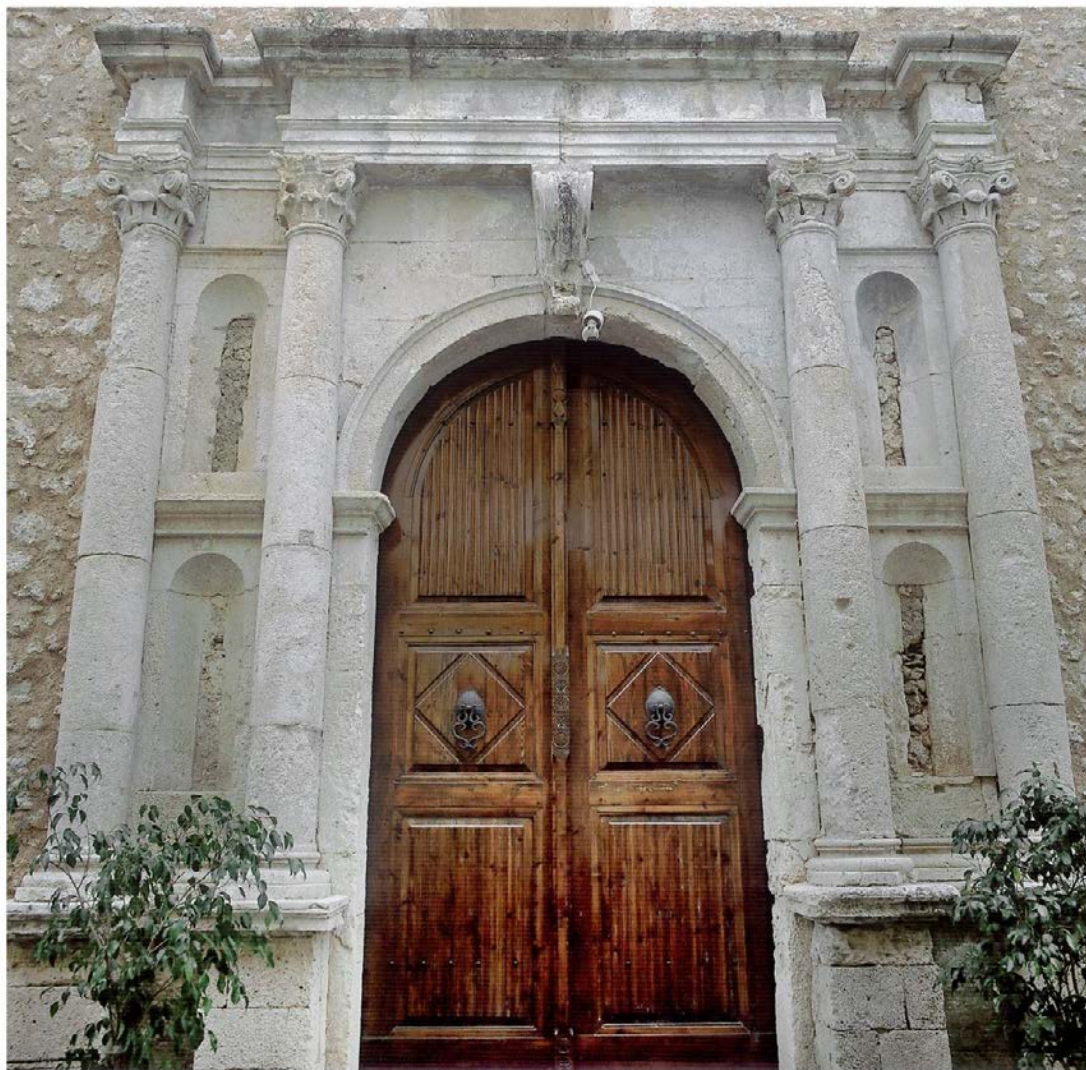

Εικ. 202. Εξωτερική πύλη μονής Αγίας Τριάδας Τσαγκαρόλων, Ακρωτήρι Χανίων. Αρχές 17^{ου} αιώνα.

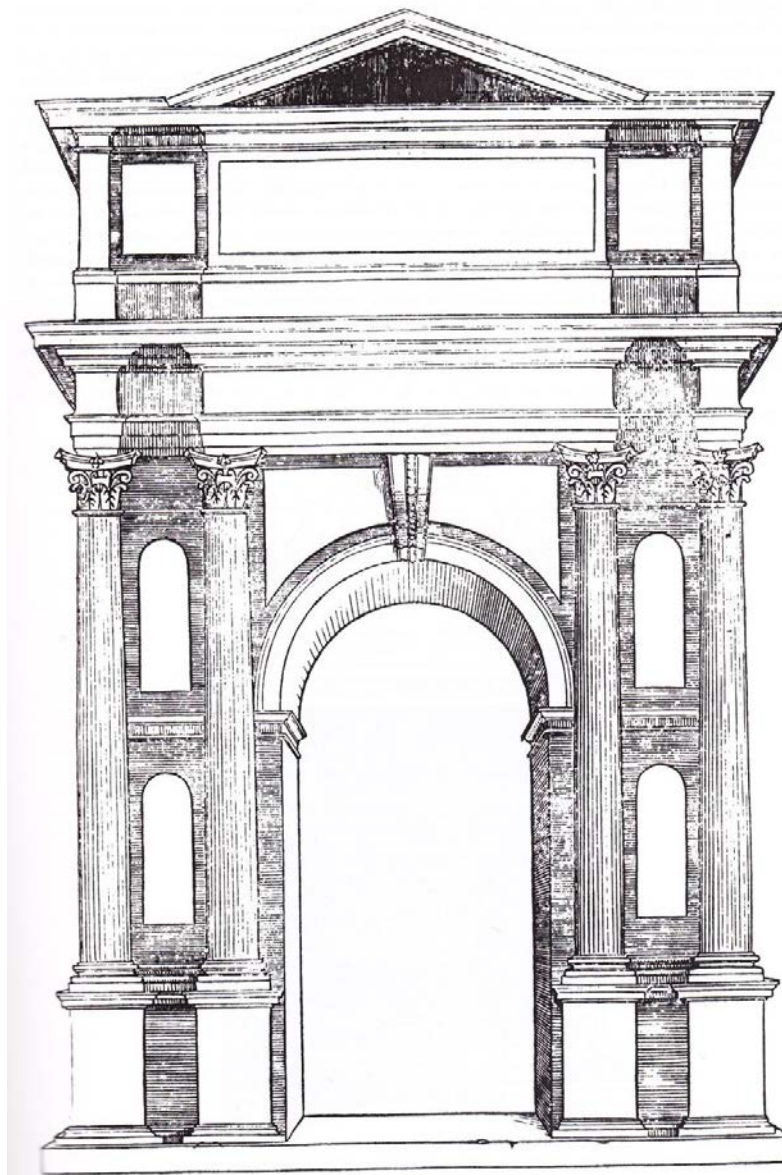

Sebastiano Serlio, *Extraordinario Libro di Architettura*, Πύλη XV, f.25r, 1^η έκδοση 1551 (Lyon).

Εικ. 203. Κυρίως είσοδος εκκλησίας Santa Maria τάγματος
Αυγουστινιανών μοναχών στο Ρέθυμνο, αρχές 17^{ου} αιώνα.

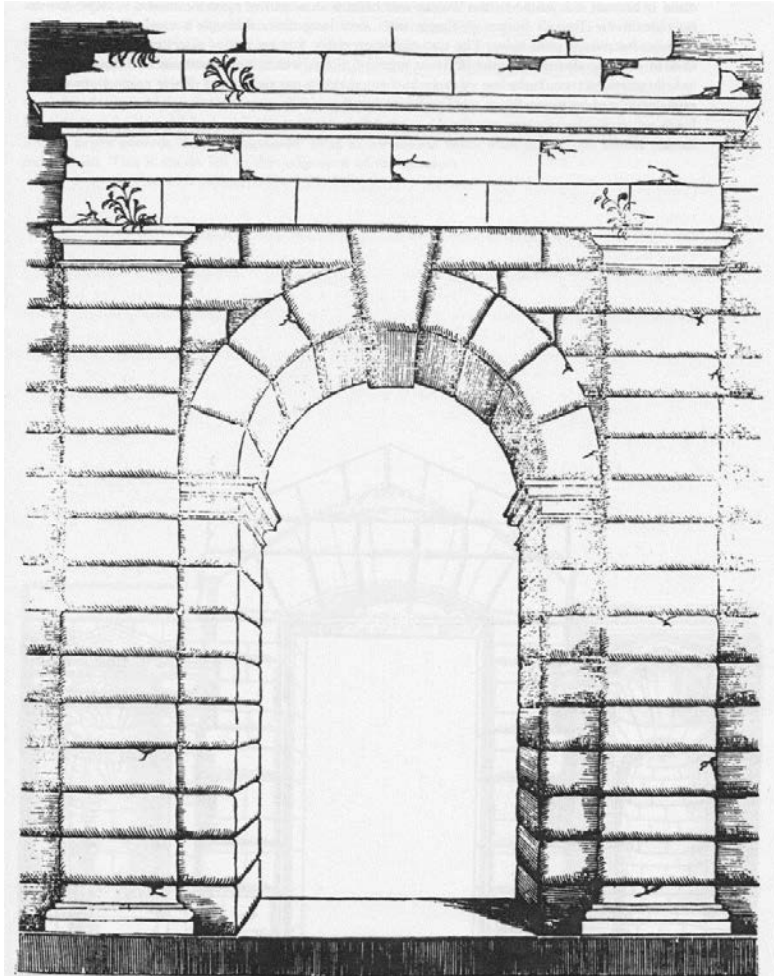
Sebastiano Serlio, *Libro IV*, LIXr (180v),
1^η έκδοση 1537.

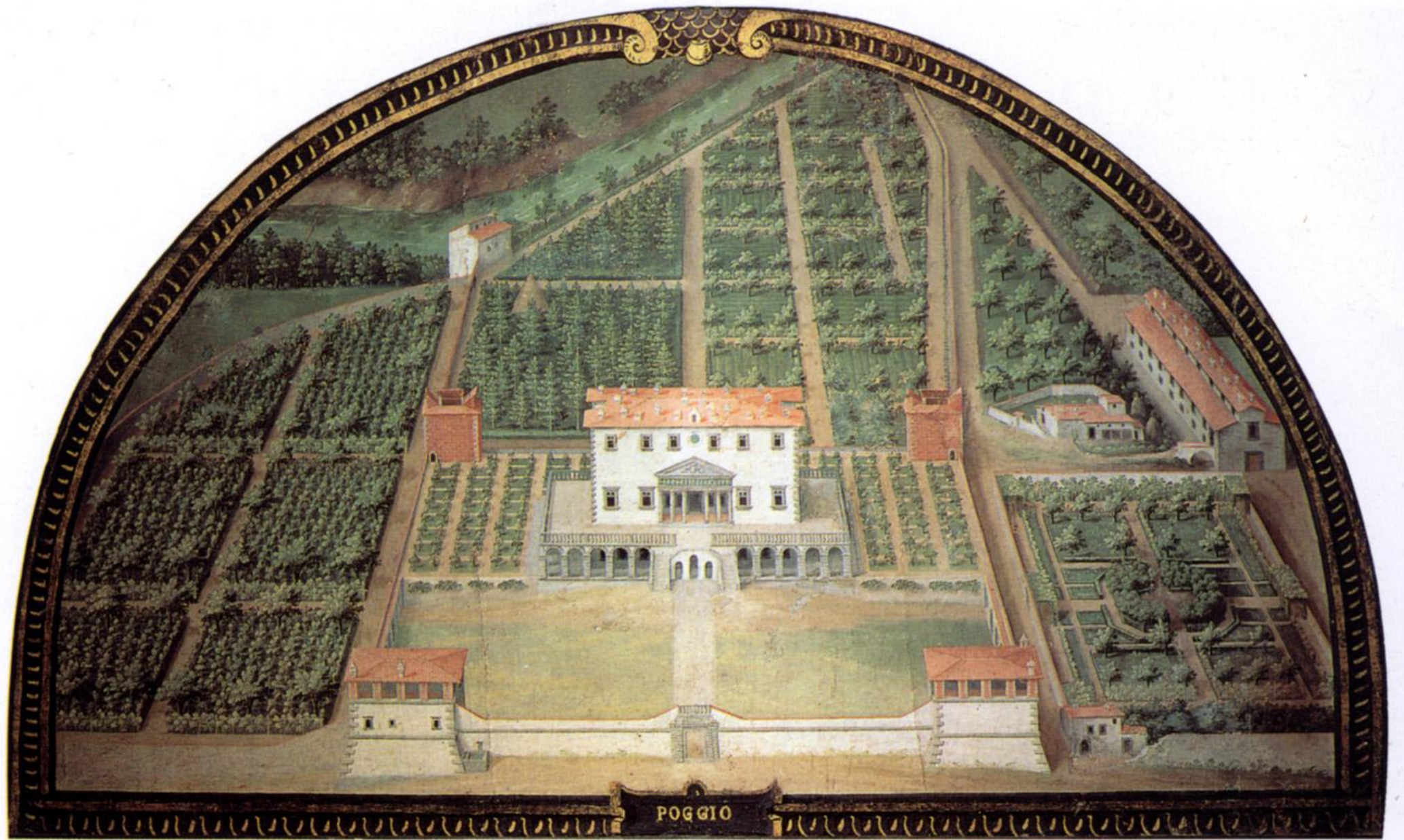
Εικ. 204. «Βίλα» Ρετόντα, Καλάθενες, νομός Χανίων. Νοτιοδυτικό τμήμα έπαυλης στα αριστερά και εσωτερικό στα δεξιά.

Εικ. 205. Αριστερά: θύρωμα έπαυλης Clodio (Πίκρης, επαρχία Ρέθυμνου). Δεξιά: θύρωμα έπαυλης στο Μούνδρο (επαρχία Ρεθύμνου). Κέντρο υπόδειγμα θυρώματος από το, Serlio, Βιβλίο IV, 132v.

Εικ. 206. Έπιτομή των Μεδίκων στο Poggio a Caiano ζωγραφισμένη από τον Giusto Utens: ένας από τους 14 πίνακες που ζωγράφησε ο καλλιτέχνης μεταξύ 1599-1602 με επαύλει των Μεδίκων για τον τρίτο μέγιστο δούκα της Τοσκάνης, Φερδινάνδο Ι. Museo Firenze Com'era.

Εικ. 207. Andrea Palladio, κεντρικό τμήμα της Villa Emo στο Fanzolo (Veneto), περίπου 1558.

Εικ. 208. «Βίλα» Τρεβιζάν, Δραπανιάς, νομός Χανίων.

Εικ. 209. «Βίλα» Ροδοπού, νομός Χανίων

Εικ. 210. Αγροτική κατοικία οικογένειας Dei Mezzo, Ετιά, νομός Λασιθίου και άποψη από το εσωτερικό της.

Εικ. 211. Δεξιά: Θύρωμα με οικόσημο στις Καλάθενες, 1630, νομός Χανίων.

Αριστερά: λεπτομέρεια από το ανάγλυφο και το οικόσημο στη βίλα dei Mezzo στην Ετιά, νομός Λασιθίου.

Εικ. 212. Αριστερά: Θύρωμα έπαυλης στην Αργυρούπλη, νομός Χανίων. Επιγραφή: OMNIA MUNDI FUMUS ET UMBRA. Δεξιά: Θύρωμα έπαυλης στην Αμνάτο, νομός Ρεθύμνου. Επιγραφή: INITIVM SAPIENTIE TIMOR DOMINI.

Εικ. 213. Φουρούσι με τη μορφή άτλαντα, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Εικ. 214. Λεπτομέρειες από την πρόσοψη αρχοντικού της οδού Αρκαδίου 48-50, Ρέθυμνο.

Εικ. 215. Κρήνη Μοροζίνι
και λεπτομέρειες,
1626-1628, Ηράκλειο.

Εικ. 216. Λεπτομέρειες από την κρήνη της μονής Βροντησίου, νομός Ηρακλείου.

Εικ. 217. Θύρωμα και περίθυρο οδού Κλειδή 11, Ρέθυμνο.

Εικ. 218α. Μοτίβο με δελφίνια πάνω από το υπέρθυρο της Scuola di San Giorgio degli Schiavoni, Βενετία, 1551.

Εικ. 218β. Κούλε Ηράκλειο, μοτίβο με δελφίνια. Λεπτομέρεια: πάνω αριστερά.

Εικ. 219. Οικία Clodio,
Βερνάδου 34, Ρέθυμνο, 1609.

Εικ. 220. “ADJUTOR D(eus) M(eus) PROTEGAT.
GEORGIUS CLODIUS JURIS UTRIUSQUE DOCTOR.
PATEAT BONIS”

Έπιταφή Clodio, Πίκρης, νομός Ρεθύμνου, 1610.

Εικ. 221. “PER TOT DISCRIMINA RERUM”

Βιργίλιος, Αινειάδα, Ι, 208

Μούνδρο , νομός Ρεθύμν υ, 1611.

Εικ. 222. Νηριήδες πάνω σε δελφίνια προερχόμενες αμφότερες από κρήνη ή νυμφαίο της Ιεράπετρας. Αριστερά: Αρχαιολογικό Μουσείο Ιεράπετρας, Δεξιά: Αρχαιολογικό Μουσείο Βενετίας (από τη συλλογή του 16^{ου} αιώνα του Federico Contarini).

Aedes has, quae facile (ur)bis
ornamentum vocari (po)sint
opportune loco sita et aptas
structurae concinitatae praecipuas
Emmanuelis Litini Rhithumi idustrii
artificis opera usus Angelus
Permarihus Patritius Venetus
Posteritati Dicavita DCDDXCVIII

Εικ. 223. Επιγραφή από Χανιά, 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

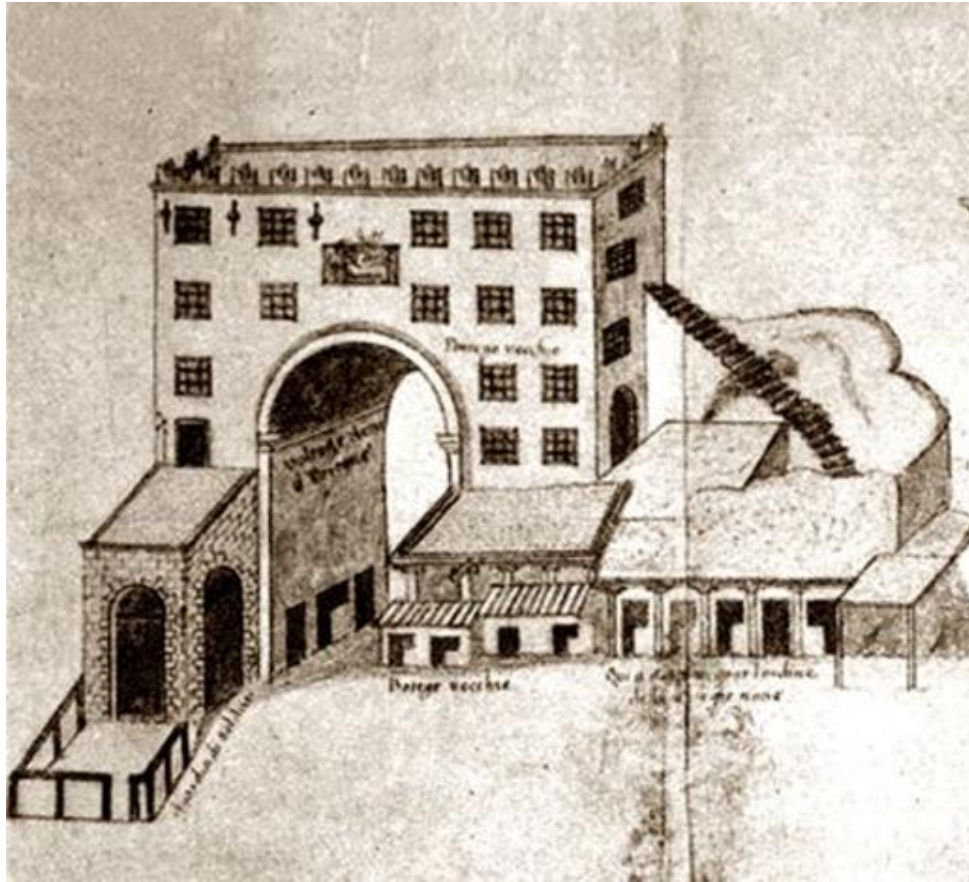
Εικ. 224. Διάφορα κιονόκρανα από την πόλη του Ρεθύμν υ.

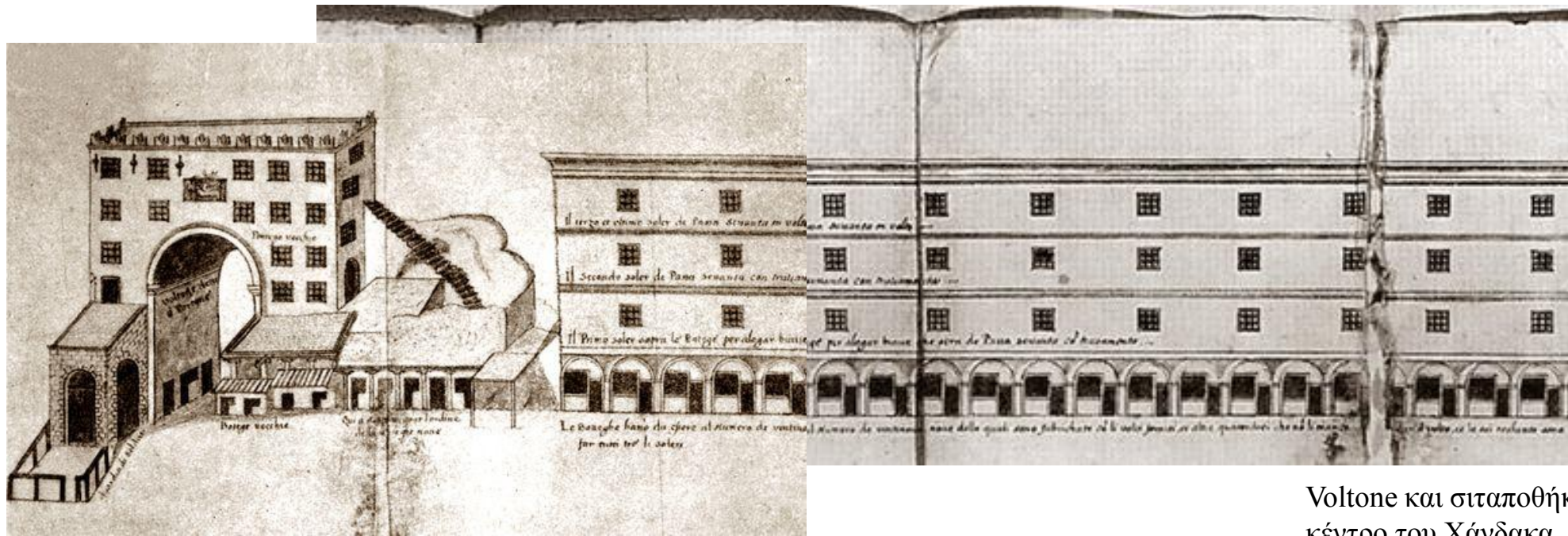
Εικ. 225. Θυρώματα με πολεμιστές από Ρέθυμνο, αριστερά: οδός Τομπάζη, δεξιά: οδός Ν. Φωκά.

Εικ. 226. Αριστερά: σιταποθήκες στο Βολτόνε του Χάνδακα, Δεξιά: Fondaco del Megio, San Stae, Βενετία.

Voltone και σιταποθήκες στο κέντρο του Χάνδακα, 1577, (ASV, *Provveditori da terra e da mar*, 1577, F.740).

Εικ. 227. Antonio Scarpagnino, Fabbriche Vecchie di Rialto, 1520-1522, Βενετία.

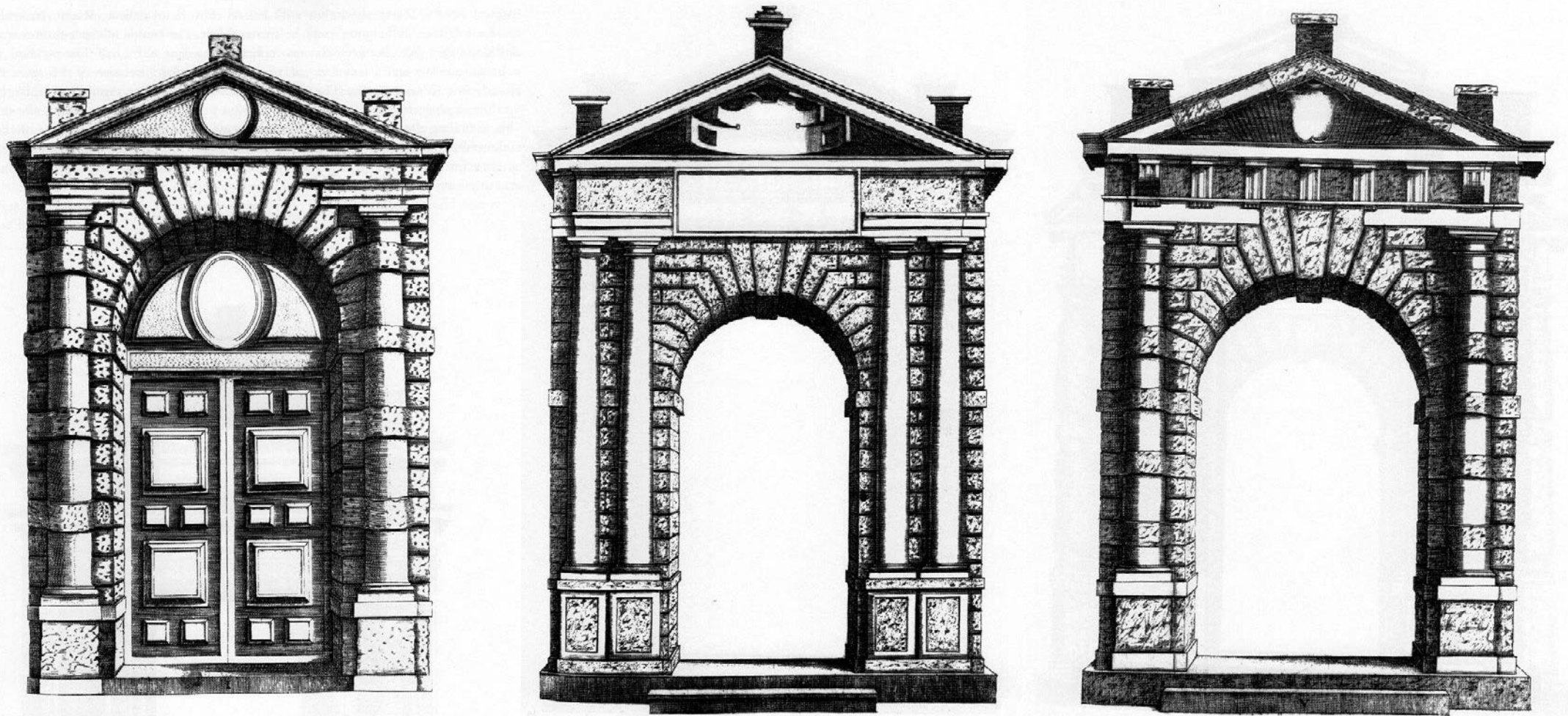

Εικ. 229. Ανάγλυφο από το ζωδιακό κύκλο που κοσμούσε το ρολόι του Ρεθύμνου.

Εικ. 228. Πύργος του ρολογιού στο Ρέθυμνο μετά την αφαίρεση των προσκτισμάτων το 1939. Φωτογραφία Erhard Gudrich 1943-4.

Εικ. 230. Sebastiano Serlio, Θυρ ς I (3r), III (4r), V(4v). *Libro Extraordinario*.

Εκ. 231. Κρήνη Rimondi, Ρέθυμνο, 1626.

Εικ. 232. Κρήνη Priuli, Ηράκλειο, 1666.

Εικ. 233. Νότια όψη της πλατείας της Λότζιας, Μπρέσια.

Εικ. 234. Ρωμαϊκά ανάγλυφα και επιγραφές που εντοιχίστηκαν στον νότιο τοίχο της πλατείας της Μπρέσια.

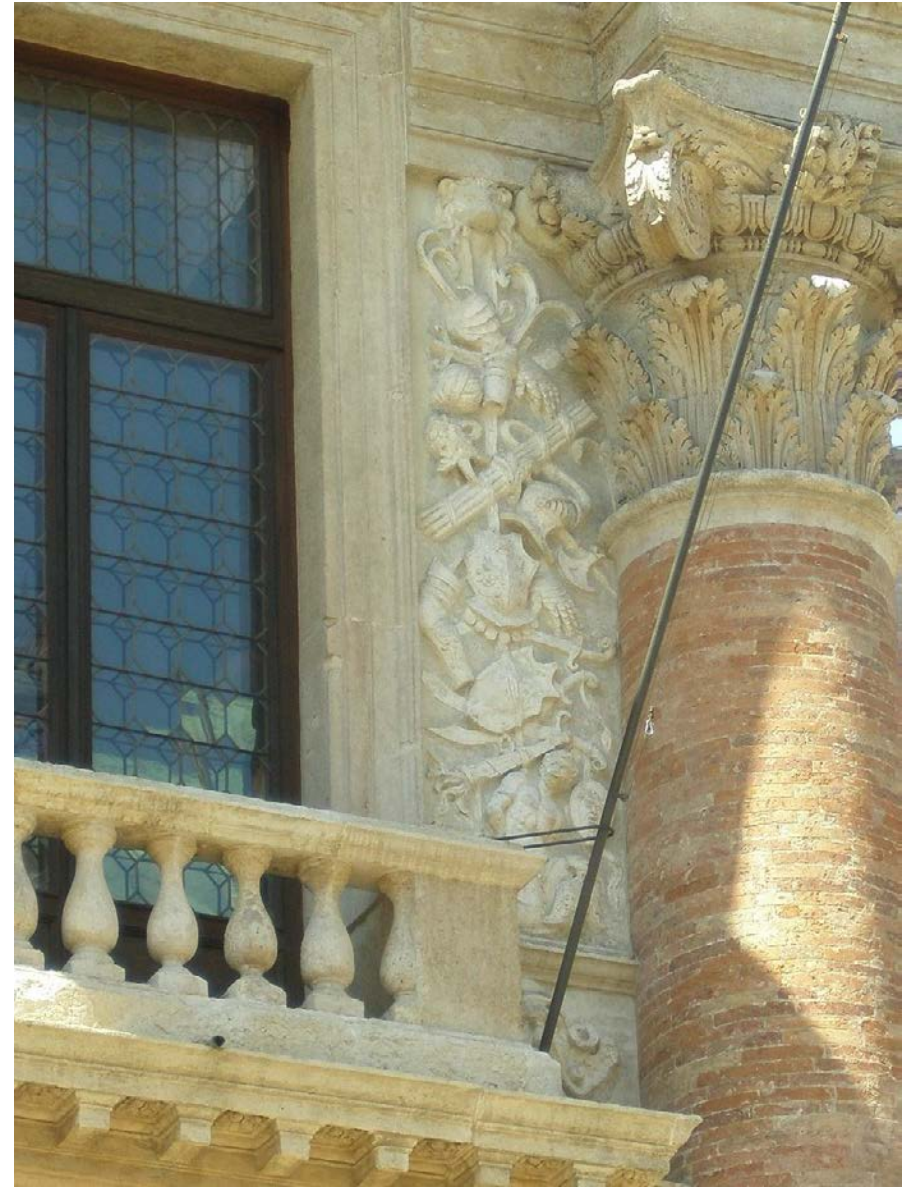
Εικ. 235. Λότζια της Μπρέσια, 1492-20^{ος} αιώνας.

Εικ. 236. Ανατολική όψη της πλατείας της Μπρέσια.

Εικ. 237. Andrea Palladio, Loggia del Capitaniato, Vicenza, 1571-1572. και λεπτομέρεια στα δεξιά.

Εικ. 238. Πύργος του Ρολογιού, Λότζια di San Giovanni, κολόνα με το φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου στην κεντρική πλατεία του Ούντιν .

Εικ. 239. Giovan Maria Falconetto, μνημειακή πύλη-είσοδος στο Palazzo del Capitaniato στην Πάδοβα, 1530.

Εικ. 240. Υπογραφή του Giovan Maria Falconetto στην πύλη του Palazzo del Capitaniato στην Πάδοβα, 1530.

Εικ. 241. Michele Sanmicheli, μνημειακή πύλη του Palazzo del Capitano, Βερόνα, 1531-1532.

Εικ. 242. Michele Sanmicheli, μνημειακή πύλη του Palazzo del Podestà, Βερόνα, 1532-1533.

Εικ. 243. Αψίδα των Γαβί, Βερόνα, μέσα πρώτου αιώνα.

Εικ. 244. Vincenzo Scamozzi, Ernesto Pirovano, Palazzo Nuovo, Μπέργκαμο, 1600-1928.

Εικ. 245. Εντοιχισμένα τόξα από Λότζια στο Μπέργκαμο, Πλατεία della Cittadella.

Εικ. 246. Κεντρική πλατεία του Feltre. Το palazzo του ρέκτορα στα δεξιά, το κτίριο με το bugnato στο ισόγειο.

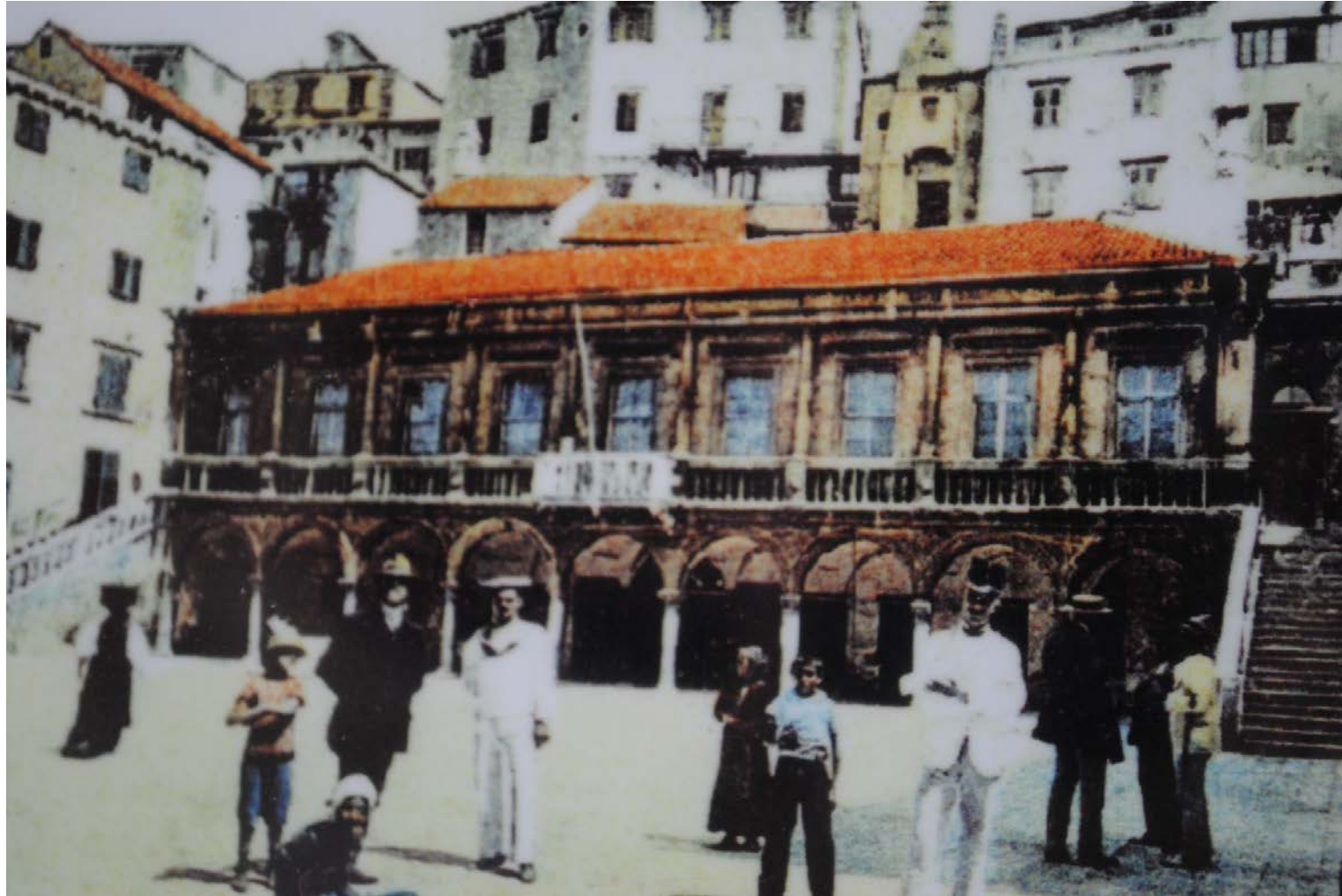
Εικ. 247. Πύργος ρολογιού στην πλατεία του Kotor, Μαυροβούνι .

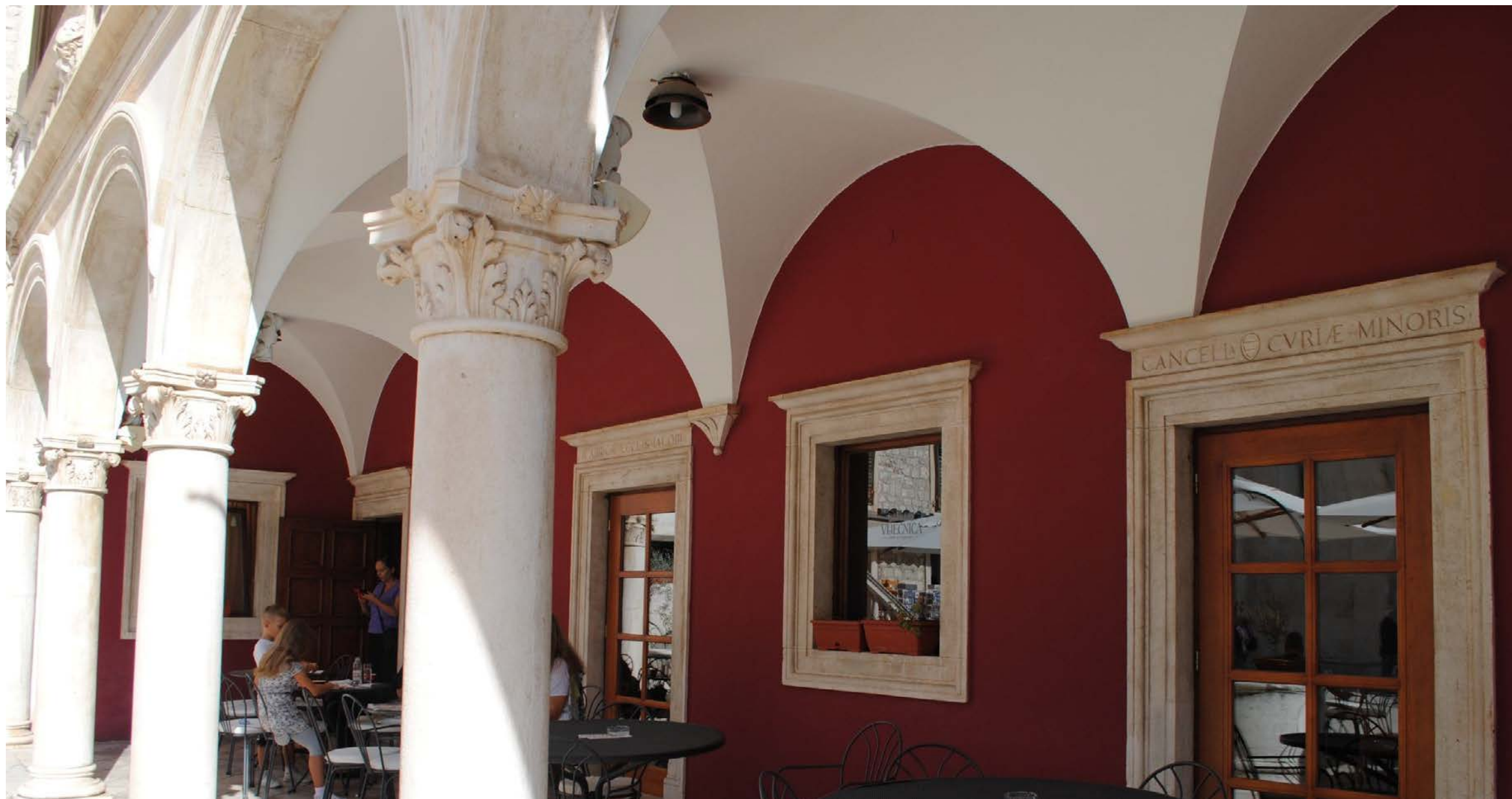

Εικ. 248. Δημόσια Λότζια στην κεντρική πλατεία του Σίμπενικ (Sebenico), 1534-1542, (ανακατασκευή 1949-1956).

Εικ. 249. Φωτογραφία των αρχών του 20^{ου} αιώνα της πλατείας και της Λότζιας του Σίμπενικ.

Εικ. 250. Λότζια του Σίμπενικ, βλ. επιγραφές πάνω από τις εισόδους.

Εικ. 251. Loggia della guardia municipale, Ζάνταρ, 1562.

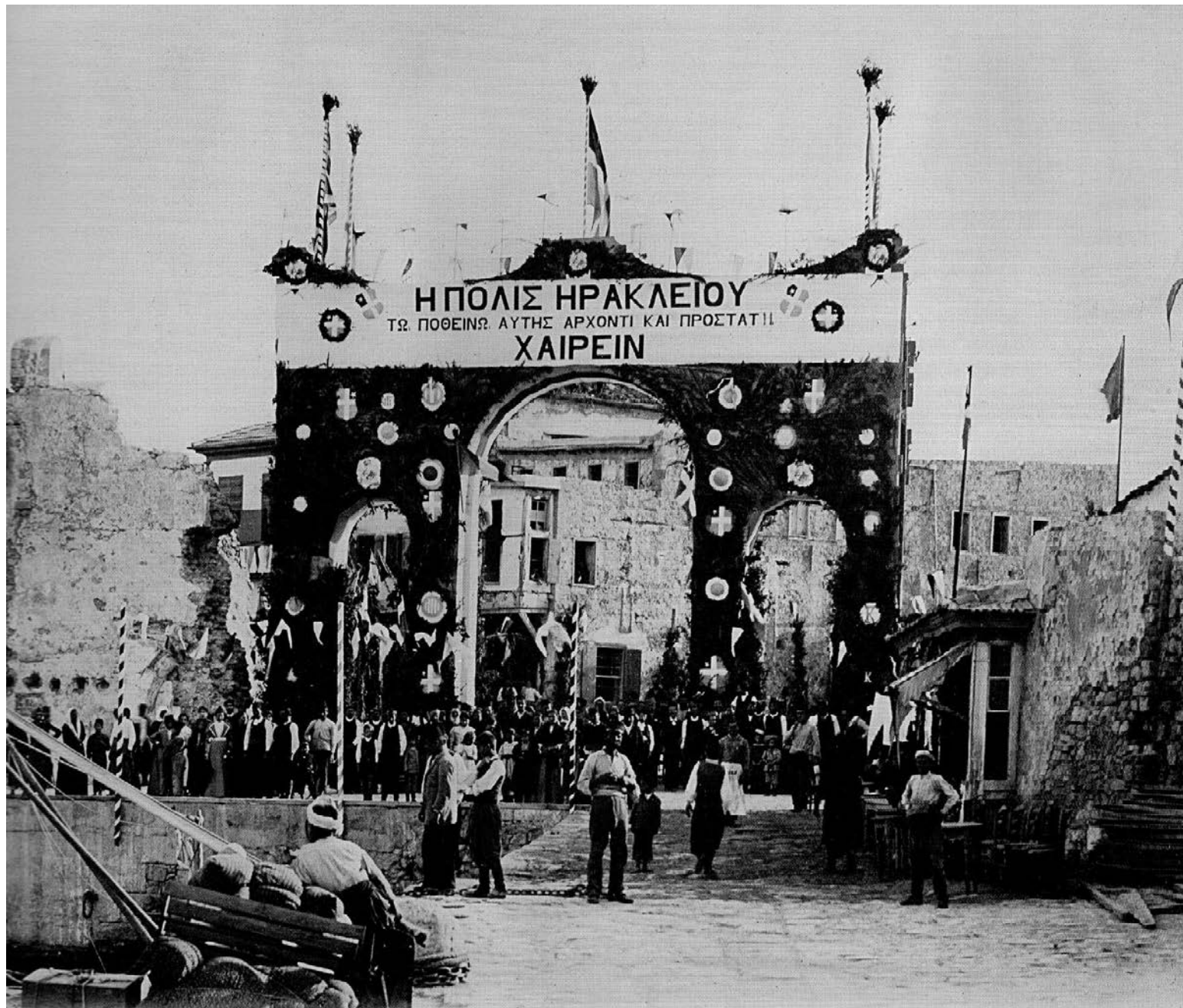

Εικ. 252. Παλιά φωτογραφία της Λότζιας του Χβαρ, στην οποία διακρίνεται το δουκικό ανάκτορο πίσω από τη Λότζια.

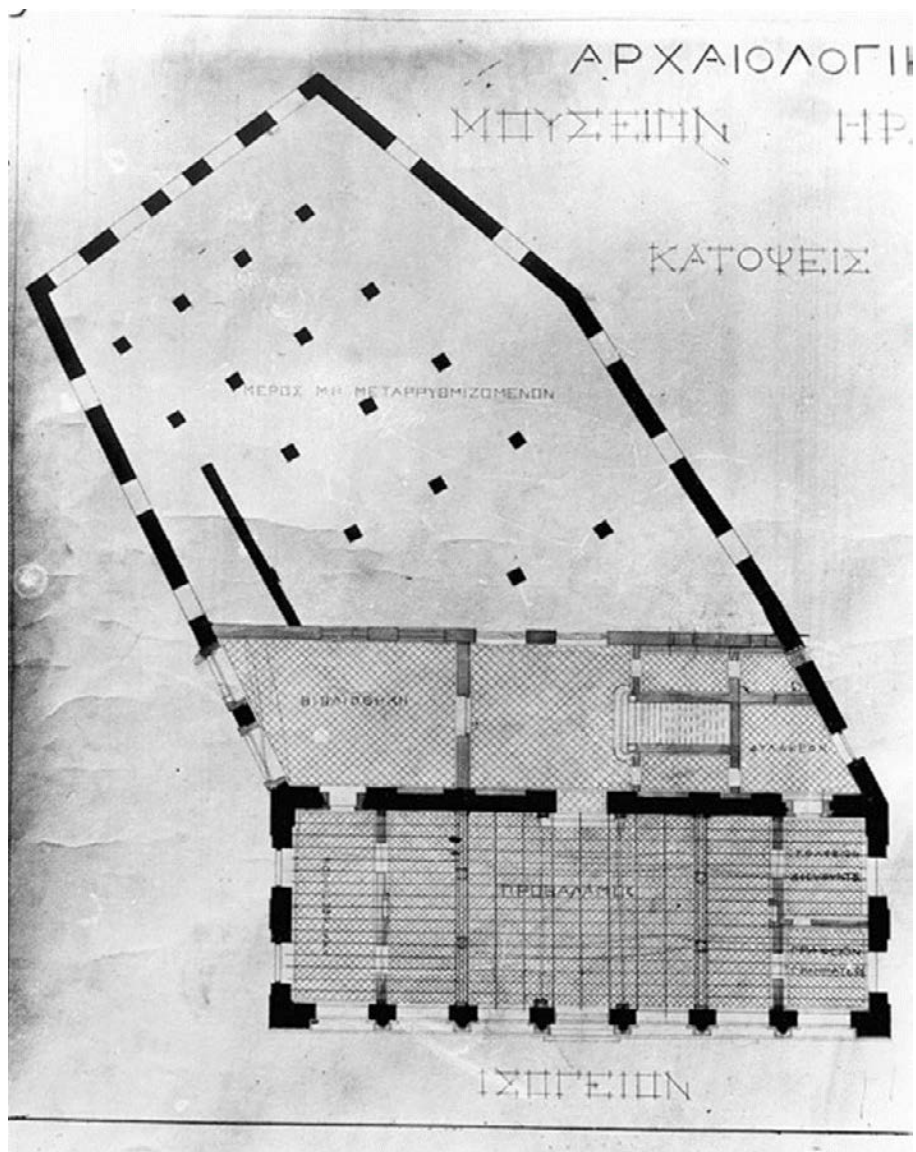

Εικ. 253. Θριαμβικό τόξο έξω από τη Λότζια IV για την άφιξη του ύπατου αρμοστή πρίγκιπα Γεώργιο στο Ηράκλειο στις 30 Απριλίου 1899. Η Λότζια διακρίνεται στα δεξιά.

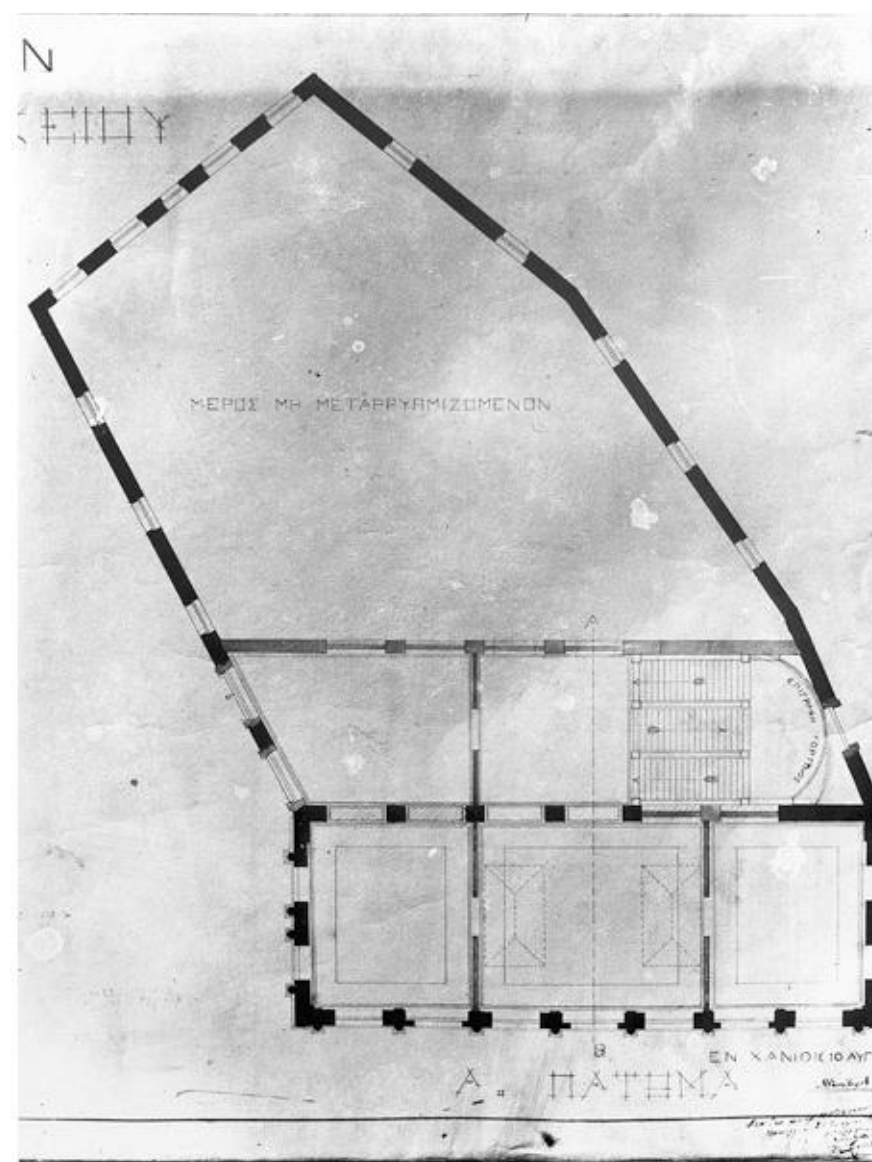

Εικ. 254. Θριαμβικό τόξο στο λιμάνι του Ηρακλείου κατά την άφιξη του ύπατου αρμοστή πρίγκιπα Γεώργιο στις 30 Απριλίου 1899.

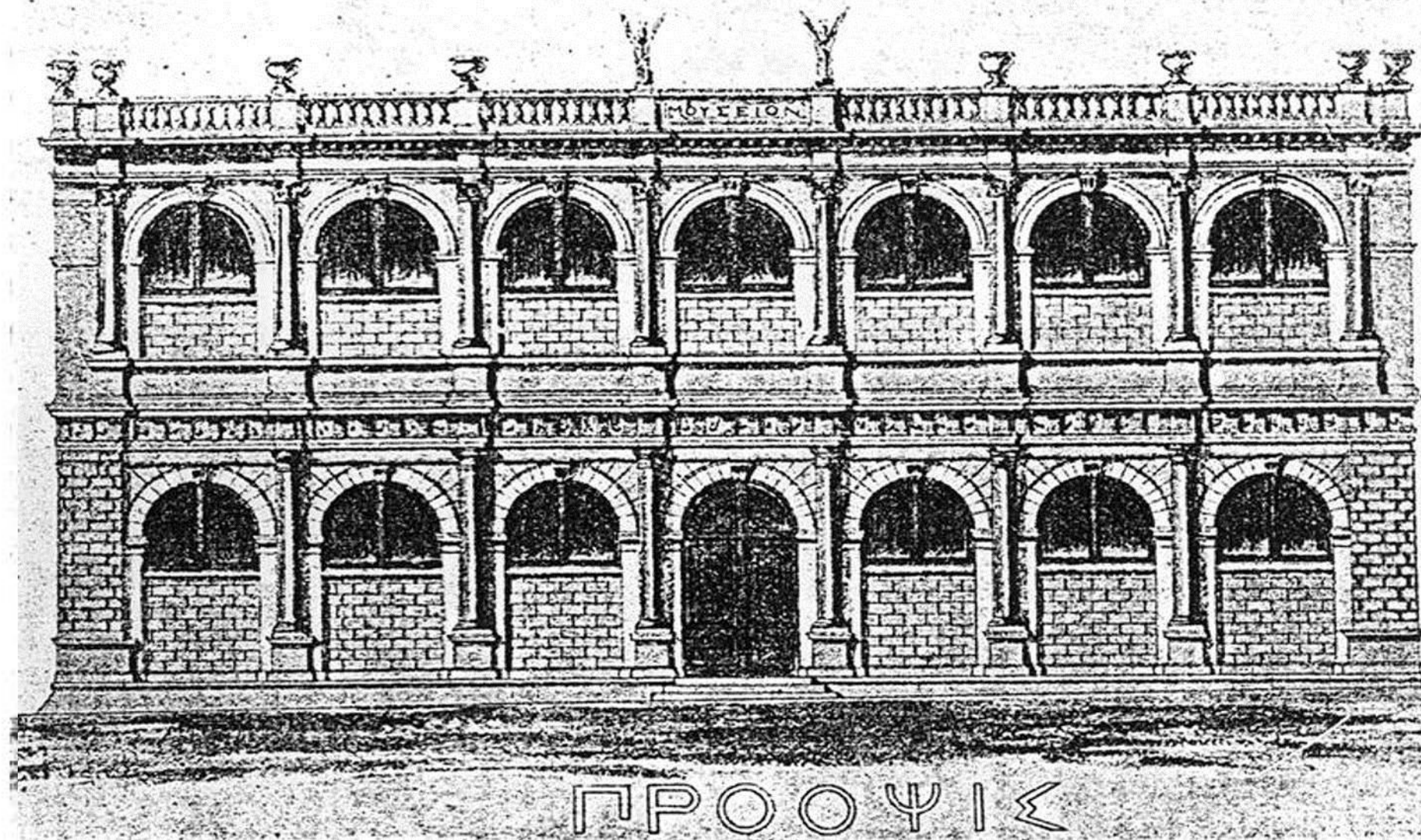

Εικ. 255. Νικόλαος Σαλίβερους, σχέδιο κάτοψης μετατροπής της Λότζιας IV και της Οπλοθήκης σε Μουσείο (ισόγειο).

Εικ. 256. Νικόλαος Σαλίβερους, σχέδιο κάτοψης μετατροπής της Λότζιας IV και της Οπλοθήκης σε Μουσείο (όροφος).

Εικ. 257. Νικόλαος Σαλίβερους, σχέδιο πρότασης για την πρόσοψη του Κρητικού Μοσείου που θα στεγαζόταν στη Λότζια Ηρακλείου.

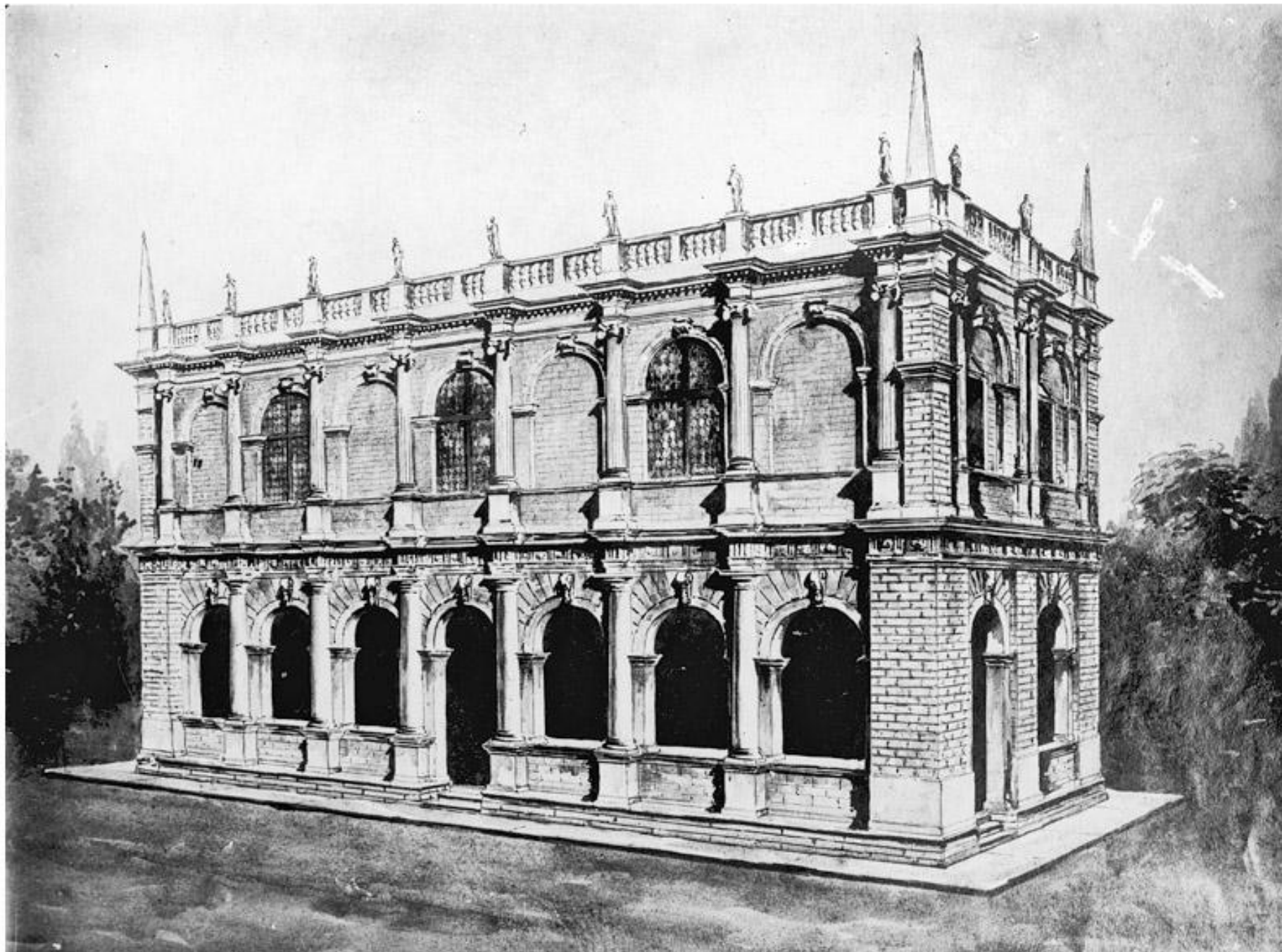

Εικ. 258. Φωτογραφία Τζερόλα, 1901-1902.

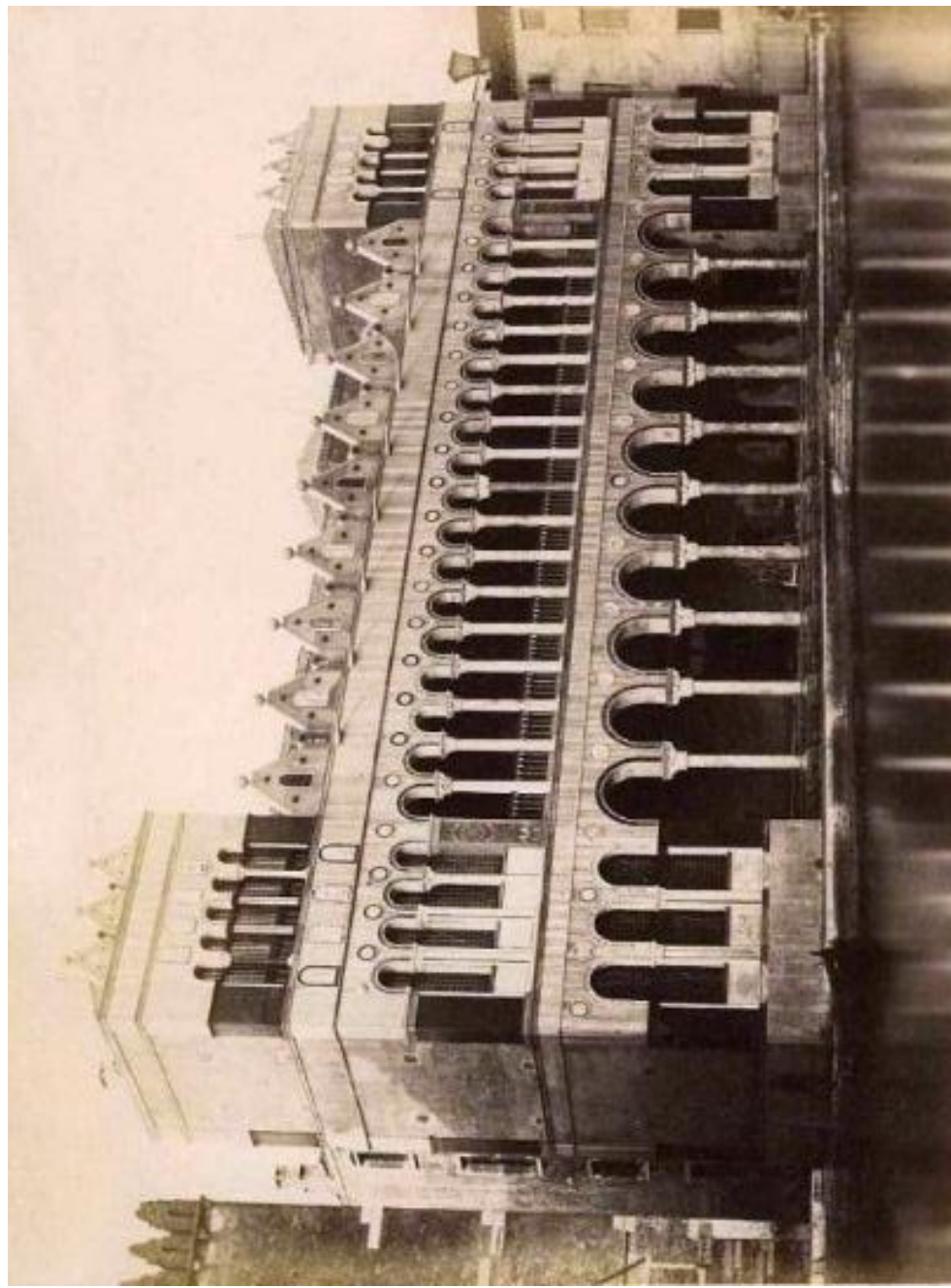
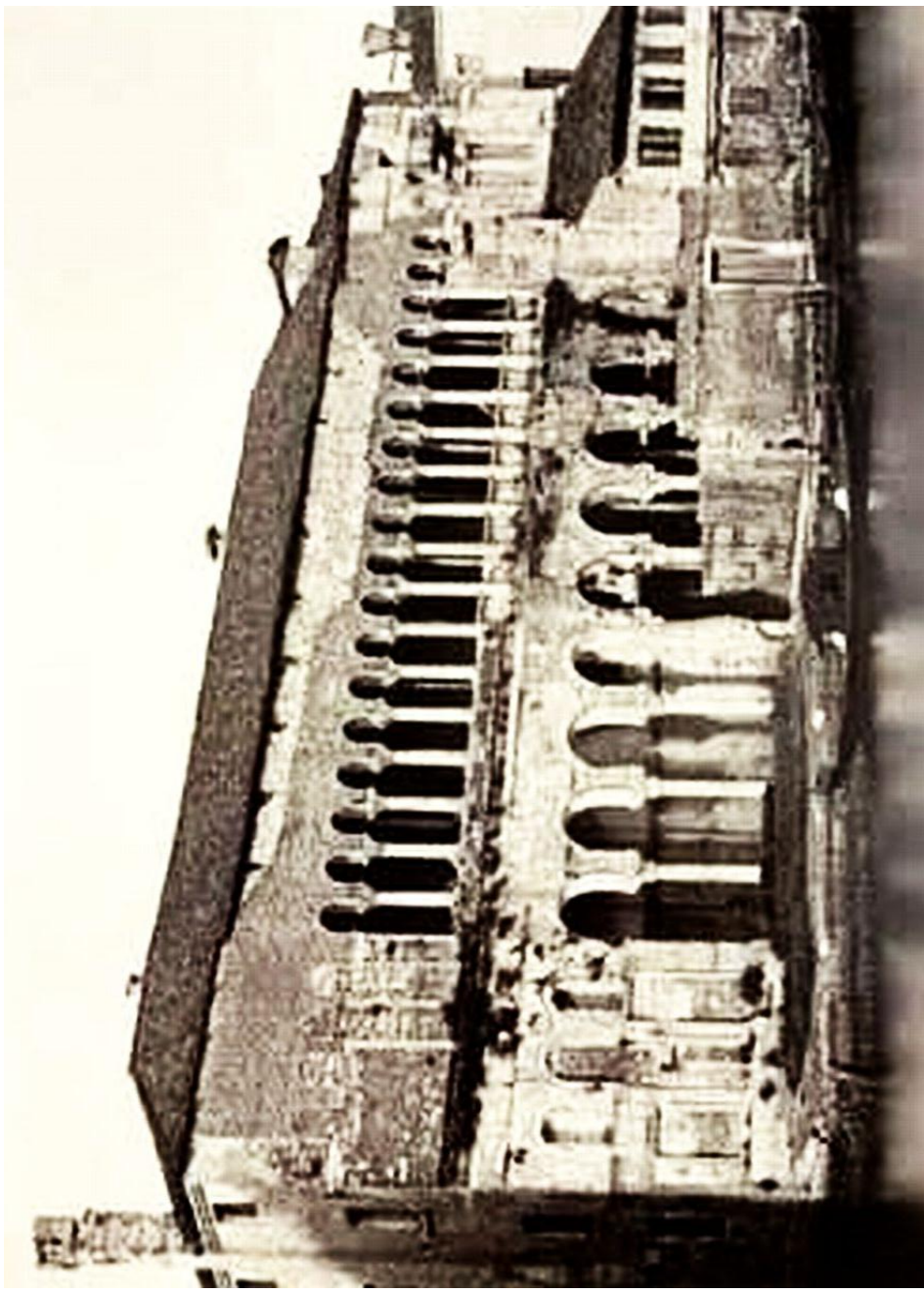

Εικ. 259. Το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης στην πλατεία Τριών Καμαρών (σημερινή πλατεία Ελευθερίας), σε σχέδια W. Dörpfeld και Π. Καββαδία, 1907-1908.

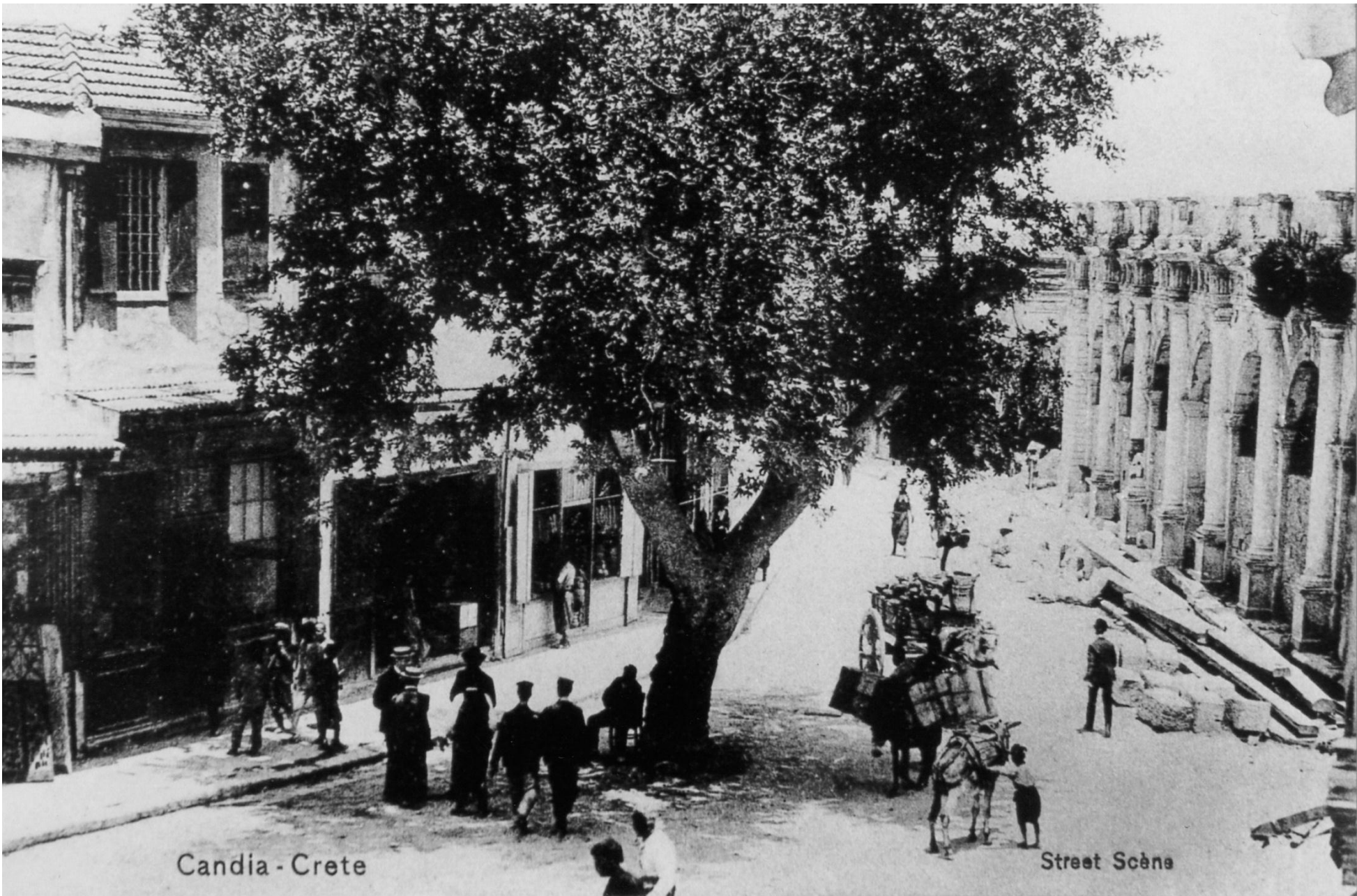
Εικ. 260. Πρόταση αναστήλωσης της Λότζιας του Ηρακλείου από τον Federico Berchet.

Εικ. 261. Fondaco dei Turchi πριν και αμέσως μετά την «αναστήλωση» του Μπερσέ.

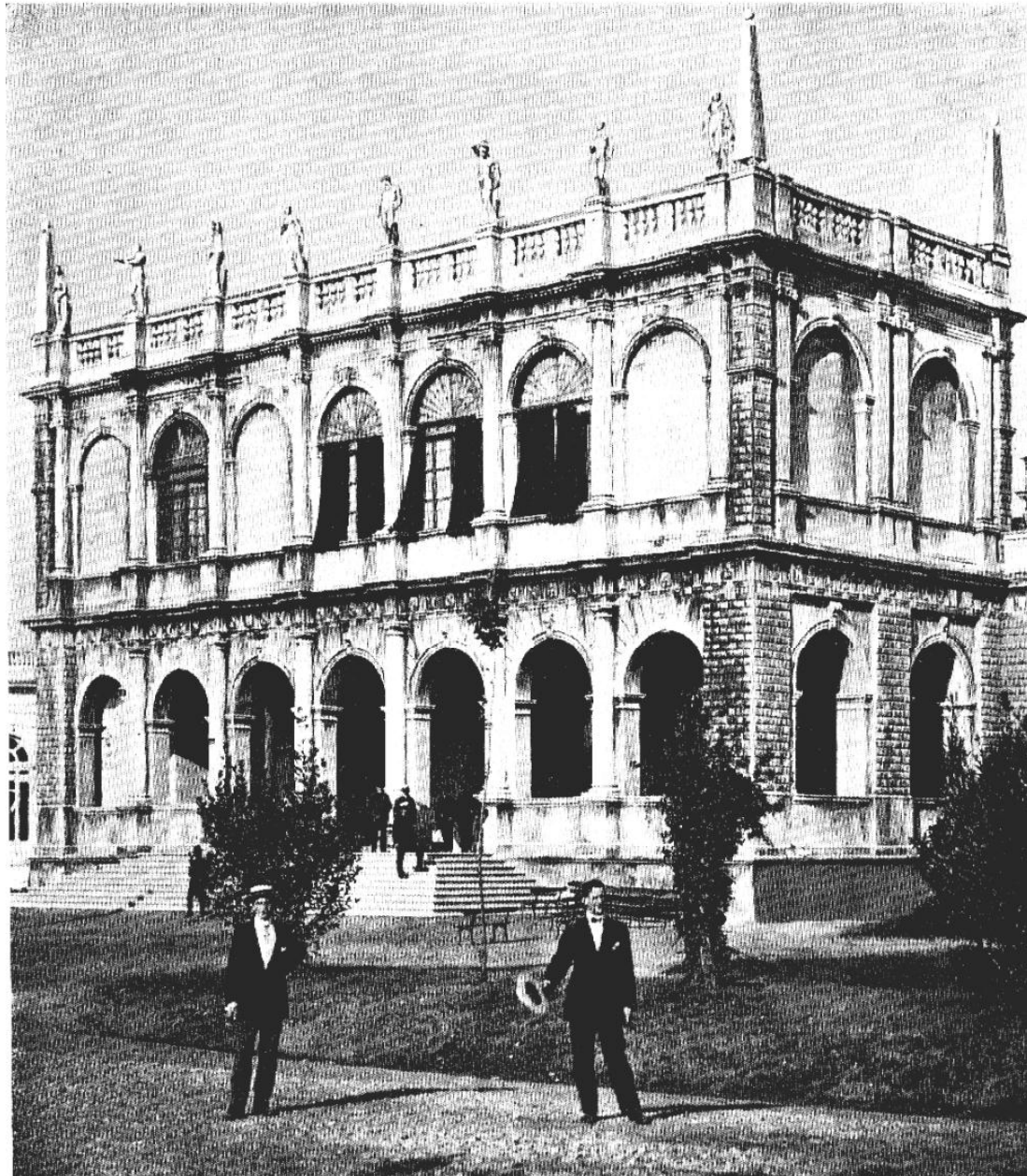

Εικ. 262. Η βενετική Λότζια του Χάνδακα στα δεξιά της φωτογραφίας μετά την κατεδάφιση στου ορόφου το Σεπτέμβριο 1904. Στο δρόμο μπροστά από το κτίριο διακρίνονται αρχιτεκτονικά μέλη από τον διάκοσμο του ορόφου.

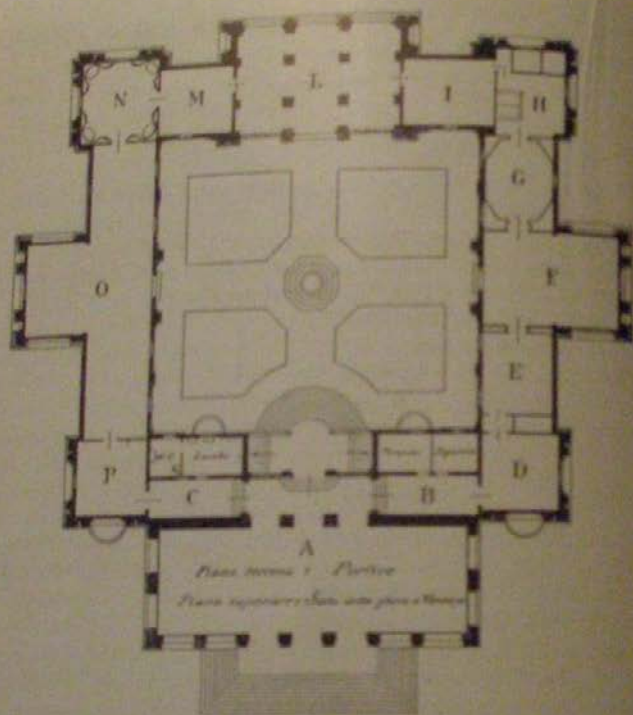
Εικ. 263. Φωτογραφία της Λότζιας IV μετά την κατεδάφιση του ορόφου. Διακρίνονται στον ανατολικό τοίχο της Λότζιας δύο από τα τόξα που συνέδεαν την Λότζια με την Οπλοθήκη, τα οποία κλείστηκαν κατά την οθωμανική περίοδο.

Εικ. 264. Περίπτερο της Βενετίας στη Διεθνή Έκθε η της Ρώμης το 1911.

A = Piano terreno: Portico. Piano superiore: Sala della Gloria di Venezia.	G = Verona - Sala Pisanelliana.
B = Annata.	H = Venezia - Stanza di Sant'Orsola.
C = Annata.	I = Udine - Venezia vicino frasilino.
D = Treviso - Corte d'Amore.	L = Atene della Torre.
E = Padova - Stanza da studio del tempo del Petrarca.	M = Verona - L'arte veneta alla Corte del Clivio.
F = Venezia - Sala delle Arti.	N = Venezia - Aula Palladiana.
	O = Venezia - Sala della Nave.
	P = Belluno-Rovigo - Sala dei Comuni.

Il Padiglione veneto

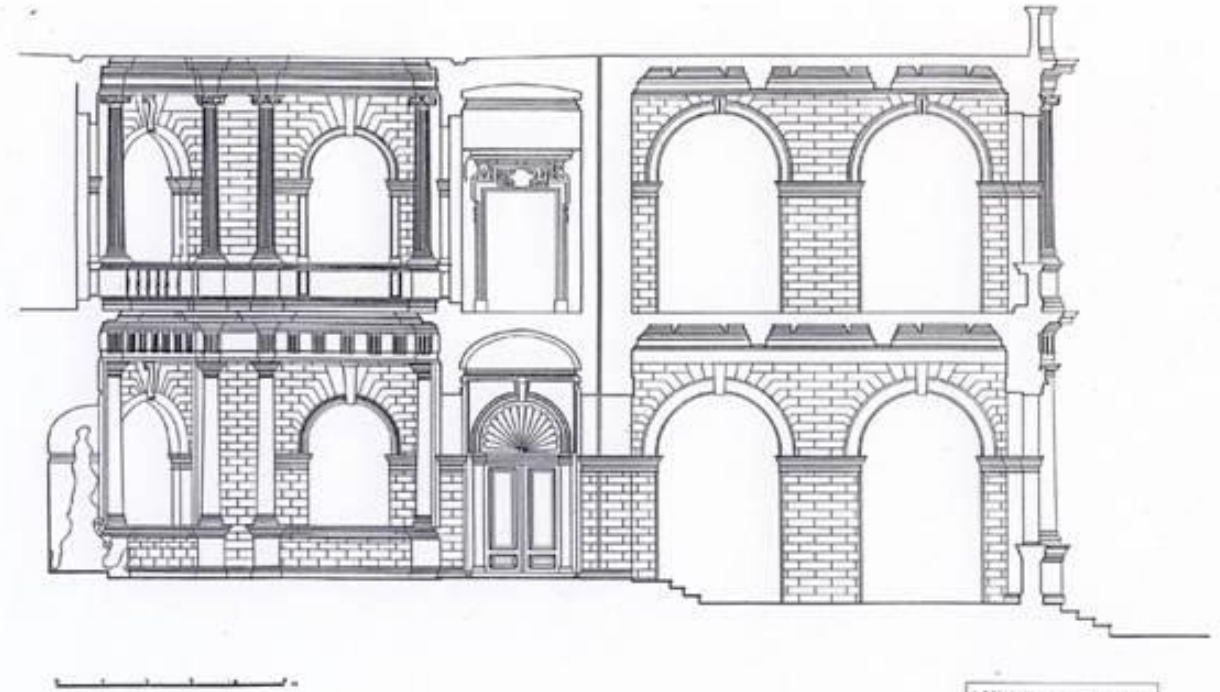
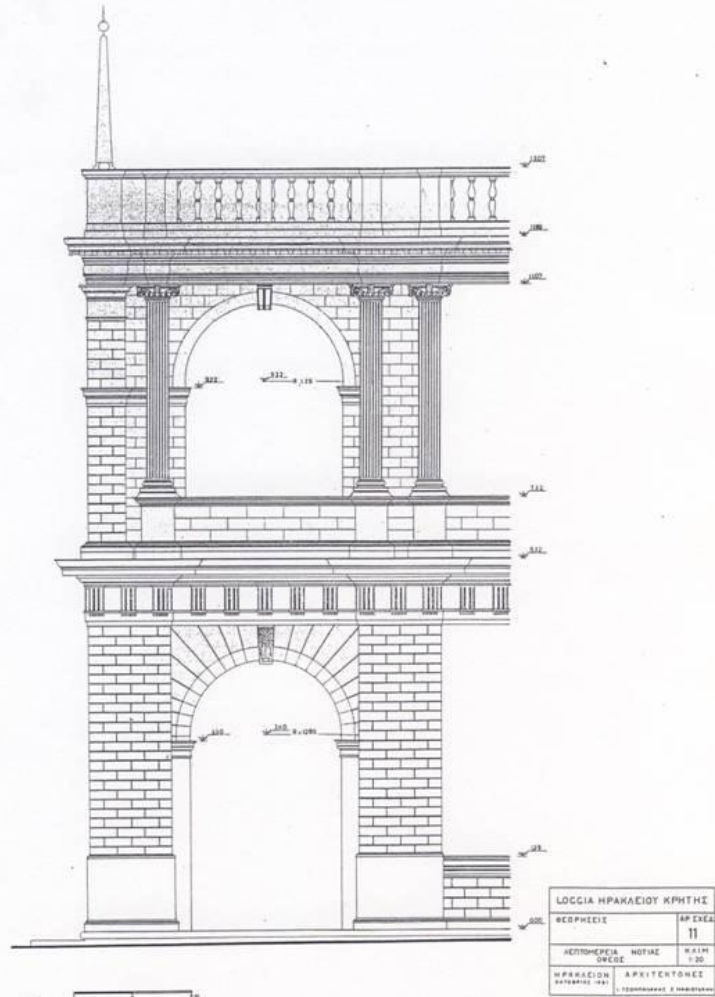

La Loggia marmorea che Francesco Morosini, il Peloponnesiaco, quando conquistò alla « Serenissima » l'isola di Creta, eresse ad ornamento della piazza della città di Candia in segno del veneto dominio e della civiltà latina, fu la più bella opera architettonica apparsa nei domini veneti d'oltremare.

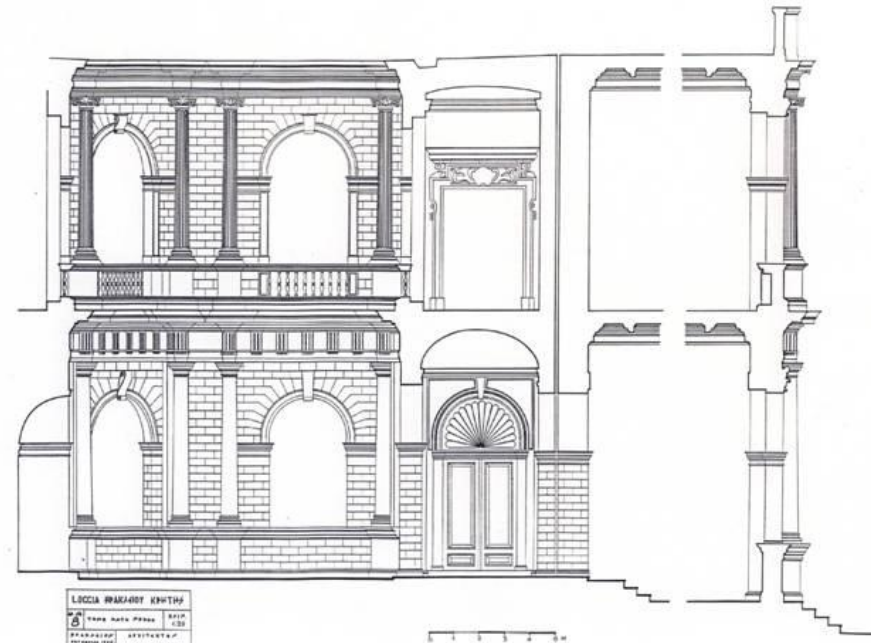
Danneggiata da terremoti, deturpata vandalicamente dai turchi, la Loggia si trovava dieci anni or sono in infelici condizioni statiche. Per patriottico pensiero del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, l'ing. Federico Berchet eseguì un particolareggiato progetto di ripristino della Loggia allo stato originale, progetto che, offerto

in omaggio al principe Giorgio di Grecia, fu anche largamente diffuso a mezzo della stampa.

Εικ. 265. Σελίδες 8-9 από τον εικονογραφημένο επίσημο οδηγό του βενετικού περιπτέρου της έκθεσης της Ρώμης του 1911.

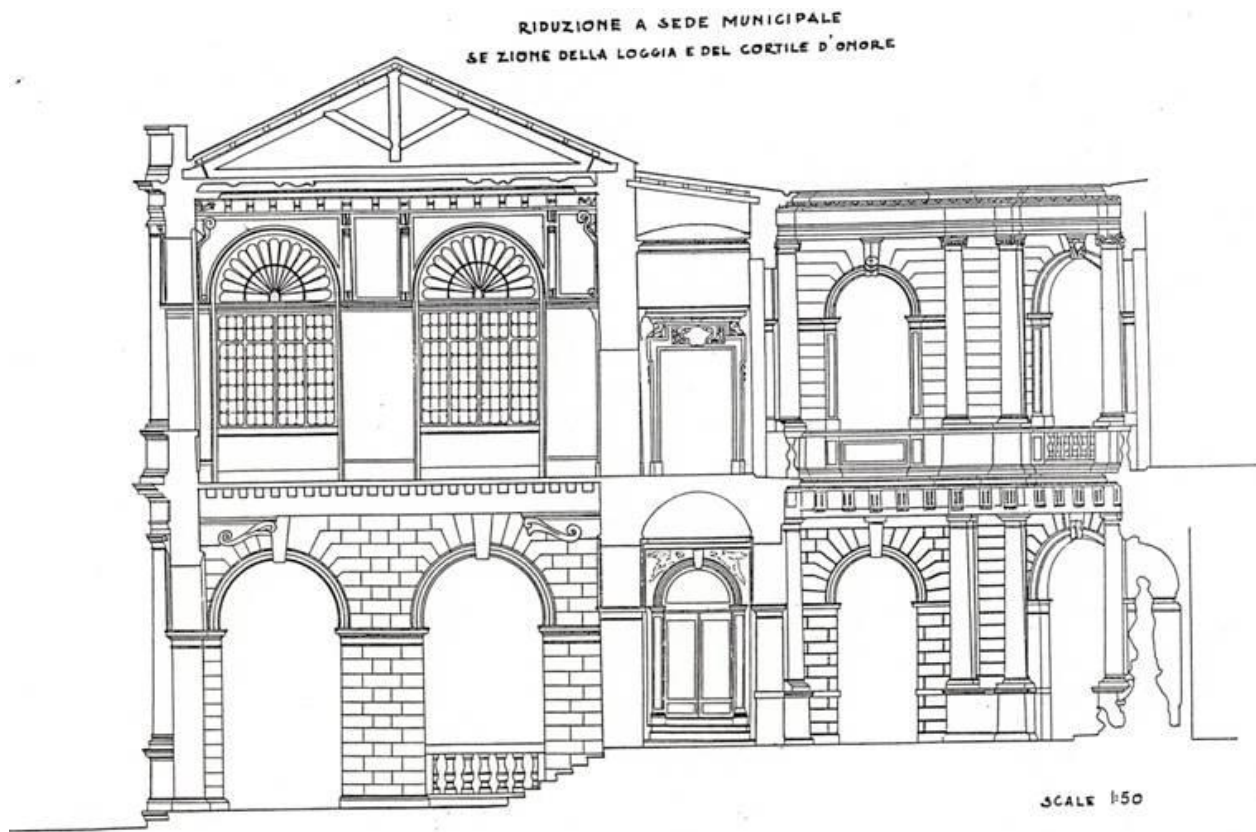
ΛΟCCIA ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ				
3	1950	1950	1950	1950
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ
Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΛΟCCIA ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ				
3	1950	1950	1950	1950
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ
Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ	Ε. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ

Εικ. 266. Σχέδια του Όγκκαρο για την αναστήλωση των κτιρίων της Λότζιας και της Οπλαποθήκης

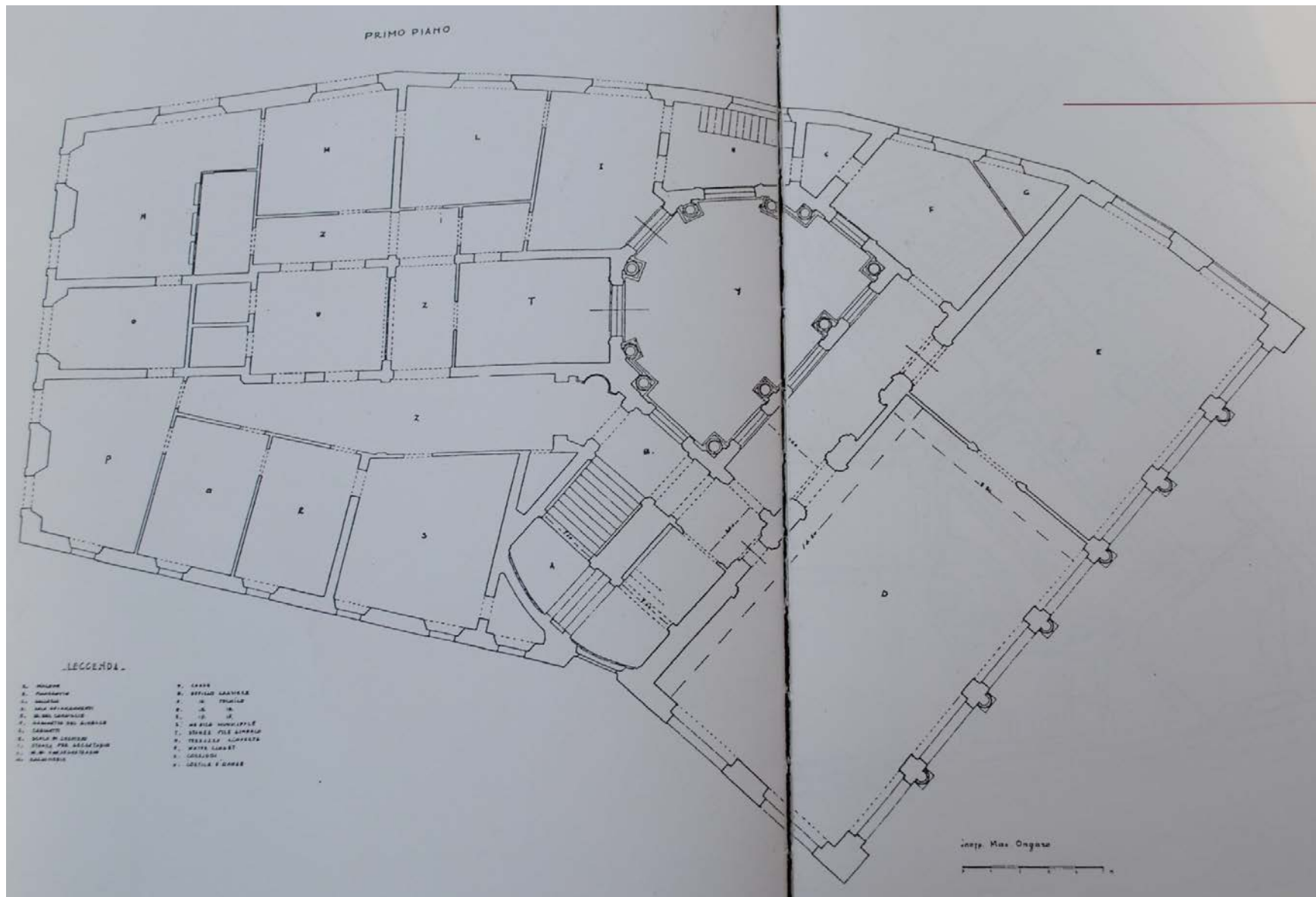

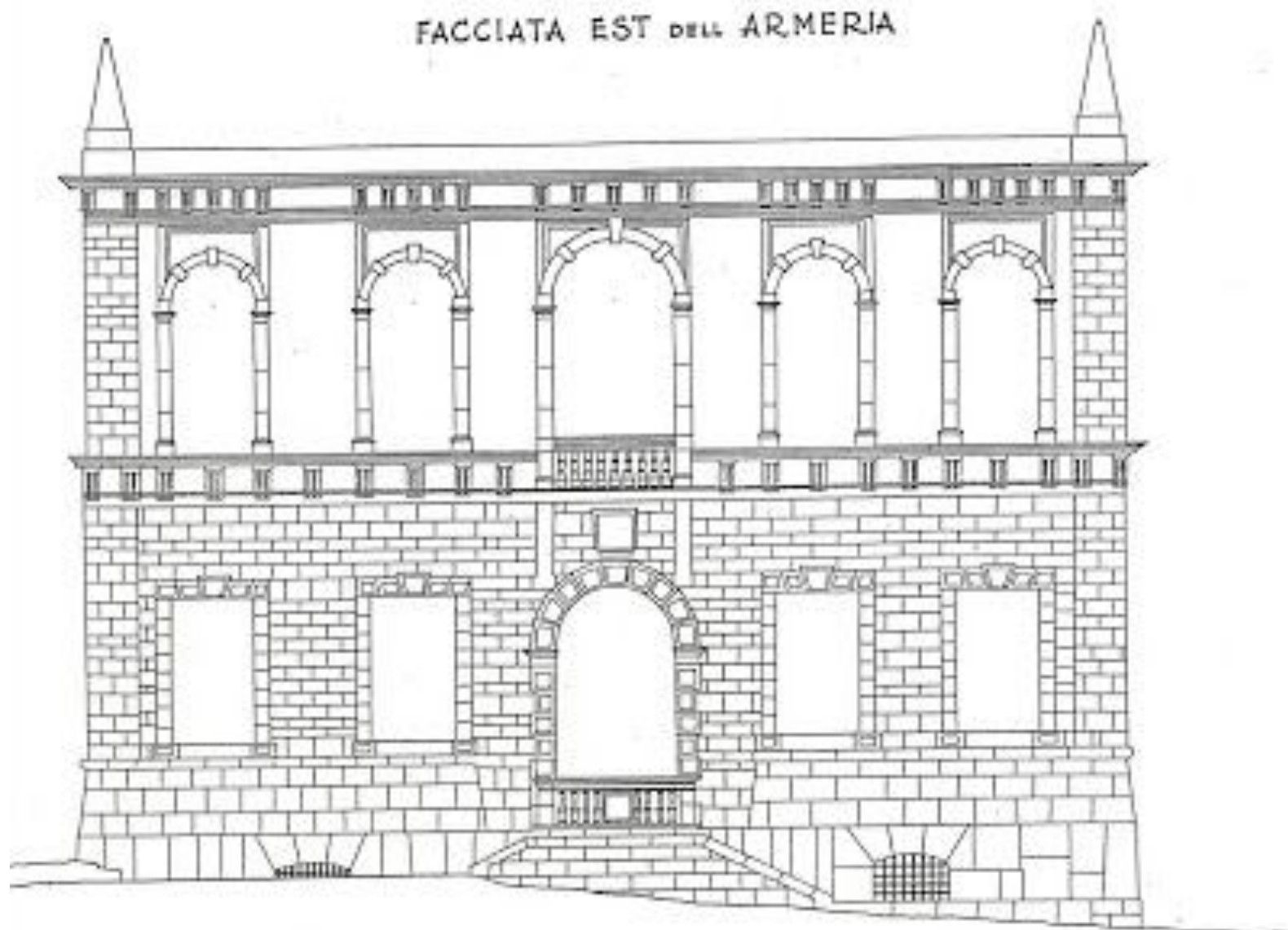
Εικ. 267. Διάφορα σχέδια του Όνγκαρο για την αναστήλωση των κτιρίων της Λότζιας και της Οπλαποθήκης

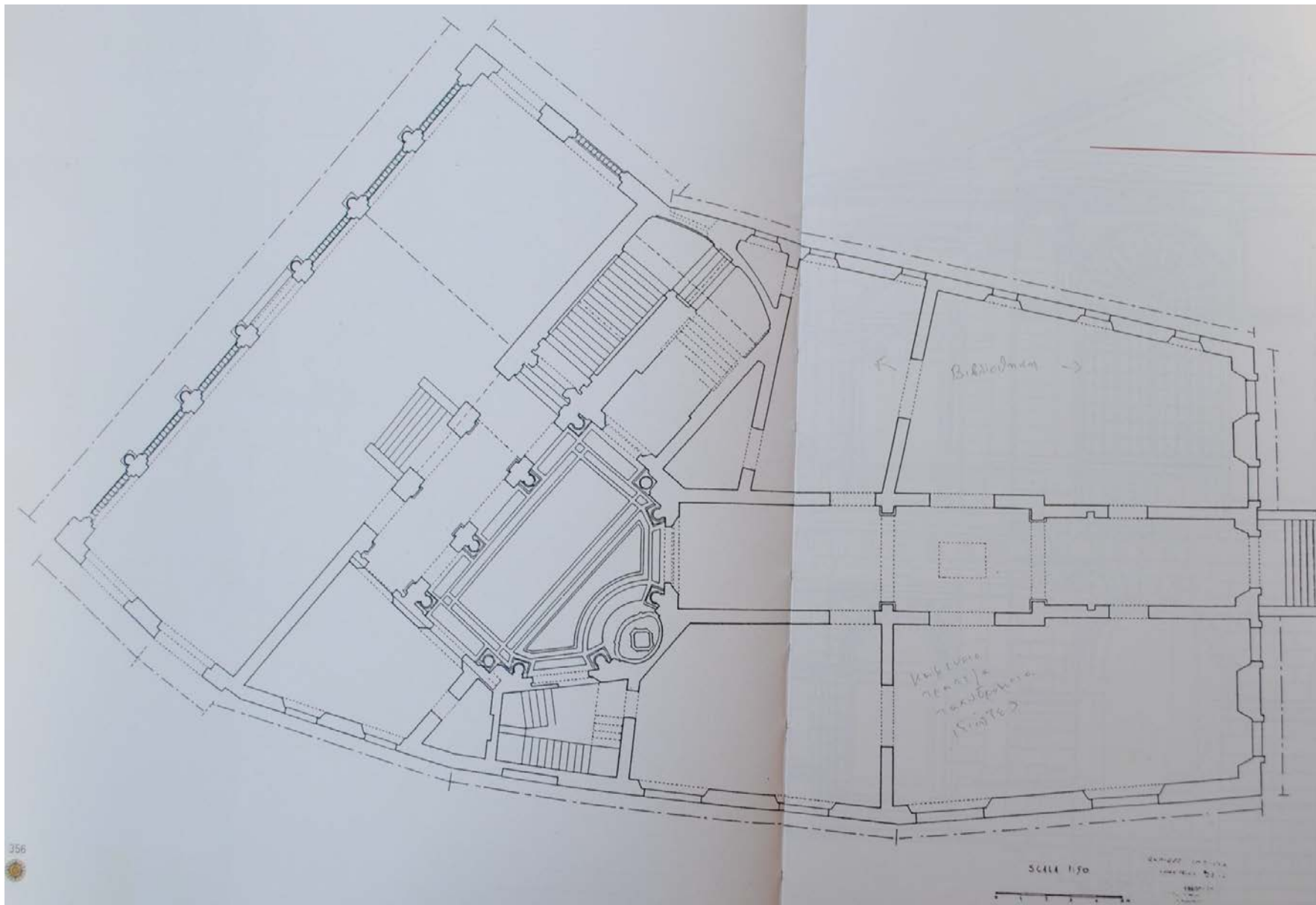

Εικ. 269. Σχέδιο κάτοψης του Μάξ Όγκαρο, ισόγειο, 1915.

Εικ. 270. Πρόταση αναστήλωσης της ανατολικής πρόσοψης της Οπλαποθήκης από τον Μαξ Όνγκαρο, 1915.

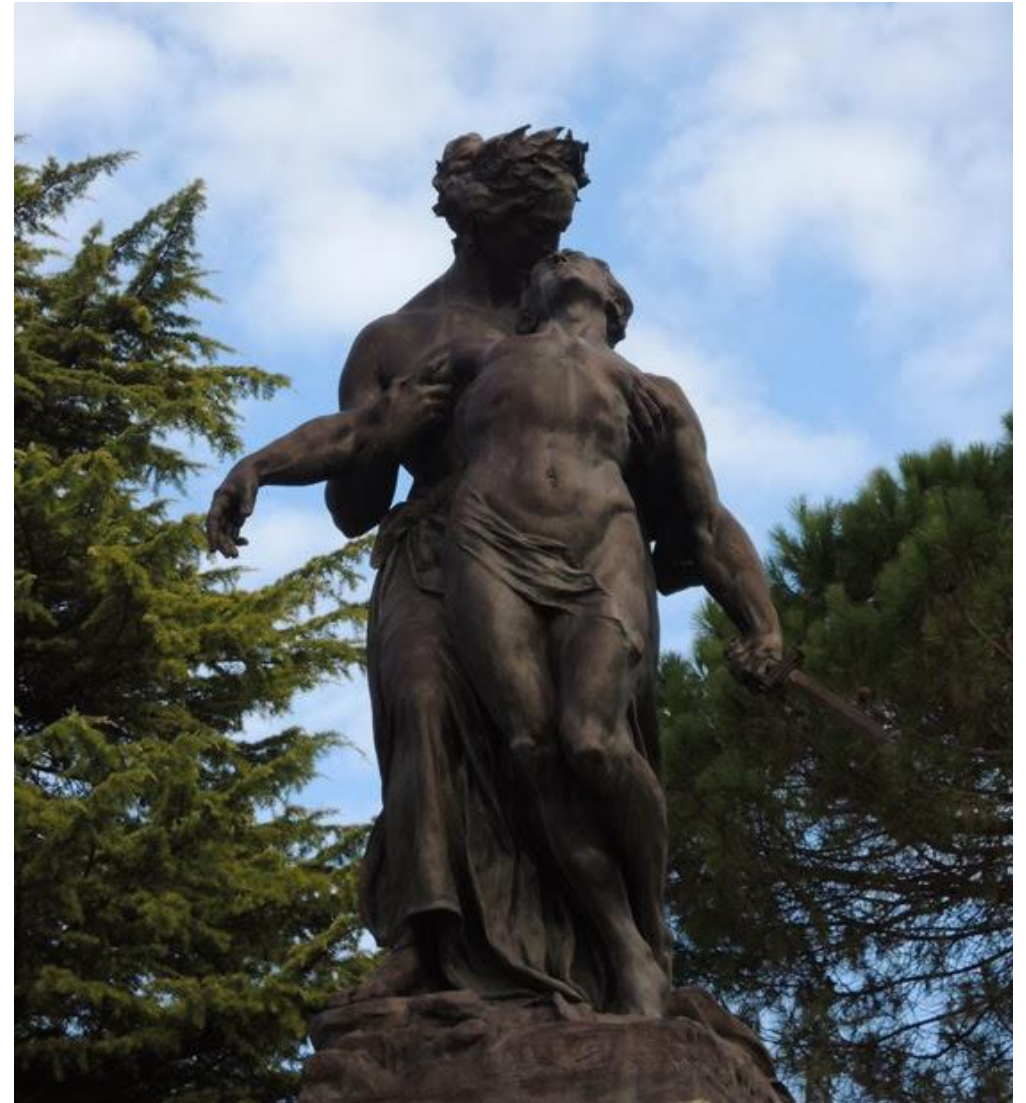

Εικ. 271. Σχέδιο κάτοψης του Μαξ Όγκκαρο, όροφος, 1915

Εικ. 272. Annibale de Lotto, Μνημείο στον Carducci, Giardini pubblici, Βενετία, 1912.

Εικ. 273. Annibale De Lotto, Μνημείο πεσόντων Conegliano, 1926.

Εικ. 277. Ανακατασκευασμένη ανατολική πρόσοψη της Οπλαποθήκης του Χάνδακα, Δημαρχείο Ηρακλείου (1932-1934).

Εικ. 274. Ettore Tito, Dopo la spiaggia a Chioggia, ελαιογραφία, 70 x 84 εκ., 1905, Piacenza, Galleria d'Arte Moderna Ricci Oddi.

Εικ. 275. Ettore Tito, La gomena (το παλαμάρι), ελαιογραφία, 78 x 165 cm, 1909, Galleria Nazionale d'Arte Moderna, Ρώμη.

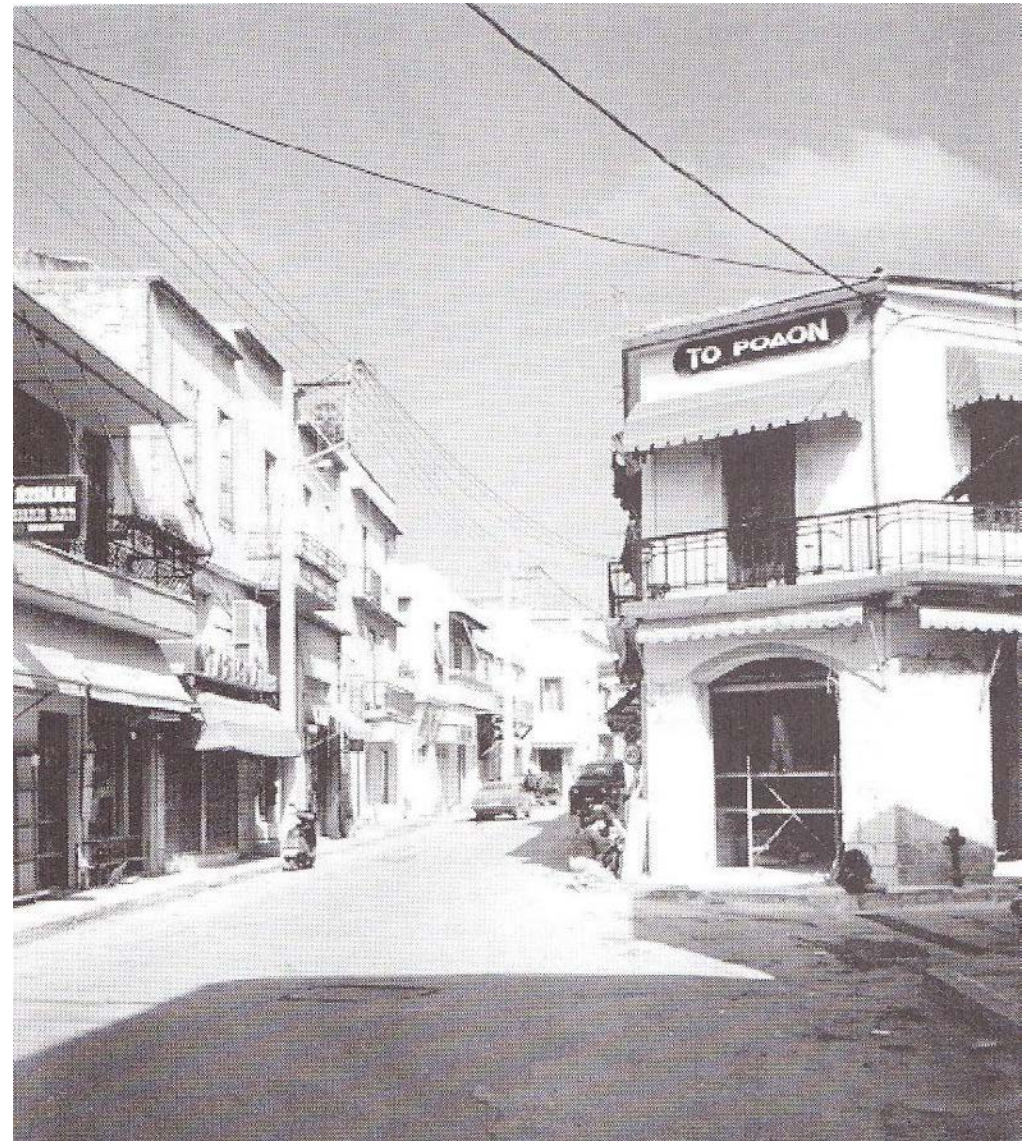
Εικ. 276. Ettore Tito, Le ondine (τα κύματα), ελαιογραφία, 1911, ιδιωτική συλλογή.

Εικ. 278. Φωτογραφία από άρθρο του Σπανάκη (1939) με λεζάντα, «Η κατά τό 1937 κατεδάφισις τοῦ ἰσογείου τῆς Λότζας». Στα δεξιὰ φαίνεται μέρος της ανακατασκευασμένης Οπλαποθήκης.

Εικ. 279. Αριστερά: Πύργος Ρολογιού, Ρέθυμνο, φωτογραφία του Erhard Gudrich 1943-4. Δεξιά: Το σημείο στο οποίο βρισκόταν ο πύργος του ρολογιού σήμερα.

Εικ. 280. Ό,τι απέμεινε από τον πύργο του ρολογιού του Ρεθύμνου εντοιχισμένο σε καφέ-μπαρ που φέρει το όνομα «Ρολόι».

Εικ. 281. Ανέγερση της Λότζιας V (Δημαρχείο Ηρακλείου), 1962.

Εικ. 282. Η Λότζια V υπό κατασκευή, 1964- 1965.

Εικ. 283. Δωρική ζωφόρος πάνω από το κεντρικό τόξο της ανακατασκευασμένης Λότζιας.

Εικ. 284. Μετάλλια κοσμούν τους τοίχους του ισογείου της Λότζιας.

Εικ. 285. Μετάλλια που κοσμούν τους εσωτερικούς τοίχους του ισογείου της Λότζιας V εικονίζουν τους (από πάνω αριστερά): Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Μιχαήλ Δαμασκηνός, Βιτσέντζος Κορνάρος, Κύρ λλος Λού αρις, Ιωσήφ Χατζηδάκης, Στέφανος Ξανθουδίδης, Ελευθέριος Βενιζέλος.

Εικ. 286. Μετάλλια που κοσμούν τους εσωτερικούς τοίχους του ισογείου της Λότζιας V εικονίζουν τους (από πάνω αριστερά): Μίνως Καλοκαιρινός, Μαρία και Ανδρέας Καλοκαιρινός, Παναγός και η Αθηνά Θεοδουλάκη, Νίκος Καζαντζάκης, Γιώργος Σεφέρης, Οδυσσέας Ελύτ ς.

Εικ. 287. Η ανακατασκευή της βενετικής Λότζιας του Χάνδακα σε Δημαρχείο Ηρακλείου ολοκληρώθηκε το 1987.

Εικ. 288. Μετόπες από το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης που ανήκαν στον πρωτότυπο διάκοσμο της Λότζιας IV . Διακρίνονται στις φωτογραφίες του Τζερόλα. Η μετόπη πάνω αριστερά εκτίθεται, οι άλλες δύο φυλάσσονται στην αποθήκη.

Εικ. 289α , 289β. Μετόπες που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείου Κρήτης. Η μετόπη στα αριστερά ανήκει στον αυθεντικό διάκοσμο της Λότζιας IV. Φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου. Η μετόπη στα δεξιά εκτίθεται.

Εικ. 290α, 290β. Μετόπες με ένδειξη προέλευσης Λότζια του Χάνδακα. Εκτίθενται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Εικ. 291α, 291β. Μετόπες με ένδειξη προέλευσης Λότζια του Χάνδακα. Η μετόπη στα αριστερά εκτίθεται ενώ η μετόπη στα δεξιά βρίσκεται στην αποθήκη.

Εικ. 292. Μετόπη εντοιχισμένη στην περιοχή της «Οασης», στην τάφρο του Ηρακλείου.

Εικ. 293. Μετόπη που φυλάσσεται στην αυλή της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Εικ. 294. (α, β, γ). Φτερωτοί λέοντες του Αγίου Μάρκου που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Εικ. 295. (α, β, γ.). Φτερωτοί λέοντες του Αγίου Μάρκου που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Εικ. 296. (α, β). Γωνιακοί φτερωτοί λέοντες του Αγίου Μάρκου που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

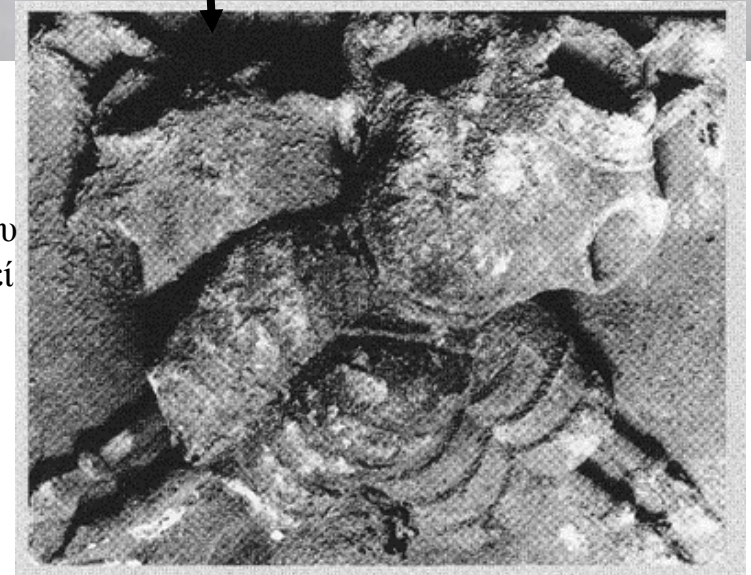
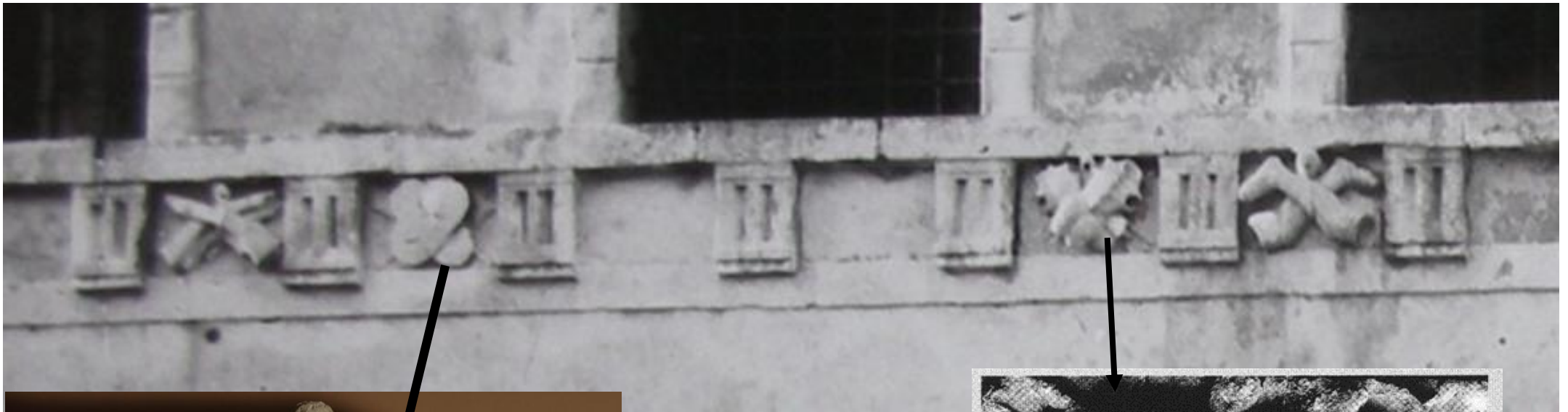

Εικ. 297. Φωτογραφία από την πρώτη έκθεση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Πίνακας Α. Στυλιανός Αλεξίου, *Οδηγός Ιστορικού Μουσείου Κρήτης*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1953.

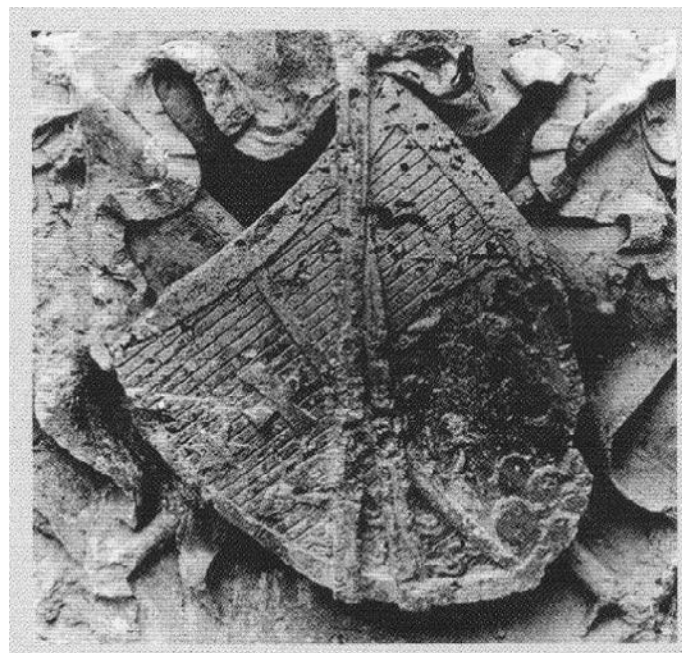
Εικ. 298. Ανατολική πρόσοψη της Οπλαποθήκης. Φωτογραφία του Τζερόλα, 1900-1901.

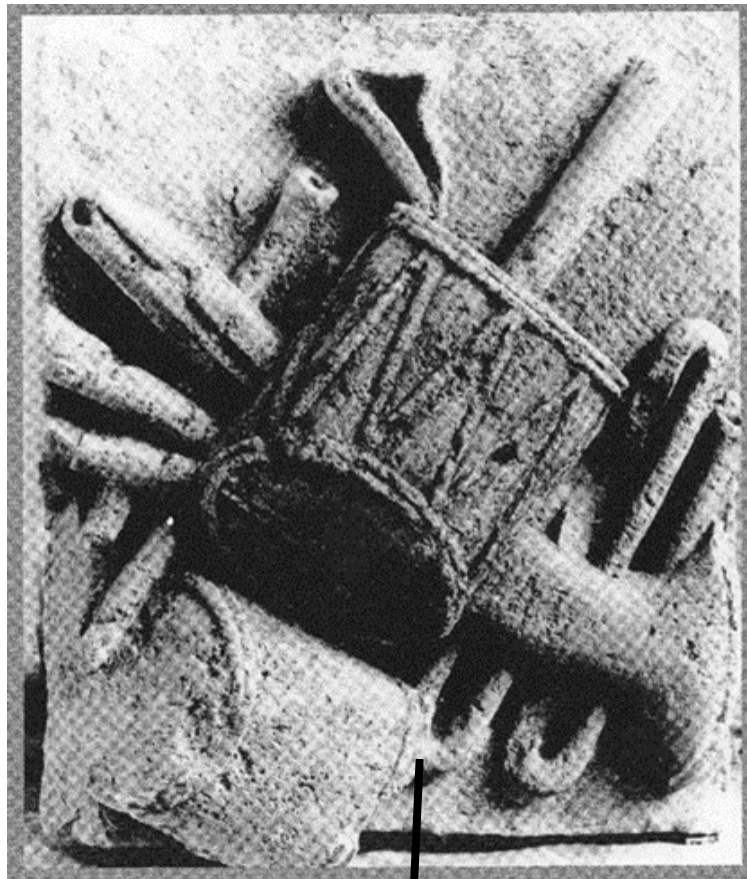

Εικ. 299. Λεπτομέρεια της ζώνης με της μετόπες της Οπλαποθήκης και μετόπες που πιθανόν προέρχονταν από εκεί

Εικ. 300 α, β. Μετόπες που δημοσιεύε η Σταρίδα και λανθάνουν όμως αποτελούν πρότυπα για μετόπες που κοσμούν σήμερα τη Λότζια V.

Εικ. 301. Μετόπη που δημοσιεύε η Σταρίδα και λανθάνει όμως αποτελεί πρότυπο για μετόπες που κοσμούν σήμερα τη Λότζια V.

Εικ. 302. Με το βέλος σημειώνονται οι μετόπες που κοσμούν σήμερα τη Λότζια V, ταιριάζουν με την περιγραφή των αυθεντικών μετοπών του Τζερόλα όμως λανθάνουν.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ